פֿון נאַענטן עבֿר

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

אַרויסגעגעבן פון
אַלוועלטלעכן יידישן קולטור־קאָנגרעס
[פֿאַראייניקט מיט „ציקאָ"]
ניו־יאָרק, נ. י.

FUN NOENTN OVAR

Copyright 1955, *by*
CONGRESS FOR JEWISH CULTURE
25 East 78th Street, New York 21, N. Y.

Printed in U. S. A.

שער־בלאַט געצייכנט : **שאול ראַסקין**

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

מיט באַשטעלונגען זיך ווענדן לויטן אַדרעס :
CYCO — BICHER FARLAG
25 East 78th Street, New York 21, N. Y.

פון נאָענטן עבר

[מאָנאָגראָפיעס און מעמואָרן]

„פון נאָענטן עבר"

מיר מיינען דעם נאָענטן עבר פון מזרח־אייראָפּעאישן יידנטום. עס איז אַן עבר, וואָס איז ברוטאַל פאַרשניטן געוואָרן — דורך קאָלך־אויוונס, מאַסן־מאָרד, דורך נאַציזם און פאַשיזם. טייוולישע כוחות האָבן יענעם עבר פיזיש פאַרעכטיקט. ניטאָ מער קיין פּוילישׁ, קיין ליטווישׁ, קיין גאַליציאַנישׁ, קיין רומענישׁ, קיין אונגאַרישׁ יידנטום. זעקס מיליאָן יידן זענען אומגעקומען אין דער ערד־ציטערניש, וואָס האָט גרויסן צווייטע וועלט־מלחמה. אונטער דעם האַקנקרייץ זענען זיי אומגעבראַכט געוואָרן. דער דייטשער האַקנקרייץ איז געווען ניט אַליין. ער האָט געהאָט זיינע מיטהעלפער און באַגלייטער אין די שכנותדיקע פעלקער.

צוזאַמען מיטן אומקום פון מיליאָנען יידן זענען אויך אומגעקומען יידישע לעבן־שטייגערס, אינסטיטוציעס, הונדערטער קהילות, און מיט זיי — אידעען, צילן און חלומות. דער אומקום פון ווילנע, פון וואַרשע, לעמבערג, טשערנאָוויץ, קאָוונע און אַנדערע שטעט און שטעטלעך מיינט ניט נאָר דער אומקום פון שטעט, פון קהילות, מיט אַזוי פיל און אַזוי פיל יידן. עס מיינט אויך דער אומקום פון גאַנצע וועלטן. זיי זענען אָבער געבליבן טיילווייז אין זכרון פון דער שארית־הפליטה. די צאָל פון די בעלי־זכרון איז ניט קיין צו גרויסע. מען מוז עס ארויסנעמען פון זכרון פון די איינצלנע, וואָס פאַרשווינדן, ליידער, און ערייַנברענגען אין זכרון פון פאָלק.

פאַרשער, געלערנטע — אויב זיי וועלן האָבן אינטערעס און ווילן, אין די קומענדיקע יאָרן, — וועלן זיין בכוח צו שרייבן פאַרשונגען, וויכטיקע ווערק וועגן א פאַרשוואונדענעם יידישן לעבן, וועגן געווען יידישע קהילות, אָדער דערציילן אויף א לעבעדיקן אופן, אוממיטלבאַר, פאקטן, ארויסברענגען בילדער, שילדערן פערזאָנען, מאָלן שטייגערס, דערציילן וועגן געשעענישן, וואָס מען האָט אליין דורכגעמאַכט, מיט די אייגענע אויגן געזען, אַליין באַאיינפלוסט געוואָרן און אליין געווירקט — דאָס וועט מען קאָנען נאָר אין נאָענטסטן צענדלינג אָדער צוויי צענדלינג יאָר, וויל עס איז דאָ די געפאָר, אז אין די שפּעטער־

דיקע יאָרן וועלן מער ניט זיין די יידן, וואָס וועלן עס קאָנען טאָן.

עס איז ניט נייטיק מאריך צו זיין וועגן דער וויכטיקייט, וועגן דער דרינגלעכקייט אַריינצוברענגען אָט די גיימטיקע פאַר־מעגנס אין אונזער פאָלקס־אוצר אַריין.

ניט יעדער לעבנגעבליבענער בעל־זכרון איז אַ דערציילונגס־קינסטלער אָדער אַ געלערנטער, אַ פּאָרשער. ער איז אָבער וויכטיק הויפּטזעכלעך מיט דעם, וואָס ער אליין האָט עס דורכ־געמאַכט, דורכגעלעבט. ער אליין איז דערביי געווען, זיינע אייגענע אויגן האָבן געזען, זיינע אויערן האָבן געהערט. דאָרף ער עס דערציילן מיטן בעסטן כוח, וואָס ער פאַרמאָגט. דאָס דערציילטע דורך אים דאָרף אויפגעהיט ווערן פאַר קומענדיקע דורות.

צום גליק, זיינען דאָך דאָ צווישן די לעבנגעבליבענע אין דער שארית־הפּליטה אַ צאָל וויסנשאַפטלער, פּאָרשער, טאָלענ־טירטע שרייבער. מוזן זיי טאָן זייער חוב פאַר די יידן, וואָס זענען שוועק אין קדושה און פאַר די, וואָס לעבן און וועלן נאָך קומען צום לעבן. זיי דאַרפן דערציילן, באַשרייבן, אויסמאָלן, פאָרשן. מיר אַלע דאַרפן זיי העלפן דאָס צו טאָן. ווי האָט אַנגעזאָגט דער קדוש שמעון דובנאָוו? — „ י י ד ן, פ א ר ־ ש ר י י ב ט !"

אָט די צוואה — „יידן, פאַרשרייבט!" — האָבן מיר געזומען אַלס מאָטאָ פאַר אונדזערע זאַמלונגען „פון נאָענטן עבר". מיר האָפן, אַז עס וועט אונדז געלינגען ארויסצוגעבן יאָר־יערלעך זאַמלונגען „פון נאָענטן עבר".

* * *

אונדזער איצטיקע ערשטע זאַמלונג איז אַ פּרואוו. דער מא־טעריאַל, וואָס מיר האָבן אין איר אַריינגעגעבן, איז הויפּטזעכ־לעך געזומען פון די געשעענישן און איבערלעבונגען אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. מיר מיינען די אַרבעטן, וואָס טראָגן דעם נאָמען: „דאָרטן, וואו עס איז געווען אַנדערש", רעדאַגירט פון מ. באַרוויטש — וואו מען האָט ניט געשאָכטן, ניט געברענט, ניט לעבעדיקערהייט באַגראָבן די יידן, נאָר, פאַר־קערט, זיי האָבן דאָרטן געפונען שוץ. דאָס זענען די לענדער: שוועדן, דענעמאַרק, נאָרוועגיע שווייץ; „יידיש טעאַטער פון דער שארית־הפּליטה" פון נאָרבערט האָראָוויץ, וואו ער דערציילט וועגן דעם יידישן טעאַטער אין די דייטשע לאָגערן. אַזא טע־אַטער און אַזא פּובליקום איז געווען אַ יחיד במינו, מער וועט

שוין אזוינם ניט זיין. די ארבעט פון י. הירשהויט — ד"ר י. שיפער, זיין לעבן און שאפן", וואס נעמט ארום א היפשע תקופה פון יידישן לעבן און שאפן אין גאליציע און אין פוילן און, דער עיקר, זי פאראייביקט דאס לעבן, שאפן און היי־ליקן אומקום פון א וויכטיקער יידישער פערזענלעכקייט, ד"ר יצחק שיפער; אין דער ארבעט פון ד"ר מענדל נייגרעשל, „די מאדערנע יידישע ליטעראטור אין גאליציע", זענען דא צוויי עלעמנטן — סיי א וויסנשאפטלעך־פאָרשערישער און סיי א מעמואריסטישער. דער שרייבער דערציילט א סך פון דעם, וואס ער וויים פון זיין אייגענער באַרירונג און איבערלעבונג — ער פאַרצייכנט די גאליציאנער פלעיאדע אין דער יידישער לי־טעראטור; „די יידישע קהילה אין מעליץ" פון י. קייטלמאן איז א מצבה אויף א יידישער קהילה אין פוילן.

∴

מיר האבן באשטעלט ביי שרייבער א ריי וויכטיקע ארבעטן פאר די זאמלונגען „פון נאענטן עבר", וואס זענען, ליידער, ניט פאַרטיק געווארן אין דער ריכטיקער צייט און קאנען דעריבער ניט אריין אין אונדזער ערשטער זאמלונג. דאס זענען מאנאגרא־פיעס וועגן וויכטיקע פערזענלעכקייטן, ארבעטן וועגן דער יידישער פרעסע אין פוילן, זכרונות פון וויילנער און וואַרשעווער געטאס, באשרייבונגען פון דער שטאט לאדזש, א שריפט וועגן דער יידישער ארבעטער־באוועגונג אין פוילן, מעמוארן וועגן יידישע שולן אין דער פוילישער פראווינץ, מאנאגראפיעס וועגן קאוונע און סלאבאדקע. אין איצטיקן מאמענט זענען שוין אוי־ניקע פון די דערמאנטע ארבעטן פאַרטיק געווארן, און מיר האפן, אז אויך די איבעריקע וועלן אין גיכן פאַרטיק ווערן. דאס זענען מאטעריאלן פאר די קומענדיקע זאמלונגען.

∴

מיר דערוואַרטן, אז די לעזער וועלן אויפנעמען אונדזער ערשטע זאמלונג, וואס איז א התחלה, מיטן געהעריקן אינטע־רעס.

יעקב פאט

* * *

דער קולטור־קאָנגרעס דריקט אויס זיין דאַנק דעם פריינד יעקב פּאַט, וואָס האָט פריווויליק געזומען אויף זיך די רעדאַקציע פונעם באַנד „פון נאַענטן עבר", ווי אויך די פריינד ד"ר פילים פרידמאַן, נ. ב. מינקאָוו, לעאָן שאַפּירא און ל. שפּיזמאַן פאַר זייער בייטראָג ביים רעדאַגירן א צאָל אַרבעטן, וואָס קומען אַריין אין דעם זאַמלבוך.

I

דאָרטן וואו עס איז געווען אַנדערש

מאַטעריאַלן און דאָקומענטן

די מאַטעריאַלן און דאָקומענטן וואָס ווערען
געדרוקט א״נ: „דאָרטן וואו עס איז געווען
אַנדערש״ זיינען געזאַמלט און באַארבעט
געוואָרן דורך דעם פאָרש־צענטער פאַר
געשיכטע פון די פוילישע יידן אין פאַריז.

•

די דאָזיקע זאַמלונג דאָקומענטן איז רעדאַגירט
געוואָרן פון
ד״ר מיכאל באָרוויטש

אַריינפיר

דער לייענער דאַרף ניט דערוואַרטן צו געפינען אין דער זאַמלונג מאַטעריאַלן און גבית־עדות נאָך אַ באַשרייבונג פון דער דייטשער אכזריות. אויך דאָ וועט ניט פעלן דאָס געשפענסט פון די היטלעריש מכשפים. דאָס טייוולאָנישע פייער וועט אָבער ברענען אַביסל ווייטער, גלייך ווי אַ ניט־אויסמיידיקער הינטערגרונט. דאָס וועט נאָך מער אונטערשטרייכן דעם באַדייט פון די געשעענישן, וואָס וועלן דאָ באַשריבן ווערן. און נאָך עפּעס: ס׳וועט אויך זיין אַ רעפּרעזענטאַנט פון „דריטן רייך". און נאָך וואָסערער! דער הויפּט־פּריסטער פון די רציחות, דער שעף און פירער פון דער געשטאַפּאָ, עס־עס און פּאָליציי — הײַנריך הימלער. פון דער נאָענט, פון דער סאַמע נאָענט וועט ער געווײַזן ווערן, נאָר אין גאָר אַן אַנדער ליכט!

יאָ, דער אינהאַלט פון דער זאַמלונג דאָקומענטן איז לחלוטין ניט קיין געווײַנלעכער. דער לייענער, וואָס קען מער אָדער ווייניקער, די „טעטיקייטן" פון די דייטשן אין די לענדער פון אייראָפּע, וועט זיך דאָ אָנטרעפן אויף אומשטענדן און געשענישן, וואָס זענען גראָד פון אַ פּאַרקערטן און קעגנזעצלעכן כאַראַקטער.

ווי אַן אויסגאַנגס־פונקט פון די באַשרייבונגען און זכרונות דינט דער סענסאַציאָנעלער עפּיזאָד: אין די לעצטע חדשים פון דריטן רייך האָט די דייטשע מאַכט אַרויסגעשיקט אין נייטראַלן שוועדן אַ טראַנספּאָרט לאַגער־אַרעסטאַנטן, וואָס זענען שוין לאַנג געווען פּאַרמשפט אויף אַ זיכערן טויט. זוכנדיק צו דערגרונטעווען זיך צו די סיבות פון דאָזיקן ניט־געווײַנלעכן עפּיזאָד איז אונדז געלונגען, טריט נאָך טריט, ביסלעכווײַז אויפצודעקן אַ רײַ געשעענישן, וואָס זענען צווישן זיך געווען געבונדן: אַן אונטערגענומענע אַקציע אין שוועדן לטובת אינטערנירטע יידן אין די דייטשע שקלאַפן־לאַגערן, פּאַרשידענע דיפּלאָמאַטישע פּאַרהאַנדלונגען פון גאָר א געהיימען כאַראַקטער און לסוף — די סענסאַציאָנעלע נסיעה פון אַ שוועדישן יידן אין חרוב־ווערנדיקן דייטשלאַנד כדי צו האָבן אַ געשפּרעך מיט הימלערן.

געפינענדיק זיך גלייך נאָכן קריג אין שוועדן, איז פּאַר אַ פּוילישן יידן פּשוט שווער געווען ניט צו פּאַראַינטערעסירן זיך און ניט צו פּרואַווען אויספּאָרשן דעם גורל פון אונדזערע ברידער און שוועסטער אין די סקאַנדינאַווישע לענדער בעתן קריג. און אָט האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אין יעדער אײַנער פון די דאָזיקע מלוכות איז דער יידישער גורל געווען אַן אַנדערער, ווי אין די מערסטע לענדער פון מזרח־אייראָפּע. עס ווייזט אויס, אַז אין די סקאַנדינאַווישע לענדער האָבן געווירקט גאָר אַנדערע אומשטענדן, אַן אַנדער פּאָליטישער און מאָראַליש־געזעלשאַפּטלעכער קלימאַט; במילא זענען אויך די רעזולטאַטן געווען אַנדערע.

מיטן פּוילישן יידנטום איז די דאָזיקע פּאָרשונג געבונדן צווייפֿאַכיק. ערשטנס, אוממיטלבאַר, דורך דער געשיכטע פון די עטלעכע טויזנט יידן, וואָס האָבן אַדאַנק די באַמיאונגען אין סקאַנדינאַוויע אויסגעמיטן דעם טויט. צווייטנס, דורכן ליכט, וואָס עס וואַרפט אויף איינער פון די גרונט־פּראָבלעמען פון אונדזער תקופה, אַ פּראָגע וואָס האָט געפֿיניקט די טויזנטער נאָצי־קרבנות אין פּוילן און אין די אַנדערע אייראָפּעאישע לענדער (אַ פּראָגע וואָס וועט נאָך לאַנג מאַטערן פּאָרשער), וואָס פּאַר אַ ראָל ביים דורכפירן די רציחות האָט געשפּילט (אָדער — וואָס פּאַר אַ ראָל האָט געקענט שפּילן) די באַציאונג מצד די מיטבירגער צו די קרבנות פון נאַציזם? אין די סקאַנדינאַווישע לענדער, וועגן וועלכע עס רעדט זיך אין דער זאַמלונג דאָקומענטן, איז די באַציאונג צו די יידן געווען אַ פּריינדלעכע, אַ מענטשלעכע, פונקט אַ פּאַרקערטע ווי די אַלגעמיין־באַקאַנטע באַציאונג מיט וועלכער ס׳איז אונדז אויסגעקומען זיך אָנצוטרעפן אין די מערסטע לענדער פון מזרח־אייראָפּע. דערפאַר טאָקע פּאַרמאָגן די פּאָקטן, וואָס זענען דאָ באַשריבן, אַ באַזונדערן ווערט. זיי דאַרפן אונדז העלפן ביים אַנאַליזירן און אָפּשאַצן די פּראָבלעם פון יידישן אומקום אין פּוילן.

אַרויסגייענדיק פון דער הנחה, דאַרפן אונדז די מאַטעריאַלן, וואָס געפּינען זיך אין דער זאַמלונג, שטאַרק פּאַראינטערעסירן. צוליב די זעלבע סיבות האָבן זיי אויך אַ גרויסן באַדייט פּאַר יעדן הומאַניסט — נישט־ייד.

וועגן גאַנג פון די געשעענישן גופא וועלן דעם לייענער וויטער אינפֿאָרמירן די אוממיטלבאַרע אָנטיילנעמער. מיר וועלן אָבער, קודם־כל, בקיצור שילדערן די סביבה און אויך געבן אַן איבערבליק איבערן אופן און אָפּקלייב פון מאַטעריאַלן.

1. שוועדן

שוועדן איז אַ לאַנד, וואָס שטעלט מיט זיך פּאַר אַ בולטע סתירה לגבי אַלע לענדער פון דער נאָך־מלחמהדיקער אייראָפּע. אין די אַנדערע לענדער פון אייראָפּע איז שוין לאַנג פּאַרשוואונדן די צייט, ווען די פּאַרשידנערליי רואינען האָבן מיט זיך פּאַרגעשטעלט „מערקווירדיקייטן", וואָס זענען ווערט מע זאָל זיי „גיין אָנקוקן". זיי זענען שוין פּאַראַן צופיל, זיי געהערן גראָד צו די סאַמע פּשוטסטע לאַנדשאַפֿטן. די מלחמה האָט גאַנצע שטעט פּאַר־וואַנדלט אין חורבות. צו די אויסטערלישקייטן געהערן גראָד די געגנטן וואָס האָבן נישט געליטן פון דער מלחמה און פּאַרמאָגן נישט קיין רואינען.

אָט אַזאַ אַנדער בילד שטעלט מיט זיך פּאַר שוועדן. די געבוידעס, וואָס מ׳האָט איינמאָל אויפגעשטעלט — שטייען גאַנץ און געווינלעך. און טאָקע אָט דאָס איז געווען אַזוי אויסערגעווינלעך פּאַר אונדז, לעבנגעבליבענע נאָך דער מלחמה, וואָס מיר האָבן זיך שוין צוגעוואוינט צו קאָטאַקליזמען ווי צו שיער ניט נאָרמאַלע דערשיינונגען. נאָך מער — נישט בלויז וואָס זיי שטייען,

יענע הייזער, זיי זענען אויך ריינע, פרישע, אויסגעגלעטע ביזן לעצטן סענ־
טימעטער טינק אויף די מויערן. דאָס זעלבע קען מען זאָגן וועגן די אינע־
ווייניקסטע אייניריכטונגען און אַלע טעכנישע באַקוועמלעכקייטן, ביז די סאַמע
קלייניקייטן.

אין אַנדערע לענדער זענען אָט אַזעלכע איינגעאָרדנטע דירות חרוב גע־
ווָארן דורך אַ געווייגלעכער באָמבע. נאָך דעם איז אויסגעקומען צו וואויגען
אין אַן אויף־דער־גיך צונויפגעקלאַפּטן באַראַק, אָדער זיך אריינצוקלייבן ער־
געץ וואו אין אַ חורבה אָן שויבן און אָן מעבל.

אין שוועדן האָבן די רואיק־פליסנדיקע לאַנגע צענדלינגער יאָרן, נישט
איבערגעריסענע פון קריג, נאָך מער פאַרפעסטיקט די אומפאַרענדלעכקייט
פון דער נאָרמאַלער באַוועגונג און פונעם נאָרמאַלן לעבנסשטייגער.

אויב די שוועדן האָבן עפּעס נישט געגוג איז עס מסתמא נאָר זון! זון
רופט אַרויס אַן אָפּנייג אינעם נאָרמאַלן „לעבנס־גאַנג"; די פאַרבייגייער בלייבן
שטיין אויף דער גאַס, הייבן אויף דעם קאָפּ און „גנבענען" די שטראַלן פון
דער זון; אָדער נעמען זיך קלייבן אויף די טרעפּ און ווראַנדעס. דאָס גנבענען
די זונשטראַלן איז משמעות די אייניציקע גנבה, וואָס קומט פאָר אין שוועדן!
וועגן אַנדערע געווייגלעכע גנבות האָבן זיי כמעט ווי פאַרגעסן. זיי האָבן זיך
געשאָפּן אַ נאָמען ווי די אָרנטלעכסטע מענטשן אין אייראָפּע.

נישט ווייט פון אייגענעם היימלאַנד קומען פאָר מלחמות און רעוואָלוציעס,
די שוועדן הערן און וויסן דערפון, פאַרטראַכטן זיך איבער דעם, האָבן מורא
פאָר דעם און... קענען עס לחלוטין נישט פאַרשטיין.

זיי לעבן זיך זייער אייגן לעבן און האָבן זייערע אייגענע זאָרגן. זייערע
דאגות — אויף אונדז געזאָגט. כ׳האָב געזען דעם ערשטן־מאי־צוג פון די
קאָמוניסטן, זיי האָבן געטראָגן אַ סך פענער און טראַנספּאַראַנטן מיט „רא־
דיקאַלע" לאָזונגען, ווי למשל: „מיר פאָדערן צו פאַראייניהייטלעכן די פרייזן
אויף די אויטאָבוס־ און טראַמווויי־בילעטן"; „מיר פאָדערן צו פאַרגרעסערן
די צאָל ספּאָרט־פּלעצער." איז — ווי קען מען זיי נישט מקנא זיין!

פאָדער זשע נישט דעריבער, אַז דער דורכשניטלעכער שוועדישער בור־
גער זאָל פאַרשטיין דיינע איבערלעבונגען, אָדער פינקטלעך באַנעמען דיין
אופן טראַכטן. וועגן דעם וואָס ס׳איז פאַרגעקומען אין די לענדער, וואָס
האָבן זיך געפונען אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע — ווייסט ער יאָ. דער
שוועד איז זאָכלעך, לייענט און באַנעמט אַן ענין; און פאַקטן, וואָס ס׳איז שווער
צו זאָגן, אַז זיי זענען נישט פאַרגעקומען, שליסט ער אַיין אין זיין פאַראינטע־
רעסירונג־קרייז. נאָטירלעך אין די ראָמען פון זיין וויסן. קיין אינצלהייטן
פּרואווט ער אפילו נישט זוכן. איבעריקנס, ווען ער וואָלט אפילו געוואָלט
— וואָלט ער זיי נישט געקענט באַנעמען. זיי וועלן זיך נישט אַריינפּאַסן אין
זיין אופן פון טראַכטן. און חוץ דעם און פאָר אַלעם — רופן זיי ביי אים אַרויס
שרעק, און דראָען צו מאַכן אַן איבערקערעניש אין זיין גאַנצער פּסיכישער
קאָנסטרוקציע, אין זיין לאָגיק און זיין גאַנצן געדאַנקען־גאַנג.

איר דאַרפט נישט האָבן צו אים קיין טענות דערפאַר, אויב איר ווילט זיין יושרדיק. גיט כאָטש איר אַליין אַ טראַכט וועגן דעם און איר וועט פאַר־שטיין; דער אמת וועגן דער היטלעריזשער אָקופאַציע איז פאַרן שוועד דאָס, וואָס ס׳איז אין אונדזערע קינדער־יאָרן געווען דאָס גיהנום: שרעקלעך, גרויזאַם, דראַענדיק, אָבער פון אַן אנדערן פלאַנעט. נו, אפילו דעם גיהנום איז דאָך אומפאַרגלייכלעך גרינגער געווען צו באַגעמען מיטן מענטשלעכן שכל. דאָרט פירן דאָך אויס די ראָל פון די תלינים — באַשעפענישן מיט הערנער און ווידלען, מיט קלאָען און מיטן גאַנצן טייוולאַנישן קלאַפער־געצייג, אין דער צייט, וועו דאָ ווערן די הונדערטפאַכיק מער שוידערלעכע מעשים באַגאַנגען דורך באַשעפענישן, וועמענס אויסזען ס׳שיידט זיך לחלוטין נישט אונטער פון מענטשלעכן מין. אין גיהנום זענען די געפיניקטע געווען זינדיקע, וואָס האָבן דורך זייערע ליידן געדאַרפט אָפּקומען זייער שטראָף אינגאַנצן אינדי־ווידועל, לויטן פאַרנעם פון די באַגאַנגענע חטאים. דאָ דאַקעגן האָבן געליטן אינגאַנצן אומשולדיקע מענטשן, און אויב מע קען בכלל אין דעם פאַל רעדן וועגן דער שטראָף־אויסמעסטונג, וועגן דער באַשטימונג פון די ליידן, זענען זיי דאָך אויף זייער דנאָ געווארן צוגעטיילט צו די סאַמע אומשולדיקסטע — צו די קינדער.

גיי זיך דורך דעם ערשטן מאַי פאַרנאַכט איבער די גאַסן פון שטאָקהאָלם (די שוועדן פייערן דעם דאָזיקן טאָג ווי דעם ערשטן טאָג פון פרילינג). גיב אַ קוק אויף די טויזנטער מענטשן, וואָס גייען זיך פאַרווויילן, גיב אַ קוק אויף די פאָרלעך יום־טובדיק אָנגעטאָן אין פאַרביקע קליידער. דיר איז פרעמד דער דאָזיקער שמייכל זייערער, די דאָזיקע פרייד. נישט דערפאַר, ווייל דאָס פרייד־געפיל איז דיר פרעמד. פאַרקערט: ס׳טרעפט ביי דיר מינוטן, וועו דו אַליין לאַכסט נאָך העכער פון זיי, פרייסט זיך שטאַרקער פון זיי, ביז פאַרגעסן זיך, רעשדיקער, שטורעמדיקער און אין תוך געגנומען זענען די שוועדן ערנסטע, געלאַסענע און זאַכלעכע מענטשן. נאָר אין דיין געלעכטער און אין דיין פרייד וועט קיינמאָל נישט זיין זייער זאַרגלאָזיקייט. דיין געלעכטער איז גיכער אָדער אַן אַדורכברעכן זיך דורך די כוואַליעס פון זכרון, אָדער אַן אַרויסהייבן זיך איבער זיי. רוף עס איבעריקנס אָן ווי דו ווילסט. דאָקעגן דאָס געלעכטער ביי די שוועדן איז אַ המשך, אַ זוייטערדיקע נאַטירלעכע אויסשטראָלונג און נאַטירלעכע באַשטעטיקונג פון לעבן. דאָס איז די פרייד און פייערלעכקייט פון די אַלטפרענקישע — געדענקסט זיי? — היימישע אינדרוקן. אַ מילדע פרייד, אָן איבערגעטריבנקייט און אָן זייטן־שפרונגען, אָבער אויך אָן אייר־בערפלעכלעכקייט און אָן פרעמדע צומישונגען. אויפן דנאָ פון אָט דעם שמייכל זייערן וועסטו נישט געפינען קיין וויייטערדיקע גרימאַסע. פון אונטער זייער פרייד קוקט נישט אַפּער די מוטנעקייט פון די טראַגישע דערפאַרונגען, וואָס זענען זיך אָפּ אויף דער דעק פון אונדזער געמיט.

און אָט ,שוין ביים סוף פון דער מלחמה, האָט זיך דערשלאָגן אַהער, אין דאָזיקן לאַנד, וואו ס׳זענען כמעט נישטאָ קיין סורפריזן, אין קעניגרייך פון רו, געמאָסטנקייט און באַשיידנקייט — אַ גרופּע פּוילישע יידן, וואָס האָבן

געהאַט הינטער זיך פיר שוועָרע יאָרן פון וואַנדער איבער געטאָ און לאַגערן. און געקומען אַהער זענען זיי טאַקע גלייך און אוממיטלבאַר פונעם לאַגער־גיהנום, און ענדלעך, ווי אַ צולאָג צו דעם אַלעם: די דאָזיקע אַרעסטאַנטן האָבן זיך דערשלאָגן צו דער שוועדישער גרענעץ אין גאַנצן לעגאַל. זיי זענען געוואָרן „צוגעשטעלט" דורך די דייטשע רוצחים און די שוועדן האָבן זיי אָפגעוואָרט און אויפגענומען לויט אַ פאָרויס באַשטימטן פּלאַן.

ווי אַזוי האָט עס געקענט דערגיין צום דאָזיקן עפּיזאָד?

אין די יאָרן וועָן ארום און אַרום האָט געבושעוועט די מלחמה האָט די שוועדישע רעגירונג געטאָן אַלץ וואָס ס׳איז געווען אין אירע מעגלעכקייטן, כדי דאָס לאַנד זאָל נישט אריינגעצויגן ווערן אין דער מלחמה. און סוף־כל־סוף האָט זי דעם ציל דערגרייכט. די דאָזיקע נייטראַליטעט אירע איז אין נישט איין מאָל אויסגעקומען איינצוהאַלטן פאָרן פריִיז פון פאַרשיידענע קאָנ־צעסיעס לטובת דייטשלאַנד. דאָס איינגיין אויף די הנחות און קאָנצעסיעס איז געווען אפילו (נאָך דער מלחמה) אַן ענין פון אַ דעקלאַראַציעס־אויס־טויש צווישן צוויי מלוכות: פאָרוואורפן פון דער נאָרוועגישער זייט און באַ־רעכטיקונגען פון דער שוועדישער זייט [1])

געווג צו זאָגן, אַז אין דער לעצטער פאַזע פון דער מלחמה האָט די שוועדישע רעגירונג, אויסנוצנדיק איר נייטראַלקייט, אונטערגענומען שריט, געוויסע איניציאַטיוון, וואָס האָבן געטראָגן אַ פילאַנטראָפישן כאַראַקטער. די דאָזיקע טעטיקייט איז באַקאַנט אונטערן נאָמען „די אַקציע פון גראַף בער־נאַדאָט". אין די ראָמען פון די באַמיאונגען איז עס דערגאַנגען צום פערזענ־לעכן געשפּרעך פונעם שוועדישן ייִד מאָזור מיט הימלערן, שפּעטער — צום באַפרייַען פון די לאַגערן און אַריבערפירן קיין שוועדן די גרופּע אַרעסטאַנטן, פאַר וועמען ס׳זענען געמאַכט געוואָרן די באַמיאונגען...

וועגן דער רייזע צו הימלערן, וועגן די אומשטענדן און פאַרלויף פונעם געשפּרעך מיט אים, וועט זיך דער לייענער דערוויסן פון די סאָמע אומ־מיטלבאַרע קוואָלן: פונעם באַריכט פון נאָרבערט מאָזורן אַליין. די אַנדערע צוויי פראָטאָקאָלן, — פון דער 21־יעריקער סאָפיע לעדערמאַן און פון דער קליינער אנטיע קעמפּלער, — באַקענען דעם לייענער (ווידער אויפן סאָמע אוממיטלבאַרן אופן) מיט די איבערלעבונגען פון די גראָטעווועטע לאַגער־יידן.

ס׳איז כדאי צוצוגעבן, אַז די מאַטעריאַלן, וואָס זענען נוגע דענעמאַרק און געפינען זיך אין וויטערדיקן טייל פון דער זאַמלונג, דערגאַנצן אין אַ געוויסער מאָס דאָס בילד וועגן דער שטעלונג פון שוועדן און שוועדישן פאָלק. וואָרעם אַ סך פריער פאַר די געשעענישן, וואָס זענען דאָ באַשריבן, זענען אַנ־געקומען קיין שוועדן און מען האָט זיי אויפגענומען גאַסטפריינדלעך — יידן

1) שוועדן האָט צוי״א געליווערט די דייטשן שטאָל, אַ חוץ דעם האָט זי אויך דורכ־געלאָזט די דייטשע חיילות אויף נאָרוועגיע. אגב, אויך אַנדערע לענדער האָבן געצאָלט די דייטשן פאַר דער מעגלעכקייט צו בלייבן נייטראַל. טערקיי, למשל, האָט זיי צוגעשטעלט כראָם, די שוויץ ווידער האָט פאַרקויפט געוועָר און געעפנט מיליאָניקע קרעדיטן.

פון דענעמאַרק. וועגן דער דאָזיקער גאָסטפריינדלעכקייט דערציילן זיי אַליין אין די געהעריק־צונויפגעשטעלטע פּראָטאָקאָלן.

נישט אינגאַנצן אָן באַדייטונג איז ענדלעך אויך אַ געוויסער פּראָגמענט פון דער קאָשמאַרער אַדיסעי פון די פּוילישע יידן, וואָס האָט אפשר נישט קיין דירעקטן צוזאַמענהאַנג מיט די אויבנדערמאָנטע דערשיינונגען. צווישן די יידן, וואָס זענען אין אָקופּירטן פּוילן אַריבער „אויף אַרישע פּאַפּירן", זענען טייל געווען (אונטער פּרעמדע נעמען ווי „אַריער") אין דער „טאָדט־אַרגאַניזאַציע", וואָס האָט געשיקט אירע אַרבעטער אויף אַרבעט צווישן אַנדערע לענדער אויך אין ווייטן נאָרווענגיע. צוזאַמען מיט אַנדערע שקלאַפן־אַרבעטער האָבן זיך דאָרט אַריינגעקראָגן ביי אַ צען־פופצן יידן, וואָס זענען געווען „אויף פּאַפּירן". פון דאָרט האָבן עטלעכע פון זיי (צוזאַמען מיט זייערע קאָלעגן נישט־יידן) אונטערגענומען שריט צו אַנטלויפן אויף אַ געוואָגטן און געפערלעכן אופן (דורך בערג) קיין שוועדן. דאָ האָבן זיי געפונען אַ מקום־מקלט. אויפן סמך פון גבית־עדות פון איינעם פון זיי (אַדאָלף פּאָלקמאַן) איז אפילו דערשינען (אין עטלעכע שפּראַכן) אַ בוך אונטערן נאָמען „דער לעצטער ייד פון פּוילן". דאָס איז געווען איינס פון די ערשטע ביכער, אין וועלכע ס'איז געווען באַשריבן די אויסראָטונג פון פּוילישן יידנטום מיט איינצלהייטן, וואָס זענען איבערגעגעבן געוואָרן דורך אַן עד־ראיה [2].

2. דער ענין הימלער

די פּריער דערמאָנטע איניציאַטיוו, וואָס איז אונטערגענומען געוואָרן דורך די שוועדן (בנוגע די לאַגער־ערעסטאַנטן) קלערט נאָך נישט אויף פאַרוואָס אין דאָזיקן דערפאָלג האָט פאַרמיטלט נישט קיין אַנדערער, נאָר טאַקע הייניריך הימלער אַליין. גראָד ער, דער בלוטיקסטער צווישן די בלוטיקסטע. ער פירט אונטערהאַנדלונגען נישט בלויז מיטן גראַף בערנאַדאָט, נאָר אויך — שפּעטער — באַזונדער און ספּעציעל! — מיטן פאָרשטייער פון די אויסלענדישע יידן. און נאָך מער: ער אַליין פאָרט מיט אַן אויטאָ אין מיטן נאַכט צו טרעפן זיך מיטן דאָזיקן ייד אין אַ צייט וועו ס'גייען אָן די באָמבאַרדירונגען.

אין ערשטן אויגנבליק לייגט זיך אויפן שכל דער געדאַנק, אַז וואַרשייניקעט האָט הימלער — אַנשטאָט אייניגין אויף הנחות — געפאָדערט רעקאַמפּענסאַציעס, וואָס זאָלן זיין עיקרדיק פאַר דייטשלאַנד. מע וואָלט געקענט טראַכטן: אפשר האָט אויך ער געגלייבט אין דעם אויסטראַכטעניש וועגן דעם „אינטערנאַציאָנאַלן יידנטום"? (די דאָזיקע לעגענדע איז טאַקע דורכן

---

2) וועגן די יידן וואָס זענען געווען „אויף אַרישע פּאַפּירן", זיך אַריבערגעקראָגן קיין נאָרוועגיע און פון דאָרט קיין שוועדן און וועגן זייערע איבערלעבענישן, — וועט דער לייענער געפינען געניוע ידיעות אינעם בוך „אַרישע פּאפּירן", וואָס איז לעצטנס איבערגעגעבן געוואָרן צום דרוק.

היטלעריזם שטאַרק פאַרשפּרייט געוואָרן. אָבער אַזעלכע לעגענדעס קענען זיין באַשטימט נאָר פאַר נאַאיוו און נישט פאַר די הויפּט־אַרגאַניזאַטאָרן פון מאָרדן און שחיטות. נאָרבערט מאַזור, אויף וועמען ס׳איז אויסגעפאַלן די דאָזיקע מיסיע [און וועלכער האָט זיך זעלבסטפאַרשטענדלעך אַליין געשטעלט די דאָזיקע פראַגע], מוז מודה זיין, אַז הימלער האָט נישט געשטעלט קיין שום קאָנקרעטע פאָדערונגען[3]. צוליב דעם קאָן מען נישט באַצייכענען דעם פאַרלויף פֿון זייער געשפּרעך ווי פאַרהאַנדלונגען. ס׳איז איבעריקנס נישט ווארשיינלעך, אַז אַלס פּועל־יוצא פון דעם געשפּרעך זאָל הימלער האָבן דעציידירט איינצוגיין אויף הנחות און געבן זיין צושטימונג בנוגע דעם באַפרייען די גרופּע אַרעסטאַנטן פון לאַגער. ס׳איז גיכער אָנצונעמען די השערה, אַז דעם באַשלוס וואָס ער האָט געמאַלדן איז געווען אָנגענומען און דורכגעטראַכט פון פריער. נאָר... ווען ס׳וואָלט זיך געווען געהאַנדלט בלויז אין דעם, וואָלט ער עס דאָך געקענט דערלייַדיקן פשוט מיט גראָף בערנאַדאָט.

צום סוף די לעצטע השערה: מעגלעך, אַז מיטן צוגרייטן דעם געשפּרעך מיטן ייד האָט ער געהאָפט אויסצוגעפינען די שטימונגען אין אויסלאַנד, עפּעס וואָס צו דערגיין. נאָר אויך די השערה פאַלט אָפּ. ווי מיר זעען פונעם דאָקומענט, וואָס איז געשריבן פון נאָרבערט מאַזור אַליין — זאָל הימלער, בעתן צונויפּטרעפן זיך מיט אים, נישט האָבן אים גאָרנישט אויסגעפרעגט, און קיין שום דערקלערונגען פון אים נישט געפּאָדערט. פאַרקערט, ער אַליין האָט זיי גאָר געגעבן. ס׳מאַכט אָפּילו דעם איינדרוק, ווי ער וואָלט פאַרן דאָזיקן ייד זיך באַמיט צו פאַרענטפערן פאַר די באַגאַנגענע רציחות (ניט געקוקט דערויף וואָס ער האָט זיך געפּרואווט פאַרענטפערן מיט דער הילף פון צינישׂ־פאַלשע און ליגענרישע ארגומענטן). איז וואָס־זשע בלייבט, בכן, איבער? — דער בלויזער פאַרגעניגן צו רעדן מיט אַ ייד? צי האָט ער עס, הימלער, בלויז צוליבן דאָזיקן צוועק מיטגעהאָלפן אַרגאַניזירן די רייזע פונעם ייד פון נייטראַלן שוועדן אויף די דייטשע געביטן? און צוליב דעם זאָל ער אַליין האָבן דורכגעמאַכט צענדלינגער קילאָמעטערס מיטן אויטאָ אין מיטן נאָכט? באמת מאָדנע גלוסטענישן, זוי ס׳פּאַסט פאַר אַן אַלמעכטיקן מיניסטער (וועמענס בלויזער נאָמען רופט אַרויס אַ גרויל); און דאָס גראָד אין דעם מאָמענט, וועו דאָס „דריטע רייך" האָט שוין געהאַלטן אין פונאַנדערפאַלן זיך.

איבערן דאָזיקן גאַנצן עפּיזאָד בלייבט דערִיבער הענגען אַ גרויסער פרעג־צייכן. וועו מע נעמט אין אַכט די סענסאַציאָנעלקייט פון דאָזיקן פאַל, איז פשוט שווער זיך נישט צו וואונדערן, וואָס מ׳האָט ביז איצט נישט געפּרואווט לעזן די דאָזיקע רעטעניש.

איך מיין, אַז דעם שליסל דערצו וועלן מיר געפינען אין די געשעענישן וואָס האָבן זיך אָפּגעשפּילט אין דייטשלאַנד אינעם סאָמע פאַרלעצטן טאָג פון

---

3) פאַרגלייך דעם דאָקומענט פון נ. מאַזור אין אָנגעהעפֿטן קאַפּיטל פון דער זאַמלונג.

איר ענדגילטיקער מפלה. וועגן די הינטער־קוליסן פון די געשעענישן, וואָס זענען פאָרגעקומען אין יענע פּאָר וואָכן, דערציילט צווישן אַנדערן וואָלטער לודע נויראָט[4], וועלכער איז (אין די איבערבּרוך־טעג 1945) געווען דיס־פּאָזיציע־אָפּיציר פון אַדמיראַל פּאָן דעניץ (דער לעצטער, ווי באַוואוסט, איז נאָך היטלערס טויט געשטאַנען, יעדנפאַלס פּאָרמעל, אין שפּיץ פון דער דייטשער אָנפּירונג און אין איר נאָמען אונטערגעשריבן דעם אַקט פון דער קאַפּיטולאַציע).

אָט ווי אַזוי ס׳האָט אין פּאַרלעצטן טאָג פון דער זיכערער מפלה אויס־געזען דער אָפּמאַך פון די עוועניטועלע „טראָן־פּאַרטרעטער״: פּאָרמעל — „די צווייטע פערזענלעכקייט אין דער מלוכה און יורש פון היטלערן איז כסדר געווען הערמאַן גערינג. נאָמינירט דורכן „פירער״ אַליין (אין זיין רעדע וואָס היטלער האָט געהאַלטן אין רייכסטאָג אין סאָמע אָנהייב פון דער מלחמה). מיטן פאַלן פון דער „לופטוואָפע״ (ד״ה פון דייטשן לופט־פלאָט) איז גערינגס שטערן גיך בלייך געוואָרן. צו האַרבסט 1944 האָבן די מאָסגעבנדיקע קרייזן געהאַלטן אַז דאָס איבערנעמען דורך אים דעם העכסטן אָמט איז נישט בלויז נישט דענקבאַר, נאָר ס׳איז פשוט נישט דער־לאָזלעך.

נאָכן נישט געלונגענעם אַטענטאָט אויף היטלערן (אין אָקטאָבער 1944) זאָל גערינג האָבן אויסגעשריגן: — „דאָנער וועטער! וועלן דער אַטענטאָט וואָלט זיך איינגעגעבן, וואָלט איך שוין געמוזט ווערן טעטיק!״ דעם דאָזיקן אויסרוף האָט מען זיך איבערגעגעבן ווי דעם „בעסטן אַנעקדאָט״. וועלן דער גרופּן־פירער פּעגעליין האָט עס דערציילט אויף אַ פּריוואַטער אויפנאָמע ביים אַדמיראַל דעניץ, האָט מען דאָס אויפגענומען מיט גרויס געלעכטער. בלויז הימלער, וואָס האָט זיך געפונען צווישן די פּאַרזאַמלטע, איז תיכף געוואָרן ערנסט און זיך געוועדט צו דעניצן: — איינס איז יעדנפאַלס זיכער, הער גרויסאַדמיראַל: דער רייכסמאַרשאַל (דאָס הייסט גערינג) דאַרף אין קיין פאַל נישט איבערנעמען די שטעל־פּאַרטרעטער־שאַפט[5].

---

4) לודע נויראָט איז אַ פּלימעניק פונעם באַוואוסטן דייטשן דיפּלאָמאַט. פּאַרגלייך צוו״א זיין „זיבן טעג וואָס זענען געוואָרן רעגירט דורכן אַדמיראַל דעניץ״ (Les sept jours du Gouvernement de L'Admiral Doenitz) און „געהיימניש פון דער דייטשער קאַפּיטו־לאַציע״ (Les Secrets de la Capitulation Allemande), וואָס איז צוו״א פּאַרעפנטלעכט געוואָרן אין "Figaro Literarire" דעם 30סטן אויגוסט 1949. די דאָזיקע פּאַרצייכענונגען זענען צוערשט אויסגענוצט געוואָרן אין נירנבערגער פּראָצעס.

5) עפּעס אַנדערש איז, וואָס די אַפּיציעלע קאַנדידאַטור פון גערינג אַלס זיין פּאַר־טרעטער האָט היטלער צוריקגעציגן ערשט דעם 23סטן אַפּריל. אַ וואָך שפּעטער, דאָס הייסט, דעם 30סטן אַפּריל (פּאַרן באַגיין זעלבסטמאָרד) האָט ער אפילו אַרויסגעגעבן אַ באַפעל צו שיסן (נאָך זיין טויט) גערינגן, ווי איינעם פון די „פּאַרטרעטער פון 23סטן אַפּריל״. ס׳האָט זיך געהאַנדלט אין דעם, וואָס דערוויסנדיק זיך, אַז בערלין איז אַרומגערינגלט, האָט גערינג (האָבנדיק פּאַרלוירן דעם קאָנטאַקט מיט היטלערן) באַשלאָסן — אין הסכם מיט דער דער־מאָנטער דעקלאַראַציע פון היטלערן אין רייכסטאָג — איבערצונעמען די אַרמיי־אָנפּירונג. היטלער, וואָס איז שטענדיק געווען דעצידירט אַליין אָנצופירן מיט דער אק״ו („אויבער־קאָמאַנדאָ דער ווערמאַכט״) און מיט דער פּאַרטיידיקונג פון דער הויפּטשטאָט, האָט דאָס געהאַלטן פּאָר פּאַרראַט.

וואָס שייך הימלערן — האָט זיין באַדייטונג אין דער צייט פון דער מלחמה נישט אויפגעהערט צו וואַקסן אין צוזאַמענהאַנג מיט זיין אַפּאַקאַליפּטישער ראָל און בריט־פּאַרצווייגטער טעטיקייט. אונטער אים האָבן זיך געפונען די עס־עס, פּאָליציי, תפיסות, לאַגערן. צוליב דעם האָט מען גיכער הימלערן געהאַלטן פּאַרן עוועניטועלן פּאַרטרעטער פונעם דיקטאַטאָר.

דערווייל אָבער האָט די אַנטוויקלונג פון די געשעענישן זיך אויסגעלאָכט פון ביידנס דערוואַרטונגען, דאָס הייסט, אי פון גערינגס, אי פון הימלערס. היטלער האָט ווייטער געלעבט און זיך אפילו נישט געקליבן אָפּצוטרעטן קיינעם זיין „פּירערשאַפט". ערשט דעם 29סטן אַפּריל האָט ער זיך דעצידירט צו באַגיין זעלבסטמאָרד, וועז ס׳איז שוין נישט געווען נאָך אים וואָס איבערצונעמען. אין קאָן איז אַלזאָ געשטאַנען בלויז און אויסשליסלעך... די קאַפּיטולאַציע. און דאָך האָט ער אפילו אויף דורכצופירן בלויז דעם דאָזיקן אַקט קיינעם פון די דערמאָנטע נישט באַשטימט, נאָר דעם אַד־מיראַל דעניץ. צווישן אַנדערן מסתמא דערפאַר, ווייל דעניץ האָט נישט געמומען קיין גרויסן אַנטייל אין דער אַקטיוויטעט פּאָליטיק; ס׳האָט זיך אויך געקענט אויסדאַכטן אַז ער וועט גיכער זיין „צום פּאַרדייען" פּאָר די אַליאירטע. געמוג איז אַז דעם 30סטן אַפּריל האָט די קאַנצעלאַריע פונעם „פירער" אַרויסגעשיקט אָט די טעלעגראַמע:

„פּ. פּ. פּ. גרויס־אַדמיראָל דעניץ.

„דער פירער האָט אייך, הער גרויס־אַדמיראָל, באַשטימט אַלס זיין פּאַרטרעטער אויפן אָרט פונעם עקס־רייכמאַרשאַל[6]. אַ שריפטלעכע באַפולמעכטיקונג וועט אייך וועלן אַרויסגעשיקט. איר וועט פון איצט אָן איבערנעמען אַלע פּאַראַדעמענגען וואָס זענען דיקטירט פון דער איצטיקער סיטואַציע. — באָרמאַן".

גלייך נאָך דעם זענען געקומען די איבעריקע. אין אַ טעלעגראַמע פון 1טן מאַי אין דער פרי גיט באָרמאַן צו וויסן, אַז „די צוואה איז אין קראַפט", נאָר ער עצהט אַז ביזן מאָמענט פון איבערנעמען די מאַכט זאָל ער „אויסמיידן אָפּיציעלע דערקלערונגען". דעם זעלבן טאָג נאָכמיטאָג איז אַרויסגעשיקט געוואָרן אַ וויטערדיקע טעלעגראַמע. דאָס מאָל איז זי געווען אונטערגעשריבן נישט בלויז פון באָרמאַנען נאָר אויך פון געבעלסן: „דער פירער איז נעכטן געשטאָרבן, אַזייגער 10:30. לויט דער צוואה פון דעם 29סטן אַפּריל זענט איר באַשטימט אויסצופירן די פונקציע פונעם רייכס־פּרעזידענט. דער רייכסמיניסטער געבעלס — די פונקציע פון קאַנצלער, רייכסלייטער באָרמאַן — די פונקציע פון פּאַרטיי־מיניסטער; רייכסמיניסטער זייס־אינקוואַרט — די פונקציע פון אויסערן־מיניסטער..."

נאָכן פאַרגלייכן די דאָזיקע טעקסטן, לויט דער ריי, האָט מען דעם אייגדרוק אַז וואַרשיינלעך איז אין צווישנצייט געקומען אַן אינטערוועניע מצד די באַדראָטע אונטער־פירער, איבערהויפט פון געבעלסן. וואָרעם אויב

6) דאָס הייסט, גערינגן.

לויט דער ערשטער טעלעגראַמע ווערט דעניצן איבערגעגעבן אַלע פול־מאַכטן (און דאָס מיט אַ קלאָרן באַפּעל אונטערצונעמען שריט וואָס זענען דיקטירט דורך דער סיטואַציע), סוגעסטירט שוין די צווייטע טעלעגראַמע צו האַלטן אַלץ בסוד. אין דער זעלבער צייט דיקטירט די סיטואַציע די דאָזיקע נייעס טאַקע צו פֿאַרעפֿנטלעכן ווי צום גיכסטן. און לסוף פֿאַרלייקנט די דרייטע לחלוטין, וואָס די ערשטע איז אויסן געווען. זי גיט איבער דעניצן אַ רעגירונג, וואָס באַשטייט פון גוט־באַקאַנטע פֿאַרשטייער פון די דייטשע רוצחים. צי האָבן גראָד זיי (דאָס הייסט געבעלס, באָרמאַן און זייס־איקוואַרט) באַדאַרפֿט זיין די צומיינסט „פֿאַרדיילעכע" פֿאַר די אַליאירטע? אַזוי האָט אויך אָפּגעשאַצט דעם אינהאַלט פון די טעלעגרמעס דעניץ אַליין.

מיר זענען, בכן, אַז כאָטש (אין סתירה צו דעם ווי ס׳האָט געפֿאַדערט די סיטואַציע) זענען אין דער נייער רעגירונג נאָמינירט געווארן באַקאַנטע מלחמה־פֿאַרברעכער, האָבן זיך פון דעסטוועגן — נישט געקוקט דערויף — נישט געפונען אויף דער רשימה נישט געריגן און נישט הימלער. וואָס שייך געריגן — ווייסן מיר אַז היטלער האָט אים שוין דעמאָלט געהאַלטן פֿאַר אַ פֿאַררעטער, אָבער הימלער?

דאָס דאָזיקע אויסמיידן אים וועט אונדז דערקלערן אַן אַנדער טעלעגראַמע (געשיקט דורך באַרמאַנען אין היטלערס נאָמען צו דעניצן) פון 29סטן אַפּריל (דאָס הייסט, מיט אַ טאָג שפּעטער ווי זי איז געווארן דיקטירט). די דאָזיקע טעלעגראַמע גיט צו וויסן: „דער נייער פֿאַרראָט איז אין גאַנג, לויט דער ראַדיאָ פונעם שונא זאָל דער רייכספּירער (דאָס הייסט, היטלער) האָבן פֿאַרגעלייגט אַן אָנבאָט פון שלום דורך דער פֿאַרמיטלונג פון שוועדן. דער פירער איז וועגן דעם נישט געווארן אינפֿאַרמירט. ער איז נישט מסכים. דער פירער רעכנט, אַז איר וועט האַנדלען תיכף און אומבייגזאַם קעגן אַלע פֿאַררעטער. באַרמאַן").

דער דאָזיקער באַפּעל האָט דערניצן געשטעלט אין אַן אומגעווינלעך מאַדנער לאַגע: „צי פֿאַרלאָזט מען טאַקע פון אים אַז ער זאָל האַנדלען „תיכף און אומבייגזאַם" קעגן הימלערן? דעניץ האָט נישט דיספּאָנירט מיט קיין שום כוח, אויסער מיט עטלעכע איינהייטן פון ים־פלאָט און בייַ־ברעזיקן מיליטער, נישט קיין באַוואָפנטע און לויטן שטאַנדפונקט פון די אויפגאַבן — נישט מיליטעריש־ און נישט פּאָליציייאיש־דערפֿאַרענע. הימלער, דאָקעגן, האָט מיט זיך פֿאַרקערפּערט די גאַנצע אינערלעכע מאַכט, ווייל ער האָט אָנגעפּירט מיט די פּאָליציייאישע כוחות, עס־עס און רעזערוו־אַרמיי. ס׳וואָלט דעריבער געווען פּשוט אוממעגלעך אונטערצונעמען שריט צו באַזייטיקן

---

7) לודע נוירַאַט קען נישט געבן קיין ענטפער צי היטלער האָט דעמאָלט געטראַכט וועגן הימלערן ווי וועגן זיינעם אַ פֿאַררעטער און צי ער האָט ערשט נאָך דער דאָזיקער ידיעה געענדערט זיין מיינונג. ער האָלט פון דעסטוועגן, אַז די רייבונגען צווישן זיי, דער וידערווילן פון איינעם צום צווייטן זאָל זיך שוין אייגנטלעך האָבן אָנגעהויבן פריער. נעמלעך, דער תהום צווישן זיי זאָל האָבן אַנטשטאַנען נאָכן דורכפֿאַל פון דער אָפּענסיוו אין די אַרדענען און אַז וואָס ווייטער איז דער תהום צווישן זיי געוואָרן אַלץ טיפֿער.

אים מיט כוח. „דאָס וואָלט דערפירט צו אַ כאַאָס, אין דער צייט וועז דעניץ האָט זיין הויפט־מיסיע געזען אינעם אויסמיידן, נישט דערלאָזן צו קיין כאַאָס".

צום סוף האָט ער באַשלאָסן צו האָבן אַ פערזענלעכן געשפרעך מיט הימלערן. דער לעצטער זאָל האָבן געלייקנט אַז ער האָט זיך מכלומרשט געהאַט פאַרשטענדיקט מיטן שונא און די דאָזיקע באַשולדיקונג געהאַלטן פאַר אַן אומבאַגרינדעטע. ער איז, אַלזאָ, מיט דעניצן דורכגעקומען. ס׳טרעפט טיילמאָל אַז אין זייערע לעצטע שעהן וועלן די שולדיקע פאַראייניקט צוויזשן זיך.

דעניץ האָט געהאַלטן (און ריכטיק), אַז די רעגירונג וואָס איז באַשטאַנען פון די שוין אויסגערעכנטע פערזאָנען (געבעלס, באָרמאַן, זייס־אינקוואַרט אא״וו) גיט נישט קיין שום מעגלעכקייט זיך צונויפצורעדן מיט די פאַר־שטייער פון די אַליאירטע[8]). ער האָט די דאָזיקע ספקות זיינע אַרויסגעזאָגט, צווישן אַנדערע, פאַר ריבענטראָפן און באַזונדער פאַר הימלערן. געבעטן יעדן אייגעם פון זיי צו באַטראַכטן די אָנגעגעבענע מאַטיוון און אים אַרויס־העלפן מיט אַ פראָפאָזיציע. „ריבענטראָפ האָט צוגעזאָגט אַז ער וועט אַ טראַכט געבן, נאָר צו מאָרגנס, בעתן פרישן געשפרעך, האָט ער דערקלערט אַז ער זעט נישט קיין מער פּאַסיקן... ווי זיך אַליין..." וואָס שייך הימלערן, האָט דעניץ אים אויף ס׳ניי איינגעלאַדן צו זיך. דער דאָזיקער צונויפטרעף — לויט ווי דעניץ אַליין דערציילט — האָט געהאַט אָט אַזאַ פאַרלויף: „מיר האָבן גערעדט צווישן זיך אויג אויף אויג אין מיין צימער. איך האָב געהאַלטן אַז ס׳וועט זיין בעסער און פאַרזיכטיקער פון מיין זייט אַוועקצולייגן דעם ברוינינג אויף דער ביורקע, איך זאָל לייכט קענען גרייכן מיט דער האַנט, איבערגעדעקט מיט פאַפּירן. כ׳האָב אים געגעבן איבערצולייענען די טע־לעגראַמע. ער איז געוואָרן בלייך און זיך פאַרטראַכט. שפעטער איז ער אויפגעשטאַנען און מיך גראָטולירט. צום סוף צוגעוואָרפן: „דערלויבט מיך צו זיין די צווייטע פערזענלעכקייט אין דער מלוכה". איך האָב אָפּגעוואָרפן דעם דאָזיקן סוגעסטיוון אָנבאָט.

„הימלער האָט פאַרגעזעצט דעם געשפרעך, וואָס האָט געדויערט כמעט אַ שעה צייט. איך האָב אים איבערגעגעבן מיין פּלאַן וועגן שאַפן אַ רעגי־רונג... וואָס זאָל — אויף וויפיל ס׳איז נאָר מעגלעך — נישט טראָגן קיין פאָליטישן כאַראַקטער. ער דאָקעקן האָט מיר געהאַלטן אין איין אויסרעכענען די זיכערע נוצן וואָס ער קען מיר אַלץ ברענגען. איך האָב מיט איבערראַ־שונג פעסטגעשטעלט אַז ער האָט געגלייבט אַז אין אויסלאַנד האָט מען וועגן אים אַ גוטע מיינונג און מ׳האָט צו אים אַ סך צוטרוי.

„ער איז אַוועק צווישן צווי און דריי פאַרטאָג — לחלוטין איבער־

---

8) סוף־כל־סוף זענען פון זיין „רעגירונג אַריין שוועריז פאָן קראָסיק, סטוקאַרט, שפּעער, באקע, סעלטצע, דאַרפמילער — וואָס ס׳האָט, איבעריקנס, נישט קיין דירעקטן שייכות צו אונדזער ענין.

צייגט אַז איך וועל אים נישט געבן קיין שום אַנפירנדיקן אָמט. פון דער אַנדערער זייט ווידער האָב איך נישט געקענט מיט אים פולשטענדיק איבערּ־רייסן, ווייל ער האָט געהאַט די פֿאַליציי אין זיינע הענט. נאָטירלעך, איך האָב דעמאָלט אינגאַנצן נישט געוואוסט וועגן די שוידערלעכקייטן אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן און וועגן דעם אויסראָטן פון די יידן".

די אויבנגעבראַכטע אייגנצלהייטן זענען — מיין איך — גענוג כדי צו דעשיפרירן די רעטענישׂ. וואָס אונדז אינטערעסירט: דער צונויפטרעף פון הימלערן מיטן ייד נאָרבערט מאַזור.

הימלער האָט זייער סיסטעמאַטיש געפֿלאַנט — ווי ס׳ווייזט זיך אַרויס — צו פאַרנעמען דאָס אָרט פונעם „פירער" צוליבן דאָזיקן צוועק האָט ער זיך פאַרזיכערט אַז געריגס קאַנדידאַטור זאָל קריגן אַ שטאַרקן קלאַפּ. ער האָט געגלייבט אַז נישט געקוקט אויפן פערזענלעכן ווידערווילן וועט היטלער אים באַשטימען אויף זיין אָרט אַלס זיין פאַרטרעטער. ווען ער האָט דערזען פון דער בייזער טעלעגראַמע אַז זיין גאַנצע האָפענונג איז צערונען געוואָרן, האָט ער, אַ בלייך־געוואָרענער, געבעטן צו האָבן אַ מעגּ־לעכקייט צו בלייבן כאָטש „די צווייטע פערזענלעכקייט אין רייך".

אין דער זעלבער צייט האָט הימלער אונטערגענומען אַנדערע שריט. ער האָט זיך אָפּגעגעבן אַ חשבון אַז דייטשלאַנד שטייט ערב אַן אומפאַרמיידלעכער מפּלה און ער האָט באַשלאָסן אויסצושפּילן די לעצטע קאָרט, „די יידישע קאָרט". אין מיטן 1944 האָט ער אַרויסגעגעבן אַ באַפעל „אָפּצוהאַלטן די אויסראָטונג־אַקציע" איבער די יידן אין אונגאַרן. דער דאָזיקער באַשלוס האָט אָנגעטראָפֿן אויף אַן אָפּאָזיציע מצד דער עס־עס (דורך דעם הויפּטּ־תּלין אַדאָלף אייכמאַן, וואָס איז געווען באַאײַנפלוסט פון... געוועזענעם „גרויס־מופטי" פון ירושלים, אמין על הוסייני). ווי אַ וווייטערדיקן שריט פרואווט הימלער אָנבינדן אַ קאָנטאַקט מיט די אַליאירטע דורך דער פאָרּ־מיטלונג פון נייטראַלן שוועדן.

דאָ האָט זיך געהאָנדלט נישט בלויז וועגן אַ שלום־פאָרשלאָג, נאָר דער עיקר אין דעם, וואָס ער, הימלער, האָט דעם פאָרשלאָג געמאַכט און דערצו נאָך הינטער די פּלייצעס און קעגן דעם ווילן פון היטלערן און זיין רעּ־גירונג. ער האָט מן הסתּם געגלייבט אַז אַזוי אַרום וועט ער זיך אין די אויגן פון די אַליאירטע אויסשיידן פון דער — צום טויט פאַרמשפּטער דייטשער רעגירונג און וועט גילטן פאָר דעם רעפּרעזענטאַנט פון דער מעּ־

---

9) מיטן צוועק צו ציען די אויפמערקזאַמקייט פונעם לייענער אויף די ספּעציפּישע פאַקטאָרן, וואָס זענען געווען טעטיק אין שאָטן פון די דייטשע רציחות, ברענגען מיר עטלעכע איינצלהייטן וועגן דעם גרויס־מופטי און דעם טעקסט פון זיין בריוו צום אונּ־גאַרישן מיניסטער וועגן דעם זעלבן ענין.

10) ער האָט עס פאַקטיש אָפּגעלייקנט בעתן ערשטן געשפּרעך מיט דעניצן, אָבער אין 3טן שמועס האָט ער זיך דערין מודה געווען. איבעריקנס זענען דאָס שוין באַקאַנטע זאַכן.

סיקער ריכטונג. מיט אַנדערע ווערטער: פּאַר אַ „גוטן דייטש" מיט וועלכן מע קען אונטערהאַנדלען[11]).

נעעמנדיק דאָס אין אַכט וועלן מיר שוין אָפּשאַצן אַ ביסל אַנדערש ווי נאָרבערט מאַזור — זיינע כוונות. דאָס אַרויסלאָזן די אַרעסטאַנטן איז פּשוט געווען נאָך איין טריט וואָס האָט באַדאַרפט באַפּעסטיקן די גוטע מיינונג וועגן אים. און ערשט אין ליכט פון די דאָזיקע באַמיאונגען באַקומט זיך די לאָגיק, דער ציל און די וועגדונג פון גאַנצן געשפּרעך מיט נאָרבערט מאַזורן. לאָמיר באַטראַכטן:

די לאָגערן? „די אַרעסטאַנטן האָבן געמוזט שוועד אַרבעטן, אָבער דאָס האָט דאָך אויך געמוזט טאָן דאָס גאַנצע דייטשע פּאָלק". אויף דער באַמערקונג אַז אין די דאָזיקע לאָגערן איז מען באַגאַנגען אַ גאַנצע רייַ „שלעכטע טאַטן", איז ער מודה אַז ס'איז טאַקע אַזוי געווען, נאָר ער גיט צו: „איך האָב אָבער דאָך באַשטראָפט די שולדיקע". אַנדערש געזאָגט: „דאָס האָט ער, הימלער „דער גוטער דייטש" דאָס אַלץ געטאָן, כדי אָפּ־צוהאַלטן דאָס שלעכטס". דאָס האָט ער, דער גוטער הימלער, (בשותפות מיט היידריכן) געשאַפן דעם טיפּ לאָגער פון דעם מין טערעזיענשטאָט, וואָס איז נישט געווען קיין לאָגער אין ענגן זין פון וואָרט, נאָר אַ שטאָט, וואָס איז אויסשליסלעך באַוואוינט פון יידן". און נאָך עפּעס: ער, דער גוטער הימלער, האָט פאַרלאַנגט אַז אַלע לאָגערן זאָלן אַזוי אויסזען (און מע דאַרף זיך, וואַרשיינלעך, משער זיין אַז נאָר די פּינצטערע, שלעכטע דייטשן האָבן געשטערט צו רעאַליזירן די דאָזיקע פאַרלאַנגען פונעם „גוטן" הימלער). דאָס האָט ער, דער „גוטער" הימלער, „גערעטעוועט" 450,000 אונגאַרישע יידן. דאָס לאָזט ער, דער „גוטער" הימלער, איצט אַרויס טויזנט יידישע פרויען פון ראַווענסבריקער קאָנצענטראַציע־לאָגער און עטלעכע אַנדערע גרופּן אַרעסטאַנטן. נאָך מער: ער טוט עס קעגן דעםווילן פון אַנדערע (די שלעכטע) דייטשן; ס'קען אים אַליין נאָך שאַדן. בכדי צו קענען רא־טעווען די פרויען־אַרעסטאַנטן איז ער געצוואונגען צו פאַדערן מע זאָל נישט אויסגעבן, נישט פאַרעפנטלעכן אַז זיי זענען יידישע. (הימלער אַלס פאַר־

11) רעדנדיק וועגן געשפּרעכן מיט הימלערן, שרייבט פאָלקע בערגאַדאַט אין זיין בוך „דער סוף פון דריטן רייך", זייט 41, פון דער פראַנצויזישער אויסגאַבע: „... ער האָט באַוואוסטזיניק נישט דערמאָנט די מיליאָנען יידן, וואָס זענען שפּעטער אויסגעראָטן געוואָרן אין גאָמען פון דער דאָזיקער באַוועגונג... ביי דער געלעגנהייט האָב איך אים געפרעגט צי ער וועט נישט מודה זיין אַז צווישן אַנדערע פעלקער זענען פאַראַן אַ סך אַרנטלעכע מענטשן. איך האָב אים געזאָגט אַז איך האָב אַ סך פריינד צווישן יידן. איך בין געווען שטאַרק פאַרוואונדערט, וועն הימלער האָט מיט מיר מסכים געווען. ער האָט אָבער גלייכצייטיק באַמערקט אַז מיר, אין שוועדן, האָבן נישט קיין יידן־פראָבלעם און דערפאַר קענען מיר נישט פאַרשטיין דעם דייטשן שטאַנדפונקט. וי אַ באַווייז פון דעם אַז הימלער האָט לעצטנס געענדערט זיין איינשטעלונג לגבי יידן קען דינען דער אָפּמאַך מיטן מופטי. אויף מיין פאַרשלאָג האָט הימלער צוגעזאָגט, ביי אַ שפּעטערדיקער געלעגנהייט, איבערצוגעבן — אויב עס וועט זיין נייטיק — די אינטער־נירטע יידן צו דער מיליטער־מאַכט פון די אַליאירטע און נישט עוואַקואירן די קאָנצענטרא־ציע־לאַגערן, אין וועלכע עס זענען געווען פאַרשפּאַרט יידן".

קאַנספּירירטער מיט־אַרגאַניזאַטאָר ביים אינאַרדענען יידן אויף „אַרישע פּאַפּירן" — דאָס שטייגט שוין באמת אַריבער אַלע גרענעצן. און דאָס איינ־אַרדענען זיי אויף „אַרישע פּאַפּירן" אין... נייטראַלן שוועדן!).

אָבער ס׳ענדיקט זיך נאָך נישט דערמיט: דאָס זענען לגמרי נישט קיין ספּאַראַדישע אויסגאַנגען פון אַ לאַגע, ווי איצט למשל, האָרט פּאַר דער מפּלה. ער האָט זיך שוין לאַנג אַזוי געפּירט. שוין אינעם פּארגאַנגענעם יאָר האָט ער, דער „גוטער" הימלער, איבערגעגעבן 2,700 יידן דער נייט־ראַלער שווייץ. רעדנדיק וועגן איבערגעבן די אַליאירטע די לאַגערן אָן אַ קאַמף, רופט ער עס אָן (הערט זיך גוט צו!) וועטערלעך: „מיין פּאַליטיק". נאָך מער: אין דאָזיקן געשפּרעך זיינעם מיטן יידּ, האָט הימלער לחלוטין נישט געהאַלטן פּאַר נייטיק זיך אָפּצוגרענעצן פון די יידישע אָנגעלעגנהייטן, נאָר ער האָט נאָך אַרויסגעזאָגט זיינע אָנשויאונגען אויף אַ גאַנצער ריי פּראָב־לעמען פון אַלגעמיינעם כאַראַקטער. ער האָט פּאַרזיכערט אָז ער האָט פּאַר־שטענדניש פּאַר אַ פּאָלק, „וואָס קעמפּט פּאר דער פרייהייט פון זיין לאנד". ער האָט נאָך אפילו געוואָרנט קעגן די שוועריקייטן נאָך דער מלחמה אא״וו. ער האָט דערביי נישט פּאַרגעסן צו אַקצענטירן, אָז „צוריק אויפצו־בויען די וועלט וועט זיך פּאָדערן אַ סך חכמה".

אָבער... און דאָ קומען מיר צו צום עצם ענין: אין אויסלאַנד וועט מען דאָס אַלץ אָבסאָלוט נישט פּאַרשטיין און נישט דערשאַצן. „מען האָט קיינעם נישט אָזוי באַוואָרפן מיט בלאָטע אין דער פּרעסע ווי אים" (הימלערן). זיינע גוטע מעשים וועלן גראָד שלעכט אויסגעטייטשט. וועלן די אויבנדער־מאַנטע 2,700 יידן זענען אָנגעקומען אין דער שווייץ, האָבן זייערע פּאָטאָ־גראָפיעס געדינט צו פּאַרשטאַרקן די „גרויל־פּראָפּאַגאַנדע".

אָט אָזוי פּאַרשטייען מיר ענדלעך צוליב וואָס ס׳איז הימלערן נייטיק געווען די גאַנצע רייזע און דער געשפּרעך מיט מאָזורן. ס׳גייט אין דעם אָז די אויסלענדישע יידן (און דורך זיי די אויסלענדישע פּאָליטיקער) זאָלן זיך דערוויסן וועמען מ׳האָט צו פּאַרדאַנקען די דאָזיקע אַלע מעשים־טובים, און ווי אָזוי ס׳האָט אויסגעזען „זיין (ד״ה הימלערס!) פּאָליטיק". און אויך וועגן דעם, ווי אָזוי מיט דער דאָזיקער פּאָליטיק זיינער האָט ער זיך פּאַרשאָפּט אַ סך צרות מצד די הויפּט־דעה־זאָגער, אויסגעשטאַנען פיזי־שע שוועריקייטן (צווישן אַנדערע די רייזע אין מיטן נאָכט!), זיך אַרײַנגע־לאָזט אפילו אין קאָנספּיראַציע (אַזש צו רעקאָמענדירן פּאַר יידישע פרויען „אַרישע פּאַפּירן"... אין שוועדן).

זייענדיק זיכער אָז זיינע אַלע אויפקלערונגען זענען אין דער צווישן־צייט דערגאַנגען אויפן ריכטיקן אַדרעס און האָבן אין אַ געוונדיקער מאָס באַ־לויכטן דעם פּרינציפּיעלן כאַראַקטער פון זיינע אַלע מעשים טובים, איז ער איצט פולשטענדיק געוואָרן איבערגעצייגט אָז ער האָט זיך דערוואָרבן אַ גרויסן קרעדיט אין די מאָסגעבנדיקע קרייזן אין אויסלאַנד.

עס איז נישט געווען זיין שולד, וואָס צוגלייך מיט נאָרבערט מאָזור האָבן אַלע יידן (איבערהויפּט די אויסלענדישע פּאָליטיקער) פּאַרגליכן די כלומרשט־

דיקע גוטע מעשים מיט די אומגעהייערע רציחות. און מחוץ דעם — דער פֿראָסטער פֿאַרגלייך פון די דאָטעס ווייזט אַז ס׳איז דאָ נישט געווען קיין שום רייד וועגן פֿרינציפּיעלע און אידעאישע חילוקי־דעות.

הימלערס אונטערגענומענע שריט זענען געקומען דעמאָלט וועז די דייטשע מפּלה איז שוין געווען אומפֿאַרמיידלעך. אויסער דעם איז קלאָר אַז זיי זענען נישט געווען דיקטירט פון קיין שום אָפּשיין פון הומאַניזם, נאָר פון אַ צינישער מאַכינאַציע, אַ פֿרואוו צו וועלן ראַטעווען די אייגענע פּעל. וואָרעם עס איז אַ פּאַקט אַז אייַדער די אייגענע פּעל זיינע איז געשטאַנען אין קאָן האָט ער אפילו נישט געטראַכט וועגן „הנחות", נאָר פֿאַרקערט — ער איז געווען דער הויפּט־איניציאַטאָר פון די רציחות.

דער דאָזיקער ענין האָט אַ סך אַ גרעסערע באַדייטונג און פֿאַרנעם. הימלערס אויספֿירונגען זענען געווען כאַראַקטעריסטיש פֿאַר אַלע היטלעריש פֿאָליטיקער. זיי האָבן זיך באַזירט אויף דער זיכערקייט אַז די וועלט וועט זייער גיך פֿאַרגעסן אפילו די גרעסטע רציחות, אַז ס׳איז בלויז געווג נאָכצוגעבן אַ קלייניקייט, צו מאַכן בלויז אַן אָנשטעל, בכדי צו אָוואָנסירן פון אַ מלחמה־פֿאַרברעכער צו אַ בעל־טובה און אנשטאָט די פֿאַרדינטע תליה — גאָר באַשאָנקען צו ווערן מיט מעדאַלן.

צוליב פֿאַרשידענע „קלייניקייטן" אין יענער סיטואַציע האָט זיך הימלערן נישט איינגעגעבן דער גאַנצער ענין. איבערהויפּט דערפֿאַר, וואָס די וואונד איז נאָך געווען אַ פֿרישע, אַן אָפּענע. צי זענען מיר אָבער זיכער אַז הימלער איז אַרויסגעגאַנגען פון פֿאַלשע מסקנות? די געשעענישן אין הייַנטיקן דייטש־לאַנד און די באַציאונג פון די אויסלענדישע פֿאָליטיקער צו די געשעענישן זאָגן לגמרי נישט עדות דערויף.

אַזוי זעט אויס די פֿאַקטישע לאָגע פונעם באַהאַנדלטן אינצידענט. אונדזער פֿליכט איז די דאָזיקע אויספֿירן צו געדענקען.

3. דער נאַרק

די דענער: אַ קליין פֿאַלק — ווי זיי זענען עס אַליין געוואוינט (נישט אַן שטאַלץ) צו זאָגן וועגן זיך. די זעלבע געמיטלעכקייט און רו ווי אין שוועדן. די זעלבע בירגערלעכע קולטורעלקייט און פֿרייַנדלעכקייט אַזוי ווי דאָרט. די זעלבע סובטעלע, שיער־נישט פֿאַסטעל־פֿאַרביקייט ווי דאָרט, אָט אַזוי ווי מע זעט זי אויף די זיסלעך־אָנגענעמע אָנבליק־קאָרטלעך. אַ ביסל ווינציקער צוריקגעהאַלטנקייט אין דער טאָג־טעגלעכער באַנעמונג און אַ ביסל מער וואַרעמקייט. דענעמאַרק האָט שוין געזען נישט בלויז די דייטשן נאָר אויך די דייטשע אָקופּאַציע, אָבער אפילו די אָקופּאַציע האָט דאָ אויסגעזען אַנדערש ווי אין די מיטל־אייראָפּעאישע לענדער. צווישן אַנדערע סיבות אויך צוליב די דאָזיקע טעמים:

די היטלעריש טעאריעס האבן געפריידיקט די העכערקייט פון די אזוי־גערופענע „נארדישע" ראסן, דאס הייסט, די „מענטשן פון צפון". אויף אט דער טעאריע האבן זיך געשטיצט זייערע פרעטענזיעס צו הערשן איבער דער וועלט. איז אויב אזוי, טא וועט האט עס זיך ריכטיקער פארדינט דעם נאמען „נארדישע ראסע" ווי די באפעלקערונג פון סקאנדינאוויע? דעריבער האבן די נאציס אין דענעמארק באנוצט אנדערע מעטאדן ווי ערגעץ אנדערש. די דייטשע אכזריותן וואס זענען דא דורכגעפירט געווארן, האבן געמאכט דעם אינדרוק ווי זיי וואלטן באגאנגען געווארן אין הענטשקעס.

די הענטשקעס „מעיד אין דזשורמעני" האבן פארט נישט באווייזן צו נייטראליזירן און צו פארשטעלן דעם אמתן פרצוף פון די מערדער. דערי־בער איז די דייטשע אקופאציע אין דענעמארק (כאטש זי איז געווען א סך מילדער ווי אין די איבעריקע טיילן פון איראפע) דאך געווען געגנוג הארב כדי ארויסצורופן דאס געפיל פון פארכטונג און פון עקל . . .

„מילדקייט" איז א רעלאטיווע זאך. עקזעקוציעס וואס ווערן אויס־געפירט איבער הונדערטער מענטשן קענען נאר מיר אויפנעמען אן א פארטויבטקייט, מיר, וואס האבן איבערגעלעבט דאס אויסמארדן מיליאנען. פאר א נארמאלן מענטשן (איך באנוץ דאס דאזיקע ווארט צילבאווואוסט אן פרעמד־צייכנס) איז א שאקאל — א שאקאל, אפילו ווען ער ווייזט נאר ארויס א טייל פון זיין כארקטער.

ווי אומעטום איז אויך אין דענעמארק געווען טעטיק די דארטיקע ווידערשטאנד־באווועגונג. זי האט פארמאגט אירע העלדן און אירע מאר־טירערס. זי האט אויך ערנהאפט אויסגעפילט איר אויפגאבע ביים באגעגענען זיך מיט דער יידן־פראגע. וועגן דעם וועט זיך דער לייענער באקענען אין די ווייטערדיקע קאפיטלען.

דא ווילן מיר אונטערשטרייכן נאר די באמיאונגען פון דעם דענישן קעניג, כריסטיאן דעם צענטן. זייענדיק אין דענעמארק האב איך געהאט די געלעגנהייט זיך איבערצוצייגן מיט וואס פאר א ליבשאפט ס׳רעדן וועגן אים די בירגער. ווי א ביישפיל קאן דינען אייגער פון די פיל אנעקדאטן וואס די דענער דערציילן זיך מיט שטאלץ:

דער קעניג כריסטיאן דער צענטער האט ליב געהאט צו מאכן זיינע שפאצירן רייטנדיק אויפן פערד. ער איז אפט געריטן אויף זיין פערד איבער דער שטאט; געווויינלעך אליין, אן דער לייב־וואך, אן אן עסקארטע. די דייטשן האבן עס נישט געקענט פארשטיין: א פירער אן א וואך? אן פאליציי? אן געהיים־אגענטן? אזוי פריי? א דייטשער זעלנער, וואס האט א פארוואונדערטער זיך צוגעקוקט דערצו, האט א פרעג געטאן ביי א פאר־בייגייער: — „זאג מיר, וואו איז זיין וואך? כאטש — די זייטיקע וואך? ווער היט אים?" דער דענער האט אים געענטפערט: „וואס הייסט ווער? מיר (דא האט ער געמאכט א באווועגונג מיט דער האנט און אנגעוויזן אויף דער ארומיקער באפעלקערונג), מיר אלע".

איז אט: דער קעניג האט רעפרעזענטירט די מאראלישע שטעלונג

פון פאַלק אין מעשים. און ער האָט זיך נישט געוואָקלט דאָס אונטערצושטרייכן אַפֿילו אין די פאַלן, וועלן ס׳האָט געקענט באַדראָען די אייגענע מלוכה.

דאָ ווילן מיר דערמאָנען נאָך עפּעס:

די דענער דערציילן נעמלעך מיט שטאָלץ, אַז וועלן די דייטשן האָבן זיך געגרייט אַרויסצוגעבן דעם באַפעל צו די יידן, זיי זאָלן טראָגן דעם „מגן־דוד", האָט דער קעניג דערקלערט אַז אין פאַל וועלן מע וועט אייגפירן די דאָזיקע פאַראָרדענונג, וועט ער דער ערשטער אָנטאָן אָזאַ צייכן און אויך באַפעלן דעם גאַנצן קעניגלעכן הויף צו טראָגן דעם דאָזיקן צייכן. אויף אָזאַ אופן וועט דער „מגן־דוד", וואָס דאָרף — לויט די דייטשן — זיין אַ צייכן פון דערנידעריקונג, ווערן אַן ערן־צייכן, אַ צייכן פון כבוד.

ס׳איז שווער צו זאָגן צי דער קעניג האָט זיך געענוי אָזוי אויסגעדריקט; ס׳וואָלט, יעדנפאַלס, געווען אין אייגקלאַנג מיט זיין גאַנצער שטעלונג, וואָס ער האָט שוין אין אַ גאַנצער רייַ פאַלן אונטערגעשטראָכן. דאָ האָבן מיר געבראַכט די מעשה צוליב אַנדערע סיבות: ס׳גייט טאַקע אין דעם, וואָס דאָס ווערט אומעטום דערציילט גראָד פון די דענער גופא, און טאַקע מיט שטאָלץ. זיי האָבן די געשיכטע פונקט אָזוי פאַרשפּרייט אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע. וואָס־זשע דאַרף עס באַדייטן? דאָס הייסט אַז לויטן באַגריף פונעם דענישן פאַלק וואָלט דער קעניג זייערער טאַקע אָזוי באַדאַרפט האַנדלען[12]). צווישן די הערשנדיקע קרייזן און די פאַלקס־מאַסן איז געווען אַ זעלטענע פאַרשטענדיקונג. לעבן די אַרויסטרעטונגען און אונטער־געמומענע שריט פון די שפּיצן האָט אויך דער גראָער מענטש אין דענע־מאַרק, דאָס דענישע פאַלק געוויזן, אַז ס׳געפּינט זיך — מענטשלעך — אויף דער געהעריקער הייך. דאָס פאַלק האָט עס צווישן אַנדערן אַרויסגעוויזן אין דעם שיינעם אָקט פון הילף ביים אַריבערבראָענגען די באַדראָטע יידן אינעם נייטראַלן שוועדן, וועגן וואָס דער לייענער וועט אויף אַן איבערצייגנדיקן אופן אינפאָרמירט ווערן דורך די באַשטעטיקונג־דאָקומענטן, וואָס ווערן דאָ געברַאכט.

פונקט אָזוי ווי בנוגע שוועדן, האָבן מיר אויך געמאַכט די גרעסטע אָנשטרענגונגען צונויפצוקלייבן און מאַכן צוטריטלעך פאַרן לייענער מאַטעריאַלן וועגן דענעמאַרק, וואָס זאָלן זיין פון דער ערשטער האַנט. זיי זאָלן זיין אָזוי צונויפגעשטעלט אַז ס׳זאָל זיך באַקומען אַ פול און לעבעדיק בילד. מיר האָבן געהאַלטן פאַר נייטיק צו געבן עטלעכע אויסצוגן פונעם

12) דאָ איז כדאי צו באַמערקן, אַז אויך אין פראַנקרייך איז געשען עפּעס ענ־לעכעס. וועלן די דייטשן האָבן פאַרעפנטלעכט דאָס געזעץ וועגן טראָגן דעם „געלן שטערן", האָט די פראַנצויזישע אונטערערדישע באַוועגונג געהרופן אויך נישט־יידן צו טראָגן די דאָזיקע אָפּציייזישע אונטערערדישע באַוועגונג. געוויסע צענטערס האָבן אפילו פאַבריצירט „שטערנס". אין שייכות דערמיט זענען אפילו פאַרגעקומען אַרעסטן פון פראַנצויזן וואָס האָבן „נישט־געזעצלעך" געטראָגן די אָפּצייכענונג בכדי אַזוי אַרום אָפּצוהוזקן פון דער דייטשער פאַראָרדענונג. מאַטעריאַלן און דאָקומענטן וועגן די דאָזיקע אינ־צידענטן אין פראַנקרייך האָט פאַרעפנטלעכט (אין דער פראַנצייזישער שפּראַך) פאַליאַקאָוו אין זיין בוך א״נ „די גאלע לאַטע", פאַריז.

וועלט פון דענישן שרייבער (נישט קיין ייד) פֿיר מעלער, וואָס זענען נוגע דעם באַהאַנדלטן פֿראָבלעם. דאָס בוך איז דערשינען אין דער פֿראַנצייזישער שפּראַך א״נ "Un peuple se reveille" לויט די דאָזיקע פֿראַגמענטן וועט זיך דער לייענער קענען אַריענטירן וועגן אַלגעמיינעם גאַנג פון די געשעניש־אין וועגן דער שטעלונג פון די דענער. ביי דער געלעגנהייט דאַרף אונטערגעשטראָכן ווערן אַז דאָרט — וואו ס׳זענען געווען אויסנאַמען — (דאָס הייסט, עוולות, וואָס זענען באַגאַנגען געוואָרן דורך אײַנצלנע דענער) ברענגט זיי דער מחבר אַרויס דרייסט און זאַכלעך אין פֿאַראורטיילט זיי אויפן שאַרפּסטן אופן, וואָס ס׳פֿאַרשאַפט כבוד אים אין דער דענישער געזעלשאַפֿטלעכקייט.

צום סוף פון אונדזער אַרבעט ברענגען מיר די פֿראָטאָקאָלן וואָס זענען צוגויפגעשטעלט געוואָרן פון די אוממיטלבאַרע אַנטיילנעמער. עדיט אַבראַמסאָן (אַ יידישע פֿרוי פון דענעמאַרק), שילדערט זאַכלעך דעם גאַנג פון די געשענישן. כאָטש זי אַליין איז געווען אַ מיטבאַטייליקטע און אַן עדות, איז דער סטיל פון איר באַריכט פון דעסטוועגן אומפֿערזענלעך און זאַכלעך. להיפוך, גיבן איבער די צוויי וויטערדיקע עדות (ד״ר העלענע סוועגסאָן און יאָהאַנע מאַרקוס, אין הסכם מיט אונדזער בקשה) וועגן זייערע פֿערזענלעכע איבערלעבענישן, וועגן זייער אייגענעם גורל. אין סך־הכל באַקומט דער לייענער פון אין זייט — דאָקומענטן וואָס זענען דורך און דורך מענטשלעך, און פון דער אַנדערער זייט — האָט ער אַ מעגלעכקייט צו זען די געשענישן פון פֿאַרשידענע קוק־ווינקלען, ער קען אויך דורכפירן אַ פֿאַרגלייך צווישן די באַשרייבונגען און זיי קעגנזייטיק קאָנטראָלירן.

אַ וויכטיקער דאָקומענט, וואָס וואַרפט אַ שיין אויף דער באַהאַנדלטער פראָגע, שטעלט מיט זיך פֿאָר דער אייגנהאַנטיקער בריוו פונעם דענישן קעניג צום ראַבינער מעלכיאָר. מיר פֿאַרעפֿנטלעכן דאָ דעם טעקסט פון בריוו.

די אַרבעט פון ד״ר עדעלמאַן באַקענט לויט דער ריי מיט דער געשיכטע פון די יידישע ביכער־קאָלעקציעס אין דער קעניגלעכער ביבליאָטעק אין קאָפּענהאַגען און מיטן גורל פון דער ביבליאָטעק גופא; די ידיעות וואָס האָבן אַ שייכות דערמיט זענען נישט בלויז אַ וויכטיקער צושטייער צום באַהאַנדלטן פֿראָבלעם, דער בלויזער פאַקט אַז ס׳האָבן עקסיסטירט אַזעלכע זאַמלונגען וועט פֿאַר נישט אין לייענער זיין אַ פֿריידיקע נייעס.

***

דער טיטול פון אונדזער זאַמלונג איז: „דאָרט וואו עס איז געווען אַנדערש". ער איז, פֿאַרשטייט זיך, אַ מעטאַפֿאָרישער. די זאַמלונג אַנטהאַלט נאָר אין אויסשניט פון פאַקטן און פֿראָבלעמען, וועלכע מע וואָלט געקענט אַרומנעמען מיט דעם זעלביקן נאָמען. „אַנדערש" איז דאָך, אין פֿאַרשידענע פֿרטים, געווען אויך אין פֿראַנקרייך און אין אַנדערע מערב־אייראָפּאישע לענדער, נאָך אַנדערש איז געווען אין אונגאַרן, נאָך אַנדערש... אא״וו אא״וו.

די אונטערשידן זענען אין אייניקע פאַלן געווען אַ רעזולטאַט פון דער באַציאונג פון די מיטבירגער צו די קרבנות און פון דער פאַרשידענער אידעאַלאָגיע און מענטאַליטעט פון די אונטערערדישע באַוועגונגען, אין די געגעבענע לענדער; אין אַנדערע פאַלן — האָט גורם געווען די פאַליטישע סיטואַציע פונעם געגעבענעם לאַנד אויף דעם מלחמהדיקן שאַך־ברעט. מיר שטעלן דאָ פאָר דעם לייענער נאָר איין אָפּשניט, אָבער דערפאַר אַזעלכן וואָס צווינגט אַ סך נאָכצוטראַכטן. אין די ראַמען פון דאָזיקן אָפּשניט איז אויך פאַראַן אַ גרויסע צאָל יסודותדיקע און באַלערנדיקע אונטערשידן. זיי דרינגען אַרויס שוין בלויז דערפון וואָס יעדער פון די דערמאָנטע לענדער האָט זיך געפונען אין אַ גאַנץ אַנדערער פאַליטישער סיטואַציע ווי די אַנדערע.

ד"ר מיכאל באָרוויטש

1. שוועדן

באַגעגעניש מיט הימלערן

באַריכט פון

נאָרבערט מאַזור (שטאָקהאָלם)

אין די פאַרגאַנגענע קריגס־יאָרן האָבן יידישע אָר־גאַניזאַציעס אין די נייטראַלע אייראָפּעאישע לענדער אָנגעשטרענגט זייערע כוחות ביז דער העכסטער מדרגה, כדי צו ברענגען הילף זייערע ברידער אין די קאָנצענטראַציע־לאָגערן. אין שוועדן איז די אָרטיקע סעקציע פון יידישן וועלט־קאָנגרעס געווען איינער פון די אַקטיוווסטע פאַקטאָרן אויפן דאָזיקן געביט. אַ סך באַמיאונגען זענען געמאַכט צו אָנדערע לענדער, כּדי צו ברענגען הילף צו די אומגליקלעכע אידן אין פּוילן, אָבער אַלע מאָל איז דאָס נישט געלונגען. אַ סך מאָל איז מען אָפּגעווען פון דער אָפּשיקונג פון פּעקלעך, ווייל מען האָט נישט געוואוסט, צו וועמען צו שיקן. אַ סך מאָל איז מען אָפּגעווען פון דער אָפּשיקונג פון פּעקלעך, ווייל מען האָט נישט געוואוסט, צו וועמען צו שיקן. אַ סך מאָל איז מען אָפּגעווען פון דער אָפּשיקונג פון פּעקלעך, ווייל מען האָט נישט געוואוסט, צו וועמען צו שיקן.

צו די אונטערהאַנדלונגען אין דער געזעלשאַפט פון קערסטען, וועט געניסן פון אומבאַרירלעכקייט.

מיר האָבן דעם דאָזיקן פֿלאַן דיסקוטירט אין אונדזער קאָנגרעס־סעקציע. צוליב די פֿאַרשידענע אומאָנגענעמע אַספּעקטן און פֿאַלגן, צו וועלכע די אונטערהאַנדלונגען מיט הימלערן האָבן געקענט פירן, האָט די סעקציע נישט געוואָלט אָננעמען קיין שום באַשלוסן. אגב, איז נישט מעגלעך געווען אָנצוּפרעגן וועגן דעם די צענטראַלע אין ניו־יאָרק. מען האָט דעריבער באַשלאָסן, איבערצולאָזן די אַנטשיידונג דעם מענטשן, וואָס וועט זיך פרייוויליק דערצו מעלדן. מיר האָבן די דאָזיקע פראָגע אויך באַרירט מיטן שוועדישן אויסערן־מיניסטעריום און אויך דער מיליטער־אַמט איז געווען איבערצייגט, אַז די־רעקטע אונטערהאַנדלונגען מיט הימלערן קענען דערפירן צו וועלטפולע רעזולטאַטן און אַז אַזאַ מין אַקציע וואָלט געווען אין פולן הסכם מיט דער רעטונגס־אַקציע, וואָס די שוועדן אַליין האָבן געוואָלט אונטערנעמען. די אָרטיקע פאָרשטייערשאַפטן פון די דריי אַליאירטע גרויס־מאַכטן, וועמען מיר האָבן וועגן דעם אינפֿאָרמירט, האָבן נישט אייגנעזען קיין שום מניעות. דער שטאָקהאָלמער פאָרטרעטער פון אַמעריקאַנער „קריגס־פֿליטים־ביורא" האָט אונדז אויך דערמוטיקט אין דער אונטערנעמונג. שטיצנדיק זיך אויף דעם אַלעם, האָבן מיר געבעטן קערסטען מיטצוטיילן הימלערן, אַז אַ מיטגליד פון אונדזער סעקציע איז גרייט צו קומען אונטערהאַנדלען ווי אַ פֿריוואַטע פּער־זאָן. עטלעכע מיטגלידער האָבן דערקלערט זייער גרייטקייט צו פאָרן; פון זיי בין איך געווען דער וואָס איז באַשטימט געוואָרן אויסצופירן דאָס שליחות.

עטלעכע וואָכן זענען אַריבער און קיין געניע דאָטע פאָרן צוזאַמענטרעף איז נישט באַשטימט געוואָרן. די מיליטערישע לאָגע פון דייטשלאַנד איז געוואָרן וואָס אַ מאָל קריטישער און מיר האָבן שוין געהאַלטן דעם גאַנצן פֿלאַן פאַר נישט אַקטועל. פֿלוצלונג, דאָנערשטיק, דעם 19טן אַפּריל, האָט מען מודיע געווען, אַז הימלער דערוואַרט אונדז דאָנערשטיק אָדער פרייטיק און אַז ער בעט קומען מיטן עראָפּלאַן, וואָס פליט אַף פון שטאָקהאָלם קיין בערלין דאָנערשטיק פאַרטאָג. איך האָב געצווייפלט, צי די רייזע איז נאָך ביי די געשאַפענע באַדינגונגען צוועקמעסיק. מיר האָבן דעריבער אָנגעפרעגט אין אויסערן־מיניסטעריום און מען האָט אונדז געענטפערט, אַז דאָרט האָלט מען די רייזע אויך איצט פאַר נייטיק. דאָס מיניסטעריום גופא האָט געהאַט צו־געגרייט ליסטעס פון יידישע און נישט־יידישע אינטערנירטע, וועמענס באַ־פרייאונג מיר האָבן געוואָלט פאָדערן. באַלד דערויף האָבן מיר מיט קערסטען באַשלאָסן צו פאָרן.

דעם 19טן אַפּריל, 2 אַזייגער נאָכמיטאָג, איז אַ דייטשער עראָפּלאַן, באַצייכנט מיט אַ האַקנקרייץ, אַרויסגעפלויגן פון שטאָקהאָלמער פלי־פאָרט. מיר זענען געווען די איינציקע פּאַסאַזשירן. די גאַנצע מאַשין איז געווען אָנגעלאָדן מיט פּעקלעך פון רויטן קרייץ. איצט האָב איך געקענט רואיק און לאַנגזאַם טראַכטן. פאַר מיר, ווי אַ ייד, איז דער גדאַנק אַז אין עטלעכע שעה אַרום וועל איך שטיין אַנטקעגן דעם מענטש וואָס איז געווען איינער פון

די הויפט־פראַנטוואַרטלעכע פאַר דער אויסראַטונג פון מיליאָנען יידן, — געווען שרעקלעך. מיין אויפרעגונג איז אָבער באַזיגט געוואָרן דורכן געפיל, אַז איך וועל ענדלעך האָבן די געלעגנהייט אויסצופירן אַ וויכטיקע שליחות לטובת מיינע געפינקטע ברידער. איך האָב שוין לאַנג מיטגעהאַלפן ביי הילף־אַקציעס, דאָס איז אָבער געווינלעך געטאָן געוואָרן פון זיכערן שטאָקהאָלם, אין דער צייט וען די איצטיקע אַקציע וועלט דורכגעפירט אויף דער פראַנט־ליניע גופא.

די רייזע קיין בערלין איז אַדורך נאָרמאַל. די צפון־דייטשע לאַנדשאַפט איז געלעגן פאַר אונדזערע אויגן. די פעלדער האָבן אויסגעזען גוט באַאַרבעט. נאָר זעלטן האָב איך באַמערקט לעכער אין דער ערד, — די ערשטע צייכנס פון מלחמה. אויסער דעם — קיין שפורן. מען האָט נישט געזען, נישט קיין סאָלדאַטן און נישט קיין מאָטאָריזירטע קאָלאָנעס אויף די וועגן — נאָר עטלעכע פרידלעכע פויערים. ערשט וען מיר זענען געפלויגן איבער דער געגנט פון בערלין, האָבן זיך דייטלעכער באַווייזן די שפורן פון קריג: צעשטערטע הייזער, פאַבריקן אָן דעכער. דאָך האָט מיר בערלין פון דער פויגל־פערספעקטיוו אויסגעזען וויניקער צעשטערט, ווי איך האָב זיך פריער פאָרגעשטעלט און ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן שפעטער, בשעת איך בין געפאָרן דורך די שטעט.

אויפן טעמפלהאָפער פלי־פלאַץ האָט מיין באַגלייטער געוויזן זיין פּאַס. איך האָב מיינעם באַהאַלטן אין קעשענע, ווייל איך האָב נישט געהאַט קיין וויזע. נאָר הימלער און זיינע נאָענטע האָבן געוואוסט וועגן מיין קומען, וואָס איז געהאַלטן געוואָרן אינגאַנצן געהיים פאַר אַנדערע נאַצי־פירער. דעריבער האָב איך נישט געטאָרט בעטן קיין וויזע ביי דער דייטשער לעגאַציע אין שטאָקהאָלם. די געשטאַפּאָ האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַ מענטש, וואָס וועט קומען אין דער באַגלייטונג פון ד״ר קערסטען, זאָל מען דורכלאָזן אָן אַ פּאָס.

אויפן פלי־פלאַץ האָט אויף אונדז געוואַרט דער אויטאָ פון דער שוועדישער אַמבאַסאַדע, כדי אונדז אָפּצופירן אין דער שטאָט. מיר האָבן אָבער נישט געקענט פאָרן מיטן אויטאָ, ווייל מיר האָבן געמוזט וואַרטן אויפן אויטאָמאָביל פון געשטאַפּאָ וואָס האָט אונדז געדאַרפט אָוועקפירן אין אַ גוט אָרום 70 קילאָמעטער צו צפון פון בערלין. ליידער האָבן מיר געמוזט וואַרטן 2 שעה. אין דער צווישנצייט האָב איך געהאָט די מעגלעכקייט צו באַקומען דעם ערשטן אייַנדרוק וועגן דער שטימונג אין בערלין. איך האָב געשמועסט מיט די אַנגעשטעלטע אויפן פלי־פלאַץ און האָב זיך איבערגעצייגט, אַז זיי זענען געווען מיד פון קריג און אָן האָפענונג; 5—7 שעה לופט־אַנפאַלן יעדע נאַכט, 5—7 שעה שטיין אין אָן אומבאַקוועמען שוץ־קעלער און נישט שלאָפן, — דאָס איז געווען צופיל אפילו פאַר שטאַרקע מענטשן. די לופט־אַטאַקעס זענען געגאַנגען לויט אַ באַשטימטן פלאַן. טאָג־טעגלעך, ווי נאָר ס׳פלעגט ווערן טונקל, פלעגן די ערשטע קומען די רוסן, נאָך זיי די אַמעריקאַנער און צום סוף — די ענגלענדער.

פאַר אונדז איז דעריבער געווען וויכטיק אַרויסצופאָרן פון שטאָט פאַרן אַנהייב פון די לופט־אַטאַקעס. אַרום 10 אַזייגער אין אָוונט איז דער אויטאָ אַנגעקומען. מען האָט נישט געוואוסט, צי מיר וועלן זיכער קומען.

דער אויטאָ איז באַלד אָפּגעפאָרן. עס איז שוין געווען נאַכט. די לבנה האָט געשיינט. די הויז־רואינען האָבן אויסגעזען ווי געשפענסטער. דער שאָפער האָט געיאָגט דורך דער שטאָט, וואָס האָט אויסגעזען ווי אויסגע־שטאָרבן. פון צייט צו צייט האָבן מיר אָנגעטראָפן אויף אינזאַמע וואַנדערער, וואָס האָבן געוואָלט פאַרהאַלטן דעם אויטאָ, כדי ער זאָל זיי אויפנעמען, ווייל די טראַנספאָרט־מעגלעכקייטן זענען אין בערלין געווען זייער באַגרענעצטע. מיר זענען דורכגעפאָרן דורך שטייגער־הויפנס פון די צעשטערטע הייזער, דורך שמאָלע עפענונגען פון פאַנצער־באַריקאַדעס. עטלעכע מאָל האָבן מיר געמוזט פאָרן דורך זייטיקע וועגן, ווייל די גאַסן, וואָס זענען געלעגן אויף אונדזער דירעקטן וועג, זענען געווען פאַרמאַכט צוליב גאַנץ פרישע צעשטע־רונגען.

ענדלעך, נאָך אַ האַלב־שעהדיקער רייזע, זענען מיר אַרויסגעפאָרן פון בערלין אויפן שאָסיי. אין אַ פאָר מינוט אַרום האָט אונדז פאַרהאַלטן אַ מי־ליטער־פאַטרול, וואָס האָט געבעטן דעם שאָפער אויסצולעשן די לאָמפּן, ווייל עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ לופט־אַלאַרם. דער בערלינער נאַכט־פראָגראַם האָט זיך אָנגעהויבן. מיר האָבן געהאַט צוויי מעגלעכקייטן — אָדער זיך באַהאַלטן אין וואַלד, אָדער פאָרן ווייטער מיט אויסגעלאָשענע לאָמפּן. מיר האָבן באַשלאָסן צו פאָרן ווייטער.

די רעפלעקטאָרן האָבן אָנגעהויבן שיינען, גרויסע ליכט־קוילן זענען געשוואומען אין דער לופט. מיר זענען אַרויס פון אויטאָ, כדי צוצוקוקן זיך צו דער נישט־אָנגענעמער אָבער זייער אינטערעסאַנטער שפיל. פון אַלע זייטן האָבן מיר געהערט דאָס רוישן פון עראָפּלאַנען, וואָס דעם שאָפערס געניטער אויער האָט דערקענט ווי רוסישע. מיר האָבן געזען, ווי פיל־פאַרביקע ליכט־באַמבעס האָבן זיך לאַנגזאַם אַראָפּגעלאָזט אויף דער ערד און זיך אויסגע־שפרייט ווי טעפּיכער. עראָפּלאַנען זענען געכאַפּט געוואָרן אינעם קרייץ־פייער פון די רעפלעקטאָרן, אָבער שיסן האָט מען נישט געטאָרט. אויף אונדזער פראָגע, פאַרוואָס מען שיסט נישט, האָט מען אונדז געענטפערט, אַז די לופט־אַרטילעריע איז געשיקט געוואָרן אויפן פראָנט.

מיר זענען געפאָרן ווייטער, אויסמיידנדיק קאָלאָנעס פון מיליטער־אוי־טאָס וואָס זענען פלוצעם געשוואומען פון דער טונקלקייט, און די חורבות פון דער שטאָט אָראַניענבורג וואָס איז מיט אַ צייט צוריק צעשטערט געוואָרן דורך לופט־אַטאַקעס. פאַר מיר האָט דער נאָמען „אָראַניענבורג" געהאַט אַ גאָר טרויעריקן קלאַנג. דאָ האָבן זיך אַ סך פון מיינע נאָענטסטע קרובים געמוזט באַקענען מיטן גרויל פון קאָנצענטראַציע־לאַגער, איידער איך האָב זיי אָרויס־געמעגן קיין שוועדן און אַזוי אָרום באַפרייט.

קורץ פאַר האַלבער נאַכט זענען מיר אָנגעקומען צו אונדזער באַשטי־

מונגס־אָרט, — אַ גוט, וואָס האָט געהערט צו קערסטען. דאָ האָבן מיר געדאַרפט וואַרטן אויף הימלערס וויזיט.

די דאָזיקע נאַכט בין איך נישט געשלאָפן. נישט דאָס ברומען פון די עראָפלאַנען, וואָס זענען געפלויגן איבער בערלין, האָט מיך נישט געלאָזט שלאָפן. געשטערט דעם שלאָף האָט מיך די שפּאַנונג, מיט וועלכער איך האָב דערוואַרט דעם צוזאַמענטרעף מיט הימלערן: דאָס געפיל, אַז פון מיינע ווערטער איז אפשר אָפהענגיק דער גורל פון טויזנטער יידן. איך האָב געוואוסט אַז דער אַנטשיידנדיקער אַרגומענט פאַר הימלערן וועט זיין דייטש־לאַנדס קאַטאַסטראָפאַלע מיליטעריש לאַגע. פון די אונטערהאַנדלונגען האָבן אָבער געקענט אַרויסשווימען זייער וויכטיקע באַשלוסן. ספּעציעל האָט מיך געפייניקט דער געדאַנק וועגן דעם לאַגער אין ראוונסבערוק, וואָס האָט זיך געפונען 30 קילאָמעטער פונעם גוט.

פרייטיק אין דער פרי איז געקומען איינער פון היטלערס נאָענטע מיט־אַרבעטער — דער „בריגאַדע־פירער" שעלענבערג — כדי אונדז צו באַגריסן. דאָס איז געווען דער 20סטער אַפּריל, דעם „פירערס" געבורטסטאָג. הימלער האָט דעריבער אין אָוונט געדאַרפט אַנטיילנעמען אין דער פייערונג און באַלד דערנאָך וואָס גיכער קומען צו אונדז. היטלער האָט דאָס געדאַרפט וויסן, אַז נאָך זיין געבורטסטאָג־פייערונג וויל הימלער אונטערהאַנדלען מיט אַ ייד!

שעלענבערג האָט זייער איראָניש געריידט וועגן דער געבורטסטאָג־פייערונג. איך האָב געהאַט דאָס געפיל, אַז עס האַנדלט זיך אפשר, ווי עס האָט שוין אָפט פאַסירט אין דער געשיכטע, וועגן אַזאַ מין סעודה, בעת וועלכער די מיטעסער, געווענען האָטענטאָטן, רעכענען זיך אָפּ אייניער מיטן אַנדערן. אויסער די נאַצי־גדולים, האָבן צו היטלערן געאיילט נאָך אַנדערע „באַגריסער". די לופט איבער אונדז איז דעם גאַנצן טאָג געווען פול מיט עסקאַדרעס אַליאירטע עראָפלאַנען וואָס זענען ווי מחנות פייגל מאַיעסטעטיש געפלויגן צו זייער ציל. מיטאַמאָל האָט דאָס הויז, אין וועלכן מיר האָבן זיך געפונען, אויפגעציטערט פון קנאַלן. די באָמבעס זענען געווען באַשטימט פאַר דער באַן־ליניע וואָס איז דורכגעגאַנגען צווישן קילאָמעטער פון אונדז.

פאַרמיטאָג האָב איך געהאַט אויספּירלעכע געשפּרעכן מיט שעלענבערגן. איך בין געווען איבערראַשט פון זיין אויסזען. דאָס איז געווען אַ יונגער מענטש מיט ווייכע־געזיכט־שטריכן. ער איז געווען געקליידט ציוויל. איך האָב פאַר זיך נישט געזען דעם האַרטן נאַצי־טיפּ, אויף וועלכן איך האָב זיך געריכט. ער איז געווען אויסערגעווויינלעך דערשלאָגן, האָט געהאַלטן דעם קריג פאַר פאַרשפּילט און זייער פעסימיסטיש געקוקט אויף דייטשלאַנדס צוקונפט. לויט זיין מיינונג איז די הויפּט־סיבה פון דער מפלה געווען דער סיסטעמאַטישער לופט־קריג, וואָס האָט צעשטערט די מאַטעריעלע און פסיכישע ווידערשטאַנד־כוחות פון דייטשן פאָלק. ער האָט געהאַט די פולע פאַרשטענדעניש פאַר מיינע באַמיאונגען צו ראַטעווען יידן און האָט מיר צוגעזאָגט זיין פולע אונ־טערשטיצונג פאַר מיינע פאַרשלאָגן ביי הימלערן. ער האָט אָבער דער־ציילט, אַז הימלערס קרייז זענען אויך איצט געווען קעגן וועלכער נישט איז

פאַרבעסערונג פונעם גורל פון יידן. וועַן הימלער האָט אין האַרבסט פון פאַרגאַנגענעם יאָר אַרויסגעלאָזט 2,000 יידן אין דער שוויץ און היטלער האָט זיך וועגן דעם דערוואוסט, האָט ער באַקומען אַ שגעון־אַנפאַל און אומ־מעגלעך געמאַכט די באַפרייאונג פון ווייטערדיקע יידן־טראַנספאָרטן, ווי דאָס איז געווען געפלאַנט. איך האָב געהאַט דעם איינדרוק, אַז שעלענבערג האָט מיט מיר גערעדט אויפריכטיק. אויסערגעווינלעך וויכטיק איז געווען פאַר מיר, וואָס ער האָט דערציילט וועגן דער מיליטערישער לאַגע פון דייטשלאַנד — זי איז געווען אַ סך ערגער, ווי מיר האָבן זיך עס פאָרגעשטעלט לויט די קריגס־ראַפאָרטן אין שטאַקהאָלם, ווי אויך דאָס, אַז דער פולקאָמענער צו־זאַמענברוך פון דייטשלאַנד איז אַ פראַגע פון געציילטע וואָכן אָדער אפשר גאָר טעג.

אונדזערע פאַרשלאָגן אין די געשפרעכן מיט הימלערן האָבן זיך דעריבער געמוזט שטיצן אויפן דאָזיקן יסוד.

נאָכמיטאָג האָב איך באַזוכט דאָס גוט און געשמועסט מיט די אָנגע־שטעלטע. דאָס איז געווען אַן אייגנאַרטיקע גרופּע מענטשן. אַלע זענען זיי פריער געווען געפאַנגענע פון אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער. אַלע האָבן הינטער זיך געהאַט 5—8 יאָר לאַגער. זיי האָבן געהערט צו אַ רעליגיעזער סעקטע, וואָס האָט זיי פאַרווערט צו דינען אין מיליטער. און אפילו זאָגן „הייל היט־לער", ווייל „היילן" האָט, לויט זייער אויספאַסונג, געקענט נאָר גאָט. דע־ריבער איז די מערהייט פון די סעקטע־מיטגלידער שוין אין די ערשטע יאָרן פון נאַציזם רעזשים, פאַרוואַנדלט געווארן אין קאָנצענטלער. זיי זענען דאָרט פאַרבליבן ביז קערסטענען איז אין די יאָרן 1941—1942 געלונגען אַ טייל פון זיי צו באַפרייען *).

אין גוט האָבן זיך אויך געפונען פּליטים פון מזרח־און צענטראַל־דייטש־לאַנד, קרובים פון גוט־באַזיצער, וועלכע האָבן זיך וואָכן־לאַנג געווואַלגערט אויף די וועגן, אַנטלויפנדיק פון פראָנט.

אין אָוונט האָבן מיר באַקומען אַ טעלעפאָנישע ידיעה, אַז הימלער וועט קומען האַלב דריי ביינאַכט. מיר זענען געזעסן אין אַ שטוב באַלויכטן מיט ליכט. די עלעקטרישע באַלייכטונג איז, ווי געווינלעך ביי לופט־אַלאַרמען, גע־זונ אויסגעלאָשן. איך בין געווען אין העכסטער שפּאַנונג. צי וועט דער דאָזיקער פאַקטישער הערשער פון דייטשלאַנד אויפטרעטן ווי אַ מאַכטהאָבער אָדער אויף אים וועלן שוין קענטיק זיין די צייכנס פון דער מפלה? באַלד וועל איך שטיין פּנים־אל־פּנים מיט איינעם פון די גרעסטע תלינים פון יידישן פאָלק!

פונקט האַלב דריי האָבן מיר דערהערט אַריינפאָרן אין גוט אַן אויטאָ. קערסטען איז אַרויסגעגאַנגען און אין אַ פאָר מינוט אַרום איז אַריינגעקומען היינריך הימלער און נאָך אים — דער „בריגאָדע־פירער" שעלענבערג, דער אַדיוטאַנט ד"ר בראַנדט און קערסטען. נישט געקוקט אויף מיין אויפרעגונג, בין איך אויסערלעך געווען אין גאַנצן רואיק. הימלער האָט מיך באַגריסט

*) מסתמא האַנדלט זיך דאָ וועגן די א"ג „ביבלפאָרשער".

מיט „גוטן טאָג" — נישט מיט „הייל היטלער" — און אויסגעדריקט זיין צופרידנקייט מיט מיין קומען. מיר האָבן זיך געזעצט צום טיש, וואָס איז געווען געגרייט פאַר פינף פערזאָן צו קאָווע. הימלער איז געווען עלעגאַנט אָנגעטאָן, אין אַ גוט־געפאַסטן אוניפאָרם, מיט גלאַנצנדיקע ראַנג־צייכנס און אָרדנס. ער האָט אויסגעזען זייער געפלעגט, פריש און לעבעדיק — ניט געקוקט אויף דער שפּעטער נאַכט־שעה — אויסערלעך רואיק און באַהערשט. זיין אויס־זען איז געווען בעסער ווי אויף די פאָטאָגראַפיעס. זיין בלאָנדזשענדיק־שטעכעדיקער בליק האָט אפשר אויסגעדריקט האַרטקייט און סאַדיזם, אָבער ווען איך קען נישט זיין פאַרגאַנגענהייט, וואָלט איך נישט געגלויבט, אַז דער דאָזיקער מענטש טראָגט אויף זיך די פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר די שרעק־לעכסטע מאַסן־מאָרדן אין דער געשיכטע.

ער האָט אָנגעהויבן באַלד צו רעדן און געגעבן אַ היסטאָרישן איבער־בליק איבער דער שטעלונג פון די נאַציס צו יידן. „אונדזער דור" האָט נישט געקענט קיין שלום — האָט ער געזאָגט. ווען עס איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה, בין איך אַלט געווען 14 יאָר. באַלד נאָכן סוף פון דער מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן דער בירגער־קריג. די יידן זענען געווען אַ פרעמדער עלעמענט אין אונדזער געזעלשאַפט און דאָס האָט שטענדיק אַרויסגערופן אויפרעגונג. זיי זענען עטלעכע מאָל פאַרטריבן געוואָרן פון דייטשלאַנד, אָבער שטענדיק פלעגן זיי צוריקקומען. נאָכן איבערנעמען די מאַכט האָבן מיר געוואָלט די דאָזיקע פראַגע איינמאָל פאַר אַלע מאָל דערליידיקן. איך האָב פאַרגעלייגט אַ הומאַניטאַרע לייזונג דורך אויסוואַנדערונג. איך האָב פאַרהאַנדלט מיט אַמעריקאַנער אַרגאַניזאַציעס וועגן דורכפירן שנעלע עמיג־ראַציע, אָבער אפילו די לענדער, וואָס האָבן אויסגעזען צו זיין יידן־פרייַנט־לעך, האָבן די יידן נישט געוואָלט אַריינלאָזן."

הימלער האָט וויטער געריידט: „שפּעטער האָט אונדז די מלחמה גע־בראַכט צו אַ קאָנטאַקט מיט די פראָלעטאַריזירטע יידישע מאַסן פון מזרח און אַזוי אַרום זענען געבוירן געוואָרן נייע פראָבלעמען. מיר האָבן נישט גע־קענט דולדן אַזאַ שונא אין אונדזער רוקן. די יידישע מאַסן זענען געווען אָנגעשטעקט מיט שווערע קראַנקייטן, ספּעציעל האָט געהערשט פלעק־טיפוס. איך אַליין האָב, צוליב די דאָזיקע עפּידעמיעס, פאַרלוירן טויזנטער פון מיינע בעסטע ס"ס־לייט. די יידן האָבן אויך געהאָלפן די פאַרטיזאַנער".

אויף מיין פראָגע, ווי אַזוי די יידן האָבן געקענט העלפן די פאַרטיזאַנער נאָך דעם ווי די דייטשן האָבן זיי אַלע קאָנצענטרירט אין גרויסע געטאָס, האָט מיר הימלער געענטפערט: „זיי האָבן איבערגעגעבן ידיעות די פאַרטיזאַנער, אויסער דעם האָבן זיי אין געטאָ געשאָסן אויף אונדזער מיליטער".

אַזאַ איז געווען הימלערס רעאַקציע אויפן העלדישן קאַמף פון די יידן אין וואַרשעווער געטאָ.

איך האָב פאַרזיכטיק געפּראָווט אָפּוועגדן אים פון זיין אומגליקלעכן געדאַנק צו פאַרטיידיקן זיין יידן־פּאָליטיק פאַר אַ ייד, ווייל אַזאַ פּראָוו האָט אים געמוזט צווינגען צו שיטן מיט ליגנס. דאָס איז אָבער געווען אוממעגלעך.

עס האָט אויסגעזען, אַז ער האָט געהאַט אַן אינערלעכע באַדערפענישׂ צו האַלטן די דאָזיקע פאַרטיידיקונגס־רעדע דווקא פאַר אַ ייד, ווייל ער האָט געפילט, אַז די טעג פון זיין לעבן אַדער פון זיין פרייהייט זענען געציילטע.

הימלער האָט פאַרגעזעצט: „כדי אָפּצושטעלן די עפּידעמיעס, זענען מיר געווען געצוואונגען צו פאַרברענען די קערפערס פון אַ גרויסער צאָל מענטשן וואָס זענען צוליב די עפּידעמיעס געשטאָרבן. דעריבער האָבן מיר געמוזט בויען קרעמאַטאָריעס, און דערפון וויל מען פאַר אונדז איצט פלעכטן אַ שטריק". דאָס איז געווען דער דערשיטערנדיקסטער פּראָוו צו פאַרטושן אַלע גרויליקייטן וואָס הימלער האָט באַנוצט. דאָס האָט מיך פּשוט געעקלט און איך האָב נישט געקענט אַרויסברענגען קיין וואָרט.

„די מלחמה אין מזרח איז געווען אומגלויבלעך האַרט — האָט הימלער וויטער פאַרגעזעצט. — מיר האָבן נישט געוואָלט קיין מלחמה מיט רוסלאַנד. מיר האָבן זיך אָבער דערוואוסט אַז רוסלאַנד האָט צוואַנציק טויזנט טאַנקען און מיר האָבן געמוזט אָנגרייפן. מיר האָבן געהאַט צוויי ווענען: זיגן אָדער אונטערגיין. די מלחמה אויפן מזרח־פראָנט האָט אונדזערע סאָלדאַטן געשטעלט די שווערסטע אויפגאָבעס. אַ שרעקלעכער קלימאַט, אומענדלעכע שטחים, אַ פיינדלעכע באַפעלקערונג, פאַרטיזאַנער, וואָס זענען אומעטום ארויסגעשוואומען. נאָר מיט עקשנות האָבן אונדזערע זעלנער זיך געהאַלטן. דעריבער האָבן זיי געקאָנט זיין געצוואונגען צו פאַרניכטן אַ גאַנצן דאָרף, ווען מע האָט אויף זיי פון דאָרטן געשאָסן. די רוסן זענען נישט קיין געווייגלעכע קעגנער. זייער מענטאַליטעט איז פאַר אונדז אומבאַגרייפלעך. אין די האָפנונגסלאָזסטע סיטואַציעס האָבן זיי זיך אָפּגעזאָגט צו קאַפּיטולירן. אויב דאָס יידישע פאָלק האָט פון דער מלחמה־האַרטקייט געליטן, מוז מען דערביי געדענקען, אַז דאָס דייטשע פאָלק האָט אויך געליטן."

הימלער איז איבערגעגאַנגען צו דער טעמע פון קאַנצענטראַציע־לאַגערן.

— „דעם שלעכטן שם האָבן די דאָזיקע לאַגערן צו פאַרדאַנקען דעם אומגליקלעך־צוגעקליבענעם נאָמען. דאָס איז געווען אַ פּעלער, מען האָט זיי געדאַרפט אָנרופן „דערציאונגס־לאַגערן". אין די לאַגערן זענען געווען נישט נאָר יידן און פּאָליטישע אינטערנירטע. עס זענען געווען קרימינעלע עלעמענטן, וועלכע מען האָט נישט אַרויסגעלאָזט אויף דער פרייהייט נאָכן אָפּקומען זייער שטראָף. דערפאַר האָט דייטשלאַנד אין יאָר 1941, דאָס הייסט אין אַ קריגס־יאָר, די נידעריקסטע קרימינאַליטעט זינט יאָרצענדלינגער. די געפאַנגענע האָבן געמוזט שווער אַרבעטן, אָבער דאָס האָט אויך געמוזט טאָן דאָס גאַנצע דייטשע פאָלק. די באַהאַנדלונג אין די לאַגערן איז געווען שטרענג אָבער געראַכט."

הגם איך האָב בעתן געשפּרעך געמוזט די גאַנצע צייט געדענקען וועגן מיין אויפגאָבע — ראָטעווען יידן און אַנדערע אינטערנירטע — און האָב דעריבער געמוזט גוט קלייבן מיינע ווערטער, האָב איך נישט געקענט באַהערשן מיין אויפרעגונג ווען ער האָט געריידט וועגן דער „גערעכטער באַהאַנדלונג" אין די לאַגערן. עס איז געווען מיין סאַטיספאַקציע צו וואַרפן אים

אין פּנים אַריין כאָטש אַ פּאָר שאַרפּע ווערטער וועגן די פּאַרברעכנס וואָס זענען באַגאַנגען געוואָרן אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן.

„עס איז צו פיל געשען אַזוינס, וואָס מען קען נישט ענדערן אָדער פאַר־ריכטן“ — האָב איך נאָך דעם געזאָגט. — אָבער אויב עס דאַרף נאָך אַמאָל עקסיסטירן אַ בריק צווישן אונדזערע ביידע פעלקער, מוזן לכל־הפּחות די יידן, וואָס געפינען זיך נאָך אויף די געביטן, וואָס זענען באַהערשט דורך די דייטשן, בלייבן לעבן. דערווייל זאָל מען באַפרייען די יידן וואָס געפינען זיך נאָענט פון די שוועדישע און שווייצאַרישע גרענעצן און עוואַקואירן זיי אין די דאָזיקע לענדער. וווייטער זאָל מען די איבעריקע יידן אין אַלע לאַגערן איבערלאָזן דאָרט וואו זיי זענען, מע זאָל זיי גוט באַהאַנדלען, געבן גענוג עסן, פאַרזיכערן מעדיצינישע הילף און איבערגעבן די לאַגערן די אַליאירטע אָן אַווידערשטאַנד, אויב דער פראָנט וועט זיך דערנענטערן. וווייטער זאָל מען דערפילן די פאָדערונגען, וואָס זענען אויסגערעכנט אויף די ליסטעס פון שוועדישן אויסערן־מיניסטעריום און באַפרייען די נאָמענטלעך־אויסגערעכנטע געפאַנגענע שוועדן, פראַנצויזן, יידן, האָלענדער און געוויסע קאָטעגאָריעס פון נאָרוועגישע עדובניקעס.“

קערסטען האָט ענערגיש אונטערגעשטיצט אַלע מיינע פאָדערונגען. איך האָב געבעטן הימלערן אָנצוגעבן די צאָל יידן, וואָס לעבן נאָך אין די לאַגערן און ער האָט אויסגערעכנט פאָלגנדיקע ציפערן: טערעזיענשטאָט — 25,000, ראוונסברוק — 20,000, מאָוטהאָוזען — 20 אָדער 30, ווי אויך קלע־נערע צאָלן פון פאַרשידענע אָנדערע לאַגערן. וווייטער האָט ער פאַרזיכערט, אַז אין די לאַגערן, וואָס זענען באַזעצט געוואָרן דורך די אַליאירטע, זענען פאַרבליבן אין אויישוויץ 150,000 יידן, אין בערגן־בעלזן 50,000, אין בוכנוואָלד 6,000. איך האָב באַמערקט, אַז זיינע ציפערן זענען נישט קיין ריכטיקע און אַז די אוישוויץ־צאָל האָט ער שטאַרק איבערעטריבן.

אין אונגאַרן האָט הימלער, לויט זיינע פאַרזיכערונגען, איבערגעלאָזט 450,000 יידן. — „וואָס־זשע איז געווען דער דאַנק?“ — האָט ער געפרעגט. — „די יידן האָבן געשאָסן אויף אונדזער מיליטער אין בודאַפּעסט.“

איך האָב אים באַמערקט, אַז אויב אין אונגאַרן זענען פאַרבליבן 450,000 יידן, הייסט עס אַז 350,000 פון די 800,000 יידן וואָס האָבן פריער געלעבט אין אונגאַרן זענען דעפאַרטירט געוואָרן.

הימלער האָט פאַרגעזעצט: „איך האָב געהאַט בדעה איבערצוגעבן די לאַגערן אָן ווידערשטאַנד, ווי איך האָב עס געהאַט צוגעזאָגט. איך האָב אויף אַזאַ אופן געהייסן איבערגעבן בערגן־בעלזן און בוכנוואָלד, איך האָב דערפאַר אָבער קיין שום דאַנק נישט באַקומען. אין בערגן־בעלזן האָט מען געפאַנגען אַ וואַך־פּאָסטן און אים פאָטאָגראַפירט מיט אָן אינטערנירטן וואָס איז פונקט געשטאַרבן. אַזעלכע בילדער וועלן איצט פאַרעפנטלעכט דורך דער גאַנצער וועלט־פּרעסע. אויך בוכנוואָלד האָב איך געלאָזט איבערגעבן אָן ווידערשטאַנד. די קומענדיקע אַמעריקאַנישע פאַנצער־אויטאָס האָבן אָבער געעפנט אַ פייער. דאָס שפּיטאָל, וואָס איז באַשטאַנען פון לייכטע האָלץ־בא־

ראַקן, האָט זיך אָנגעצונדן און פֿאַרברענט געווארן. שפּעטער האָט מען פֿאַטאַגראַפירט די אויף קויל־פֿאַרברענטע קערפֿערס. מיט די דאָזיקע פֿאָטאָגראַפיעס פירט מען איצט אין דער וועלט־פֿרעסע אַ גרויל־פֿראַפֿאַגאַנדע. וועג איך האָב אין פֿאַרגאַנגענעם יאָר אַרויסגעלאָזט 2,700 יידן אין דער שווייץ, איז דאָס אויך אויסגענוצט געווארן פֿאַר אַ פּרעסע־קאַמפּאַניע ,דאָס מאָל קעגן מיר פֿערזונלעך. מען האָט געשריבן, אַז איך האָב די דאָזיקע מענטשן אַרויסגעלאָזט, כדי מיר צו פֿאַרשאַפֿן אַן אַליבי. איך דאַרף נישט קיין אַליבי. איך בין נישט געווארן רייך. קיינער איז במשך פון די לעצטע 12 יאָר נישט באַוואָרפן געווארן אין דער פּרעסע מיט אַזוי פיל שמוץ, ווי איך. איך האָב זיך קיינמאָל וועגן דעם נישט געזאָרגט. אויך אין דייטשלאַנד האָט יעדער איינער געקענט איבער מיר שרייבן אַלץ וואָס ער האָט געוואָלט. אָבער דאָס וואָס מען האָט פֿאַרעפֿנטלעכט וועגן די קאָנצענטראַציע־לאַגערן אַלס העצע קעגן אונדז, דערמוטיקט מיך נישט פֿאַרצוזעצן די פּאָליטיק פון איבערגעבן די לאַגערן אָן ווידערשטאַנד. דערפֿאַר האָב איך מיט אַ פּאָר טעג צוריק, ביי דער דערנענטערונג פון די אַמעריקאַנער פּאַנצער־אָפּטיילונגען, געהייסן אויסלייזיקן די לאַגערן אין זאַקסן. פֿאַרוואָס זאָל איך אַנדערש האַנדלען?"

איך האָב מורא געהאַט, אַז הימלער וועט ווידער איבערחזרן זייַנע טענות וועגן די פּרעסע־קאַמפּאַניעס קעגן די גרויל־טאַטן אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן, וואָס ער האָט באַשיכט אַלס „גרויל־פֿראָפּאַגאַנדע" און, אַלס קאָמפּענסאַציע פֿאַר געוויסע הנחות, פֿאַדערן אַז מע זאָל אָפּשטעלן די דאָזיקע קאמפּאניעס.

הימלער האָט אונטערן אייַנפלוס פון דער געבעלס־פֿראָפּאַגאַנדע, אַן שום צווייפל געגלויבט, אַז מיר, יידן, האָבן באמת די מאַכט איבער דער וועלט. און אפשר האָט זיך אים געדאַכט, אַז אַלס פֿאַרטרעטער פון די יידן — כאָטש איך האָב אים גאָלאָזט וויסן, אַז איך קום ווי אַ פּריוואָטער מענטש — קען איך האָבן אַן אייַנפלוס אויף דער פּרעסע פון די אַליאירטע און די נייטראַלע לענדער.

כדי אויסצומיידן די דירעקטע פּאָדערונג פון דעם דאָזיקן מין, האָב איך אים אויפמערקזאם געמאַכט אויף דער פּרייהייט פון דער פּרעסע אין די דעמאָקראַטישע לענדער. „אפילו די רעגירונג פון אַ דעמאָקראַטיש לאַנד — האָב איך אים אויפגעקלערט — האָט נישט די מעגלעכקייט נישט צו דערלאָזן פובליקאַציעס אין דער פּרעסע. וויכטיק זענען נישט די פֿאַרעפֿנטלעכטע ידיעות, נאָר די פּאַקטן גופא. דאָס באַפֿרייען די 2,700 יידן אין פֿאַרגאַנגענעם יאָר איז דורך דער פּרעסע פּאָזיטיוו באַלויכטן געווארן און ספּעציעל דער פּאַקט, וואָס די אינטערנירטע פון טערעזיענשטאָט האָבן זיך געפונען אין אַ פֿאַרהעלטניסמעסיק בעסערן געזונט־צושטאַנד. איך האָב דעם איינדרוק, אַז טערעזיענשטאָט איז דער בעסטער לאַגער. דאָס פֿאַרזעצן די פּאָליטיק פון באַפֿרייען געפֿאַנגענע איז די אייַנציק־ריכטיקע, אומאָפּהענגיק דערפון, וואָס די פּרעסע זאָל נישט שרייבן. אין דער רעטונג פון די נאָך לעבן־געבליבענע יידן איז פֿאַראינטערעסירט נישט נאָר דאָס יידישע פֿאָלק. אויך די שוועדישע

רעגירונג האָט באַקאַנט געמאַכט איר פאַראינטערעסירונג דערין. אָן צווייפל וועט אַ פאָזיטיוו דערליידיקן אונדזערע פאָרשלאָגן מאַכן אויך אַ גינסטיקן אייndרוק."

הימלער האָט באַמערקט, אַז טערעזיענשטאָט איז נישט קיין לאַגער אין אמתן זין פון וואָרט, נאָר אַ שטאָט, וואו עס וואוינען בלויז יידן און וועלן נאָר דורך זיי פאַרוואַלט. זיי פירן אויך אַליין אויס אַלע אַרבעטן. „דער דאָזיקער לאַגער איז געשאַפן געוואָרן דורך מיר און מיין פרײַנד העידריך, האָט ער געזאָגט — אַזוי האָבן מיר זיך פאָרגעשטעלט אַלע אַנדערע לאַגערן."

נאָך דעם איז פאָרגעקומען אַ דיסקוסיע איבער אונדזערע פאָרשלאָגן. קערסטען האָט מיך דערביי שטאַרק אונטערגעשטיצט. באַזונדערס האָבן מיר אונטערגעשטראָכן די נויטוועndיקייט צו עוואַקואירן דעם לאַגער פון ראוונסברוק קיין שוועדן.

איך האָב נישט געהאַט קיין צוטרוי צו הימלערס פאַראַלגעמיינערטע זאָגן. דאַקעגן האָב איך געגלויבט, אַז געוויסע פרעציזירטע הבטחות וועלן געהאַלטן און אויסגעפירט ווערן שוין צוליב דעם אַליין וואָס זיינע מיטאַרבעטער וועלן דערפאַר זאָרגן. אויסער דעם האָב איך מורא געהאַט, אַז די לעצטע וואָכן פון דער מלחמה קענען ווערן קריטיש פאַר די קאַצעטלער. דאָס וואָס מען האָט פאַרעפנטלעכט וועגן בוכנוואַלד, האָט געקענט דערפירן דערצו, אַז די נאַצי־פירער פון הימלערס אָדער היטלער־קאַלטענברונערס גרופּעס זאָלן פשוט אָפּווישן די לאַגערן פון דער ערד און אויף אַזאָ אופן זיך באַפרייַען פון אַלע עדות פון זייערע רציחות. די לעצטע טעג פון דריטן רייך האָבן אַזוי אַרום געקענט גורם זיין אַ טויט־געפאָר פאַר די אַלע, וואָס האָבן ביז איצט איבערגעטראָגן די ליידן און פייניקונגען אין די לאַגערן.

הימלער האָט דערקלערט אַז ער וויל די דאָזיקע פראַגע אַרומרעדן מיט זיין אַדיוטאַנט ד״ר בראַנד. איך בין דעריבער מיט שעלענבערגן אַריין אויף 20 מינוט אין דער צווייטער שטוב. אין פאַרלויף פון דער דאָזיקער צייט האָט הימלער אויך דיקטירט צוויי בריוו צו קערסטענען. וועג מיר זענען צוריקגעקומען האָט הימלער דערקלערט:

— „איך בין גרייט צו באַפרייַען טויזנט יידישע פרויען פון קאַנצענטראַציע־לאַגער ראוונסברוק. איר קענט זיי אָפּנעמען דורכן רויטן קרייץ. עס ווערט דערלויבט די באַפרייאונג פון אַ געוויסער צאָל פראַנצויזישע פרויען לויט אַ ליסטע פון שוועדישן אויסערן־מיניסטעריום. קרוב 50 יידן, וואָס זענען אינטערנירט אין נאַרוועגישע לאַגערן, ווערן באַפרייט און צוגעשטעלט צו דער שוועדישער גרענעץ. דער ענין פון די 20 שוועדן, וואָס זענען פאַרמשפט געוואָרן דורך דייטשע געריכטן און זיצן אין דער תפיסה פון גריני, וועט נאָך אַמאָל גרינטלעך אויסגעפאָרשט ווערן און זיי וועלן באַפרייט ווערן, אויב עס וועט נאָר זיין דער מינדסטער מאָטיוו דערצו. די פראַגע פון באַפרייַען אַ באַשטימטע צאָל נאַרוועגישע ערובניקעס וועט אויך פרײַנדלעך באַהאַנדלט ווערן. אַ גרויסע צאָל יידן, על פּי רוב האָלענדישע, וועמענס נעמען וועלן אָנגעגעבן ווערן, וועלן באַפרייט ווערן פון טערעזיענשטאָט, אויב

דער רויטער קריין וועט זיי קענען אָפּנעמען. די יידישע פרויען פון ראָוונס־ברוק דאַרפן אָבער נישט באַצייכנט ווערן ווי יידישע. עס איז בעסער, אַז מיר זאָלן זיי באַצייכענען ווי פּוילישע פרויען. עס איז זייער נייטיק, אַז אייער באָזוך זאָל בלייבן אַבסאָלוט געהיים, דאָס זעלבע — דאָס אָנקומען פון די באַפרייטע יידן קיין שוועדן. אין דער פראָגע פון אָפּשטעלן די ווייטערדיקע צוואַנגס־עוואַקואַציע פון די לאָגערן און דאָס איבערגעבן זיי די אַליאירטע וועל איך טאָן וואָס איך וועל קענען".

עס איז אינטערעסאַנט, אַז אויך אין אַזאַ מאָמענט האָט הימלער מורא געהאַט אָנצורופן די באַפרייטע יידישע פרויען ביים נאָמען. דאָ האָבן זיך אָפּגעשפּיגלט די מיינונגס־פאַרשידנהייטן צווישן הימלערן און היטלערן, וועגן וועלכע שעלענבערג האָט מיט מיר פאַרמיטאָג גערעדט. ווען הימלער האָט אפילו די אַבסאָלוטע מאַכט אין יענעם מאָמענט, וואָלט ער זיכער אויך נישט געוואָלט אַרויסרופן קיין רייבונגען מיט היטלערן וועגן יידן. שעלענבערג האָט מיר אָבער נאָך פריער געגעבן צו פאַרשטיין, אַז הימלערס פאָזיציע איז געווען פולשטענדיק אונטערגעגראָבן.

דער געשפּרעך האָט אַרומגענומען אויך אַלגעמיינע פּאָליטישע פראָגן. הימלער האָט געריידט וועגן באָלשעוויזם. ער האָט דערביי באַנוצט דעם באַקאַנטן סטיל פון דער נאַצי־פּראָפּאַגאַנדע.

„די ענגלישע און די אַמעריקאַנער סאָלדאַטן וועלן זיך אַנשטעקן מיטן גייסט פון באָלשעוויזם און אַרויסרופן שווערע סאָציאַלע אומרועס אין זייערע לענדער.

„די דייטשע פּאָלקס־מאַסן זענען אַזוי ראַדיקאַליזירט, אַז אויב דער נאַציאָנאַל־סאָציאַליזם וועט פאַלן, וועלן זיי זיך פאַרבריידערן מיט די רוסן, וועמענס מאַכט וועט נאָך פאַרשטאַרקט ווערן.

„אין דייטשלאַנד וועט אין האַרבסט אוןווינטער הערשן הונגער. עס וועלן אַנטשטיין אומפאַרויסגעזעענע שוועריקייטן און עס וועט זיך פאָדערן אַ סך שכל, כדי וויידער אויפצובויען די וועלט.

„די אַמעריקאַנער האָבן זייער מלחמה געווואונען; די דייטשע אינדוסטריעלע קאָנקורענץ איז אויף מערערע יאָרן צעשטערט.

„מע פאָדערט פון אונדז אַ באַדינגונגסלאָזע קאַפּיטולאַציע. וועגן דעם איז נישטאָ וואָס צו רעדן. איך האָב נישט מורא צו שטאַרבן.

„אין פראָנקרייך האָט בשעת אונדזער אָקופּאַציע געהערשט אַרדענונג, נישט געקוקט דערויף וואָס איך האָב דאָרט געהאַט נאָר 2,000 פּאָליציאַנטן. אַלע האָבן געהאַט אַרבעט און צו עסן. ערשט אונדז איז געלונגען מאַכן אַרדענונג אין מאַרסעיער פּאָרט־קוואַרטאַל. דאָס איז נישט געלונגען קיין שום פראָנצייזישער רעגירונג.

„איך האָב פאַרשטענדעניש פאַר אַ באַפעלקערונג, וואָס קעמפט פאַר דער פרייהייט פון איר לאַנד.

„מיר האָבן זיך קיינמאָל נישט באַנוצט מיט אַזעלכע נידעריקע מעטאָדן ווי די ענגלענדער וואָס האָבן אַראָפּגעוואָרפן פאַראָשוטיסטן אין פאָלשע או־

ניפאַרמען אַדער ציווייל־געקליידעטע, כדי צו העלפן דער פראַנצייזישער אונ־טערערדישער באַוועגונג" („מאקי").

דער שמועס האָט געדויערט ענדי דריטהאַלבן שעה. אזייגער 5 פאַרטאָג איז ער פאַרענדיקט געוואָרן און הימלער איז אַוועקגעפאָרן. מיר האָבן די גאַנצע צייט — אויסער די 20 מינוט וועו איך בין געווען אין דער צווייטער שטוב — געזעסן. אַ האַלבע שעה בין איך געווען מיט אים אַליין. אַ פרייער ייד, פּנים אל פּנים מיטן גרויזאַמען און אומרחמנותדיקן געשטאַפּאָ־שעף, וועלכער האָט געהאַט אויף זיין געוויסן 6 מיליאָן יידן.

הימלער האָט געזעסן רואיק. אפילו ביי שאַרפּע אויסדרוקן האָט ער זיך נישט דענערווירט. נישט געקוקט אויף זיין אויסערלעכער רואיקייט, איז זיין אינערלעכע נערוועזיטעט כסדר געוואקסן.

ער האָט אַ סך געזעסן. דאָס געשפּרעך, וואָס איך האָב דאָ איבערגע־געבן, אַנטהאַלט נאָר די וויכטיקסטע פּרטים. מיינע אייגענע וועדטער האָב איך ציטירט נאָר דעמאָלט, וועו דאָס איז געווען אומבאדינגט נייטיק, כדי קלאָר צו מאַכן די אונטערהאַנדלונגען און דאָס געשפּרעך. מיין באַריכט, אפילו וועו דער כראַנאַלאָגישער סדר איז נישט איינגעהאַלטן, אַנטשפּרעכט וועדטלעך און אינהאַלטלעך, דאָס, וואָס איז געזאָגט געוואָרן. הימלער איז געווען אינטעליגענט, ער האָט זיך אינטערעסירט מיט געשיכטע. דער אויסער־לעכער אויסזען זיינער האָט אַבער נישט געקענט פאַרשטעלן זיין אמתן תוך. זיין ציניזם איז באַזונדערס שטאַרק געקומען צום אויסדרוק, וועו ער האָט געזעדט וועגן די קאַטאַסטראָפּעס וואָס ער האָט פאַרויסגעזען. טיפּיש זענען אויך געווען די וועדטער, מיט וועלכע ער האָט זיך געווענדעט צו קערסטען בעת דער געזעגענונג: „דער וועדטפולער טייל פון דייטשן פאָלק — האָט ער געזאָגט — גייט אונטער צוזאַמען מיט אונדז; וואָס עס וועט געשען מיטן איבריקן טייל האָט קיין שום באַדייט נישט". אין קעגנזאַץ צו היטלערן, איז ער אויך אין זיין באַציאונג צו יידן געווען אַן אויסגע־שפּראָכענער ראַציאָנאַליסט. היטלער האָט געטראָגן קעגן יידן אַ ווילדע שנאה. הימלער דאַקעגן האָט נישט געהאַנדלט אויפן גרונד פון גע־פילן. ער האָט קאַלטבלוטיק געהייסן מאָרדן מענטשן אַזוי לאַנג, כל־זמן עס האָט זיך אים געדאַכט, אַז דאָס איז נייטיק פאַר זיינע צילן. ער האָט געקענט אַנווענדן אַנדערע מעטאָדן, וועו ער האָט געגלייבט אַז זיי זענען צוועקמעסיקער פאַר זיין פאָליטיק אַדער פאַר אים פערזענלעך.

וועלכע מאָטיוון האָבן הימלערן באַוואויגן צו גיין אויף די קליינע קאָמ־פראָמיסן פון די לעצטע חדשים און אויף די הנחות, וואָס ער האָט אונדז איצט געמאַכט? ער האָט נישט געקענט גלייבן, אַז דורך קאַנצעסיעס קען ער רעטעוועו זיין אייגן לעבן. ער האָט גוט געוואוסט אַז די ר'שימה פון זיינע זינד איז געווען צו גרויס. אפשר האָט ער געוואָלט פאַרבלייבן אין דער געשיכטע אַלס בעסערער ווי די איבעריקע הויפּט־שולדיקע פאַר דייטשלאַנדס פאַרברעכנס?

צום שטויגען איז געווען זיין נעבעכדיקע ארגומענטאַציע. פאַר זיין פאַר־

טיידיקונג האָט ער געפונען נאָר איינס — ליגנס. קאָנסעקווענט איז געווען נאָר זיין אייגציקע צינישע אויפפאַסונג, אַז דער ציל הייליקט די מיטלען. זיינע אייגענע ווערטער האָבן אומדירעקט באַשטעטיקט, אַז ער איז אייגער פון די הויפט־פאַראַנוואַרטלעכע פאַר די מאַסן־מאָרדן איבער די יידן. איך דערמאָן זיך געוויס, אַז בעת ער האָט געריידט וועגן די יידן אין אונגאַרן, האָט ער זיך אויסגעדריקט: „איך האָב איבערגעלאָזט 450,000 יידן", אאז"וו. דערפון קען מען פאַרשטיין, אַז ער איז אויך געווען פאַראַנטוואַרטלעך פאַרן טויט פון די איבעריקע אונגאַרישע יידן. אגב, איז דער ציפער פון די פאַר־בליבענע יידן אין אונגאַרן געווען שטאַרק איבערגעטריבן.

אין פאַרלויף פונעם געשפּרעך האָט הימלער נישט געזאָגט דירעקט, אַז דייטשלאַנד האָט פאַרשפּילט די מלחמה; ער איז אָבער אין אַלץ וואָס ער האָט געזאָגט אַרויסגעגאַנגען פונעם דאָזיקן שטאַנדפונקט.

נאָכדעם ווי הימלער איז 5 אַזייגער אין דער פרי אָוועקגעפאָרן, זענען מיר נאָך אַ פּאָר שעה געשלאָפן, אָדער געפּרואווט שלאָפן. מיין אינערלעכע שפּאַנונג איז אָווק. איצט איז געווען וויכטיק צו קומען וואָס גיכער קיין בערלין און קיין שטאָקהאָלם, כדי צו אָרגאַניזירן מיטן אויסערן־מיניסטעריום און דעם רויטן קרייץ די עוואַקואַציע.

אַזייגער 10 אין דער פרי זענען מיר אָפּגעפאָרן קיין בערלין. אויפן וועג האָב איך געזען אַ בילד וואָס האָט זיך מיר טיף אייַנגעקריצט אין זכרון, און נעמלעך — דאָס „הערנפאָלק" אויף די וועגן. איין געשפּאַן נאָכן אַנדערן, וועגענער, אָנגעלאָדן מיט אַלערליי שטוב־זאַכן, וואָס זענען אין איילעניש צוזאַמענגענומען געוואָרן. צווישן דעם אַלעם — פרויען, קינדער, זקנים. אַזוי האָט זיך דער דאָזיקער צוג געצויגן; פון שטאָט צו שטאָט, אונטער וויניג און רעגן, וואָס וווייטער פון פראָנט. זיי האָבן אין ערגעץ נישט געקענט פאַרבלייבן. נאָך אַ קורצן אָפּרו אין אַ שטעטל האָבן זיי געמוזט גיין וווייטער, געיאָגט פון די פראָנטן און פון די פליער. פאַר אונדזערע אויגן האָט זיך אַנטפּלעקט דאָס זעלבע בילד פון אומגליק, וואָס מיר האָבן אַזוי אָפט געזען אין צייטונגען און אין אונדזער פאַרשטעלונג. וועג פראַנצויזן, בעלגיער, פאָליאָקן, רוסן, יידן זענען אַנטלאָפן פון דער דייטשער נצחון־יובלענדיקער סאָלדאַטעסקע; איצט האָבן די דייטשן לסוף, אויף זייער אייגן לייב, דערפילט דאָס אַלץ וואָס זיי האָבן ביז איצט געטאָן צו אַנדערע פעלקער.

נישט ווייט פון אָראַניענבורג זענען מיר פאַרבייגעפאָרן לאַנגע מאַרש־קאָלאָנעס פון מענער אין ציווילע קליידער אונטער דער באַגלייטונג פון אַ וואַך. דאָס זענען געווען אינטערנירטע פון קאָנצענטראַציע־לאַגער אָראַ־ניענבורג אויפן וועג צו צפון, וואוהין מען האָט זיי געטריבן, כדי צו דער־וויטערן זיי פון פראָנט. וויידער אַ צוואַנגס־עוואַקואַציע! בעסער פאַרלייגן די וועגן מיט די דאָזיקע זינלאָזע טראַנספּאָרטן, וואָס זענען געווען פאַר די אָרעמע מענטשן געפערלעך און פיינפול, איידער אַרויסלאָזן זיי פון די הענט.

די נאָענטקייט פון פראָנט האָט זיך געלאָזט וואָס אַמאָל מער מערקן.

מען האָט געהערט דאָס שיסן פון קאַנאָנען. די וועגן זענען געווען פול מיט פאַרשידענע מאַשינען. אונדזער אויטאָ איז פאַרהאַלטן געוואָרן — מען האָט פון אונז געפאָדערט, מיר זאָלן מיטנעמען פאַרוואונדעטע — מיר זענען אָבער געפאָרן ווייטער. דער וועג איז געוואָרן פרייער און באַלד זענען מיר אָנ־ געקומען קיין בערלין. איצט האָב איך דערזען די מיליאָנען־שטאָט ביי טאָג־ ליכט. דאָס איז געווען אַ טייוולאָניש בילד: אַ רואינען־פעלד פון אַ ריזיקן פאַרנעם. די פאַסאַדן פון די הייזער זענען געשטאַנען האַלב־צעשטערט, דער אינערלעכער טייל פון זיי איז אין גאַנצן פאַרשוואונדן. זעלטן וואו מיר האָבן באַמערקט אַ נישט צעשטערט באַוואוינט הויז. צוויי דריטל פון דער שטאָט איז שוין דעמאָלט, נאָך ערב דער אייגנטלעכער שלאַכט פאַר בערלין, געווען חרוב. דאָך האָבן נאָך דאָרט געוואוינט 3 מיליאָן מענטשן. וואו און ווי אַזוי איז אומבאַגרייפלעך. די באַוועגונג איז געווען אויסערגעווייניגלעך קליין; ווייניק פוס־גייער, זעלטן וועג אַ טראַמווי. מיר זענען געפאָרן צו דער שוועדישער געזאַנדשאַפט אין מערב־טייל פון בערלין. דער עלעגאַנטער קוואַרטאַל ביים „טירגאַרטן" איז געווען פולשטענדיק אָפגעמאַכט, בלויז דער טריאומף־בויגן איז געשטאַנען נישט באַשעדיקט ווי אַן איראָניע פון גורל.

מיר האָבן געפֿרואווט זוכן גראַף בערנאַדאָט, דעם שוף פון שוועדישן רויטן קרייץ. מיר האָבן אים אָבער אין דער געזאַנדשאַפט נישט געטראָפן. מיר האָבן געוואוסט אַז ער דאַרף זיך געפינען נאָענט פון בערלין, ווייל באַלד נאָך אונדז האָט ער זיך געדאַרפט טרעפן מיט הימלערן. מיר זענען געפאָרן צו דער געשטאַפּאָ־געבוידע, וואָס האָט זיך געפונען אין מערב־ טייל, און האָבן דאָרט געטראָפן שעלענבערגס אַ מיטאַרבעטער, וואָס האָט געהאָט די אויפגאָבע צו וואָכן איבער די שוועדישע טראַנספאָרטן פון שוועדישן רויטן קרייץ. דאָס עוואַקואירן די סקאַנדינאַוויער איז שוין געווען פאַר־ענדיקט און די אויטאָבוסן האָבן זיך געפונען אויפן וועג קיין דענעמאַרק. ער האָט צוגעזאָגט פֿרובירן אויפזוכן בערנאַדאָטן, כדי די קאָלאָנע זאָל געשיקט ווערן קיין ראָוונסברוק.

אונדזער אויפגאָבע אין בערלין איז געווען פאַרענדיקט. עס האָט זיך נאָר גענאָנדלט וועגן צוריקפאָרן אַהיים. די באַלאָגערונג פון בערלין האָט זיך אָנגעהויבן, די רוסישע גראַנאַטן זענען געפאַלן אין צענטער פון דער שטאָט. אַזייגער צוויי האָט געדאַרפט אָפּפליען אַן עראָפלאַן קיין קאָפענהאָגן. צוויי פלעצער זענען געווען רעזערווירט פאַר מיר און קערסטן. ס׳איז אָבער נישט געווען זיכער צי דער עראָפלאַן וועט קענען אָפּפליען. דער געדאַנק וועגן די נעכטיקע עסקאדרעס האָט קיין מוט נישט צוגעגעבן. ווי אַזוי זאָל אַ דייטשער עראָפלאַן קענען אַנטלויפן פון די דאָזיקע לופט־ באַהערשער?

די לופט האָט אָבער אויסגעזען „ריין צו ווערן", ווי די דייטשן האָבן עס גערופן. מען האָט אונדז אָנגעטאָן שוועדע שווים־רעקלעך און מיר זענען אזייגער 4 נאָכמיטאָג אָפּגעפלויגן אין אַ גרויסער קאָנדאָר־מאַשין. נאָך צוויי שעה פליען האָבן מיר גליקלעך געלאַנדעט אין קאָפענהאָגען.

אַ פריידיק געפיל צוריק צו זיין אין אַ גאַנצער שטאָט מיט נאָרמאַל־גע־קלייַדעטע מענטשן. מיר זענען באַלד געפאָרן ווייטער, קיין העלסינגער, און 9 אַזייגער אין אָוונט זענען מיר שוין געווען אויף אַ זיכערן באָדן, אין שוועדן. די רייזע איז געווען פאַרענדיקט.

זונטיק אין דער פרי האָבן מיר זיך אין אויסערן־מיניסטעריום דער־וואוסט אַז וועגן אונזער ענין איז שוין אָנגעקומען פון דער לעגאַציע אין בערלין אַ טעלעגראַמע אין נאָמען פון גראַף בערנאַדאָט, זי האָט מיט־געטיילט אַז די אויטאָבוסן־קאָלאָנע איז שוין אויפן וועג קיין ראוונסברוק. מיט אַ פאָר טעג שפּעטער האָבן מיר זיך דערוואוסט פון גראַף בערנאַדאָט אַז הימלער האָט פאַרגרעסערט די צאָל 1,000 פרויען וואָס ער האָט אונדז צוגע־זאָגט און ער האָט באַפרייט אַלע פרויען, וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען. אַזוי אַרום האָט דער שוועדישער רויטער קרייץ, אין עטלעכע טעג אַרום, געקענט ברענגען פון קאָנצענטראַציע־לאַגער קיין שוועדן 7000 פרויען. דאָס זענען געווען פרויען פון פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן. אַ העלפט פון זיי זענען געווען יידישקעס. אויך די פופציק נאָרוועגישע יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין נאָרוועגישע קאָנצענטראַציע־לאַגערן, זענען באַפרייט געוואָרן און אין אַ פאָר טעג אַרום זענען זיי אַריבער די שוועדישע גרענעץ. דאָס אויסערן־מיניסטעריום האָט אונדז אויך מודיע געווען אַז די שוועדישע געפאָנגענע פון דער תפיסה גריני ביי אָסלאָ, ווי אויך עטלעכע הונדערט נאָרוועגער, וואָס זענען געהאַלטן געוואָרן ווי ערובניקעס, זענען באַפרייט געוואָרן פון די לאַגערן אויפן סמך פון אונדזערע אונטערהאַנדלונגען.

אַ באַזונדער ביי די געראַטעוועטע יידישע פרויען אין די אויפנאַמס־לאַגערן פון שוועדן האָט אויף מיר געמאַכט אַ דערשיטערנדיקן אייндרוק. מע קען נישט געפינען קיין ווערטער צו דערציילן וואָס זיי האָבן איבערגעטראָגן אין משך פון די 6 לאָנגע יאָרן. לכתחילה פאַרמאָכט אין געטאָ, שפּעטער האָט מען זיי געטריבן פון איין קאָנצענטראַציע־לאַגער אין אַנדערן, און צווישן זיי — אין שרעקלעכן אוישוויץ. אין פאַרלויף פון די אומגלויקלעכע יאָרן זענען זיי שטענדיק געווען הונגעריק, און זיך געפונען אין כסדרדיקן פּחד פאָר טויט און פאַרניכטונג, שוועכער אַרבעט און ליידן. עס איז געווען אַ וואונדער, וואָס אפילו די שטאַרקסטע פון זיי האָבן דאָס אַלץ איבערגעלעבט. איצט בענקען זיי נאָך אַ יידישער סביבה. איך טראַכט, אַז ארץ־ישראל איז פאָר זיי, וואַרשיינלעך, דאָס אייניציקע אָרט.

דער דראַמאַטישער צוזאַמענטרעף פון צוויי דם־שונאים, פון מיר, דעם יידן, מיט דעם שעף פון דער געשטאַפּאָ, האָט גורם געווען די באַפרייאונג פון אַ קליינעם פּראָצענט קרבנות פון די נאַצי־פאַרפאָלגונגען. אַ יידישע אינטערוועניץ לטובת די באַדראָטע רעשטלעך פון דער יידישער באָפעלקערונג איז אין די געגעבענע באַדינגונגען געווען מעגלעך נאָר ביי דער אונטער־שטיצונג פון אַנדערע פאַקטאָרן וואָס האָבן פאַראַלעל געווירקט אין דער זעלבער ריכטונג. איך האָב שוין דערמאָנט וועגן דער ראָל וואָס עס האָט, ביים אָרגאַניזירן דעם צוזאַמענטרעף און בשעת דער אונטערהאַנדלונג, גע־

שפּילט מעדיצין־ראט קערסטען. די רעטונג גופא — וואָס איז שייך דער עוואַקואַציע פון דייטשלאַנד — האָט געקענט אַדורכגעפירט ווערן דורכן שוועדישן רויטן קרייץ און אַזוי איז טאַקע געשען. זי איז צושטאַנד געקומען אַ דאַנק דער קרבנותפולער אַרבעט און אין הסכם מיט די הויכע אידעאַלן פון דער דאָזיקער אינסטיטוציע. די גאַנצע אונטערנעמונג איז דערמעגלעכט געוואָרן דורך דער גרויסער רעטונגס־אַקציע פון שוועדישן אויסערן־מיניסטעריום, אַ דאַנק זיין איניציאַטיוו און אַקטיווער אונטערשטיצונג. עס זענען נישט געשטעלט געוואָרן קיין שום באַדינגונגען און קיין שום באַגרענעצונגען פאַר דער צאָל און דער נאַציאָנאַליטעט פון די גערעטעוועטע. אַלע זענען ווי ליבע גענט אויפגענומען געוואָרן דורך אונדזער רעגירונג און האָבן אַזוי אַרום געקענט גערעטעוועט ווערן, כדי צו לעבן אין פרייהייט.

אַ גרופּע קאַצעטלער, גערעטעוועטע פון די דייטשע לאַגערן, קומען אָן קיין שוועדן בעת דער מלחמה.

פון קאַצעטישן גיהנום צום שוועדישן גן־עדן

פון זאַפיאַ לעדערמאַן

די אָקופאַציע־צייט האָט זאַפיאַ לעדערמאַן דורכגעמאַכט טיילווייז אין פוילן, טיילווייז אין קאָנצענטראַציע־לאַגערן פון דייטשלאַנד. אין לובלין, וואו דער קריג האָט זי פאַרכאַפּט, איז זי אָפּגעווען ביזן יאָר 1943. אַ שטיקל צייט נאָכן אַריינגיין פון די דייטשן קיין לובלין איז זי אַרעסטירט געוואָרן (צוזאַמען מיט דער מוטער און אַ קוזינע) און זיי האָבן זיך ביזן יאָר 1943 געפונען אין תפיסה. אין יאָר 1943 האָט מען זיי אַרויסגעשיקט קיין אוישוויץ, וואו זיי זענען געזעסן בלויז 4 חדשים. פון דאָרטן האָט מען זיי דעפּאָרטירט (אין אַ טראַנספּאָרט פון 1100 פרויען) קיין ראַוונסברוק. נאָכן דורכמאַכן אַ פיר וואָכנדיקן קוואראנטין אין דאָרטיקן לאַגער, האָט מען זיי אַרויסגעפירט קיין מאלהאָף (אייגנער פון די לאַגערן וואָס זענען געווען אָפּהענגיק פון דער „קאָמענדאַנטור" אין ראַוונסברוק). דאָרט האָבן זיי געאַרבעט אין אַמוניציע־פאַבריקן וואָס האָבן זיך געפונען 5 קילאָמעטער ווייט פון די באַראַקן. געאַרבעט האָבן זיי 12 שעה אַ טאָג, אַן אַרבעט וואָס האָט אומגעהייער אויסגעמאַטערט. דאָס עסן וואָס זיי פלעגן באַקומען האָט נישט געהאָט קיין שום דערנערונגס־וועדט. אויף אַזאַ אופן האָבן זיי געלעבט ביזן יאָר 1945.

אָנהייב אַפּריל 1945 איז געקומען אין אונדזער לאַגער אין אַן אויטאָ פון רויטן קרייץ עפּעס אַן אָפּיצער (ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוואוסט איז דאָס געווען דער גראַף פּאָלקע בערנאַדאָט). בעת זיין קורצן וויזיט האָט ער זיך געלאָזט אַרומפּירן איבער אַלע ווינקלען פון די באַראַקן דורך דער אַדמיניסטראַציע־מאַכט פון דעם לאַגער. ער האָט באַזוכט די קיך, זיך אינפאָרמירט אין ביוראָ וועגן אונדזערע לעבנס־באַדינגונגען און דער עיקר וועגן דער דערנערונג.

נאָך זיין אָפּפאָר האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען (וואָס זענען אגב נישט באַשטעטיקט געוואָרן דורך קיין שום אָפּיציעלער מעלדונג) אַז מיר וועלן באַקומען פּעקלעך פון שוועדישן רויטן קרייץ און מע וועט אונדז מעגלעך אַריבערפירן קיין שוועדן. מיר האָבן דערין נישט געקענט גלייבן. מיר זענען געווען אזוי דערשלאָגן פון די שווערע לעבנס־באַדינגונגען און פון דער אוממענטשלעכער באַהאַנדלונג, אַז דער באַגריף פון דער באַפרייאונג גופא האָט זיך אויסגעוויזן ווי אַן אומדערגרייכבאַר גליק.

ערשט צו מאָרגנס, נאָכן אָפּפאָר פון פּאָלקע בערנאַדאָט, ווען עס זענען צוגעפאָרן די אויטאָס פון רויטן קרייץ פול מיט פּעקלעך, האָבן מיר אָנגעהויבן זיך משער צו זיין, אַז דער אַרויסגעלאָזטער קלאַנג אַנטהאַלט אַ טיילווייזן אמת. די פּעקלעך האָט מען אָבער נישט פונאַנדערגעטיילט. בלויז עטלעכע האָט מען צוגעטיילט דער קיך. דעם זעלבן טאָג אין אָוונט איז ווידער צוגעקומען אַן אויטאָ פון רויטן קרייץ און אַ קאָמיסיע פון עטלעכע

מאַן האָט באַטראַכט די באַראַקן. צו מאָרגנס האָט די אַדמיניסטראַציע פון לאַגער באַשטעטיקט דעם פלאַן אַז מע וועט אונדז אָפשיקן קיין שוועדן. קודם־כל האָט מען געזאָלט אַרויספירן די פראַנצויזינס און די בעלגיערינס. די ביוראָ־סעקרעטאַרין, אַ פוילישע, וועמען ס׳איז באַזונדערס געלעגן דערין, אַז עס זאָלן אָפגעראַטעוועט ווערן די פוילישע פרויען, האָט איבערגעגעבן צוויי פאָר־שטייער פון שוועדישן רויטן קרייץ אויך די רשימה פון אירע מיטבירגערינס. דעם 25סטן אַפּריל אין אָוונט האָט מען אונדז געהייסן צוגרייטן זיך צום אָפּפאָר; מען האָט אונדז אָבער נישט געמאָלדן ווער עס וועט אַרויספאָרן.

אויפן צווייטן טאָג, דאָס הייסט דעם 26סטן אַפּריל, האָט מען געמאַכט אַן אַפּעל 5 אַזייגער אין דער פרי. מיר זענען געשטאַנען עטלעכע שעה. צום סוף זענען געקומען די זעלבע אָפיצירן פון רויטן קרייץ, וואָס האָבן שוין עטלעכע מאָל באַזוכט אונדזער לאַגער. אין צוזאַמענשטעל פון דעם ערשטן טראַנספאָרט זענען אַריין די ערשטע צוויי בלאָקן פרויען, וואָס זענען באַשטאַנען פון בלויז פוילישע יידישקעס. צו אונדזער אומבאַשרייב־לעכער שמחה האָבן מיר באַלאַנגט צו איינעם פון זיי. נאָכן צונעמען ביי אונדז אַלץ וואָס מיר האָבן געהאַט, האָט מען אונדז אַוועקגעפירט צו די פריער־צוגעגרייטע אויטאָמאָבילן. אַזוי ווי די דאָזיקע אויטאָס זענען געווען זייער גרויס, האָבן די דייטשן גופא פאָרגעלייגט צו פאַרגרעסערן דעם טראַנספאָרט. אין די אויטאָס האָט מען דעריבער אַרייַנגעזעצט נאָך עטלעכע צענדלינג פרויען. אין אַלגעמיין האָט מען יענעם טאָג עוואַקואירט 550 אינ־טערנירטע. די איבריקע פרויען וואָס זענען איבערגעבליבן אין לאַגער זאָל מען האָבן שפּעטער איבערגעשיקט קיין לייפציג, וואו זיי זענען באַפרייט געוואָרן דורך די פאַרבינדעטע.

אונדזערע אויטאָס זענען געפירט געוואָרן דורך אויסלענדישע שאָפערן; פון הינטן האָבן אונדז באַוואַכט אין אַ באַזונדער טאַקסע 4 וועראַמאַכט־אָפיצירן. דער ערשטער עטאַפּ האָט געזאָלט זיין דענעמאַרק. דורך דער דייטשער טעריטאָריע זענען מיר לכתחילה געפאָרן נישט אָפּשטעלנדיק זיך. פאַראַלטן זיך האָט מען אונדז געהייסן ערשט אין לאָבעק. ביז דאָרט האָט מען אונדז אויך נישט געגעבן קיין שום שפּייז. ערשט אין לאָבעק האָבן אונדז די שאָפערן (וואָס האָבן זיך צו אונדז באַצויגן זייער האַרציק) געגעבן פעקלעך עסן.

דער גאַנצער וועג דורך דער דייטשער טעריטאָריע איז געווען שטאַרק באַמאַרדירט. אויפן וועג האָבן מיר באַגעגנט נאָך אַ טראַנספאָרט. דאָס איז געווען אַן אויטאָבוס וואָס האָט געפירט אַ צאָל יידישע פרויען פון הינטער בערלין. זיי זענען געפאָלן אַ קרבן פון אַ באָמבאַרדירונג. צווישן זיי זענען געווען פיל דערהרגעטע און פאַרוואונדעטע.

מיר זענען על־פּי־נס געקומען בשלום ביז דער גרענעץ פון דענעמאַרק. ס׳איז שווער זיך פאָרצושטעלן ווי האַרציק די דענער האָבן אונדז אויפ־געמומען נאָכן אַריבערגיין די גרענעץ. מע האָט אונדז אַרייַנגעפירט אין אַ ריזיקער שאָפּע. מען האָט אונדז געגעבן האַנטעכער און זייף. מען קען

זיך נישט פֿאַרשטעלן אונדזער פרייד וועז מיר האָבן דערזען די האַנטעכער וועגן וועלכע מיר האָבן אַזוי לאַנג געטרוימט. נאָכן אַרומוואַשן זיך האָט מען אונדז אַרויסגעפירט אויף אַ פּלאַץ, וואו עס האָבן אויף אונדז געוואַרט וויס־געדעקטע טישן מיט כל טוב. דאָס ערשטע וואָס מיר האָבן געטאָן איז געווען באַהאַלטן ברויט „אויף אַ שוואַרצער שעה". וועז מיר האָבן שוין אָפּגעגעסן צו דער זעט, האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין אַ סטאָ־דאָלע און מיר האָבן פֿאַרבראַכט די נאַכט אויף פּרישן שמעקעדיקן היי. דאָס ערשטע מאָל זינט אַזאַ לאַנגער צייט זענען מיר געשלאָפֿן ביז 10 אַזייגער אין דער פרי. אויף מאָרגן האָט מען אונדז געגעבן אַ רייכן פרישטיק, וואָס מיר האָבן נישט געהאַט די מעגלעכקייט אויפצוועסן און דעריבער האָבן מיר — לויטן לאַגער־אינסטינקט — באַהאַלטן זאָפֿאַסן אויפן וועג.

דעם זעלביקן טאָג האָט מען אונדז טראַנספֿאַרטירט אין וואַגאָנען (ערשטער קלאַס!). די פֿאַסאַזשירקעס פון די לוקסוס־וואַגאָנען זענען געווען שמו־ציק, אָפּגעריסן, אָפּגעלאָזט, אָבער פון אַלע פּנימער האָט אַרויסגעשיינט דאָס גליק. מיר זענען דורכגעפֿאָרן גאַנץ דענעמאַרק. אויף אַלע סטאַציעס האָבן אונדז באַגריסט דענער, פלאַטערנדיק מיט ווייסע טיכעלעך. מע האָט פשוט פֿאַרוואָרפן אונדזער טראַנספֿאַרט מיט עסנוואַרג און בלומען (אַחוץ דעם האָט מען אונדז פאַרשטייט זיך באַזאָרגט מיט שפּייז אויפן וועג). אויף אַזאַ אופן זענען מיר געקומען ביז קאָפּענהאָגען. פון דאָרט האָט מען אונדז טראַנספֿאַרטירט מיט אַ ספּעציעלער שיף קיין שוועדן. דאָס איז געווען אַ נייער דאַמפער, אַן עלעגאַנטער און אַ זייער באַקוועמער. ביז איצט האָט זיך מיט אונדז בשעפּטיקט דער דענישער רויטער קרייץ. אויף דער שיף אָבער זענען מיר שוין אַריבער אונטערן שוץ פון די שוועדן. אויפגענומען האָט מען אונדז פֿרעכטיק. אויף אונדז האָבן שוין געוואַרט פולע טישן און מען האָט אונדז מכבד געווען מיט מיטאָגן וואָס זענען באַשטאַנען פון עטלעכע גאריכטן. נישט געקוקט אויף דער גוטער דערנערונג פון די לעצטע פּאָר טעג, האָבן מיר זיך דערויף געוואַרפן ווי קינדער. די גאַנצע רייזע מיט דער שיף האָט געדויערט בסך־הכל צוויי שעה. גלייכצייטיק מיט אונדזער שיף איז געקומען אַן אַנדער דאַמפער מיט אַ טראַנספֿאַרט נאַרווועגער און רוסן, וואָס זענען צוגלייך מיט אונדז באַפרייט געוואָרן דורך דער בער־נאַדאָט־אַקציע.

אויף דער יבשה האָט אונדז אָפּגעוואַרט אַ רב. די ערשטע פּערזאָן, וואָס איז אַרויף אויף דער יבשה, איז געווען אַן עלטערע פרוי. זי איז לאַנגזאַם אַראָפּגעשטיגן פון דעם שיף־לייטערל און וועז איר פוס האָט באַרירט דעם שוועדישן באָדן, האָט זי פייערלעך אַ קוש געטאָן די ערד, וועמענס איינוואוינער מיר האָבן געהאָט אַזוי פיל צו פֿאַרדאַנקען. אַלע האָבן מיר אויסגעבראָכן אין אַ געוויין. דער רב האָט אָנגעהויבן ריידן צו אונדז אויף יידיש, צוגעבנדיק אונדז מוט. מיר זענען געווען זייער געריירט מיטן דאָזיקן אויסערגעווייגלעך־האַרציקן און איידעלן קבלת־פּנים. מיר האָבן געוואוסט, אַז דער גאַנצער שוידערלעכער קאָשמאַר פון די

אָקופאַציע־איבערלעבונגען איז שוין ענדגילטיק הינטער אונדז. מיר האָבן אַנגעהויבן צו זינגען די התקווה.

שוועסטער און דאָקטוירים האָבן אונדז אַריינגעפירט אין אַ צוג וואָס האָט אונדז אַוועקגעפירט קיין לונד.

אין לונד האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין אַ ריזיקן לאָקאַל, וואו עס האָט זיך מיט אונדז פאַרנומען דער פערסאָנאַל פון שוועדישן רויטן קרייץ. פאַרשטענדיקט האָבן מיר זיך מיט זיי דורך דער פאַרמיטלונג פון אן איבערזעצער.

נאָכן דורכמאַכן אַ גרינטלעכע מעדיצינישע אונטערזוכונג האָט מען אונדז אַוועקגעפירט אין באָד אַריין. געבאָדן האָבן אונדז די שוועסטער פון רויטן קרייץ. נאָכן דורכגיין אַ דעזינפעקציע האָט מען אונדז פאַרטיילט באַקליידונג: וועש, זאָקן, שיך און מענלעכע קאָמבינעזאָנען. אין די דאָזיקע אוניפאָרמען האָט מען אונדז אַריבערגעפירט אין אַ שול־לאָקאָל וואָס איז אויסגעלויידיקט געווארן כדי אונדז אויפצונעמען. אויפן וועג האָבן אונדז באַגריסט די איינוואוינער מיט דער זעלבער האַרציקייט, וואָס האָט אונדז באַגלייט אין משך פון אונדזער גאַנצן זיין אין שוועדן. מען האָט אונדז געווארפן שאָקאָלאַד און בלומען.

אין דער שול האָט מען אונדז געגעבן גרויסע ליכטיקע צימערן. געשלאָפן זענען מיר אויף געלעגערס וואָס זענען צייטווייליק אויסגעבעט געווארן אויף דער פאָדלאָגע. מיר זענען געווען פאַרזיכערט מיט אַ סטאַבילער מעדיצינישער הילף.

דער שול־בנין האָט זיך געפונען אונטער דער וואַך פון שוועדישע זעלנער וואָס האָבן נישט צוגעלאָזט די ציווילע באָפעלקערונג (וואַרשיינלעך, כדי אָפצוהיטן זי פון אַן עוועניטועלער עפידעמיע).

דאָס עסן וואָס מען האָט אונדז געגעבן איז נישט געווען צופיל (נישט צוליב עקאָנאָמיע טעמים, נאָר אויס מורא, אַז די פאַציענטן זאָלן זיך נישט איבערעסן נאָך יאָרן הונגערן). דאָס ווייזן אין דער דאָזיקער שול איז געווען אַ מין קוואַראַנטין.

אין דער צווישנצייט האָבן די יידן, וואָס האָבן געוואוינט אין לונד, אַרגאַניזירט געזעלשאַפטלעכע אָוונטן, אין וועלכע מען האָט אונדז דערלויבט זיך צו באַטייליקן. מען האָט פאַר אונדז אויך אָפגעריכט תפילות. די אָר־טאָדאָקסישע פרויען האָט מען דערלויבט צו בענטשן ליכט.

די שילערינס פון דער שול, וואָס מיר האָבן פאַרנומען, האָבן אונדז געשיקט בריוועלעך (מיר פלעגן זיך פאַרשטענדיקן אין דייטש) און קלייניע מתנות.

אין זעקס וואָכן אַרום האָט מען אונדז איבערגעשיקט אין אַ לאַגער פון נאָרוועגישע סקויטן, וואו מיר זענען אָפגעווען עטלעכע חדשים (דאָוער־סטאָרפ). דאָרטן האָבן מיר ווי געהעריק זיך אויסגערוט, מיר זענען צוריק־געקומען צו די כוחות; קיינער האָט נישט געאַרבעט, און עסן האָט מען

אונדז געגעבן הויפל מען האָט געוואָלט. דער פונקט גופא האָט זיך געפונען אין אַ הערלעכער געגנט ביי אַן אָזערע. פון דאָרטן האָט מען אָרגאַניזירט אויספלוגן אונטער דער אָנפירונג פון שוועדן. אויף אַזאַ אופן האָבן מיר באַזוכט אַ ריי שוועדישע שטעט (אונדזער לאַגער איז געווען אַ געשלאָסענער און מען האָט אונדז נישט דערלויבט זעלבשטענדיק זיך צו באַוועגן) דעריבער פלעגט די ציווילע באַפעלקערונג אונדז ברענגען בלומען און זיסוואַרג אין לאַגער אַריין.

אַזוי ווי אין אַן אַנדער אָרט האָט מען אָרגאַניזירט אַ לאַגער פאַר פרומע יידן, זענען מיר בײדע, מיין מוטער און איך, אַהין אַוועקגעפאָרן. דער דאָזיקער לאַגער, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן דורך אַ רב פון שטאָק־האָלם, האָט זיך געפונען אין אַ פונקט פון זומער־וואוינונגען.

נאָכן אָפזיין אין דעם דאָזיקן לאַגער עטלעכע חדשים האָבן מיר זיך געמאָלדן צו דער אַרבעט. מען האָט אונדז צוגעטיילט צו איינער פון די אָרטיקע טריקאָטאַזש־פאַבריקן וואָס האָט געהערט צו אַ יידן. אין נאָמען פון דער דאָזיקער פאַבריק האָט מען געשטעלט אין אונדזער רשות אַ לוקסוס־וואוינונג אין אַ הויז, וואָס האָט זיך געפונען אויף אַ מאָלעריש בערגל. די אַרבעט האָט אונדז דערלויבט צו פירן אַ זעלבשטענדיק לעבן (ביז איצט האָט אונדז אויסגעהאַלטן די רעגירונג).

אין די לאַגערן האָבן די ערשטע אָנגעקומענע סיסטעמאַטיש באַפרייט די פּלעעצער פאַר נייע טראַנספּאָרטן פון דייטשלאַנד.

ביזן מאָמענט פון פּאָרלאָזן שוועדן, דאָס הייסט ביזן יאָר 1948, האָבן מיר געוואוינט אין באָראָס, וואו איך האָב געאַרבעט אין פאַרשידענע פאַבריקן.

אַ דעלעגאַציע פון געראַטעוועטע פון די דייטשע לאַגערן באַדאַנקט דעם גראַף בערנאַדאָט פאַר זיין אינטערווענץ.

אַ בריוו*)

פון מאַגיסטער העלענאַ פראַיד (שוועדן)

מיר גיבן דאָ אַ בריוו פון אַ געראַטעוועטער דורך שוועדן. דער בריוו איז בשעתו אָנגעקומען קיין קראָקע און איבערגעגעבן געוואָרן אין דער קראָקעווער היסטאָרישער קאָמיסיע. מיר ברענגען נאָר די פראַגמענטן, וואָס אילוסטרירן דעם מצב הרוח פון די דעמאָלט־געראַטעוועטע.

סאלבערגא, דעם 8טן מאי 1945.

מיינע ליבע:

איך שטעל מיר פאָר ווי בריית איר זועט עפענען די אויגן, זעענדיק אַ בריוו פון מיר. איר האָט מיך שוין זיכער געהאַלטן פאָר געשטאָרבן.

איך בין שוין זייט 2 וואָכן אין שוועדן. איצט געפין איך מיך אין מיטן שוועדן. איך בין שוין געווען אין צוויי שטעט אין דרום פון לאַנד: אין פאָרט מאלמע און אין דער אוניווערסיטעט־שטאָט לונד.

די שוועדן פון אינטערנאַציאָנאַלן רויטן קרייץ זענען געקומען אין לאַגער אַריין אין דייטשלאַנד און לויט דער ריי אַרויסגענומען פראַנצייזישע, האָלענדישע און פוילישע פרויען. ביים היינטיקן טאָג זענען שוין אין שוועדן פאַראַן 5,000 אסירות באַפרייטע פון דייטשלאַנד... זייער גאַסטפריינד־לעכקייט האָט שוין קיין גרענעץ און קיין מאָס; אַזוי פיל האַרציקייט האָב איך שוין גאָר לאַנג נישט געפילט. איך געפין מיך צוזאַמען מיט 15 אַנדערע פרויען אין אַ קליין הויז וואָס דינט פאָר אַ באַפּטיסטישער קאַפליצע. מען האָט אונדז פון פעלד־בעטלעך געמאַכט פראָוויזאָרישע בעטן, מיט סיע־ניקעס, וווייסע ליילעכער און הערלעכע גרויע דעקן. צווי רייען בעטן שטייען לענג־אויס די פענצטער. אין מיטן זאָל צווישן די בעטן — אַ טיש באַדעקט מיט אַ צעראַטע און אויף איר דין וויס־רויט פאַפּיר (די נאַציאָנאַלע פאַרבן) — אומעטום אַ סך בלומען. מיר באַקומען זייער גוט עסן. מען ברענגט אונדז מלבושים און זיסוואָרג. מע צערטלט אונדז ווי קליינע קינדער.

די יידן האָבן אונדז אַרומגערינגלט מיט אַ באַזונדערער האַרציקייט, ווייל זיי האָבן, בעת דער מלחמה, געבראַכט די גרעסטע קרבנות. פאַר די שוועדן עקסיסטירט נאָר דער מענטש.

אונדזער הייזל געפינט זיך אין אַ וואַלד און איך האָב דעם איינדרוק אַז איך בין ערגעץ־וואו אויף דאָטשע. די זון וואַרעמט הערלעך, די וועלדער שמעקן מיט זשיוויצע, אַ פאַטעפאָן שפּילט און די מיידלעך לערנען זיך שוועדיש וועדטער. איך גלייב אַז איר קענט אייך פאָרשטעלן מיין לאַגע און סביבה.

---

*) אַ בריוו פון דער היסטאָרישער קאָמיסיע אין קראָקע גומ׳ 180.

און איצט לאָמיר געבן אַ קוק אין עבר און אין דער טיף פון מיין נשמה וואָס איז ביז איצט געווען פאַרמאַכט אויף צען שלעסער אַזוי, אַז קיינער זאָל זיך אין איר נישט קענען אַרייַנרייסן.

קראָקע־פּלאַשאָוו. געט *) ווילדעווועט, עס פאַלן טויטע, עס קומען פאָר רעוויזיעס אויף די אַרבעט־פּלאַצואווקעס, עס פאַלן טויט־אורטיילן, שמיץ, — דאָס איז דאָ דאָס טאָג־טעגלעכע ברויט. צוריקגייענדיק פון דער אַרבעט, פלעגן מיר טראָגן שווערע טיילן פון באַראַקן — פון דער סטאַנציע אין לאַגער אַריין. עס איז געווען 2 קילאָמעטער. אויפן וועג פלעגט מען שלאָגן און קאַטעווועז... און די מורא, דער שרעקלעכער כסדרדיקער פּחד, אַז אין אַ מינוט אַרום קענסטו שוין זיין טויט... אַזוי האָב איך געלעבט ביז עס איז געקומען דער מאָמענט וועז מע האָט פון מיר אַוועקגעריסן מיינע נאָענטסטע. איך בין פאַלקאָם פאַרשטיינערט געוואָרן. איך האָב שוין נישט געהאַט קיין טרערן און ביז דעם אָנקומען קיין שוועדן האָב איך קיין איין מאָל נישט געווייַנט. איך בין שוין נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. איך האָב נישט געהאַט וואָס צו עסן.

איך האָב מיך מיט אַלע כוחות באָמיט צו געפונען מיטלען צום לעבן. מען האָט מיך צוגעטיילט צו דער אַרבעט ביי מאדריטשן **). אויסער דעם האָב איך געשטריקט סוועטערס כדי צו פאַרדינען געלט און קענען קויפן ברויט. איך האָב שוין נישט געליטן קיין הונגער. איך האָב אָבער כסדר געלעבט אין פּחד. עס זענען פאָרגעקומען אומאויפהעריקע סעלעקציעס, מען האָט געשאָסן הונדערטער מענטשן. יום־כיפּור האָט מען דערשאָסן 300 מענער און פרויען.

אין נאָוועמבער 1943 בין איך אָפּגעזאָגט געוואָרן פון מאדריטשן. צוליב דעם האָב איך געמוזט,ווינטער־צייט, אַרבעטן אין פעלד. דריי וואָכן האָב איך געאַרבעט אין אַ שטיין־גרובן. איך האָב געאַרבעט אויף דער נאַכט־שיכט. דער פראָסט איז געווען זייער שטאַרק. דער ווינט האָט געבלאָזן און האָט אונדז געשניטן די הויט אויף די באַקן. עס זענען פאַרשטאַרט געוואָרן די הענט און די פיס. 70 פרויען מיט מיר אין דער שפּיץ האָבן געצויגן 5 לורקעס פולע מיט שטיינער. מיר האָבן פאַרטראָטן אַ דאַמף־מאַשין. דער וועג איז געגאַנגען באַרג־אַרויף. דער קאַפּאָ האָט געשריגן 1, 2, 3, 4 — לאָלע האָט געזונגען און איך האָב גערופן צו ציען וואָס אַמאָל שטאַרקער...

...דעם 1טן יאַנואַר 1944, איז דער לאַגער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער. די לאַגע האָט זיך פאַרבעסערט... דעם 11טן יאַנואַר האָב איך באַקומען אַרבעט אין דער „שניידעריי". איך האָב שוין אָבער פאָר זיי נישט געוואָלט מער אַרבעטן, איך האָב ווי וויייט מעגלעך

*) אַמאָן לעאָפאָלד געט. קאָמענדאַנט פון פלאַשאָווער לאַגער, פאַרמשפט צום טויט דורכן העכסטן נאַציאָנאַלן טריבונאַל אין קראָקע דעם 5טן סעפּטעמבער 1946 ;

**) אַן אַרבעטס־פּלאַצואווקע.

מאַנעווירט. סוף־כל־סוף האָט מען מיך פאַרראַטן, אַז איך בין אַ מאַטע־מאַטיקער און איך האָב געמוזט גיין אַרבעטן אין אַסטראָנאָמישן אָבסער־וואַטאָריום.

...דעם 5טן מאַי איז פאָרגעקומען אַ סעלעקציע פון נאַקעטע. מיר זענען אַלע נאַקעט געשטאַנען אויפן אַפּעל־פלאַץ און מען האָט אונדז סעג־רעגירט. מיט אַ וואָך שפּעטער האָט מען די אויססעגרעגירטע אָפּגעשיקט קיין אוישוויץ אין קרעמאַטאָריום.

דער דאָזיקער אַפּעל האָט געדויערט פון 6 אַזייגער פאַרטאָג ביז 3 נאָכמיטאָג. דער פּלאַץ איז געווען אַרומגעשטעלט מיט אוקראַאינער באַ־וואָפנטע מיט מאַשין־געווער. קיינער האָט זיך נישט געטאָרט רירן פון אָרט. מע שלעפּט אַרויס יונגע, געזונטע מענטשן, זקנים און קינדער. אַלץ ציטערט פון שרעק און ליאַרעמט פון פאַרצווייפלונג. פון צייט צו צייט הערט מען שאָסן...

... שפּעטער איז געקומען די עוואַקואַציע פונעם לאַגער. 4000 מענער און 6000 פרויען זענען אָפּגעשיקט געוואָרן אין די פאַבריקן אין דייטשלאַנד. מיך האָט מען מיט 8 מענער אַרויסגעשיקט קיין ראַוונסברוק.

* * *

„מיינע ליבע! איך שטעל מיר פאָר ווי בריייט איר וועט עפענען די אויגן, זעענדיק אַ בריוו פון מיר...“

„איך בין שוין צוויי וואָכן אין שוועדן“.

2. דענמאַרק

געראָטעוועטע דערציילן:

די רעטונגס־אַקציע

פון עדיט אַבראַמזאָן
(באַאַמטע פון דענישן קאָנסולאַט — שטאָקהאָלם)

אין קעגנזאַץ צו דעם וואָס עס איז געשען אין אַנדערע אָקופירטע לענדער, זענען במשך פון די ערשטע דריי און אַ האַלב יאָר פון דער דייטשער אָקופאַציע אין דענעמאַרק נישט פאָרגעקומען קיין שום יידן־העצעס. סיי דער דענישער קעניג און סיי די דענישע רעגירונג זענען געווען אַנטשלאָסן נישט צו דערלויבן אייַנצופירן קיין שום אַנטי־סעמיטישע געזעצן. אַזוי אַרום איז ערשט נאָכן 29סטן אויגוסט 1943, ווען ביים קעניג פון דענעמאַרק און זיין רעגירונג איז צוגענומען געוואָרן די מאַכט, פאַרעפנטלעכט געוואָרן די דייטשע „אַקציע", וואָס האָט געצילט צו דעפּאָרטירן אַלע יידן. דאָס איז געשען אין דער נאַכט פון 1טן אויפן 2טן אָקטאָבער 1943.

קלאָנגען וועגן אַ געפלאַנטער אַקציע האָבן זיך שוין פאַרשפרייט סוף סעפּטעמבער. אַ סך האָבן עס אָבער באַטראַכט ווי אַ טייל פונעם אַזוי גערופענעם נערוון־קריג, ווייל בלויז די בעסער אינפאָרמירטע קרייזן האָבן געוואוסט, אַז די קלאַנגען שטאַמען פון דער הויפּט־קוואָרטיר פון דער דייטשער אָקופאַציע־מאַכט, פון „דאגמארהויז". די ערנסטקייט פון דער סיטואַציע איז בולט געוואָרן, ווען קיין דענעמאַרק זענען אַנגעקומען פאָליציי־קרעפטן, וועלכע זענען שוין געווען באַקאַנט פון אַנדערע לענדער דורך

זייערע אַנטי־יידישע „אַקציעס". דינסטיק ביינאַכט, דעם 28סטן סעפּטעמבער, האָבן 3 גוט־אינפאָרמירטע דענישע פּאָליטיקער באַזוכט דעם פּאָרזיצער פון דער יידישער געמיינדע און אים מיטגעטיילט אַז אַ דייטשער פּאָליציי־איבערפאַל איז אומפאָרמיידלעך, אַז די גזירה שטאָמט דירעקט פון בערלין, און אַז אין די האָפנס שטייען גרייט שיפן, כדי צו דעפּאָרטירן אַלע יידן. קיינער האָט שוין דעמאָלט נישט געקאָנט מער צווייפלען אין דער טרויע־ריקער ווירקלעכקייט. אין דער זעלבער צייט ווען דאָס אויסערן־מיניסטעריום האָט געפּרואווט פּאָרהאַנדלען מיט ד״ר בעסט, דעם העכסטן דייטשן פּאָרשטייער אין דענעמאָרק, באַמיענדיק זיך צו געפינען אַן אויסוועג, איז די אונטער־ערדישע מעדיצינישע געזעלשאַפט אַרויסגעטראָטן מיט דער איניציאַטיוו צו וואָרענען די דענישע יידן און ראַטעווען זיי. די דאָזיקע אָרגאַניזאַציע איז אין איר אַרבעט אונטערגעשטיצט געוואָרן דורך אַלע אַנדערע אונטערערדישע אָרגאַניזאַציעס. התראות זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן צו די ווייטסטע טיילן פון דער באַפעלקערונג און די רעטונגס־אַקציע האָט זיך אָנגעהויבן. קודם כל האָט מען געמוזט אַלע יידן אַרויסנעמען פון זייערע ביז־איצטיקע וואוי־נונגען, וואו די דייטשן וואָלטן זיי געזוכט, און זיי באַהאַלטן אין זיכערע ערטער. ביסלעכווייז איז קלאָר געוואָרן, אַז דאָס איינציקע זיכערע אָרט פאַר די פּליטים וואָלט געווען — שוועדן. דאָס האָט די אויפגאַבע געמאַכט נאָך קאָמפּליצירטער, ווייל דאָס האָט באַדייט: אַריבערפירן פּריער די אידן פון די באַהעלטענישן אין די ספּעציעלע אָנלאָדונגס־פּלעצער און ערשט דאָן טראַנספּאָרטירן זיי מיט שיפלעך קיין שוועדן. וואו נאָר דער ייד האָט זיך געפונען אויף דער גאַס, צי אויף שאָסייען און וועגן — אומעטום האָט געדראָט די סכנה צו טרעפן זיך מיט דער געשטאַפּאָ, אָדער מיט די דענישע קוויזלינגס (עס איז כדאי צו באַמערקן אַז די צאָל דענישע פאַרראַטער איז געווען אַן אויסערגעווײנלעך קליינע). און אויב עמיצער איז שוין ענדלעך יאָ בשלום אָנגעקומען צו אַ שיפל, האָט נאָך אַלץ געדראָט אַ סכנה פאַרהאַלטן צו ווערן אויפן וועג דורך די דענישע פאַטרול־שיפלעך וואָס האָבן כסדר פּענישטערט אין די דענישע ברעג־וואַסערן.

נישט געקוקט דערויף, וואָס יעדער געכאַפּטער ביים העלפן אַ ייד צו אַנטלויפן האָט ריזיקירט מיט זיין אייגענעם לעבן, האָט זיך כמעט די גאַנצע דענישע באַפעלקערונג אַקטיוו באַטייליקט אין דער רעטונגס־אַקציע, בפרט ווען ס׳איז באַקאַנט געוואָרן, אַז די דייטשן זענען דאָ אויסן געלט. אַרבעטער, פּאָליציאַנטן, סטודענטן, דאָקטוירים, שאָפערן, מיניסטאָרן, שערערס, פישערס, באַאַמטע און אָנגעשטעלטע — מענטשן פון אַלע שיכטן זענען געווען גרייט צוצולייגן אַ האַנט און העלפן, ווי ווייט מעגלעך, מיט וואָס מע קען: רעכטצייטיק וואָרענען, געבן אַ צייטווייליקע באַהעלטענישׂ, שאָפן די נייטיקע טראַנספּאָרט־מעגלעכקייטן אאז״וו.

אין אָנהייב האָט די רעטונגס־אַקציע געטראָגן אין אַ געוויסער מאָס אַן אימפּראָוויזירטן כאַראַקטער, אָבער באַלד איז עס געוואָרן גוט אָרגא־ניזירט דורך די צאָלרייכע אונטערערדישע גרופּן און ס׳זענען איינגעשטעלט

געוואָרן „רעגולערע מאַרשרוטן", וועלכע האָבן מיט דערפאָלג פונקציאָנירט ביז צו דער קאַפּיטולאַציע פון די דייטשן. ביז סעפּטעמבער 1943 זענען „נעלם" געוואָרן קיין שוועדן 263 פערזאָן. לערך 540 מאָן זענען מיט דער־פאָלג געבראַכט געוואָרן קיין שוועדן אין משך פון סעפּטעמבער און ביי 9000 מאָן — אין משך פון אָקטאָבער. פון די קרוב 20 טויזנט פּליטים פון דענעמאַרק, וועלכע זענען אָנגעקומען קיין שוועדן פאַר דער גאַנצער צייט פון דער אָקופּאַציע, זענען אומגעפּער 8000 מאָן געווען יידן אָדער פאַר־הייראַטע מיט יידן. דאָס באַדייט אַז 95 פּראָצענט פון די דענישע יידן זענען געראַטעוועט געוואָרן אַ דאַנק זייער מיטבירגערס אייניקייט און מוטיקער אָקציע.

די דייטשן האָבן באַווייזן צו דעפּאָרטירן 472 יידן קיין טערעזיענשטאַט (דריי קינדער זענען דאָרט געבוירן געוואָרן). 53 פון די דאָזיקע יידן זענען דאָרט אומגעקומען (געשטאָרבן פון קרענק אָדער פון אָלטקייט). די איבעריקע, אין אַ גרויסער מאָס אַ דאַנק די באַמיאונגען פון גראַף פּאָלקע בערנאָדאָט, זענען איבערגעשיקט געוואָרן קיין שוועדן אין אַפּריל 1945 און צוריקגעקומען קיין דענעמאַרק נאָך דער דייטשער קאַפּיטולאַציע.

אַזוי ווי דאָס גאַנצע פּאָלק האָט זיך אָקטיוו באַטייליקט אין דער רעטונג פון די יידן, האָט עס פאַקטיש באַדייט אַן אַלגעמיינע פּראָטעסט־דעמאָנסטראַציע קעגן דער דייטשער אָקציע. די אונטערערדישע פּרעסע האָט געדרוקט צו שטיצן די יידן. דער דענישער באַפרייאונגס־ראַט, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין זומער 1943 דורך פאָרשטייער פון די פאַר־שידענע אונטערערדישע אָרגאַניזאַציעס, האָט געטאָדלט די רדיפות און געפאָדערט הילף פאַר יידן. אָבער נישט בלויז די אונטערערדישע אָרגא־ניזאַציעס האָבן פּראָטעסטירט. די דענישע אָרמיי און פלאָט, וואָס זענען דורך די דייטשן דעם 29סטן אויגוסט 1943 אינטערנירט געוואָרן און די פראָגע פון באַפרייען זיי איז געווען אָפּהענגיק דערפון, צי די יידן וועלן אינטערנירט ווערן — האָבן ווי אַמשאַרפסטן פּראָטעסטירט קעגן דעם אַז זיי זאָלן באַפרייט ווערן אויפן חשבון פון די יידישע מיטבירגער.

נישט געקוקט אויף דער געפאַר פון דייטשע רעפּרעסיעס, האָבן דאָך כמעט אַלע דענישע אינסטיטוציעס און אָרגאַניזאַציעס, די פּרעסע, די פּא־ליטישע פּאַרטייען, מלוכה־באַאַמטע, אָרבעטער, לערער און בכלל מענטשן פון אַלע שיכטן, אויסגעדריקט זייער דירעקטן פּראָטעסט פאַר דער דייטשער הויפּט־קוואָרטיר. דער אוניווערסיטעט און די אָנדערע העכערע בילדונגס־אינסטיטוציעס האָבן זיך אָנגעשלאָסן אינעם פּראָטעסט. אין אַלע קירכן האָבן די גייסטלעכע פאָרגעלייענט אַ בישאָף־בריוו מיט אַ פּראָטעסט קעגן דער „יידן־אָקציע". אַ פערזענלעכע וועג פונעם דענישן קעניג, כדי אָפּצוהאַלטן די דייטשע אָקציע, איז דורכן דענישן אויסערן־מיניסטעריום איבערגעגעבן געוואָרן דער דייטשער הויפּט־מאַכט, וועלכע האָט עס פון איר זייט טעלעגראַפּיש איבערגעשיקט דער דייטשער רעגירונג.

אויסער די אַלע באַמיאונגען, וואָס די דענער האָבן געמאַכט, כדי

צו העלפן די יידן אַנצוקומען בשלום קיין שוועדן, האָבן זיי אויך געטאָן אַלץ וואָס איז מעגלעך, צו פאַרזיכערן די פאַרמעגנס און די געשעפטן פון די פּליטים קעגן דער עוועטועלער קאָנפיסקאַציע דורך די דייטשן, ווייל נאָר אַ קליינער טייל פּליטים האָבן באַווילן צו פאַרזיכערן זייערע פאַרמעגנס פאַרן אַנטלויפן. אין די פאַלן וועו די דאָזיקע הילפס־אַקציע איז דורך פּריוואַטער איניציאַטיוו נישט געווארן דערליידיקט, האָט דאָס דורכגעפירט די אָפּיציעלע דענישע מאַכט. אַזוי האָט די אָפּטיילונג פאַר געזעלשאַפטלעכער שוץ ביים שטאַטראַט פון קאָפּענהאָגען איבערגענומען די וואוינונגען וואָס די פּליטים האָבן פאַרלאָזט, כדי די דייטשן זאָלן זיך אַהין נישט קאָנען אַרייַנציען. ספּעציעלע פאַרטרויאונגס־מיטגלידער פון דער דענישער פרויען־הילפס־שוץ האָבן שנעל אייַנגעפּאַקט אַלע זאַכן, וואָס די יידן האָבן איבערגעלאָזט אין די וואוינונגען, און די שטאָט־מאַכט האָט אויף זיך געזונמען די אויפּגאָבע אָפּצוהיטן דאָס מעבל און די קאָסטבארע חפצים.

די דענישע מאַכט האָט זיך אויך באַמיט צו פאַרבעסערן דעם גורל פון די פאַרשיקטע יידן קיין טערעזיענשטאָט, צושיקענדיק זיי שפּייז־פּעקלעך דורכן דענישן רויטן־קרייץ. די דאָזיקע שפּייז־פּעקלעך האָבן פיל מענטשן גערעטעוועט דאָס לעבן, ווייל אַנדערש וואָלטן זיי אומגעקומען פון הונגער. פון דער אַנדערער זייט האָט דאָס געהאָט אַ גרויסע פּסיכאָלאָגישע ווירקונג, ווייל די פאַרשיקטע האָבן געפילט, אַז די פאַרבינדונגען מיט זייער היימלאַנד זענען נישט אויבערגעריסן געוואָרן.

דורך דער מלוכה־מאַכט און די געזעלשאַפטלעכע אָרגאַנען איז אַלץ געטאָן געוואָרן צו פאַרלייכטערן דעם אויפהאַלט פון די יידן אין שוועדן. די דענישע באַמיאונגען אין דער דאָזיקער ריכטונג זענען אין אַ גרויסער מאָס פאַרלייכטערט געוואָרן אַ דאַנק דער הילף פון דער שוועדישער רעגירונג, איר לאָקאַלער מאַכט און דער מיטפילענדיקער האַלטונג פון דער שוועדישער באַפעלקערונג. די דאָזיקע האַלטונג איז אויסגעדריקט געוואָרן אין דער שוועדישער רעגירונגס־נאָטע צו דער דייטשער רעגירונג פון 1טן אָקטאָבער 1943, קורץ אייַדער עס זענען אונטערגענומען געוואָרן די דייטשע מאַסמיטלען קעגן די יידן אין דענעמאַרק. די דאָזיקע נאָטע האָט געפּרואווט שטערן דאָס דורכפירן אַזאַ מין געזעץ, אין איר איז אויך געווען אויסגעדריקט די גרייטקייט פון דער שוועדישער רעגירונג אויפצונעמען אַלע דענישע יידן. די דייטשן האָבן קיינמאָל נישט באַשטעטיקט דאָס דערהאַלטן די דאָזיקע נאָטע. דאָס האָט אָבער געגעבן די דענישע יידן די זיכערקייט, אַז זיי קענען באַקומען שוץ אין שוועדן. אַז די דאָזיקע נאָטע איז נישט געווען קיין פּוסטע פראַזע, האָט באַשטעטיקט די ספּאָנטאַנע און האַרציקע אויפנאַמע, וואָס די דענישע יידן האָבן דאָרט באַקומען.

במשך פון די אָנדערטהאַלבן יאָר פון זייער אויפהאַלט האָבן די יידן באַקומען פאַרשידענע מינים הילף מצד די שוועדישע אינסטיטוציעס און עפּנטלעכע אָרגאַניזאַציעס, ווי אויך פון דער ציווילער באַפעלקערונג. די שוועדישע רעגירונג האָט דערלויבט צו עפענען אַ קרעדיט־פאָנד, כדי צו

דעקן די אויסגאַבן פון דער דענישער פּליטים־אַדמיניסטראַציע. די רעגירונג האָט שפּעטער אויך דערלויבט צו קרעדיטירן די פּליטים־אַרגאַניזאַציע אויפן חשבון פון דענישע פּאָנדן, וואָס זענען געשאַפן געוואָרן טיילווייז פון געלטער, וואָס די פּליטים האָבן מיט זיך מיטגעבראַכט און טיילווייז פון געלטער, וואָס זענען אָן אויפהער געפלאָסן פון דענעמאַרק דורך פּאַרשידענע אונטערערדישע וועגן. ס׳זענען אויך געגעבן געוואָרן קרעדיטן אויף צו שאַפן און באַוואָפענען די דענישע בריגאַדע, די „דענפּארס", וואָס איז אָרגאַניזירט געוואָרן דורך דענישע פּליטים אין שוועדן. די אַלע קרעדיטן זענען גאַראַנטירט געוואָרן דורך דער דענישער מלוכה און זיי זענען אין גרעסטן טייל געשענקט און אָפּגעשריבן געוואָרן דורך דער שוועדישער רעגירונג אין זומער 1945.

די הילף פאַר די פּליטים איז אָנגעפירט געוואָרן דורך אַ פּליטים־קאָמיטעט, וואָס האָט געאַרבעט אונטער דער אויפזיכט פון דער דענישער אַמבאַסאַדע אין שטאָקהאָלם. די לעצטע האָט ביסלעכווייז אָנגענומען אַ קאָנטאַקט מיט דער דענישער מאַכט אינעם לאַנד, וואָס האָט כמעט אונטער־געשטיצט די אָנגענומענע באַשלוסן פון דער אַמבאַסאַדע. עס מוז דערביי אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז די אַמבאַסאַדע גופא האָט פון ערשטן מאָמענט אָן אויסגעבראָכן דיפּלאָמאַטישע באַציאונגען מיט דער פּאָליטישער פּאַרטיי פון קוויסלינג, וואָס איז געגעבן געוואָרן נישט בלויז פאַר די דענישע בירגער, נאָר אויך פאַר די קרוב 2100 נישט דענישע בירגער, וואָס האָבן ביזן 29סטן אויגוסט 1943 געפונען שוץ אין דענעמאַרק און זענען שפּעטער געצוואונגען געוואָרן צו אָנטלויפן קיין שוועדן, כדי צו ראַטעווען זיך פון די דייטשע הענט. דערפון קאָן מען זען, אַז הילף איז געגעבן געוואָרן מיט דעם אַבסאָלוטן אָביעקטיוויזם פאַר אַלע פּליטים פון דענעמאַרק, אָן אונטערשייד.

דער פּליטים־קאָמיטעט האָט געאַרגט נישט בלויז פאַר די מאַטעריעלע באַדערפענישן פון די פּליטים, נאָר אויך פאַר זייערע גייסטיקע באַדערפענישן. עס זענען געעפנט געוואָרן דענישע שולן (שול־ביכער זענען באַזאָרגט געוואָרן פון דענעמאַרק דורך די אונטערערדישע וועגן). פאַר די דענישע סטודענטן איז געגעבן געוואָרן אַ מעגלעכקייט פאַרצוזעצן זייער שטודיעס, עס זענען פאָרגעקומען אָפּיציעלע עקזאַמענס און דערביי זענען די עקזאַמען־טעסטן צוגעשיקט געוואָרן פון די דענישע הויכשולן. דער קאָמיטעט האָט אויפ־געהאַלטן דענישע גייסטלעכע, און צווישן זיי אַ רב, וואָס האָט געזאָרגט פאַר די רעליגיעזע ענינים פון די יידישע פּליטים און האָט צוזאַמען מיט אַ חזן אַרומגעריזט איבער גאַנץ שוועדן און אָפּגעריכט תפילות. אַ ספּעציעלע היים איז געגרינדעט געוואָרן פאַר די אַרטאַדאָקסישע יידן. צו אַלע ימים טובים איז פאַר די נויטבאַדערפטיקע יידן, ווי אויך פאַר די יעניקע, וואָס האָבן געלעבט אין וויִיטע געגנטן, געגעבן געוואָרן אַ מעגלעכקייט צו קומען אין דער דאָזיקער היים, אָדער אין שטעט, וואו ס׳איז פאַראַן אַ שול.

די אונטערשטיצונג, וואָס די דענער האָבן געגעבן בעת זייער אַנטלויפן און אויפהאַלטן זיך אין שוועדן, איז אויך פאָרגעזעצט געוואָרן נאָך זייער צוריקקומען קיין דענעמאַרק. אויפן זעלבן אופן, ווי ס׳איז געגעבן געוואָרן

הילף פאַר אַלע דענישע פליטים, איז אויך אַרגאַניזירט געוואָרן די הילפס־אַקציע אין דענעמאַרק גופא, נאָך דער באַפרייאונג, פאַר די אַלע וואָס האָבן געליטן פון דער אָקופאַציע. דער דענישער באַפרייאונגס־ראַט האָט נאָך אין נאָוועמבער 1943 פאַרעפנטלעכט אַ פלאַן אויפן ערשטן פעריאָד נאָך דער דייטשער אָקופאַציע. צווישן די פאַרויסגעזעענע פראָיעקטן איז געווען: אַנולירן אַלע פאַראָרדענונגען, וואָס זענען געמאַכט געוואָרן אויפן סמך פון דייטשע פאַרלאַנגען אָדער לטובת די דייטשע צילן; פעסטשטעלן די יסודות פון קאָמפענסירן די אַלע פערזאָנען, וואָס האָבן געליטן צוליב זייער אַקטיוויטעט אין דער אונטערערדישער באַוועגונג אָדער צוליב זייער אָנגעהעריקייט צו דער קאָמוניסטישער פאַרטיי, ווי אויך צוליב נאַציאָנאַלע, פאָליטישע אָדער ראַסן־דיסקרימינאַציעס. דער דאָזיקער פלאַן, וואָס איז אויסגעאַרבעט געוואָרן דורכן קאָמיטעט, איז אין פרינציפ אָנגענומען געוואָרן דורך דער דענישיער רעזיסטענסבערישער מאַכט נאָך דער אָקופאַציע.

די ערשטע דענישע רעגירונג נאָך דער קאַפיטולאַציע פון די דייטשן האָט אונטערן איינפלוס פונעם באַפרייאונגס־ראַט אויך געשאָפן אַ מיניס־טעריום פאַר ספּעציעלע ענינים וואָס האָט, צווישן אַנדערע, געהאָט די אויפגאַבע צו געבן הילף די קרבנות פון דער אָקופאַציע. דורכן דאָזיקן מיניסטעריום זענען געעפנט געוואָרן איבערן גאַנצן לאַנד אַמטן פאַר ספּע־ציעלע ענינים. אין קאָפענהאָגען האָט זיך געפונען די צענטראַלע, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער גאַנצער הילפס־אַקציע.

די ערשטע אויפגאַבע פון די דאָזיקע אַמטן איז געווען: געבן צייט־ווייליקע הילף די עקאָנאָמיש־אויסגעוואָרצלטע, העלפן געפינען אַ דאָך איבערן קאָפּ פאַר די אַלע צוריקגעקומענע פליטים, העלפן צוריק אויפ־בויען הייזער, באַצאָלן פאַר זייער דערנערונג און אַנדערע באַדערפענישן, — מיט איין וואָרט: געבן זיי שנעלע הילף אויף איבערצעקומען די ערשטע שווערי־קייטן.

וואָס שייך דער סטאַביליזע הילף איז אין אָקטאָבער 1945 אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ געזעץ אויסצוצאָלן אַנטשעדיקונג די געליטענע פון אָקופאַציע־פעריאָד. צווישן די פונקטן, וואָס דאָס דאָזיקע געזעץ האָט אַנטהאַלטן, איז, אויסער אַנטשעדיקונג פאַרן פאַרלוסט פון נאָענטע קרובים, אויך פאַרגעזען געוואָרן אַנטשעדיקונג פאַר די לעבן־געבליבענע מיטגלידער פון דער משפּחה. אלמנות, צום ביישפיל, האָבן באַקומען אויסגעצאָלט אַ יערלעכע פענסיע אין דער הייך פון 50 פּראָצענט פונעם געהאַלט פון אומגעקומענעם מאַן. אַנט־שעדיקונג פאַר די שאָדנס און דעם ליידן אין צוזאַמענהאַנג מיטן פאַרלירן די פרייהייט (פון וואָס ס׳האָבן געגאָסן די אינטערנירטע אין טערעזיענשטאָט), הילף און צוריק־אויפבוי פון די געשעפטן, פינאַנסירונג פון אויסבילדונג און קאָמפענסאַציע פאַר ספּעציעלע פאַרלוסטן. אָחוץ דעם זענען פאַרויסגעזען געוואָרן קרעדיטן פון דער רעגירונג פאַר די צוריקגעקומענע פליטים, דע־פּארטירטע און אַנדערע קרבנות פון דער אָקופאַציע. אויך אין שטייערן־ענינים איז אַרויסגעוויזן געוואָרן אַ גרויסע פאַרשטענדעניש און טאָלעראַנץ.

עס איז שווער צו גלויבן, אין אַ באַשרענקטער פאָרעם, אַ ריכטיק בילד פון דער גאַנצער הילף, וואָס דענעמאַרק האָט געגעבן אירע יידישע בירגער. און ספעציעל ניט־אַנטשפרעכנדיק וואָלט אויסגעזען, ווען מע זאָל וועלן באַשרייבן אין אַ קורצער פאָרעם דעם בייטראָג, וואָס די דענער האָבן געגעבן זינט דעם אָנהייב פון די דייטשע מערדעריי־ען און זייער ספּאָנטאַנע הילף וואָס האָט נישט בלויז געראַטעוועט יידישע לעבנס, נאָר האָט זיי אויך געגעבן די מאָראַלישע הילף איבערצוטראָגן זייערע ליידן.

ווי אויף אַ פיש־פאַנג

פון ד"ר העלענאַ סווענדגאַן
(אָנפּירערין פון „האַיאַס" אין שטאָקהאָלם)

די פריינדלעכע באַציאונג וואָס די דייטשן האָבן געהאַט צום דענישן פאָלק האָט זיך גרינטלעך געענדערט זינט דעם 29סטן אויגוסט 1943. אויך די יידן, וואָס האָבן ביז דער דאָזיקער צייט געלעבט רואיק, האָבן זיך אָנגעהויבן שרעקן פאַר דער צוקונפט. זינט די דייטשן האָבן פאַרנומען דאָס לאַנד האָב איך זיך געראַטעוועט מיט דער מעגלעכקייט, אַז זיי וועלן מיך אַרעסטירן. פון אָנהייב קריג אָן בין איך געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט דער פראַנצייזישער פאָרשטייערשאַפט, האָב איך דעריבער מורא געהאַט, אַז די דייטשן וועלן עס האַלטן פאַר אַ חטא. אויסערדעם האָב איך נאָך דעם 9טן אַפּריל 1940 אויסבאַהאַלטן במשך פון 6 וואָכן אַ דייטשן פּאָליטישן פּליט און שפּעטער אים אַריבערגעשמוגלט קיין שוועדן. וועגן דעם האָט געוואוסט די דענישע פּאָליציי. אויפן באַפעל פון די דייטשן האָט זי אפילו ביי מיר געזוכט דעם דאָזיקן מענטש אין אַפּריל 1940.

וועגן די מעגלעכקייטן פון אַנטלויפן קיין שוועדן זענען אַרומגעגאַנגען פאַרשידענע קלאַנגען. מען האָט געזאָגט, אַז עס איז אַן אויסערגעווייניליך שווערע אונטערנעמונג און אַז די שאַנסן פון לעבן־בלייבן זענען מינימאַלע. איך האָב נישט געהאַט קיין פאַרבינדונג מיט דער דענישער אונטערערדישער באַוועגונג און דעריבער האָב איך נישט געוואוסט צו וועמען איך זאָל זיך וועגן דעם דאָזיקן ענין וועגדן.

איך האָב געוואוינט אויף דער שענסטער גאַס אין קאָפּענהאַגען (ברעד־גאדע). איך האָב געהאַט אַ שטוב אין אַן אזוי־גערופענער קלוב־וואוינונג, דאָס הייסט — אַ דירה, אין וועלכער די באַזונדערע צימערן זענען געווען פאַרנומען דורך פאַרשידענע מענטשן און די קיך איז געווען אַ בשותפותדיקע. די באַלעבאָסטע איז געווען באַקאַנט מיט איר סימפּאַטיע פאַר די נאַציס.

צוויי צימערן זענען געווען פאַרנומען פון אַן ס״ס־קאַפּיטאַן און זיין פרוי. קיינער פון די שכנים האָט נישט געוואוסט אַז איך בין אַ יידישקע.

מיין נאָענטסטע שכנטע איז געווען אַן אַלטע פרוי. זי האָט מיר געגעבן צו פאַרשטיין, אַז איר זון געהערט צו דער פרייהייט־באַוועגונג. איך האָב צו איר געקראָגן צוטרוי און זי געבעטן מיך צו העלפן. זי האָט טאַקע איבערגערעדט מיט איר זון און מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער האָט ער מיר צו וויסן געגעבן איך זאָל זיין גרייט. די פרוי האָט מיך געפּרעגט וויפּיל איך קען באַצאָלן און מיר האָבן באַשטימט דעם פּרייז אויף 1500 דעניש קראָנען.

אַ געוויסן פרימאָרגן האָט זי מיר געמאָלדן, אַז מיין אַנטלויפן איז באַשטימט אויפן זעלבן אָוונט. קיין באַגאַזש האָט מען מיר נישט דערלויבט מיטצונעמען, איך האָב געמעגט האָבן מיט זיך נאָר אַ קלייניע וואַליזע מיט די סאַמע נייטיקסטע זאַכן. מען האָט מיר געהייסן פאָרן מיטן צוג וואָס איז אָפּגעגאַנגען פון דער באַן־סטאַציע „עסטרא סטאַציאָנען״ ביז צו דער סטאַציע „וועדבעק״ (אומגעפער 45 מינוט). דאָרט זאָל איך אויסשטייגן און גיין אין האָטעל, וואָס האָט זיך געפונען ביים ברעג ים. אין האָטעל האָב איך זיך געדאַרפט וועגדן צום אויבער־קעלנער, (מען האָט מיר אויסגעמאָלן ווי ער זעט אויס) און פרעגן אויף אַ געוויסן הער אַנדערסען.

איך האָב געטאָן אַזוי ווי מען האָט מיך געהייסן. אין האָטעל האָט מען מיר פאָרגעלייגט אַוועקצוזעצן זיך אין קאָפּע און וואַרטן אויף ווייטער־דיקע אינסטרוקציעס.

אין קאָפּע האָב איך געזען ביי די טישן אויך אַנדערע יידן. אייניגע פון זיי האָב איך שוין פון פריער געקענט. 8 אַזייגער אין אָוונט זענען פאָרצויגן געוואָרן די פאָרהאַנגען אויף די פענצטער, ווייל נאָך דער דאָזיקער שעה איז געווען פאַרבאָטן צו האַלטן אָפן לאָקאַלן, ווי אויך אַרויסצוגיין אין גאַס. אַזייגער 9 האָט מען אַלע אָנוועזנדיקע געבעטן אַרויפקומען אין אייניגע פון די האָטעל־צימערן. דאָרט האָט אויף אונדז געוואַרט דער אָנפירער פון דער עקספּעדיציע. ער האָט אונדז געזאָגט, אַז ער האָט באַקומען אַ ידיעה, לויט וועלכער עס דאַרף היינטיקע נאַכט פאָרקומען אַן איבערפאַל אויפן פּאָרט. דערפאַר קענען מיר נישט גיין צו דער שיף און דאָרט נעכטיקן ווי עס איז געווען פאָרויסגעזען, נאָר מיר מוזן בלייבן דאָ אין האָטעל און וואַרטן אויף ווייטערדיקע אָנווייזונגען. דערצו האָט ער צוגעגעבן, אַז נאָענט פון דער שיף, מיט וועלכער מיר דאַרפן פאָרן, איז פאַראַנקערט אַן אַנדער שיף, וואָס איר באַלעבאָס איז נישט קיין אָנשטעניקער מענטש. אויב ער וועט אונדז באַמערקן בעתן אויפזעצן זיך אויף דער שיף, מוזן ביר באַלד אַנטלויפן און פאַרשווינדן אין די וועלדער.

מיר זענען געזעסן אין אונדזער האָטעל־צימער און געזען דורכן פענצטער ווי די דייטשן נישטערן אין פּאָרט. 4 אַזייגער פאַרטאָג איז געקומען אונדזער פירער און אונדז געהייסן מיטגיין מיט אים. מיר האָבן געמוזט אויסטאָן די שיך, כדי אַרויפצוגנבנען זיך אויף דער שיף מיט באַרוועסע פּיס.

צוויי יונגע מענער זענען מיט אונדז מיטגעגאַנגען. אַרויסגייענדיק פון האָטעל האָב איך זיך שטאַרק דערשראָקן: ביים הויז זענען געשטאַנען צוויי דענישע פֿאָליציאַנטן אין פולן אוניפֿאָרם. אָנשטאָט צו אַרעסטירן אונדז האָבן אָבער די „פֿאָליציאַנטן" דורך פעלדער אונדז צוגעפירט צו דעם אָרט וואו די שיף איז געשטאַנען. זיי האָבן אַריבערגעטראָגן די פרויען איבער די באַריערן. אָבט מינוט שפּעטער זענען מיר שוין אַלע געווען אויף דער שיף. מיר זענען געלעגן אין די פיש־קאַסטנס צוגעדעקט מיט דעקן.

אין אַ שעה אַרום איז די שיף אַרויסגעשוואומען פון פֿאָרט, אַזוי ווי זי וואָלט געגאַנגען צו אַ נאַרמאַלן פיש־פאַנג.

אין אָנדערטהאַלבן שעה אַרום זענען מיר געווען אויפן שוועדישן אינדזל „הווען", וואו די מאַכט האָט אונדז זייער פריינטלעך אויפגענומען.

* * *

אַן עפּיזאָד וואָס פריינד האָבן מיר דערציילט:

זיי זענען אויף אַ באַפעל פון די דייטשן אַרעסטירט געוואָרן אין אַ פֿאָרט בשעת אַ פרואוו פון אַנטלויפן. מען האָט זיי אָפּגעפירט אין תפיסה „וועסטער פענגזעל". דאָרט האָט מען זיי געשענקט בלומען. אין דריי טעג אַרום זענען זיי געמשפּט געוואָרן און באַקומען אַן אורטייל פון 3 חדשים תפיסה. נאָכן פּראָצעס האָט מען זיי אַרויסגעפירט דורך אַ נעבן־טויער, וואו עס האָט שוין אויף זיי געוואַרט אַן אויטאָמאָביל. מען האָט זיי אָפּ־געפירט אין אַ פֿאָרט, פון וואָנען זיי זענען באַלד אָפּגעפֿאָרן קיין שוועדן.

וועז מען פלעגט שיקן גרויסע טראַנספֿאָרטן, איז נישט מעגלעך געווען צו פירן אַלע אַנטלויפנדיקע צו דער שיף צוזאַמען. דערפאַר פלעגן אַר־גאַניזירט ווערן דענישע פאַטריאָטן, וואָס פלעגן שטיין אויף די וועגן און געבן אָנווייזונגען.

אַ סך יידן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אונטער פאַלשע נעמען אין דענישע שפּיטעלער. וועז דאָס פלעגט ווערן צו געפערלעך, פלעגט מען איינאַרדענען לוויות. נאָך דער עגלה, אין וועלכער דער ארון פלעגט, פֿאַרשטענדלעך, זיין ליידיק, פלעגט פֿאָרן אַ לאַנגע ריי טרויער־אויטאָס, און אין די אויטאָס פלעגן זיצן יידן, כדי אַזוי אַרום צופֿאָרן צום ים.

ווי אַזוי מיר זענען געראַטעוועט געוואָרן

פון זשאַן מאַרקוס (קאָפענהאַגען)

דעם 8טן אַפּריל 1940 אין אָוונט האָבן מיר געהאַט געסט. די געסט זענען געווען אויסערגעווייניליך אומרואיק, מען האָט הייס און נערוועז דיסקוטירט וועגן פּאָליטיק און אַרום 11 אַזייגער זענען זיך שוין אַלע צעגאַנגען אַהיים.

דעם 9טן אַפּריל, 5 אַזייגער פאַרטאָג, זענען מיר אויפגעוועקט געוואָרן דורך ערשאָפלאַנען. זיי זענען געפלויגן פונקט איבער אונדזער הויז. מיר האָבן זיך תיכף אָפּגעטרייסלט פון שלאָף, צוגעשפרונגען צום פענצטער און דערזען — דאָס וואָס מיר האָבן פאַרויסגעזען — דייטשע ערשאָפלאַנען וואָס האָבן געוואָרפן גרינע פלוג־בלעטלעך. אין די בלעטלעך איז געווען די געווייניליכע געשיכטע אַז זיי ווילן אונדז באַשיצן און דעריבער זאָלן מיר זיך פאַרהאַלטן רואיק. מיר האָבן אַרומגערעדט די לאַגע מיט די שכנים און ס׳איז איבעריק צוצוגעבן, אַז זיי זענען אַלע געווען שטאַרק אויפגערעגט. 8 אַזייגער איז וועגן דעם געמאָלדן געוואָרן דורכן ראַדיאָ. מע האָט פאַרגעלייענט דאָס גרינע פלוג־בלעטל.

פאַרמיטאָג בין אין געווען אין שטאָט. אומעטום האָט מען געזען דייטשן אין אוניפאָרמען, קיינער האָט זיך נישט פאַרהאַלטן — מען איז געגאַנגען אָן אַ ציל, נישט וויסנדיק וואָס מען האָט צו טאָן.

אין משך פון טאָג האָט מען זיך דערוואוסט, אַז די דענער האָבן אַ קורצע צייט געקעמפט ביי דער גרענעץ. אַ סך באַקאַנטע האָבן שוין דעם זעלבן פרימאָרגן באַוויזן צו אַנטלויפן קיין שוועדן. מענטשן זענען געגאַנגען אין די בענק, אַרויסגענומען געלט, געקויפט שווארץ פאַפּיר, טאַשן־לעמפלעך, וווייסע אַרעמבענדער, אַלץ וואָס איז נייטיק פאַר דער פאַרטונקלונג, וואָס האָט שוין דעם זעלבן אָוונט געמוזט דורכגעפירט ווערן; מען האָט אויך געמאַכט גרויסע אייגקויפן, כדי צו האָבן אַ זאַפּאַס פון עסנווארג אין שטוב — און מ׳האָט געוואָרט. די ראַדיאָ האָט מען די גאַנצע צייט געלאָזן אָפן.

די צייט איז געלאָפן. די ערשטע נערוועזע שטימונג איז געוואָרן שוואַכער. די דייטשן האָבן זיך גוט אויפגעפירט, אָבער קיינער פון דער גאַנצער באַפעלקערונג האָט זיך אויף זיי נישט אומגעקוקט. מ׳האָט זיי נישט „באַמערקט". מ׳האָט געמוזט מאַכן אַ גוטע מינע צו דער שלעכטער שפּיל. די נעכט האָט מען פאַרבראַכט אין די קעלערן, דאָס איז אָבער געווען גאָר אין אָנהייב. ביז מ׳האָט זיך צוגעוואוינט. שפּעטער האָט מען געלאָזט די סירענעס וואָיען און זיך איבערגעדרייט אויף דער אַנדערער זייט.

אַזוי זענען דורך די יאָרן 1941 און 1942. די דייטשן זענען געוואָרן

וואָס אַמאָל חוצפהדיקער. יעדעס מאָל האָבן זיי פאַרלאָזט עפּעס אַנדערש און די דענער האָבן „אונטערגעהאַנדלט" כדי צו געווינען צייט.

אין ענגלאַנד האָט אָנגעהויבן ווירקן די „שטימע פון די פרייַע דינער". עס האָבן זיך אָנגעהויבן סאַבאָטאַזשן. דער „שאלבוירגקארפּס" — פון די דענישע נאַציסטן — האָט געענטפערט. ס׳איז געוואָרן וואָס ווייטער ערגער. יעדע נאַכט פלעגט מען הערן קנאַלן און ערשט צומאָרגנס אין דער פרי פלעגט מען זיך דערוויסן וואָס ס׳איז צעשטערט געוואָרן.

דעם 29סטן אויגוסט 1945 אין די פרימאָרגן־שעהן האָבן מיר דערהערט אַ ריזן־אויפרייס. וואָס איז געשען? — דער דענישער פלאָט האָט אַליין דערטרונקען אַ געוויסע צאָל שיפן. די דייטשן זענען אַרומגעלאָפן איבער די דעכער ווי ווילדע חיות. אַ גרויסע צאָל מענטשן זענען אין יענעם טאָג אַרעסטירט געוואָרן: יידן, קאָמוניסטן, ווי אויך אַלע מענטשן מיט „נעמען", צווישן זיי האָט זיך געפונען אויך אונדזער ראַבינער ד״ר מאַקס פרידיגער צוזאַמען מיט מיין זון. די ווירקלעכקייט איז געוואָרן ביטערער. מען איז נאָך געשלאָפן אין דער היים, אָבער זייער אומרואיק. מ׳האָט מורא געהאָט אויפצומאַכן די טיר, ווען מ׳האָט געקלונגען. ס׳זענען אויסגעבראָכן שטרייקן. מ׳האָט איבערגעלאָזט די וואַנעס פול מיט וואַסער, עס זאָל נישט אויספעלן. דאָס גאַנצע דענישע פאָלק איז אָבער געשטאַנען אייניק ווי אַן אייזערנער בלאָק.

אין אַ געוויסן טאָג איז געקומען אַ גוטער פריינד, אַ רעדאַקטאָר, און געזאָגט, אַז אין פּאַרט זאָלן שוין זיין צוגעגרייט שיפן, וואָס דאַרפן ארויספירן די יידן. דאָס איז געווען סוף סעפּטעמבער 1943.

מיין מאַן איז אַוועק אין שפּיטאָל אונטער אַ פרעמדן נאָמען. אָלע דאָק־טוירים האָבן דערפון געוואוסט און האָבן דערויף מסכים געווען. אַזוי ווי מיין זון איז דעמאָלט געווען פאַרקילט און איז געלעגן אין בעט, האָט אים מיין מאַן מיטגענומען אין שפּיטאָל. איך בין אַוועק צו פריינד. אין דער אייגענער וואוינונג האָבן מיר מורא געהאַט אַריינצוקומען.

איך האָב געזוכט מעגלעכקייטן צו פאָרן קיין שוועדן. מיין ברודער איז צוזאַמען מיט פריינד אַהין אָפּגעפאָרן און מיר האָבן דערהאָלטן אַ געהיימע ידיעה אַז ער איז בשלום אָנגעקומען. מיינע עלטערן האָבן געוואוינט ביי אַ באַקאַנטער פרוי אין א דאָרף און קיינער, אויסער דער אייגנטימערין, האָט נישט געוואוסט אַז איר וואוינונג איז פאַרנומען.

מיין מאַן איז אָבער אין שפּיטאָל געוואָרן וואָס ווייטער אַלץ מער נערוועז. ער האָט מורא באַקומען דאָרט לענגער צו פאַרבלייבן. דאָס קינד איז געזונט געוואָרן. דעם 1טן אָקטאָבער זענען זיי אַרויס פון שפּיטאָל און געקומען צו די פריינד, ביי וועמען איך האָב געוואוינט. דאָס איז געווען אַ יונג פאָרפאָלק מיט צוויי קינדער. מיר האָבן זיי געקענט נאָר אויבערפלעכלעך, דורך אַנדערע באַקאַנטע.

אין דער נאָכט פון 2טן אויפן 3טן אָקטאָבער האָבן מיר דערזען דורכן פענצטער אַז דער געיעג נאָך יידן האָט זיך אָנגעהויבן. אַנטקעגן אונדז האָט

געוואוינט אַ יידישער דאָקטאָר און די דייטשן האָבן דורכגעזוכט זיין גאַנצע וואוינונג. צום גליק האָבן זיי קיינעם נישט געפונען. גרויסע לאַסט־אויטאָס זענען אַרומגעפאָרן איבער דער שטאָט. אין זיי זענען געזעסן די אָרעמע מענטשן וואָס האָבן זיך נישט באַוויזן געוג שנעל אויסצובאַהאַלטן. פון גאַנץ דענעמאַרק זענען „געזומען" געוואָרן אַרום 500 יידן. איך דאַרף, גלויב איך, נישט באַשרייבן וואָס פאַר אַן אייגדרוק דאָס האָט אויף אונדז געמאַכט.

אונדזערע באַלעבאָטים האָבן מורא געהאַט אונדז צו האַלטן. מיר האָבן באַשלאָסן זיך אַריבערצוציען אין דער „לייַדיקער" וואוינונג פון מיינע על־טערן. אַהין האָבן מיר אָבער נישט געקענט מיטנעמען דאָס קינד, ווייל אַ קינד קען דאָך דעם גאַנצן טאָג נישט גיין אויף די שפּיץ פינגער און שעפּטשען.

מיין זון איז געגאַנגען אין אַ קאַטויליש קינדערגאָרטן, נישט דערפאַר וואָס ער איז געווען קאַטויליש, נאָר ווייל דאָס איז געווען אייגער פון די בעסטע קינדערגערטנער אין קאָפּענהאָגען. ער איז דאָרט יעדן טאָג געווען פון 10 פרי ביז 2 בייטאָג און די שוועסטער זענען געווען צו אים פרייגד־לעך. איך האָב פריער געהאַט געדאַדט וועגן אונדזער שרעקלעכער לאַגע, האָט מיר די אויבער־שוועסטער געזאָגט: „איר דאַרפט נישט מורא האָבן, אויב עפּעס וועט געשען וועלן מיר זיך מיט סטעפּאַנען פאַרנעמען". מיינע אַ באַקאַנטע, וואָס האָט דאָרט אַליין געהאַט קינדער, האָט מיין זון געפּירט אין קינדערגאָרטן. דאָס קינד האָט אָבער נישט געוואָלט נעכטיקן דאָרט, האָט מען אים אַוועקגעפּירט אין אַ פּריוואַטער וואוינונג, צו אַ מאַן וואָס האָט אויך געהאַט צוויי קינדער אין קינדערגאָרטן. מיין פריינדין האָט מיר אי־בערגעגעבן אַז דער דאָזיקער הער האָט אים אָפּגענומען; ער האָט געהאַט אַ דערציערין פאַר זיינע קינדער, און סטעפּאַן האָט זיך דאָרט געפילט זייער גוט און אַ גאַנצן טאָג זיך געשפּילט מיט זיינע קליינע חברים.

דערווייל האָבן מיר געוואוינט צוזאַמען מיט מיינע עלטערן אין דער וואוינונג. אונדזערע פריינד האָבן אונדז כסדר אינפאָרמירט וועגן די עווע־טועלע „רייזע־מעגלעכקייטן". זיי האָבן אונדז געבראַכט אַן אַדוואָקאַט, וועל־כער האָט דערלייַדיקט אַלע וויכטיקע ענינים. מיר האָבן אים באַפולמעכ־טיקט צו פאַרדינגען אונדזערע דירות, ברענגען אין אָרדענונג אונדזערע געלט־ענינים. מיר האָבן אים אויך געבעטן אַז ער זאָל אייגפאַקן פאַרשידענע זאַכן און נעמען זיי צו זיך. דער דאָזיקער מענטש האָט געהאַנדלט אויסער־געווייגלעך. ווען מיר זענען שפּעטער צוריק־געקומען פון שוועדן, האָבן מיר אַלץ צוריק באַקומען.

ווען מ׳האָט געקלונגען ביי דער טיר און אַריינגעוואָרפן אַ מטבע האָבן מיר געמעגט עפענען. דאָס איז געווען אונדזער אָפּגערעדטער צייכן, ווען נישט האָט געעפנט די באַלעבאָסטע און מיר האָבן זיך דערווייל פאַרזאַמלט ביים צווייטן אַרויסגאַנג.

דעם 7טן נאָוועמבער האָבן מיר ענדלעך באַקומען אַ ידיעה אַז מיר קענען האָבן אַ געלעגנהייט אָפּצופאָרן אויף אַ שיף, אָבער ליידער צעטיילט, דאָס הייסט: מיינע עלטערן באַזונדער און מיר דריי באַזונדער. אַלע צוזאַמען

אויף איין שיף האָבן מיר נישט געטאָרט פאָרן. פאַרוואָס? האָב איך נישט פאַר־שטאַנען. באַלד בין איך מיט אַ פריינד געפאָרן אָפּנעמען מיין זון. דער הער, ביי וועלכן ער האָט זיך געפונען, האָט אָבער דערקלערט אַז ער וועט אים אַרויסגעבן נאָר דער פרוי, וואָס האָט דאָס קינד צו אים געבראַכט. ער איז געווען גאַנץ געריכט אָבער מיר האָבן נישט געהאָט קיין צייט. האָב איך צו אים געזאָגט: „מיר וועלן ביידע אַריינגיין צום קינד, איך וועל דערביי נישט זאָגן קיין וואָרט און מיר וועלן זען די ערשטע רעאַקציע פון קינד". ער איז דערויף איינגעגאַנגען. דאָס קינד האָט נאָטירלעך באַלד אויסגערופן „מאַמע" און אַזוי אַרום איז דער ענין דערליידיקט געוואָרן. איך האָב דאָס קינד אָנגענאָמען (עס איז שוין געווען 7 אַזייגער אין אָוונט און ער איז שוין געלעגן אין בעט). מיר האָבן זיך געזעגנט און מיר זענען געפאָרן אויף אַן אַדרעס וואָס מיר האָבן נישט געקענט.

שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דאָס איז געווען אַ כעמיש־פיזישער אינסטיטוט; מיר זענען אַרויפגעגאַנגען אויף פינצטערע שטיגן (דאָס ליכט האָט מען נישט געטאָרט אָנצינדן) און זענען אַריינגעפירט געוואָרן דורך אַ געוויסן פּראָפעסאָר עגע און זיין פרוי אין זייער פריוואַטער וואוינונג. דאָרטן זענען געווען פאָרזאַמלט אַרום 10 מענטשן. זיי זענען געווען ביידע אַזוי האַרציק אַז טרערן זענען אונדז געקומען אין די אויגן.

דער פּראָפעסאָר האָט אונדז געזאָגט אַז די שיף, מיט וועלכער מיר האָבן געזאָלט אָפּפאָרן, איז שוין ליידער אָפּגעשוואומען, ווייל די דייטשן זענען געקומען אין פּאָרט. ער האָט אונדז געפרעגט צי מיר האָבן וואו אי־בערצושלאָפן די נאַכט. מיר האָבן נישט געהאָט קיין נאַכטלעגער, ווייל מיר האָבן געוואוסט אַז אויך מיינע עלטערן האָבן דעם זעלבן אָוונט פאַרלאָזט זייער דירה. דער פּראָפעסאָר האָט אונדז דאַן פאַרגעשטעלט צוויי פרויען, מיט וועלכע מיר האָבן געדאַרפט גיין. דאָס איז געווען דער ערשטער אָוונט, וועו ס׳איז דערלויבט געוואָרן צו גיין אין גאַס בייגאַכט. מיר זענען דעריבער גאַנץ רואיק געגאַנגען איבער די גאַסן. געגאַנגען זענען מיר אַרום 20 מינוט ביז מיר זענען צוגעקומען צו אַ הויז. מיר זענען אריף אויפן דריטן שטאָק. דאָ האָבן די פרויען געעפנט די טיר און געזאָגט: „דאָס אַלץ גע־הערט אייך, ביז איר וועט נישט אַוועקפאָרן. מיר וועלן אייך צושטעלן אַלץ וואָס איר וועט פאַרלאַנגען. אין עס־צימער שטייט עסן און ביר. ביטע זייער, עסט רואיק".

מיר זענען געווען שטאַרק געירט. מיר האָבן די מענטשן פריער קיין־מאָל נישט געזען. עס איז געווען אַרום 10 אַ זייגער. נישט געקוקט דערויף וואָס מיר זענען געווען שטאַרק אויפגערעגט, זענען מיר די נאַכט זייער גוט דורכגעשלאָפן.

צומאָרגנס פרי איז פון אינסטיטוט געקומען אַ יונג מיידל מיט צייטונ־גען. זי האָט אונדז געזאָגט, אַז זי ווייסט נישט אויב מיר וועלן דעם זעלבן טאָג האָבן אַ שיף, אָבער מיר דאַרפן אויף יעדן פאַל זיין גרייט. מיר האָבן קיין שום זאַך נישט געטאָרט מיטנעמען, אויסער וואָס מיר האָבן געהאָט

אויף זיך. דאָס קינד האָט געטראָגן אַ סקי־אַנצוג. אין זיינע הויזן האָב איך אַריינגעלייגט אַ פּאָר שטיקלעך וועש און זיין פּידזשאַמע — אַזוי אַז ער איז געגאַנגען ווי אַ קליינע קאָטשקע. איך אַליין האָב געטראָגן אַ קלייד, אַ „ספּאָדניצע", אַ סוועטער און אויף דעם אַלעם אַ מאַנטל. אַ צווייטע פּאָר שיך פּאָר מיר האָט מיין מאַן אַריינגעשטעקט אין טאַש פון זיין מאַנטל. איך האָב מיטגענומען מיין עלעגאַנטן טאַש, אין וועלכן איך האָב אַריינגעלייגט אונדזערע טואַלעט־מכשירים און מיין טייערסטן פּערפום. אידיאָטיש, אמת? — דאָס איז אָבער פּאָר מיר געווען זייער וויכטיק. פּאַרוואָס — וויסט איך ביז היינט צו טאָג נישט.

דער טאָג האָט זיך שרעקלעך געשלעפּט. אַרום 6 אַ זייגער אין אָוונט האָב איך געדעקט דעם טיש און צוגעגרייט עסן. מיר האָבן קוים באַווייזן אַנצוהייבן עסן, זענען אַריינגעקומען עטלעכע מענטשן — איך האָב זיי ביז דעם מאָלט קיינמאָל נישט געזען — און האָבן געזאָגט: „קומט, דער אויטאָ ווארט אונטן", אַזוי ווי מיר זענען געווען גרייט, זענען מיר באַלד אייngעשטיגן. בעת דער רייזע האָבן מיר באַקומען אַנווייזונגען ווי אַזוי מיר זאָלן זיך פאַרהאַלטן. מיר האָבן געזאָלט נעמען די אונטערערדישע באַן און פאָרן ביז קלעמפּענבורג (אַרום 12 קילאָמעטער אויסער דער שטאָט), דאָרט זאָלן מיר גיין צום קליינעם האָטעל, וואָס ליגט דירעקט אין פּאָרט, זאָגן דאָרט אַן אָפּגערעדטן צייכן און וואַרטן. אַזוי ווי מיינע עלטערן האָבן דעם גאַנצן זומער געוואוינט אין קלעמפּענבורג, האָבן מיר דעם וועג געוי געקענט.

מיר זענען אַריינגעקומען אין אַ גרויסן זאָל, וואָס איז געווען באַלויכטן דורך אַ בלויען לאָמפּ אַזוי ווי אין אַ שפּיטאָל. מיר זענען געווען די ערשטע „געסט". דער זייגער איז געווען אַ פערטל נאָך 7. עס האָבן אָנגעהויבן אַריינצוקומען פיל יידן און נישט־יידן, מיט און אָן באַגאַזש. געריידט האָט מען זייער שטיל. סטעפּאַן איז איינגעשלאָפן אין מיינע אַרעמס.

פלוצלונג איז דער בלויער לאָמפּ אויסגעגאַנגען און עס איז געווארן שטאָק־פינצטער. מיר האָבן דערהערט אַ גערויש פון אַן אויטאָ. אַלע האָבן איינגעהאַלטן דעם אָטעם... אַ שאָס! מיר האָבן זיך שפּעטער דערוואוסט אַז דאָס זענען געווען דייטשן, אָבער אַזוי ווי מיט דער זעלבער שיף האָבן געזאָלט פאָרן אָנגעזעענע מענטשן פון דער דענישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג, איז דער גאַנצער האָטעל געווען אַרומגערינגלט דורך פאַרטיזאַנען.

מיר האָבן געזאָלט אַרויף אויף דער שיף אַרום 11 אַ זייגער ביינאַכט. צוזאַמען זענען מיר געווען 128 מענטשן. די שיף האָט אין דער זעלבער נאַכט געמוזט מאַכן דעם וועג צוויי מאָל, ווייל מיט איין מאָל האָט זי נעקענט נאָר אַריבערנעמען 64 מענטשן. מיר האָבן געהערט צום ערשטן טראַנספּאָרט.

מיר זענען אַרויס אין האָפן. פּאָליציאַנטן האָבן אונדז געהאָלפן זיך אַרויפזעצן. רירנדיק און האַרציק איז געווען זייער באַציאונג צו אונדז. זיי האָבן אונדז געוואונטשן אַ גוטע רייזע און אַ שנעלן ווידערזען. דאָס

האָט געירט ביז טרערן. עס איז געווען אַ פאָליציי־שיפל. מען האָט אונדז אויסגעזעצט אונטן, צו 32 פון יעדער זייט.

אויף דער דעק זענען געשטאַנען צוויי פאַרטיזאַנער. זיי האָבן אַכטונג געגעבן אויף די דייטשע פאַטרול־שיפלעך. צוויי מאָל האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט, כדי צו זען אין וועלכער ריכטונג זיי פאָרן. נאָך אָנדערטהאַלבן שעה זענען מיר ענדלעך אויפגענומען געוואָרן דורך אַ שוועדישער שיף און „אונזער" פאָליציי־שיפל איז צוגעשוואומען אויפצונעמען די רעשט פון אונדזער טראַנספאָרט.

מיר האָבן פרייער אָפּגעאָטעמט, מיר זענען געראַטעוועט!

אויף דער שוועדישער שיף זענען מיר זייער גוט אויפגענומען געוואָרן. מען האָט אונדז מכבד געווען מיט הייסע קאַווע, די קינדער האָבן באַקומען שאָקאָלאַד. 1 אַ זייגער ביינאַכט זענען מיר אָנגעקומען קיין שוועדן. מען האָט אונדז אַוועקגעפירט אין דער פאָליציי, וואו מען האָט אונדז רעגיסטרירט און אויסגעפרעגט. שפּעטער האָט מען אונדז מיט אויטאָס אַוועקגעפירט אין אַ זאַמל־לאַגער (מוטער און קינד צוערשט).

דעם צווייטן פרימאָרגן האָבן מיר געטראָפן אַ סך משפּחה־מיטגלידער און באַקאַנטע, וואָס זענען אָנגעקומען אין זעלבן לאַגער. דאָרט האָבן מיר געלעבט דריי טעג (אויף שוועדישער קעסט). שפּעטער זענען מיר אָפּגעפאָרן קיין שטאָקהאָלם. דערווייל האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז אויך מיינע עלטערן און מיין 82־יאָריקע באָבע זענען מיט דער הילף פון די פאַרטיזאַנער אָנגעקומען קיין שוועדן.

דאָס איז מער־ווייניק אַלץ וואָס איך האָב דורכגעלעבט. די דענער זענען געווען צו אונדז אויסערגעווייניקלעך גוט אין יעדן פרט, צוליב זייער איינגעבוירענעם געפיל פון גערעכטיקייט. זיי האָבן געהאָלפן די יידן נישט דערפאָר ווייל זיי זענען געווען יידן, נאָר דערפאָר ווייל זיי זענען אומגערעכט באַהאַנדלט געוואָרן. איך האָלט דאָס פאָר נאָך וויכטיקער און וועל עס זיי קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

מיר האָבן באַצאָלט 2000 קראָנען פאָר דער רייזע, מיינע עלטערן האָבן באַצאָלט 10,000. די מענטשן וואָס האָבן געהאָט די מעגלעכקייט האָבן אַלע גערן געצאָלט, כדי די יעניקע וואָס האָבן נישט געהאַט קיין געלט זאָלן אויך קענען „איבערגעשיקט" ווערן. דאָס איז געווען אין אָרדענונג.

אויך שוועדן האָט אונדז זייער גוט אויפגענומען. מיר האָבן אַלע געמוזט אַרבעטן. פאָר די וואָס זיינען נישט געווען אַרבעטס־פעאיק, האָט מען אייניגעאָרדנט לאַגערן. די מענטשן וואָס האָבן נישט געהאַט קיין געלט, זענען גלייך מיט אַלע אַנדערע באַזאָרגט געוואָרן מיט שיך, קליידער, טאַשנגעלט אאז"וו. דאָס איז געווען אַ הלוואה פון דער שוועדישער מלוכה פאָר דער דענישער. מיר האָבן די גאַנצע צייט געהאַט אומזיסט אויך מעדיציניש הילף און מעדיקאַמענטן.

2 חדשים נאָך אונדזער אָנקומען אַהין, האָט מען אונדז פון דענעמאַרק איבערגעשיקט אונדעזערע מלבושים. דאָס איז דורכגעפירט געוואָרן אינגאַנצן לעגאַל.

איך אַליין האָב געאַרבעט ווי אַ פאַרקויפערין אין אַ גרויס האַנדל־הויז אין שטאָקהאָלם. שפּעטער בין איך געוואָרן קראַנקן־שוועסטער ביי די דענישע געפאַנגענע, וואָס זענען געקומען קיין שוועדן פון קאָנצענטראַציע־לאַגער מיט גראַף פאָלקע בערנאַדאָט.

דעם 1טן יוני 1945 בין איך שוין צוריק געווען אין מיין אַלטער וואוינונג אין קאָפּענהאָגען. די הוצאות פאַר דער רייזע האָט באַצאָלט די דענישע מלוכה.

פון דענעמאַרק קיין טערעזיענשטאָט און אונדזער רעטונג

פון חיים פראַנבערג
(פּאָרזיצער פון יידישן האַנטווערקער־פאַראַנד אין קאָפּענהאָגען)

דעם 23סטן סעפּטעמבער 1943 בין איך מיט מיין משפּחה (פרוי, טאָכטער, אייִדעם) אַוועק זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ דענישער משפּחה מיטן נאָמען פּעטערסען. מיר האָבן עס געטאָן דערפאַר, ווייל אין שטאָט האָבן אָנגעהויבן אַרומגיין עקשנותדיקע קלאַנגען וועגן גאָר נאָענטע אַרעסטן און פאַרשיקונגען פון יידן. די זעלבע נאַכט איז אָבער אין דער דירה, וואו מיר זענען געווען, געקומען די געשטאַפּאָ און אונדז אַרעסטירט. מיר זענען געווען איבערצייגט אַז דאָס איז געווען דער רעזולטאַט פון אַ מסירה, כאָטש מיר ווייסן ביז הייַנט צו טאָג נישט ווער עס האָט אונדז גע־קענט מסרן. צווישן די געשטאַפּאָ־אָגענטן, וואָס האָבן אונדז אַרעסטירט, האָט זיך געפונען איינער אַ באַוואוסטער סאָדיסט מיטן נאָמען ראנערס. זיי האָבן אונדז אָפּגעפירט אין דער קאָפּענהאָגענער תפיסה „„וועסטער־פענגסל".

באַלד נאָכן ברענגען אין תפיסה אַריין האָט זיך אָנגעהויבן דער פאַרהער אין וועלכן עס האָט אָנטייל גענומען דער דערמאָנטער ראנערס. ער האָט מיר געשטעלט פראָגן און באַגלייט מיט מערדערלעכע קלעפּ. ער האָט גע־וואָלט איך זאָל אים זאָגן פאַרוואָס איך האָב מיך אויסבאַהאַלטן. איך האָב אים געענטפערט אַז איך האָב זיך געשטיצט אויף די קלאָנגען וואָס זענען אַרומגעגאַנגען אין שטאָט. ער האָט אָבער געפאָדערט איך זאָל אים אויפ־געבן דעם נאָמען פון דעם מענטשן וואָס האָט מיר געעצהט אַזוי צו טאָן. איך האָב נאָכאָמאָל איבערגעחזרט דאָס זעלבע און צוגעגעבן אַז אומעטום, אין גאָס, אין טראַמווייַ און אין די געשעפטן האָט מען געריעדט וועגן די נאָענטע

פאַרשיקונגען פון יידן. ער האָט מיך דעמאָלט געפרעגט צי איך האָב געהאַט בדעה צו פאָרן קיין שוועדן. „וואַרשיינלעך יאָ" — האָב איך געענטפערט. ער האָט מיך מכבד געווען מיט קלעפּ און געזאָגט: „יידן פאָרן קיין שוועדן נאָר כדי צו טרייבן גרויל־פּראָפּאַגאַנדע וועגן די מכלומרשטע דייטשע רציחות". איך האָב באַמערקט, אַז איך האָב 30 יאָר שוועך געארבעט און מיך געמאַטערט כדי מיר אויפצובויען אַ היים און אַן עקזיסטענץ און איך וואָלט דאָס אַלץ נישט פאַרלאָזט און אַוועקגעפאָרן לשם טרייבן פּראָפּאַגאַנדע.

נאָך אַ פּאָרציע פרישע קלעפּ איז ראַנערס אַרויסגעגאַנגען פון צימער און ס׳איז אַריינגעקומען אַן אַנדער געשטאַפּ־אַגענט, וועלכער האָט זיך באַ־צויגן צו מיר גאָר העפלעך, געשפּילט די ראָל פון אַ פיינעם מענטשן, וואָס פאַראורטיילט ראַנערס מעטאָדן, און געפּאָדערט פון מיר איך זאָל זאָגן דעם גאַנצן אמת. איך האָב, פאַרשטייט זיך, איבערגעחזרט דאָס זעלבע. מען האָט מיך דעמאָלט אָפּגעפּירט אין אַ קאַמער אַריין. אויפן וועג האָב איך באַגעגנט אַרטור פרידיגער, דעם זון פון אויבערראַבינער פון דענעמאַרק, וועמען מען האָט אויך אַריבערגעפּירט פון איין צימער אין אַן אַנדערן.

אגב, וויל איך צוגעבן, אַז מיין שוואָגער, וואָס איז שפּעטער אַרעס־טירט געוואָרן און געשטעלט געוואָרן צום פאַרהער באַלד נאָך מיר, האָט געהערט ווי מיינע פאַרשער האָבן זיך געשפּאַרט צוליב מיר. ראַנערס האָט געהאַלטן אַז מע דאַרף מיך האַלטן אין תפיסה און די צוויי איבעריקע האָבן געטענהט אַז מע דאַרף מיך אַרויסלאָזן. ראַנערס האָט געדראָט אַז ער וועט דאָס נישט דורכלאָזן. סוף כל סוף איז געבליבן אַז מיך און מיין פרוי האָט מען אַרויסגעלאָזט און די קינדער אונדזערע פאַרהאַלטן. מען האָט אונדז דער־קלערט, אַז די קינדער בלייבן ווי ערובניקעס כדי מיר זאָלן נישט אַנטלויפן. אויב מיר וואָלטן אָבער אַנטלאָפן וואָלטן די קינדער דערשאָסן אָדער פאַר־שיקט געוואָרן. קומען אָפּנעמען זיי האָט מען אונדז געהייסן דעם 1טן אָק־טאָבער.

פון געשטאָפּאָ האָט מען אונדז שוין נישט אַרויסגעלאָזט נאָר אָפּגעשיקט אין פּאָרט אַריין. דאָרט האָט שוין געוואָרט אַ שיף, אויף וועלכער מען האָט אונדז פאַרלאָדן. אַ וויילע שפּעטער איז אַרויפּגעקומען אויף דער שיף ראַנערס און מיט חוזק פאַרזיכערט אַז מיינע קינדער וועלן זיין צוזאַמען מיט מיר. 12 אַזייגער ביינאַכט האָט מען זיי טאַקע געבראַכט אויף דער שיף מיט אַ גרופּע פון קרוב 400 מענטשן, צווישן וועלכע ס׳זענען געווען אַ גרויסע צאָל פרויען, קינדער, זקנים און קראַנקע אויף טראָג־בעטלעך. דער לעצטער פּאַסאַזשיר איז געווען דער אויבערראַבינער ד״ר פרידיגער באַגלייט פון הער מאַרגאָלינסקי. אין אַ שעה שפּעטער האָט די שיף זיך געריבט פון אָרט. במשך דער דריי־טאָגיקער נסיעה האָט מען אונדז קיין עסן נישט געגעבן. די דייטשן האָבן אָבער צוגענומען ביי אַלע אַרעסטירטע די פּראָדוקטן וואָס זיי האָבן ביי זיך געהאַט און זיי פאַרטיילט צווישן אַלע אַרעסטאַנטן. נאָך דריי טעג פאָרן זענען מיר אָנגעקומען קיין טערעזיענשטאָט.

במשך 8 טעג האָט מען אונדז געהאַלטן אין קאַראַנטין און שפּעטער

פונאַנדערגעטיילט אין באַראַקן. אונדז האָט מען צוגעטיילט אַן אָפּענעם בוידעם. מיר זענען געלעגן אויפן דיל און זיך צוגעדעקט מיט דינע דעקעס. געאַרבעט האָבן מיר ביים שלעפּן ליים און ביי אַנדערע שווערע אַרבעטן. נאָך אַ חודש אָפּוואוינען אויפן בוידעם האָט מען אונדז אַריבערגעפירט אין אַ גרויסער קאַזאַרמע וואו עס האָבן געוואוינט 172 מענטשן. באַקומענדיק אַ קילאָ ברויט אַ וואָך, האָבן מיר די גאַנצע ראַציע געמוזט אויסטוישן אויף אַ פּאָר ברעטלעך כדי צו מאַכן אונדז אַ געלעגער. פון דער אַרבעט און מאַנגל אין דערנערונג איז די שטערבלעכקייט אין טערעזיענשטאָט דערגאַנגען ביז 250 מענטשן אַ טאָג.

די דאָזיקע לאַגע האָט געדויערט קרוב 9 חדשים. נאָך דער צייט האָט אין לאַגער אַריין געדאַרפט קומען אַן אינטערנאַציאָנאַלע קאָמיסיע פון רויטן קרייץ אין וועלכער ס׳האָט אויך געדאַרפט זיין אַ דענישער פאָרשטייער.

דעמאָלט האָט די דייטשע מאַכט פאַראַרדנט אַז די דענער זאָלן באַקומען בעסערע וואוינונג־באַדינגונגען. מיר האָבן באַקומען הייזער. אַ באַזונדער הויז האָט פאַרנומען דער אויבערראַבינער פון דענעמאַרק, וועלכער איז דורך די דייטשן אָנערקענט געווען וויי דער אָפּיציעלער פאָרשטייער פון די דענישע יידן. די לאַגע אונדזערע האָט זיך שטאַרק פאַרבעסערט וועו מיר האָבן אַנ־געהויבן באַקומען פאַקעטן פון דענעמאַרק. די פאַקעטן זענען געשיקט ג־ווארן דורך דער שטאָט קאָפּענהאַגען פאַר אַלע דענישע בירגער. זיי האָבן געטראָגן פּיקטיוווע אָפּשיקער־אַדרעסן. איך, למשל, פלעג תמיד באַקומען פאַקעטן פון אַ געוויסן „פּראָפעסאָר עהר". אויך אַנדערע יידן, אויסער די דענישע, פלעגן פון צייט צו צייט באַקומען פאַקעטן, אָבער אַ סך זעלטענער פון אונדז. און אין דער צייט וועו מיר פלעגן זיי באַקומען פון שטאָט, האָבן מיט זיי זיך אינטערעסירט אויסשליסלעך זייערע קריסטלעכע משפּחה־מיט־גלידער (באַקומען פּעקלעך האָבן אזוי אָרום די יידן פון נישט־דענישער נאַציאָנאַליטעט וואָס האָבן געהערט צו געמישטע משפּחות).

וועו די דערמאָנטע קאָמיסיע איז געקומען קיין טערעזיענשטאָט האָט דער דענישער פאָרשטייער זיך באַזונדערס אינטערעסירט מיט די דענישע יידן און ער האָט איבערגעגעבן דעם אויבערראַבינער ד״ר פרידיגער אַ פערזענלעכן גרוס פון דענישן קעניג.

די דענישע יידן זענען אין טערעזיענשטאָט באַטראַכט געווארן אַנדערש ווי אַלע אַנדערע. מען האָט געגלייבט אַז מען וועט זיי אין קיין געפערלעכע ערטער נישט שיקן, און דערפאַר האָבן די איבעריקע אסורים געהאַלטן אַז יעדן טראַנספּאָרט, אין וועלכן עס וועלן אויך איינגעשלאָסן דענישע בירגער, דראָט נישט קיין טויט. אין פאַרקערטן פאַל, ד״ה וועו מען האָט די דענער אויס־געשטראָכן פון טראַנספּאָרט, פלעגט צווישן די איבעריקע אויסברעכן אַ מהומה, וויייל זיי זענען געווען איבערצייגט אַז מע שיקט זיי צום טויט. וועגן די טראַנספּאָרטן האָט זיך איבעריקנס געפירט אַ שטענדיקער קאַמף צווישן די אָנפירער פון טערעזיענשטאָט (די יידישע) און דעם פאָרשטייער פון די דענער ד״ר פרידיגער. די ערשטע מיט דעם וויינער אויבערראַבינער ד״ר

מורמלשטיין אין דער שפּיץ האָבן זיך באַמיט צו ענדערן די לאַגע פון די דענישע יידן און נישט געקוקט אויף די דייטשע אינסטרוקציעס געפּרואווט אַרויפשטעלן זיי אויף די ליסטעס פון די וועלכע מען האָט באַשטימט אַוועק־צושיקן אין די קאַצעטן. ד״ר פרידיגער איז אָבער באַשטאַנען אויף זיינס און אין אייניקע פאַלן איז ער אפילו געווען געצוואונגען צו דראָען אַז ער וועט וועגן דער דאָזיקער שטעלונג מעלדן די דייטשן.

די דאָזיקע לאַגע, ווי אויך די צאָלרייכע בריוו פון דענעמאַרק, אין וועלכע שכנים און פריינד נישט־יידן האָבן אונדז געגעבן מוט און געטרייסט, האָבן אונדז צוגעהאָלפן אויסדויערן.

אין אַפּרילי 1945 האָט זיך פּאַרשפּרייט אַ שטאַרקער קלאַנג, אַז מע וועט די דענישע יידן באַפּרייען. איך האָב זיך וועגן דעם דערוואוסט ליגנדיק אין שפּיטאָל. איך האָב אַריינבאַקומען אַ בריוו פון מיין איידעם וואָס האָט גע־אַרבעט אויף דער פּאָסט, אין וועלכן ער האָט מיר געשריבן אַז ער האָט געזען אין טערעזיענשטאָט אַן אויטאָ מיט אַ דענישן נומער. די קראַנקן־שוועסטער האָט מיר אויך געזאָגט, אַז מיר וועלן אין גיכן באַפּרייט ווערן. באַלד האָט טאַקע דער אויבערראַבינער ד״ר פרידיגער באַקומען די ערשטע אָפּי־ציעלע מעלדונג פון די דייטשן, אַז די דענישע יידן ווערן באַפּרייט. ער האָט אונדז באַלד וועגן דעם מודיע געווען. אַ ביסל שפּעטער זענען אָנגע־קומען די אויטאָס פון שוועדישן רויטן קרייץ אין דער צאָל פון 42. אויפן צווייטן טאָג זענען מיר, 300 דענישן יידן, אָפּגעפּאָרן אין דער פרייַער וועלט אַריין. 100 אונזעריקע זענען אין טערעזיענשטאָט געשטאַרבן.

זיצנדיק שוין אין די שוועדישע אויטאָס האָבן מיר נאָך אַלץ מורא געהאַט אַז דאָס וועט זיך באַלד ענדערן. מיר האָבן זיך אויסגעהיט פאַר די געשטאַפּאָ־אַגענטן, וואָס זענען געשטאַנען אין דרויסן. די שוועדן האָבן אונדז מכבד געווען מיט כל־טוב, אפילו סיגאַרעטן. מיין זון האָט מורא געהאַט צו רייכערן, ווייל אַ געשטאַפּאָניק האָט אַריינגעקוקט דורכן פענצטער. דער שוועדישער שאָפער וואָס האָט דאָס באַמערקט האָט צו אים געזאָגט: „האָט נישט קיין מורא. דאָ איז שוין שוועדן און איר מעגט טאָן וואָס אייך געפעלט".

דורכפאָרנדיק דענעמאַרק, וואָס איז נאָך געווען אָקופּירט דורך די דייטשן, זענען מיר אומעטום גאָר פריינדלעך באַגעגנט געוואָרן. טראָץ דעם דייטשן פאַרבאָט מיט אונדז זיך צו קאָנטאַקטירן, האָבן די דענער באַוואָרפן אונדזערע אויטאָס מיט שפּייז, שאָקאָלאָד און מיט בריוו, אין וועלכע זיי האָבן אונדז באַגריסט. אין אודענסע, פאַר דעם אויפשטייגן אויף דער שיף קיין שוועדן, האָבן די דענער פאַר אונדז איינגעאָרדנט אַ גאָר פיינעם מיטאָג.

אין שוועדן האָט מען אונדז אָפּגעפּירט קיין מאַלסע. פון דאָרט זענען מיר פונאַנדערגעשיקט געוואָרן אין פאַרשידענע שטעט. מיך האָט מען געשיקט אין קוראָרט וואו איך האָב געוואוינט אין אַ האָטעל 14 טעג, ד״ה ביז דער דייטשער קאַפּיטולאַציע.

באַלד נאָך דעם זענען מיר אויף דענישע רעגירונגס־קאָסטן צוריקגעפּאָרן אַהיים. אַזוי ווי איך האָב פאַר דעם אַרעסט נישט געהאַט די מעגלעכקייט און

די נייטיקע צייט אָנצופֿאַרטרויען וועמען מיין דירה און פֿאַרמעגן, האָב איך ביים צוריקקערן גאָרנישט געפונען. מיינע זאכן, וואָס מיין געווען דינסט האָט געהאַט אַריינגעשטעלט אין אַן עקספּעדיציע־הויז, זענען פֿאַרפֿאַלן געווארן.

די אַלע וואָס האָבן זייערע דירות נישט צוריקבאַקומען און וואָס האָבן זיך געמייטיקט אין געלט האָט די דענישע רעגירונג געצאָלט 25 דענישע קראָנען אַ וואָך און זיך באַמיט צו פֿאַרשאַפֿן וואוינונגען. די רעגירונג האָט אויך געצאָלט אָנטשעדיקונג פֿאַר די מאַטעריעלע פֿאַרלוסטן. פֿאַרשידענע יידן האָבן באַקומען גאָר גרויסע געלטער. מען האָט אויך באַקומען סוב־סידיעס פון דער רעגירונג אויף צו פֿאַרריכטן באַשעדיקטע מעבל און מכשי־רים. איך האָב פֿאַר דעם צוועק באַקומען 1600 דענישע קראָנען. דער גרעסטער טייל יידן, וואָס האָבן זייערע דירות געהאַט אָנגפֿאַרטרויט דענישע פֿריינד, האָבן זיי ביים צוריקקומען גענפונען אין דער בעסטער אָרדענונג. די טישן זענען אָפט געווען אפילו באַצירט מיט פֿרישע בלומען און עס איז געווען צוגעגרייט פֿרישטיק. נאָך דעם צוריקקומען האָבן מיר זיך דערוואוסט וועגן דער פֿרעכטיקער קעגנווירקונג פון דער דענישער ווידערשטאַנד־באַוועג־גונג אויף די יידן־פֿאַשיקונגען. דעם צווייטן טאָג נאָך די מאַסן־אַרעסטן האָט אַ דייטשער פֿאַרשטייער דערקלערט, אַז מער וועט שוין אין דענעמאַרק נישט פֿאַרקומען קיין סאַבאָטאַזש, ווייל יידן זענען איזאָלירט געווארן פון עפּנט־לעכן לעבן. דעם זעלבן טאָג איז פֿאַרגעקומען אַ פֿראָטעסט־דעמאָנסטראַציע פון דענישע סטודענטן קעגן די אַנטי־יידישע מאַסמיטלען און די אונטערער־דישע באַוועגונג האָט דורכגעפֿירט אַ ריזיקן סאַבאָטאַזש־אַקט, נעמלעך, זי האָט אויפגעריסן אַ ריזיקן זאַל וואָס די דייטשן האָבן געהאַט צוגעגרייט פֿאַר זייערע פֿאַרוואונדעטע. דער אויפרייס־מאַטעריאַל איז אַריינגעפֿירט ג־ווארן אויף אַ וואָגן וואָס האָט מכלומרשט געפֿירט ביר־פלעשער.

היינט צו טאָג איז דאָס יידישע לעבן אין דענעמאַרק וויידער אויפגע־בויט געווארן. די יידישע באַפֿעלקערונג לעבט רואיק. די יידישע אָרגאַני־זאַציעס אָנטוויקלען אַ ברייטע אויטאָנאָמע טעטיקייט און גענישן פון דער סימפּאַטיע און אונטערשטיצונג מצד דער רעגירונג און דער באַפֿעלקערונג.

אַ פאָלק וואַכט אויף[1])

פון פּיער מעלער

I

צו די גרויליקסטע אַקציעס פון די דייטשן אין דענע־
מאַרק געהערן זייערע רדיפות אויף יידן. זיי זענען מיט גאָרנישט באַרעכטיקט
געווען. די יידן־פראָגע האָט פאַר די דענער נישט געשאַפן קיין שום פּראָבלעם.
די יידן האָבן אונטער דער אָקופּאַציע אָנגענומען אַ רואיקע און קאָרעקטע
שטעלונג: זיי האָבן געקוקט אויף דעם אָנפאַלער מיט די זעלבע אויגן וואָס
זייערע מיטבירגער, זיי האָבן געוואוסט אַז זיי זענען געווען באַזונדער
אויסגעשטעלט צו רדיפות.

די דייטשן האָבן געטענהט אַז די יידן האָבן גורם געווען דעם סאָבא־
טאַזש[2]). אייניקע פון זיי וואָלטן זיכער מיט ענטוזיאַזם מיטגעאַרבעט מיט
דער דאָזיקער באַוועגונג. זיי האָבן זיך אָבער אָפּגעהאַלטן דערפון געדענ־
קענדיק וועגן די אומגליקן וואָס זיי האָבן דערמיט געקענט ברענגען אויף
זייערע אמונה־ברידער. אגב, האָט דאָס גאָרנישט געקענט באַרעכטיקן די
פאַרפאָלגונגען קעגן אַלע יידן אָן אויסנאַם. די דאָזיקע טעטיקייט האָט טיף
שאָקירט די געפילן פון דער נאָרדישער געזעלשאַפט. די ציוויליזירטע
פעלקער באַשטראָפן נישט קיין מענטשן פאַר די פאַרברעכנס פון אַן אַנדערן;
דאָס רייך — אין קעגנזאַץ — האָט דעם סיסטעם אָנגעוועדט לגבי די יידן, ניט
געקוקט אויף דעם וואָס דער אָקופּאַנט האָט געוואוסט אַז דאָס דענישע פּאָלק
האָט באַטראַכט די יידן ווי אַ לעבעדיקן באַשטאַנדטייל פון דער באָפעלקערונג
און נישט ווי אַ מלוכה אין אַ מלוכה. זיי האָבן געגעבן אַ גרויסן ביישטייער
דער דענישער אינדוסטריע, קולטור און וויסנשאַפט, און אייניקע פון די
בעסטע זון פון דענעמאַרק האָבן געהערט צו דער העברעאישער ראַסע[3]).
זיי האָבן אָנטייל גענומען אין דעם נאַציאָנאַלן לעבן אַזוי ווי די אָנדערע ביירגער.
זיי זענען קיינמאָל נישט געווען קיין שטאַטנלאָזע אָדער געפערלעכע עלעמענטן
פאַרן פאָלק.

דאָס אַלץ פלעגט מען איבערחזרן דעם אָקופּאַנט יעדן מאָל ווען ער
פלעגט דערמאָנען וועגן אָנטיסעמיטישע מאָסמיטלען. קיין שום דענישער מי־
ניסטער האָט אין דעם פּרט נישט מסכים געווען מיט די דייטשן. די דייטשע

---

1) פון בוך ''Un peuple se reville'' („אַ פאָלק וואַכט אויף" פון פּיער מעלער).
2) סאָבאָטאָזש־אַקציע פון דער דענישער ווידערשטאַנד־באַוועגונג.
3) די איבערזעצונג איז טרייַ דעם אָריגינאַל.

דראָאונגען און צוזאָגן האָבן נישט געהאָט קיין שום ווירקונג. דער קעניג אליין האָט קלאָר אַרויסגעזאָגט זיין שטאַנדפונקט: „אַזוי לאַנג ווי איך וועל קענען ווירקן מיט מיין אייַנפלוס וועט די דענישע יידן גאָרנישט געשען". אַזוי איז טאַקע געווען ביז דער געפאַנגענשאַפט פון קעניג.

באַלד נאָך דעם 29סטן אויגוסט[4] האָט זיך פאַרשפרייט אַ קלאַנג, אַז דער אָקופאַנט גרייט צו אַן אַקציע קעגן די יידן. מען האָט געזאָגט אַז מע ווועט זיי פאַרשיקן קיין פּוילן אָדער אין די געטאָס פון בעהמען. אייניקע האָבן געגלייבט אַז די דאָזיקע קלאַנגען זענען נאָר אַן עלעמענט פון דער נערוון־מלחמה; מען האָט אָבער שנעל פאַרשטאַנען אַז עס האָט זיך נישט געהאַנדלט וועגן אַ פאַלשן אַלאַרם. די דייטשן האָבן קודם־כל פאַרכאַפּט פאַרשידענע דאָקומענטן אין די ביוראָען פון דער יידישער קהילה; שפּעטער איז אָנגעקומען די געשטאַפּאָ. עס זענען געקומען די אמתע אַגענטן, דערהויפּט אין ציווילע קליידער, און די זעלנער פון דער פאָליציי, וועלכע מען האָט לייכט געקענט אונטערשיידן צוליב זייער העל־גרינעם אוניפאָרם. קיין קאָ־פּענהאַגן זענען זיי אָנגעקומען אין דער צאָל פון זעקס ביז אַכט טויזנט מאַן; די גאַסן האָבן באַקומען אַ נייעם אויסזען. מען האָט זיך געפרעגט אייניער דעם אַנדערן וואָס זיי וועלן דאָ טאָן. די דייטשן האָבן געטענהט, אַז זיי זענען געקומען צוליב אַ טעות. מע זאָל זיי האָבן געשיקט אין אַן אַנדער אָרט פאַרן 29סטן אויגוסט, אָבער זיי זענען אָנגעקומען צו שפּעט. מע זאָל אויך האָבן פאַרגעסן אָפּצורופן דעם באַפעל. די דאָזיקע דערקלערונג האָט אויס־געזען גאַנץ וואָרשיינלעך. די דענער האָבן באַמערקט, באַזונדערס אין דער לעצטער צייט, אַז די דייטשע אַדמיניסטראַציע האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ לאַנגזאַמער און אומגעלומפּערטער ביוראָקראַטיע. דעריבער איז מעגלעך געווען אַז אַ פאָליציי־אָפּטיילונג זאָל אָנקומען מיט אַ פאַרשפּעטיקונג פון אַ פּאָר וואָכן.

גאָר גיך האָט מען זיך אָבער דערוואוסט וואָס פאַר אַן אַרבעט עס האָבן געדאַרפט אויספירן די געשטאַפּאָ־מענער. די דענישע אויסשפּיר־דינסט האָט באַוויזן זיך צו דערוויסן אַז מע גרייט צו ליסטעס פאַר דער דעפּאָר־טירונג פון יידן. צו דעם צווועק האָט די געשטאַפּאָ אויסגענוצט די טעלעפאָן־ביכער, די מיטגלידער־רשימות און די פראָטאָקאָלן פון זיצונגען וואָס די דייטשן האָבן פאַרכאַפּט אין די ביוראָען פון דער קהילה.

מיט גרויס מיטלייד האָבן זיך די דענער דערוואוסט וועגן גורל פון די יידן אין די אָקופּירטע לענדער. עס האָט זיך זיי געדאַכט אַז עס איז אומ־מעגלעך אַז אַזעלכע באַרבאַרישע אַקטן זאָלן פאָרקומען אויך אין זייער גע־מיטלעכן פאָטערלאַנד. דאָס האָט אויסגעזען אוממעגלעך!

די אומרואיקייט צווישן די יידן איז געוואקסן, און אַ גרויסע צאָל האָט זיך געווענדעט וועגן אויסבאַהאַלטן זיך ביי זייערע פריינד און באַקאַנטע. די לעצטע האָבן די יידן אויפגענומען מיט אָפענע אָרעמס, אין הסכם מיט אַ

4) 1943.

וואַרעם געפיל פון נאַציאָנאַלער סאָלידאַריטעט. מען האָט געהאָלפן די יידן נישט טראַכטנדיק וועגן מעגלעכע רעפּרעסיעס. קיין איינער פון זיי האָט בחינם נישט אָנגעקלאָפט אין אַ פריינדלעכער טיר. „וואו ס׳איז פאַראַן דאָס האַרץ געפינט מען אויך אַ הויז" — דאָס אַלטע דענישע שפּריכווארט האָט באַקומען זיין פולן באַדייט.

אין די טעג פאַר דעם 26סטן סעפּטעמבער — דער געבוירנטאָג פון קעניג כריסטיאַן — האָט די אומרואיקייט דערגרייכט די העכסטע מדרגה: מען האָט געהאָפט אַז דער קריזיס וועט געפינען אַ פרידלעכע לייזונג; נישט דאָס ערשטע מאָל איז די לאַגע געווען געשפּאַנט! אָבער די דייטשן האָבן נאָר אָפּגעווארט אַז דער דאָזיקער יום־טובדיקער טאָג זאָל אַדורך. שוין דעם 27סטן סעפּטעמבער האָט מען זיך דערוואוסט אַז די אַקציע קעגן די יידן וועט זיך בקרוב אָנהייבן. היטלער אַליין זאָל האָבן געגעבן דעם באַפעל. אַן אָטענטאַט וואָס איז אויסגעפירט געווארן קעגן אַ באַן אין י ל א נ ד זאָל האָבן גורם געווען זיין אויפרעגונג. די דאָזיקע סברה זעט אויס צו זיין שוואַך באַגרינדעט.

די אָנוועזנהייט אין דענעמאַרק — זינט מיטן סעפּטעמבער — פון גע־שטאַפּאָ־כוחות, זייער אַרבעט ביים צוגריטן די ליסטעס, דאָס אַלץ דערלויבט צו טראַכטן אַז די רדיפות זענען געווען פאַרויסגעזען לאַנג פאַרן 26סטן סעפּ־טעמבער, דעם טאָג וועו דער אָטענטאָט איז אויסגעפירט געווארן. עס בלייבט נאָר זיך צו דערוויסן צי ב ע ס ט[5]) און האנענקע[6]) זענען באמת געווען קעגנער פון רדיפות, ווי זיי האָבן עס געלאָזט דערציילן אין דער „קאַמפּאַניע פון שעפּטשען" (מורמלען).

דער פּלאָן פון דער אַקציע איז באַקאַנט געווארן פריער, אַ דאַנק דעם דענישן אויסשפּיר־אַמט ווי אויך אַ דאַנק דעם וואָס דייטשע באַאַמטע אין דענעמאַרק האָבן סאַבאָטירט די באַפעלן. וועגן די נעמען פון די לעצטע וועט מען זיך דערוויסן ערשט נאָך דער מלחמה. די מאָטיוון צוליב וועלכע זיי האָבן זיך אַנטקעגנגעשטעלט די באַפעלן פון קאַנצלער און מודיע געווען וועגן זיי פריער — וועלן אָבער וואַרשיינלעך פאַרבלייבן נישט אויפגעקלערט. צי זענען זיי געווען קעגנער פון די פאַרפאָלגונגען? צי האָבן זיי שוין דעמאָלט אפשר מורא געהאַט פאַר דער שטראָף וואָס האָט זיי דערוואַרט נאָך דער מלחמה בשעת דעם משפּט פון קריג־פאַרברעכער?

ווי דאָס זאָל נישט זיין איז אַ פאַקט, אַז דער סאַבאָטאַזש פון די באַפעלן פון בערלין איז געווען אַ פולשטענדיקער. די דענער האָבן זיך נישט נאָר דער־וואוסט אַז עס וועט פאַרקומען אַן אַקציע, אָבער אויך וועו זי וועט זיך אַנ־הייבן. די אומגעריכטקייט — דער הויפּט־באַדינג פון דערפאָלג — האָט שוין נישט עקסיסטירט.

טויזנטער יידן איז אַזוי אַרום געלונגען צו אַנטלויפן נאָך פאַרן אָנהייב פון די איבערפאַלן. די אַלע וואָס האָבן עס געקענט, האָבן פאַרלאָזט זייערע דירות. די מערהייט איז בשלום אָנגעקומען קיין שוועדן.

---

5) דייטשער אַמבאַסאַדאָר אין קאָפּענהאַגען.

6) הויפּט־קאָמענדאַנט פון דער דייטשער אָקופּאַציע־אַרמיי אין דענעמאַרק.

אַ שווערער ענין איז דאָס געווען פאַר די יידן פון די אַלטע טיילן פון קאָפּענהאַגען. זיי זענען געווען גרויסע אַרטאַדאָקסן און האָבן פאַרקערט אויס־שליסלעך צווישן זיך. זיי האָבן געפירט אַ רואיק און אַרבעטזאַם לעבן און גאָר זעלטן אַרויסגעגאַנגען פון זייער קוואַרטאַל. די קריסטלעכע באַקאַנטע זייערע זענען געווען אַרעמע מענטשן וואָס האָבן נישט געהאַט קיין אָרט וואו זיי אויפצונעמען און אויסבאַהאַלטן. זיי האָבן זיך געפילט ווי אין אַ פאַסטקע. טראַגישע סצענעס זענען פאָרגעקומען אין זייערע באַשיידענע דירות.

חוץ דעם האָבן זיי זיך געגרייט צו פייערן דאָס יידישע נייע יאָר — די איבערפאַלן האָבן אָנגעהויבן אין דער זעלבער צייט וואָס דער גרויסער יידישער יום־טוב, און זיי האָבן נישט ג ע ו ו א ל ט פאַרלאָזן זייער היים.

פרייטיק, דעם 1טן אָקטאָבער, האָט אַ שיין פון האָפענונג זיי אַביסל צו־געגעבן מוט: אַ קלאַנג אַז שוועדן זאָל האָבן פאָרגעשלאָגן אַזויל פאַר די דענישע יידן; דער אָקופאַנט זאָל האָבן איינגעגאַנגען אויפן דאָזיקן פאָרשלאָג און אין עטלעכע טעג אַרום וועלן זיי אַלע אָפּגעפירט ווערן קיין שוועדן. דאָס איז געווען צו שיין, אַז עס זאָל זיין אמת! נאָך די סצענעס פון אומזי־כערקייט און פון אומרו איז געקומען פרייד. אין אַ פאָר טעג אַרום האָט זיך ווידער פאָרשפרייט אַ קלאַנג אַז די פריערדיקע ידיעה איז געווען אַ פאַלשע. „אַ דייטשער טריק" — האָט מען געזאָגט. די יידן זענען אָבער וווייטער געקו־מען אין פאָליציי־קאָמיסאַריאַט פון זייער קוואַרטאַל. מען האָט זיי געטיילט צעטלעך וואָס האָבן געדאַרפט דינען צו באַקומען אַ וויזע קיין שוועדן. אין אָוונט זענען אַ פאָר הונדערט אַזעלכע אויסגעפילטע צעטלעך אָפּגעגעבן ge־וואָרן דער פאָליציי. אַ גאָר טרויעריק בילד האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט די דאָזיקע צעשראָקענע מענטשן וואָס האָבן מורא געהאַט, אַז מע נאָרט זיי אָפ און אין דער זעלבער צייט נישט געוואָלט אויפגעבן די האָפענונג!

די זעלבע נאַכט האָט זיך אָנגעהויבן דער איבערפאַל אויף די אָרעמסטע קוואַרטאַלן. די צעטלעך זענען פאַרטיילט געוואָרן כדי „צו באַשעפטיקן די יידן און זיי פאַרווייילן" — האָט שפּעטער דערקלערט דער דינסט־פאָליציי־באַאמטער. ער האָט נישט געהאַט קיין שלעכטע כוונה, געבנדיק די אָרעמע מענטשן אַ שיין פון פאַלשער האָפענונג. אייניקע פון זיי וואָלטן זיך אפשר געקענט ראַטעוון וען זיי וואָלטן געוואוסט וועגן דער געפאָר. אין דענעמאַרק האָט מען צוטרוי צו דער פאָליציי, און די מענטשן האָבן פעסט געגלייבט אין דער נוצלעכקייט פון די צעטלעך. דאָס אַלץ האָט גורם געווען די שולדיקע פאַנטאַזיע פון איין פאָליציי־באַאמטן.

וועגן אמתן אינהאַלט פון דער שוועדישער וועגדונג צום רייך האָט מען זיך דערוואוסט ערשט מיט עטלעכע טעג נאָך די ערשטע איבערפאַלן.

דער דאָזיקער דעמאָרש האָט אין דענעמאַרק געמאַכט אַ טיפן רושם. דאָס איז געווען אַ ליכטיקער שטראָל אין אַ טרויעריקער עפאָכע, אַן אָקט פון נאָרדישער פאָליטיק, אַ בולטער באַוויז פון שוועדישן אינטערעס פאַר די אומגליקן פון בריידער־פאָלק. די באַלדיקע קאָנסעקווענצן פון דאָזיקן פאַר־שלאָג זענען געווען שווער פאַרויסצוזען, אָבער דער פאָקט אַליין האָט אויפ־

געווען די גענילן פון דאָנקבאַרקייט. ערשט שפּעטער האָט ער געדאַרפט באַקומען אַ גרויסן פּראָקטישן באַדייט.

די דענישע מאַכט־אַרגאַנען האָבן זיך באַמיט צו פאַרמיידן די אַקציע קעגן יידן. האָנענקען אוך ד״ר בעסט האָבן נישט געגומען אין אַכט דעם קעניגס באַמיאונגען. דער ראַט פון די אונטערגעמונג־אַנפירער האָט באַטראַכט די לאַגע און האָט פאַרגעשלאָגן, למשל, דאָס אינטערנירן פון די יידן דורך דער דענישער מאַכט. אגב, איז גוט וואָס דער דאָזיקער פלאַן איז נישט אויסגעפירט געוואָרן. די יידן וואָלטן נישט געקענט אַנטלויפן קיין שוועדן. אינטערנירט אין דענעמאַרק, וואָלטן זיי געוויזן אויסגעשטעלט אויף דעם באַראַט פון אָקופאַנט. ווייל וועו אפילו דער אָקופאַנט וואָלט צוגעזאָגט זיי נישט צו פאַרשיקן, טאָ וואָס פאַר אַ ווערט וואָלט געהאַט דער צוזאָג?

אגב־אורחא זענען קיין שום באַראַטונגען פון דערמאַנטן ראַט מיט די דייטשן נישט פאַרגעקומען. דער דירעקטאָר ס ו ע נ י נ ג ע ן[7]) האָט זיך אומזיסט באַמיט אויפגענומען צו ווערן פון ד״ר בעסט אין משך פון אַ גאַנצן טאָג. וועו ער האָט אים סוף־כל־סוף אויפגענומען אין אָוונט, האָט אים בעסט דערקלערט, אַז ער איז נישט בכוח איינצוהאַלטן די אַקציע, וואָס האָט געדאַרפט געלאָזט ווערן אין גאַנג מיט אַ האַלבער שעה שפּעטער.

די דענישע קירך האָט אויך געפּרואווט — אָבער אומזיסט — אויס־מיידן דאָס אומגליק. מיט אַ וואָך פריער האָט דער פרימאַט איבערגעשיקט צו ד״ר בעסט אַ בריוו, אין וועלכן ער האָט אים אָנגעפרעגט צי עס איז אמת אַז עס גרייטן זיך רדיפות אויף יידן. בעסט האָט אים געענטפערט: „די רדיפות קעגן יידן וועלן קענען צושטאַנד קומען נאָר איבער מיין טויטן קערפּער".

די דאָזיקע ווערטער האָבן זיך אַרויסגעוויזן אַביסל איבערגעטריבן. מיט אַ פאָר טעג פריער האָט דאָך בעסט דערקלערט, אַז וואָס שייך דייטשער פּאָ־ליטיק איז ער אַ טויטער מענטש, אַזוי אַז זיין צוזאָג האָט נישט געהאַט קיין שום ווערט. דער פרימאַט האָט דאָס גוט פאַרשטאַנען. אין נאָמען פון די דענישע בישאָפן האָט ער איבערגעגעבן דער דייטשער מאַכט אַ פּראָטעסט וואָס איז דעם נאָענטסטן זונטיק געלייענט געוואָרן אין אַלע קירכן. דער טעקסט האָט אויסגעדריקט נישט נאָר די מיינונג פון דער קירך, נאָר אויך פון גאַנצן פאָלק און האָט פאַרמאָגט די פאָלגנדיקע ווערטער:

„וועו די פאַרפאָלגונגען קעגן די יידן קומען פון ראַסיסטישן אָדער רעליגיעזן מקור האָט די קירך די פליכט צו פּראָטעסטירן צוליב פאָלגנדיקע סיבות:

1) דער הער פון דער קירך, יעזוס־קריסטוס, איז געבוירן געוואָרן אין בית־לחם, אין הסכם מיטן צוזאָג וואָס גאָט האָט געגעבן דעם פאָלק פון ישראל. די געשיכטע פון פאָלק פון יהודה ביז קריסטוסן איז די צוגרייטונג פון דער באַפרייאונג וואָס גאָט האָט צוגעזאָגט די מענטשן — אין געשטאַלט פונעם באַפרייער. דער אַלטער טעסטאַמענט איז אַ טייל פון אונדזער ביבל.

7) דירעקטאָר פון ראַט פון די דענישע אונטערנעמונגען.

2) די רדיפות קעגן יידן שטייען אין קעגנזאַץ צו דער מענטשלעכער קאָנצעפּציע און צו דער מענטשן־ליבע וואָס זענען אַ רעזולטאַט פון דער לערע, וואָס עס דאַרף פאַרשפּרייטן די קירך פון קריסטוסן.

3) זיי שטייען אין קעגנזאַץ צום געפיל פון געראַטיקייט וואָס שטעקט אין דענישן פאָלק און וואָס זיך איינגעגלידערט אין אונדזער קריסטלעכער קולטור במשך יאָרהונדערטער. ווי אַ קאָנסעקווענץ דערפון דאַרפן אַלע דענישע בירגער האָבן דאָס רעכט צו באַערן גאָט לויט זייער איינשטעלונג און געוויסן, נישט מורא האָבנדיק דערביי צו פאַרלירן זייער רעכט, פריי־הייט, זייערע פאַרמעגנס צוליב זייער ראַסע אָדער גלויבן. אומאָפּהענגיק פון רעליגיעזע איינשטעלונגען וועלן מיר קעמפן צוזאַמען מיט אונדזערע יידישע ברידער כדי איינצוהאַלטן די פרייהייט וואָס מיר האָבן ליב מער ווי דאָס לעבן".

דעם 1טן אָקטאָבער, 10 אַזייגער ביינאַכט, האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אויספירן זייער פּלאַן. די טעלעפאָנישע ליניעס זענען איבערגעשניטן געוואָרן. אין שטאָט זענען אַרומגעפאָרן לאַסט־אויטאָס. די קוואַרטאַלן זענען דורכ־געזוכט געוואָרן, איינער נאָכן אַנדערן. מע האָט אַרויסגעריסן די אומגליק־לעכע פון זייערע היימען און צונויפגעפּרעסט אין די לאַסט־אויטאָס. די דענישע נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטן — באַזונדערס די שאַלבורג־לייט[8]) האָבן מיטגעהאָלפן דעם אָקופאַנט און אַרויסגעוויזן דעריבער מער ברוטאַלקייט ווי דער אָקופאַנט אַליין. מיט רעוואָלווערן אין די הענט אָדער מיט באַגנעטן אויף די ביקסן האָט מען געצוואונגען די יידן אַרויסצוגיין פון בעט און שנעל זיך אָנטאָן. מען האָט אַרעסטירט זקנים פון פינף און אַכציק יאָר ווי אויך נייַ־געבוירענע. אַ מושב־זקנים איז פולשטענדיק אויסגעליידיקט געוואָרן. אין די לאַסט־אויטאָס איז נישט מעגלעך געווען זיך אַוועקצוזעצן; די אַרעס־טירטע, צוזאַמענגעפּרעסט האָבן שעהן לאַנג געמוזט שטיין. די לייוונטן מיט ווועלכע די אויטאָס זענען געווען געדעקט האָט געשטערט די דערוואַקסענע צו שטיין גלייך. אויב זיי האָבן זיך געקלאָגט האָט מען זיי געשלאָגן אָדער גע־שפּיגן אין פּנים.

אייניקע דייטשע סאָלדאַטן האָבן זיך געשעמט מיט דער מלאכה. אייניער פון זיי האָט זיך אָנטשולדיגט: ער האָט געמוזט אויספירן די באַפעלן אונטער דער דראָוגע דערשאָסן צו ווערן. צוויי אַגענטן האָבן דערלויבט אַן אַלטער פרוי צו אָנטלויפן. — „צי האָט איר נישט קיין אַלטע מאַמע אין דייטש־לאַנד"? — האָט זי זיי געהאָט געפרעגט.

---

8) די שאַלבורג־לייט דאָס איז אַ פאַרמאַציע וואָס האָט געציילט אין יאָר 1943 — 6000 מיטגלידער — דענישע נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטן, געשולטע דורך דער געשטאַפּאָ. מע קען זאָגן אַז אירע מיטגלידער זענען די אָגענטן פון דער געשטאַפּאָ אין דענמאַרק. זיי אַרעסטירן זייערע מיטבירגער, שפּילן אַ וויכטיקע ראָל אין די „אָקציעס" קעגן יידן. די דייטשן האָלטן זיי אין רעזערוו אויפן מאָמענט ווען די דענישע פּאָליציי וועט פּראָקטיש ליקווידירט ווערן. דער מענטשלעכער מאָטאָריאָל פון דער דאָזיקער פאַרמאַציע איז דער זעלבער וואָס פון דענישן קאָרפּוס פון פרייוויליקע ביי דער דייטשער אַרמיי אויפן רוסישן פראָנט.

און אַזוי ווי זיי האָבן געענטפערט אַז יאָ, האָט זי וויטער געזאָגט:

— טאָ דאַרפט איר דאָך אַ טראַכט טאָן, אַז איך בין נאָר אַן אַלטע מאַמע, וואָס אינטערעסירט זיך בלויז מיטן גורל פון אירע קינדער. וואָס וואָלט איר געזאָגט ווען מע באַהאַנדלט אַזוי אייער מוטער?

די אַגענטן זענען געריבט געווארן און האָבן זי דערלויבט צו פאָר־שווינדן דורך אַ טיר, וואָס האָט געפירט צו אַ הויף. זי האָט אויסגעמיטן די פאַרשיקונג. אָבער אַזעלכע פאַלן זענען געווען גאַנץ זעלטענע. די פּאָליציי האָט זיך אין אַלגעמיין אויפגעפירט ברוטאַל.

אויך אין אייניקע פראָווינץ־שטעט זענען די יידן אַרעסטירט געווארן. מען האָט זיי אַוועקגעפירט אין אַ זאַמלפונקט און פון דאָרט פאַרשיקט. מען האָט זיי געראָטן מיטנעמען ווארעמע מלבושים און עסנווארג אויף זעקס טעג.

די יידן פון דער הויפט־שטאָט האָט מען אָפגעפירט צום פּאָרט, וואו עס האָבן שוין געווארט שיפן. אַ סך פון זיי זענען געווען געבונדן מיט שטריק, איינער צום אַנדערן. אַזוי ווי עס האָבן געפעלט לאַסט־אויטאָס האָט מען זיי געבונדענע געפירט איבער די גאַסן; די שאַלבורג־לייט האָבן געיאָגט מיט בייטשן. אויף דער שיף־דעק איז פאָרגעקומען אַ קורצע אויס־פאָרשונג. אייניקע נישט־יידן זענען אָפּגעלאָזט געווארן. מען האָט זיי שטרענג פאָרבאָטן צו דערציילן וואָס זיי האָבן געהאָט אויסצושטיין.

קרוב טויזנט יידן זענען אַרעסטירט און דעפּאָרטירט געווארן. זייער גורל האָט מען זיך נעמוזט בלויז פאָרשטעלן; קיין גענויע ידיעות האָט מען נישט געהאַט. דער דעפּאָרטמענט פאַר אויסערן־ענינים האָט עטלעכע מאָל געפּרואווט זיך עפּעס צו אינפאָרמירן; עס איז אים געלונגען זיך צו דערווייזן, אַז קינדער און זקנים זענען אָפּגעשיקט געווארן קיין טערעזיענשטאָט, אין בעהמען, און די דערוואַקסענע קיין שלעזיע. צווישן די דעפּאָרטירטע האָבן זיך נאָך געפונען עטלעכע נישט־יידן וואָס זענען געקומען געווארן על־פּי טעות. נאָך פאַרשידענע פּרואוון, מיט זיי זיך צו פאַרשטענדיקן, האָט ד"ר בעסט אויפגעקלערט אַז עס איז „טעכניש אוממעגלעך" צו שטעלן זיך מיט זיי אין פאַרבינדונג.

די איבערפאָלן זענען וויטער פאָרגעקומען. דירעקטאָר סווענינגסען האָט אָנגעפרעגט בעסטן צי ער האָט בדעה זיי וויטער צו פירן, ער האָט אויך געבעטן אינפאָרמאַציעס וועגן דירעקטיוון בנוגע דעם ענין. בעסט האָט געענטפערט, אַז אין דייטשלאַנד זענען די אַלגעמיינע פאַרשריפטן נישט נוגע די האַלב־יידן וויי אויך יידן וואָס האָבן חתונה געהאַט מיט נישט־יידן.

טראָץ די דאָזיקע פאַרזיכערונגען זענען אין אָקטאָבער פאַרשיקט גע־ווארן אַ סך האַלב־יידן. אומגעריכט האָבן די דייטשן אויסגעטיילט אַרויספאָר־וויזעס קיין שוועדן צו אַ געוויסער צאָל האַלב־יידן און יידן וואָס האָבן חתונה געהאַט מיט נישט־יידן. אָבער מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָבן זיי אויף ס'ניי פאַרמאַכט די גרענעצן.

וועגן די מאַסמיטלען קעגן די יידן האָט דער אָקופאַנט געגעבן אַ דער־קלערונג אין די לעצטע אויסגאַבעס פון די צייטונגען דעם 2טן אָקטאָבער.

אָבער די טיטלען זענען געווען „נייטראַליזירט". זיי האָבן נישט דערמאָנט דאָס וואָרט יידן און זענען געווען רעדאַקטירט אויפן פאַלגנדיקן אופן:

„וועגן די אינטערנירטע דענישע סאָלדאַטן".

„צוקונפטיקע באַפרייאונג פון די אינטערנירטע דענישע זעלנער".

דער אָקופאַנט האָט פאַרבונדן די צוויי ענינים: דעם ענין פון דער באַפרייאונג פון די אינטערנירטע דענער און די רדיפות קעגן יידן. אין דעם אָפיציעלן דייטשן קאָמוניקאַט איז געווען געזאָגט:

„מאָסמיטלען פון דער אָקופאַציע־מאַכט האָבן דערווייטערט די יידן פון געזעלשאַפטלעכן לעבן. זייער פיינדלעכע שטעלונג לגבי דעם רייך, די מאָטעריעלע און מאָראַלישע אונטערשטיצונג וואָס זיי האָבן געגעבן די סאָבאָטערן האָבן גורם געווען אַ פאַרערגערונג פון דער לאָגע אין לאַנד. איצט ווען זיי וועלן שוין מער נישט קענען פאַרסמען די אָטמאָספער, וועט זיך אָנהייבן דאָס באַפרייען פון די אינטערנירטע דענישע סאָלדאַטן".

עס איז געווען אַ ווייניק עלעגאַנט מיטל צו פאַרבינדן די יידן־פראַגע מיט דער באַפרייאונג פון די דענישע געפאַנגענע. אגב, האָט נאָך דער אָקופאַנט מיט 10 טעג צוריק געהאַט געמאָלדן דער דענישער מאַכט אַז די באַפרייאונג וועט זיך בקרוב אָנהייבן. ער האָט אָבער געוואָלט איינרעדן דאָס פאָלק, אַז זי קומט ווי אַ רעזולטאַט פון דער אַנטי־יידישער אַקציע. דער אומגעלומפּערטער מאַנעוור האָט אָבער קיינעם נישט אָפּגענאַרט. די דענער זענען געווען ווייט פון אַרויסווייזן דאַנקבאַרקייט; זיי זענען געווען שטאַרק אויפגערעגט. מען האָט אויך געקענט הערן פון קרובים פון די גע־פאַנגענע דעם זאַץ:

„אויב ס׳איז אַזוי, ווילן מיר נישט אַז זיי זאָלן באַפרייט ווערן".

די העכסטע אָנפירערשאַפט פון דער אַרמיי און פון פלאָט האָט דער־קלערט האָנענעקענען, אַז די אַרמיי ווינטשט זיך נישט קיין שום פאַרצוג אויפן חשבון פון אַנדערע בירגער.

די רעאַקציע פון די דענער איז געווען אַ טיפע. אין קאָפענהאָגען, וואו די איינוואוינער זענען תמיד אַזוי העפלעך און רואיק, האָט מען געזען בלויז האַרטע און פיינדלעכע פנימער. אַלע האָבן זיך אָבער איינגעהאַלטן. מען האָט זיך באַגרענעצט מיט העלפן די יידן, וועלכע ס׳איז געלונגען צו אָנטלויפן. דאָס איז געווען דאָס אייניקע מיטל צו באַרואיקן דעם אינער־לעכן כעס און די שנאה.

די אָפיציעלע און האַלב־אָפיציעלע קרייזן האָבן איבערגעשיקט צו בעסטן און האָנענעקענען צאָלרייכע פראָטעסט־נאָטעס. וועגן מע נעמט אין אַכט די צוריקגעהאַלטנקייט מיט וועלכער די דענער האָבן זיך באַצויגן צום אָקופאַנט, איז מען ממש פאַרחידושט דורך דער שארפקייט פון די דאָזיקע וועגדונגען.

דער פראָמינענטסטער מיטגליד פון דער סטודענטן־פאַראייניקנוג, פראָ־פעסאָר ניעלס ניעלסען, איז פערזענלעך געגאַנגען אין „דאגמארוס" — פאָלי־

טישער געזעלשאַפט פון די דייטשן אין קאָפענהאַגען — און האָט דאָרט איבערגעלייענט דעם פאָלגנדיקן בריוו:

„א גרופּע פון אונדזערע מיטבירגער איז דערווייטערט געוואָרן פון עפנטלעכן לעבן. די פאַרוואַלטונג פון דער סטודענטן־פאַראיינקנוג דריקט אויס איר טיפסטע אויפרעגונג און פּראָטעסטירט קעגן א האַנדלונג וואָס איז אין פולשטענדיקער סתירה צו דער דענישער מענטאַליטעט".

אַלע פּראָטעסטן האָבן געטראָגן דעם זעלבן שאַרפן טאָן.

נישט האָבנדיק קיין מעגלעכקייט צו העלפן די דעפּאַרטירטע יידן, האָבן די דענער כאָטש געוואָלט אויסדריקן דעם שונא זייערע גענילן. אַלע אינסטיטוציעס האָבן פּראָטעסטירט און די דייטשן האָבן נישט געקענט אָנוועגדן קיין רעפּרעסיע; זיי וואָלטן געמוזט אַרעסטירן א גרויסע צאָל מענטשן וואָס האָבן פאַרנומען שליסל־פּאָסטנס אין דעם אַדמיניסטראַטיוון אַפּאַראַט. די אַדמיניסטראַציע וואָלט אַזוי אַרום אויפגעהערט צו פונקציאָנירן.

דער אוניווערסיטעט און די שולן זענען געבליבן פאַרמאַכט א גאַנצע וואָך ווי א צייכן פון פּראָטעסט.

פאַר א טייל העכערע פונקציאָנאַרן האָט זיך געשטעלט די פראַגע צי דאָס וווייטערדיקע פאַרבלייבן אויף זייערע פּאָסטנס איז אין הסכם מיט זייער כבוד און ווערדע. די לאַגע האָט געקענט ווערן שטאַרק ערנסט פאַר די דייטשן. זיי האָבן דעריבער מודיע געווען, אַז זיי וועלן נישט טאָלערירן אַזעלכע דעמאָנסטראַציעס און וועלן זיי באַטראַכטן ווי א געווינלעכן שטרייק — און די נייע דייטשע געזעצן האָבן פאַר שטרייק פאַרויסגעזען טויט־שטראָף. די פונקציאָנאַרן זענען געבליבן אויף זייערע שטעלעס.

די יידן־רדיפות האָבן נאָר פאַרשאַרפט די דייטש־דענישע באַציאונגען.

II

דאָס אַנטלויפן דורך ערעפונד

די צאָלרייכע יידן, וועלכע ס׳איז געלונגען אויסצומיידן די ערשטע פאַרשיקונגען, האָבן זיך אין קיין שום אָרט נישט געפילט זיכער. נייע רדיפות האָבן זיך פלוצעם געקענט אָנהייבן, אפילו אין מיטן טאָג, אַזוי ווי דאָס איז געשען אין נאָרוועגיע. עס איז שוין דעריבער נישט געווען גענוג אַוועקצוגיין נעכטיקן פון דער היים. אגב, איז דאָס אויסבאַהאַלטן יידן געוואָרן שטאַרק געפערלעך. די יידן האָבן נישט געוואָלט אייגנשטעלן זייערע פריינד. צום גליק איז נאָך געווען אַן אַנדער אויסוועג: דאָס אַנטלויפן קיין שוועדן. דאָס איז פאַרשטענדלעך נישט געווען קיין לייכטער ענין. די געשטאַפּא האָט געלויערט אויף די גרענעצן פון דענעמאַרק. אייניקע יידן זענען טאַקע פאַרהאַלטן געוואָרן.

געוויסע דייטשן האָבן סאַבאָטירט די באַפעלן וואָס זענען געקומען פון בערלין אין שייכות מיט דער אַנטי־יידישער אַקציע. די דאָזיקע שטעלונג האָט פאַרלייכטערט די לאָגע פון צאָלרייכע פּליטים. די קעגנער פון דייטשן פּלאָן האָבן זיך באַמיט אָפּצושוואַכן דעם קאָנטראָל פון די ים־ברעגן. די פּליטה דורך ערעסונד האָט זיך שוין געצויגן עטלעכע טעג, ווען עס זענען געקומען באַפעלן זיי אויפצוהאַלטן. די באַפעלן זענען דערשטיקט געוואָרן.

אגב, האָט דער שלעכטער מאָראַלישער מצב פון דייטשן מיליטער אויך פאַרלייכטערט די יציאה. צאָלרייכע וואָכן האָבן געלאָזט זיך איבערקויפן און געגומען „אין יד אַריין" פון די פּליטים וואָס פלעגן אויפזיצן אויף די שיפן. טיילמאָל האָט מען געדאַרפט ביז 10.000 קראָן כדי איבערצוקויפן אַ וואַך־פּאָסטן פון פיר, פינף מאַן; דאָס האָט אָבער אויך געקענט קאָסטן ביליקער[9]). אין איינעם פון די פאָרטן וואו מען האָט פאַרלאָדן אויף די שיפן, האָט דער דייטשער גאַרניזאָן מסכים געווען נישט אַרויסצוגיין אין גאַס עטלעכע שעה אין טאָג — פאַרשטענדלעך פאַר אַן אַנטשפּרעכנדיקן כאַבאַר. אָנהייבנדיק פון מאַיאָר און ביזן לעצטן סאָלדאָט האָבן זיי אַלע געוואוסט וועגן וואָס ס׳האָנדלט זיך. בשעת די אונטערהאַנדלונגען האָט דער מאַיאָר ערקלערט, אַז קיינער פון זיינע סאָלדאַטן געהערט נישט צו דער נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטישער פאַרטיי און דערפאַר קען מען דעם ענין דער־לייַדיקן! אפילו די מאַנשאַפטן פון די שיפלעך וואָס האָבן פאַטרולירט — האָבן זיך אויך געלאָזט איבערקויפן. די שיפן מיט די פּליטים פלעגן אָפט פאַרהאַלטן ווערן דורך די דאָזיקע שיפלעך, וועמענס מאַנשאַפט פלעגט צונעמען ביי די פאַסאָזשירן דאָס גאַנצע געלט; נאָך דעם פלעגן די שיפן קענען ווייטער פאָרן אויף זייער וועג קיין שוועדן. איין מאָל איז געגוג געווען זיי צו געבן זעקס פּוטער קאַרטעס און פופצן קראָן, כדי זיי זאָלן לאָזן ווייטער פאָרן. (די פּוטער־קאַרטעס האָבן תמיד געהאַט אַ גרויסן דערפאָלג ביי די דייטשע סאָלדאָטן. אין די לעצטע צייטן האָט מען געקענט פאַר צוויי אָזעלכע פּוטער־קאַרטעס באַקומען אַ פּיסטאָלעט).

די שטעלונג פון דער דענישער פּאָליציי און דאָס אָפּשוואַכן די אָבסערוואַציע פון ברעג האָבן דערמעגלעכט דאָס אַנטלויפן פון אַ גרויסער צאָל יידן. מען האָט אָבער געמוזט ריזיקירן. געשטאַפּאָ איז באַשטאַנען פון פּלייסיקע מענטשן. אומעטום זענען אויך געווען פאַררעטער און פּראָוואָקאַטאָרן. די לעצטע האָבן איבערגעגעבן דער געשטאַפּאָ אַ סך יידן. די דאָזיקע דענישע נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטן פלעגן קומען אין די פּישער־דערפער און פלעגן דאָרט אויפזוכן די יידן וואָס האָבן זיך באַמיט צו אַנטלויפן. זיי פלעגן פאָשלאָגן צו אַרגאַניזירן די רייזע גוט, ביליק און זיכער. ווען זיי

9) זשאַן מאַרקוס האָט דערציילט, אַז זי האָט באַצאָלט 5000 קראָנען און אירע עלטערן 10,000 קראָנען. די דענישע ווידערשטאַנד־באַוועגונג האָט אָפט געגומען גרויסע סומען בכדי צו האָבן מיטלען פאַר נויטבאַדערפטיקע. אפילו די וואָס האָבן בכלל נישט געהאַט קיין געלט און ממילא נישט געצאָלט, האָט מען אויפן זעלבן אופן אַריבערגעשמוגלט

פלעגן שוין האָבן צונויפגעזאַמלט אַ געוויסע צאָל יידן, פלעגן זיי צו וויסן געבן דער געשטאַפּאָ און די לעצטע פלעגן אַלעמען אַרעסטירן. די אַנ־ הענגער פון ק ו ו י ס ל י נ ג פלעגן אויך „אַרבעטן" אין צוג פון קאָפּענהאָגען. זיי פלעגן דאָרט דערציילן, אַז זיי זענען אויך פּליטים און איבערגעבן אז דער פּלאַן איז געענדערט געוואָרן און אַז מע מוז אָפּ־ שטייגן עטלעכע סטאַציעס פאַר דעם פריער באַשטימטן אָרט, ווייל די גע־ שטאַפּאָ האָט באַקומען אינפֿאָרמאַציעס און זי וואָרט דאָרט אויף די פּליטים. אַ טייל פון די פּליטים פלעגט זיך צוהערן צו די עצות. אַראָפּגייענדיק פון וואַגאָן פלעגן זיי אַריינפּאַלן אין די הענט פון דער דייטשער פּאָליציי. כדי אויסצומיידן אַזעלכע „סיורפּריזן" האָבן די פּליטים און זייערע פּירער — אייגנעפּירט פּאַראָלן.

דאָס אויפּזיצן אויף די שיפן האָט מיט זיך פּאָרגעשטעלט די גרעסטע שווערישקייט. די פּליטים פלעגן בשעת אַן איבערפּאָל אין פּאָרט, פּרואווון זיך אויסבאַהאַלטן אין די אַרומיקע וועלדער. אַ טייל פון זיי פלעגט אַריינפּאַלן אין די הענט פון דער געשטאַפּאָ. כדי צו פאַרלייכטערן דאָס פּאַרלאָדן האָבן די הילף־אַרגאַניזאַציעס — געגרינדעט באַלד נאָכן אָנהייב פון די רדיפות — אַרגאַניזירט אַ גרויסע וואַך־טעטיקייט ביי די ים־ברעגן. טראָץ דעם פּאַרבאָט אַרויסצוגיין צווישן 9 אַזייגער פּאַרנאַכט און 5 פּאַרטאָג האָבן הונדערטער פּריוויליקע פּאַטרולירט די אומגעגנט, דאָס איז געווען פּאַר־ בונדן מיט אַ גרויסער גefאָר. אָבער די טויזנטער מענטשן, וואָס האָבן אין די דאָזיקע קריטישע טעג געהאָלפן די יידן, פלעגן פּאַרגעסן די געפּאָר און נישט רעכענען זיך מיט די שווערישקייטן.

די דענער האָבן אויך אַרגאַניזירט די פינאַנציעלע הילף פאַר די פּליטים. די ים־לייט וואָס האָבן צוגעשטעלט זייערע שיפן פלעגן זיך הייסן גוט באַצאָלן — אַמאָל צו־גוט. צו דעם פלעגן נאָך צוגיין די עוועניטועלע כאַבאַרן פאַר די פּאַטרולן. דער פּרייז פון אַ „בילעט" איז געווינגלעך געווען 300 קראָן פאַר אַ מענטש. די דאָזיקע סומע, וואָס האָט איבערגעשטיגן די ווירקלעכע קאָסטן, איז באַשטימט געוואָרן אַזוי הויך, כדי אַזוי אַרום צו שאַפן אַ פאַנד פאַר די „אומיזסטע בילעטן". די „אַרגאַניזאַטאָרן" האָבן געהאַט אַ פּרינציפּ, אַז די רייכע דאַרפן צאָלן פאַר די אָרעמע. אייניקע רייזעס האָבן געקאָסט ביז 25.000 קראָן. טיילמאָל פלעגט די פּליטים אויספּעלן געלט, דעמאָלט פלעגט צו הילף קומען די דענישע סאָלידאַריטעט. אין משך פון איין טאָג האָט מען געזאַמלט איבער אַ מיליאָן אין קאָפּענהאָגען. אַ געשעפּטסמאַן האָט געגעבן אָן שום וואַקלענישן 50.000 קראָן און האָט דערקלערט, אַז אויב דאָס וועט זיי וויניק, וועט ער צומאָרגנס געבן נאָך אַמאָל אזוי פיל.

עס איז דעריבער געווען לייכטער צו אַנטלויפן ווי מען האָט געקענט האָפן. דאָך זענען גאָר אַ סך געווען אויסגעשטעלט אויף אומגלייבלעכע נסיונות. זקנים פון 84 יאָר האָבן געמוזט גיין אין וואַסער פון דעם ברעג ביז דער שיף וואָס איז געווען פּאַראַנקערט עטלעכע הונדערט מעטער

וויט פון דער יבשה; פרויען און קינדער זענען געווען געצוואונגען זיך אויסצובאַהאַלטן אין די וועלדער, אָפט אונטערן האָגל פון דייטשע קוילן, אָדער צו פאַרבלייבן עטלעכע טעג אָן וואַסער און אָן עסנוואַרג אין אַ קעלער. וויסנדיק וואָס פאַר אַ גורל עס דערוואַרט זיי, אויב עס וואָלט זיי נישט געלונגען צו אַנטלויפן קיין שוועדן, האָבן זיי אויף אַלץ מסכים געווען. אַ סך פון זיי האָבן נישט געקענט אויסהאַלטן די נערוועזע אָנשטרענגונג. די צאָל פון זעלבסטמערדער איז געווען אַ גאָר גרויסע. אין העלסינגער האָט מען אין אָד־קאַבינע געפונען פאַרסמט אַ יידישע מאַמע מיט אירע צוויי קינדער. כדי צו זיין אין גאַנצן זיכער, האָט דער פאָטער זיי איבער־געשניטן די העלדזער. אַזוי ווי דאָס אָפּפאָרן פון דער שיף איז אָפּגעלייגט געווארן אויף איין טאָג — האָבן זיי שוין נישט געהאַט מער קיין מוט צו וואַרטן.

אַן אַנדער טראַגעדיע איז פאַרגעקומען אויף אַ קליין שיפל. אויפן פולן ים האָט זיך באַוויזן אַ שיפל. דאָס איז געווען אַ געווינלעך פישער־שיפל, אָבער נישט וויסנדיק וואָס פאַר אַ שיף דאָס איז און מורא האָבנדיק אַז דאָס זענען דייטשן, האָט איינער פון די פּליטים דערהרגעט זיין פרוי און זיך אַליין דערשאָסן. אַן אַנדער מאָל האָט אַ פאַרפאַלק וואָס איז געפונען געווארן דורך דער געשטאַפּאָ — זיך פאַרסמט.

נישט געקוקט אויף דעם אַלעמען איז דער גרעסטער טייל יידן בשלום אָנגעקומען קיין שוועדן, אַנטלויפנדיק אַזוי אַרום פון דער געשטאַפּאָ.

„ביבליאָטעקאַ סימאָנסיניאַנא"

פון ד"ר רפאל עדעלמאַן

מיר גיבן דאָ דעם באַריכט פון ד"ר רפאל עדעלמאַן וועגן דער באַרימטער „ביבליאָטעקא סימאָנסעניאנא" אין קאָפענהאַגען. עס איז כדאי צו באַמערקן אַז די ביבליאָטעק האָט היינט צו טאָג אייגע פון די רייכסטע און אינטערעסאַנטסטע יידישע ביכער־קאָלעקציעס. עס געפינען זיך דאָרט אַן ערך 200 זעלטענע כתבי־יד, צווישן פון 13טן און 14טן יאָרהונדערט. לשם אָריענטאַציע וועלן מיר דאָ אויסרעכענען פאָלגנדיקע יקר־המציאותן: א כתב־יד פון דעם 13־14טן יאָרהונדערט וואָס אַנטהאַלט א זאַמלונג שאלות ותשובות פון רמב"ם און פון ר' אברהם בן הרמב"ם; א כתב־יד געשריבן אין יאָר 1341 אין שפאַניע וואָס אַנטהאַלט דעם מורה נבוכים (אגב געפינען זיך דאָרט א סך פאַרביקע אילוסטראַציעס); א כתב־יד פון באַקאַנטן מקובל ר' מאיר בר־יהודה פאָפערס פון פראַג (אין 17טן יאָרהונדערט). דער כתב־יד איז געשריבן אין ירושלים און אַנטהאַלט דעם ספר עץ־חיים פון ר' חיים ויטאַל.

עס זענען דאָרט פאַראַן אַן ערך פון 30.000 געדרוקטע ביכער. עס וועט אָבער אינטערעסאַנט זיין איבערצוגעבן אַז דער טייל פאַרמאָגט 21 העב־רעאישע אינקונאַבולן (צווישן זיי למשל דער ספר הערוך, פאַרפאַסט פון ר' נתן בר־יחיאל, געדרוקט אין רוים אַרום 1480). פון די זעלטענע ספרים געדרוקט אויף פאַרמעט געפינט זיך דאָרט א באַנד פון דעם ריי"ף, געדרוקט אין קאָנסטאַנטינאָפאָל אין 1509.

גאָר אינטערעסאַנט זענען דאָרט די געדרוקטע יקר־המציאותן אין יידיש, ווי די ערשטע יידישע איבערזעצונגען פון מחזור (קראַקע 1571). די איבערזעצונג שטאַמט פון אביגדור בן משה און איז געדרוקט ביי יצחק בן אהרן פון פראָסניץ. דער עקזעמפלאַר איז אייגעבונדן אין אַן אייג־באַנד פון דער זעלבער צייט ווי דער דרוק. (אגב, א צווייטער עקזעמפלאַר פון דעם זעלבן דרוק געפינט זיך נאָר אין אָקספאָרד). פון דעם זעלבן דרוקער און דער זעלבער צייט פאַרמאָגט נאָך, למשל, די „ביבליאָטעקא סי־סימאָנסיניאַנא: „פּרקי־אבות" („דאש זיינען דיא פּרקים אין טייטשן גאָר וואל פר טייטשט"); ספר דניאל, („דאָש דניאל בוך אין טייטשער שפראך"). דאָס לעצטע ספרל איז געדרוקט אין יאָר 1588.

(די רעדאַקציע)

ווען ס'איז אויסגעבראָכן די מלחמה, האָט זיך אין דענעמאַרק געפונען א באַדייטנדיקע צאָל יידישע ביבליאָטעקן. א חוץ די פאַרשידענע פּריוואַטע קאָלעקציעס, וואָס עס האָבן פאַרמאָגט אייניצלנע מענטשן, און א באַדייטנדיקע ביבליאָטעק ביי דער יידישער געמיינדע אין קאָפענהאַגען — האָט די קעניגלעכע ביבליאָטעק אין קאָפענהאַגען פאַרמאָגט א ריזיקע קאָלעקציע, וואָס איז שוין דעמאָלט געווען באַוואוסט אין דער יידישער וועלט ווי א גרויסע און ווערטפולע יידישע ביבליאָטעק.

דער גרעסטער טייל פון דער דאָזיקער קאָלעקציע האָט געשטאַמט פון די זאַמלונגען פון באַוואוסטן יידישן געלערנטן און פילאַנטראָפּ פּראָפּ' דוד סימאָנסען, וואָס איז געווען רב הראשי פון דענעמאַרק אין די יאָרן

1892—1902. דוד סימאַנסען האָט געשטאַמט פון אַן אַלטער דענישיידישער משפּחה. נאָך זיין פּטירה, אין יאָר 1932, האָט די קעניגלעכע ביבליאָטעק איבערגענומען זיין קאָלעקציע. דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות האָט מיט אַ יאָר שפּעטער, ד"ה אין יאָר 1933, איבערגענומען די אָנפירונג פון די יידישע קאָלעקציעס אין דער קעניגלעכער ביבליאָטעק. פון דעמאָלט אָן האָט מען די דאָזיקע קאָלעקציעס אָנגערופן: „ביבליאָטעקא סימאָנסעניאנא". די ביבליאָטעק איז וואָס אַמאָל רייכער געוואָרן. די אָנשטרענגונגען זענען געגאָנגען אין דער ריכטונג צו איינשאַפן וואָס מער ביכער און גראָד דעם טאָג, וען די דייטשן האָבן פאַרנומען קאָפּענהאָגען, דעם 9טן אַפּריל, 1940, זענען פון ירושלים אָנגעקומען פּעק מיט העברעאישע ביכער, וואָס מען האָט אַרויסגעשיקט פאַר אונדזער ביבליאָטעק דורכן ירושלימער קאָרעספּאָנדענט.

די אָקופּאַציע האָט אונדז, פאַרשטייט זיך, אָפּגעשניטן פון די לענדער, פון וואָנען עס פלעגט קומען דער גרעסטע טייל יידישע ביעכר. דער איינקויף פון יידישע ביכער איז אָבער געגאַנגען ווייטער. פאַרשטייט זיך, אין אַ שוואַכערער מאָס. עס האָבן זיך נאָך געפינען יידישע ביכער בייַ די בוכהענדלער אין קאָפּענהאָגען. מיר האָבן אויך באַקומען אַ געוויסע צאָל ביכער פון שוועדן.

אויך די טאָג־טעגלעכע אַרבעט אין דער ביבליאָטעק איז ווייטער אָנגעפירט געוואָרן אָן שום שטערונגען. מען האָט ווייטער געקענט זען אין דער ביבליאָטעק גאַנצע גרופּן יידישע יונגעלייט, חלוצים און אַנדערע, וואָס פלעגן קומען לייענען ביכער. אין דעם לייענ־זאַל איז אַ לאַנגע צייט געזעסן אַ פּוילישער ייד מיט אַ קאָפּעלע און בארד און פּאות. (ער איז לײדער פאַרשיקט געוואָרן בשעת דער „אַקציע" אין 1943).

זומער 1943 האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן קלאַנגען וועגן אַ פאַרשאַרפּטער באַציאונג צו יידן. די קלאַנגען זענען אָבער גיכער געווען אַ רעזולטאַט פון מורא און פּחד, ווי פון קאָנקרעטע פאַקטן. ערשט וען מיינס אַ באַקאַנטער, דער דירעקטאָר פון קאָפּענהאָגער מוזיי, איז סוף סעפּטעמבער געקומען צו מיר אין ביבליאָטעק אַריין און מיר געראָטן נישט צו נעכטיקן אין דער היים, האָב איך פאַרשטאַנען אַז די סכנה איז ערנסט. איבער אַ וואָך צייט האָבן קאָלעגן פון דער ביבליאָטעק אויסבאַהאַלטן מיך און מיין משפּחה. שפּעטער האָבן זיי אונדז פאַרשאַפט די מעגלעכקייט צו אַנטלויפן קיין שוועדן. אין דער צייט וען איך בין געווען אין שוועדן האָט מען מיר מיין לוין ווייטער אויסגעצאָלט. אָפּגענומען האָבן עס פאַר מיר מיינע קאָלעגן. דאָס זעלבע איז נוגע געווען אַלע באַאַמטע וואָס זענען אַנטלאָפן צוליב די נאַציס. מיינע קאָלעגן האָבן אויך אויפגעהאַלטן און אָפּגעהיט מיין וואוינונג ביז מיר זענען צוריקגעקומען פון שוועדן.

די דענישע באַפעלקערונג האָט בשעת די דייטשע רדיפות געגעבן הילף, אויסבאַהאַלטן און געשטיצט — נישט נאָר די דענישע יידן — נאָר אויך אָפּגעהיטן און פאַרזיכערט זייער אייגנטום און די יידישע קולטורעלע אוצרות.

דאָס איז אויך נוגע געווען די אוצרות וואָס האָבן געהערט צו דער יידישער קהילה און צו די פאַרשידענע יידישע פאַראיינען און אינסטיטוציעס.

די ספרי־תורה און די כלי־קודש פון די שולן האָבן גייסטלעכע — מיטגלידער פון דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג — אויסבאַהאַלטן אין די קעלערן פון אַ קירך אין קאָפענהאָגען. די קעניגלעכע ביבליאָטעק — פון איר זייט — האָט איבערגענומען די גאַנצע ווערטפולע ביבליאָטעק פון דער יידישער קהילה אין קאָפענהאָגען, די יידישע פאָלקס־ביבליאָטעק, די ביכער און די פענער פון יידישע פאַראיינען, ווי אויך אַ גרויסע צאָל ביכער, וואָס האָבן געהערט צו פריוואָטע מענטשן. דאָס אַלץ איז, פאַרשטייט זיך, אויסבאַהאַלטן געווארן ביז נאָך דער באַפרייאונג. אַ דאַנק דעם קען דאָס יידישע קולטורעלע לעבן איצט געפירט ווערן אַזוי ווי פאַר דער מלחמה, און אין אַ סך פּרטים נאָך אינטענסיווער.

נאָך די אַנטי־יידישע געשעענישן אין קאָפענהאָגען, האָט די קעניגלעכע ביבליאָטעק ממשיך געווען דאָס אייגקויפן יידישע ביכער. זי האָט אויסגעזוכט די פאַרשידנסטע מקורים. אַ צאָל יידישע ביכער האָט די ביבליאָטעק געפונען אין די קאָפענהאָגער ביכער־אַנטיקוואַריאַטן (יידן האָבן זיי פאַרקויפט צו די אַנטיקוואַרן).

אין מאָמענט פון דער באַפרייאונג האָט זיך געפונען אין קאָפענהאָגען איינע פון די גרעסטע יידישע ביבליאָטעקן אין אייראָפּע. די באַציאונג פון דער פאַרוואָלטונג פון דער קעניגלעכער ביבליאָטעק צו דער יידישער אָפּטיילונג איז פאַרבליבן די זעלבע וואָס פריער. די ביבליאָטעק האָט זיך ווייטער אַנטוויקלט און פאַרגרעסערט. טויזנטער נייע ביכער זענען צוגעקומען די לעצטע יאָרן צו די טויזנטער וואָס זענען שוין געווען פון פריער. היינט צו טאָג פאַרמאָגט די יידישע קאָלעקציע ביי דער קעניגלעכער ביבליאָטעק אַן ערך 30,000 בענד יודאַיקא און 20,000 בענד קרובישע ליטעראַטור. די דענישע מלוכה שטעלט די אַלע ביכער צו דער דיספאָזיציע פון אַלע יידן פון גאַנץ אייראָפּע. מיר האָפן אַז אַלע יידן וועלן זיך טאַקע באַנוצן מיט די ביכער לטובת דעם אויפבוי פון דער יידישער קולטור.

אַ בריוו פון דענישן קעניג

בעת דער דייטשער אָקופּאַציע אין דענעמאַרק זענען נישט דערשינען קיין שום יידישע פובליקאַציעס. באַלד דעם ערשטן טאָג איז, למשל, אַפּ־געשטעלט געוואָרן דאָס אַרויסגעבן די איינציקע יידיש־דענישע צייטשריפט. דער איינציקער אויסנאַם איז געווען אַ בוך אין דער דענישער שפּראַך. דאָס בוך ("Glink of jodedovdoweic") האָבן אַרויסגעגעבן אין דעצעמבער 1941, די רבנים ד״ר מארקוס מעלכיאָר און וואָלף ש. יאַקאָבזאָן, און עס אַנטהאַלט וועכנטלעכע שמועסן וועגן יעדער סדרה. די ביידע רבנים האָבן דאָס בוך אַרויסגעשיקט צום דענישן קעניג כריסטיאַן דעם צענטן, דעם 31טן דעצעמבער נאָכמיטאָג. דעם 1טן יאַנואַר 1942 — דאָס הייסט, באַלד צומאָרגנס — האָט הרב ד״ר מעלכיאָר באַקומען פּאָלגנדיקע אייגנהאַנטיק־געשריבענע תשובה פון כריסטיאן X (אפילו דעם אַדרעס האָט דער קעניג אייגנהאַנטיק אָנגעשריבן).

אגב־אורחא דאַרף מען נאָך באַמערקן, אַז אַ פּאָר וואָכן פאַר דעם בריוו, האָבן נאַצי־יונגען געמאַכט אַ נישט־געלונגענעם אַטענטאַט אויף דער קאָפּענהאַגענער סינאַגאָגע.

●

אינהאַלט פון קעניגס בריוו אין יידישער איבערזעצונג

שלאָם פון כריסטיאן דעם 8טן
אַמאַליענבאָרג

צום הער ראַבינער ד״ר פיל. מעלכיאָר
20 פּאָרכהאַמערסוועי
קאָפּענהאַגען.

דעם 31. 12. 41.

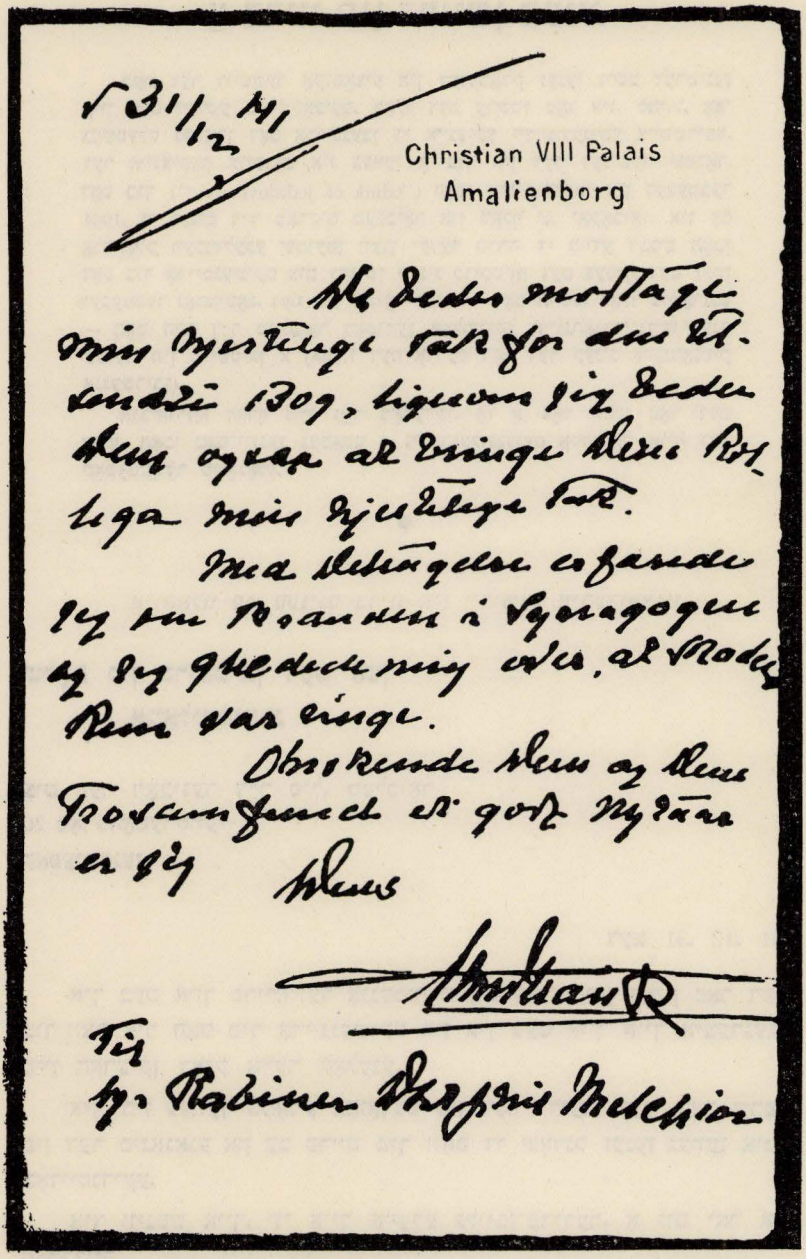
איך בעט אייך פריינדלעך אָננעמען מיין אויפריכטיקן דאַנק פאַר דעם בוך וואָס איר האָט מיר אַריינגעשיקט און איך בעט אייך אויך איבערגעבן מיין האַרציקן דאַנק אייער קאָלעגע.

איך בין געווען שטאַרק באַאָרגט פון דער ידיעה וועגן דער שרפה פון דער סינאַגאָגע און עס פרייט מיך וואָס די שאָדנס זענען געווען אום־באַדייטנדיקע.

איך ווינטש אייך, ווי אויך אייערע גלויבן־בריידער, אַ גוט יאָר און פאַרבלייב

אייער

כריסטיאן רעקס

Christian VIII Palais
Amalienborg

31/12 11

Til
hr. Rabiner Dr. phil. Melchior

אייגנהאַנטיקער בריוו פון דענישן קעניג, געשיקט צום ראַבינער ד"ר מעלכיאָר.

די דענישע עפּנטלעכע מיינונג וועגן די רדיפות קעגן יידן אין דענעמאַרק

דעם 27סטן סעפּטעמבער 1943, האָט זיך אין דענעמאַרק פּאַרשפּרייט אַ קלאַנג וועגן דעם, אַז בקרוב וועלן זיך אָנהייבן רדיפות קעגן יידן. אָנגעוויזן דערויף האָבן פּאַרשידענע סימפּטאָמען; ווי דאָס אָנקומען פון צאָלרייכע אָפּטיילונגען געשטאַפּאָ און ס״ס; דאָס אויסאַרבעטן ליס־טעס פון דער יידישער באַפעלקערונג; אַן איבערפּאָל אויפן ביורא פון דער יידישער קהילה אין קאָפּענהאָגען; ווי אויך באַריכטן פון דענישן געהיימען נאַכריכטן־דינסט (שפּיאָנאַזש־אָפּטיילונג פון דער אונטערערדישער וויידערשטאַנד־באַוועגונג). און לסוף — ידיעות וואָס האָבן געשטאַמט פון דייטשע באַאמטע.

די דענישע עפּנטלעכקייט האָט אויף פּאַרשידענע אופנים געפּרואווט קעגנווירקן אָזאַ מין „אַקציע". פּאַרשידענע אינסטיטוציעס, פּערזענלעכקייטן און אָרגאַניזאַציעס האָבן אונטערגענומען אינטערוועניצן און באַמיאונגען פּאַר, במשך און נאָך דער „אַקציע". מיר וועלן דאָ אויסרעכענען די וויכטיקסטע:

באַלד נאָכדעם ווי דער קלאַנג וועגן רדיפות האָט זיך פּאַרשפּרייט, האָט די דענישע קירך אין דער פּערזאָן פון איר פּרימאַט, איבערגעשיקט צום דייטשן אַמבאַסאַדאָר אין דענעמאַרק, ד״ר בעסט, אַ בריוו, אין וועלכן ער האָט אָנגעפּרעגט צי עס איז אמת, אַז עס גרייטן זיך רדיפות קעגן יידן. דער ענטפער איז געווען אַ גאָר באַמבאַסטישער: „די רדיפות קעגן יידן" — האָט געשריבן ד״ר בעסט — „וועלן קיינען צושטאַנד קומען נאָר איבער מיין טויטן קערפּער". קיינעניק דעם שוואַכן אייגפּלוס פון ד״ר בעסט אויף דער דייטשער פּאָליטיק, האָט זיך דער פּרימאַט מיטן דאָזיקן ענטפער נישט באַגנוגט און ער האָט אין נאָמען פון די דענישע בישאָפן איבערגעשיקט דער דייטשער מאַכט אַ פּראָטעסט, וואָס איז זונטיק געלייענט געוואָרן אין אַלע דענישע קירכן. דער טעקסט פון בריוו איז געווען פּאָלגנדיקער:

„וועגן די פּאַרפּאָלגונגען קעגן יידן קומען פון ראַסיסטישן, אַדער רעליגיעזן מקור, האָט די קירך די פּליכט צו פּראָטעסטירן צוליב פּאָלגנדיקע סיבות:

1. דער הער פון דער קירך, יעזוס קריסטוס, איז געבוירן געוואָרן אין בית־לחם, אין הסכם מיטן צוזאָג, וואָס גאָט האָט געגעבן דעם פּאָלק ישראל. די געשיכטע פון פּאָלק פון יהודה ביז קריס־טוסן איז די צוגרייטונג פון דער באַפרייאונג, וואָס גאָט האָט צוגעזאָגט די מענטשן — אין געשטאַלט פונעם באַפרייער. דער אַלטער טעסטאַמענט איז אַ טייל פון אונדזער ביבל.

2. די רדיפות קעגן יידן שטייען אין קעגנזאַץ צו דער מענטש־לעכער קאָנצעפּציע און צו דער מענטשן־ליבע, וואָס זיינען אַ רעזולטאַט פון דער לערע, וואָס עס דאַרף פאַרשפּרייטן די קירך פון קריסטוסן.

3. זיי שטייען אין קעגנזאַץ צום געפיל פון געראַכטיקייט וואָס שטעקן אין דענישן פאַלק און וואָס האָט זיך איינגעגלידערט אין אונדזער קריסטלעכער קולטור במשך יאָרהונדערטער. ווי אַ קאָנסעקווענץ דערפון דאַרפן אַלע דענישע בירגער האָבן דאָס רעכט צו באַערן גאָט לויט זייער איינשטעלונג און געוויסן, נישט מורא האָבנדיק דערביי צו פאַרלירן זייערע רעכט, פרייהייטן, פאַרמעגנס צוליב זייער ראַסע אָדער גלויבן. אומאָפהענגיק פון רעליגיעזע איינשטעלונגען וועלן מיר קעמפן צוזאַמען מיט אונדזערע יידישע ברידער כדי איינצוהאַלטן די פרייהייט, וואָס מיר האָבן ליב מער ווי דאָס לעבן".

* * *

די צווייטע אינטערוועניע, וואָס האָט געהאַט פאַר אַ ציל אויסצומיידן די פאַרשיקונג, איז געקומען מצד דעם „ראַט פון די דענישע אונטערגע־מונגען". דירעקטאָר סוועניגגען — פון דאָזיקן ראַט — האָט צוויי מאָל אינטערוועניערט ביי די דייטשן. ער האָט אפילו צוגעגרייט אַ פאַרשלאג, אַז די יידן זאָלן אין ערגסטן פאַל אינטערנירט ווערן דורך דער דענישער רעגירונג (אגב איז גוט וואָס דער דאָזיקער פלאַן איז נישט אָנגענומען גע־ווארן, ווייל די יידן וואָלטן נישט געהאַט די מעגלעכקייטן צו אַנטלויפן קיין שוועדן). וועג די סכנה איז געווארן גאָר נאָענט, האָט דיר׳ סוועניגגען זיך באַמיט אויפגענומען צו ווערן פון אַמבאַסאַדאָר בעסט. מען האָט אים אָפּגעשלעפּט אַ גאַנצן טאָג, און וועג בעסט האָט אים ענדלעך אויפגענומען, איז עס געווען אויסשליסלעך כדי אים צו זאָגן, אַז די אַקציע וועט זיך אָנהייבן אין אַ האַלבער שעה אַרום און אַז ער איז שוין נישט בכח זי אָפּצוהאַלטן.

* * *

בשעת דער „אַקציע" אַליין, האָט די גאַנצע דענישע באַפעלקערונג, אויסער די פאַשיסטן, מיטגעהאָלפן די יידן זיך אויסצובאַהאַלטן, אָנטלויפן אאז״וו. זי האָט אויך די דייטשן אַרויסגעוויזן איר צארן און פּראָטעסט.

דער פּראָמינענטסטער מיטגליד פון דער סטודענטן־פאַראייניקונג, פּראָפּ׳ ניעלס ניעלסען איז, למשל, געגאַנגען אין „דאַגמאַרוס" — פאָליטישער ענע־ראַל־שטאָב פון די דייטשן אין קאָפּענהאָגען — און דאָרט איבערגעלייענט דעם פאָלגנדיקן בריוו:

„אַ גרופּע פון אונדזערע מיטבירגער איז דערווייטערט געוואָרן פון עפנטלעכן לעבן. די פאַרוואָלטונג פון דער סטודענטן־פאַר־אייניקונג דריקט אויס איר טיפסטע אויפרעגונג און פּראָטעסטירט

קעגן אַ האַנדלונג וואָס איז אין פולשטענדיקער סתירה צו דער דענישער מענטאַליטעט".

דער אוניווערסיטעט און די שולן זענען געבליבן פאַרמאַכט אַ גאַנצע וואָך, ווי אַ צייכן פון פּראָטעסט.

* * *

עס איז אויך כדאי צו דערמאָנען וועגן דעם פאַקט מיט די דענישע אינמערנירטע סאָלדאַטן. כדי צו מעלדן דער עפּנטלעכקייט וועגן דער „יידן־אַקציע", האָט די אָקופּאַציע־מאַכט זיך באַנוצט מיט אַ פּאָרטל. די צייטונגען זענען דעם 2טן אָקטאָבער אַרויס מיט אַרטיקלען „וועגן אינטערנירטע דענישע סאָלדאַטן". אין די דאָזיקע אַרטיקלען זענען פאַרבונדן גענוג צוויי ענינים. אין די אַרטיקלען האָבן די צייטונגען מודיע געווען, אַז . . . „איצט ווען די יידן זענען דערווייטערט געוואָרן פון עפּנטלעכן לעבן, ווען זיי וועלן שוין נישט קענען מער פאַרסמען די אַטמאָספער — וועט זיך אָנהייבן דאָס באַפרייען די אינטערנירטע דענישע סאָלדאַטן..."

די פּאָרשטייער פון דער העכסטער אָנפירונג פון דער דענישער אַרמיי און פלאָט האָבן דערקלערט דעם דייטשן מיליטעריש קאָמענדאַנט געגנער, אַז די אַרמיי ווינטשט זיך נישט קיין שום פּאָרצוג אויפן חשבון פון אָנדערע בירגער.

פון די קרובים פון די געפאָנגענע זעלנער האָט מען געקענט אָפט הערן דעם פאָלגנדיקן זאַץ:

„אויב ס'איז אַזוי, ווילן מיר נישט אַז זיי זאָלן באַפרייט ווערן".

די רעאַקציע פון דענישן פאָלק איז געווען אָזאַ שארפע אַז די דייטשן האָבן מודיע געווען, אַז זיי וועלן יעדע דעמאָנסטראַציע באַטראַכטן ווי אַ שטרייק אין מלחמה־צייט. די דייטשע געזעצן האָבן פאַר שטרייקן פאָרויס־געזען טויט־שטראָף.

3. נאָרוועגיע

דער גורל פון די יידן אין נאָרוועגיע אונטער די נאַציס

פון לייב קורלאַנד

מיר גיבן דאָ אַ קורצן איבערבליק איבער דער געשיכטע פון יידן אין נאָרוועגיע בכלל און בעת דער דייטשער אָקופּאַציע בפרט. מיר ווילן דאָ נאָך באַמערקן אַז לויט דעם אָפיציעלן ראַפּאָרט פון דער נאָרוועגישער רעגירונג (נירנבערגער אַרכיוו UK 79) זענען דעפּאָרטירט געוואָרן פון נאָרוועגיע אַן ערך 750 יידן, פון וועלכע ס׳האָבן זיך אומגעקערט 13 נפשות. אויך איז כדאי נאָך צוצוגעבן אַז ראש־חודש מרחשון 1949 איז אויפן אָסלער בית־עולם אויפגעדעקט געוואָרן אַ מצבה צום אָנדענק פון די היטלער־קרבנות וואָס זענען אומגעקומען אין די לאָגערן.

דער מצב פאָרן קריג

די ערשטע יידן האָבן זיך באַוויזן אין נאָרוועגיע ערשט נאָך 1851. ביז דעמאָלט איז חל געווען אַן אַלט געזעץ וואָס שטאַמט פון די צייטן פון די פאָרביסענע רעליגיעזע קאַמפן אינעם לאַנד און וואָס האָט פאַרבאָטן די איינוואַנדערונג פון יעזואיטן און יידן. נאָר לוטעראַנער און פּראָטעסטאַנטן האָבן געקענט אימיגרירן פראַנק און פריי. ערשט אַ דאַנק דעם אומדערמידלעכן קאַמף פון הענריך ווערגלאַנד, דעם גרויסן נאָרוועגישן דיכטער און דענקער, איז דאָס דאָזיקע אומיושרדיקע איינוואַנדערונגס־געזעץ בטל געווארן און דעמאָלט ערשט האָבן יידן געקענט זיך באַוויזן אין דער דאָזיקער צפון־סקאַנדינאַוויישער מדינה.

אַכצן הונדערט יידן האָבן געוואוינט אַרום און אַרום אין נאָרוועגיע ביזן קריג. די גרעסטע צאָל פון זיי, דריי פערטל פון גאַנצן ישוב, האָט געוואוינט אין אָסלאָ.

געווען אויך אַ קהילה אין טראַנדהיים פון איבער 500 יידן. זייער אַן אָנגעזעענער ישוב האָט זיך דאָרט געפונען מיט אַ מוסטערהאַפטער גע־מיינדע, בראש פון וועלכער עס איז לעצטנס געשטאַנען מענדעלסאָן, וועל־כער האָט אַוועקגעגעבן אַ גרויסן טייל פון זיין פאַרמעגן לטובת די טראַנד־היימער יידן.

אין בערגען האָבן לעצטנס געלעבט דריי מנינים יידן. אין טראָמזאָ, גאָר אין צפון, האָבן געלעבט צען יידישע משפחות און אויך געהאַט אַ קליינע קהילה. אין אַנדערע, קלענערע ערטער, ווי מאָס, סטאוואנגער, דראַמען, כריסטיאַנסאנד האָבן אויך געלעבט איינצלנע יידישע משפחות, צעשפרייט און צעזייט צווישן דער נאָרוועגישער באַפעלקערונג.

אַ באַדייטנדיקע צאָל יידן האָט געזומען אַן אַקטיוון אַנטייל אינעם קאַמף פאַר נאָרוועגישער באַפרייאונג. איבער דרייסיק יידישע זעלנער האָבן זיך געפונען צווישן די געציילטע קעניגלעכע אָפּטיילונגען וואָס האָבן געלאָנדט אין נאָרוועגיע ערב דער באַפרייאונג.

אין גאַנצן צפון־דיסטריקט קען מען אויסגעצייכנט דעם נאָמען פון מאַקס גיטעלמאַן, וועלכער האָט אָנגעפירט מיט אַ קליינער גרופּע נאָר־וועגישע סאָלדאַטן בשעת די קאַמפן אין נארוויק און געפאַלן ווי אַ העלד. נישט וויניקער בארימט איז דער מיליטערישער דאָקטאָר גאָלדבערג, וועל־כער האָט זיך אויסגעצייכנט בשעת די קאַמפן און באַקומען פון קעניג האאקאָן דעם „סאנקט אָלאף אָרדן", די העכסטע מיליטערישע אויסצייכע־נונג אין לאַנד.

די באַציאונג פון דער באַפעלקערונג צו יידן איז געווען אַ מוסטער־האָפטע און ביז 1933 איז בכלל נישט געווען קיין סימן פון אַנטיסעמיטיזם. מען האָט זיך שטאַרק אַסימילירט, משדך געווען מיט ריין־ראַסיקע נאָר־וועגער און נאָרוועגערינס, און ס׳איז קיינעם ניט געקומען אויפן גע־דאַנק, אַז די דאָזיקע אידיליע פון האַרמאָנישן צוזאַמענלעבן וועט ווען עס איז געשטערט ווערן. זינט עס האָבן ענגומען בלאָזן די פרישע ווינטן פון היטלער־דייטשלאַנד איז די לאָגע געווארן אַ ביסל ערגער. איידער עס איז דערשינען דער הויפט־פאַרראַטער קיסלינג, האָבן זיך באַוויזן קלענערע נאַצי־אַגענטן וואָס האָבן זיך באַמיט צו פאַרגיפטן די לופט און שאַפן שנאה צו יידן. אָבער זיי האָבן קיין גרעסערן דערפאָלג נישט געהאַט. דאָס נאָר־וויגישע פאָלק האָט אויפגענומען זייער העץ־אַרבעט מיט פאַראַכטונג און עקל.

די לאָגע פון די יידן אונטער דער אָקופּאַציע; דער חורבן פון נאָרוועגישן יידנטום

די לאָגע איז ערשט געווארן ערנסט, ווען קיסלינג איז געוואָרן דער באַלעבאָס, אַלס אָפּיציעלער פאַרשטייער פון היטלערן, אין איינעם מיטן נאַצישן גדול סערבאָווען.

אנגעהויבן האָט עס זיך זייער אומשולדיק מיטן צערויבן יידישע ביב־ליאָטעקן און ראַדיאָ־אַפּאַראַטן און מיט באַיקאָטירן יידישע אונטערנעמונ־גען. די סימפּאַטיעס פונעם פּאָלק, פונעם רוב, זענען געווען אויף דער זייט פון די יידן. וועגן די דייטשן האָבן צוגעקלעפּט אַ שרייענדיקן פּלאַקאַט אויף דער שניט־קראָם פון אולמאן און מאסס אַז דאָס איז אַ יידיש געשעפט — זענען אָלע נאָרוועגער דווקא געגאַנגען צום יידישן שניט־סוחר אָלס פּראָ־טעסט. אָזוי אַז די נאַציס האָבן געמוזט גיך באַזייטיקן דעם פּלאַקאַט.

די אמתע צרה האָט זיך ערשט אָנגעהויבן סוף 1941. אין דער ערשטער רייע זענען געגאַנגען די יידן פון די צפון־מקומות לענגאויס די פיאָרדן. דער ישוב פון טראָנדהיים איז געגאַנגען אויפן ערשטן פייער. מען האָט קודם־כל אָרעסטירט אָלע מענער, אָריינגעוואָרפן אין אַ לאָגער הינטער דער שטאָט פאלסטא, וואו זיי זענען פאַרבליבן איבער אַ יאָר צייט אין די שרעקלעכסטע באַדינגונגען. שפּעטער זענען אויך צוגעקומען די יידן פון בערגען און טראָמ־זאָ. אַ סך פון זיי זענען געפאַלן בשעת דער אָרבעט אָדער דערשאָסן געוואָרן בעת אַ פּרואוו צו אָנטלויפן.

דעם 26סטן אָקטאָבער האָט אויסגעשלאָגן די פינסטערע שעה פאַר די אָסלאָער יידן. אָלע מענער זענען געוואָרן אָרויסגעריסן פון זייערע היימען און אָפּגעפירט פאַרטאָג אין די וואַגאָנען אין בערג, לעבן טענסבערג, צען מייל אויף דרום פון אָסלאָ. זעקס הונדערט יידן האָט מען אָריינגעשליידערט אין עטלעכע הילצערנע באַראַקן אין מיטן פון אַ געדיכטן וואַלד, באַוואַכט דורך ס״ס־לייט און נאָרוועגישע פאַרראָטער. דריי טעג האָט מען זיי אָלעמען געהאַלטן פאַרשפּאַרט אָן עסן, אָן טרינקען און דאַן געמאַכט אַ „סעלעקציע״, אויסטיילנדיק צוויישן זיי די יידן וואָס זענען געווען פאַרהיראַט צו נאָר־וועגישע פרויען; הונדערט פאַרהיראַטע צו נאָרוועגעריגס האָט מען אָפּגע־זונדערט אין אַ געלן באַראַק און אייגעטיילט זיי אין עטלעכע „קאָמאַנדאָס״ צו דער אָרבעט פון טריקענען זומפּן און גראָבן גריבער אינעם וואַלד. די איבעריקע 500 האָט מען אָריינגעשטופּט אין צוויי קליינע באַראַקן און נישט אָרויסגעלאָזט אין גאָס אָריין במשך פון איבער אַ חודש, נישט געבנדיק זיי צו עסן מער ווי אַ שוואָרץ ברויטל טעגלעך. ס״ס־נאָרוועגישע מערדער האָבן אָרומגעריגלט די באַראַקן זייערע און געהאַלטן די פינף הונדערט קעפּיקע עדה אין אַ צושטאַנד פון טעראָר און אימת־מות. מען האָט זיך גע־ריכט אויפן ערגסטן.

צווישן די פרויען און קינדער וואָס זענען פאַרבליבן אין אָסלאָ נאָכן פאַרשלעפּן די מענער האָט זיך געשאַפן אַ גרויסע בהלה. מען האָט פאָרויס־געזען, אַז מסתמא וועט אינגיכן קומען זייער רייַ אויך. אַ גרויסע צאָל פון זיי האָט באַשלאָסן נישט צו וואַרטן אין די הייזער ביז די דייטשן וועלן קומען זיי נעמען אין לאָגער אָריין און געמעכט זוכן וועגן צו ראַטעוועט זיך. די איינציקע מעגלעכקייט אויסצומיידן דעם טויט איז געווען אַריבערצושמוגלען זיך קיין שוועדן. עס איז נישט געווען קיין לייכטע זאַך. די גרענעץ איז געווען שטאַרק באַוואַכט מיט זעלנער און שפּיר־הינט, און יעדער פּרואוו

אַריבערצוקריגן זיך אויף יענער זייט איז געווען פאַרבונדן מיט סכנות־נפשות. דאָך האָבן אַ סך פרויען מיט קינדער אונטערגענומען דעם דאָזיקן געוואָגטן שריט און נאָך גרויסע שוועריקייטן באַוויזן דאָך אַריבערצושמוגלען זיך קיין שוועדן. אַן ערך 300 יידישע פרויען און קינדער האָבן באַוויזן אַזוי אַרום אויסצומיידן דעם טויט. עטלעכע צענדלינג צווישן זיי זענען, ליידער, געבליבן ליגן אין שניי, אין די זומפן, אונטער די קוילן פון דער מער־דערישער גרענעץ־וואַלד.

אַ חודש שפּעטער האָט טאַקע געשלאָגן די שוואַרצע שעה פאַר די פרויען און קינדער וואָס האָבן געוואַרט און נישט געזוכט באַצייטנס אַ מקום־מקלט אינעם גאַסטפריינדלעכן שוועדן. מען האָט זיי אַלעמען פאַרזאַמלט ביינאַכט און אָפּגעשיקט פאַרטאָג קיין בערג. צו מאָרגנס האָט מען אויך אַראָפּגעבראַכט אַהין אַ טראַנספּאָרט יידן פון לאַגער אין פאלסטא, און דער 30סטער נאָוועמבער 1942 איז געוואָרן דער שרעקלעכסטער גורל־טאָג פאַרן נאָרוועגישן יידנטום. דעם זעלביקן טאָג האָבן די ס״ס־לייט צונויפגענומען קרוב צו 800 יידן — מענער, פרויען און קינדער, און אָפּגעשיקט אין לאַסט־אויטאָס צום אָסלער פאָרט. פון דאָרט האָט זיי די דייטשע טראַנספּאָרט־שיף „דאָנאָ״ אָפּגעפירט צו די דייטשע ברעגן און פון דאָרט זענען זיי אָפּגעשיקט געוואָרן אינאיינעם מיט אַ טראַנספּאָרט פראַנצויזישע יידן, פון לאַגער אין דראנסי, קיין אוישוויץ.

די הונדערט יידן וואָס זענען געבליבן אינעם קאָנצענטראַציע־לאַגער אין בערג, אינעם זכות פון זייערע גויאישע ווייבער, האָבן אויך נישט געלעקט קיין האָניק. זיי האָבן געמוזט שווער אַרבעטן פון פאַרטאָג ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין, אין די שוידערלעכסטע באַדינגונגען. זיי האָבן געטריקנט זומפן, געהאַקט וועלדער, געבויט וועגן. אַ גרויסע צאָל פון זיי האָט נישט אויסגעהאַלטן. זיי זענען אויסגעגאַנגען פון הונגער און חלאַתן, געפאַלן אונטער די קלעפּ פון די בלוטדורשטיקע אויפזעער. געוויסן צווישן זיי אָנגעזענע יידן, ווי פּראָפעסאָר גאָלדשמידט, אַ באַקאַנטער געאָלאָג און מינעראָלאָג פון אָסלאָער אוניווערסיטעט. אים איז געלונגען צו אַנטרינען. די דייטשן האָבן אים פאַרטרויט אַ וויסנשאַפטלעכע אַרבעט אין די בערג, נעבן דער שווע־דישער גרענעץ — איז אים געלונגען אַריבערצוקריכן אויף יענער זייט. גע־וען דאָרט אויך ד״ר קורטשינסקי, אַ זייער באַקאַנטער כירורג פון טראָנד־היים, און דער דיריגענט פון דעם וועלט־באָרימטן בודאָפּעשטער רינג־קוואַרטעט, איפולי. ער איז געווען מיט זיין קוואַרטעט אויף גאַסטראָלן אין בערגן, האָבן די דייטשן אויסגעפונען אַז ער איז אַ ייד און אים אַריינגעשליי־דערט אין לאַגער. געווען אויך אין בערג בערנהארט קאַץ, באַקאַנטער סאָ־ציאַליסטישער טוער אין אָסלאָ. ער האָט עס איבערגעלעבט די עבודת־פּרך און די פּורעניותן אינעם לאַגער אינאיינעם מיט נאָך 55 פון די הונדערט. דריי יאָר האָט ער זיך געמאַטערט אין בערג און געזען הונדערט מאָל דעם טויט פאַר די אויגן.

איך האָב אים, בדרך צופאַל, באַגעגנט אַלס מיטגליד פון אַן „אונרא״־

קאָמיסיע אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד. ער האָט מיר דערציילט געוויס וועגן די דראַמאַטישע טעג אין בערג ערב דער באַפרייאונג. די 46 לעבן־געבליבענע יידן פון בערג האָבן זייער רעטונג צו פאַרדאַנקען דעם גראַף בערנאַדאָט, דעם פאַרזיצער פון שוועדישן רויטן־קרייץ, דעם זעלבן וואָס האָט געפירט אונטערהאַנדלונגען מיט די צעשמעטערטע דייטשן ערב זייער קאַפּיטולאַציע.

די מיטגלידער פון „יעמע־פראָנטן", די נאַרווענגישע פאַרטיזאַנער, וועל־כע האָבן געאַרבעט מעשים ערב דער באַפרייאונג, האָבן אַנטדעקט אַ דייטשן פּלאַן וואָס האָט פאַרויסגעזען די עקזעקוציע פון די בערגער יידן און דאָס פאַרברענען די יידן פון „געלן" באַראַק אָנפאַנג מאַי. האָבן זיי זיך פאַר־שטענדיקט וועגן דעם מיטן שוועדישן רויטן־קרייץ, און ווען דער „געלער" באַראַק האָט געגומען ברענען און מען האָט געפירט די 46 יידן אין וואַלד אַריין צום שיסן, איז דעמאָלט טאַקע אָנגעקומען אַ שליח פון גראַף בערנאַדאָט און האָט פאַרלאַנגט אַרויסצוגעבן די דאָזיקע יידן דעם רויטן־קרייץ, מאַכנדיק דעם לאַגער־אויפזעער פאַראַנטוואָרטלעך פאַר זייער לעבן. דער רוצחישער לאַגער־שעף, דער היגער נאַצי וואלעסדא, האָט זיך דערשראָקן און נישט געוואָגט צו דערשיסן די 46 יידן. ער האָט זיי איבערגעלאָזן אין וואַלד אַן אויפזיכט און די פאַרטיזאַנער האָבן זיי אָפּגעפירט געהיימערהייט קיין שוועדן, אויס מורא אַז דער דאָזיקער לאַגער־מערדער זאָל ניט חרטה האָבן אין פאַל ווען די מלחמה ענדיקט זיך נישט שנעל.

4. שווייץ

יידישע פליטים אין דער שווייץ אין דער צייט פון קריג

פון אלפרעד אַבראַהאַמער

אַרײַנפיר

שווייץ איז אַ קליין לאַנד. איר שטח פאַרנעמט אַ 40,000 קוואַדראַט קמ.; איר באַפעלקערונג ציילט בערך פיר מיליאָן צוויי הונדערט און פופציק טויזנט נפשות. שווייץ פאַרמאָגט בלויז יבשה־גרענעצן. זי האָט ניט קיין שום צוטריט צום ים, אַזוי אַז יעדער וואָס וויל פון דאָרט אויסוואַנדערן, מוז באַקומען אַ טראַנזיט דורך די שכנותדיקע לענדער, ווי פראַנקרייך, איטאַליע, אאַז"ו.

אין פאַרלויף פון צוויי יאָר — פון נאָוועמבער 1942, ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען דעם ניט־אָקופירטן טייל פראַנקרייך — ביז דער ענדגילטיקער באַפרייאונג פון פראַנקרייך, איז די שווייץ געווען אין גאַנצן אַרומגענומען מיט די לענדער פון דער „אַקס", ד"ה דייטשלאַנד מיט אירע סאַטעליטן, און עס איז נישט געווען קיין שום מעגלעכקייט פאַר די פליטים אַרויסצופאָרן.

די קריגס־נייטראַליטעט פון דער שווייץ איז געווען ניט געירט אין די לעצטע צוויי וועלט־מלחמות. ווירטשאַפטלעך איז זי אָבער געווען זייער שטאַרק אָפהענגיק פון אירע שכנים — אין דער ערשטער ריי פון דייטשלאַנד — און די עקאָנאָמישע אָפהענגיקייט האָט משפיע געווען אויף איר פאָליטיק אין שייכות צו די פליטים.

שווייץ איז אַ לאַנד וואָס האָט זייער אַסך אויסלענדער. אין יאָר 1938 זענען כמעט 8.5% פון איר באַפעלקערונג געווען אויסלענדער, גענוי: 355 טויזנט. צווישן זיי 155 טויזנט דייטשן און 127 טויזנט איטאַליענער. דערפאַר האָט אויך די שווייצאַרישע מאַכט קרום געקוקט אויף דעם צופלוס פון ווייטערדיקע פרעמדע וואָס האָבן זיך דאָרט געוואָלט באַזעצן.

שווייצאַרישע געזעצגעבונג וועגן אויסלענדער

דער רעכטלעכער יסוד פון גאַנצן קאָדעקס וועגן אויסלענדער איז דאָס געזעץ פון 26סטן מערץ 1931, אונטערן נאָמען: „געזעץ (פעדעראַלער) וועגן אויפהאַלט און באַזעצן זיך פון אויסלענדער".

דאָס געזעץ איז געביטן געוואָרן דורך דעם בונדעס־ראַט אין נאָוועמבער 1933 און איז אַריין אין קראַפט, צוזאַמען מיט די אויספיר־אינסטרוקציעס, דעם 1טן יאַנואַר 1934. דער הויפט־פרינציפ פון דעם דאָזיקן געזעץ איז אָזאַ: אַן אויסלענדער מוז האָבן אַ דערלויבעניש אויפצוהאַלטן זיך אין דער שווייץ פון דער געהעריקער מאַכט וועלכע קען לויט איר איינזען צוטיילן, אָדער צוריקנעמען די דערלויבעניש, ד"ה אַז פון יורידישן שטאַנדפונקט אָנערקענט ניט די שווייץ קיין שום אַבסאָלוטע אויפהאַלט־רעכט פאַר אויסלענדער.

דאָס געזעץ אונטערשיידט צווישן סאָרטן אויסלענדער:

1. פערזאָנען, וועלכע האָבן בירגערשאַפט פון זייערע לענדער; זיי קענען באַקומען אויפהאַלט מיט אַרבעטס־רעכט. קאָמפּעטענט פאַר דעם זעלבן: די פאָליציי פאַר אויסלענדער (פרעמד־פאָליציי) און די קאַנטאָנאַלע אַרבעטס־אַמטן. די באַדינגונגען זענען: באַזיצן אַ גילטיקן פאַספּאָרט, וואָס די שווייץ אָנערקענט. פאַרלירן דעם פאַספּאָרט אָדער דאָס אָפּלויפן פון טערמין פירט צום אויטאָמאַטישן צוריקציען פון אויפהאַלט־רעכט.

2. שטאַטלאָזע אָדער אויסלענדער מיט ניט־גילטיקע פאַספּאָרטן (דאָס שווייצאַרישע רעכט מאַכט נישט קיין שום אונטערשייד צווישן די צוויי קאַטעגאָריעס וואָס ווערן באַצייכנט מיטן נאָמען „שטאַטנלאָזע" און „שריפּטלאָזע") קענען באַקומען בלויז טאָלעראַנץ־רעכט („טאָלעראַנץ־באַוויליקונג"), נאָכן בייליגן אַ געלט־קויציע. זיי מוזן אויך באַזיצן אַ שווייצאַרישע אַריינפאָר־וויזע.

דאָס געזעץ זאָגט גאָרניט וועגן אויסלענדער אַריינגעקומענע אומלעגאַל. וועגן זיי ווערט ערשט גערעדט אין ווייטערדיקע פאַראָרדענונגען, אַרויסגעגעבן ערשט בעת דער מלחמה.

דאָס טאָלעראַנץ־רעכט, פונקט אַזוי ווי דאָס אויפהאַלט־רעכט, קען ווערן צו יעדער מינוט צוריקגענומען. דאָס באַקאַנטע אַזיל־רעכט פאַר פאָליטישע פליטים איז נישט קיין שווייצאַריש געזעץ. עס קען ווערן צוגעטיילט בלויז אינדיווידועל און לויט פרייער אָנערקענונג פון דער מאַכט, אָבער קיין שום אויסלענדער האָט נישט קיין רעכט דאָס צו פאַרלאַנגען, אָדער צו פאָדערן.

פאַראָרדענונג פון 17טן אָקטאָבער 1939

מיטן קריגס־אויסברוך זענען די געזעצן פאַרשאַרפט געוואָרן. מיר ציטירן די ווויכטיקסטע ענדערונגען פאַראָרדנט דורך דעם פעדעראַלן ראַט, פון 17טן אָקטאָבער 1939:

„אין פאַל מע קען נישט זיין זיכער אַז דער פאַספאָרט פון אַן אויס־לענדער וועט פאַרלענגערט אָדער באַנייט ווערן נאָך זיין אָפּלויף־טערמין, וועט ער גלייך באַטראַכט דורך דער שווייצאַרישער מאַכט פאַר נישט גילטיק, אפילו וען דער טערמין איז נאָך נישט אָפּגעלאָפן. אַלס פּועל־יוצא דערפון, וועט דאָס אויפהאַלט־רעכט אַוועקגענומען. דאָס מיינט איבערהויפּט די אויס־לענדער, וואָס דאַרפן דורכמאַכן דאָס מיליטער־דינסט אין זייער היימלאַנד (דעזערטירן), און בכלל אַלע עמיגראַנטן".

אין דער שפּעטערדיקער אינטערפרעטאַציע האָט מען באַטראַכט פאַר אַזעלכע אַלע בירגער פון די לענדער, וואָס די דייטשן האָבן אָקופּירט, אומאָפּ־הענגיק דערפון צי זיי האָבן יאָ אָדער ניט געהאַט קיין גילטיקע פּעסער. זיי זענען אַלע באַטראַכט געווארן פאַר עמיגראַנטן, אויף וועמען עס איז חל דער אויבן ציטירטער פאַראַגראַף.

— „די אויסלענדער קענען באַקומען נאָר טאָלעראַנץ־רעכט, וואָס קען צו יעדער צייט צוריקגערופן אָדער באַגרענעצט ווערן.

דער באַשלוס ווערט אָבער ריין טעאָרעטיש מיטן מאָמענט פון באַזעצן דעם ניט־אָקופּירטן טייל פראַנקרייך דורך די דייטשן — ווייל זינט דעמאָלט זענען בכלל אַלע פראַקטישע מעגלעכקייטן פון עמיגראַציע פאַרשוואונדן.

— „די שווייצאַרישע פּאָליציי וועט האָבן דעם פולן קאָנטראָל איבער די עמיגראַנטן וואָס געפינען זיך אין לאַנד. זי קען עווענטועל, בשותפות מיט פריוואַטע הילפס־אָרגאַניזאַציעס, אויספּארשן אַלע עמיגראַציע־מעגלעכקייטן. איר פליכט איז אויך צו היטן, אַז די אַלע מעגלעכקייטן זאָלן ווערן אויסגע־נוצט. די עמיגראַנטן פון זייער זייט זענען פאַרפליכט צו זוכן און אויס־נוצן יעדע מעגלעכקייט פון עמיגראַציע.

די דאָקומענטן (אויסלענדער־קאָרטע) פון די עמיגראַנטן מוזן זיין לייכט צו דערקענען. פאַר דעם טאָלעראַנץ־רעכט קען די פעדעראַלע פּאָליציי פּאָ־דערן פון די עמיגראַנטן זייער ביישטייער מיט אַנטשפרעכנדיקע געלט־סומען אויף הילף וואָס די הילף־אָרגאַניזאַציעס דאַרפן גאַראַנטירן פאַר די אָרעמע עמיגראַנטן.

די עמיגראַנטן דאַרפן זיך אָפּהאַלטן פון יעדער פּאָליטישער טעטיקייט און וועלכער עס איז אַנדערער טעטיקייט, וואָס קען שאָדן די נייטראַליטעט פון דער שווייץ. אַן אַ ספּעציעלער דערלויבעניש פון דער פעדעראַלער פּאָליציי, טאָר קיין עמיגראַנט ניט אָננעמען קיין שום געצאָלטע אָדער נישט באַצאָלטע אַרבעט.

צו יעדער מינוט קען ווערן פאַראַרדנט: 1) אַז דער עמיגראַנט דאַרף זיך פערזיאָדיש מעלדן בייַ דער פּאָליציי. 2) אַז ער דאַרף זיך אויפהאַלטן נאָר אין ספּעציעלע ערטער, אָדער אַז ער טאָר זיי נישט פאַרלאָזן אָן אַ ספּעצי־לער דערלויבעניש. 3) אַז אַן עמיגראַנט מוז וואוינען אין האָטעל אָדער פענ־סיאָנאַט. ער קען אויך ווערן אינטערנירט אין אַ באַוואַכט הויז אָדער אין אַ לאַגער".

די לעצטע פאַראַדענונג איז אויך באַלד אַריין אין קראַפט. שוין דעם 12טן מערץ 1940 איז אינגעפירט געוואָרן צוואַנג־אַרבעט פאַר עמיגראַנטן. אויפן סמך פון באַשלוס פון פעדעראַל־ראַט האָט מען געשאַפן אַרבעטס־לאַגערן פאַר עמיגראַנטן, וואָס זענען געווען אונטערן רשות פון דעם פעדעראַלן יוסטיץ־און פאָליציי־דעפּאַרטמענט.

נייע קאַטעגאָריע וואָס געניסט פון אַזיל־רעכט: פּליטים

מיר האָבן שוין דערמאָנט, אַז די שווייץ האָט נישט אָנערקענט קיין שום רעכט פאַר אויסלענדער, וואָס זענען אומלעגאַל געקומען אין לאַנד. דאָך פון אויגוסט 1942, צוליב דער מאַסן־דעפּאַרטאַציע פון יידן פון בעלגיע, האָלאַנד און פראַנקרייך (אָקופּירטע און נישט אָקופּירטע), זענען יידן מאַסנ־וויז אַריבער די שווייצאַרישע גרענעץ אומלעגאַל. אין אָנפאַנג האָט די שווייצאַרישע מאַכט נישט איינעם פון די דאָזיקע פּליטים צוריקגעשיקט אויף דער צווייטער זייט; דאָרט זענען זיי אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דער ווישי־פּאָליציי אָדער פון געשטאַפּאָ און דערנאָך דעפּאַרטירט גע־וואָרן. אָזאַ האַנדלונג האָט אָבער אָנגעטראָפן אויף אַ שטאַרקן פראָטעסט מצד דער עפנטלעכער מיינונג אין דער שווייץ (מיר ציטירן ווייטער די פרע־סע־אָפּקלאַנגען וועגן דער פראַגע).

די שווייצאַרישע רעגירונג האָט זיך געפילט געצוואונגען צו עפענען די גרענעצן און אויפנעמען אַ געוויסע צאָל פּליטים. שפּעטער האָט די שווייי־צאַרישע מאַכט געפּרואווט שאַפן געוויסע קאַטעגאָריעס פּליטים, וועלכע מען טאָר נישט צוריקשיקן. אין דער פּראַקטיק איז אָבער דער גאַנצער ענין געווען אָפּהענגיק פון דער גרענעץ־פּאָליציי. די פּליטים, וועלכע זענען גע־קומען נאָך דעם 1טן דעצעמבער 1942, האָבן באַקומען אַנדערע רעכט און זענען אָנגערופן געוואָרן „פּליטים“ (אין קעגנזאַץ צו „עמיגראַנטן“). זייער יורידישע לאַגע איז רעגולירט געוואָרן דורך אַ באַשלוס פון פעדעראַלן ראַט פון 12טן מערץ 1943:

„דער באַשלוס איז נוגע די פּליטים געקומענע נאָך דעם 1טן דעצעמבער 1942. די פּליטים וועלן אינטערנירט אויפן סמך פון אַ פאַראַדענונג פון דער פאָליציי־אָפּטיילונג ביים יוסטיץ־דעפּאַרטמענט און פון דער פאָליציי. אַרבעטס־פּעאיקע פּליטים וועלן באַזעצט אין לאַגערן, אין הייזער פאַר אינ־טערנירטע, און האָבן די מעגלעכקייט אויסצופירן אַרבעטן לטובת די פאָלקס־אינטערעסן. אין ספּעציעלע פאַלן קען אַן אַרבעטס־פּעאיקער פּליט באַקומען, מיט דער צושטימונג פון דער קאַנטאָנאַלער מאַכט, אַ דערלויבעניש צו וואוינען מחוץ דעם לאַגער אָדער דעם הויז פאַר אינטערנירטע. די נישט אַרבעטס־פּעאיקע פּליטים (קינדער, מוטערס פון קליינע קינדער, אַלטע און קראַנקע) וועלן לויט די מעגלעכקייטן אייגנאָרדנט ווערן אין „פריי־יע פּלע־צער“, ד״ה ביי שווייצאַרישע פאַמיליעס, וואָס וועלן פרייוויליק זיי צונעמען,

און אין אַנדערע פאַלן — אין הייזער פאַר אינטערנירטע אָדער אין לאַגערן. אויב מע קען זיי פערזענלעך גאָרנישט פאָרווארפן, קען מען זיי, מיט דער צושטימונג פון דער קאַנטאָנאַלער מאַכט, דערלויבן צו וואוינען אין האָטעלן, פענסיאָנאַטן אָדער פריוואָט, אויף אייגענע קאָסטן. נאָר אין באַזונדערע אויסנאַם־פאַלן קענען די פּליטים באַקומען די דערלויבעניש אויף פאַרדינסט־אַרבעט. די באַווילקונג ווערט אַרויסגעגעבן דורך דער פאָליציי־אָפּטיילונג אין בערן, מיט דער צושטימונג פון דער קאַנטאָנאַלער מאַכט און נאָר אין פאַל וועז דאָס איז נייטיק פאַר די אינטערעסן פון לאַנד. לויט די אָנווייזונגען פון דעם יוסטיץ־און פּאָליציי־דעפּאַרטמענט, גיט די פּאָליציי אַרויס די פאָר־שריפטן וועגן דער אויפּפירונג פון די פּליטים. דאָרט ווערט אויך פעסטגע־שטעלט דער רעגולאַמין פון די לאַגערן און היימען פאַר פּליטים, ווי אויך די פאָרשריפטן פאַר די יעניקע וואָס וואוינען מחוץ די לאַגערן. די פּאָליציי און די קאַנטאָנאַלע מאַכט וועלן זיך פאַרנעמען מיטן אויפּפאַסן אַז די פאָר־שריפטן זאָלן ווערן אויסגעפירט.

די פּליטים איז פאַרבאָטן יעדע פּאָליטישע טעטיקייט, ווי אויך יעדע טאַט וואָס קען זיין אין סתירה צו דער נייטראַליטעט־פּאָליטיק פון דעם פעדעראַלן ראַט. אָן אַ בפירושער דערלויבעניש פון דער פּאָליציי איז אין קיין פאַל נישט דערלויבט פאַר אַ פּליט אויפצוטרעטן עפנטלעך (האַלטן רעפע־ראַטן, פּובליקירן אין דער פרעסע, אַרויסגעבן דרוק־זאַכן אאַז"וו.)".

**
*

מיר טרעטן איצט צו צו באַשרייבן דאָס לעבן פון די פּליטים. כדי צו פאַרשטיין זייער לאַגע אין דער צייט פונעם קריג, דאַרף מען זאָגן עטלעכע וועדטער וועגן דער צייט זינט היטלערס קומען צו דער מאַכט אין 1933 ביזן אויסברוך פון קריג.

עמיגראַנטן אין שווייץ 1933—1939

די ערשטע יידישע פּליטים אין דער שווייץ זענען געווען דייטשע יידן. מיטן מאַמענט וועז די נאַציס האָבן איבערגענומען די מאַכט (און בפרט זינט מערץ 1933, ד"ה נאָך דער רייכסטאָג־שרפה און די זיגרייכע וואַלן) האָבן אַ סך דייטשע יידן געזוכט אַ מקום־מקלט אין דער שווייץ, און זייער צאָל איז כסדר געוואקסן.

צוערשט איז דאָס געווען צום גרעסטן טייל אינטעליגענץ (געלערנטע און הויכע באַאמטע, וואָס די נייע מאַכט האָט אַראָפגעזעצט). שפּעטער זענען אויך געקומען אַ סך יונגע מענטשן וואָס האָבן מער אין דייטשלאַנד נישט געהאַט אויף וואָס צו וואַרטן. עס זענען דאָרט געווען מענער און פרויען פון פאַרשיידענעם עלטער און באַרופן, צווישן זיי אַ באַדייטנדיקע צאָל יוריסטן. אין דער ערשטער צייט זענען געקומען מענטשן מיט געלט, אָבער אויך זייער פיל אָזעלכע וואָס האָבן נישט געהאַט קיין שום מיטלען. ס'זענען

געווען צווישן זיי דייטשע בירגער, שטאַטנלאָזע, ווי אויך בירגער פון אַנדערע לענדער, וואָס האָבן לאַנגע יאָרן געוואוינט אין דייטשלאַנד. דאָס האָט שוין געשאַפן פאַרשיידענע פראָבלעמען: שטיצן די נויטבאַדערפטיקע, העלפן עמיגראַנטן אָדער צוריקשיקן אין זייערע לענדער די ניט־דייטשע בירגער.

די שווייצאַרישע מאַכט־אָרגאַנען זענען גלייך פון אָנהייב געשטאַנען אויף דעם שטאַנדפונקט, אַז שווייץ איז נאָר אַ טראַנזיט־לאַנד און נאָר אין אויס־נאָמ־פאַלן האָבן זיי געגעבן די דייטשע עמיגראַנטן רעכט צו אַרבעטן.

אין יענער צייט זענען אָבער נאָך געווען מגלעכקייטן צו קענען ווייטער פאָרן, ספּעציעל קיין פראַנקרייך און קיין בעלגיע. דאָס באַווייזט צוו"אַ דער ראַפּאָרט, אַרויסגעשיקט דעם 5טן אפריל 1936 דורך דער יידישער הילפס־אָרגאַניזאַציע פאַר פליטים אין שווייץ צו דער „האַיאַס"־צענטראַלע אין פאַריז: „...די צאָל דייטשע פליטים, אָנגעקומענע אין די לעצטע דריי יאָר, באַטרעפט 5,440, פון דעם זענען 5,054 געפאָרן ווייטער אָדער זיך אומגעקערט אין די לענדער פון זייער אָפשטאַם: 158 — קיין ארץ־ישראל, 67 — אין לענ־דער מעבר לים, 43 — זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן צו לערנען זיך אַ פאַך. בלויז 118 פליטים זענען געבליבן אין דער שווייץ דעם 30סטן אַפּריל 1936. פון די 118 זענען נאָר 41 לעגאַליזירט געוואָרן. פיל פון זיי האָבן געלעבט אין זייער שלעכטע באַדינגונגען, ווייל נאָר אין ספּעציעלע פאַלן האָבן זיי געקענט קריגן אַרבעטס־רעכט. בלויז עטלעכע שרייבער האָבן געהאַט מעגלעכקייטן עפּעס צו פאַרדינען פון זשורנאַליסטישער אַרבעט".

פון דעם באַריכט איז קלאָר, אַז נאָר זייער ווייניק פליטים זענען גע־בליבן אין דער שווייץ. צום גרויסן באַדויערן, איז נאָר אַ קליינע צאָל פליטים אַוועק מעבר לים. דער גרעסטער טייל איז אַוועק אין די לענדער, וואָס זענען שפּעטער אָקופּירט געוואָרן פון די דייטשן און זענען אַזוי אָרום אַריינגעפאַלן אין די לאַפּעס פון דער געשטאַפּא.

דער מצב, ווי עס האָבן אים פאַרגעשטעלט די שווייצאַרישע הילפס־אָרגאַניזאַציעס פאַר פליטים, האָט זיך נישט געביטן ביז מערץ 1938. דעם 31סטן דעצעמבער 1937 האָבן בלויז 103 פליטים געגאָסן פון יורידישער אָדער מאַטעריעלער הילף.

פון מערץ 1938 ביזן קריג־אויסברוך

אין מערץ 1938, מיטן אָנשלוס פון עסטרייך, זענען טויזנטער נייע פליטים אָנגעקומען דורך די בערג, איבערלאָזנדיק הינטער זיך זייער גאַנצן פאַרמעגן. אין דער צייט ווען צווישן די פריערדיקע פליטים זענען געווען טיילמאָל מענטשן מיט גרעסערע געלט־סומען, האָבן די עסטרייכישע פליטים גאָרנישט פאַרמאָגט. די הילפס־קאָמיטעטן האָבן־אַרגאַניזירט אַ ספּעציעלע קליידער־קאָמאָר, וואו מען האָט פאַרטיילט די סאָמע נויטבאַדערפטיקע קליידער, וואָס מען האָט געזאַמלט צווישן יידן אָדער ביי דער שווייצאַרישער באַפעלקערונג.

גרעסערע שווערישקייטן האָט געשאַפן דער וואוינונגס־פראָבלעם. היות די שווייצאַרישע מאַכט האָט נישט געהאַט דאָס אַרומדרייען זיך פון די פּליטים אין די גרויסע שטעט, האָבן די הילפס־ארגאַניזאַציעס געדונגען ליידיקע האָטעלן, אָדער הייזער. דעם 31סטן דעצעמבער 1938 האָבן זיך אין אַזעלכע הייזער אויפגעהאַלטן 877 פּליטים. די שותפותדיקע וואוינונגען האָבן געהאַט נאָר איין גוטע זייט, וואָס מען האָט געקאָנט דאָרט איינאָרדענען קורסן צו לערנען די פּליטים אַ מלאכה, ווי אויך די ניטיקע שפּראַכן.

דער גאַנצער ענין האָט אָנגעטראָפן אויף גוואַלדיקע שוועריקייטן, ווייל נישט בלויז אַרבעטן, נאָר אויך לערנען און אָנגעמען פּראַקטיק איז דורך דער פּאָליציי פאַרבאָטן געווארן.

די נויטוועגדיקייט צו אויסלערנען די פּליטים אַ פּאַך איז פון 1937—1938 געווען זייער גרויס. די יוגנט צווישן די פּליטים האָט בכלל נישט געהאַט קיין פּאַכן און די עלטערע האָבן אָפט פאַרמאָגט אַזעלכע פּאַכן, וואָס האָבן מער נישט געקענט זיין נוצלעך: 35% זענען געווען סוחרים און האַנדלס־יוריסטן; 10% דאָקטוירים, געלערנטע און לערער; 5% אינזשענירן און כעמיקער; בלויז 25% זענען געווען האַנטווערקער. די איבעריקע 25% האָבן קיין שום באַרוף נישט געהאַט.

די צאָל פון די פּליטים איז געוואקסן, אָבער אין די יאָרן 1938—1939 האָט מען נאָך געהאַט מעגלעכקייטן וויטער צו פּאָרן. אַזוי זענען טאָקע אין פאַרלויף פון 1939—1940 פּערזאָן אַוועק וויטער. 250 פון זיי זענען ליידער אַוועק אין לענדער וואָס זענען שפּעטער אָקופּירט געווארן דורך דעם דייטש (103 קיין פראַנקרייך). די איבעריקע האָבן עמיגרירט: 456 — קיין ענגלאַנד; 424 — אין די פאַראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע; 186 — קיין ארץ־ישראל; די רעשט אין אַנדערע לענדער מעבר־לים.

דער אויסברוך פון קריג אין סעפּטעמבער 1939 האָט שווער געמאַכט דאָס וויטערדיקע פּאָרן און געשאַפן פאַר די פּליטים אין דער שוויץ נייע, שווערע באַדינגונגען.

פּליטים אין צייט פון קריג

דער ערשטער פּעריאָד ביז אויגוסט 1942: אַרבעטס־לאַגערן פאַר די פּליטים

ווי מיר האָבן שוין פריער דערמאָנט — זענען, מיטן מאָמענט פון קריג־אויסברוך, אויפגעקומען נייע יורידישע שווערישקייטן פאַר אויסלענדער בכלל און עמיגראַנטן בפרט. אַ גרויסע ענדערונג איז פאָרגעקומען מיטן איינפירן צוואַנג־אַרבעט אין אַרבעטס־לאַגערן, געשאַפן אויפן סמך פון אַ דעקרעט ארויסגעגעבן דורכן פעדעראַלן ראַט דעם 12טן מערץ 1940.

דאָס שאַפן פון די אַרבעטס־לאַגערן האָט מען באַגרינדעט מיט פאַר־שיידענע מאָטיוון, ווי למשל, די באַדערפענישן אויסצופירן באַשטימטע

אַרבעטן, דאָס פעלן פון אַרבעטס־הענט ווי אַ פּועל־יוצא פון דער מאַ־
ביליזאַציע, די געפאָר פון דעמאָראַליזאַציע צוליבן לאַנגן אַרומגיין אָן
באַשעפטיקונג. און אַזוי ווי נאָרמאַלע אַרבעט איז געווען געזעצלעך פאַר־
באָטן, איז דער אינציקער אויסוועג געווען: אַרבעטס־לאַגערן. אַלס ווייטער־
דיקע סיבה, איז אָנגעגעבן געוואָרן די פיזישע צוגרייטונג פאַר ווייטערדיקער
עמיגראַציע, וואו די עמיגראַנטן דערוואַרט בדרך כלל אַ האַרט לעבן. מע
קען אָבער די מאָטיוון ניט נעמען ערנסט. קיין שום צוועקמעסיקע צוגרייטונג
האָבן די לאַגערן נישט געגעבן. ווען די שווייצאַרישע מאַכט וואָלט עס באמת
געמיינט, וואָלט זי נישט געמאַכט אַזויפיל שוועריקייטן פאַר איבערשולן די
פּליטים. די וויכטיקסטע סיבה איז געווען, וואַרשיינלעך, די מיליטעריש
מאָביליזאַציע פון די שווייצאַרישע בירגער.

די פּליטים האָבן געאַרבעט ביים בויען שאָסייען און דאַמבעס אויף
טייכן, ביים אויסקאָרטשעווען וועלדער אאַז"וו. עס זענען אויך געשאַפן גע־
וואָרן לאַגערן מיט כשרע קיכן און ספּעציעלע לאַגערן פאַר יוגנט.

דער רעזשים אין די אַרבעטס־לאַגערן פאַר פּליטים איז געווען זייער
אַ ליבעראַלער. נאָך דער אַרבעט האָט מען געקענט פריי פאַרברענגען. די וואָס
האָבן געוואוינט לעבן גרויסע שטעט האָבן זייער „סוף־וואָך" פאַרבראַכט
מחוץ דעם לאַגער. אויסער דעם האָבן די פּליטים יעדע זעקס וואָכן באַקומען
אַן אורלויב פון פיר ביז פינף טעג. די אינטערנירטע האָבן אַליין דעצידירט
וועגן זייער פרייער צייט. זיי האָבן אַרגאַניזירט קאָמיטעטן, פאַרלעזונגען,
רעציטאַציעס, טעאַטער־פאַרשטעלונגען, ביבליאָטעקן אאַז"וו.

אין יאָר 1941 און ספּעציעל אין 1942, זינט דעם אָנקום פון די נייע
פּליטים, זענען די עמיגראַנטן געווען נאָך מער פריווילעגירט. דער גרעסטער
טייל פון זיי איז, נאָכן אָפּזיין אַ געוויסע צייט אין די לאַגערן, צוריקגעשיקט
געוואָרן אין די קאַנטאָנען, וואו זיי האָבן געהאַט פריער טאָלעראַנץ־רעכט.
מען האָט זיי נאָר ערופן, יעדעס יאָר, אויף צוויי־דריי מאָנאַטן „אַרבעטס־
דינסט". נאָר די, וואָס האָבן צוליב פאַרשיידענע סיבות נישט באַקומען קיין
טאָלעראַנץ־רעכט, זענען געבליבן אין די לאַגערן.

די צוואַנג־אַרבעט איז נאָר חל געווען אויף מענער. פרויען, יונגע און
פּאעיקע צו אַרבעט, האָט מען אָפּטמאָל גערופן צו לאַנדווירטשאַפּטלעכע
אַרבעטן אין דער צייט פון שניט. די יידישע קאָמיטעטן האָבן אָבער אַליין
איינגעאָרדנט פּלעצער, וואו פרויען האָבן געוואָשן און פאַרריכט קליידער און
וועש פאַר די לאַגערן.

די אַרבעטס־לאַגערן זענען געווען אונטערגעאָרדנט אַ ספּעציעלן דע־
פּאַרטמענט אונטער דעם נאָמען „צענטראַל־לייטונג פון אַרבעטס־לאַגערן"
מיטן זיץ־אָרט אין ציריך, וואָס איז געווען אונטערגעוואָרפן דער פּאָליצייי־
צענטראַלע אין בערן.

אין יאָר 1941 האָט די צענטראַלע לייטונג איינגעפירט אַ סך אויסבע־
סערונגען. די וויכטיקסטע איז געווען דאָס איינאָרדענען פאַך־קורסן פאַר

שניידער, שוסטער און סטאָלער אין ציריך, פאַר מעטאַל־אַרבעטער אין באַדן, און פאַר גערטנער אין דאַוואָס.

דעם 22סטן יאַנואַר 1942 האָט די פאָליציי־אָפּטיילונג ענדלעך דערלויבט יונגע פליטים פון 16 ביז 22 יאָר צו לערנען זיך פאַכן ביי שווייצאַרישע האַנט־ווערקער און אָפּגעבן די עקזאַמענס. די לערן־באַדינגונגען זענען געווען די זעלבע ווי פאַר דער שווייצאַרישער יוגנט. די אויסגאַבן זענען מערסטנטייל געדעקט געווארן פון די הילפס־אָרגאַניזאַציעס און פון „אָרט". און אָט זענען די פאַכן: בעקערייַ, צוקער־בעקערייַ, פריזירערייַ, גערטנערייַ, לאַנדווירטשאָפט, צייכנערייַ, סטאָלערייַ, שוסטערייַ, שלאָסערייַ, קירזשנערייַ, אָפּטיקער, מאָלערייַ, און — אין געוויסע פאַלן — אויך מעכאַניקער.

מיטן מאָמענט פון איינפירן די אַרבעטס־לאָגערן האָבן אויך דאָקטוירים און ציין־דאָקטוירים צווישן די עמיגראַנטן באַקומען די מעגלעכקייט צו אַרבעטן.

זינט דעם קריג־אויסברוך האָבן זיך פאַרקלענערט די מעגלעכקייטן פון דער וויטערדיקער עמיגראַציע. און אויב אין יאָר 1939 האָבן 1840 פליטים פאַרלאָזט די שווייץ, האָבן אין יאָר 1940 עמיגרירט נאָר 384. אין 1941 — 22. אין יאָר 1942 — 66. אין נאָוועמבער 1942, נאָך דעם באַזעצן די „פרייַ זאָנע" פון פראַנקרייך, האָט זיך יעדע מעגלעכקייט פון עמיגראַציע אָפּגע־שטעלט.

די צווייטע תקופה: פון אויגוסט 1942

אַ נייער שטראָם פון אומלעגאַלע עולים; די שווייצאַרישע עפּנטלעכקייט קעמפט פאַר אַזיל־רעכט

פון אויגוסט 1942 איז אַריין אַ נייער שטראָם פליטים אין דער שווייץ. די סיבה דערפון זענען געווען די מאַסן־דעפּאָרטאַציעס פון האָלאַנד, בעלגיע און פראַנקרייך. מיט לעבנס־געפאָר זענען די פליטים אַדורך די מיט שניי־באַדעקטע בערג, די גרענעצן, אָבער אַ גרויסער טייל איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון דעם שווייצאַרישן גרענעץ־פּאָסטן און איז גלייך צוריקגע־שיקט געוואָרן. די געציילטע, וואָס זיי איז געלונגען אַריינצוקומען אין דער שווייץ, האָבן באַקומען אַזיל־רעכט.

די האַנדלונג פון דער שווייצאַרישער גרענעץ־פּאָליציי האָט אויפגע־רודערט די גאַנצע שווייצאַרישע עפּנטלעכקייט. די שווייץ איז פון שטענדיק באַקאַנט אַלס ליבהאָבער לאַנד, און דאָס צוריקשיקן מענטשן אויף אַ זיכערן טויט האָט אַרויסגערופן אַ געהעריקע רעאַקציע. אַ גרויסע צאָל צייטונגען זענען אַרויסגעטראָטן אין קאַמף פאַר די אומגליקלעכע פליטים. ספּעציעל דאָרף מען דאָ דערמאָנען: „פאָלקסרעכט", „פרייַע פאָלק", די באַזעלער „נאַציאָנאַל־צייטונג", „די טאַט" און די וואָכן־זשורנאַלן „די וועלט־וואָכע" און „די נאַציאָן". די לעצטע וואָכנשריפט האָט געפירט אַן אומאויפהערלעכן קאַמף פאַר אַזיל־רעכט און קעגן די אַלע שיקאַנעס מצד דער שווייצאַרישער מאַכט.

אלס ביישפיל וועלן מיר ציטירן דעם „פאלקסרעכט", ארגאן פון דער שווייצאַרישער סאציאַליסטישער פארטיי (פון 30סטן מערץ 1942): „וואו איז דער אמת? דאס פאליציי־ביורא פארזיכערט אונדז כסדר אז עס וועט זיך באמיען צו האַנדלען אין באַצוג צו די פליטים אויף א שטרענג־הומאַניטאַרן אופן; אז יעדער פאַל וועלט אויסגעפארשט לויט געריכטע און אביעקטיוע פרינציפן; בלויז אין פאַל וועט עס וווייזט זיך ארויס אז דער פליט איז נישט ווירדיק אריינגעלאזן צו ווערן אין דער שווייץ, ווערט ער צוריקגעשיקט. אין די לעצטע טעג האט מען אונדז אבער איבערגעגעבן א ידיעה וועגן צוויי פרויען וועלכע מ׳האט צוריקגעשיקט אן קיין פארהער".

סוף 1942 איז פארגעקומען אין שווייצאַרישן נאַציאַנאַל־ראט (פארלאַמענט) א גרויסע דעבאַטע איבער דעם פליטים־פראבלעם, מיט א שטארקן אפקלאַנג אין דער עפנטלעכקייט. אין דער דאזיקער צייט זענען אלע פליטים אריינגעלאזן געווארן אין לאַנד. אויך אין נאוועמבער 1942, נאך דעם אקופירן דעם ביז איצט נאך נישט אקופירטן טייל פראנקרייך, האט מען ליבעראל געעפנט די גרענצן. דערנאך האט די גרענץ־פאליציי אריינגעלאזן פאַמיליעס מיט קליינע קינדער, אלטע לייט, פאליטיש פארפאלגטע, דעזערטירן (געמיינט ספעציעל עלזאסער, וואס די דייטשן האבן זיי געוואלט אריינציען אין דער ארמיי). ליידער, האט זיך קיינמאל נישט איינגעגעבן צו פועלן, אז די גרענץ־פאליציי זאל אנערקענען אלע אריינגעקומענע יידן פאר פאליטישע פליטים.

אין סעפטעמבער 1943, נאך דער קאפיטולאציע פון איטאליע און נאך דעם פארנעמען צפון־איטאליע דורך די דייטשן און נעא־פאשיסטן, איז א נייער שטראם פליטים אריינגעקומען אין דער איטאליענישער שווייץ. די באציאונג צו זיי איז שוין געווען פיל ליבעראלער. כמעט אלע האבן באקומען אזיל־רעכט.

דאן האט זיך שוין געפילט דער אונטערגאַנג פון נאצי־דייטשלאנד און עס האט זיך אפגעשוואכט דער אנטיסעמיטישער דרוק פון דער דייטשער רעגירונג אויף דער שווייץ. אויך די עפנטלעכקייט האט כסדר געפאדערט מע זאל געבן שוץ צו יידן, אנטי־פאשיסטישע איטאליענער און אנדערע פליטים וואס זענען געקומען דורך דער איטאליענישער גרענץ.

וואס שייך יידן האבן א זייער שטארקן רושם געמאכט די קאנקרעטע ידיעות וועגן די מאסן־מערדעריין איבער דער יידישער באפעלקערונג אין פוילן און די ידיעות וועגן די טויט־לאגערן. די זעלביקע טרויעריקע ידיעות האבן די שווייצער ביז דאן נישט געגלייבט. אין זייער לאנד פון ארדענונג און הומאניזם האט מען גראד געהאט א גוטע מיינונג וועגן די דייטשע שכנים.

אויפנעם־לאגערן

ווי מיר האבן שוין פריער דערמאנט, זענען די פליטים וואס זענען גע־קומען אין דער שווייץ נאך דעם 1טן דעצעמבער 1942, אנגערופן געווארן

„פּליטים" און נישט „עמיגראַנטן". אַלע זענען געווארן אינטערנירט אין לאַגערן אונטער מיליטעריישער אויפזיכט. די „אַנפאַנגס־לאַגערן" האָבן אַרומגע־נומען אַלע פּליטים, אפילו אַלטע און נישט־פּעאיקע צו אַרבעט. דער רעזשים איז דאָרט געווען זייער שטרענג, כמעט ווי אין אַ לאַגער פּאַר קריגס־געפאַנ־גענע, וועלכע די שווייץ, אַלס נייטראַל לאַנד, האָט נאָטירלעך נישט געהאָט. די דאָזיקע לאַגערן האָט מען איינגעאָרדנט אין פאַרלאָזענע האָטעלן און אין נישט־פונקציאָנירנדיקע פאַבריקן. זיי זענען געווען פאַרמאַכט, באַוואָפנטע הי־טער האָבן זיי באַוואַכט און קיין שום קאָנטאַקט מיט דער ציווייל־באַפעלקערונג איז נישט געווען דערלויבט. קיין שום וויזיטן, טעלעפאָנישע אָדער טעלעגראַ־פישע פאַרבינדונגען. איין מאָל אין וואָך האָט מען דערלויבט קאָרעספאָנדענץ, אָבער נאָר אין דער שווייץ, און די קאָרעספאָנדענץ פלעגט צענזורירט ווערן. פיל משפחות זענען געווען צעשיידט און פאַרבראַכט אין פאַרשיידענע לאַגערן. וועָן איינער האָט געדאַרפט פירן אַ קאָרעספאָנדענץ מיט עטלעכע פערזאָן, איז עס געווען גאָר שווער.

פיל פּליטים, וועמענס פאַמיליעס זענען געבליבן אין פראַנקרייך, האָבן נישט געקענט זיי צו וויסן געבן אַז זיי זענען בשלום אָנגעקומען אין דער שווייץ. די משפחות זענען געבליבן אָן ידיעות וועגן דעם גורל פון זייערע נאָענטע. דער פאַרבאַט איז געמאַכט געווארן כדי נישט צו אינספּירירן אויך די אַנדערע צו קומען אין דער שווייץ. אַ פאַרזוך צו שיקן אומלעגאַל בריוו, בפרט קיין אויסלאַנד, פלעגט מען באַשטראָפן מיט עטלעכע טעג תפיסה און מיט דער דראָונג איבערגעשיקט צו ווערן אויף יענער זייט גרענעץ.

די וואוינונגס־באַדינגונגען זענען געווען שלעכטע: איבערפולטע באַראַקן אָדער גרויסע פאַבריקס־האַלן מיט 250—300 מענטשן. געפּירט שפּאַצירן האָט מען ווי אַרעסטאַנטן, אונטער געלאָדענע ביקסן. די פּליטים זענען געשלאָפן אויף שטרוי און דאָס עסן איז געווען נישט געוונדיק.

אין אַ טייל לאַגערן האָט מען געגעבן געוג קאַרטאָפל. אין אַנדערע (ווי אין בירן, וואָס איז געווען דער ערגסטער צווישן די לאַגערן צוליב דעם בלאָטיקן באָדן) וויניציק קאַרטאָפל, נאָר בוראַקעס און קוקורוזע. אייניקע האָבן פרובירט גנבענען קאַרטאָפל און זיי בראָטן אויף די אויוונס אין די באַראַקן. זייער אָפט האָבן די מענטשן זיי געגעסן האַלב־רויע. די קאָמענ־דאַנטן פון די לאַגערן האָבן געטענהט אַז די פּליטים באַקומען די זעלבע פּאָרציעס עסנווארג, ווי די ציווילע באַפעלקערונג. עס האָבן אָבער אויך נישט געפעלט קיין פאַלן פון שווינדל און גנבות, אַזוי אַז נאָר אין אייניקע לאַגערן האָט די לאַגער־קיך געגעבן ווי עס איז צו עסן.

נישט געקוקט דערויף וואָס די איינוואוינער פון די לאַגערן זענען געווען ציווילע מענטשן, זייער אָפט פרויען, אַלטע לייט און קראַנקע, האָבן זיך די לאַגער־קאָמענדאַנטן באַמיט איינצופירן אַ מיליטערישע דיסציפלין. אין פיל פאַלן האָבן זיי געמאַכט פאַרשיידענע „איבונגען" פאַרן „אַפעל", ווי „אויפשטיין", „זיצן", ביז אַלע ווי איין מאַן זענען גלייכצייטיק אויפגעשטאַנען. און עס דער־מאָנט זיך מיר אַ פאַל, ווען צוליב דער טענה אַז די קאַרטאָפל זענען פאַרפרוירן,

האָט דער קאָמענדאַנט מיט דער וואַך אַרומגענומען דעם זאַל מיט אויסגע־
שפּיזטע באַגנעטן, כדי „באַלד אין וויגעלע צו אונטערדריקן די רעוואָלוציע".

דעריבער איז נישט קיין וואונדער, וואָס די פּליטים האָבן מיט פּרייד
אויפגענומען די ידיעה וועגן אַריבערפירן זיי אין אַרבעטס־לאַגערן. אַלטע
און קראַנקע, וואָס האָבן באַקומען „פּרייַ פּלעצער" ביי פּריוואַטע משפּחות,
זענען געווארן באַפרייט נאָך אַפּזיצן עטלעכע חדשים אין אַן „אויפּפּאַנגס־
לאַגער".

אַרבעטס־לאַגערן פאַר פּליטים

וועגן די פּליטים זענען אָנגעקומען פון די „אויפּפּאַנגס־לאַגערן" אין די
אַרבעטס־לאַגערן, האָבן זיי געפּילט אַ גרויסע דערלייכטערונג. פּאַרשוואונדן
זענען די מיליטער־לייט, נישטאָ קיין וואַכן, מען האָט דערלויבט פּריַי קאָ־
רעספּאָנדענץ, פּריַין אַרויסגאַנג, געווויסע טעג אין דער וואָך האָט מען באַ־
שטימט ווי אָפּרו־טעג, די באַראַקן זענען געווען ריינע און מ׳האָט געגעבן גענוג
צום עסן.

די אַרבעטס־לאַגערן זענען געווען אונטערוואָרפן דער „צענטראַל־לייטונג",
וואָס האָט אָנגעפירט מיט די לאַגערן פאַר עמיגראַנטן און איז געווען אונ־
טערגעאָרדנט דער פּאָליציי אין בערן. אַלס פאַרוואַלטער פון יידן־לאַגער איז
באַשטימט געווארן אַ ציווילער. אים האָבן געהאָלפן איינער אָדער צוויי טעכ־
נישע אָנפירער.

אין דער קאָנצעלאַריע האָבן געאַרבעט אינטערנירטע. די לאַגער־איינוואוי־
נער האָבן געאַרבעט ביים פאַרשיטן גריבער, אויסקאָרטשעווען וועלדער און
בויען שאָסייען. אין געווויסע לאַגערן האָט מען גאָר וויניק וואָס געאַרבעט. מען
איז אַרויסגעגאַנגען אין וואַלד מיט אַ לאָפּעטע און מער געזעסן און דיס־
קוטירט ווי געאַרבעט. אין אַנדערע לאַגערן האָבן די פּליטים ווירקלעך זיך
געקענט גרויסן מיט זייערע אויפּטוען. צוויי מאָל וועכנטלעך, אָפּטן זונטיק,
האָבן די פּליטים געקענט אַרויסגיין אין נאַענטסטן דאָרף אין די אָוונטן.
אין אייניקע לאַגערן איז מען פאָקטיש יעדן אָוונט אַרויס. שבת פאַרמיטאָג
און זונטיק האָט מען באַקומען פּעסער צו פּאָרן אין די נאַענטע שטעט.

יעדע זעקס וואָכן — אַ דריי־טאָגיקער אורלויב צו פּאָרן אין גאַנץ שווייץ.
אין אָנפאַנג האָבן די פּליטים באַקומען פּריַי בילעטן, וואוהין מען האָט נאָר
געוואָלט, אָן אונטערשריפט פון דעם מרחק. שפּעטער — 50% און נאָר די,
וואָס זענען געפּאָרן צו די נאַענטע קרובים (ווי מאָן, ווייב, קינדער אָדער
עלטערן) האָבן באַקומען די גאַנצע רייזע באַצאָלט.

די פּליטים האָבן באַקומען אָנדערטהאַלבן פראַנק אַ טאָג. אין אָנהייב
נאָר אַ העלפט אויסגעצאָלט, און די צווייטע — ביים באַפרייַען. דערנאָך
אָבער האָבן זיי געקאָנט קריגן באַלד אויסגעצאָלט די גאַנצע סומע. פיר מאָל
אַ וואָך האָט מען סערווירט פלייש, פרישטיק — קאַווע, טיי מיט מילך אָדער
קאָקאָ און פּוטער, קעז אָדער קאָנפיטור צום ברויט.

דער טאָג אין אַרבעטס־לאַגער

כדי קלאָר אַוועקצושטעלן די זאַך, וועל איך באַשרייבן דעם טאָג אין אַרבעטס־לאַגער: אויפגעוועקט האָלב זיבן פרי. וואָשן זיך אין ספּעציעלע באַראַקן מיט פיל קראַנען (אין געוויסע לאַגערן זענען געווען אויך דושן, וועלכע מען האָט געקענט נעמען יעדן טאָג נאָך דער אַרבעט). פרישטיק. קורצער אַפּעל. אַרבעטס־אינסטרוקציעס. באַקומען אינסטרומענטן און אַוועק־מאַרשירט צו דער אַרבעט.

אין לאַגער בלייבן די וואָס פאַרנעמען זיך מיט אינערלעכער אַרבעט (רוימען באַראַקן, שיילן קאַרטאָפל, האַקן האָלץ, קאָכן).

אין פעלד אָדער וואַלד צעטיילט מען זיך אויף גרופּן. די גרופּן־לייטער זענען אויך אינטערנירטע, באַשטימט דורך דעם לאַגער־לייטער; זיי באַקו־מען אויך אַביסל אַ גרעסערן געהאָלט.

צוועלף אַזייגער — צוריק אין לאַגער אויף מיטאָג, אָדער אַ ספּעציעלער וואָגאָן ברענגט מיטאָג עסן צו דער אַרבעט.ווידער אַרבעט — ביז האָלב זעקס.

וואָשן זיך און בייטן די אַרבעטס־קליידער אויף ציווילע מלבושים, דערנאָך — דאָס וויכטיקסטע אין לעבן פון די אינטערנירטע — דאָס פאַר־טיילן די פּאָסט. ווינטער האָט מען אַליין געבראַכט האָלץ צום באַהייצן די באַראַקן.

אין אָוונט, אויב עס איז געווען אַ טאָג ווען מען קען אַרויסגיין, איז אַ טייל אַוועק אין דאָרף; אַנדערע זענען געבליבן אין לאַגער.

די „פריצייט־געשטאַלטונג" האָט געוואָרגט דערפאַר עס זאָל זיין אַ לייגן־זאָל, צייטונגען און אָפט אויך ראַדיאָ אין די באַראַקן. די אינטער־נירטע הערן מוזיק און מיט אַ באַזונדער געשפּאַנטן אינטערעס הערן זיי אויס די ידיעות פון פראָנט וואָס וועלן דערנאָך שטאַרק קאָמענטירט. מע וואַרט אויף היטלערס מפלה, בכדי באַדאַנקען דער שווייץ פאַר איר גאַסט־פריינדלעכקייט און פאָרן צוריק אַהיים. עס וועלן געמאַכט פּלענער: ארץ ישראל, אַמעריקע, אַנדערע לענדער.

עס דערנענטערט זיך 10 אַזייגער. דער „נאַכט־אָרדנער" באַפעלט זיך לייגן שלאָפן. מע וויל ניט, מע „בונטעוועט" זיך אַביסל, אָבער מע לייגט זיך פאַרט. מ'איז מיד. מע שלאָפט. נאָר דער וועכטער בלייבט וואַך. פון צייט צו צייט גייט ער אַרום די באַראַקן, אָבער צום גרעסטן טייל זיצט ער אין דער קיך וואו עס איז וואַרעם און ער עסט דאָרט די ספּעציעלע פאָרציע וואָס דער קוכער האָט פאַר אים געלאָזט.

דאָס צוזאַמענלעבן פון פאַרשיידענע נאַציאָנאַלע גרופּן אין די לאַגערן

דאָס צוזאַמענלעבן פון פאַרשיידענע פעלקער־גרופּן (אין די שווייצאַרישע לאָגערן פאַר אינטערנירטע) האָט נאַטירלעך געפירט צו פאַרשיידענע ריי־

בונגען, אָבער קיינמאָל האָבן זיי נישט אָנגענומען קיין געפערלעכע פאָרעם. די שווייצאָרישע מאַכט־אָרגאַנען האָבן זיך באַצויגן זייער גלייכגילטיק צו די דאָזיקע קאָנפליקטן און האָבן זיך אָפט באַמיט זיי צו פאַרמילדערן, זאָרגנדיק פאַר אַ האַרמאָניזירן צוזאַמענלעבן פון די פּליטים און פאַר דער אָרדענונג אין די לאָגערן.

ווען עס האָנדלט זיך וועגן צוזאַמענלעבן פון יידישע און ניט־יידישע פּליטים, זענען טיילמאָל פאָרגעקומען אינצידענטן און אפילו געשלעגן, אָבער זיי זענען געווען זייער זעלטן. איבעריקנס, זענען די יידישע פּליטים געווען מערסטנטייל צווישן זיך. אָדער ס׳זיינען אינגאַנצן נישט געווען קיין ניט־יידן, אָדער זייער ווינציק. דאָס איז געראָטן געוואָרן אין אַלגעמיין בנוגע די ציווילע לאָגערן. גאַנץ אַנדערש האָט עס אויסגעזען אין די לאָגערן פאַר מיליטערישע קריגס־געפאַנגענע ווי, למשל, אין די לאָגערן פאַר פוילישע מיליטער; דאָרט האָבן יידן, זייענדיק אַ קליינע מינדערהייט, אָפט געמוזט אויסשטיין ערנסטע פאַרפאָלגונגען מצד זייערע חברים.

צווישן יידן אליין איז אויך אָנטשטאַנען אַ דייטלעכער קאָנפליקט צווישן פּוילישע און דייטש־עסטרייכישע יידן. פאַרשיידענע מענטאַליטעטן, אַנדערע אויסשטעלונגען, אַנדערע שפּראַכן. די דייטש־ריידנדיקע יידן האָבן לייכטער זיך געקענט פאַרשטענדיקן מיט דער שווייצאָרישער מאַכט. אויך אַ דאָנק זייער דיסציפּלין האָבן זיי געפונען מער אָנערקענונג און האָבן אָפטער פאָר־נומען אָנפירנדיקע שטעלעס אפילו אין לאָגערן, וואו זיי זענען געווען אַ קליינע מינדערהייט. דאָס האָט געשאַפן אַ פאָרשטענדלעכע אומצופרידנקייט צווישן די פּוילישע יידן.

נאָך אַ סיבה איז געווען דאָס „אויסגעשטאָלטן די פּרייַ צייט". ביי די פּוילישע יידן האָט איבערגעוואויגן דער נאַציאָנאַל־יידישער עלעמענט און זיי האָבן פאָרלאָנגט פאָרלעזונגען און רעפעראַטן אין יידיש און אויף יידישע טעמעס. דאָקעגן די דייטשע אינטערנירטע, זייענדיק מער אַסימילירט, האָבן פאָרלאָנגט רעפעראַטן אין דער דייטשער שפּראַך און אויף אַלגעמיינע טעמעס.

אין דעם דאָזיקן קאָמף פאַר דער „פּרייַער צייט־געשטאָלטונג" האָבן אויך אַ געוויסע ראָלע געשפּילט פאָליטישע מאָמענטן. זיי האָבן נישט גע־קענט זיך פריי אָרויסווייזן צוליב דעם וואָס די מאַכט האָט פאָרבאָטן יעדע פאָליטישע טעטיקייט. יעדנפאַלס האָבן זיי עקסיסטירט אין אַ פאָרמאָס־קירטער פאָרעם. דאָס איז געווען דער קאָמף צווישן די קאָמוניסטישע אָדער קאָמוניזירנדיקע עלעמענטן קעגן די נאַציאָנאַל־יידישע בכלל און קעגן די ציוניסטישע בפרט. צום סוף 1944 האָט דער קאָמף אָנגענומען אַן ערנסטן כאַראָקטער.

די שווייצאָרישע מאַכט־אָרגאַנען, זייענדיק (צוליב דעם זיג איבער דעם נאַציזם און דאָס אַוועקפאַלן פון דייטשן דרוק) זייער ליבעראַל, האָבן דער־לויבט דורכצופירן רעפּרעזענטאַנץ־וואַלן. ביי די וואַלן האָבן זיך פאָרמאָסטן די אַזוי־גערופענע „היים־צוריקקערער" (וועלכע האָבן געפּריידיקט דעם צו־

ריקקער פון פּליטים אין לענדער פון זייער אָפּשטאַם), מיט די יידישע נאַ־ציאָנאַלע עלעמענטן.

הייזער פאַר אינטערנירטע

אַחוץ די אַרבעטס־לאַגערן האָבן אויך עקסיסטירט פאַרשיידענע סאָרטן היימען פאַר אינטערנירטע. דאָס זענען געווען היימען פאַר פרויען, וואו די לעצטע האָבן געאַרבעט אין דער געריכטערייַ, אָדער ביי נייַען, צירעווען און פאַררייכטן וועש און קליידער פאַר די מענער פון די לאַגערן. אַחוץ דעם — הייזער פאַר מענער וועלכע זענען געווען אינגאַנצן אומפּאַיק צו אַרבעט אָדער בלויז פּאַיק צו טאָן לייכטע אַרבעט.

די מענער און די פרויען אין די היימען האָבן באַקומען אַ זייער קליינעם געהאַלט (בדרך כלל אַרום 25 שווייצאַרישע סענטים אַ טאָג). זיי האָבן געגאָסן פון דער הילף מצד קאָנסולאַטן אָדער מצד די הילפס־פאַראיינען פאַר פּליטים.

שפּעטער, אַרום 1944 און 1945, האָבן נאָך עקסיסטירט אַ סך אַנדערע קאַטעגאָריעס פון אַזעלכע היימען, ספּעציעל פאַר משפּחות. די שווייצאַרישע מאַכט־אָרגאַנען האָבן ענדלעך פאַרשטאַנען ווי שרעקלעך דאָס איז פאַר די פּליטים צו זיין אָפּגעריסן פון די משפּחות און זיי האָבן געעפנט ספּעציעלע הייזער, וואו יעדע משפּחה האָט באַקומען אַ צימער פאַר זיך. פיל אַזעלכע, וועלכע האָבן נישט געקענט אַרבעטן אָדער האָבן געהאַט קליינע קינדער, זענען אַריבערגעפירט געוואָרן אין די הייזער פאַר משפּחות.

עס האָבן אויך עקסיסטירט שפּעטער הייזער פאַר רעקאָוואַלעסצענטן, הייזער אָדער לאַגערן פאַר פאַך־אויסשולונג, הייזער פאַר יונגע מיידלעך אָדער פאַר יונגע יינגלעך (אין וועלכע זיי האָבן באַקומען אויך די נייטיקע אויסבילדונג). און צום סוף — היימען פאַר שוואַנגערע פרויען און פאַר מוטערס מיט קליינע קינדער.

אין אַן אַנדער צוזאַמענהאַנג דאַרף מען נאָך דערמאָנען די לאַגערן פאַר פאָליטיש־פאַרדעכטיקטע (קאָמוניסטן) אין גארדאלא און אין טעסין, שפּע־טער אַריבערגעפירט קיין באס־קור אין בערנער־יורא און ליקווידירט אין 1944. די באַדינגונגען זענען דאָרט געווען די זעלבע ווי אין אַנדערע לאַ־גערן, נאָר די אורלויבן האָבן געמוזט באַשטעטיקט ווערן דורך דער פּאָליצייַ.

אינטערנירטע אויף דער פריי

פּליטים, וואָס זענען געקומען נאָך דעם 1טן אויגוסט 1942, זענען אָלע אינטערנירט געוואָרן אין לאַגערן. מיט דער צייט זענען אָבער געוויסע קאַטעגאָריעס באַפרייט געוואָרן. דאָס זענען געווען ספּעציאָליסטן וואָס האָבן באַקומען דערלויבענישן צו אַרבעטן אין זייער פאָך אין ערטער, וואו עס איז געווען אַ מאַנגל אין אַרבעטס־העלפּ. זייער צאָל איז געווען קליין. אָפּט

האָט מען ניט באַנייט זייער קאָנטראַקט און זיי האָבן געמוזט צוריקגיין אין לאַגער. אַנדערע פּליטים זענען באַפרייט געוואָרן פּאַר לאַנדווירטשאַפטלעכער אַרבעט. היות זיי זענען נישט געווען צוגעוואוינט צו דעם מין אַרבעט און די מענטאַליטעט פון די שווייצאַרישע פויערים איז זיי געווען פרעמד, האָבן זיי אָפט פון אייגענעם ווילן זיך צוריקגעקערט אין די לאַגערן, וואו די אַרבעט איז געווען לייכטער און וואו די סביבה איז געווען אַן אייגענע. אין 1943 האָט מען באַפרייט אַ סך סטודענטן וועלכע האָבן באַקומען סטיפּענדיעס פון קאָנסולאַטן אָדער הילפס־אָרגאַניזאַציעס. אָפּיציעל זענען זיי געווען אינטערנירט און צו יעדער צייט געקענט צוריקגערופן ווערן אין לאַגער.

די דאָזיקע פּליטים זענען געווען אונטער פּאָליצייישער אויפזיכט און האָבן געמוזט אין מאָל אין וואָך זיך מעלדן ביי דער פּאָליצייי. עס האָבן זיי פאַרפליכטעט פּאָליצייי־שעהן פון 10 אַזייגער אָוונט ביז 6 פרי. איין מאָל אין וואָך, כדי צו גיין אין טעאַטער, קינא אָדער צו אַ קאָנצערט, האָבן זיי געקענט באַקומען דערויף אַ דערלויבעניש. אויף דער גאַס האָבן זיי נישט געטאָרט מאַרשירן אין גרופּן מער ווי דריי פערזאָן אאַז״ו.

מיט דער צייט זענען די פּאָליצייי־שעהן געוואָרן נאָר אַ טעאָריע, ווייל מען האָט אויפגעהערט נאָכקאָנטראָלירן צי זיי זענען פאַקטיש דאָ אין דער היים נאָך 10 אַזייגער. פּליטים, וואָס האָבן זיך געפונען אויף דער פריי, האָבן געמוזט יעדן יאָר אַרבעטן דריי חדשים אין פעלד. סטודענטן האָבן עס געטאָן אין וואַקאַציע־צייט.

אייניקע סטאַטיסטישע ציפערן

ענדיקנדיק דעם קורצן באַריכט איבער די קריגס־פּליטים אין דער שווייץ, ווייל איך צוגעבן אייניקע ציפערן:

אין דעם קולמינאַציע־פּעריאָד, וועו די פּליטים זענען געקומען פון פראַנקרייך, בעלגיע און איטאַליע, זיינען אין שווייץ, דעם 31סטן דעצעמבער 1943, געווען 70,404 פּליטים. צווישן זיי: אינטערנירטע מיליטער־לייט — 39,713; עמיגראַנטן — 8,325; פּליטים („פּליכטלינגע") — 22,450.

די אַלגעמיינע צאָל יידן צווישן די דריי קאַטעגאָריעס אין רונדע ציפערן: מיליטער־לייט — 500 (מערסטנטייל פון דער פּוילישער דיוויזיע, וואָס האָט געקעמפט אין פראַנקרייך און וואָס איז אַריבער די גרענעץ נאָך דעם וואָפנשטילשטאַנד אין 1940). אַזוי־גערופענע עמיגראַנטן (איבערהויפּט פון דייטשלאַנד און עסטרייך), געקומען אין דער שווייץ נאָך פּאַרן קריג — 3000 פערזאָן.

יידישע פּליכטלינגע — 19,300. צווישן זיי:

פון בעלגיע — — — — 328	פון פראַנקרייך — — — — 2,236
פון דייטשלאַנד — — — — 1,852	פון גריכנלאַנד — — — — 123

פון האָלאַנד	1,200	פון רומעניע	221
פון איטאַליע	1,519	פון רוסלאַנד	167
פון יוגאָסלאַוויע	600	פון טשעכאָסלאָוואַקיע	1,000
פון עסטרייך	1,999	פון אונגאַרן	1,550
פון פוילן	5,500	שטאַטלאָזע	2,534

און נאָך אַ קלייַנע צאָל יידן פון אַנדערע לענדער.

הילפס־אָרגאַניזאַציעס

צום שלוס ווילן מיר נאָך דערמאָנען אַ געוויסע ראָל וואָס עס האָבן אויסגעפילט די הילפס־אָרגאַניזאַציעס פאַר עמיגראַנטן און פליטים.

דורך כסדרדיקע יורידישע אינטערוועגן אין די שווייצאַרישע קרייזן האָבן זיי געקעמפט פאַר יעדן פליט. זיי האָבן געגעבן יורידישע עצות פאַר עמיגראַנטן און פליטים, ווי אויך מאַטעריעלע שטיצע פאַר נויטבאַדערפטיקע, איינגעאָרדנט ביליקע קיכן, פאַררייכט שיך, וועש און קליידער, פאַרטיי־ לונגס־פונקטן פון מלבושים. אַ דאַנק זייער אינטערוועגן זענען אַנשטאַנען די קורסן פאַר פאַך־אויסבילדונג. זיי האָבן זיך באַמיט צו קריגן ביי שווייי־ צאַרישע פאַמיליעס „פרייַע פלעצער" פאַר פליטים. בכלל איז די טעטיקייט געווען בריט פאַרצווייגט. וואָס שייך די יידישע פליטים, האָט אַ הויפט־ראָל אויסגעפירט דער פאַרבאַנד פון „שווייצאַרישער יידישער הילף פאַר פליטים", וואָס איז קאָנסטיטואירט געוואָרן דעם 7טן אַפּריל 1933.

די קאָמיטעטן פון דער אָרגאַניזאַציע האָבן ממשיך געווען די אַקציע פון דעם שוין פריער עקסיסטירנדיקן פאַרבאַנד פון „שווייצאַרישער איזרא־ עליטישער הילף פאַר אָרעמע", וואָס האָט ביז 1933 געפירט נאָר אַ באַגרע־ נעצטע טעטיקייט. פון אָקטאָבער 1934 האָבן זיך די ביידע פאַרבאַנדן פאַרמעל פאַראייניקט און האָבן געהערט צום פאַרבאַנד פון יידישע קהילות אין שווייץ (וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1904).

אין דער שווייץ זענען פאַראַן נישט מער ווי אַכצן טויזנט יידן. און שוין דערמיט אַליין זעט מען די גרויס פון דער אַרבעט, די איבערגעגעבנקייט און די קרבנות־גרייטקייט פון דעם שווייצאַרישן יידנטום וואָס (מיט דער וויכטיקער הילף פון אַמעריקאַנער „דזשאָינט") האָט געטראָגן די לאָסט פון אויסהאַלטן די טעטיקייט פון די דערמאָנטע אָרגאַניזאַציעס.

דער אַלגעמיינער, צענטראַלער בודזשעט פון דער „יידישער פליכט־ לינגס־הילף" האָט באַטראָפן זעכצן מיליאָן דריי הונדערט טויזנט שווייצאַרישע פראַנק. דערפון האָבן די שווייצאַרישע יידן געדעקט מער ווי זיבן מיליאָן. זעקס און אַ האַלבן מיליאָן האָבן בייגעשטייערט די אַמעריקאַנער יידן. דעם רעשט האָט באַצאָלט די פעדעראַלע און קאַנטאָנאַלע מאַכט, וואָס האָט צווישן אַנדערן אַרויפגעלייגט אַ שטייער אויף פאַרמעגלעכע עמיגראַנטן.

פון די נישט־יידישע אַרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן מיט קרבנות־גרייטקייט געהאָלפן די יידישע פּליטים, דאַרף מען אין דער ערשטער רייַ פאַרצייכענען „די פּראָטעסטאַנטישע קרייצריטער" און דעם „שווייצאַרישן אַרבייטער־הילפס־ווערק" וואָס איז געשאַפן געוואָרן דורך די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען און וואָס האָט בפרט געשטיצט די פּאָליטישע עמיגראַנטן. אַ דאַנק דער אי־ניציאַטיוו פון דער לעצטער אַרגאַניזאַציע, האָבן זיך אַלע (צוועלף!) הילפס־פאַרבאַנדן צוזאַמענגעגאַסן אין איין קערפּערשאַפט אונטער דעם נאָמען: „שווייצאַרישע צענטראַל־שטעלע פאַר פליכטלינגס־הילף". מחוץ דער דאָזי־קער אַרגאַניזאַציע איז געבליבן בלויז די קאָמוניסטישע „ראָטע הילפע".

ווי עס איז שוין פריער דערמאָנט, האָבן אויך די קאָנסולאָטן פון פאַר־שידענע לענדער (פאַרבונדן מיט זייערע גלות־רעגירונגען אין לאָנדאָן) גע־האָלפן פּליטים וואָס זענען געווען זייערע בירגער.

***

זייער אַ שיינעם קאַפּיטל האָט פאַרצייכנט דאָס אויפנעמען די דריי טראַנס־פּאָרטן פון בערגען־בעלזען און טערעזענשטאָט דורך די שווייצאַרישע מאַכט־אָרגאַנען. די אומשטענדן וואָס האָבן דערפירט צום אַרויסלאָזן די איבער צוויי טויזנט יידן פון די קאָנצענטראַציע־לאַגערן געהערן שוין אָבער נישט צו אונדזער טעמע.

נאָכוואָרט

דער קורצער סקיץ קען אונז געבן אַ בליק אויף דער לאַגע פון די יידישע פּליטים אין דער שווייץ בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה: ער דער־מאָנט סיי די פאָזיטיווע מאָמענטן און סיי די שאָטנדיקע פון דער דאָזיקער לאַגע.

שווייץ איז געווען אַ קליין און גליקלעך אינזל אויף דעם שוידערלעך־צעשטורעמטן אָקעאַן, און די עטלעכע צענדלינג טויזנט מענטשן, וואָס האָבן דערגרייכט צו איר ברעג, זענען גערַאטעוועט געוואָרן.

II

יידיש טעאַטער פון דער שארית־הפליטה

יידיש טעאַטער פון דער שארית־הפליטה

אָנשטאָט אַ פאָרוואָרט

„וען דער צוקונפטיקער טעאַטער־היסטאָריקער וועט שרייבן די געשיכטע פון יידישן טעאַטער אויף דער דייטשער ערד במשך 1946—1949, וועט ער אָנטרעפן אויף אַן אינטערעסאַנטן, שעפערישן פּעריאָד פון מיפולער, פרוכטבאַרער אַרבעט.

אַן אַרבעט אַ דערהייבענע, אין וועלכער דער „מיט"־קאָלעקטיוו (מינכענער יידישער טעאַטער) איז זיך עוסק געווען מיט מסירת־נפש.

דאָס קאַפּיטל „מיט", וואָס האָט געבראַכט כבוד דער שארית־הפּליטה, שליסט זיך אָפּ מיטן פאַרלאָזן די דייטשע ערד, כדי ווידער צו געבוירן ווערן אין אונדזער מדינת־ישראל. אין משך פון 3 יאָר האָט דאָס טעאַטער דורכגעמאַכט 10 טורן איבער די לאַגערן, שטעט און שטעטלעך פון דער אַמעריקאַנער און ענגלישער זאָנע פון דייטשלאַנד.

די פאָרשטעלונגען פון טעאַטער „מיט" זענען אין משך פון דער גאַנצער צייט באַזוכט געווארן פון אַן ערך 400,000 (פיר הונדערט טויזנט) צושויער".

די אויבן־ציטירטע ווערטער זענען אַרויסגענומען פון דער לעצטער פּראָגראַם פון „מיט", אָדער ווי מען האָט אים גערופן: רעפּערטואַנץ־טעאַטער פון דער שארית־הפּליטה ביים דירעקטאָריום פון קולטור און דערציאונג פון צענטראַל־קאָמיטעט פון די באַפרייטע יידן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע פון דייטשלאַנד. די וועלטער, געשריבן פון ישראל סעגאַל, אַ באַשיידענער אָבער פילזייטיק טאַלאַנטירטער מענטש, אייגער פון די מיטבויער פון „מיט", כאַראַקטעריזירן די גרויסקייט פון דער אָפּגעטוענער אַרבעט.

זאָל מיר דערלויבט זיין צו נוצן די וועלטער ווי אַ פאָרוואָרט.

בראשית

אַ גרופּע שוישפּילער, על־פּי־נס לעבן־געבליבענע נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָבן זיך, אין פּרילינג 1946, געטראָפן אין דער שטאָט הירשבערג, אין נידערשלעזיען, און געגרינדעט דעם ערשטן יידישן קליינ־קונסט־טעאַטער אין פּוילן וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען „מיקט" (מוזי־קאַלישער יידישער קליינקונסט־טעאַטער).

(צו יענער צייט האָט שוין עקסיסטירט אין נידערשלעזיען אַ דראַמא־טישער טעאַטער אונטער דער קינסטלערישער לייטונג פון שמחה נאטאן ע"ה).

אָלע אָנטיילנעמער אינעם נייעם קאָלעקטיוו זענען ביז צו זייער באַ־געגעניש אין הירשבערג דורכגעגאַנגען פאַרשידענע, מיט בלוט באַפּאַרבטע, וועגן.

דער ציל פון „מיקט" איז געווען זוכן נייע וועגן אין דער טעאַטער־קונסט און זוכן וועגן וואָס פּירן צו פּרייהייט.

דער ערשטער פּאַרהאַנג האָט זיך אויפגעהויבן אין פּרילינג 1946, אין הירשבערג, פּאַר אַ יום־טובדיק־אויסגעפּוצטן עולם.

טערן פון פּרייד און ציטער זענען געוונען אויף די פּנימער פון מענטשן פון ביידע זייטן פּאַרהאַנג.

אין זאָל און אויף דער בינע האָט מען זיך געווואונטשן מזל־טוב; אין זאָל און אויף דער בינע האָט מען הויך געמאַכט די ברכה שהחיינו... די צושויער האָבן נאָך דער פּאַרשטעלונג פּאַרוואַנדלט די בינע אין אַ בלומען־גאָרטן, און צוזאַמען מיטן קאָלעקטיוו האָט מען שטייענדיקערהייט געזונגען דעם מאַרש פון די פּאַרטיזאַנער.

דאָס ליד איז פּאַרטיילט געוואָרן אָלס אַ פּראָגראַם צו די צושויער פּאַר דער פּאַרשטעלונג. דער טעאַטער־אַנסאַמבל איז באַשטאַנען פון די פּאָלגנדיקע שוישפּילער:

1. חיהלע ראָזענטאָל	(היינט אין זיד־אַפריקע)
2. ריטאַ קארפינאָוויטש	(היינט אין ניו־אָרק)
3. ישראל בעקער	(היינט אין ישראל)
4. מלך קארפינאָוויטש	(היינט אין ישראל)
5. עלווירא באָטשקאָווסקא	(היינט אין אַרגענטינע)
6. סימאָן נוסבוים	(היינט אין אַרגענטינע)
7. מאַקס נויפעלד	(היינט אין אַרגענטינע)
8. נאָרבערט האָראָוויץ	(היינט אין ניו־יאָרק)

די פּראָגראַם פון דער פּאַרשטעלונג איז באַשטאַנען פון צוויי טיילן: אין ערשטן טייל איז געשפּילט געוואָרן אַ מאָנטאַזש פון שלום־עליכמס „צוויי הונדערט טויזנט", און אין דעם צווייטן טייל — מוזיקאַלישע קליינקונסט־

נומערן, לויט די טעקסטן פון א. מאַנגער, א. בעקער, מ. בראָדערזאָן — אונטערן אַלגעמיינעם טיטול „נעכטן און היינט".

נאָכן גאַסטראָלירן אין אַ ריי שטעט און שטעטלעך אין פּוילן, וואו עס האָבן זיך ווידער באַוצט יידן, האָט דער קליינער טעאַטער־קאָלעקטיוו באַשלאָסן אַוועקצופאָרן פון דאָרטן.

פאַרן פאַרלאָזן פּוילן אויף אַן אומלעגאַלן אופן (לעגאַל האָט מען נישט געקענט), האָט דער „מיקט"־אַנסאַמבל באַזוכט די ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס פון אַלע ריכטונגען.

פאַר די פאַרשטעלונגען אין זייערע קיבוצים האָבן מיר קיין געלט נישט באַקומען. די אָנפירונג פון די קיבוצים האָט אונדז אָבער געדאַנקט מיט... געבן אונדז די פרייהייט.

זיי האָבן אונדז אַריבערגעשמוגלט פונעם פּוילישׁ־באַוצטן שטעטין, דורך פּוילישע, דייטשע און רוסישע וועכטער, אין אַ ציסטערנע, אין וועלכער מע פירט נאַפט, צוזאַמען מיט די דעקאָראַציעס, רעקוויזיטן, מוזיקאַלישע אינסטרומענטן און באַשיידענעם פּערזענלעכן אייגנטום, דורך דער רוסישׁ־באַוצטער זאָנע פון בערלין אין דער פראַנצייזישער זאָנע. פון דאָרט זענען מיר שוין ווי פרייע מענטשן געפאָרן צום אַמעריקאַנער סעקטאָר.

כדי נישט דערשטיקט צו ווערן אין דער לופטלאָזער ציסטערנע, האָבן אונדזערע פריינד אויסגעבויערט אין דער סטעליע און אין די זייטן קליינע לעכלעך וואָס האָבן געדינט אַלס זייער באַשיידענע לופט־ווענטן.

אין דער אַמעריקאַנער זאָנע פון בערלין האָבן אונדז באַגעגנט פאַרשטייער פון דער אַרמיי, מיטגלידער פון „די־פּי"־קאָמיטעט פון די געראַטעוועטע פון שקלאַפן־לאַגערן, לעבן־געבליבענע פון געטאָס און ווידער לעבעדיק־געווארענע פון דער אַרישער זייט — אונדזערע שוועסטער און ברידער.

— מע וועט שפּילן ייִדיש טעאַטער?

אוודאי! מיר האָבן אויסגעפּאַקט אונדזער „כּלי־זמר", און אין לאַגן באַראַק, וואָס האָט געדינט אַלס צענטער פאַר קולטורעלע אונטערנעמונגען, האָבן מיר געשפּילט אונדזערע פאַרשטעלונגען.

דעם עפּיזאָד פון בלומען, באַנעצטע פון טרערן פון פרייד, וועל איך נישט איבערחזרן, כאָטש אַזעלכע און ענלעכע מאַניפעסטירונגען האָבן אונדז באַגלייט אין משך פון 3 יאָר.

פון בערלין זענען מיר אַוועקגעשיקט געוואָרן אין דער געוועזענער הויפּט־שטאָט פון היטלערס באַוועגונג — מינכען.

מינכען איז צו יענער צייט געווען די שטאָט, וואו עס זענען אַרויסגעגאַנגען יידישע צייטונגען מיט יידישער שריפט און יידישע צייטונגען מיט לאַטיינישער שריפט, יידישע צייטונגען אין דער פּוילישער, רומענישער און דייטשער שפּראַך; וואו עס האָבן אַמטירט די פאַרשידענע געווייליטע און באַשטימטע קאָמיטעטן וואָס האָבן געזאָרגט פאַר דער שארית־הפּליטה אין דער אַמעריקאַנער זאָנע פון דייטשלאַנד.

די צאָל יידן, אין ספּעציעל פּאַר זיי איינגעאָרדנטע לאַגערן, האָט דערגרייכט ביז 150,000.

אין די גרויסע און קלענערע שטעטלעך פון דער אַמעריקאַנער זאָנע האָבן זיך קאָנצענטרירט אַרום 30,000 יידן.

אין מינכען האָבן מיר צוערשט געוואוינט אין אַ גרויסן אינטערנאַציאָנאַלן לאַגער, אָבער נאָך די ערשטע פּאַרשטעלונגען, איינגעאָרדנטע פון קולטור־דעפּאַרטמענט ביים צענטראַל־קאָמיטעט פון די באַפרייטע יידן, האָבן מיר באַקומען וואוינונגען.

דער דזשאָינט, דער יידישער אַרבעטער־קאָמיטעט, די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס און די איבעריקע יידישע קערפּערשאַפטן האָבן אונדז אַרויסגעוויזן אַ סך אויפמערקזאַמקייט.

די גרויסע שוועריקייטן האָבן זיך אָנגעהויבן גלייך נאָך אונדזער אָנקומען קיין מינכען. ווי אַ פייער האָט זיך פּאַרשפּרייט די ידיעה, אַז פון פּוילן איז געקומען אַ יידיש טעאַטער און פון אַלע ערטער, וואו נאָר עס האָבן געלעבט יידן, זענען געקומען פּאָדערונגען אַז דער קאָלקעטיוו זאָל גלייך קומען צו זיי. און נישט נאָר גלייך, נאָר צוערשט. די פּאָדערונגען זענען געווען טעלעגראַפישע, טעלעפאָנישע און דורך ספּעציעלע שלוחים.

אַזוי ווי אין קלענסטן לאַגער זענען געווען אָפּטיילונגען פון אַלע יידישע פּאַרטייען, האָבן זיי זיך געוועגדט צו זייערע פּאַרשטייער אין מינכען אַז אויב מיר וועלן קומען צוערשט צו זיי, וועט דאָס אַ סך העלפן אין אַרײַנציען מיטגלידער אין דער באַטרעפנדיקער אָרגאַניזאַציע. אונדזער גליק איז באַשטאַנען אין דעם וואָס מיר האָבן זיך דערקלערט אַלס פּאַרטיילאָזע — סתם־יידן.

אין מיטן פון דער דערפּאָלגרייכער רייזע איבער די לאַגערן האָבן זיך, ליידער, אַנטוויקלט מיספּאַרשטענדנישן און דער גוט־איינגעשפּילטער אַנסאַמבל האָט זיך צעטיילט אין 2 אומגלייכע טיילן.

ישראל בעקער, היינט איינער פון די אָנגעזעענסטע העברעאישע רעזשיסערן און שוישפּילער אין דער „הבימה", איז צוריקגעפּאָרן קיין מינכען און דאָרט געשאַפן אַ דראַמאַטישן טעאַטער מיט שוישפּילער, וועלכע האָבן זיך געפונען אין דייטשלאַנד פון פריער, אָדער זענען געקומען נאָך אונדז.

אין דער אָרגאַניזאַציאָנעלער אַרבעט צו עטאַבלירן דעם נייעם טעאַטער האָבן אַקטיוו מיטגעהאָלפן דער שוישפּילער, רעזשיסער און אייגנער פון די מיטגרינדער פון ווילנער געטאָ־טעטאַער, ישראל סעגאַל (היינט אין ישראל), און ראכי בערמאַן, אַ פייגער שוישפּילער פון קאָווגע, וואָס האָט זיך אַקטיוו באַטייליקט מיט זיין פרוי רחל אנטופיצקא אין דער וויידער־שטאַנד־באַווענונג (היינט אין לאָס אַנדזשעלעס).

אַזוי ווי ביידע גרופּן האָבן זיך איינגעשפּאַרט און געוואָלט טראָגן דעם נאָמען „מיקט", האָט זיך אַרײַנגעלייגט אַן ערן־געריכט און דער „אורטייל" איז געווען... אַז ביידע טאָרן נישט.

דער נייער טעאַטער־אַנסאַמבל האָט ענדלעך אָנגענומען דעם נאָמען „מיט" (מינכענער יידישער טעאַטער) און שפּעטער — רעפּרעזענטאַנץ־טעאַטער פון דער שארית־הפליטה.

די צווייטע גרופּע האָט אָנגאָזשירט דעם טאַלאַנטפולן יונגן שוישפּי־לער מישאַ נאטאן (אַ זון פון פּאַרשטאַרבענעם שמחה נאטאן, היינט אין ישראל), דעם שוישפּילער נאַטאַן שפּירא און פּאַרגעזעצט די אונטער־געבראַכענע גאַסטשפּיל־רייזע איבער די לאַגערן.

„ מ י ט "

(דער רעפּרעזענטאַנץ־טעאַטער פון דער שארית־הפליטה)

דער נייער טעאַטער־קאָלעקטיוו האָט זיך געשטעלט גרעסערע, שעפּע־רישע אויפגאַבן.

מיטן אָרגאַניזירן פון פּאַרשידענע לערן־אנשטאַלטן און קורסן (אָנהייבנ־דיק פון קינדערגערטנער), האָט דער צייטווייליקער יידישער ישוב אין דייטש־לאַנד אָנגענומען אַ מער נאָרמאַלן, גייסטיקן אויסזען. נייער טעאַטער, וואָס זאָל שפּילן גאַנצע פּיעסן פון אַ בעסערן רעפּערטואַר, איז געוואָרן אַ לעבנס־נויטוועندיקייט.

די פּראַגע איז דיסקוטירט געוואָרן ביי זיצונגען פון צענטראַל־קאָמיטעט, ביים דזשאָינט, ביי דער אונר"א, און דער איינשטימיקער באַשלוס איז גע־וועז: מיר מוזן האָבן אַ טעאַטער!

דער רעזולטאַט איז געווען — די גרינדונג פון „מיט", וועלכער איז פּאַרמירט געוואָרן לויט געזעצן פון אַ מאָדערנעם טעאַטער־אַנסאַמבל. עס זענען צוגעצויגן געוואָרן, אָלס שטענדיקע מיטאַרבעטער פונעם נייעם קאָ־לעקטיוו, מאָלער, אַ באַלעט־מייסטער און אַן אָרקעסטער.

אין טעאַטער־קאָלעקטיוו האָבן זיך אָנגעשלאָסן פּאָלגנדיקע, שוין פון פרי־ער באַקאַנטע, שוישפּילער פון פּוילן:

1. ישראל בעקער	(היינט אין ישראל)
2. ראַפאַעל שאפּער	(היינט אין פּראַנקרייך)
3. דוד האַרט	(היינט אין ישראל)
4. לאָלאַ יאַקובאָוויטש	(היינט אין ישראל)
5. ישראל סעגאַל	(היינט אין ישראל)
6. מישאַ נאַטאַן	(היינט אין ישראל)
7. ישעיהו צוויליך	(פּאַראַיאַרן געשטאָרבן אין ישראל)
8. נפתלי צוויליך	(היינט אין ישראל)
9. ראכי בערמאַן	(היינט אין לאָס אַנדזשעלעס)
10. רחל אנטופּיצקא	(היינט אין לאָס אַנדזשעלעס)
11. חיהלע לוקסענבורג	(היינט אין טאָראָנטאָ)

12. מרדכי ראָטשטיין (הייַנט אין טאָראָנטאָ)
13. סוועדלין צוועריינג (הייַנט אין ניו־יאָרק)
14. מוסיא קוטשינסקא (הייַנט אין ישראל)
15. לעאָן קוטשינסקי (הייַנט אין לאָס אַנדזשעלעס)
16. דוד פּערגאַמענט (הייַנט אין ישראל)
17. בעטי סעגאַל (הייַנט אין ישראל)
18. ל. ציטרינא (הייַנט אין ישראל)
19. בערטאַ ליטווינא (הייַנט אין ישראל)

עס האָבן אויך מיטגעשפּילט אין די מאַסן־סצענעס און עפּיזאָדן־ראָלן אייניקע טאַלאַנטפולע אַמאַטאָרן.

דער „מיט" האָט אין דער צווייטער העלפט פון 1946 און אין דער ערשטער העלפט פון 1947 אויפגעפירט 3 גרויסע טעאַטער־ווערק:

1. „דער בלוטיקער שפּאַס" — פון שלום־עליכם.
2. „טוביה דער מילכיקער" — פון שלום־עליכם.
3. „איך לעב" — פון י. פּינטשעווסקי.

די שוישפּליער מיט די דעקאָראַציעס און די מוזיקער זענען מיט יעדער פּאָרשטעלונג דריי מאָל אַרומגעפּאָרן איבער אַלע לאַגערן און אין די יידישע ישובים אין די מערב־זאָנעס פון דייטשלאַנד.

אַ סך פון די צושויער האָבן פריער קיינמאָל אין זייער לעבן נישט געוואוסט וואָס עס הייסט יידיש טעאַטער, וויל אַריינגעפאַלענע אין די געטאָס, קאַצעטן אָדער, אין בעסטן פאַל, אין פאַרטיזאַנקע, אַלס קינדער, האָבן זיי דאָ, אויף דער פאַרבלוטיקטער דייטשער erד, צום ערשטן מאָל דערזען יידישע טעאַטער־קונסט אין איר פילפאַרביקייט.

דער רעפּרעזענטאַנץ־טעאַטער פון דער שארית־הפליטה איז מיט דער צייט געוואָרן דער „יידישער אוניווערסיטעט" אין דעם נאָך־מלחמהדיקן דייטשלאַנד.

אין די לאַגערן זענען איינגעאָרדנט געוואָרן דיסקוסיעס, לעקציעס, לי־טעראַרישע געריכטן איבער די ווערק פון די מחברים, איבער די קאַמפּאַזי־טאָרן, איבער דער רעזשי, איבער די שוישפּילער.

די אויפּפירונגען זענען געווען אויף אַ גוטן קינסטלערישן ניוואָ. דער רעזשיסער פון אַלע 3 פּאָרשטעלונגען, דער יונגער, טאַלאַנטפולער ישראל בעקער, האָט זיך געטיילט מיט זייַנע טעאַטרישע און פּראַקטישע טעאַטער־קענטענישן מיטן גאַנצן קאָלעקטיוו. די אַרבעט איז געווען אַ שעפּערישע.

די מאָלער האָבן צוגעגרייט די דעקאָראַציעס לויט אָריגינעלע עסקיזן, וואָס זיי אַליין האָב געשאַפן, נעמענדיק אין באַטראַכט די נייַע סיטואַציע, די נאָך פּרישע בלוטיקע פּאַרגאַנגענהייט.

די כאָרעאָגראָפן וויל איך באַזונדער דערמאָנען. זיי האָבן אין זייערע טאַנץ־נומערן אַריינגעגעבן אַ סך נייַע און ווערטפולע עלעמענטן, וואָס האָבן, לויט די מיינונגען פון קווליפּיצירטע קריטיקער, באַרייכערט די יידישע טע־אַטער־קולטור.

מאַקס מיקסער איז דער נאָמען פון אַ יונגן יידישן באַלעט־מייסטער וואָס געפינט זיך היינט אין מאָנטרעאַל און האָט מיט גרויס וויסן און טאַלאַנט זייער פיל בייגעטראָגן צו די דערפאָלגן פון מינכענער יידישן טעאַטער. היינט איז ער אַ פאָפולערער נאָמען אין דער וועלט פון מאָדערנעם און קלאַסישן טאַנץ אין קאַנאַדע.

פנחס שוואַרץ (היינט אין פאַריז) איז געווען איינער פון די מאָלער־קינסטלער, וואָס האָט געאַרבעט ביים צוגרייטן די גרויסע יידישע אויפפירונג־גען פונעם רעפרעזענטאַנץ־טעאַטער.

און אָט זענען וועלטער וואָס מען דאַרף געדענקען: „היינט גיט אונדזער טעאַטער זיין נייע אויפפירונג „איך לעב" פון י. פינטשעווסקי. איך לעב! אָט דאָס איז דער פאַראָל פון אונדזער אויפבליענדיקער נאַציאָנאַלער קולטור וועלכע האָט אַ פליכט צו דערציילן, און נישט לאָזן פאַרגעסן אונדזער געפייניקטן פאָלק איר גרויזאַמע טראַגעדיע. מיר קומען אָבער איצט נישט צום צושויער און זאָגן אים, אַז אָט דאָס־אָ וואָס דו ווענסט זען אויף דער ביגע באַלד זענען דיינע איבערלעבונגען, אַז דאָס וואָס דו ווענסט איצט זען איז אַלץ און איז אמת, אַז פון דער ביגע שרייט אַראָפּ דיין פיין און צער, ניין, — מיט דער פאַרשטעלונג „איך לעב" וויל דאָס טעאַטער כאָטש ע פּ ע ס זאָגן, ווייל אַלץ זאָגן איז אוממעגלעך און עס זענען נאָך אַפילו די פאַסיקע אויסדרוקן און פאַרמען דערצו נישט פאַראַן. אונדזער טעאַטער וועט זיך נאָך צו דער טעמע „איך לעב" אומקערן.

אין פאַרשידענע וואַריאַנטן וועט דער פראָבלעם נאָך דערשיינען פאַר די צושויער און מיר, באַרייכערטע מיט דערפאַרונג, וועלן אַזוי לאַנג זוכן ביז מיר וועלן זיך דערקלייבן צום גרויסן אמת".

די ציטירטע וועלטער שטאַמען פון דער פעדער פון י. בעקער, געדרוקט אין דער פראָגראַם צו „איך לעב".

2.

אַנהייב 1947 איז פאַרגעקומען אַ רעקאַנסטרוקציע פונעם „מיט"־טעאַטער. ישראל בעקער איז אַנגאַזשירט געוואָרן פון אַ יידישער קאָמערציעלער פילם־געזעלשאַפט ייפ"א (יידישע פילם־אַרגאַניזאַציע).

א ריי שוישפילער האָבן זיך פאַרבונדן מיט אַנדערע טעאַטער־גרופן און אויף זייער אָרט זענען געקומען טעאַטער־מענטשן פון יינגערן דור. צווישן זיי פולבלוטיקע טעאַטער־מענטשן מיט אַ סך טאַלאַנט, ביגע־ און אַלגעמיינער קולטור.

1. אלעקסאַנדער בארדיני (היינט אין פוילן)
2. ריטא קארפינאָוויטש (היינט אין ניו־יאָרק)
3. דוד ראָגאָף (היינט אין ניו־יאָרק)

4. נינא ראָגאָף (היינט אין ניו־יאָרק)
5. פסח גוטמאַרק (היינט אין ישראל)
6. אברהם וואָלאָוטשיק (היינט אין קענעדע)
7. ד״ר האַלפערן (היינט אין פראַנקרייך)
8. פּראָפעסאָר מאַקסימילאַן פוירינג (היינט אין ישראל)
9. מעכל מעסינגער (היינט אין ישראל)
10. קלארא שטרענג (היינט אין ישראל)
11. לעאָן יונג (היינט אין ניו־יאָרק)

שפּעטער איז אויך צוגעקומען דער שרייבער פון דער מאָנאָגראַפיע.

דער טעאַטער האָט אויף זיך גענומען גאָר גרויסע אויפגאַבן וועלכע דער איבערגעגעבענער אידעאַליסטישער קאָלעקטיוו, האָט מיט פאַריונגערטע כוחות בשלימות אויסגעפירט.

דער באַנייטער „מיט״־קאָלעקטיוו מיט אַלעקסאַנדער בארדיני בראש, האָבן באַשלאָסן אויפצופירן די דראַמאַטישע פּאָעמע פון א. גלאַנץ־לעיעלעס: „ש ל מ ה מ ו ל כ ו״. רעזשיסער איז געווען אַלעקסאַנדער בארדיני, אַן אַבסאָלוועטע פון דער וואַרשעווער טעאַטער־שול, אַ מענטש מיט פיל אַריגינעלן טאַלאַנט אין דער קאָמפליצירטער קונסט פון רעזשי און שוישפּיל.

„שלמה מולכו״ איז פון אַלעקסאַנדער באדיני און פונעם „מיט״־קאָלעקטיוו פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ זעלטן־שיינעם ספּעקטאַקל.

די יידישע טעאַטער־וועלט האָט אָבער א. בארדינין פאַרלוירן. אָנקומענדיק פון דייטשלאַנד קיין מאָנטרעאָל און נישט געפינענדיק דאָרט קיין מעגלעכקייט צו אַרבעטן אין זיין באַרוף איז ער צוריקגעפאָרן קיין פוילן, וואו ער פירט אָן מיטן וואַרשעווער פוילישן טעאַטער.

„שלמה מולכו״ איז אויפגעפירט געוואָרן לויט אַלע געזעצן פון דער מאָדערנער טעאַטער־קונסט. רעזשי, שוישפּיל, ליכט, דעקאָראַציעס, קאָסטיומען — אַלץ האָט זיך צונויפגעגאָסן אין איין וואונדערבאַרער סימפאָניע.

דער דזשאָינט, דער צענטראַל־קאָמיטעט, דער יידישער אַרבעטער קאָמיטעט און אַנדערע קערפּערשאַפטן האָבן צו דער פּאָרשטעלונג אַרויסגעהאָלפן מיט רוי־מאַטעריאַל פאַר דעקאָראַציעס, מיט די בעסטע שטאָפן פאַר די קאָסטיומען, שוין אָפּגערעדט פון דער פיינער באַציאונג צו די שוי־שפּילער פערזענלעך וואָס האָט זיך דעמאָנסטרירט ביי יעדער נויטוועגדיקייט. ס׳איז צוגעצויגן געוואָרן צו דער אַרבעט איבער „שלמה מולכו״ דער מיטאַרבעטער פון קולטור־אָפּטיילונג ביים צ״ק, פּראָפעסאָר גראובאַרדט, וועלכער האָט געהאָלטן לעקציעס פאַרן טעאַטער־קאָלעקטיוו איבער דער עפּאָכע און געשיכטע פון יענער צייט. עס זענען אַראַנזשירט געוואָרן ספּעציעלע אויספלוגן קיין רעגנסבורג, אין דער שטאָט אין וועלכער ס׳קומט פאָר אַ טייל פון דער האַנדלונג.

דעם עולם האָט אויפגענומען „שלמה מולכו״ ווי אַן אָנטפּלעקונג ווייל

אַלע ביז־איצטיקע פאַרשטעלונגען האָבן נישט געהאַט דעם קינסטלעריש־ פאַרנעם פון אַן עכטער אויפפירונג. אויך איז די טעמאַטיק געווען געוואַלדיק נייַ און אינטערעסאַנט פאַרן צושויער.

מערקווירדיק איז דער פאַקט וואָס אפילו דער טייל פון עולם וועלכער איז נישט געווען דערציגן אויף טעאַטער־קונסט, און איז געווען נישט גאָר ראַפּינירט אין זיין געשמאַק, האָט די פאַרשטעלונגען אויפגענומען מיט גרויס ענטוזיאַזם.

שלמה מולכו, ווי אַנדערע וויכטיקע ביניע־ווערק, האָט נאָר פאַרמאָגט געציילטע גרעסערע ראָלן, דאָך האָט דער „מיט"־טעאַטער דערגרייכט אַ פערפעקט בילד פון אַנסאַמבל־שפּיל.

די סיבה איז געלעגן אין דעם פשוטן טעאַטער־אמת, וואָס די קלענערע עפיזאָדן־ראָלן זענען פון די שוישפילער אויסגעפירט געווארן מיט גלייכער ערנסטקייט ווי די הויפט־ראָלן.

וועגן דעם פאַר וואָס דער „מיט"־טעאַטער האָט אויפגעפירט „שלמה מולכו" איז כדאי צו הערן פון אַלעקסאַנדער בארדיני: „...כ׳וועל זיך באַמיען אין אַ פאַר ווערטער אויפקלערן פאַרוואָס מיר שטעלן דווקא דאָס ווערק. ווי ס׳איז באַוואוסט איז שלמה מולכו ביז היינט נאָך אין ערגעץ נישט געווען אויפגעפירט. איך האָב זיך אַנטשלאָסן דווקא די פיעסע צו שטעלן.

„איך, און אַ סך ווי איך, זענען אָנמעכטיק אַנטקעגן די קאָטאַקליזמען וואָס טרייסלען אויף די וועלט, און נאָך אָנמעכטיקער קעגן די רעזולטאַטן וואָס זיי ברענגען. אָבער צום גליק זענען די אומבאַזיגבאַרע אמתן פון עטיק און שיינקייט דויערנדיקער ווי די פאַרבייגייענדיקע טאָג־טעגלעכע זיגן אָדער מפלות. כ׳מיין דאָ, פאַרשטייט זיך, די עטיק וואָס איז נישט פאַרשריבן אָדער אויפגעצוואונגען און די שיינקייט וואָס מיר וואָלטן אומזיסט געזוכט אין די לערנביכער פון דער קונסט־געשיכטע. מיר ווערן פאַרגאַפט און אַנט־ציקט צום שטאַרקסטן מיט דער עטיק און שיינקייט — ווען מיר ווייסן נישט וואו עס ענדיקט זיך דאָס ערשטע און ס׳הייבט זיך אָן דאָס צווייטע. דאָרט וואו די ביידע באַגריפן גיסן זיך צונויף, אַזוי ווי מיר זעען עס, למשל, אין טויט פון סאָקראַטעס און אין די פאַרטרעטן פון רעמבראַנדט. בלויז מיט איין וואָרט קענען מיר באַצייכענען אָט די זעלטן הויכע און שיינע דערשיינונג פון דער מענטשלעכער נשמה: ריינקייט אָן אייגננוץ.

זאָל „שלמה מולכו" זיין אַ ביישפיל פון אָט דעם עטיש־שיינעם און שיין־עטישן גייסט..."

אַלס צווייטע פיעסע אינעם באַנייטן „מיט"־קאָלעקטיוו, איז אויסגעקליבן געווארן דוד פינסקיס „ד ע ר א ו צ ר".

די פיעסע איז געמאַנגען לויט דער פאַרעם פון אַ מוזיקאַלישער קאָמעדיע. אין ווילנער געטאָ־טעאַטער איז זי פון ישראל סעגאַל אַזוי פאַרטראַכט און

מיט גרויס דערפאָלג געשפילט געוואָרן, און לויט דער זעלבער פאָרעם האָט איר דער רעפּרעזענטאַנץ־טעאַטער געוואָלט שפילן.

אין פאַרלויף פון די פּראָבן איבער דעם „אוצר", וואָס איז רעזשיסירט געוואָרן פון ישראל סעגאַל און אַלעקסאַנדער בארדיני, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז די פאָרשטעלונג קען ווערן אַ קלאַסישע מוזיקאַלישע קאָמעדיע, אויב דער צוגאַנג צו איר וועט זיין דער זעלבער ווי צו „שלמה מולכו", ד"ה, אויב אַלע טעאַטער־עלעמענטן, מיט וועלכע דער קאָלעקטיוו האָט זיך באַנוצט אין דער פאָריקער פאָרשטעלונג, וועלן אויך דאָ געפינען זייער אָנווענדונג, פלוס, פאַרשטייט זיך, די עלעמענטן פון מוזיק און טאַנץ.

פּראָפעסאָר מאַקסימיליאַן פוירינג, וועלכער האָט געמאָלן די דעקאָראַציעס צום „אוצר", זאָגט פאָלגענדיקעס וועגן זיין אַרבעט: „... נאָך פיל ראַדיקאַלע עקספּערימענטן און אונטערן אייגפלוס פון דער פילם־קונסט, געשטאַלטיקט זיך דער מאָדערנער טעאַטער אין אייראָפּע, שטיצנדיק זיך אויף פאָלגנדיקע פונ־דאַמענטאַלע עלעמענטן: וואָרט, באַוועגונג און בילד־עקספּרעסיע. אין דער קאָמעדיע פון דוד פינסקי, „דער אוצר", ווערט געשטרעבט צו דערגרייכן די אויבנדערמאָנטע פּרינציפּן... מיין אויפגאַבע, אַלס בינע־געשטאַלטער, איז צו שאַפן דורך דעקאָראַציעס און קאָסטיומען דעם געהעריקן אָפּטישן קלימאַט פאַר דער שפּיל, ווי אויך בולטער צו מאַכן די פאָרעם דורך פאַרב און באַ־וועגונגס־רוים, בכדי זיי קאָנספעקווענט צוזאַמענצוגיסן מיט די איבעריקע באַשטאַנד־טיילן פון דער פאָרשטעלונג. היות „מיט" איז אַ וואַנדער־טעאַטער מוז אויך די דעקאָראַטיוו געשטאַלטונג געמאַכט ווערן אין אייגקלאַנג מיט די פאָדערונגען פון לייכטער טראַנספאָרט־מעגלעכקייט און פאָרשידנאַרטיקייט פון די לאָגער־בינעס. דעריבער מוזן די דעקאָראַציעס באַשטיין פון קלענערע טיילן, וואָס זאָלן זיך לייכט פונאַנדערנעמען און זיין גרינג אין וואָג. סטי־ליסטיש געמומען, דאַרף די דעקאָראַטיוו זייט ווירקן מער אַלס אַן אָנדייטונג פון האַנדלונגס־אָרט איידער אַ באַשטימטער, באַגרענעצטער רוים..."

דוד פינסקיס „דער אוצר" האָט געבראַכט פרייד און געלעכטער די גענועזענע קאַצעטלער, פאָרטיזאַנער וואָס האָבן זיך געהאַט אויסבאַהאַלטן אין בונקערס און אין גריבער, צו די גענועזענע איינוואוינער פון די געטאָס, צו אַלע יידן, דערוואַקסענע און קינדער, וועלכע האָבן צו יענער צייט געלעבט אין די דייטשע „די־פּי"־לאָגערן אין די אַמעריקאַנער און ענגלישער זאָנעס פון דייטשלאַנד.

די פאָרשטעלונג האָט אויך געהאָט אַ ליטעראַריש־היסטאָרישן באַדייט, וויייל מיט דער אויפּפירונג האָט דער „מיט" אויף אַ ווירדיקן און הויך־קינסט־לעריישן אופן געפייערט דעם 75־יאָריקן יובל פון גרויסן יידישן שרייבער.

דער רעפערענט פאַר טעאַטער־ענינים ביים צ"ק און מיטבויער פון דעם נייעם קאָלעקטיוו, אברהם וואָלאָוטשיק, זאָגט אַזוי וועגן „מיט", „שלמה מולכו" און „דער אוצר": „... דער טעאַטער „מיט" איז געצוואונגען זיין קינסטלעריש וועג דורכצומאַכן זיג־זאַגיק. דעם עיקר שולד טראָגן דאָ

אונדזערע ניט־נאַרמאַלע דערווייליקע באַדינגונגען, וועלכע זענען שוין, צו אונדזער גרעסטן באַדויערן, געוואָרן סטאַביל־דערווייליק".

„נאָך דער אויפפירונג פון א. לעיעלעס „שלמה מולכו", וועלכע האָט פונאַנדערגעוויקלט אַ שטיק יידישע געשיכטע אַנגעזאַפט מיט העראָיק און קידוש השם, מיט הויכע וועלטן פון דער יידישער מאַראַל און עטיק — קומען מיר היינט צו אונדזער טעאַטער־עולם מיט אַ קאָמעדיע פון דוד פינסקי...

„...אונדזער היינטיקן צושויער אַ מתנה פון אונדזער נאָענטער פאַרגאַנגענהייט, וואָס וועט זיך שוין, צו אונדזער אַלעמענס אומגליק, נישט אומקערן..."

יידן אין די לאַגערן האָבן געבענטשט דעם „מיט", ווייל די מתנה „דער אוצר" האָט זיי געמאַכט פאַרגעסן אויף אַ ווייל וואָס זיי האָבן געליטן, זיי געמאַכט פאַרגעסן, אַז זיי לעבן נאָך אויף דער רוצחישער דייטשער ערד, זיי געמאַכט פאַרגעסן אין זייער אָרעמען לאַגער־לעבן.

***

נאָך די צוויי פיעסן, געשריבן פון יידישע דראַמאַטורגן, וואָס האָבן יעדער אויף זיין אייגענעם אופן אָפּגעשפיגלט עפּאָכן און מענטשן אין דער יידישער געשיכטע, האָט דאָס טעאַטער אויפגעפירט אַ ווערק פון קלאַסישן וועלט־רעפּערטואַר. דער אויסוואָל איז געפאַלן אויף הערמאַן פייערמאַנס „די פאַרלוירענע האָפענונג". די פיעסע איז אויבערגעזעצט געוואָרן פון אייגענע שוישפילער פון „מיט", ד"ר האַלפּערן, א. וואָלאָוווטשיק און מ. מעסינגער. די פיעסע איז אויפגעפירט געוואָרן פון א. בארדיני און האָט געטראָגן דעם נאָמען „די האָפענונג".

די פאָרשטעלונג האָט זיך שטאַרק אונטערגעשיידט פון די ביז איצטיקע אויפפירונגען, סיי אין טעמאַטיק, סיי אין שפּילן. די טיף־דראַמאַטישע און דינאַמישע האַנדלונג, די פיגורן פון דער פּיעסע ווי אויסגעהאַקטע פון שטיין, האָבן אַוועקגעפירט דעם עולם אין אַ גאַנץ אַנדער וועלט. אין דער וועלט פון די האַלענדישע פישער מיט זייערע ליידן, פּריידן און מיט זייער קאַמף פאַר סאַציאַלן יושר.

אַ טיף־מענטשלעך ווערק פון אַ גרויסן רעאַליסט האָט „די האָפענונג" איבערגעלאָזט אַ קאָלאָסאַלן אייגדרוק אויף די טעאַטער־באַזוכער פון די „די־פּי"־לאַגערן.

אַליין שווער־געליטענע האָבן די צושויער מיט גרויס פאַרשטענדעניש און סימפּאַטיע מיטגעלעבט און מיטגעפילט מיט די שוישפילער וואָס האָבן פּערזאָניפיצירט די אומגליקלעכע העלדן, און פאַרקערט, די נעגאַטיווע פּערסאָנאַזשן זענען געווארן צונעמען אויף דער יידישער „די־פּי"־גאַס. „די האָפענונג", אָנגעשריבן אין 1900, איז אַ דראַמאַטיש־קינסטלעריש ווערק, וואָס כאָטש עס שפּיגלט אָפּ די ליידן פון אַן אַנדער פאָלק, איז זי דאָך אינגאַנצן פאַרשטאַנען געוואָרן פון דער שארית הפליטה, „ווייל אין טיף־מענטשלעכן זענען נישט פאַראַן קיין לאָקאַלע און קיין נאַציאָנאַלע גרענעצן" (לויט אַ זאַץ געשריבן פון פראָפּ' גרויבאַרד אין דער פּראָגראַם פון „דער האָפענונג").

דער קאָלעקטיוו פון „מיט" האָט די פּיעסע אויסגעצייכנט געשפילט. מיט דער „האָפענונג" האָט זיך פאַרענדיקט דער צווייטער און שענסטער קאַפּיטל פונעם רעפּרעזענטאַנץ־טעאַטער פון דער שארית־הפּליטה.

.3

ס׳איז די צווייטע העלפט פון יאָר 1948. יידן האָבן אָנגעהויבן צו פאַר־לאָזן די פאַרשאָלטענע דייטשע ערד. מען איז געזעסן אויף די וואַליזעס און געוואַרט אויף אויסוואַנדערונג־פּאַפּירן. עס האָט זיך געפילט אַן אַלגעמיינע פּיבערהאַפּטע שטימונג. די צייט פון זיצן אין די לאַגערן האָט זיך צופיל פאַרצויגן און מענטשן האָבן וואָס שנעלער געוואָלט אַרויס. ממילא האָבן זיך די שטימונגען אויך אָפּגערופן אויפן טעאַטער־קאָלעקטיוו. עס זענען אויך פאָרגעקומען אינערלעכע מיספאַרשטענדעניש וועלכע זענען נאָרמאַל אין יעדן קאָלעקטיוו. כאָטש דער רעפּרעזענטאַנץ־טעאַטער איז אין פולן זין פון וואָרט געווען אַ רעפּערטואַר־טעאַטער, ד״ה אַ טעאַטער אין וועלכן יעדער אַקטיאָר, אַן אויסנאַם, האָט באַקומען די גלעלעגנהייט זיך קינסטלעריש אויס־צולעבן אין זיין זשאַנער און צו שפילן אַ הויפּטראָל לויט זיין טאַלאַנט, זענען דאָך פאָרגעקומען מיספאַרשטענדענישן אַרויסגערופענע דורך פאַרשידענע פּערזענלעכע אַמביציעס, וואָס זענען נאָרמאַל אין יעדן טעאַטער.

אייניקע שוישפילער האָבן פאַרלאָזט דאָס טעאַטער, אָבער זייער אַוועקגיין האָט דעם „מיט"־קאָלעקטיוו נישט געשטערט וווייטער אָנצוגיין מיט זיין שע־פערישער אַרבעט. פאָרקערט, נאָך מיט מער עקשנות האָט דער פאַרקלענערטער אַנסאַמבל פאָרגעזעצט זיין אַרבעט.

אַ גרויסער פאַרלוסט איז געווען דאָס אַוועקפאָרן פון רעזשיסער א. בארדיני. דאָס טעאַטער האָט זיין אַוועקגיין שטאַרק באַדויערט. אַ טעאַטער הערט אָבער נישט אויף צו עקסיסטירן ווען איינצלנע מענטשן פאַרלאָזן אים. ס׳איז פאָראַן אַ וועלט ביי אַקטיאָרן „די פאָרשטעלונג מוז געשפילט ווערן". און אַזוי ווי זי מוז, איז זי טאַקע געשפילט געוואָרן און נישט נאָר איינע, נאָר נאָך דריי גרויסע אויספּירונגען זענען צוגעגרייט געוואָרן, און די לאַגער־יידן האָבן זייער טעאַטער געהאַט ביזן סוף, ד״ה ביז צו דער גרויסער אויס־וואַנדערונג.

די דריי אויספּירונגען זענען געווען:

1) „מירעלע אפרת", פון יעקב גאָרדין;
2) „די צוויי קוני־לעמל", פון א. גאָלדפאַדען;
3) „דעם שמידס טעכטער", פון פּרץ הירשביין.

דער „מיט"־טעאַטער האָט נאָך זיין ביז גאָר געלונגענעם פּרואוו מיט דער „האָפענונג" זיך אומגעעקרט „צו זיין פאָלק" און געשטעלט דריי אויפ־פירונגען פון יידישע דראַמאַטורגן. „מירעלע אפרת" איז רעזשיסירט געוואָרן פון אַ יידישן רעזשיסער פון דער דייטשער בינע — היינט לעאָ פישער און די לעצטע צוויי זענען אויפגעפירט געוואָרן פון די טאַלאַנטפולע חברים

שוישפּילער פון דער טרופּע — פּסח גוטמאַרק און דוד ראָגאַף („צוויי קוני־לעמל") און פּסח גוטמאַרק און לעאָ יונג („דעם שמידס טעכטער").

די לעצטע דריי פּאַרשטעלונגען האָבן געהאַט דעם זעלבן דערפאָלג ביי די צושויער ווי די פּריערדיקע פּאַרשטעלונגען. ערטערווייז אפילו איז דער דערפאָלג געווען נאָך גרעסער צוליב דער נישט־קאָמפּליצירטער האַנדלונג, צוליב דער נאָענטקייט פון סוזשעט צום יידישן שטייגער לעבן, צום יידישן פּאָלקלאָר.

פּאַרן רעזשיסער היינץ לעאָ פּישער, וועלכן די נאַציס האָבן ערשט גע־ברענט צום באַוואוסטזיין אַז ער איז נישט קיין דייטש, אפילו נישט קיין דייטשער ייד, נאָר „אַ יודע" ווי אַלע „יודן", איז זיין קורצע מיטאַרבעט אין „מיט" געווען אַ פּערזענלעכע קינסטלערישע סאַטיספּאַקציע. אַ פּולשטענדיק אַסימילירטער, איז ער געווען גליקלעך ווען ער האָט באַקומען די געלעגנהייט צו אַרבעטן מיט יידישע אַקטיאָרן און נישט געקוקט אויף דעם וואָס די דייטשע אַקטיאָרן זענען געווען געטריי צו געבעלס' און היטלערס „אַנשוי־אונגען" און וויסנדיק אַז זיין מיטאַרבעטן מיט יידישע קינסטלער וועט אים אומפּאַרמיידלעך ברענגען גרויס שאָדן, האָט ער דאָך געבעטן, אַז דער קאָלעק־טיוו זאָל אים רעקאָמירן. אַ שאָדן וואָס היינץ לעאָ פּישער און אַזוינע ווי ער האָבן נישט געקענט ביי זיך פּועלן צו פּאַרלאָזן „דאָס פּאָטערלאַנד".

נאָכן פּאַרענדיקן זיין אַרבעט מיטן „מיט" האָט ה. ל. פּישער דערקלערט אַז ס'איז פּאַר אים געווען אַ נישט־פּאַרדינטער כבוד מיטצואַרבעטן מיטן „מיט".

***

פּאַרענדיקנדיק דאָס הערלעכע קאַפּיטל פון טעאַטער „מיט" איז אויך וויכטיק צו וויסן אַז די מיטגלידער פון אַנסאַמבל האָבן זיך נישט באַנוגנט מיט זייער אַרבעט אין טעאַטער, נאָר אויך אַנטיילגענומען אָדער אַליין אָר־גאַניזירט אָן אַ שיער ליטעראַריש־מוזיקאַלישע אָוונטן און אַקאַדעמיעס. די וויכטיקסטע דערפון זענען געווען: די מענדעלע אַקאַדעמיע; אָן אָוונט געווידמעט שלמה מיכאָעלס; אַ וויליגער געטאָ־אַקאַדעמיע און אַ יוביליי־אָוונט פּאַרן אַקטיאָר ש. צווילינג ע"ה.

די מענדעלע אַקאַדעמיע איז פּאַרגעקומען דעם 30סטן דעצעמבער 1947 אין גרויסן טעאַטער „בייערישער האָף" און אויסער אַ גרופּע שוישפּילער האָבן אויך אַנטיילגענומען אַ ריי פּערזענלעכקייטן פון יידישן געזעלשאַפּטלעכן לעבן. אַלע אַנטיילגענומער האָבן מיט דעם אָוונט אויף אַ ווירדיקן אופן אויס־געדריקט זייער פּיעטעט און ליבע צום „זיידן" פון דער יידישער ליטעראַטור.

די פּראָגראַם איז באַשטאַנען פון דריי רייכע טיילן.

אין ערשטן טייל זענען אויפגעטראָטן מיט אַ פּאַרטראָג אד"ט: „מענדעלע, זיין תקופה און אָרט אין דער יידישער ליטעראַטור" — דער שריפּט־שטעלער יוסף גאר (הייבט אין ניו־יאָרק). מיט אַ פּאַרטראָג אד"ט: „מענדעלע און די סטרוקטור פון דער יידישער געזעלשאַפּטלעכקייט" — דער רעדאַקטאָר ישראל קאַפּלאָן (הייבט אין ישראל); מיט אַ פּאַרטראָג אד"ט: מענדעלע אין דער

העברעאישער ליטעראַטור" — פּראָפּ׳ גראובארד און מיט אַ פאָרטראָג — „דער נאַציאָנאַלער ריטעם" אין מענדעלעס שאָפן" — דער פּאָעט לוי שאַליטאַן (היינט אין ישראל).

פאָרזיצער פון דער אַקאַדעמיע, וואָס האָט געהאַלטן די דערעפענונגס־רעדע און האָט אויך געשלאָסן די אַקאַדעמיע, איז געווען דער רעדאַקטאָר ראובן רובינשטיין (היינט אין ישראל).

אין דעם צווייטן טייל פון דער אַקאַדעמיע זענען אויפגעפירט געווָארן פראָגמענטן פון „מסעות בנימין השלישי" און פראָגמענטן פון מענדעלעס אָרי־גינעלער סצענישער שאָפונג „דער פריזיוו" און „די קליאַטשע".

דער דריטער טייל פון דער אַקאַדעמיע איז באַשטאַנען פון אַ קאָנצערט פון אַלטע און נייע יידישע פאָלקסמאָטיוון, אויסגעפירט פון רעפּרעזענטאַנץ־אַרקעסטער אונטער דער לייטונג פון דיריגענט מ. האָפמעקלער, מיטן אָנטייל פון דיריגענט און פידל־קינסטלער מ. סטופּעל.

איך האָב געבראַכט די גאַנצע פּראָגראַם פון דער אַקאַדעמיע, כדי צו וויזן דעם פאַרנעם און די ערנסטע באַציאונג.

די שושפּילער פון „מיט" האָבן אויך אָנטיילגענומען אין אַ צוזאַמענפאָר פון אַלע ווילנער אין דער אַמעריקאַנער זאָנע וואָס איז פּראָגרעקומען דעם 8טן אַפּריל 1948 אין לאַגער פעלדאַפּינג. אין דעם צוזאַמענפאָר האָבן זיך אויך באַטייליקט דער רעפּרעזענטאַנץ־אַרקעסטער און דער דיכטער־פּאַרטיזאַן שמערקע קאַטשערגינסקי ע״ה.

***

אַ באַוויז פון אמת ברידערלעכער באַציאונג צווישן איין אַקטיאָר צום צווייטן איז געווען אַ פאָרשטעלונג לכבוד דעם 40־יאָריקן יובל פון אַקטיאָר י. צווילידן, ע״ה, דעם 28סטן אַפּריל 1948. די פאָרשטעלונג איז פאָרגעקומען אין גרעסטן זאַל פון מינכען (זאַל פון „דויטשן מוזעאום"), וואָס נעמט אַריין מער ווי 2,000 צושויער. די יובל־פאָרשטעלונג איז אַראַנזשירט געווָארן פון דעם פאַראיין פון פּראָפּ׳ אַקטיאָרן און אויסער די שוישפּילער פון „מיט" האָבן זיך אויך באַטייליקט די שוישפּילער פונעם 2טן טעאַטער ביי דער קולטור־אָפּטיילונג פון צענטראַל־קאָמיטעט, „די גאָלדענע פּאַווע", מיט דער פאַרלייענערין צ. בערלינסקא־לאָזאָווסקא (די פרוי פון באַקאַנטן יידישן שריפּט־שטעלער ש. בערלינסקי — היינט אין ישראל), דעם באַוואוסטען יידישן אַקטיאָר יעקב פישער, דער פּאָפולערער זינגערין חיה׳לע שיפּער (אַ שנור פון דעם בעל־יובל ע״ה, היינט אין ישראל), דעם חזן משה שוויימער (היינט אין באָסטאָן), די שוישפּילער בערטא קאָפּלאַן און סאוויטש־גאָלדרייך, (וועלכע האָבן אָנגעפירט מיט אַ פריוואַטן רעווי־טעאַטער אין לאַגער העס־ליכטענאו) מיט זייער אַנסאַמבל (היינט אין ישראל).

דעם אוונט האָט געשלאָסן דער יובילאַר און זיין פרוי. די יידישע באַ־פעלקערונג פון מינכען האָט אָנגעפּאַקט דעם גרויסן זאַל און אַזוי אַרום, צוזאַמען מיט אַלע אָנטיילנעמער פון דער יובל־פייערונג, אויסגעדריקט אָנער־קענונג דעם וועטעראַן פון דער יידישער בינע.

די שוישפילער פון „מיט" האָבן זיך אויך באַטייליקט אין דער יידישער פּרעסע מיט שרייבן אַרטיקלען וועגן טעאַטער־פּראָבלעמען און אַנטיילגענומען אין פּאַרשידענע ראַדיאָ־פּראָגראַמען.

דער טעאַטער־קאָלעקטיוו האָט נישט געהאַט קיין אייגענעם אַרבעטס־זאַל צו פּראָבירן און זיי איז אָפּטמאָל אויסגעקומען צו אַרבעטן אין די שווערסטע באַדינגונגען.

כדי צו זיין אין צייט אין נעקסטן לאַגער האָט מען אָפּטמאָל נאָך דער פּאַרשטעלונג אין איין לאַגער, גלייך אַנגעפּאַקט די קאָסטנס מיט די קאָס־טיומען און ביינאַכט איז מען ווייטער געפֿאָרן. כאָטש דער טעאַטער האָט מיט זיך געהאַט ספּעציעלע בינע־אַרבעטער, איז דאָך אויסגעקומען אַלע אַקטיאָרן, אָן אויסנאַם, מיטצוהעלפן נאָך דער פּאַרשטעלונג ביים צענעמען די דעקאָראַציעס און זיי פּאַרפּאַקן אין אַ ספּעציעלן לאַסט־אויטאָ. צוערשט איז מען געפֿאָרן אין אָן אויטאָבוס, שפּעטער האָט מען דעם פּאַסאָזשיר־אויטאָבוס פּאַרביטן אויף אַ לאַסט־אויטאָ, צו וועלכן די אַקטיאָרן האָבן פון האַלץ צו־געבויט זייטלעך און אַ דעק. ס׳איז אויסגעקומען צו פילן קעלט און נעץ, אָבער קיינמאָל האָט קיינער נישט געטראַכט אפילו וועגן איבערריסן דעם פּלאַנירטן טור צוליב די שווערע באַדינגונגען פון פּאָרן.

אין די שטעט איז מען געשלאָפן אין האָטעלן און אין די לאַגערן האָבן די לאַגער־איינוואוינער גערן ענגער געמאַכט זייער אָזוי אויך נישט געראַמען לעבן, כדי צו מאַכן פּלאַץ פּאַר די אַקטיאָרן.

עס האָט אָבער אויך געטראָפן, אַז נאָך אַ פּאָרשטעלונג איז מען געבליבן שלאָפן אויף דער בינע. פּשוט, ס׳איז נישט געווען געגנוג פּלאַץ פּאַר די אַקטיאָרן אין לאַגער, האָט מען צעשטעלט בעטלעך אויף און הינטער דער בינע און דאָרט זענען זיי געשלאָפן.

די פּאָרשטעלונגען אין די שטעט זענען געשפּילט געוואָרן אין די גרעסטע טעאַטערס, ווי למשל, דאָס גרויסאַרטיקע „פּרינץ־רעגענטן־טעאַטער", אָדער „שוישפּילהאוז" אין מינכען. אין די לאַגערן, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין ספּעציעלע געביידעס, האָט מען געשפּילט אין קלובן, קינא־טעאַטערס, אין גאַראַזשן, אָדער אין אַלגעמיינעם עס־צימער וואָס איז פון די לאַגער־פּאַרוואַל־טונגען איבערגעאַרבעט געוואָרן פּאַר „טעאַטער־געביידעס".

אויסער די דעקאָראַציעס, קאָסטנס מיט קאָסטיומען און רעקוויזיטן, האָט דער אַנסאַמבל אויך מיטגעפירט פּראָזשעקטאָרן און ספּעציעלע מכשירים פּאַר סצענישע עפעקטן. די לאַגער־מענטשן האָבן מיט רעכט געטענהט אַז „מיר זענען נישט ערגער פון די יידן וואָס לעבן אין די גרויסע שטעט, און מיר ווילן דערפּאַר זען די פּאָרשטעלונג פונקט אַזוי ווי זיי זענען גע־גאַנגען דאָרט".

האָבן טאַקע די יידן אין די לאַגערן געזען די פּאָרשטעלונגען געמוי ווי זיי זענען געשפּילט געוואָרן אין די גרויסע שטעט אין די דאָרטיקע גרויסע שיינע טעאַטערס, אָבער נישט נאָר דערפּאַר ווייל „זיי האָבן געהאַט די זעלבע רעכט", נאָר פּשוט דערפּאַר ווייל דער „מיט"־קאָלעקטיוו האָט מיט

זיין ערנסטער באַציאונג צום יידישן קינסטלערישן וואַרט, מיט זיין דרך־ארץ פאַרן צושויער קיינמאָל נישט געמאַכט קיין אונטערשיד.

שרייבנדיק וועגן „מיט" מוז מען דערמאָנען זיינע אויפטריטן אין דער סאַנאַטאָריע פאַר לונגען־קראַנקע אין גאוטינג. די פאַרשטעלונגען זענען געווען מתנות פון „מיט" פאַר די פּאַציענטן. די גרעסטע באַלוינונג פאַר די אַקטיאָרן איז געווען וען זיי האָבן געזען פאַר זיך די צעשטראָלטע פנימער פון די קראַנקע בשעת זיי האָבן נאָכגעפאָלגט די פאַרשטעלונגען.

דער „מיט" איז געווען דער שענסטער און דערהייבנסטער קאַפּיטל אין קולטורעלן לעבן פון דער שארית־הפליטה. עס האָט געלערנט, דערהויבן, דערפרייט די אויסגעוואָרצלטע יידן פון די „די־פּי"־לאַגערן און זיי געהאָלפן פאַרלייכטערן די צייט פון זייער וואַרטן ביז זיי וועלן צוריק קענען לעבן אין נאָרמאַלע מענטשלעכע באַדינגונגען.

אין די פאַרשטעלונגען פון „מיט" האָבן זיך באַטייליקט פאָלגנדיקע שוישפּילער:

אין שלום־עליכמס „בלוטיקער שפּאָס":

אינסצענירונג און רעזשי: ישראל בעקער
מוזיק: מ. יאמפּאָלסקי, עליאש קרול
דעקאָראַציעס און קאָסטיומען: גריגאָרי ראָזענקראַנץ
דירעקטאָר: ישראל סענאל
די ראָלן זענען אויסגעפירט געוואָרן ווי פאָלגט:

דוד שאַפּירא — ישראל בעקער
שרה שאַפּירא — רחל אונטופּיצקא
בעטי — מינא קוטשינסקא
סיאָמא — יוסף ווייסמאָן
הערשקא שנייערסאָן — ישראל סענאל
איוואָן איוואַנאָוו — ראכי בערמאָן
פּריסטאָוו — בוימין עדעלשטיין

די פּרעמיערע איז פאָרגעקומען דעם 3טן אויגוסט 1947, אין פּרינץ־רעגענטן־טעאַטער, אין מינכען.

„טוביה דער מילכיקער" פון שלום־עליכם
(טראַגי־קאָמעדיע אין 3 אַקטן)

פּרעמיערע, פאָרגעקומען דעם 16טן אפּריל 1947, אין מינכענער שוישפּיל־הויז

רעזשי: ישראל בעקער
דעקאָראַציעס: פּנחס שוואַרץ

מוזיק־לייטער : לעאָן נאָדעל
טעכנישער לייטער : ל. קוטשינסקי

פ ע ר ז א ָ נ ע ן :

טוביה — ישראל בעקער
גאָלדע — בערטאַ ליטווינא
האָדעל — רחל אוטופיצקא
חוה — חיהלע לוקסענבורג
ביילקע — מוסיא קוטישנסקא
צייטל — מאלי לוצנער
מנחל מענדל — מישאַ נאַטאַן
פעפערל — סוועריז צוועריגג
פּרצור — ראכי בערמאַן
לאקיי — מרדכי ראָטשטיין
גראָדאָווסקי — יוסף ווייסמאַן
וואָלאָסטנאי שרייבער — סעווערין צוועריגג

א י ך ל ע ב

(הערָאישע דראַמע אין דריי אַקטן)

פון משה פינטשעווסקי

אויפפירונג און רעזשי : ישראל בעקער
מוזיק : משה שטיינבאַרג, אליהו קרול
דעקָראַציעס־פּראָיעקטן : גר. ראָזענקראַנץ
דיריגענט : : לעאָן נאדעל
אינספיציענט : דוד פּערנאַמענט
פּאַרוקן : — פּנחס פענער
ביוע־מייסטער : דוד פעלדמאן
אַדמיניסטראַטאָר : אברהם לעוויט

פ ע ר ז א ָ נ ע ן :

בצלאל שאפיר — ישראל בעקער
מרים שאפיר — רחל אוטופיצקא
בנימין פּאוועס — יוסף ווייסמאַן
הערשעלע דער פידלער — דוד האַרט
נפתלי הערץ — סעווערין צוועריגג

לוי סטעלמאך — ישעיהו צווילינ
שרה־ברכה — לאלא יאקובאוויטש
ברוך — בנימין עדעלשטיין
ישראלקע — מרדכי ראטשטיין
חיימקע — חיהלע לוקסענבורג
יאהאן פאן קיטעל — ראכי בערמאן
ד"ר נעאכט צעבער — ישראל סעגאל
פאול — מישא נאטאן
מאריאנקא — חיהלע לוקסענבורג
יונגער פארטיזאנער — נפתלי צווילינ
פארטיזאנער־עלטסטער — מרדכי ראטשטיין

שלמה מולכו פון א. לעיעלעם

(דראמאטישע פאעמע אין 4 אקטן, 10 בילדער)

רעזשי: א. בארדיני
בינע־געשטאלטונג און קאסטיומען: פנחס שווארץ

פערזאנען:

דאניא אינעז — ריטא קארפינאוויטש
קארדינאל סאלוואדאר — א. וואלאוויטשיק
שלמה מולכו — ראכי בערמאן
דאניא פיליפא — נינא ראגאוו
קעניג יאהאן דער דריטער — מ. מעסינגער
קעניגין קאטערינא — ב. ליטווינא
דוד ראובני — דוד ראגאוו
יוסף קארא — ס. צווערלינג
אברהם הלוי ברוכים — י. וויסמאן
שלמה אלקאבעז — י. סעגאל
משה טראני — א. וואלאוויטשיק
בן זמרי — מ. מעסינגער
דבורה — א. ציטרין
יעקב מאנטין — פ. גוטמארק
יוסף פן אילי — מ. נאטאן
קיסר קארל דער פינפטער — מ. נאטאן
אלוואראָ דע לונא — ס. צווערלינג
גיאם וואן דע מאל — מ. מעסינגער

קאַרדינאַל ביביענא — ה. האַלפערין
מאַרקיזין ד'עסטא — בעטי סטגאַל
פויפּס קלעמענט דער זיבעטער — י. סטגאַל

אין דער אויפּפירונג „שלמה מולכו" ווי אין אַלע אַנדערע פּאַרשטעלונגען פון „מיט" האָבן אַלע שוישפּילער געשפּילט צו עטלעכע ראָלן, און אויב עס זענען געווען נויטוועגדיק מאַסן־סצענעס צו געוויסע בילדער, האָבן די שוישפּילער, וועלכע זענען אין דעם געגעבענעם בילד נישט געווען פּאַרנומען, אויך געשפּילט די פּערסאָנאַזשען פון די מאַסן־סצענעס ווי, למשל, אין „שלמה מולכו" האָבן די הויפּט־ראָליסטן אויך געשפּילט אין די מאַסן־סצענעס די ראָלן פון שטאַטסלייט, גלחים, בעטלער, לייב־וואַך א"א.

דער אוצר פון דוד פּינסקי

(קאָמעדיע אין 3 אַקטן, 5 בילדער)

טעקסט־באַארבעטונג: ישראל סטגאַל
ביונ־געשטאַלטונג און דעקאָראַציעס: פּראָפ' מאַקסימיליאַן פּוירינג
קינסטלערישע לייטונג: אלכסנדר בארציני
מוזיק־לייטונג: לעאָן נאדעל, קלאַרא שטרענג

פּערזאָנען:

חאניע קברן — אברהם וואָלאָוויטשיק
יאַכנע־בריינע — בערטאַ ליטווינאַ
טילי (זייער טאָכטער) — ריטאַ קארפינאָוויטש
יודקע (זייער זון) — סעווערין צוועלינג
דער שדכן — מעכל מעסינגער
סאסקין דער גביר — ד"ר הערמאַן האַלפערן
ראש־הועד — פּסח גוטמאַרק

הכנסת־כלהניקעם { דוד ראָגאָוו / בעטי סטגאַל
ביקור־חולמניקעם { מישא נאַטאַן / נחמה ראָגאָווא
חברה־קדישאניקעם { ראַכי בערמאַן / יוסף וויסמאַן
אן אלט פּאָרפּאלק { רחל אַוטופּיצקאַ / מעכל מעסינגער

די האָפענונג

דראַמע אין 4 אַקטן פון הערמאַן הייערמאַנס

יידיש: ד"ר האַלפערן, א. וואָלאָוטשיק, מ. מעסינגער
רעזשי: א. בארדיני
דעקאָראַציעס: פּנחס שוואַרץ
גאַשעפטס־דירעקטאָר: ל. קוטשינסקי

פּערזאָנען:

קניערטיע — בערטאַ ליטווינא
געערט — ראַכי בערמאַן
בארענד — מישאַ נאַטאַן
אייאַ — רחל אַנטופּיצקא
קאבוס — דוד ראָגאָוו
דאאנטיע — סעוועריו צוועריגג
קלעמענס באָם — אברהם וואָלאָוטשיק
מאַטילדע — בעטי סעגאל
קלעמענטינע — ריטאַ קאַרפינאָוויטש
סימאָן — מעכל מעסינגער
מאריעטע — האלינא זשאָנד
קאפּס — פּסח גוטמאַרק
סאארט — נחמה ראָגאָוו
א דראַף־מוזיקאַנט, צווויי פּאָליציאַנטן

מירעלע אפרת

דראַמע אין 4 אַקטן פון יעקב גאָרדין

רעזשי: ה. לעאָ פישער
אַסיסטענט: ראַכי בערמאַן
בינע־געשטאַלטונג: פּנחס שוואַרץ

פּערזאָנען:

מירעלע אפרת — בערטאַ ליטווינא
יאָסעלע (איר עלטסטער זון) — ראַכי בערמאַן

דאניע (איר יינגערער זון) — סעווערין צווערלינג
מאכלע (איר דינסט) — נחמה ראגאווע
ר' שלמה (איר פריקאזשטשיק) — לייב זשאלקאווער
ר' נחומצע חנה־דבורהס (איר מחותן) — ישראל סעגאל
חנה־דבורה (זיין ווייב) — בעטי סעגאל
שיינדעלע (זייער טאכטער) — רחל אנטופיצקע
שלמהלע (שיינדעלעס זון) — ריטע קאַרפינאוויטש
כלי־זמרים, בעלי־בתים א"א.

צ ו ו י י ק ו נ י־ל ע מ ל ם

(מוזיקאלישע קאמעדיע אין 3 אקטן, 6 בילדער)

פון אברהם גאלדפאדען

מוזיק: א. גאלדפאדען, י. קראשנער
אויפגעפירט: פסח גוטמארק, דוד ראגאוו
בינע־געשטאלטונג: פנחס שוואַרץ
טענץ: מאקס מיקסער
מוזיק־לייטונג: לעאן נאדעל
בייס קלאַווייר: ארטור ריינינגער
געשעפטס־פירער: א. בירמאן

פ ע ר ז א נ ע ן :

ר' פנחסל — פסח גוטמארק
רבקה (זיין ווייב) — בעטי סעגאל
קאראלינע (זייער טאכטער) — נחמה ראגאווע
ר' שלומניע — ישראל סעגאל
קוני־לעמל (זיין שטיף־זון) — דוד ראגאוו
קלמן שדכן — סעווערין צווערלינג
ליבעלע (זיין טאכטער) — ריטע קאַרפינאוויטש
מאקס (א סטודענט) — נאַרבערט האַראוויץ
סטודענטקע — רחל אוטופיצקא
בדחן — לייב זשאלקאווער

חסידים, סטודענטן, מתים, יינגלעך, געסט

דעם שמידס טעכטער

פאלקשטיק אין 3 אקטן פון פרץ הירשביין

אויפגעפירט : רעזשי־קאלעגיע
דעקאראציעס : ה. שילים
מוזיק־אילוסטראציע : לעאן נאדעל
ביונ־מייסטער : ל. קייזער
גשעפטס־פירער : א. בירמאן

פערזאנען :

נחמן־בער (א שמיד אין דארף) — פסח גוטמארק

לאה־דבע } (זיינע טעכטער) — רחל אנטופיצקא
זעלדע } — ריטא קארפינאוויטש

ניסן־אלטער } (יונגע שמידן) — ראכי בערמאן
ברוך־משה } — לייב זשאלקאווער

מוכר־כפרימניק — נארבערט האראוויץ

ווי שוין פריער באמערקט, האט די ש"ה־פרעסע פיל געשריבן וועגן דעם רעפרעזענטאנץ־טעאטער פון דער ש"ה.

איך ברענג דא אייניקע דאטן :

„אונדזער וועג" פון 22סטן אויגוסט 1947, מינכען
„ייִדישע צייטונג" " 22סטן אויגוסט 1947, לאנדסבערג
„איבערגאנג" " 22סטן אויגוסט 1947, מינכען
„אונדזער וועג" " 5טן אויגוסט 1947 "
„אויף דער וואך" " 4טן יוני 1948 "
„אונדזער צוקונפט" " 31סטן אויגוסט 1948 "
„איבערגאנג" " 18טן אויגוסט 1948 "
„אונדזער וועלט" " 18טן אויגוסט 1948 "
„ציוניסטישע שטימע" " 1טן אויגוסט 1948 "

אויך די דייטשע פרעסע האט מיט פיל באגייסטערונג און לויב גע־שריבן וועגן „מיט". איך דערמאן באזונדער דעם בערלינער זשורנאל „די וועלטבינע" (די רעדאקציע־מיטגלידער פון דער „וועלטבינע" זענען אין דער נאצי־צייט פארשיקט געווארן אין קאצעטן און א טייל פון זיי איז אומגעקומען).

אין דער אויסגאַבע פון 1טן מערץ 1948 שרייבט זי אַז עס וואָלט געווען אַ גליק פאַר די דייטשע רעזשיסערן און שוישפילער צו זען די „מיט"־פאַרשטעלונגען און האָבן אַ געלעגנהייט צו זען אמתע שוישפילער.

דעם 3טן פעברואַר 1947 איז אין מינכענער טעאַטער, „בייערישער האָף", פאַרגעקומען אַ ספּעציעלע פאַרשטעלונג פאַר די פאַרשטייער פון „יונייטעד דזשואיש אַפּיל" (וועלכע זענען געווען אויף אַ רייזע איבער די יידישע „די־פּי"־לאַגערן) און עס האָבן אויך בייגעוואוינט הויכע באַאמטע פון דער אַמעריקאַנער מיליטערישער רעגירונג.

ס׳איז געשפּילט געוואָרן דוד פּינסקיס „דער אוצר" וואָס האָט באַקומען אַ גרויסאַרטיקע אויפנאַמע פון די חשובע געסט.

„די גאָלדענע פּאַווע"

אין 1948 האָט דאָס דירעקטאָריום פאַר קולטור און דערציאונג צוזאַמען מיטן פאַראיין פון פּראָפעסיאָנעלע אַקטיאָרן, געשאַפן אַ צווייטן אַנסאַמבל וואָס האָט אויך באַקומען די מאַטעריעלע און מאָראַלישע שטיצע פון דער יידישער געזעלשאַפטלעכקייט.

לויט דער דערקלערונג פון דירעקטאָריום און פון דער פאַרוואַלטונג פון פאַראיין, געדרוקט אין דעם פּראָגראַם צו דער פּרעמיערע פון נייעם קליינקונסט־טעאַטער וואָס האָט זיך געפּרופן „די גאָלדענע פּאַווע", איז דער ציל פון נייעם טעאַטער־אַנסאַמבל געווען: „פּראָוון אַרויסשלעפּן כאָטש טיילוויייז דאָס טעאַטער־וועזן פון עם־הארצות, הפקרות וואָס בושעווען אויף די בינעס פון די לאַגערן און געמיינדעס מצד הונדערטער פּרישגעבאַקענע „רעזשיסערן", „קינסטלערישע אָנפּירערס", אַקטיאָרן, „געווועזענע פון דעם אָדער יענעם טעאַטער" — ווי אויך פון פאַרשידענע „רעצענזענטן" און קאָרעספּאָנדענטן אין די לאַגערן. אפשר וועט אונדז טיילווייז געלינגען דורך דעם פּראָוו צו פאַרטרייבן אויף אַ ווייל די אַלע „זינגער", „טענצער", „פּריילעכע רעווויס" פון וועלכע ס׳וועט דווקא טרויעריק, און ממשיך זיין די רומפּולע טראַדיציעס פון דער יידישער קליינקונסט־בינע אין פּוילן און רומעניע".

דערמאָנענדיק די באַרימטע קליינקונסט־טעאַטערס פון פאַרמלחמהדיקן פּוילן און רומעניע, זייערע שאַפּער, שוישפילער, מאָלערס און קאָמפּאָזיטאָרן, פאַרענדיקט דער קאָמוניקאַט: „...אויב אונדזער „גאָלדענע פּאַווע" וועט ברענגען אַפילו פּאָדעם פון אונדזער עבר, אַ ווירדיקן אָפּקלאַנג פון אונדזער פאַרגאַנגענהייט, האָט זי שוין עקסיסטענץ־באַרעכטיקונג און וועט מעגן זיין שטאָלץ מיט די רעזולטאַטן פון באמת מסירת־נפשדיקער, ערלעכער טעאַטער־אַרבעט פון די אַקטיאָרן, מוזיקער, רעזשיסער און לייטונג".

אָלס רעזשיסער איז צוגעצויגן געווָארן פרוי וועראַ האקען, אַן אַב־סאָלוועַנטין פון פאַרשידענע אייראָפּעאישע טעאַטער־שולן מיט אַ סטאַזש פון רעזשי ביי פאַרשידענע יידישע טעאַטער־אונטערנעמונגען אין רומעניע און עסטרייך.

איר מאן ד״ר עמנואל האקען, אַ קאָמפּאָזיטאָר פון טשערנאָוויץ, איז אינגעלאַדן געווָארן צו שרייבן אָריגינעלע מוזיק צו נייע קליינקונסט־נומערן.

דעם 8טן מערץ 1948 איז פאָרגעקומען די פּרעמיערע פון דער ערשטער אויפפירונג א״נ „דאָקטוירים הייסן לאַכן״, וואָס איז געווויזן געווָארן אין מינכען און אין אַ סך „די־פּי־לאַגערן.

די דעקאָראַציעס האָט געמאָלן פּראָפּ׳ מ. פוירינג און די טענץ האָט איינגעשטודירט מאַקס מיקסער.

אין דער „גאָלדענער פּאַווע״ האָבן מיטגעאַרבעט פאָלגנדיקע שוישפילער: מ. לודנער, ה. שערצער, צ. נייהויז, ל. יאַקובאָוויטש, דאָגמאַראָ, א. טייטלער, ר. ליפשיץ, ד. האַרט, מ. מיקסער, מ. גאָלדשטיין, ר. ווין און חיים איינהאָרן.

די פּראָגראַם „דאָקטוירים הייסן לאַכן״ איז געשפילט געווָארן לויט פאָלגנדיקן סדר:

ערשטער טייל:

1.	פּראָלאָג	טעקסט וועראַ האקען, מוזיק ע. האקען
2.	ביי אַ גלעזעלע טיי	טעקסט און מוזיק מ. געבירטיק
3.	חבר	טעקסט ר. ליפשיץ, מוזיק ד״ר האקען
4.	איבער אַלע גרענעצן	טעקסט י. פּערלאָוו, ד״ר ע. האקען
5.	ווייבער אויפן מאַרק	טעקסט וו. האקען, מוזיק פּאָלקסמאָטיוו
6.	רייזעלע	טעקסט און מוזיק מ. געבירטיק, באַלעט־מוזיק ע. האקען
7.	אַלטע גוטע צייטן	(באַלעט, גראָטעסק)
8.	שפּיל, פידל, שפּיל	טעקסט וועראַ האקען, מוזיק ע. האקען
9.	פּסק־דין	טעקסט אבי אליעזר, מוזיק ע. האקען

צווייטער טייל:

1.	די פּארכישופּטע קיך	טעקסט וו. האקען, מינאטאן ע. האקען
2.	וויאָ פּערדעלעך	טאַנץ
3.	די ליבע	טעקסט ר. ליפשיץ, מוזיק ד״ר האקען
4.	גראָטעסק	לויט אַ פּאָלקסליד
5.	איך עפן מיין בוך	טעקסט יהואש, מוזיק ע. האקען
6.	יידעלע	טעקסט וו. האקען, מינאטאן
7.	האָרא	טעקסט וועראַ האקען, מוזיק ע. האקען

די ערשטע פּראָגראַם פון דער „גאָלדענער פּאַווע" איז פון דער שארית־הפליטה זייער פריינדלעך אויפגענומען געוואָרן. די פּרעסע האָט געהאַט פּאַרשידענע מיינונגען, אָבער דער אַלגעמיינער איינדרוק איז געווען אַז די שארית־הפליטה דאַרף האָבן אַזאַ מין טעאַטער.

די לאַנדסבערגער ייִדישע צייטונג האָט געשריבן אַז „... אַ קליין קונסט־טעאַטער איז ספּעציעל וויכטיק פאַר דער ש״ה אין די היינטיקע פּינצטערע טעג, וועו עס איז אַזוי שווער צו לאַכן..."

„עס באַקומט זיך דער איינדרוק אַז דער אַנסאַמבל באַציט זיך ערנסט צו זיינע אויפגאַבעס און האָט די פּאַרשטעלונג „דאָקטוירים הייסן לאַכן" געווויסנהאַפט צוגעגרייט".

וועגן דער פּראָגע פון רעפּערטואַר שרייבט די „לאַנדסבערגער צייטונג": „איינע פון די הויפּט־שוועריקייטן ביים צוגרייטן אין דייטשלאַנד אַ קליינקונסט פּראָגראַם איז די פּראָגע פון רעפּערטואַר. און וויפל עס זענען אונדז באַקאַנט די שרייבער־קרייזן אין דייטשלאַנד, האָבן זיי גאָנץ שארפּע צינגלעך, אָבער שטומפּע פעדערס און קיין טעאַטער קען נישט וואַרטן ביז עס וועלן אויפוואַקסן נייע הומאָריסטן..."

מיט אייניקע אויסנאַמען האָט די ש״ה־פּרעסע געלויבט „די גאָלדענע פּאַווע" אַלס אַ קולטורעלן בייטראָג צום ייִדישן טעאַטער־וועזן אין דייטש־לאַנד און האָט מיט רעכט אָנגעוויזן אַז די „ייִדישע קליינקונסט" אין דער ש״ה האָט באקומען די אמתע אינטערפּרעטאַציע.

די פּאַרשטעלונגען זענען געווען טעכניש און קינסטלעריש אויף אַ גוטן ניוואָ. די בינע־שפּראַך פון דער „גאָלדענער פּאַווע" איז נישט געווען קיין אייניהייטלעכע וויייל די שוישפּילער האָבן געשטאַמט פון פאַרשידענע מזרח־און מערב־אייראָפּעאישע לענדער און האָבן נישט געקענט ביי זיך אָפּמאַכן אין וועלכן „שליסל" צו רעדן.

די מינכענער צייטונג „דאָס וואָרט" האָט וועגן דער „ג״פּ" געשריבן אַז „די גאָלדענע פּאַווע" האָט באַוויזן אַז מע קען פּאַרווייַלן עטלעכע שעה, נישט מיט ביליקע שאַרזשן און עפּעקטן, נאָר — פּאָלקסטימלעך.

אין אויגוסט 1948 איז פּאַרגעקומען די צווייטע און לעצטע אויפּפירונג פון דער „גאָלדענער פּאַווע" א״נ „אַז מע לעבט — דערלעבט מען". זי איז געווויזן געוואָרן אין די שטעט און „די־פּי"־לאַגערן פון דער אַמעריקאַנער זאָנע, אָבער זי איז אויסגעפּאַלן שוואַכער ווי די ערשטע פּרעמיערע. אין אַ גרויסער מאָס צוליב דעם, וואָס דער באַלעט־מייסטער מ. מיקסער האָט פּאַרלאָזן דייטשלאַנד און דערפּאַר איז דער באַלעט־טייל און די אַנסאַמבל־נומערן, צו וועלכע עס האָבן זיך געפּאַדערט אַריגינעלע באַלעט־נומערן, אויסגעפּאַלן אַ סך שוואַכער. טאַנץ, באַוועגונגען איז זייער אַ וויכטיקער פאַקטאָר אין קליינ־קונסט. די אַנדערע סיבות האָבן געהאָט אַ שייכות צו די עמיגראַציע־שטימונגען וואָס האָבן זיך שוין שטאַרק געפּילט און ס׳איז דעריבער נישט געלייגט געוואָרן געוג אַכט אויף דער גאַנצער סטרוקטור פון פּראָגראַם.

די צווייטע פּראַגראַם „אַז מע לעבט — דערלעבט מען" האָט געהאַט אין זינען אַ 2טן טיטל וואָס איז פון אַלעמען אַרויסגעפילט געוואָרן און האָט געמיינט: אַן אייגענע מדינה! עמיגראַציע אין אַנדערע לענדער! אָבער דער נאָמען איז נאָר געווען אַ נאָמען פּאַר זיך אָן ווייטערדיקן אָנשפּאַר אין פּראַגראַם.

איין נומער האָט אָנגעדייט די בלוטיקע פּאַראַנגענהייט, אַ צווייטער — די צוקונפט אין דער אייגענער מדינה, אָבער ביידע נומערן זיינען דער־טרונקען געוואָרן אין דער איבעריקער פּראַגראַם, וואָס האָט בסך־הכל געהאַט 15 קליינקונסט־נומערן.

דעם מאַטעריאַל צו דער צווייטער פּאַרשטעלונג האָבן צוגעגרייט דער רעזשיסער פר׳ וועראַ האַקען און דער דיכטער ר. ליפשיץ. די מוזיק פון ד״ר ע. האקען איז געווען לייכט און אָנגענעם פּאַרן אויער. די דעקאָראַציעס פון פּראָפּ׳ פוירינג — אַריגינעל, פאַרבנרייך, אָבער די גאַנצע פּראַגראַם האָט אויסגעזען מער ווי אַ „קאָנצערט־פּראַגראַם" און האָט דעריבער נישט אָנט־שפּראָכן די דערוואַרטונגען און די צילן פון דירעקטאָריום פאַר קולטור.

אין פּראַגראַם צו דער צווייטער פּאַרשטעלונג לייענען מיר פאָלגנדיקע ווערטער:

„די גאָלדענע פּאַווע" באַמיט זיך צו באַפרייען דעם יידישן געלעכטער פון דער שטענדיקער באַגלייט־טערער, אויפן האָריזאָנט באַווועגט זיך אַ שטראַל פון אַ נאָענטן סוף פון גלות..."

די ווערטער זענען צום קינסטלערישן אויסדרוק געקומען לויט פאָלגנ־דיקער פּראַגראַם:

1. פּראָלאָג
2. ציפּ־צאפּיקל
3. אַרגענטינער טאַנגאָ
4. דינה
5. איך רעד פון שלאָף
6. ביים ציין־דאָקטאָר
7. מען העלפּט צו
8. הויפּזינגער פון וואַרשעווער געטאָ
9. דער אַלטער בוים
10. אלי, אלי
11. סערענאַדע
12. אַקראָבאַטישער טאַנץ
13. ס׳נודיעט
14. מאזעפּעווקע
15. האָרך, ישראל.

צוליב פינאַנציעלע שוועריקייטן איז די צווייטע פּרעמיערע פאַרגע־קומען אין לאַגער פעלדאַפּינג. די שארית־הפּליטה איז אַ לאַגער־געזעלשאַפט און אויב שוין געבן אַ פּרעמיערע פּאַרשטעלונג איז אַ לאַגער, איז פאַרוואָס נישט אין פעלדאַפּינג — פון וואַנען עס האָט, נאָך דער בפּרייאונג, דאָס ערשטע מאָל געקלונגען פון דער בינע דאָס יידישע וואָרט: „טאָ זאָל טאָקע געהערט ווערן דאָס פּריידיקע יידישע געזאַנג אין דעם לאַגער, פון וואַנען עס האָט זיך געטראָגן דער ערשטער יידישער קרעלץ נאָך דער באַפּרייאונג — פון די ברעטער פון דער געוועזענער יידישער קאַצעטלער־בינע „עמך" אין לאַגער פעלדאַפּינג". (ציטירט פון „אונדזער וועג", מינכען).

„די גאָלדענע פּאַווע" האָט געהאַט וויכטיקע דערגרייכונגען אין פּרט פון געבן אַ מעגלעכקייט יונגע טאַלאַנטן צו קומען צום אויסדרוק, אין פּרט פון געבן אַ געלעגנהייט אַן אייגענעם קאָמפּאָזיטאָר צו שאַפן נייע מוזיק און אויך האָבן די מעגלעכקייט זי טאַקע צו הערן געשפּילט, אין פּרט פון צונויפנעמען אַרומפּאַרנדיקע יידישע אַקטיאָרן אין איין שעפּערישן אַנסאַמבל וואָס האָט זיך ערלעך באַמיט צו זיין דער משך פון דער אומגעקומענער יידישער קליינקונסט.

עס איז שווער געווען צו זיין אַן אויטאָריטעט ביי די באַפרייטע יידן, און דעריבער איז כדאי צו פּאַרשרייבן אַז אַ יונגע, טאַלאַנטפולע רעזשיסערין האָט געהאַט דעם מוט און דעם אויסדויער צו קעמפן פּאַר אַ פּראָפעסיאָנעלער קליינקונסט־בינע אין דער שארית־הפליטה, און האָט אַ דאַנק איר ענערגיע אין אַ גרויסער מאָס דעם קאַמף געוואונען.

נאָכן צוריקקומען פון דעם צווייטן טור אין האַרבסט 1948 איבער די לאַגערן האָט „די גאָלדענע פּאַווע" אָפּגעשטעלט איר טעטיקייט.

יידישער אַרטיסטן־פּאַראיין

מיט דער אַנטוויקלונג פון די שוין־אַרבעטנדיקע אַנסאַמבלען און מיט דער גרינדונג פון נייע, איז אויפגעקומען די נאַטירלעכע פּראָגע וועגן שאַפן אַ פּאַראיין פון פּראָפעסיאָנעלע אַקטיאָרן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע פון דייטשלאַנד.

לויט דער איניציאַטיוו פון אַ גרופּע שוישפּילער איז אָנהייב 1947 פּאָר־געקומען די פּייערלעכע גרינדונגס־פּאַרזאַמלונג פון פּאַראיין.

די ערשטע אויסגעוויילטע באַאַמטע זענען געווען: בערטאַ ליטווינאַ, אברהם וואָלאָוווטשיק, ישראל סעגאַל, אַלעקסאַנדער בארדיני, ראכי בערמאַן, דער שרייבער פון די שורות און פּסח גוטמאַרק.

דער פּאַראיין האָט, לויט די באַקאַנטע געזעצן פון יידישן אַרטיסטן־פּאַראיין אין פּוילן, פּעסטגעשטעלט די וויכטיקע פּראָגע וועגן האָבן דאָס רעכט זיך צו רופן פּראָפעסיאָנעלער שוישפּילער, איינגעאָרדנט עקזאַמענס פּאַר נייע אַפּליקאַנטן, אָנטייל גענומען אָדער אַליין אָרגאַניזירט פּאַרשידענע געזעל־שאַפּטלעכע אונטערנעמונגען, זיך פּאַרבונדן מיט ברידערלעכע אָרגאַניזאַציעס אין אַמעריקע, אַרגענטינע און ישראל, אויסגעטיילט די אָנגעקומענע שפּייז־פּעקלעך, פּיעסן און גרים וואָס די יידישע אַקטיאָרן־יוניאָן אין אַמעריקע האָט צוגעשיקט, צוגעטיילט כיבודים צו די באַרעכטיקטע און געזאָגט מוסר די „זינדיקע".

די גרינדונג פון פּאַראיין איז אויך געווען אַ נויטוועندיקייט, ווייל אַלע שוישפּילער־גרופּן, אָן אויסנאַם, האָבן נישט געהאַלטן פונעם שרייענדיקן נאָמען „דראַמאַטישער קרייז", נאָר זיך „באַשיידן" באַנוצט מיטן נאָמען — טעאַטער.

די דאָזיקע דערשיינונג האָט אַרויסגערופן אַ סך מיספּאַרשטענדענישן. עס האָט אָבער געדויערט אַ קורצע צייט און דער פּאַראיין, מיט דער הילף פון דער פּרעסע און די צענטראַלע אָרגאַנען, האָט געקענט פּאַרצייכענען אַ פולן דערפּאָלג.

דער פּאַראיין האָט דורך בריוו און קאָמוניקאַטן געגעבן צו פאַרשטיין ווער איז וואָס, און דער עולם האָט זיך זייער געריכטן מיט דער אויטאָריטעט פון פּאַראיין (צו יענער צייט האָבן שוין, לויט דער סטאַטיסטיק פון דזשאָינט, פונקציאָנירט 60 דראַמאַטישע קרייזן).

דער פּאַראיין פון יידישע אַקטיאָרן איז פּאָרן שוישפּילער געוואָרן די וויכטיקסטע אינסטיטוציע, ווייל זי האָט פּאָר אים געזוכט און געפונען אַרבעט, זיך משתדל געווען ביי די געהעריקע אינסטאַנצן צו באַקומען דירות פּאָר זייערע פּאַמיליעס און אויסגעפּועלט פּאָר די שוישפּילער, וועלכע האָבן פּאָר־געציגן גוט טעאַטער, צו באַקומען יעדן חודש שפּייז־פּעקלעך פון דזשאָינט, וואָס האָט צוגענומען די הויפּט־דאגות ביים אַקטיאָר.

די עקזאַמענס זענען פּאָרגעקומען רעגולער, און די אַפּליקאַנטן האָבן געדאַרפט פּאָר אַן אויסגעווייַלטער, פּאַכמענישער קאָמיסיע באַווייזן אַז זיי האָבן טאַלאַנט (די קאָמיסיע האָט זיך באַמיט אויסצוגעפינען דעם דאָזיקן פונק ביים אַפּליקאַנט דורך אויסהערן אַ סצענע, געשפּילט פון אַפּליקאַנט, אָדער דורך אַ רעציטאַציע) אַז זיי האָבן אַ מינימום וויסן אין יידישער ליטעראַטור, יידישער געשיכטע, יידישער שפּראַך; אַז זיי האָבן אַ מינימום וויסן אין דער געשיכטע פון אַלגעמיינעם און יידישן טעאַטער. די קאָמיסיע איז נישט געווען קיין „גזלן" און זיך מערסטנס באַגנוגנט מיט דער פּאָזיטיווער פּאַרענטפערונג פון דער ערשטער פּראָבע.

אין אייניקע פאַלן האָט מען די אַפּליקאַנטן די אַנדערע צוויי פּראָבן נישט געקענט שטעלן ווייל, אַרייַנגעפּאַלענע אין די קאַצעטן אַלס קינדער, האָבן זיי ערשט אין „די־פּי"־לאַגערן באַקומען די געלעגנהייט זיך צו באַקענען מיט עלע־מענטאַרן וויסן.

אַ צווייטער, זייער וויכטיקער פאַקטאָר וואָס האָט אַרייַנגעבראַכט אַ סך קלאָרקייט אין טעאַטער־לעבן פון דער ש"ה, איז געווען אַ נייער אָמט ביי דער קולטור־אָפּטיילונג פון יידישן צענטראַל־קאָמיטעט. דעם אָמט האָט דערפּאָלגרייך אויסגעפירט דער שוישפּילער א. וואָלאָוווטשיק. זיין אויפגאַבע איז געווען צו זיין „דער רעפּערענט פּאָר טעאַטער־ענינים ביים צ"ק". דאָס איז געווען אַ קאָמפּליצירטע אַדמיניסטראַטיווע אַרבעט, צו וועלכער עס האָט זיך געפּאָדערט אַ סך טעאַטער־וויסן און פּאַרשטענדעניש פּאָר די ספּעציפּישע טעאַטער־פּראָבלעמען אין דער ש"ה.

אַזוי, למשל, האָט דער רעפּערענט באַדאַרפט אויסאַרבעטן די טורן איבער די יידישע ישובים אין דייטשלאַנד, כדי עס זאָלן זיך אויף איין אָרט, מיט איין טעאַטער־זאָל נישט צונויפּטרעפן עטלעכע אַנסאַמבלען צו דער זעל־בער צייט און, פּאַרקערט, איינטיילן מיט אַרבעט די טעאַטער־און קאָנצערט־

גרופּן אויף אַזאַ שטייגער, אַז דער ווייטסטער ישוב זאָל, חלילה, נישט אויס־געמיטן ווערן פון די „וואַנדערנדיקע שטערן".

באַזאָרגן מיט פּיעסן און אַנדערע טעאַטער־נויטוועניקייטן די דרמאַטישע קרייזן, אויסגעפינענדיק צוערשט די כוחות פון באַטרעפנדיקן קאָלעקטיוו, געבן שריפטלעכע עצות די אָנפירער פון ליבהאָבער־אַנסאַמבלען און קאָנטראָלירן צי זיי פאָלגן אויס די באַקומענע אינסטרוקציעס.

דער אַרטיסטן־פּאַראיין און דער אַמט פון רעפערענט זענען גענוי מאַכט־אָרגאַנען אין טעאַטער־וועזן, מיט וועלכע מען האָט זיך זייער געריכטן.

דער צענטראַל־קאָמיטעט האָט דעם פּאַראיין געגעבן אַ צימער אין דער געביידע, וואו עס האָבן געאַרבעט אַלע אָפּטיילונגען פון ראַט פון די באַפרייטע יידן.

הערמאַן יאַבלאָקאָוו האָט אַוועקגעגעבן זיין שרייב־מאַשין אַלס אַ מתנה פאַרן נייעם פּאַראיין. חנה גוטמאַרק, די פרוי פון אָקטיאָר פּסח גוטמאַרק, איז געווען די טעכנישע סעקרעטאַרין פון פּאַראיין. אין דער קורצער צייט פון וואַרטן אויף עמיגראַציע־מעגלעכקייטן פון דייטשלאַנד האָבן ביידע אַמטן געטאָן וויכטיקע קולטור־אַרבעט.

זאָל אויך פאַרצייכנט ווערן דער שיינער געזעגענונגס־אָוונט וואָס די „די־פּי"־אָקטיאָרן האָבן איינגעאָרדנט פאַרן שוישפילער הערמאַן יאַבלאָקאָוו צו זיין אָפּפאָרן פון דייטשלאַנד און דערמיט אויסגעדריקט זיין דאַנק פאַר זיין בריידערלעכער און פּראָפעסיאָנעלער הילף.

יידישע ראַדיאָ־פּראָגראַמען

די שארית־הפליטה האָט געהאַט די מעגלעכקייט צו זען און צו הערן אַלע פאַרמען פון טעאַטער און קאָנצערטן: דראַמעס, קאָמעדיעס, אָפּערעטן, קאָנצערטן פון אינסטרומענטאַליסטן, פון זינגער, חזנים, טענצער, פילמען וויי אויך אייגענע סימפאָנישע אָרקעסטערס. די שארית־הפליטה איז געווען שטאָלץ מיט די דערגרייכונגען אויף דעם געביט אין די יאָרן 1946—1949, ד״ה ביז צו דער צייט וועו די לאַגערן האָבן זיך געגומען אויפליזן.

איין מעדיום, וואָס איז נאָך נישט געווען אויסגענוצט, איז געווען יידישע ראַדיאָ־פּראָגראַמען. אָבער אויך די פאַרעם איז אויסגענוצט געוואָרן, און נישט נאָר די שארית־הפליטה אין דייטשלאַנד, עסטרייך און איטאַליע, נאָר אויך לעבן־געבליבענע אין אַנדערע לענדער האָבן פלוצעם דערהערט יידישע פאָלקס־לידער, געטאָ־לידער און לידער געשאַפענע אין דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג, און דווקא פון אַ ראַדיאָ־סטאַנציע, פון וועלכער קיינער האָט קיינמאָל נישט געהאָפט צו הערן אַ יידיש וואָרט.

דער אַמעריקאַנער אָפּיצער פאַר ראַדיאָ־אָנגעלעגנהייטן האָט דעם שריי־

בער פון די שורות דערלויבט צו נוצן ראַדיאָ־מינכען, איינע פון די שטאַרקסטע ראַדיאָ־צענטערס, פאַר יידישע קאָנצערטן. פון סוף 1946 ביז 1949 האָט די זעלבע ראַדיאָ־סטאַנציע, וואָס האָט אַזוי פיל געטאָן צו פאַרפעסטן די וועלט; די ראַדיאָ־סטאַנציע וואָס האָט די ערשטע זיך געשטעלט אין דער ריי פון מערדער; די ראַדיאָ־סטאַנציע וואָס האָט אויפגעפאַדערט צו פאַרניכטן דאָס יידישע פאָלק — די זעלבע ראַדיאָ־סטאַנציע האָט פון 1946 גערעדט, געזונגען און געשפילט יידיש.

פאַר מיר איז דאָס געווען אַ פערזענלעכע סאַטיספאַקציע צו נוצן היט־לערס מיקראָפאָנען און דורך זיי צו זינגען יידישע לידער פאַר יידישע ראַדיאָ־צוהערער אין אייראָפּע, ספּעציעל פאַר די וועלכע ליגן נאָך היינט אין די בעטן פון די סאַנאַטאָריעס און שפּיטאָלן, צוליב זייערע וואונדן און קראַנ־קייטן וואָס פאַרהיילן זיך נישט — איז עס געווען אַ פריידיקע איבערלעבונג.

די ראַדיאָ־קאָנצערטן זענען אויך געהערט געוואָרן גרופּנווייז און לויט זייערע בריוו צו מיר, צו ראַדיאָ־מינכען, צו די יידישע צייטונגען, האָבן זיי אויסגעדריקט זייערע געפילן:

...„פונקט ווי ביים ערשטן קאָנצערט פון יידישע פאָלקס־לידער, האָבן מיר זיך אויך דאָס מאָל פאַרזאַמלט ביי אייניעם פון אונדזערע שכנים וואָס האָט אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַט כדי צו הערן יידישע פאָלקס־לידער און האָבן פאַרגעניגן דערפון, דווקא פון מינכען, וואו מיט אַ קורצער צייט צוריק זענען אַרויסגעגאַנגען געוואָרן די שרעקלעכסטע געזעצן קעגן אונדזער פאָלק...“ (פון אַ גרופּע יידן פון לאַגער פריימאן צו דער „לאַנדסבערגער יידישער צייטונג“).

די צייטונג „אונדזער וואָרט“, אַרויסגעגאַנגען פון קאָמיטעט אין באַנע־בערג, שרייבט אין נומער 38:

...„עס איז געווען ווי אַ שיין אין דער טונקלקייט, אין אַ צייט פון שוועלן געראַנגל פאַר אַ מקום־מנוחה, זיצנדיק אויף דער טריפהנער, רוצ־חישער ערד, צו הערן פלוצעם פון די זעלבע ראַדיאָ־סטאַנציעס, פון וואַנען עס האָבן זיך געטראָגן גיפּט און גאַל, שנאה און רציחה, שפּאָט און דער־נידערונג — די האַרציקע און באַטעמטע שטים פון אַ יידישן זינגער וואָס באַזינגט דעם עבר, דערמאָנט אונדז די היים, די סביבה פון אייגענע טאַטע־מאַמע, שוועסטער און ברידער. נאָרבערט האָראָוויץ האָט מיט זיין געלונגע־נעם לידער־אויסוואָל און מיט זיין אמת־האַרציקער שטים, דערוועקט דעם אַלטן, אַזוי אייגנאַרטיקן יידישן ציטער וואָס מאַכט אַזוי ווייך דאָס האַרץ און וואַרפט עס אַריין אין קוואַל פון דערינערונגען, אויפדעקנדיק ביי אונדז די טיפע וואונדן...

...„מיר ווילן אויסדריקן אַ דאַנק דער אַמעריקאַנער מיליטער־רעגירונג, דורך דער פאַרמיטלונג פון דער מינכענער ראַדיאָ־פאַרוואַלטונג, פאַר דעם צוגעטיילטן פאַרגעניגן און גלייכצייטיק בעטן צו דערמעגלעכן אָפּטערע אַרויסטריטן...“

חוץ מיינע ראַדיאָ־קאָנצערטן איז אויך אייגנאַרדנט געווארן פון אַ גרופּע מי"ט־שוישפילער אַ ליטעראַריש־מוזיקאַלישער קאָנצערט, אין וועלכן ס'האָבן זיך באַטייליקט די אַקטיאָרן ריטאַ קאַרפינאָוויטש, דוד ראָגאָוו, פּסח גוט־מאַרק און דער שרייבער פון די שורות.

שפּעטער איז אויך אויפגעטראָטן מיט ראַדיאָ־קאָנצערטן דער חזן משה שווימער. די ראַדיאָ־אויפטריטן פון יידישע זינגער און שוישפילער האָבן אויפגעוועקט די נאַצישע חיה אין די דייטשע צוהערער, און נישט האָבנדיק קיין מאַכט די דאָזיקע אויפטריטן אָפּצושטעלן, האָבן זיי אויף אונדזער אַדרעס געשיקט בריוו וואָס האָבן אַנטהאַלטן שוועריע באַליידיקונגען און דראָאונגען.

אינטערעסאַנטע ראַדיאָ־פראָגראַמען זענען אויך אָרגאַניזירט געווארן אין אַנדערע שטעט פון דער אַמעריקאַנער זאָנע פון דייטשלאַנד.

דעם 27סטן יולי 1947 איז דורך ראַדיאָ־פראַנקפורט און ראַדיאָ־ברעמען גלייכצייטיק אויפגעפירט געווארן „די געשיכטע פון תלמוד", פון מאַרטאַן ווישענגראַד (טעאַלאָגישער סעמינאַר, נ"י). די אינסצענירונג האָט אין אַ שפּאַנענדער פאָרעם איבערגעגעבן עפּיזאָדן פון זינט דעם ערשטן פאַרבאָט אויפן תלמוד פון קייסער יוסטיניאַן אין יאָר 533 ביז צום בערלינער אויטאָ־דאַ־פע אין יאָר 1938.

די דראַמאַטיזירונג פאָר ראַדיאָ איז געמאַכט געווארן פון ישראל בלומענפעלד, שעף־רעדאַקטאָר פון דער „יידישער רונדשוי", לויטן טעקסט פון באַקאַנטן תלמוד־איבערזעצער אליעזר גאָלדשמיד. די פּראָגראַם איז רעזשיסירט געווארן פון יידישן רעזשיסער פון האַמבורגער אָפּערע־טעאַטער, טעאָדאָר שטיינער (איצט אין שווייץ).

אין צווייטן טייל פון ראַדיאָ־פּראָגראַם זענען אַרייגעגאַנגען סצענעס וועגן תלמוד־פעלשער און שונאי־ישראל פון אַלע יאָרהונדערטער. עס איז אויך געשילדערט געווארן דער וועג פון „קולטורעלן" אַנטיסעמיטיזם ביז צו די גאַז־קאַמערן פון אוישוויץ און מאַידאַנעק.

אויך די שטוטגאַרטער ראַדיאָ האָט, אַנהייבנדיק 1947, געגעבן יידישע פּראָגראַמען צו אַלע אידישע ימים־טובים. אין פּראָגראַם מיט חזנישע שאַפּונגען, העברעאישע און יידישע לידער איז אויפגעטראָטן דער חזן לייב ריכטמאַן, מיט דער באַגלייטונג פון אָרקעסטער פון ראַדיאָ־שטוטגאַרט.

די בערלינער ראַדיאָ־סטאַנציע „ריאס" האָט אויך צייטנווייז אייגנאַרדנט ראַדיאָ־פּראָגראַמען פאָר יידישע ראַדיאָ־צוהערער. די וויכטיקסטע איז פאָרגעקומען דעם 28סטן מאַי 1947 מיט אַ דראַמאַטישער קאָמפּאָזיציע וועגן העלדישן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, פון ראַלף געטצע, מיט מוזיק פון ערנסט בלאָך.

אין דער ראַדיאָ־אויפפירונג האָבן זיך באַטייליקט די שוישפילער פון בערלינער „בדרך", שוישפילער פון ריאס" און דער חזן נעהאמי פון דער בערלינער פּעסטאַלאָצי־שול מיטן כאָר.

פאַרשידענע טעאַטער־אונטערנעמונגען ביי דער שארית־הפליטה

מינכענער יידישע נייע־בינע

חוץ דעם „מיט" און די „גאָלדענע פאַווע", וואָס זענען פאַררעכנט גע־ווארן צו דער קאַטעגאָריע פון יידישע „מלוכה"־טעאַטערס, ווייל זיי האָבן געהאַט די פולסטע מאַראַלישע און מאַטעריעלע שטיצע פון דער געזעלשאַפט־לעכקייט — האָבן אויך געשפילט אַנדערע פראָפעסיאָנעלע און האַלב־פראָ־פעסיאָנעלע טעאַטער־גרופן.

די וויכטיקסטע פון זיי איז געווען „די נייע־בינע" וואָס האָט געשפילט אַ ווערטיקן קלייבנסט־מאַטעריאַל, ווי אויך פראַגמענטן פון פיעסן פון בע־סערן רעפּערטואַר און איז באַשטאַנען פון דורכויס פראָפעסיאָנעלע אַקטיאָרן (די נעמען פונעם אַנסאַמבל דערמאָן איך נישט, ווייל זיי אַלע האָבן שפּעטער מיטגעאַרבעט אין „מיט" און אין דער „גאָלדענער פאַווע" און זענען שוין דערמאָנט געווארן).

ס׳איז אָבער וויכטיק צו דערמאָנען דעם רעפּערטואַר־מאַטעריאַל פון דער „נייע־בינע" וואָס האָט נישט געהאַט דעם אויסערלעכן פאַרנעם, ד״ה דעם טעכנישן, פון די „מלוכה־טעאַטערס". אָבער ער איז געשפילט געווארן מיט גרויס דערפאָלג צוליב דעם פיינעם רעפּערטואַר און דער טאַלאַנטפולער שפּיל פון די אַקטיאָרן.

די „נייע־בינע" האָט פראָפאַגאַנדירט צווישן די לאַגער־יידן „ניט גע־דאגהט" און זייערע פראָגראַמען האָבן טאַקע געטראָגן דעם טיטל „ניט־געדאגהט" — פאָלקסטימלעך־מוזיקאַלישע פאַרשטעלונגען.

די „נייע־בינע" האָט געוויזן אויך פאָלגנדיקן מאַטעריאַל: אַ פראַגמענט פון ש. האלקינס דראַמאַטישער פאָעמע „בר־כוכבא", „חסידיש", לויט גאָלד־פאַדען, אַ פראַגמענט פון ח. נ. ביאַליקס „אין שחיטה־שטאָט", געטאָ־לידער, אינסצעניזירטע געזעלשאַפטלעכע סאַטירע פון מ. נודעלמאַן א״אנד.

די „נייע־בינע" וואָס איז געווען אַ פריוואַטע אונטערנעמונג און איז געווען געבויט אויף קאָאָפּעראַטיוו יסודות, האָט אָבער אויך מיט זיך געפירט באַ־שיידענע און פיינע דעקאָראַציעס ווי אויך קאָסטיומען.

מוזיק איז געמאַכט געווארן פון די קאָמפּאָזיטאָרן: מילנער, פּולווער, בייגעלמאַן, ראָזענפעלד און רובין.

די „נייע־בינע", וואָס איז געווען אַ פריוואַטע אונטערנעמונג און איז געווען לעבן פון דער שארית־הפליטה.

יידישע אָפּערע־סטודיאָ

1947 איז אין מינכען אויך געמאַכט געווארן אַן אינטערעסאַנטער פרואוו צו אָרגאַניזירן אַן אָפּערע־סטודיאָ אין דער יידישער שפּראַך.

דער לייטער פון דער סטודיאָ און אויך דער איבערזעצער איז געווען דער רעזשיסער פון פערנוואַלדער דראַמקרייז „נגב", י. סאַנדלער.

די אָפּערע־סטודיאָ האָט זיך קאָנסטיטואירט פון פאָלגנדיקע זינגער און זינגערינס, געווען קאַצעטלער: דיריגענט, ר. רייך; דראַמאַטישער טענאָר, מישאַ האָך; לירישע סאָפּראַנאָ, רענא שענטאל (היינט אין נ״י); דראַמאַטישער טענאָר, איזידאָר פּרעסער; אַלטאָ, לאָלאַ וועלנער.

די ערשטע און אינציקע פּראָגראַם פון דער סטודיאָ איז אויפגע־פירט געוואָרן אין מינכען ווי אויך אין אַ ריי לאַגערן. דער טעאַטער־עולם האָט זיך ליידער נישט געגוג וואַרעם אָפּגערופן אויף דעם אינטערעסאַנטן פּרוואו און נאָך אַ פּאָר חדשים האָט די אָפּערע־סטודיאָ אָפּגעשטעלט איר טעטיקייט.

די אָנטיילנעמער האָבן באַקומען די סטיפּענדיעס פון די צענטראַלע אינ־סטאַנצן און האָבן אויך געקענט פּאַרזעצן זייער שטודיום אין דער מינכענער קאָנסערוואַרטאָריע

די יידישע אָפּערע־סטודיאָ אין מינכען האָט פּאַרן עולם געבראַכט פּאָל־גנדיקן רעפּערטואָר:

1. אַריע פון „פּאַליאַטשי" — פּראָלאָג — מוזיק: לעאָן קאַוואַללאָ, גע־זונגען פון מישאַ האָך.
2. ניל־אַריע און ניל־סצענע (אַידאַ), געזונגען פון דרענאָ שענטאל און מישאַ האָך.
3. קוועסטאָ אָ קוועלא פון ווערדי׳ס „ריגאָלעטאָ", געזונגען פון איזי־דאָר פּרעסער.
4. אַריע פון סאַנטוצא פון מאסקאני׳ס „קאַוואַלעריא רוסטיקאַנאַ", אויס־געפירט פון לאָלאָ ווילנער.
5. ציגיינער־ליד, עסקאמיליאָס אויפטריט, אַנסאַמבל און דועט פון עס־קאַמיליאָ־קאַרמען — ביזע. אויסגעפירט פון דער גאַנצער, זייער קליינער, אָבער העכסט אינטערעסאַנטער גרופּע.

אין צווייטן טייל פון פּראָגראַם האָבן די יונגע זינגער אויסגעפירט לידער פון קלאַסישן רעפּערטואָר (גלינקא, פּערגאָלעזע), העברעאישע לידער, יידישע פּאָלקס־לידער, געטאָ־און פּאַרטיזאַנער־לידער.

אָפּערעטן־טעאַטער, יידיש טעאַטער און עסטראַדע־טעאַטער

די דריי נעמען האָבע געהערט צו אין און דער זעלבער גרופּע שוי־שפּילער, באַקאַנטע נאָך פון פּאַר־מלחמהדיקן פּוילן: ש. צווילין ע״ה, כ. צווילין, חיהלע שיפּער, נ. צווילין (היינט אַלע א״י), ר. ליפּשיץ, א. גאָלד־נער און ד. האַרט.

אַהיים קומענדיק קיין מינכען פון אַ טור איבער די לאַגערן מיט אייַן פאַרשטעלונג, האָבן זיי איינגעשטודירט אַ צווייטע, געביטן דעם נאָמען און ווידער אַרויסגעפאָרן. די גרופּע איז געווען זייער אַקטיוו און פילזייטיק. דער „די־פּי״־עולם האָט די דריי טעאַטערס וואַרעם אויפגענומען.

צווישן אַנדערע האָט די גרופּע געשפילט ק. סימאָנאָוס פּיעסע „וואַרט אויף מיר״, מיט לידער געשריבענע פון ר. ליפשיץ, אַ מאָנטאַזש פון דער אָפּערעטע „ציפּקע פּייער״ (קאַליד־רומשינסקי), דער איינאַקטער „אַ טאָג נאָך דער חתונה״ (אויטאָר אומבאַקאַנט) און אַ רעווי־פאַרשטעלונג געבויט אויף מאַטעריאַלן פון י. לערנער, ז. קאָלעשניקאָוו, מ. געבירטיק, ר. ליפשיץ, א. גרינשפּאַן א״אנד. איבערהויפּט איז די רעווי־פּראָגראַם געווען געבויט אויף אַקטועלע לידער און סצענעס פון לעבן אין געטאָ און „די־פּי״־לאַגער.

דער פּאָלקס־טעאַטער

יעקב פישער, איינער פון די באַקאַנטסטע שוישפילער אין פאַר־מלחמה־דיקן פוילן, האָט אָנגעפירט אין לאַגער פעלדאפינג מיט צוויי טעאַטער־אונ־טערנעמונגען.

איין אונטערנעמונג האָט געהייסן „יידישער פּאָלקס־טעאַטער״ אונטער זיין רעזשי און אַדמיניסטראַטיוור פירונג. אין פּאָלקס־טעאַטער האָבן מיט־געשפּילט באַקאַנטע שוישפילער און אייניקע פּעאיקע ליבהאָבער.

דער רעפּערטואַר פון „פּאָלקס־טעאַטער״ איז באַשטאַנען פון סקיצן, דועטן און סצענעס פון אַ גאַר קעגנגעזעצטן כאַראַקטער: י. ל. פּרץ, שלום־עליכם, געבירטיק פון איין זייט, און פון דער אַנדערער זייט — צווייפלהאַפּטע מאַטעריאַלן פון צווייפלהאַפּטע מחברים. די פּראָגראַמען זענען אָבער געווען פאַכמעניש געבויט, האָבן געטראָגן דעם נאָמען „יידעלעך אַהיים״ און דער טעאַטער־עולם איז געווען צופריידן.

אין „פּאָלקס־טעאַטער״ האָבן מיטגעשפּילט די טאַלאַנטפולע פּראָפעסיאָ־נעלע שוישפילער: חיהלע לוקסענבורג און מ. ראָטשטיין (היינט אין טאָ־ראָנטאָ), די יונגע, טאַלענטירטע צילי נייהויז (וועלכע האָט צוזאַמען מיט איר מוטער דורכגעמאַכט אַ העלדישן וועג אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע, היינט אין נ״י) און חיים איינהאָרן — אַ פּעאיקער, יונגער שוי־שפּילער.

דער „פּאָלקס־טעאַטער״ איז געווען אַ צייטווייליקע דערשיינונג אויפן רייכן טעאַטער־הימל פון דער שארית־הפּליטה און האָט כסדר געביטן די שוישפּילער אָבער ניט דעם רעפּערטואַר.

יעקב פישער האָט אויך אָנגעפירט צייטווייליק מיט אַן אַמאַטאָרן־גרופּע אין לאַגער פעלדאפינג, אין וועלכער ער אַליין האָט מיטגעשפּילט.

י. פישער האָט, צווישן אַנדערע ביינע־מאַטעריאַלן, מיט דערפאָלג גע־

שפילט אַ סצענע פון י. ל. פרצעס „דער משוגענער בטלן", א. מאַנגערס „שניי־דערלעך", אינסצעניזירט מ. גאָבירטיקס „ס'ברענט" און באַזונדערס אויסגע־נומען מיט אַ פראַגמענט פון שלום־עליכמס „מנחם־מענדל" און אַן עפיזאָד פון „רבי עקיבא".

בערטא קאַפלאַן און סאוויטש־גאָלדרייך (היינט אין ישראל), צוויי פּראָ־פעסיאָנעלע שוישפילער מיט סטאַוש אין מוזיקאַלישע אויספירונגען, זענען געווען די אָנפירער פון אַ רעווי־טעאַטער, אין וועלכן ס'האָבן זיך באַטייי־ליקט מערסטנס אַמאַטאָרן.

אויפגעוואקסענע אין די געטאָס און קאַצעטן, האָבן זיך די יונגע ליב־האָבער געשטעלט פאַר אַ ציל צו ווערן פראָפעסיאָנעלע יידישע אַקטיאָרן און זיי האָבן דערפאַר מיט ערנסט געלערנט ביי די צוויי אָנפירער פון אַנסאַמבל. די פּראָגראַמען זענען געווויזן געווארן כמעט אין אַלע לאַגערן און דער טעא־טער־עולם האָט דעם יונגן אַנסאַמבל זייער ליב געהאַט.

זייער רעפּערטואָר איז באַשטאַנען פון קליינקונסט־נומערן פון די געווע־זענע טעאַטערס „אַזאַזעל" און „אררט", ווי אויך פון קליינקונסט־נומערן, גע־בויט אויף מאַטעריאַלן פון טאָג־טעגלעכן לעבן אין די לאַגערן, געשריבן און רעזשיסירט פון סאָוויטש־גאָלדרייך. איין פּראָגראַם, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען „פּליאָטקעס און פּליאָטקעלעך" און איז באַשטאַנען פון אַקטועלער קרי־טיק און סאַטירע אויף די לעבנס־באַדינגונגען אין די לאַגערן, איז געווען אַ גרויסער דערפאָלג ביי די לאַגער־יידן.

„יידישע קאָמעדיאַנטן" און „מינכענער יידישע פאָלקס־בינע"

די צוויי טעאַטער־גרופּן האָבן געארבעט לויט דעם זעלבן סיסטעם ווי די גרופּע באַשריבן אין פאַריקן קאַפּיטל. דער אונטערשיד איז באַשטאַנען אין דעם וואָס די „קאָמעדיאַנטן" זענען געווען אַ גרופּע גוטע פּראָפעסיאָ־נעלע שוישפילער און טענצער מיט אַ געקליבענעם רעווי־פּראָגראַם א"נ „לאַכט יידעלעך, לאַכט" און די „מינכענער יידישע פאָלקס־בינע" איז געווען אַ גרופּע פון אַמאַטאָרן וואָס האָבן איינציקווייז צוערשט מיטגעארבעט אין אַ ריי דראַמאַטישע קרייזן און פּראָפעסיאָנעלע טעאַטער־גרופּעס. דערפילנדיק אָבער אַז אַליין קען מען אויך שפּילן טעאַטער, האָט די גרופּע, ווי אַ סך אַנדערע און ענלעכע, זיך נישט געריכט מיטן עולם און מיט דער געזעל־שאַפט. „צונויפגעשטעלט" אַ פּיעסע, זי ווי געהעריק „באַארבעט און רע־זשיסירט" לויט די כוחות פון די אָנטיילנעמער, זיך געגעבן אַ נאָמען און דער פּיעסע, און — געפּאָרן.

די טרופּע „יידישע קאָמעדיאַנטן" האָט געהאַט פאָלגנדיקע טאַלאַנטפולע מיטאַרבעטער: חיהלע לוקסענבורג, דאגמארא, מאַקס מיקסער, ר. ליפשיץ און מרדכי ראָטשטיין.

דער מיניאַטור־טעאַטער און דער קליינקונסט־טעאַטער

נאָך דער גרינדונג פון אַרטיסטן־פאַראיין, זענען אויפגעקומען אַנדערע צייטווייליקע קליינע טעאַטער־גרופּן וואָס זענען מיט דער צייט אייַנ־געשלונגען געווארן פון די גרעסערע טעאַטער־אונטערנעמונגען, אָדער זיי האָבן זיך נאָך אַ קורצער טעטיקייט אויפגעלייזט.

אייַנע פון די קליינע טעאַטער־גרופּעס איז באַשטאַנען פון נייַע מיט־גלידער פון אַרטיסטן־פאַראיין, אָדער פון אַפליקאַנטן, וועלכע דער פאַראיין האָט אָפּיציעל דערלויבט צו שפּילן אין די „די־פּי״־לאַגערן, און האָט זיך געוואָלט „מינכענער מיניאַטור טעאַטער״ — אַנסאַמבל פון פאַראיין פון פּראָפעסיאָנעלע אַקטיאָרן.

די גרופּע האָט געציילט 8 מיטגלידער און האָט געשפּילט אַ „פּריילעכע מוזיקאַלישע פאַרשטעלונג״. דער פּראָגראַם איז באַשטאַנען פון דוערטן, סאָלאָ־נומערן, סצענעס און אייַנאַקטערס לויט טעקסטן פון שלום־עליכם, מ. גיבירטיק, מ. בראָדערזאָן און י. פּערלאָוו.

דער נאָמען פון דער פאַרשטעלונג איז געווען „עס קאָכט זיך״. די אַנטיילנעמער — יונגע טאַלאַנטפולע מענטשן וואָס זענען אייַגנטלעך אויך פאַר דער גרינדונג פון דעם אַרטיסטן־פאַראיין אַרומגעפאָרן מיט פאַרשידענע טעאַטער־גרופּן, אָבער איצט האָבן זיי געפילט אַז זיי מוזן זיך רעכענען מיט די פאָדערונגען פון פאַראיין און האָבן דעריבער אויסגעמיטן וואולגאַריטעטן און כסדר געזוכט אַ בעסערן בינע־מאַטעריאַל. דאָס איז געווען דער יונגסטער טעאַטער־אַנסאַמבל פון דער שארית הפליטה. דער „עלטסטער״ פון מיניאַטור־טעאַטער איז אַלט געווען נישט מער ווי 25 יאָר און דער יינגסטער — 18 יאָר. מיטן אויפקום פון דער „גאָלדענער פּאַווע״ זענען אַ טייל אַריינגענומען געווארן אין דעם קליינקונסט־טעאַטער לויט רעקאָמענדאַציעס פון פאַראיין און לויט פערזענלעך־דערוואָרבענע סימפּאַטיעס ביים לאַגער־עולם.

די אַנטיילנעמער פון אַנסאַמבל: צילי נייהויז, רענא שענטאַל, חיים אייזנהאָרן, יעקב גאָלדשטיין, פּ. מאטוסיאק, בן ציון מערמעלשטיין, א. רייך און א. יאכימאָוויטש.

דער „קליינקונסט־טעאַטער״ האָט נישט געהאַט קיין אריכת ימים. כמעט אַלע מיטגלידער זענען נאָך דער גרינדונג פון „מיט״ און „גאָלדענע פּאַווע״, אַריינגענומען געווארן אין די דערמאָנטע גרעסערע טעאַטער־אונטערנעמונגען. זייערע נעמען זענען גוט באַקאַנט געווען אין די טעאַטער־קרייזן פון פאַר־מלחמהדיקן פוילן און רומעניע און אויך גוט באַקאַנט און באַליבט ביי די לאַגער־יידן.

דער „קליינקונסט־טעאַטער״ האָט געשפּילט איין פאָלקסטימלעך־מוזי־קאַלישע פאַרשטעלונג אין וועלכער עס האָבן זיך באַטייליקט: חיהלע לוק־סענבורג, מרדכי ראָטשטיין (היינט אין טאָראָנטאָ), דער שרייבער פון די שורות, מאַלי לודנער, ישראל ציגמאַן (היינט אין ניו־יאָרק) און ראובן ליפשיץ.

די פּראָגראַם איז געבויט געווען אויף מאַטעריאַלן פון א. שטיינבארג,

מ. בראָדערזאָן, מ. געבירטיק, י. אַשענדאָרף, י. פערלאָוו, ל. ראָזענטאַל און ר. ליפשיץ.

דער „קליינקונסט־טעאַטער" האָט מיט דערפאָלג געשפילט פאַרן „די־פי־" עולם אייגאַקטערס, סצענעס, אַקטואַליטעטן, דועטן און משלים פון די דער־מאָנטע מחברים.

עס ווילט זיך דערמאָנען נאָר אַ חבר, דעם מוזיקער מ. ארבשטיין (דער מאַן פון מאלי לודנער). אַ פיינער מוזיקער און גוטער מענטש איז מ. אַרבשטיין, קורץ פאַרן אויסוואַנדערן קיין אַמעריקע, פריצייטיק אַוועק פון דער וועלט. מ. ארבשטיין איז געווען אייגער פון די פיינסטע מוזיקער. ער האָט אויך געשאַפן אייגענע מוזיק, געווען אַ געטרייער מאַן און פאָטער. די יידישע טעאַטער־פראָפעסיע און די מוזיקער, ביי וועמען ער איז געווען זייער באַליבט, האָבן מ. ארבשטיינען ע"ה, באַגלייט צו זיין אייביקער רו אויף דעם מינכענער בית־עולם פון דער דאָרטיקער קהילה.

בערלינער יידישער טעאַטער „בדרך"

די יידן פון דער שטאָט בערלין און פון בערלינער „די־פי־"־לאַגער האָבן געהאַט זייער אייגענעם טעאַטער. דער אַנסאַמבל האָט זיך גערופן „בדרך" און אויפגעפירט צווישן אַנדערע גרויסע פאָרשטעלונגען ווי, למשל, „דער גיבור אין קייטן" פון וויקטאָר הוגאָ.

די אָנפירער זענען געווען די פראָפעסיאָנעלע שוישפילער מרדכי אַבעלמאַן(היינט אין שיקאַגאָ) און דוד מינסטער, אַן אַקטיאָר פון וואַרשע־ווער יונג־טעאַטער (היינט אין לאָס אַנדזשעלעס).

די איבעריקע אָנטיילנעמער זענען געווען אַמאָטאָרן, אָבער זייער אַר־בעטזאַמע און טאַלאַנטפולע. „בדרך" האָט געגעבן זיינע פאָרשטעלונגען אין אַלע לאַגערן פון דער אַמעריקאַנער און ענגלישער זאָנע מיט אַ נישקשה־דיקן דערפאָלג. זיי האָבן מיטגעפירט פון בערלין אַ גרויסן אַנסאַמבל מיט קאָסטיומען און רעקוויזיטן. דער עולם האָט אָפּגעשאַצט זייער מיפולע אַרבעט וואָס האָט געמוזט אַרײַנגעלייגט ווערן אין די שווערע ספּעקטאַקלען.

אָנגעהויבן האָט דער „בדרך" מיט צוויי רעווי־פאָרשטעלונגען א"נ „די שונאים אויף צו־להכעיס" און „מיטן וואַנדער־שטאָק אין האַנט". אין די פאָרשטעלונגען האָבן זיך באַטייליקט: מ. אבעלמאַן, ב. בעקער, מ. גראָסמאַן, י. לובעלסקי, מ. רוס, מ. לובעלסקאַ, ד. מינסטער, פ. קאַמיניעצקאַ און ה. פריישקאט.

אין פּראָגראַם „שונאים אויף צו־להכעיס" זענען אַרײַנגעגאַנגען קליין־קונסט־נומערן פון „ארט" און „אַזאַזעל" (כמעט אַלע דראַמאַטישע קרייזן און טעאַטער־גרופּעס האָבן זיך באַנוצט מיט דעם מאַטעריאַל, ווייל אַלע געווען

קאַצעטלער וואָס שטאַמען פון פוילן האָבן דעם רעפּערטואַר געדענקט צום בעסטן) און אייניקע נייע רעווי־נומערן.

געווי האָט דער פּראָגראַם, וואָס איז צוערשט געשפּילט געוואָרן אין ד״פּ־לאַגער בערלין־שלאַכטענזעע, אויסגעזען אַזוי: ערשטער טייל — „ראוי לחופּה״ פון מ. בראָדערזאָן, מוזיק — בייגעלמאַן; „די בלעטער״ פון מ. נודעל־מאַן; „ביי די חורבות״ (פּאַלקס־מאָטיוו); „דער נאַרישער שוישפּילער״ (אויטאָר אומבאַקאַנט); אַ סטעפּטאַנץ „בעקערלעך״ פון מ. בראָדערזאָן, מוזיק — בייגעלמאַן.

אין צווייטן טייל זענען געווויזן געוואָרן: „נקמה״ (אויטאָר אומבאַקאַנט); „יידל מיטן פידל״, טעקסט — י. אַשענדאָרף, מוזיק — א. טייטלבוים; „דאָס עצהלע״ (בראָדערזאָן־בייגעלמאַן); „גאַסנפּויקער״ פון מ. ל. האַלפּערן; אַקראָ־באַטישער טאַנץ; „די אבעטא״, סקיצע פון א. אוועדטשענקאָ. די פּראָגראַם איז רעזשיסירט געוואָרן פון אַ קאָלעגיום.

צו דער צווייטער פּאָרשטעלונג האָט דער „בדרך״ באַקומען אַ שיינעם זאַל אויסרן לאַגער, אין דער טעוושטראַסע.

„מיטן וואַנדערשטאָק אין האַנט״ האָט געהאַט פּאָלגנדיקע פּראָגראַם: „ציפּ־צאַפּעקל״ (פּאָלקס־מאָטיוו), „מיטן וואַנדערשטאָק״ (טעקסט: מ. ראָזענפעלד, מ. געבירטיק; מוזיק — מ. געלבאַרט), „יזכור״ (מחבר אומבאַקאַנט), פידל־קאַנ־צערט פון וויניאווסקי, שאָפּונגען פון קרייזלער, געשפּילט פון פּראָנאָ ריכטער, „האָטעל טערקאליע״ — שלום־עליכם, „עס ברענט״ (געבירטיק), „די זעלבע גאַסן״ (געטאָ־ליד), „בלאָקאַדע״ (מחבר אומבאַקאַנט), „די נאַציס אין גיהנום״ (טעקסט: לעאָ העכט), טאַנץ־אויפטריט, „נאָכן באָד״ (אַקטועלע סצענע פון ה. גליקסמאַן) „די מיל״ (בראָדערזאָן־בייגעלמאַן), „דער קעניג און דער געץ״ (פּרייַ באַאַרבעטונג פון מ. אַבעלמאַן), „ליכט־בענטשן״ (שוואַרץ, מ. געלבאַרד, „וויג־ליד״ (גאָלדפּאַדען) און „האָרא״ (געלבאַרד).

די פּראָגראַם איז געווען מער פּראָפּעסיאָנעל געבויט ווי די ערשטע, ווייל „מיטן וואַנדערשטאָק״ האָט געהאַט אין רעזשיסער מיט אַ גוטן גע־שמאַק און געגוג טעאַטער־רוטין (מ. אבעלמאַן).

דער אַנסאַמבל „בדרך״ איז צו דער צווייטער פּאָרשטעלונג רייכער גע־וואָרן אין מענטשן־מאַטעריאַל. עס זענען צוגעקומען: דוד העפּנער, אברהם שפּערלינג, רעגינאַ קאַרעניץ, פּראָנקאָ ריכטער, א. פעלדבערג, ד. וואמפּאן, מ. ראָזנבערג, י. שימעל, י. אַנטמאַן און י. פּריישקאָט.

קאָנפּראָנסיע איז געווען ל. העכט, דיריגענט — מ. שפּעכט, די טענץ האָט איינגעשטעלט ב. נאזאראף און די דעקאָראַציעס האָט פּראָיעקטירט ק. וואָגשאַל.

צוליב דעם וואָס „בדרך״ האָט געהאַט דעם זעלבן גורל ווי די שטאָט בערלין גופא, ד״ה דאָס טעאַטער האָט נישט געקענט קומען צו די איבעריקע טיילן פון דער מערב־זאָנע און נישט געקענט באַזוכן דעם „די־פּי־״־לאַגער אין בערלין, האָט מען געהאַט נאָר אַ שריפּטלעכע פּאַרבינדונג.

באַגעגנט האָבן מיר זיך ערשט אין 1947 אין דער שטאָט שוועבישהאַל,

וואו דער „בדרך" האָט אויפגעשטעלט זיינע געצעלטן און זיך געלאָזט מיט אַ טור איבער די „די־פּי"־לאַגערן פון דער מערב־זאָנע.

דער אַנסאַמבל איז געווען געבויט אויף קאָמערציעלע, פּריוואַטע יסודות און איז וואַרעם אויפגענומען געוואָרן דורכן עולם. „בדרך" האָט אויסגעמיטן ניבול־פּה, זיך באַנוצט מיט אַ בעסערן רעפּערטואָר, אַ גוטער שפּראַך, גע־האָט גוטע קאָסטיומען און דעקאָראַציעס.

אין טור האָט דער „בדרך" געשפּילט דעם „גיבור אין קייטן" און זיין לעצטע אויפּפירונג איז געווען מאָליערס „דער אייגעבילדעטער קראַנ־קער" (רעזשי: מ. אבעלמאַן). דער „קראַנקער" איז געווען די לעצטע פּיעסע. אין 1948, וועו די עמיגראַציע־מעגלעכקייטן זיינען געוואָרן רעאַל, האָבן די מיטגלידער פון „בדרך" באַשלאָסן וואָס גיכער צו פאָרלאָזן דייטשלאַנד.

דאָס אריבערגיין פון קליינקונסט־פאָרשטעלונגען, וואו דער טעאַטער האָט געוויזן דאָס יידישע לעבן פון פאַר און נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, די סביבה און העלדן, יידן פון פוילן, ישראל, העלדן פון געטאָ און פּאַרטיזאַנקע צו גאַנצע דראַמאַטישע אויפּפירונגען, איז געווען אַ באַוויז פון שוישפּילערישן וואוקס. דער יידישער „די־פּי"־לאַגער אין בערלין האָט מיט גרויס סימפּאַטיע אויפגענומען זשאן וואל־זשאנס מאָנאָלאָג „פריי, ענדלעך פריי, אָט ליגט פאָר מיר די וועלט אין וועלכער איך קען אַרייַנגיין" און האָט געמאַכט דערצו זיינע אייגענע, פערזענלעכע אויסטייטשונגען וואָס האָבן אַ שייכות געהאַט מיט זיין נאָענטער פאַרגאַנגענהייט.

אויך דער עולם פון די אַנדערע לאַגערן פון דער שארית־הפליטה אין דער מערב־זאָנע האָט זיך אידענטיפיצירט מיט זשאן־וואלזשאן, ווייל דאָס זענען געווען געמיינזאַמע ליידן, און אויב דער ציל פון דער פאָרשטעלונג „דער גיבור אין קייטן" איז געווען צו ווייזן דעם מוט און גלויבן אין קאַמף פון שוואַכערן אָבער געראַטן קעגן דעם אומרעכט, האָט דער „בדרך" זיין ציל דערגרייכט.

די בערלינער יידישע צייטונג „אונדזער וועג" פון 18טן יולי 1947 האָט זייער געלויבט די אויפּפירונג און באַזונדערס דעם רעזשיסער מ. אַבעל־מאַן. די צייטונג שרייבט: „אויסגעצייכנט איז די רעזשי, מע פילט עס במשך פון דער גאַנצער פאָרשטעלונג. יעדע באַוועגונג איז אויסגערעכנט און יעדער שוישפּילער איז אויף זיין פּלאַץ. די 5 סצענעס פון ערשטן אַקט זענען ממש פּעלערלאָז צוזאַמענגעבונדן. די דעקאָראַציעס זענען געמאַכט פאַכמעניש, מיט אַ סך געשמאַק און אויסגעהאַלטן אין סטיל פון דער צייט..."

אַלס אַ כאַראַקטעריסטיש בילד וויי אַזוי יידישע טעאַטער־גרופּן אין מערב־דייטשלאַנד האָבן געאַרבעט קען דינען דער אינטערעסאַנטער פאַקט, וואָס דער אַנסאַמבל „בדרך" האָט נישט געהאַט קיין ליבערעטא־עקזעמפּלאָר פון „דער גיבור אין קייטן". ס'איז נאָר געווען אַ מיטגליד (שימעל) וואָס האָט מיט 27 יאָר צוריק געשפּילט אַ ראָל אין דער זעלבער אויפּפירונג אין וואַרשע. לויטן זכרון האָט ער רעקאַנסטרואירט כמעט דאָס גאַנצע בינע־

ווערק און צוזאַמען מיטן רעזשיסער, מיטן גאַנצן קאָלעקטיוו און מיט דער הילף פון אייניקע פראַגמענטן, געפונענע אין בערלינער דייטשן „העבעל"־טעאַטער, איז געשאַפן געוואָרן די וויכטיקסטע אַרבעט פון „בדרך".

די פרעמיערע איז פאָרגעקומען דעם 27סטן מאַי 1947. „בדרך" האָט אין משך פון זיין עקסיסטענץ אויך אויפגעפירט די רעווי־פאָרשטעלונגען: „אָלטע און נייע צייטן", רעזשי — טאָובע און געלער; „אייאַבעטא", רעזשי — מ. גראָסמאַן און י. לובעלסקי; „דער משוגענער" (אַ בילד פון לאַגער־לעבן) און „אויס מנחם מענדלס".

די פאָלגנדע צייטונגען האָבן מיט גרויס לויב און אָנערקענונג געשריבן וועגן „בדרך":

„אָמסטערדאַמער יידישע צייטונג" פון יוני 1947.

„אונדזער לעבן" (בערלין פון 10טן אויגוסט 1946; 25סטן סעפטעמבער 1946; פון 18טן יולי 1947 און 20טן פעברואַר 1948).

„דבר השבוע" (תל־אביב, נ"ר 43).

„בדרך איז געגרינדעט געוואָרן אין יוני 1946.

דראַמאַטישע קרייזן אין די „די־פּי"־לאַגערן

אין די יאָרן 1945—1949 זענען כמעט אין אַלע לאַגערן געווען אייגענע דראַמאַטישע קרייזן, וועלכע לאָזן זיך איינטיילן אין 2 באַשטימטע קאַטעגאָריעס:

אין קאַטעגאָריע דראַמקרייזן איז באַשטאַנען פון פאָראַנטוואָרטלעכע מענטשן, מיט אַ געוויסער אָנונג אין טעאַטער־קונסט, מיט אַ באַציאונג צו די מחברים און פּיעסן וואָס זיי האָבן געשפילט און די הויפּט־זאַך איז געווען זייער דרך־ארץ פאָרן צושויער.

די צווייטע קאַטעגאָריע דראַמקרייזן דאַרף מען נעמען אין גענדזנפיסלעך, צוליב זייער הפקרדיקער באַציאונג צו זיך אַליין. און דערפון האָט זיך אויך געמומען זייער הפקר־באַציאונג צום יידישן טעאַטער און טעאַטער־עולם.

אין די דערמאָנטע יאָרן זענען די „די־פּי"־לאַגערן געווען זייער אַ גינסטיקער באָדן פאָר יידיש טעאַטער, צוליב סיבות וואָס איך האָב שוין פריער אָנגעוויזן.

אָט דער גינסטיקער באָדן וואָס איז פון „מיקט", „מיט", „גאָלדענע פּאָווע", „נייַ־בינע" און אַנדערע טעאַטער־גרופּן באַאַרבעט געוואָרן ווי אַ פויער וואָס האָט ליב זיין ערד, איז פון דער צווייטער קאַטעגאָריע „דראַמקרייזן" פשוט פאָראומרייניקט געוואָרן.

אין די יאָרן 1946—1949 איז די קאָניוקטור אויף טעאַטער געווען זייער אַ גוטע. שוישפּילער האָבן פאַרדינט אויף צום לעבן, זיך געקענט לייטיש אָנטאָן און נישט באַדאַרפט און אויך נישט געוואָלט אָנקומען צו די פאָרשידענע

הילפס־אָרגאַניזאַציעס. אָט די סיטואַציע איז פון אומפאַראַנטוואָרטלעכע מענטשן אויסגענוצט געוואָרן צו מאַכן לייכט געלט. איך וויס נישט וווּ וועט די דערפאָלגן אין דעם פּרט זענען געווען, אָבער זיי האָבן יאָ באַוויזן צו ברענגען שאָדן דעם גוטן נאָמען — „יידיש טעאַטער".

„ע מ ך"

(ביים יידישן אַרבעטער־קאָמיטעט אין פּעלדאַפּינג)

צו די אינטערעסאַנטסטע און ליכטיקסטע קאַפּיטלען אין דער טעאַטער־געשיכטע פון דער שארית־הפליטה, געהערט דער דראַמקרייז „עמך" ביים יידישן ארבעטער קאָמיטעט אין לאַגער פּעלדאַפּינג.

דאָס איז געווען דער ערשטער דראַמקרייז אויף דער דייטשער ערד נאָך דער 2־טער וועלט־מלחמה און איז אַרגאַניזירט געוואָרן צו שפּילן אַ גאָר וויכטיקע ראָל אין יידישן קולטורעלן לעבן פון דער שארית־הפליטה. לויט דעם וואָס איך האָב געזען, לויט דאָקומענטן און עדות וועלכע לעבן איצט אין אַמעריקע, האָט „עמך" אַלע זיינע אויפגאַבן אויסגעפירט צום וווילזיין נישט נאָר פאַרן לאַגער פּעלדאַפּינג, נאָר פאַר דער גאַנצער שארית־הפליטה.

די געשיכטע פון „עמך" איז אַ וויכטיקער בייטראָג צו דער אַלגעמיינער געשיכטע פון דער שארית־הפליטה.

אַ גרופּע יונגע געזעלשאַפטלעכע טוערס, לעבנגעבליבענע על־פּי נס פון די געטאָס, אַקטיוווע אַנטיילנעמער אין דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג — האָבן זיך אַנהייב 1945 פאַרזאַמלט אין לאַגער פּעלדאַפּינג און געגרינדעט דעם דראַמאַטישן קרייז „עמך".

די גרינדער זענען געווען: דוד באַרוכאָווסקי, זאַקהיים, שפּערבער, גרינבוים, יאַכימאָוויטש, פּערלמוטער, אַבאַרמאָוויטש, פינגערהוט, קרישענבלאט, ווייַנבערג, בראַוויק און צעלניק.

„עמך" האָט אין ערשטן יאָר פון זיין עקסיסטענץ, ד"ה פון 1946/1945, אויפגעפירט 6 באַזונדערע בינע־אַרבעטן, וועלכע זענען געשטאַנען אויף אַ פיל העכערן ניוואָ ווי פון די איבעריקע דראַמקרייזן. זייער צוגאַנג איז געווען אַן אידעאַליסטישער, זייער רעפּערטואַר אַ פיינער און די רעזשי און די אויפּפירונג — אַ טעכניש ריינע.

„עמך" האָט געהאַט דעם כבוד צו שפּילן אַ פאַרשטעלונג וועלכע עס האָט בייגעוואוינט ה. לייוויק (דער דיכטער האָט דעמאָלט באַזוכט די „די־פּי"־לאַגערן) און אַנגעזעענע געסט־קינסטלער. זייער לויב איז געווען אַן אינטימיקע און אַ פאַרדינטע.

די פאַרשטעלונגען פון „עמך" זענען געווען מוזיקאַלישע קליינקונסט־פאַרשטעלונגען:

1) „זאָל לעבן עמך";
2) „די פריילעכע חבריא";

3) „פון אַלץ צוביסלעך";
4) „מנחם מענדל לעבט";
5) „די שונאים אויף צו־להכעיס";
6) „מאַרצעפאַנעס";
7) „דווקא היינט";
8) „הא לחמא";

און אַ גאַנצע דראַמאַטישע פאַרשטעלונג: „דער דיבוק" פון ש. אנ־סקי.

צום יאָרטאָג פון דער גרינדונג פון „עמך" האָט דער דראַמקרייז צו־געצויגן צו דער אַרבעט די פראָפעסיאָנעלע שוישפילער אַ. זיגעלבוים און פ. סיוואק (היינט אין אויסטראַליע), וועלכע האָבן צוגעגרייט אַ ספּעציעלע יובילי־פאַרשטעלונג געבויט אויף דראַמאַטישע מאַטעריאַלן פון שלום־עליכם, י. ל. פרץ און ק. מאַלאָדאָווסקי. אויך האָט „עמך" געביטן דעם נאָמען פון „דראַמקרייז" אויף „טעאַטער עמך".

„עמך" איז טאַקע געווען די איינציקע נישט־פראָפעסיאָנעלע טעאַטער־גרופּע וואָס האָט מיט רעכט געמעגט נוצן דעם נאָמען „טעאַטער".

„עמך" האָט געהאַט אַ מיטגלידערשאַפט פון איבער 30 יונגע מענטשן און זייערע פאַרשטעלונגען זענען געווייזן געוואָרן כמעט אין אַלע ד"פ־לאַגערן.

„עמך" האָט געהאַט אַן אייגענע קולטורהיים אין לאַגער פעלדאַפינג און חוץ דעם טעאַטער־אַנסאַמבל איז אויך געגרינדעט געוואָרן אַ כאָר, אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט 34 מענטשן און אַן אייגענער קליינער אָר־קעסטער

די מאַטעריאַלן צו די ערשטע פאַרשטעלונגען זענען געגומען געוואָרן פון די באַוואוסטע יידישע קליינקונסט־טעאַטערס פון פּוילן. עס זענען אויך ספּעציעל פאַרן „עמך" געשריבן געוואָרן אַקטועלע סצענקעס פון לאַגער־לעבן און פון געטאָ. (דיכטער י. יאָאַכימאָוויטש, היינט אין ניו־יאָרק). די יידישע פּרעסע אין דייטשלאַנד האָבן די פאַרשטעלונגען געלויבט.

ה. לייוויק האָט נאָך דער „דיבוק"־פאַרשטעלונג געזאָגט צו די שוי־שפילער: „... איר האָט, חברים, ערלעך און איבערגעגעבן געשפילט, ס׳איז נישט ריכטיק וואָס איר רופט זיך אַמאַטאָרן. איר זייט גוטע שוישפילער. אונדזער אנערקענונג און וואונטש פאַר אייער ווייטערדיקער אַרבעט..."

ישראל בלומענפעלד, שעף־רעדאַקטאָר פון אילוסטרירטן זשורנאַל „די יידישע רונדשוי", שרייבט אין נומער 54 (מאַי־יוני 1946): „... אין דעם „אוהל" פון דראַמקרייז „עמך" האָט זיך פעלדאַפינג אַנטפלעקט פאַר אונדז אין אַנדערע פאַרבן און טאַקע דורך דער אויפפירונג פון אַנ־סקיס אומ־שטערבלעך ווערק „דער דיבוק". עס איז קוים געווען צו גלויבן, אַז ביי די באַדינגונגען זאָל זיין מעגלעך אַזאַ ווערק אויפצופירן — אין וואָס מיר אַלע האָבן געצווייפלט.

„די איבערראַשונג פון טויזנטער צושויער האָט עס באַשטעטיקט אַלס

אַ פאַקט פון אַ גרויסער קולטורעלער דערגרייכונג. בולט קלינגען אנסקיס ווערטער פון דער אָרעמקייט אַרויס.

אָקטועל איז געווען דער בעטלער־טאַנץ. אָקטועל דערמיט, ווייל דער קרייז „עמך" האָט זיך פון דעם באָדן פון פעלדאַפינגער לעבנס־באַדינגונגען אַרויסגעהויבן און דאָס דינט אַלס אַ ביישפיל פאַר די איינוואוינער פון לאַגער".

יאָנאַס טורקאָוו, באַוואוסטער יידישער שוישפילער, האָט געזאָגט פאַלגנדיקעס וועגן „דיבוק": „...איך מוז אייך מאַכן אַ קאַמפלימענט. אָבער נעמט עס נישט פאַר קיין קאַמפלימענט, ווייל ס'איז דער ריינער אמת. איך האָב געזען אַ זויבערע, שיינע יידישע פאַרשטעלונג".

אויף דער פראַגע צו ח. פערלמוטער, דעם רעזשיסער פון „דיבוק" — פון וואַנען נעמט זיך צו אייך די דרייסטקייט אויפצופירן אַזאַ קאַמפליצירט בינע־ווערק?" — האָט ער געענטפערט פאָלגנדיקעס: „דעם מוט דערצו האָט מיר געגעבן דער דראַמקרייז „עמך", וועלכער פאַרמאָגט חברישע, קולטורעלע, געזעלשאַפטלעכע מענטשן, פאַר וועלכע עס איז כדאי צו אָפערן אַזוי פיל כוח, ווי עס פאָדערט אַזאַ אויפפירונג. אַ געוויסן דראַנג צו דעם האָט מיר געגעבן די דערנידערונג. ליגנדיק אין קאַצעט אויף דער האַרטער פריטשע, מיט אַ פאַרחלשט האַרץ, האָב איך נישט געקוקט אויף אַלעם אין דעם וועלט נישט פאַרגעסן; און פון צייט צו צייט פלעג איך מהנה זיין מיינע געפיניקטע ברידער מיטן רעציטירן אַ פאַר פראַגמענטן פון דעם וועלט. מיין גאַנץ שטרעבן איז געווען נאָך צו האָבן די זכיה דאָס גרויסע וועלט צו זען אויפגעפירט אויף דער יידישער בינע".

דער צענטראַלער אָרגאַן פון דער שארית־הפליטה, די צייטונג „אונדזער וועג" זאָגט וועגן „עמך": „זאָל די פאַרשטעלונג פון „דיבוק" זיין ווי אַ גוטער ביישפיל פאַר אַלע איבעריקע, וועלכע זענען מהנה דעם עולם מיט ניבול־פה־פראַגראַמען וואָס דעמאָראַליזירן דעם עולם...

„די שטימונג אין זאַל איז געווען אַ געהויבענע, דער עולם פאַרהאַלט זיך ווי עס פאַסט פאַר אַזאַ פאַרשטעלונג, מען האָט דרך־ארץ פאַר אַנסקין. מע זיצט רואיק, געשפאַנט, ביז דער פאַרהאַנג וועט זיך עפענען. די קאָסטיומען, גרים, דעקאָראַציעס האָבן דערגאַנצט די פאַרשטעלונג. אַזאַ פאַרשטעלונג איז ווערט צו זען..."

די רעצענזיע האָט געשריבן דער יונגער טאַלאַנטפולער טעאַטער־קריטיקער דוד פערגאַמענט (היינט אין ישראל).

***

נעמענדיק אין אַכט די צאָל פון 60 דראַמאַטישע קרייזן מיט זייערע הונדערטער אַנטיילנעמער, איז אינטערעסאַנט צו וויסן דעם פסיכאָלאָגישן הינטערגרונט פון די מענטשן, וואָס האָט זיי באַוואוינגן זיך אָנצושליסן אין די פאַרשידענע טעאַטער־גרופן (איך רעד דאָ וועגן די דראַמאַטישע קרייזן וואָס האָבן ערלעך געדינט דער יידישער טעאַטער־קונסט).

דער יידישער אַרבעטער־קאָמיטעט האָט זיין „עמך" אין פעלדאַפּינג געשאַפן אין אַ צייט וועז דאָס איז געווען זייער וויכטיק. די לאַנגע געטאָ און קאָנצעט־יאָרן האָבן אויף די לעבנגעבליבענע אַרויפגעלייגט סימנים וואָס האָבן געמוזט אויסגעגליכן ווערן. עס האָט געמוזט עפּעס געטאָן ווערן אויפן געביט פון קולטור, ווייל עסן צו זאָט און אַרבעט לויט די כוחות איז נישט גענוג. עס האָבן זיך דערוועקט ביי די באַפרייטע אינסטינקטן וועלכע האָבן געמוזט איינגעשטילט ווערן, מיט איין וואָרט: עס האָבן געמוזט פאַרניכט ווערן די פאָלגן צו וועלכע דער נאַציזם האָט צוגעפירט.

אָט די אַרבעט האָט בשלימות געטאָן „עמך" מיט זיין אַרגאַניזירן מענטשן וואָס זענען פריער געווען אָנגעטאָן אין שמאַטעס און זיי פאַרוואַנדלט אין לעבעדיקע שעפערישע מענטשן.

מע האָט נישט געגלויבט אַז די פיאָנערישע אַרבעט פון „עמך" וועט ברענגען רעזולטאַטן. אָבער עקשנות, גייסט, ווילן אויפצולעבן דעם געווען זענעם קאַצעט־מענטש, אים צוריקגעבן זיין מענטשלעך פּנים, אויסגלייכן זיין פאַרבלוטיקטן קערפּער — האָט געהאָט דערפאָלג.

מענטשן וואָס וועלן פאָרשן די יידישע געשיכטע פון די „די־פּי"־לאָגערן וועלן זיך אָנשטויסן אויף „עמך" און אים דערמאָנען מיט דרך־ארץ און דאַנק.

צום יוביליי פון „עמך" האָט דער יידישער אַרבעטער־קאָמיטעט אין פעלדאַפּינג אַרויסגעגעבן אַ ספּעציעלן אילוסטרירטן יובל־זשורנאַל, אין וועלכן סהאָבן זיך באַטייליקט די בויער און שאָפער פון „עמך" מיט אַרטיקלען, לידער, זכרונות, בילדער פון די פאָרשטעלונגען און קריטישע אָפּהאַנדלונגען: אדאם שטיינבערג, נ. גערשוויטש, ל. בראַוויק, מ. ב. גוטמאַן, ל. פינגערהוט (דיריגענט פון כאָר „עמך"), א. שטיינמאַן, הערמאַן גאָלדבערג, מ. אַבראַמאָוויטש, מ. ווינרעב, א. יאכימאָוויטש, י. ווינבערג, ש. וואַקס, ל. אפטער, דוד באָרוכאָווסקי, אסתר שיניאק, חיים פערלמוטער און אַנדערע.

די לעצטע אויפפירונג פון „עמך" איז פאַרגעקומען אין פעלדאַפּינגער לאַגער־טעאַטער אין אָנהייב 1947, אונטער דער רעזשי פון ה. לעאָ פישער. עס איז געשפּילט געוואָרן י. י. זינגערס „יאָשע קאַלב" לויט אַ דראַמאַטיזירונג פון מאָריס שוואַרץ. מיט דער פיעסע האָט „עמך" פאַרענדיקט זיין טעאַטער־טעטיקייט.

דער קאַצעט־טעאַטער אין בערגען־בעלזען

באַפרייטע יוגנטלעכע מיט ליבע צו טעאַטער, האָבן אויך אין דער ענגלישער זאָנע, אין טרויעריק־באַוואוסטן לאַגער בערגען־בעלזען אַרגאַניזירט זייער סטודיע. דער אַנסאַמבל האָט געאַרבעט טאַקע נישט זוייט

פון די פאַרניכטונגס־ערטער אין בערגען־בעלזען. סיי אין שפּילן פון קאַצעט־טעאַטער, אָדער פון גאַסטראָלירנדע טעאַטער־גרופּן, סיי אין פובליקום, האָט מען דאָ שטענדיק געפילט דעם אומבאַשרייבלעכן ווייטיק און האָפענונגס־לאָזן טרויער וואָס בערגען־בעלזען האָט פון זיך מיט אַזויפיל אכזריות פאַרשפּרייט.

אין טעאַטער־זאַל פון בערגען־בעלזען האָבן שוישפּילער און צושויער געהאַט דעם איינדרוק אַז דאָ לאַכט מען אַנדערש ביי פאַרשטעלונגען מיט אַ פריילעכן אינהאַלט און דאָ ווײנט מען אַנדערש ביי ערנסטע פאַרשטעלונגען.

די ערטער, וואו דער אַרגאַניזירטער מאַרד דורך די נאַציס איז אַזוי פינקטלעך פלאַנירט און אויסגעפירט געוואָרן, זענען נישט ווייט געווען פון בנין וואו דער „קאַצעט־טעאַטער" האָט געאַרבעט.

אַלע שוישפּילער פון אַלע אַנסאַמבלען, קומענדיק קיין בעלזען, האָבן צוערשט באַזוכט די צעשמעטערטע בנינים, וואו ס׳האָבן זיך געפונען די אַזויגערופענע „בעדער", וואו מענטשן זענען פאַרגאַזט געוואָרן, דעם אומ־היימלעך־גרויסן מאַסן־קבר, די זיך אַרומוואַלגערנדיקע, פאַרפוילטע רעשטלעך פון קליידער־שמאַטעס וואָס האָבן אַרויסגערופן ברענענדיקן ווייטיק אין אַלע גלידער און וואָס האָבן שטומערהייט געשריגן מיט מיליאָנען קולות: זעט און פאַרגעסט נישט!

אַקטיאָרן דאַרפן לויטן געזעץ פון טעאַטער־קונסט פאַרגעסן אויף דער ביגע זייער אייגענעם איך, נאָר פאַרשטעלן און פאַרקערפערן די פערסאָנאַזשן וועלכע זיי שפּילן. אַקטיאָרן דאַרפן מיט זייער קונסט ווירקן אויפן עולם אַז ער זאָל זיך מיטפריען אָדער מיטטרויערן מיט די העלדן. אָבער אין בערגען־בעלזען זענען אָט די טעאַטער־געזעצן געווען אויסער קראַפט. דער לאַנגער האַלדז פון קרעמאַטאָריע־קוימען איז געשטאַנען ווי אַן אומ־היימלעכער באַריער און האָט נישט געלאָזט. צו שפּילן טעאַטער אין אַזאַ פלאַץ איז געווען זייער שווער, אָבער צוליב דעם אַז די לעבענגעבליבענע זאָלן ווידער קענען אויפלעבן האָט מען פאַר די באַפרייטע אין בערגען־בעלזען געשפּילט טעאַטער און זיי האָבן אַליין געשפּילט.

איז דאָך יידיש טעאַטער דער גרויסער נאַציאָנאַלער אינסטרומענט וואָס העלפט פאַרגלעטן ליידן, וואָס ברענגט פרייד. אפילו איצט, אין 1954, שרייבנדיק די מאָנאָגראַפיע פון טעאַטער אין דער שארית־הפליטה, קוקנדיק אויף די פראָגראַמען, אויף די בילדער פון די פאַרשטעלונגען, אויף די אַקטיאָרן פון קאַצעט־טעאַטער, ליגט אויף מיין שרייבטיש אַ בילד פון בערגען־בעלזענער מאַסן־קבר אַרומגערינגלט מיט באַפרייטע אַקטיאָרן.

איך קען זיך פון דעם בילד נישט אָוועקרייסן, איך ווייל אויך נישט, ווייל איך פיל, אַז נאָר קוקנדיק אויף דעם, אָדער ענלעכע בילדער, וועט מיין אַרבעט קענען פאַרענדיקט ווערן.

די וויכטיקסטע אויפּפירונגען פון „קאַצעט־טעאַטער", אָדער ווי זיי האָבן זיך שפּעטער גערופן „יידישע אַרבעטער־בינע", זענען געווען „דער

אויפשטאַנד" פון ד"ר צפור אויפגעפירט פון מאַקס ערדער, לויט דער רעזשי פון טראַגיש־אומגעקומענעם רעזשיסער מ. ווייד (אומגעקומען אין דער וואַרשעווער געטאָ) און דוד פּינסקיס „דער אוצר" — רעזשי פון א. זאנדמאן. אין די פּיעסן האָבן אנטיילגענומען: משה אייזענבערג, אברהם זאנדמאן, ח. ליפניצקא־טארלע (היינט אין ניו־יאָרק), מ. ערדער, שמואל שוואַרץ, סענדזשעיעווסקי, בלאנק, ב. פאָגעלמאַן, גרינבוים, שילדקרויט און י. אַברמאָוויטש.

דער „קאַצעט־טעאַטער" האָט געהאַט אַן אייגענעם אַרקעסטער. צו די פאָרשטעלונגען זענען געמאַכט געוואָרן דעקאָראַציעס. די שוישפילער האָבן זיך באַמיט צו רעדן אין אַ ריינעם יידיש, האָבן אַרויסגעוויזן אַ סך ליבע אין באַציאונג צו יידיש טעאַטער.

די טענץ האָט אינשטודירט דער מיטגליד פון אַנסאַמבל חנה ליפניצקא־טארלע. דער ניוואָ פון טעאַטער איז געווען אַ גוטער. יעדער האָט באַקומען זיין ראָל לויט זיינע פעאיקייטן, און ס'איז אָפּגעגעבן געווארן אַ סך אויפ־מערקזאַמקייט, אַז דאָס שפילן פון קאַצעט־טעאַטער זאָל זיין געבויט אויף אַנסאַמבל־שפּיל און נישט אויפן יחיד.

זייענדיק דער אייניציקער גרויסער טעאַטער־אַנסאַמבל אין דער ענגלישער זאָנע פון דייטשלאַנד, איז ער געווען אַרומגערינגלט מיט פיל אויפמערק־זאַמקייט און ליבע מצד די געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס און פון טעאַטער־עולם. דאָס האָט זייער פיל געהאָלפן דעם אַנסאַמבל. אין יוני 1947 איז דעם אַנסאַמבל, נאָך פיל אַנשטרענגונגען פון דזשאָינט, צענטראַל־קאָמיטעט פון די באַפרייטע יידן אין דער ענגלישער זאָנע, דערמעגלעכט געוואָרן אַ טור אי־בער אייניקע אייראָפּעאישע לענדער. דער קאַצעט־טעאַטער איז אויפגענומען געוואָרן פון מלוכה־לייט, פון פאָרשטייער פון וועלט־קאָנגרעס און פון אַנדערע יידישע אינסטיטוציעס. דאָס טעאַטער האָט געהאַט אַ מאַטעריעלן און קינסט־לעריש דערפאָלג.

די יידישע אַרבעטער־בינע (קאַצעט־טעאַטער) פון בערגען־בעלזען האָט דערפילט איר אויפגאַבע פאַר זייערע ברידער און שוועסטער אין אויסלאַנד, אָבער באַזונדערס אין די „די־פּי"־לאַגערן פון דער ענגלישער זאָנע, אַן אויפ־גאַבע נישט נאָר אַ הומאַניטאַרע, נישט לאָזן גייסטיק פאַרוואָרלאָזט ווערן די באַפרייטע — נאָר אויך אַ קינסטלערישע. דאָס באַווייזט, ווי יידיש טעאַטער איז פאַרוואָרצלט אין די טיפענישן פון פאָלק.

דער „קאַצעט טעאַטער" פון בערגען־בעלזען א"נ „די יידישע אַרבעטער־בינע" האָט זיך געגרינדעט סוף 1945 אלס אַ דראַמאַטישער קרייז. איר ערשטער עפּנטלעכער אויפטריט אין לאָגער איז פאָרגעקומען אלס „ערשטער יידישער וואָרט־קאָנצערט". די פּראָגראַם פון ערשטן אויפטריט כאַראַקטעריזירט בולט דעם גייסטיקן צושטאַנד פון די שוישפילער און דעם עולם נאָך דער באַפרייאונג. די פּראָגראַם וואָס דאָרף באַצייכנט ווערן אלס אַ קולטור־דאָקומענט פון יענער צייט איז באַשטאַנען פון 2 טיילן.

אין ערשטן טייל איז אויפגעפירט געוואָרן:

1. אַ כאָראַלע דעקלאַמאַציע פון מ. שולשטיינס „שיך";
2. מאַניש פון י. ל. פרץ — ח. ליפניצקא־טארלע;
3. עס ראָלן די רעדער, פון ראַזיי — מ. ערדער;
4. ס'טוט וויי, פון מ. געבירטיק — מ. ערדער;
5. אַ וויגליד, פון ר. גרין — ר. ליפשיץ;
6. אָן אַ היים, פון ר. גרין — ר. ליפשיץ;
7. די צווייטע מתנה, פון י. ל. פרץ — ח. ליפניצקא־טארלע;
8. דעם קלעזמערס אייניקל — מ. טייץ — כאָראַלע דעקלאַמאַציע.

אין צווייטן טייל פון פּראָגראַם האָבן די מיטגלידער פון דראַמאַטישן קרייז אויפגעפירט:

1. צוויי ברידער, פון י. ל. פרץ — ח. ליפניצקא־טארלע;
2. אייך וועט ניט געלינגען, פון פּאָפּערניקאָוו — מ. ערדער;
3. שטיל אין איראָפּע, פון פּאָפּערניקאָוו — מ. ערדער;
4. טאמערלאן, פון יהואש — ח. ליפניצקא־טארלע;
5. טויטן־טאַנצ, מ. גראָסמאַן — ח. ליפניצקא־טארלע;
6. אויף נייע וועגן — מ. ערדער;
7. 10 וואָגאָנען „אונרא", פון ר. ליפשיץ — ר. ליפשיץ.

אומדערמידלעכע שפּעריש אַרבעט ברענגט גוטע רעזולטאַטן. דער „קאַצעט־טעאַטער" האָט זיך מיט דער צייט דערוואָרבן אַ סך אָנערקענונג. זייערע שפּעטערדיקע אויפּפירונגען שליסן איין דוד בערגעלסאָנס „דער טוי־בער", אויפגעפירט דורך אַ רעזשי־קאָלעגיע, לויט אַן אינסצענירונג פון רעזשיסער י. ראָטבוים, מוזיק פון ה. קאָן, דעקאָראַציעס לויטן קינסטלער פּאנאשעק.

פּראָגנטוואָרטלעך פאַר דער קינסטלערישער זייט זענען געווען א. זאנדמאן און א. קירשענבוים.

„דער פאַרכישופּטער שניידער" פון שלום־עליכם, באַארבעט און אויפ־געפירט פון זאמי פעדער. מיט דער כאָראָגראַפּיע האָט אָנגעפירט דאָללי קאַץ. די דעקאָראַציעס האָבן געמאַלן בערל פרידלענדער און יעקב גאַרפינקעל. די קאָסטיומען זענען געניט געוואָרן אין דער יידישער פאַך־שול פון בערגען־בעלזען.

„דער פאַרכישופּטער שניידער", האָט אויך געהאָט אַן אייגענעם אָרקעס־טער פון 6 מוזיקער.

אויך „ברוך שולמאַן" פון א. קושניראָוו איז מיט דערפאָלג אויפגענומען געוואָרן פון די „די־פּי" אין דער ענגלישער זאָנע פון דייטשלאַנד. די פּיעסע איז באַארבעט און רעזשיסירט געוואָרן לויט מ. ווייד, פון מ. ערדער.

צו דער געשיכטע פון בערגען־בעלזענער קאַצעט־טעאַטער מוזן אויך

דערמאָנט ווערן אייניקע פרטים וועגן זייערע אָנפירער זאמי פעדער: זיין געשיכטע איז די געשיכטע פון פיל יידישע שוישפילער אָדער אָנפירער פון דראַמקרייזן נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה; געדרוקט אין פראָגראַם צום „פאַרכישופטן שנייַדער".

„א שילער פון צבי פרידלאַנד, א. גראַנאָווסקי, ע. פיסקאטאָר און אַנדערע. אין קאַצעט ארגאַניזירט ער מיט א גרופּע חברים א געהיימען אַנסאַמבל און אין דער פרייַער צייט געשפילט אייגאַקטערס, סקיצן, מערסטנס פון זכרון, אָדער אַליין געשריבענע".

נאָך דער באַפרייאונג טרעפן זיך חברים טיפוס־קראַנקע און שוואַכע, קוים וואָס זיי דערהאַלטן זיך ביים לעבן און דאָך ציט זיי צו יידיש טעאַטער. עס טרעפן זיך געזאַנג־לערער, א טאַנץ־מייסטער, שוישפילער־אַמאַטאָרן, מוזיקער־אַמאַטאָרן אָדער פראָפעסיאָנעלע, און ווי דורך א כישוף ווערט יידיש טעאַטער.

צו דער דאָזיקער אַרבעט האָבן זיי גאָרנישט געהאַט, קיין שמינקע, קאָסטיומען, פאַרב פאַר דעקאָראַציעס, קיין שום יידיש געדרוקט וואָרט.

דער זכרון האָט דיקטירט דעם בינע־טעקסט און נאָך 6 יאָר אוממענטש־לעכע ליידן קוקן יידן, אַנטרונענע פון טויט, ווידער אויף א יידישער בינע און הערן א יידיש וואָרט, א יידיש ליד. דער קאַצעט־טעאַטער האָט דערפילט א הייליקע פליכט.

די ערשטע טריט פון דראַמקרייז אין בעלזען זענען געווען פול געלאָדן מיט טרויער און אפילו אין די שפעטערע אויפפירונגען איז זיי געווען שווער זיך צו באַפרייען פון די שווערע געפילן וואָס די אַטמאָספער פון אָזא פלאַץ ווי בערגען־בעלזען רופט אַרויס.

דראַמאַטישער קרייז „נגב" אין פערנוואַלד

צו די וויכטיקערע דראַמקרייזן דאַרף אויך פאַררעכנט ווערן דער פערנוואַלדער „נגב" ביים קולטוראַמט פון פערנוואַלדער לאַגער. (קולטור־לייטער — י. מלמד, היינט אין ישראל).

דער „נגב" האָט געהאַט 2 פעאיקע יונגע אָנפירער, וועלכע האָבן מיט ערנסט און איבערגעגבנקייט אָפגעקליבן דעם בינע־מאַטעריאַל אויף א פאַכ־מענישן אופן באַאַרבעט און אויך רעזשיסירט די פאַרשטעלונגען. אייניע פון זיי, י. רובינעק, געפינט זיך היינט אין מאָנטרעאַל און איז אָן אָנגעזעענער מיטגליד אין פאַרשידענע געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס. און דער צווייטער י. סאַנדלער (היינט אין באָפאַלאָ). אַלס זייערע וויכטיקסטע אַרבעטן דאַרף פאַררעכנט ווערן פרץ הירשביינס „גרינע פעלדער", שלום עליכם׳ס „גאָלד־גרעבער" און ה. לייוויקס „דער גולם".

לויט זייער איניציאַטיוו האָט די „איר״א" און דער מינכענער שטאָטישער קאָמיטעט ארגאַניזירט א קאָנקורס־פעסטיוואַל צווישן דעם פערנוואַלדער „נגב", דעם לאַנדסבערגער „הזמיר" און דעם פעלדאַפינגער „עמך".

דער קאָנקורס איז פֿאַרגעקומען אין מינכענער גרויסן טעאַטער „שוי־שפּילהויז". פֿאַר דער זשורי און פֿאַרן פּובליקום טעאַטער־זאָל האָט דער „נגב" פון פֿערנוואַלד אויפגעפֿירט אין אַקט פון ה. לייוויקס „דער גולם" און דער פּעלדאַפּינגער „עמך" האָט געשפּילט אין אַקט פון ש. אַנ־סקי׳ס „דער דיבוק". דער לאַנדסבערגער „הזמיר" איז, צוליבן קראַנק ווערן פון אייניקע מיטגלידער, צום קאָנקורס נישט דערשינען.

דער קאָנקורס איז פֿאַרגעקומען דעם 31סטן יולי 1947. נאָך די פֿאַר־שטעלונגען וועלכע האָבן זייער אויסגענומען, האָט די זשורי פֿאַרטיילט פּרייזן. דעם ערשטן פּרייז האָט באַקומען דער פּעלדאַפּינגער „עמך" און דעם צווייטן — דער פֿערנוואַלדער „נגב". עס האָבן אויך באַקומען מתנות אייניצלנע מיט־גלידער פון די קרייזן.

דער „נגב" האָט געהאַט 30 מיטגלידער, איז אַרומגעפֿאָרן איבער אַ גרעסערע צאָל „די־פּי"־לאַגערן און האָט אויך געשפּילט אין מינכען.

אינע פון די וויכטיקסטע אויפּפֿירונגען פון „נגב" איז געווען אהרן צייטלינס דראַמאַטישע זשאונג „אין קיינעמס לאַנד".

די לאַנדסבערגער „יידישע צייטונג" שרייבט אין איר נומער 67 אַזוי וועגן דער פֿאַרשטעלונג:

„עס אונטערליגט נישט קיין שום ספּק אַז די רעזשי פון דראַמקרייז „נגב" איז אין די הענט פון מענטשן מיט געשמאַק. שוין דאָס דערווייטערן זיך פון די ביליקע מאַכערייקעס און שטרעבן צו זאַכן וואָס שפּרודלען מיט קינסטלערישן אָטעם איז אַ באַווייז אַז די רעזשיסאָרן וועלן זייער דראַמקרייז דערהייבן צו אַ בעסערן אַנסאַמבל. די רעזשי האָט ביי דער אויפּפֿירונג געהאָט איבערצוקומען זייער פּיל שוועריקייטן צוליב דער גרויסער צאָל בילדער מיט וועלכע מע קען זיך נאָר אַן עצה געבן ביי אַ דריי־בינע, דאָך האָבן זיי באַווייזן פון די אייניציקע בילדער צו באַשאַפן אין גאַנצקייט אַן שום שאָדן פֿאַרן אינהאַלט פון ווערק. דערצו האָט זייער אַ סך צוגעהאָלפן די מוזיק פון דיריגענט האָך און די דעקאָראַציעס".

די זעלבע צייטונג שרייבט אין איר נומער 36 וועגן ה. לייוויקס „גולם" אין דער אויפּפֿירונג פון „נגב" צוו"א פֿאָלגנדיקעס: „ס׳איז אויסגעוואַקסן אין פֿערנוואַלד אַ דראַמקרייז מיט אַן אַמביציע און טיפּן געפּיל פֿאַר בעסערע אינסטיטוציעס אין דער שארית־הפליטה".

לויבנדיק די רעזשיסאָרן און די אייניצלנע אויספֿירער פון די ראָלן, פֿאַרענדיקט די צייטונג: „עס וועט נישט זיין איבערגעטריבן ווען מיר וועלן באַמערקן אַז מיטן שטעלן דעם „גולם" האָט דער דראַמקרייז „נגב" זיך אויפגעהויבן העכער אין זיין אַנטוויקלונג, אַ סך העכער פון אַ טייל פֿרַא־פעסיאָנעלע אַרטיסטן־טרופּעס וואָס וואַנדערן אַרום איבער די לאַגערן מיט מאַכערייקעס".

דער פֿערנוואַלדער דראַמקרייז „נגב" איז געווען אַ וויכטיקע קולטור־אינסטיטוציע אין דער שארית־הפליטה.

„במדבר", פערנוואלד

דער פערנוואלדער „במדבר" האט אויפגעפירט צווישן אנדערע אויך ה. לייוויקס „דער גולם". ס׳איז אריינגעלייגט געווארן א סך ארבעט און די פראוון זענען געווען זייער לויבנסווערטע, אבער אין א סך פאלן זענען די כוחות נישט געווען רייף גענוג, עס איז אויך געווען צו שווער פאר זיי דער קאמפליצירטער דראמע־מאטעריאל וואס זיי האבן אויסגעקליבן, אבער עס קומט זיי פיל אנערקענונג צוליב זייער ערנסטן צוגאנג וואס זיי האבן ארויסגעוויזן. די באציאונג פון עולם צו די בעסערע דראמקרייזן איז געווען א גוטמוטיקע.

וועגן דער אנדערער קאטעגאריע „דראמאטישע קרייזן" איז גענוג צו ציטירן „אונדזער האפענונג", וואס האט אפגעגעבן א סך פלאץ פאר טעאטער־פראבלעמען. „אונדזער האפענונג" שרייבט צוו״א:

„אמת, גרויסע אפישן, אמעריקאנער רעקלאמע, אבער דעם פובליקום האט מען דערלאנגט עפעס אזוינס וואס האט קיין טערמין נאך נישט אין דער יידישער שפראך. ס׳האט געאיבלט פון נישטגוטקייט און ס׳איז פשוט אומ־מעגלעך געווען אויסצוזיצן אזא פארשטעלונג. אין רעזולטאט: דער צושויער האט נישט נאר נישט גענאסן פון דער פארשטעלונג, נאר האט א סך פארלוירן... מיטן ערשיינען פון „מיט" אויף דער פראווינץ איז ווי מיט א מילדן וועטער נאך א שטורעם. די פארשידענע גאסטראלירנדע טרופעס, וועלכע זענען ברוך השם אין א גאנץ גרויסער צאל, פארמאטערן פשוט דעם טעאטער־צושויער... זיי פארדארבן דעם געשמאק ביים עולם, ברענגען די איבערצייגונג ביי פיל אז דאס וואס זיי טראגן אונטער דעם פובליקום איז יידיש טעאטער".

די געציילטע דראמקרייזן וועלכע האבן זיך נישט געלאזט ארא־פציען צו א שלעכטן געשמאק, האבן אין זייערע לאגערן, וואו זיי האבן געלעבט שטענדיק, פארבעסערט זייערע אייגענע בינע־איינריכטונגען, אנטיילגענומען אין אלע לאקאלע קולטור־אונטערנעמונגען און זענען געווען א באדייטנדער געזעלשאפטלעכער פאקטאר אין זייער לאגער.

לאנדסבערגער „הזמיר"

דער לאנדסבערגער „די־פי״־לאגער האט אויך געהאט א זייער פיינעם אמאטארן־אנסאמבל וואס האט עקסיסטירט אונטערן נאמען „הזמיר" און איז געשטאנען אונטער דער אויפזיכט פון לאנדסבערגער קולטור־אמט.

מיטן „הזמיר" האט אנגעפירט ק. פראנקאווסקי, און דער רעזשיסער איז געווען מ. כאראפ.

די וויכטיקסטע אויפפירונג פון „הזמיר" איז געווען ה. לייוויקס „גולם" און די אנטיילנעמער זענען געווען: ק. פראנקאווסקי, ר. פארטונסקא, נ.

סאנטאַצקא, מ. סאַבאַל, מ. כאראפ, ס. ווינרייך, א. קאַפּלאַוויטש, נ. שיכטער, י. אבעלסקי, ר. איצקאַוויטש, ד. דזשיאַרעק און ד. פישמאַן.

די אויפּפירונגען פון „הזמיר" זענען געווען באַשיידענע און געהאַט מער אַ לאָקאַלן באַדייט, כאָטש אויך דער דראַמקרייז איז אַרומגעפאָרן איבער אַ רייַ לאַגערן. דער „הזמיר" איז פון „די־פּי־עולם פאַררעכנט געווען אַלס אַן ערנסטער אַנסאַמבל צוליב זיין רעפּערטואַר און צוליב זיין ערנסטער באַציאונג צו זייערע אויפגאַבן.

דער לאַנדסבערגער „הזמיר" איז געבוירן געוואָרן נאָך אין טויטן־לאַגער בוכנוואַלד גלייך נאָך דער באַפרייאונג. אַ גרופּע ליבהאָבער, מיטן שפּעטערדיקן רעזשיסער מ. כאַראַפּ בראש, האָבן זיך נאָך זייער באַפרייאונג פון בוכנוואַלד באַגעגנט אין לאַגער ווילדפלעקן און באַשלאָסן זייערע טעאַטער־חלומות גלייך צו רעאַליזירן, חלומות וואָס האָבן זיי פיזיש און גייסטיק געשטאַרקט נאָך זייענדיק אין בוכנוואַלד. די גרופּע איז אַריבערגעפאָרן אין לאַנדסבערגער לאַגער און נאָך אַ פּאָר חדשים אַרבעט ביי די שוועדסטע באַדינגונגען האָט די גרופּע איינגעשטודירט זייער ערשטן וואַרטקאָנצערט אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט: פרייבערג, דאַוידאָוויטש, איצקאַוויטש, קאַפּלאַוויטש, קליינפעלד, באַרנשטיין, פּאַרטונסקא, כראַניק, עקשטיין און דאַרנפעלד.

די פּראַגראַם איז געווען אַ פאַרשידנאַרטיקע און נישט געקוקט אויף דער פּרימיטיווקייט פון אויספירונג האָט דער עולם דאָך הנאה געהאַט. סוף 1945 האָט די גרופּע אויפגעפירט אַ פּיעסע „די בלוטיקע קייט", אַנגעשריבן פון כאַר־לייטער פון „הזמיר" י. ד. שיינזאַן.

שפּעטער האָט די גרופּע אויפגעפירט „2 חברים", אַ פּיעסע פון נאָך־מלחמהדיקן לעבן, אַנגעשריבן פון רעזשיסער א. מ. כאַראַפּ. אין 1946 האָט די טעאַטער־גרופּע אין לאַנדסבערג אָפּגעהאַלטן אַ פאַרזאַמלונג אויף וועלכער זי באַשליסט צו שפּילן קלאַסישן רעפּערטואַר.

אַ רעאַרגאַניזירטע, מיט מער שוישפּילערישע כוחות, שטעלט דער „הזמיר" אַ רעווי־פּאַרשטעלונג א"נ „ראַזשינקעס מיט מאַנדלען".

די פּראַגראַם איז באַשטאַנען פון אַ גוט־באַאַרבעטן טעקסט, אַקטועלער טעמאַטיק, געבויט אויף גוט־באַאַקטע מוזיקאַלישע קאַמפּאָזיציעס און מיט אַ באַשיידענער אַנדייטונג אויף דעקאָראַטיוו מיטלען. די פּאַרשטעלונג האָט דעם „הזמיר" אוועקגעשטעלט אין דער קאַטעגאָריע פון די ערנסטע דראַמ׳־קרייזן. אין דער פּאַרשטעלונג האָט אויך אַנטיילגענומען דער כאָר פון „הזמיר". אין יוני 1946 איז אין לאַנדסבערג געשפּילט געוואָרן מיט אַ באַטייליקונג פון 45 מענטשן שלום אַשס „קידוש השם".

צו דער פּרעמיערע פון „קידוש השם" האָט דער „הזמיר" באַקומען אַ מתנה אין דער פּאָרעם פון אַ נייעם טעאַטער־זאַל, א"נ „בית איחוד". „קידוש השם" האָט ביים עולם געהאַט אַ גרויסן דערפאָלג און די פּאַרשטעלונג איז אויך געווען געוואָרן אין שטוטגאַרט, פעלדאַפינג און רעגענסבורג.

דעם 15טן דעצעמבער 1946, פירט דער „הזמיר" אויף ה. סעקלערס

„יזכור" און ווייזט אויך די פאַרשטעלונג פאַר די יידישע קראַנקע אין סט׳ אַטיליען ווי אויך אין רעגענסבורג, שוואַנדאַרף און ווידן.

די לעצטע און וויכטיקסטע דערגרייכונג אויפן טעאַטער־געביט האָט דער „הזמיר" געהאַט ביים אינשטודירן ה. לייוויקס „דער גולם". דער לאַנדסבערגער טעאַטער־גרופּע האָט אַרויסגעהאָלפן אין זייער אַרבעט איבער דער פאַרשטעלונג דער אַמעריקאַנער יידישער שוישפּילער ה. יאַבלאָקאָוו און דער רעזישיסער פון מינכענער „מיט", א. בארדיני.

אָפּגעבנדיק אַ באַריכט אין דער לאַנדסבערגער „יידישער צייטונג" נומער 49 וועגן דער טעטיקייט פון „הזמיר", שרייבט דער רעזישיסער א. מ. כאַראַפּ צווישן אַנדערן:

„עס ווילט זיך אויך מאַכן עטלעכע באַמערקונגען וועגן דער באַציאונג פון די פראָפעסיאָנעלע אַקטיאָרן צו אַמאַטאָרן. אויפן לעצטן צוזאַמענפאָר פון די יידישע אַרטיסטן האָט מען זייער אַ סך גערעדט מיט ביטול און גרינגשעצונג וועגן אַלע דראַמקרייזן, נישט מאַכנדיק קיין אונטערשיד צווישן זיי. די יידישע אַרטיסטן וואָלטן געדאַרפט נעמען אין אַכט אַז נישט אַלע דראַמקרייזן זענען גלייך און אַז פון דער צווייטער זייט האָבן אַ טייל פון די פראָפעסיאָנעלע צוגענומען צו זיך אינצלנע אַמאַטאָרן און אַרומגעפאָרן אין די לאַגערן, נישט צוגרייטנדיק קיין געהעריקע פראָגראַם, דעקאָראַציעס און אויסשטאַטונג. אַ סך יידישע דראַמקרייזן און צווישן זיי נישט אויפן לעצטן אָרט דער „הזמיר" האָבן זיך נישט אַראָפּגעלאָזט צום געשמאַק פון דער מאַסע און קולטיווירט, אין קעגנטייל, דאָס שיינע יידישע וואָרט".

שרייבנדיק וועגן דראַמקרייזן אין די ד״פּ־לאַגערן פון נאָך־מלחמהדיקן דייטשלאַנד, דאַרף מען דערמאָנען:

1. דראַמאַטישער קרייז „הנודד" אין בערלין־מאַריענהאָף

אונטער דער לייטונג פון א. לעבצעלטער מיט פאָלגנדע אויפפירונגען:

„דאָס גרויסע געווינס", פון שלום־עליכם;
„דער קעניג אחשורוש", לויט גאָלדפאַדען;
„כאַסיע די יתומה", פון י. גאָרדין;
„שווער צו זיין אַ יידּ", פון שלום־עליכם און
אַ ליטעראַרישן מוזיק־קאָנצערט, מיט דער באַטייליקונג פון אַ כאָר, באַלעט און אָרקעסטער.

2. דער געלאַכער דראַמקרייז אין שטוטגאַרט

אונטער דער לייטונג פון וויסקאָווארסקי, ביי דער הסתדרות ציונית. זייערע פאַרשטעלונגען:

אַ קליינקונסט אָוונט א״נ: „די שונאים צו להכעיס";
„דער גט" (שלום־עליכם);

„נחת פון קינדער", פון י. האַבער און אַ קינדער־פאַרשטעלונג — „מאַרצעפאַנעס".

3. פערנוואַלדער „בימדבר"

„הערצעלע מיוחס", פון מ. ריכטער;
„כאַסיע די יתומה", פון י. גאַרדין;
„נחת פון קינדער", פון י. האַבער.

דער רעזשיסער פון די פאַרשטעלונגען איז געווען י. וויסאָקאָדוואַרסקי (הייַנט אין שיקאַגאָ), וואָס האָט אויך אָנגעפירט מיטן שטוטגאַרטער דראַמ׳ קרייז.

4. לויפֿהיימער דראַמקרייז „בר־כוכבא"

„צעזייט און צעשפרייט", פון שלום־עליכם;
„דער גרויסער מאַמענט", פון פראָפ׳ יאַקאָבי;
„דער דאַרפסיונג", פון ל. קאָבערין;
„שלמהקע שאַרלאַטאַן", פון י. גאַרדין.

5. דראַמקרייז א״נ „שלום־עליכם" אין באַד רייכענהאַל

„טאָג און נאַכט", פון ש. אַן־סקי.

6. דראַמקרייז פון לאַגער גאַבערזעע

„קידוש השם", פון שלום אַש.

7. דראַמקרייז פון לאַגער דעגענדאָרף א״נ „התחיה"

קליינקונסט־פאַרשטעלונג.

8. ד״פֿ־לאַגער האָפּגייסמאַר

„דער איבעריקער מענטש" (אויטאָר אומבאַקאַנט).

9. דראַמקרייז אין לאַגער היידענהיים

„אין וואַרשעווער געטאָ" (אויטאָר אומבאַקאַנט).

10. דראַמקרייז באַמבערג

עס זענען אויך טעטיק געווען דראַמקרייזן אין פאַלגנדיקע „די־פי״־לאַ־גערן: שוועבשהאַל, ציילסהיים, עשוועגע, אייזענינג, וואַסעראַלפינגען, טראונ־שטיין, טירשנרוים, לאַמפּערטהיים, דראַמקרייזן ביי דער יידישער פאָליציי אין

שלאָכטעזעס, אַ דראַמאַטישע סטודיע אונטערן נאָמען „די מאַסקע" ביים קולטוראַמט אין לאָגער שליערזעע אונטער דער לייטונג פון ש. מייער.

חנוכה 1946 האָט „די מאַסקע" אויפגעפירט די פּיעסע „גאָט, מענטש און טייוול". די פּאַרשטעלונג איז געווידמעט געווען דעם 3טן יאָרצייט פון דער ליקווידאַציע פון זלאָטשאָווער געטאָ און דעם אָנדענק פון די זלאָטשאָווער קדושים (לויט דער פּראָגראַם פון דער מאַסקע).

כדי צו אילוסטרירן דאָס יידישע טעאַטער־לעבן אין די יידישע ישובים פון מערב־דייטשלאַנד פון 1945—1948, ציטיר איך דעם קולטור־פּלאַן פון שטוטגאַרטער יידישן קאָמיטעט, געדרוקט אין זייער זשורנאַל „אויף דער פריי" פון 1947/1946, וואָס איז כאַראַקטעריסטיש פאַר אַלע „די־פּי"־לאָגערן ווייל כמעט אַלע, אָן אויסנאַם, „די־פּי"־לאָגערן און שטאָט־קאָמיטעטן האָבן געהאַט ענלעכע פּלענער:

1946, יולי 17	—	עמא שייווער — קאָנצערט
1946, יולי 23	—	טעאַטער־גרופּע פון לאַנדסבערג
1946, אויגוסט 9	—	קליינקונסט־טעאַטער „מיקט"
1946, סעפּטעמבער 24	—	ניומאַן־אוערבאַך — וויאָלין קאָנצערט
1946, סעפּטעמבער 27	—	קאָנצערט פון די שול־קינדער
1946, אָקטאָבער 4	—	לאָלאַ פּאָלמאַן — קאָנצערט
1946, אָקטאָבער 23	—	עמא שייווער — 2טער קאָנצערט
1946, נאָוועמבער 17	—	א. זיגלבוים און מ. קאָרנבליט — רעציטאַציעס און טענץ
1956, דעצעמבער 5	—	מאַקס מיקסער און דאָגמאַראַ טאַנץ־אָוונט
1946, דעצעמבער 23	—	פּנינה זאַלצמאַן (ישראל) — קלאַוויר־קאָנצערט
1947, יאַנואַר 20	—	„מאַרצעפּאַנעס", קינדער־פּאָרשטעלונג
1947, פּעברואַר 2 און 3	—	טעאַטער־גרופּע „במדבר", פּערנוואַלד
1947, פּעברואַר 27	—	מאַקס מיקסער און דאָגמאַראַ — קלאַסישער טאַנץ־אָוונט
1947, מערץ 6	—	פּורים־פּאָרשטעלונג פון קינדער
1947, מערץ 27	—	די גראָסמאַנס און רענע סימאָן — אַקאָרדיאָן און געזאַנג־קאָנצערט
1947, אַפּריל 8 און 9	—	ש. צווילינג, ח. שיפּער, ר. ליפּשיץ — טעאַטער און געזאַנג־אָוונט
1947, אַפּריל 22 און 27	—	טעאַטער און געזאַנג־אָוונט — הערמאָן יאַבלאָקאָוו
1947, מאַי 6	—	העפּי־באָיס־אַרקעסטער
1947, מאַי 21 און 22	—	הערמאָן יאַבלאָקאָוו, 2טער קאָנצערט מינכענער יידישע נייע־בינע.

ייִדישע פילמען

גלייך נאָכן אָקופירן דייטשלאַנד האָט די אַמעריקאַנער אַרמיי פילמירט די קאָנצענטראַציע־לאַגערן ווי אַזוי זיי האָבן אויסגעזען אין די היסטאָרישע מאָמענטן פון באַפרייאונג. דער פילם האָט געהייסן „ד י ט ו י ט מ י ל ן".

לויט „אונדזער וועג", מינכען, איז „דער איינדרוק געווען אַ דערשרעקטערנדיקער, ממש אַ צעשמעטערנדיקער. מע זיצט געפּלעפּט פון דעם שטראָם שוידערלעכקייטן און אכזריותן וואָס פּליסט אויף אייערע געהירן פונעם שטומען לייוונט".

דער פילם איז געווען צוגעגרייט פאַר דער אַמעריקאַנער אַרמיי, און שפּעטער האָט מען אויך געצוואונגען די דייטשן אָנצוקוקן זייער טייוולאָנישע אַרבעט.

די יידישע פילם־אָרגאַניזאַציע „יפ"א", וואָס האָט זיך געגרינדעט אין 1946, האָט דעם פילם צוגעגעבן צוויי נאַראַציעס וואָס זענען געלייענט געוואָרן אין יידיש און העברעאיש. ד"ה עס זענען געמאַכט געוואָרן יידישע קאָפּיעס און העברעאישע. די „יפ"א" האָט אויסגעווײַלט פאַרן יידישן נאַראַטאָר די טאַלאַנטפולע און שוין באַוואוסטע שוישפּילערין ריטאַ קאָר־פינאָוויטש. דעם העברעאישן טעקסט האָט געלייענט דער דיכטער דוד וואָלפע (היינט אין אַפריקע).

דאָנערשטיק, דעם 5טן דעצעמבער 1946, האָט די ניי־געגרינדעטע פילם־גענאָסנשאַפט געוויזן די יידיש־רעידנדיקע „טויטמילן" פאַר אַ געקליבענעם עולם פון געזעלשאַפטלעכע טויער, פאָרשטייער פון דער פּרעסע און דער אַמעריקאַנער אַרמיי. עטלעכע טעג שפּעטער איז דער פילם געוויזן געוואָרן פאַר די יידישע „די־פּיס". פּריער נאָך זענען די „טויטמילן" געוויזן געוואָרן פאַרן אינטערנאַציאָנאַלן געריכט אין נירנבערג, אויף וועלכן זיי האָבן איבער־געלאָזט אַ גרויסן אינדרוק.

דער רייזנדער זשורנאַליסט, מאָריאַן זשיד, האָט וועגן „די טויטמילן" אַזוי געשריבן אין דער לאַנדסבערגער „יידישער צייטונג: „איצט, זענענדיק דעם פילם צום צווייטן מאָל און זיך צוהערנדיק צו דער שפּראַך פון די ליידנדיקע, צו דער שפּראַך אין וועלכער עס האָבן געערעדט די מיליאָנען קרבנות און אומגעקומענע, איז דער פילם געוואָרן רירנד, נאָך נאָענטער ווי נאָענט. דער קאָמענטאַטאָר האָט ענדלעך גערעדט אין דער שפּראַך פון די אומגעקומענע... דערצו נאָך איז דאָס יידיש שיין און ריין. דער טעקסט איז זאָרגפעליק צוגעגרייט געוואָרן דורך דעם יונגן שארית־הפליטה־דיכטער דוד וואָלפע, וואָס שטאַמט פון ליטע. ער האָט געשריבן דעם טעקסט, אָבער דאָס „אַריינרייַדן" איז דורכגעפירט געוואָרן דורך אַ ווילנערין — ריטאַ קאָרפינאָוויטש, אַן אַרטיסטין פון מינכענער יידישן טעאַטער „מיט". דער אויסוואָל איז געווען אַ גוטער, ווייל איר איז געלונגען נישט סתם „אַריינצורייַדן" מיט אַ קלאַנג דיקציע, נאָר זי האָט געערעדט

מיט האַרץ און געפיל אין אירע קאָמענטאַרן. זי האָט געוועדט ווי אַן אַליין־געלימענע, ווי איינע וואָס האָט אַליין דורכגעמאַכט דעם יסורים־וועג פון די מענטשן, וועגן וועלכע זי האָט דערציילט אַזוי טיף־רירנד".

די צייטונג „די־פֿי־עקספרעס" פון 11טן יוני 1947, שרייבט אַזוי וועגן די „טויטמילן":

„מיט פרייד האָבן מיר געקענט פעסטשטעלן אַז אויך אויפן געביט פון פילם וועלט יידישע אַרבעט געלייסטעט, וואָס שטעלט מיט זיך פֿאָר אַ פֿאַזיטיוון בייטראָג צום קולטורעלן לעבן פון אונדזער פֿאָלק... די יידישע וועלט פון „די טויטמילן", אויפנאַמעס פון די פֿאַרשידענע קאָנצענטראַציע־לאַגערן מיט אַ טעקסט וואָס איז אַזוי שיין געלייענט געוואָרן מיט דער טונקלגעפֿאַרבטער שטימע פון דער נאַראַטאָרין, האָט אונדז אַלע טיף געריר־ט. מיר גלייבן אַז נישט נאָר אונדזערע אויגן האָבן זיך אָנגעפילט מיט טרערן, נאָר עס האָט זיך אויך געוואָלט שרייען פון ווייטיק".

די צווייטע אַרבעט פון „יפֿ״א" איז געווען אַ גאַנצער שפיל־פילם, אונטערן נאָמען „ל א נ ג א י ז ד ע ר ו ו ע ג". דעם טעקסט צום פילם האָט געשריבן ישראל בעקער. עס האָבן אָנטיילגענומען כמעט אַלע פֿראָפעסיאָנעלע שוישפילער פון דער שארית־הפליטה. עס האָבן אויך מיטגעאַרבעט אין די מאַסן־סצענעס אַ גרעסערע גרופּע אַמאַטאָרן פון פאַר־שידענע לאַגערן און כמעט אַלע אייגוואוינער פון לאַגער „פרייַמאַן", לעבן מינכן, האָבן וואָלונטירט מיטצוואַרבעטן אין פילם.

דער פילם האָט געהאַט אַ סך פאַזיטיווע דערגרייכונגען אין זין פון שפיל, טעכניק, אָבער זייַנע נעגאַטיווע זייטן האָבן זיך זייער שטאַרק און פיינלעך געלאָזט פילן. וואָס איז געווען אויסצוזעצן קעגן פילם? קודם האָט דער הויפּט־רעזשיסער, אויך אַ דייטש, זיך באַמיט מיט דערפאָלג צו פאַר־קלענערן און אויסמיידן סצענעס, וואָס זענען געווען אין טעקסט, און וואָס האָבן געדאַרפט ווייזן דאָס אמתדיקע פנים פונעם נאַצי־דייטש אין צייט פון מלחמה. אין די מאַסן־סצענעס האָבן אויך מיטגעשפילט דייטשע אַקטיאָרן־סטאַטיסטן, וועלכע האָבן בשום אופן נישט געדאַרפט געווינען וועלט אויף דעם לייוונט צוזאַמען מיט זייערע מעגלעכע קרבנות, פשוט דערפאַר ווייל זיי האָבן אפילו לויט זייערע גרעסטע אַנשטרענגונגען נישט געקענט שפילן די יידישע טיפֿן וועלכע זיי האָבן געדאַרפט פאַרקערפֿערן און אויך דערפאַר וואָס מען האָט נישט געווואוסט וועמענס העלט פון די אַקטיאָרן־סטאַטיסטן האָבן זיך געטונקען אין יידיש בלוט. איינע פון די הויפּטראָלן האָט געשפילט אַ דייטשע אַקטריסע בעטינא מאַיסי, נישט געקוקט אויף דעם וואָס ס׳איז געווען אַן אויסוואָל פון יידישע אַקטריסעס.

וועג מען האָט וועגן די אַלע אויבנדערמאַנטע פונקטן געפרעגט, זענען די ענטפערס נישט געווען צופרידנשטעליק. דער פילם אָבער אַלס גאַנצער, איז געווען אַ געלונגענער. די הויפּט־ראָלן האָבן געשפילט: ישראל בעקער, בערטא ליטווינא און יעקב פישער. אויך די דערמאַנטע בעטינא מאַיסי, זי האָט געשפילט אַ יידיש מיידל וואָס שטאַמט פון דייטשלאַנד און האָט

איר ראָל געשפילט אין דייטש. די הויפּטראָליסטן האָבן אין אַלגעמיין געשפילט גוט, באַזונדערס האָט זיך אויסגעצייכנט בערטא ליטווינא, וועלכע האָט אויס־געצייכנט געשפילט די ראָל פון דער יידישער מאַמע.

די יידישע הויפּטהעלדן האָבן ניט געהאַט קיין גאָר שווערע שפּעריש אַרבעט. זיי האָבן געדאַרפט פערזאָניפיצירן זיך אַליין און זייערע אייגענע ליידן, וואָס איז אַ קאַפּיטל און מאַטעריאַל פאַר אַ פילם פאַר זיך, נישט נאָר פון די שוישפילער, נאָר פון יעדן געראַטעוועטן אָדער אומגעקומענעם על קידוש השם.

„לאַנג איז דער וועג" איז געווען אַ געשיכטע פון אַ יידישער שטאָט, פון יידישע פאַמיליעס, זייער לעבן און העלדישער טויט נאָך דער אָקופּאַציע פון די דייטשן, די באַפרייאונג וואָס איז געקומען צו שפּעט און נאָר פאַר געצייטלט, און דער סוף, ווי אַ זון און אַ מאַמע דורך נסים לעבן־געבליבענע, באַגעגענען זיך צופעליק אין איינעם פון די ד״פּ־לאַגערן.

דער עולם אין די לאַגערן, וועמענס ליידן אויף דער וואָר איז נישט פאַרשענערט געוואָרן דורך רעזשי, האָט דעם פילם אויפגענומען מיט גרויס שפּאַנונג, ווייל ס׳איז געווען זייער פילם. ער האָט געהאַט אַ באַדייטנדן דער־פאָלג, אָבער די קריטיק לויט ווי מיר האָבן זי אָנגעמערקט איז מצד די לאַגער־יידן געווען אַ באַרעכטיקטע.

„לאַנג איז דער וועג" איז נישט געווען קיין אָנסאַמבל־פילם, נאָר געבויט און געשפילט לויטן „שטערן־סיסטעם", וואָס האָט אויך פיל צוגענומען פון געפאָדערטן אינהאַלט. דער פילם האָט דאָן געמאַכט זיין וועג איבער די גרענעצן פון דייטשלאַנד און איז געשפילט געוואָרן אין אַלע יידישע ישובים פון דער וועלט.

נישט געקוקט אויף די אַלע פעלערן, דאַרף מען דעם פילם „לאַנג איז דער וועג" פאַררעכענען צו די וויכטיקע קולטורעלע אויפטוען פון דער שארית הפליטה, ווייל די כוונות זענען געווען ערנסטע און די שוישפילעריש דערפאָלגן באַדייטנדע.

אויסער „די טויטמילן" און „לאַנג איז דער וועג" זענען אויך פראָ־דוצירט געוואָרן קורצע דאָקומענטאַר־פילמען, ווי למשל, ספּעציעלע סעסיעס פון צענטראַל־קאָמיטעט און פון ראַט פון די באַפרייטע יידן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע. דער לאַגער־עולם האָט אויך באַקומען די געלעגנהייט צו זען די באַוואוסטע יידישע פילמען: דער דיבוק, גרינע פעלדער, יידל מיטן פידל, מירעלע אפרת א״א.

פּראָגראַמען פון פּאַרשיידענע טעאַטער־אונטערנעמונגען ביי דער שארית־הפּליטה.

קאָנצערטן

די קליינע שארית־הפליטה האָט אויך געגעבן פרנסה אַ סך קאָנצערט־גרופּן וועלכע זענען מיט גאָר קליינע אויסנאַמען געשטאַנען אויף אַ ווירדיקן ניוואָ, הן אין פּרט פון רעפּערטואַר, הן אין פּרט פון אויפּפירונג.

צו די וויכטיקסטע פון די קאָנצערט־גרופּן דאַרף מען פּאַררעכענען דעם קליינעם אַנסאַמבל, חיהלע שיפּער, זינגערין פון פּאָפּולערע פּאָלקס, געטאָן און פּאַרטיזאַנען־לידער (היינט אין ישראל); דעם טענצער מאַקס מיקסער, וואָס איז אויפגעטראָטן מיט קלאַסישע, מאָדערנע און נאַציאָנאַלע טענץ; און דעם כּמעט בלינדן (בלינד געווארן אין ק״צ) טאַלאַנטפולן רעציטאַטאָר שמאי ראָזענבלום (היינט אין ישראל), וועלכער האָט געהאָט אין זיין רעפּערטואָר ווערק פון די קלאַסיקער און פון מאָדערנע שרייבער.

אַ צווייטע קאָנצערט־גרופּע איז באַשטאַנען פון באַוואוסטן פּיאַניסט־וויר־טואָז הערמאַן גאָדעס און דעם שרייבער פון די שורות.

די גרופּע איז אויפגעטראָטן לויט אייגנאַדונגען פון קולטור־קאָמיטעטן פון פּאַרשידענע געגענטן אין דער מערב־זאָנע. דער רעפּערטואָר פון הערמאַן גאָדעס איז געווען אַ קלאַסישער און איך האָב געזונגען יידישע פּאָלקס־לידער, געטאָ־לידער און רעציטירט א. שטיינבאַרגס משלים.

מיט קאָנצערטן איבער די ד״פּ־לאָגערן איז אויך אַרומגעפאָרן דער יונגער חזן משה שווימער (היינט אין באָסטאָן). זיין רעפּערטואָר איז געווען: חזנישע קאָמפּאָזיציעס, העברעאישע און יידישע לידער.

עס זענען אויך געקומען אַן אַ שיעור געסט־קינסטלער פון אויסלאַנד. פון 1946 ביז 1949 האָבן גאַסטראָלירט אין די ד״פּ־לאָגערן: דער באַוואוסטער שוישפּילער און רעזשיסער הערמאַן יאַבלאָקאָוו, וואָס איז ספּעציעל געקומען פון אַמעריקע אויף אייגענע הוצאות און געגעבן קאָנצערטן אין 103 לאָגערן פון דער אַמעריקאַנער און ענגלישער זאָנע אין דייטשלאַנד. ער האָט אויך געגעבן קאָנצערטן אין עסטרייך און אין איטאַליע. ער איז אויפגעטראָטן אין אַלע לאָגערן, סאַנאַטאָריעס און קראַנקנהייזער.

עס זענען אויך געקומען די זינגערין עמא שיוזער (אויך פון אַמעריקע); די באַוואוסטע קינסטלער דיאַנאַ בלומענפעלד, יאָנאַס טורקאָוו און ידידה עפשטיין. זיי זענען געקומען נאָך אַ קאָנצערט־טור איבער פּראַנקרייך אויף זייער וועג קיין איטאַליע (היינט אין ניו־יאָרק). די פּאָלקס־זינגערין לאָלאַ פּאָלמאַן מיט איר מאַן דעם שרייבער יצחק פּערלאָוו (היינט אין ישראל); די באַוואוסטע קאָמיקער דזשיגאַן און שומאַכער; די וואָרט־קינסטלערין ניוסא גאָלד (היינט אין אַפריקע); די זינגערין רעגינאַ כאַמסקאָ (פון אַמעריקע); די אַקטריסע ליא שטערלינג מיט איר מאַן; דער פּאַריזער טעאַטער־אַנסאַמבל אונטער דער אָנפירונג פון א. פּאָליאַקאָוו; פּאולא פּאדאני, ישראל־טענצערין; די אַקאָרדיאָן־שפּילער שרה און יעקב גראָסמאַן (מוטער און זון) צוזאַמען מיט דער זינגערין רענע סימאָן (היינט אין אַמעריקע); דאָס שוישפּי־

לער־פּאַרל מאַרק מאַראַווסקי און אירענא רוקינא; העפּי־באַיס דזשעז אַר־קעסטער א״אנד.

אַלע קינסטלער האָט דער לאַגער־עולם אויפגענומען ווי גוטע פריינד, זיי האַרציק באַגריסט און געדאַנקט פאַרן קומען זיי מהנה זיין מיט אַ קינסטלעריש וואַרט, מיט אַן אַלטן אָבער ליבן ניגון און מיט פיינעם יידישן הומאָר.

יידיש טעאַטער אין די „די־פּי״־לאַגערן פון עסטרייך

(אַמעריקאַנער זאָנע)

אויך אין די עסטרייכישע ד״פּ־לאַגערן זענען אין די יאָרן 1946—1947 געגרינדעט געוואָרן פראָפעסיאָנעלע טעאַטער־גרופּן, ווי אויך אַ צאָל דראַמאַטישע קרייזן. צוליב דער קלייניער צאָל געראַטוועטע יידן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין עסטרייך, איז אויך די צאָל אָנטיילנעמער און דער פאַרנעם פון די טעאַטער־אונטערנעמונגען געווען אַ באַשיידענער.

דער ערשטער טעאַטער־קאָלעקטיוו האָט זיך געשאַפן אין 1946 און האָט זיך גערופן „עסטרייכישער יידישער טעאַטער״.

דער אָנסאַמבל איז אַדמיניסטראַטיוו און קינסטלעריש אָנגעפירט געוואָרן פון באַקאַנטן אַקטיאָר ח. קרעלמאַן. דער טעאַטער האָט געשפּילט דעם אָלטן יידישן טעאַטער־רעפּערטואָר און האָט ביים טעאַטער־עולם אַרויסגערופן אָנערקענונג.

די יידישע ד״פּ־לאַגערן אין עסטרייך האָבן באַקומען די מעגלעכקייט צו זען אַזעלכע טעאַטער־פאַרשטעלונגען ווי „דער דיבוק״ (אָנסקי), „גאָט, מענטש און טייוול״ (גאָרדין), „יענקל בוילע״ (קאָברין), „כאַסיע די יתומה״ (גאָרדין), „הערשעלע אָסטראָפּאָלער״ (געשענזאָן).

דער קאָלעקטיוו האָט נישט געהאַט קיין ספּעציעלע קינסטלעריש אַמ־ביציעס, נישט געזוכט קיין נייע ווערק און נייע פיעסן; נישט אָפּגעשפּיגלט די בלוטיקע פאַרגאַנגענהייט וואָס איז נאָך דאָן געווען זייער נאָענט. זיי האָבן אָבער געגעבן גוטע און ריינע פאַרשטעלונגען און דאָס איז געווען זייער פאַרדינסט. דער אָנסאַמבל האָט געהאַט זיין רעזידענץ אין לינץ און איז מאַטעריעל און מאָראַליש אונטערגעשטיצט געוואָרן פון דזשאָינט און די נייַ־געשאַפענע יידישע אָרגאַניזאַציעס. אַלס מיטגלידער פון קאָלעקטיוו האָבן זיך געעכנט די שוישפּילער פון פאַרמלחמהדיקן פוילן: י. קרעלמאַן, ד. פּשעפּיורקא (הייַנט אין ענגלאַנד), ל. גרימינגער, ב. גוצעס, ד. דעמערער (הייַנט אין ישראל), ג. אריעל (הייַנט אין ענגלאַנד), י. ריינגלאָס און ז. גאָרליצקא (הייַנט אין טאָראָנטאָ). פאָטער און זון באָראָדאָוו (הייַנט אין ישראל). סוף 1947 זענען די שוישפּילער קרעלמאַן, פּשעפּיורקא, אריעל

און גוצעס אַוועקגעפאָרן און אויף זייער אָרט איז צוגעקומען אַן אַנדער גרופּע שוישפּילער און דאָס טעאַטער האָט ווייטער פונקציאָנירט ווי פריער. די נייע זענען געווען: לעאָן יונג (היינט אין ניו־יאָרק), ל. פאכלער, ס. פאכלער, י. רינצלער און פרוי מיט זייער טאָכטער, די טעאַטער־משפּחה קרייזלער און ל. איגלפעלד (אַלע היינט אין ישראל).

נאָכן אַוועקפאָרן פון י. קרעלמאַן איז דער טעאַטער קינסטלעריש אַנגעפירט געווארן פון אַ רעדשי־קאָלעגיע. „דער עסטרייכישער יידישער טעאַטער" האָט פאַרמאָגט אייגענע דעקאָראַציעס, קאָסטיומען און אין אַנהייב 1948, ווען די עמיגראַציע פון די ד"פּ־לאַגערן אין עסטרייך איז געווארן אינטענסיווער, האָט זיך אויך דאָס קאָפּיטל יידיש־טעאַטער געשלאָסן.

אַ וויכטיקע טעאַטער־גרופּע איז אויך געווען דער אַנסאַמבל אָנגעפירט פון די טאַלאַנטפולע יונגע שוישפּילער פּסח גוטמאַרק פון וואַרשע און דוד ראָגאָוו פון ווילנע. ביידע זענען אַבסאָלווענטן פון איראָפּאישע טעאַטער־שולן און נאָך זייער פאַרלאָזן עסטרייך האָבן זיי אָנטיילגענומען אין דער מינכענער „ניי־בינע" און שפּעטער אין „מיט".

דער אַנסאַמבל האָט זיך געגרינדעט סוף 1946 אין לאַגער היידט, לעבן לינץ, און שפּעטער איז ער אַריבערגעפאָרן אין לאַגער „ח. נ. ביאַליק", לעבן זאַלצבורג.

צום אַנסאַמבל, אויסער די דערמאָנטע, האָבן אויך געהערט די שוישפּילער: נינא ראָגאָוו, א. ראטענבערג, ב. איגלפעלד, דען חזן סאָפּאָזשניקאָוו און דער זינגער י. סטערטש. דער אַנסאַמבל האָט פאַר זיין פאָרעם אויסגעקליבן קליינקונסט און האָט געהאַט אַ באַדייטנדן דערפאָלג ביים טעאַטער־עולם. דער דערפאָלג איז געווען אַ פאַרדינטער צוליב זייער ערנסטן אָפּקלייב פון דראַמאַטישן מאַטעריאַל און צוליב זייער טאַלאַנטפולער אינטערפּרעטאַציע. דער אַנסאַמבל האָט אויך געהאַט אַן אייגענעם קינסטלער י. ליכטזאָן (היינט אין ישראל).

דער דריטער פּראָפּעסיאָנעלער אַנסאַמבל, וועלכער איז געפאָרן איבער די לאַגערן פון עסטרייך, איז באַשטאַנען פון די גוט־באַקאַנטע קינסטלער דיאנא בלומענפעלד, יאָנאַס טורקאָוו און ידידיה עפשטיין. אין זייער רעפּערטואַר איז געווען אייגענעשלאָסן דאָס יידישע פאָלקס־ליד, פאָרלעזונגען פון יידישע קלאַסיקער, מאָדערנע שרייבער, לידער פון געטאָ, פּאַרטיזאַנען־לידער. דער טעאַטער־עולם האָט זיך באַצויגן מיט פיל אַכטונג צו די חשובע קינסטלער און זייער רעפּערטואַר.

די פאַמיליע טורקאָוו, וועלכע האָט אַליין דורכגעמאַכט אַלע פיינען פון צווייטן וועלט־קריג, איז וואַרעם אויפגענומען געווארן פון די געראַטעוועטע נאַצי־קרבנות.

צו דער פּראָפּעסיאָנעלער יידישער טעאַטער־טעטיקייט אין עסטרייך, קען מען נאָך פאַררעכענען די וואַרט־קאָנצערטן פון, אין קאַצעט, כמעט בלינד־געווארענעם רעציטאַטאָר שמאי ראָזענבלום.

ש. ראזענבלום האט געהאט א גרויסן דערפאלג מיט זיינע אינ־טערפרעטאציעס פון די ווערק פון שלום־עליכם, י. ל. פרץ, מענדעלע, ווי אויך מאדערנע דיכטער. דער עולם האט צו דעם שוישפילער ארויסגעווינען א באזונדערס ווארעמע און האַרציקע באציאונג פאר וועלכע ש. ראזענבלום האט, א טיף־גערירטער, געדאנקט (שמאי ראזענבלום געפינט זיך היינט אין ישראל).

די דראמאטישע קרייזן אין די ד"פ־לאגערן פון עסטרייך זענען געווען לאקאלע טעאטער־גרופן, טיילווייז אנגעפירט פון פראפעסיאנאלן. צו די וויכטיקסטע האבן געהערט:

„דער קליינקונסט־טעאטער" אין באד גאסטיין, אונטער דער אנפירונג פון שוישפילער משה פולאווער (היינט אין ניו־יארק), וועלכער איז אויך געווען דער קולטור־לייטער ביים ארטיקן קאמיטעט.

דער „דראמקרייז" אין דער הינדענבורג־קאזערנע, לעבן זאלצבורג, אנגעפירט פון אבראמאוו־קאגאן, זיין פרוי, טאכטער און איידעם. דער דראמאטישער קרייז האט געמאכט באשיידענע אויפפירונגען מיט דעקא־רציעס און קאסטיומען. דער רעפערטואר: „צעזייט און צעשפרייט" פון שלום־עליכם און „דריי מתנות" פון י. ל. פרץ.

שוישפילער פון טעאטער־קאלעקטיוו „מיט" ביים דענקמאל פון מאסן־קבר פון די אומגעברענטע יידן אין בערגען־בעלזען (דאס בילד איז געזומען געווארן אין 1948).

רשימה פון אַלע פּראָפעסיאָנעלע שוישפּילער, זינגער, טענצער, מוזיקער, מאָלער, וועלכע האָבן געאַרבעט אין די יידישע טעאַטער־אונטערנעמונגען פון דער שארית־הפליטה

מ. אבעלמאן
א. אינעלפעלד
ח. איינהאָרן
ר. אנטופיצקא
עלווירא באָטשקאָווסקא
א. בארדיני
ר. בערמאן
י. בעקער
ס. גאָלדרייך
א. גאָלדשטיין
נינא גאָלום
ז. גאָרליצקא
ה. גודעס
פ. גוטמארק
א. גרימינגער
ה. דורמאַשקין
פ. דורמאַשקין
ד"ר האַלפערן
ד. האָפמעקלער
בערטא קאַפלאַן
מ. קוטשינסקא
מ. קוטשינסקא
א. קרעלמאן
ד. ראָגאָף
נינא ראָגאָף

ד"ר ע. האקען
וועדא האקען
נ. האָראָוויץ
ד. האַרט
א. וואָלאָווטשיק
ר. וויין
א. טייטלער
לאָלא יאקובאָוויטש
ל. יונג
מ. לודנער
ח. לוקסענבורג
בערטא ליטווינא
ר. ליפשיץ
ל. לערנער
ד. מינסטער
מ. מיקסער
מ. מעסינגער
מ. נאטאן
מ. נויפעלד
ש. ראָזענבלום
א. ריינינגער
ד. ריכטער
י. ראָנגלאס
פ. שוואַרץ
מ. שווימער

ס. נוסבוים
צ. נייהויז
ב. סאַפּאָזשניקאָוו
א. סטופעל
וו. סטערטש
בעטי סענאל
י. סענאל
פּראָפּ. מ. פוירינג
מ. פּולאַוועד
י. פישער
א. פּשעפּיורקא
א. צווילינ
ט. צווילינ
ס. צווערלינג
ש. צווילינ, ע"ה
י. ציגמאן
ב. ציטרין
ריטא קאַרפּינאָוויטש
קלאַרא שטרענג
א. שיינפעלד
חיהלע שיפער
ה. שענצער
נ. שפּירא

טעאַטער־און קאָנצערט־רעפּערטואַר אין דער שארית־הפליטה

מעונדעלע מוכר ספרים — פּראָגמענטן פון „די קליאַטשע", „דער פּריזיוו, „מסעות בנימין דעם דריטן".

י. ל. פּרץ — „דריי מתנות", לידער און פּאָעמען.

שלום־עליכם — דער בלוטיקער שפאס", „200,000", „די גאלדגרע־בער", „טוביה דער מילכיקער", פראגמענט פון „מנחם־מענדל", „צעזויט און צעשפרייט", „דער פארכישופטער שניידער", „דער גט".

ה. לייוויק — „דער גולם", לידער און פאעמען.

א. לעיעלעס־גלאנץ — „שלמה מולכו" (1טע אויפפירונג)

א. צייטלין — „אין קיינעמס לאנד".

ש. אן־סקי — „דער דיבוק".

ש. אש — „קידוש השם".

ד. בערגעלסאן — „דער טויבער".

א. גאלדפאדען — „צוויי קוני־לעמל".

ל. קאברין — „יענקל בויל'ע", „דער דארפסיונג".

י. גארדין — „גאט, מענטש און טייוול", „מירעלע אפרת", „כאסיע די יתומה".

א. גערשענזאן — „הערשעלע אסטראפאלייער".

ק. מאלאדאווסקי — „מארצעפאנעס".

א. קושניראוו — „ברוך שולמאן".

י. פינטשעווסקי — „איך לעב".

י. סעקלער — „יזכור".

וויקטאר הוגא — „די פארשטויסענע".

מאליער — „דער איינגעבילדעטער קראנקער".

ה. הייערמאן — „די האפענונג".

ק. סימאנאוו — „וואס אויף מיר".

י. ר. שיינזאן — „די בלוטיקע קייט".

אויטאר אומבאקאנט — „דער אויפשטאנד אין וואַרשעווער געטא".

פראפי יאקאבי — „דער גרויסער מאמענט".

מ. ריכטער — „הערצלע מיוחס".

י. האבער — „נחת פון קינדער".

א. מ. כאראפ — „צוויי ברידער".

פרץ מיראנסקי — „דער קעניג אחשורוש".

לידער, באלאדעס, סצענקעס

פון: א. מאנגער, מ. בראדערזאן, מ. געבירטיק, ש. קאטשערגינסקי, א. סוצקעווער, י. פערלאוו, ל. ראזענטאל, שמחה שוואַרץ, דער טונקעלער, מ. נאדיר, מ. נודעלמאן, וועראַ האקען א"א.

יידישע אַקטיאָרן־פֿאַרטיזאַנער און מאַרטירער

ווי איך האָב שוין באַמערקט אין אָנהייב פון דער מאָנאָגראַפיע, זענען אַלע אַקטיאָרן פון דער ש״ה דורכגעגאַנגען פֿאַרשיידענע מיט בלוט־באַפֿאַרבטע וועגן ביז צו זייער באַפֿרייאונג.

יעדערער האָט אויף זיין אייגענעם אופן אויסגעקעמפט די פרייהייט. זיי זענען אַלע דורכגעגאַנגען מאַרטירער־וועגן.

דעם קאַמף קעגן נאַציזם, וואָס יידישע אַקטיאָרן האָבן געפירט, וויל איך אילוסטרירן, אַלס ביישפיל, מיט צוויי שוישפילער, ווען ווועלכע עס זענען פֿאַראַן דאָקומענטאַרע באַווייזן.

ראכי בערמאַן, איינער פון די מיטגרינדער פון רעפֿרעזענטאַנץ־טעאַטער „מיט״, האָט גלייך נאָך דעם ווי די קאָוונער יידן זענען פֿאַרשפֿאַרט געווארן אין געטאָ, אָרגאַניזירט אַ איניציאַטיוו־גרופּע מיטן ציל צו שאַפֿן אַ ווידער־שטאַנד־באַוועגונג. צו דער גרופּע האָבן אויך געהערט די שפּעטערדיקע שוישפילערין פון „מיט״ רחל אנטופּיצקא א״אנד.

צוערשט האָט די גרופּע אין קאָוונער געטאָ געשאַפֿן הייס און קאַלט געווער און אין די אָוונטן פלעגט זי אָרגאַניזירן ליטעראַריש־קינסטלערישע אָוונטן, אין וועלכע זיי אַליין האָבן אָנטיילגענומען. מיטן ווואוקס פון דער גרופּע איז ר. בערמאַנען אָנפֿאַרטרויט געווארן צוצוגרייטן די מיליטעריש־שולונג פון די מיטגלידער.

אָנהייב אַפּריל 1944 איז אָרגאַניזירט געווארן דער געהיימער אַרויס־מאַרש פון געטאָ מיט אַ פון פּריער צוגעגרייטן לאָסטאויטאָ.

צוליב אַ פּראָוואָקאַציע איז דער קאָמאַנדיר פון דער גרופּע אומגעקומען און ר. בערמאַן ווערט באַשטימט אַלס קאָמאַנדיר.

די גרופּע באַשטימט זיך דערשלאָגן צו די פֿאַרטיזאַנער, וועלכע זענען שוין דעמאָלט געווען אין די נאָענטע וועלדער.

עטלעכע מאָל איז בערמאַנען מיט זיין גרופּע אויסגעקומען צו קעמפן מיט געווער אין האַנט קעגן די דייטשן און נאָר אַ דאַנק זיין געוואַגטקייט איז ער אַרויס מיטן לעבן.

אונטער זיין אָנפֿירונג האָט די ווידערשטאַנד־גרופּע באַשאָסן דורכ־פֿאַרנדיקע אויטאָס אויפן שאָסיי דווינסק־קאָוונע־מאַריאַמפּאָל־קעניגסבערג, און די מיליטערצוגן אויף דער דערבייאיקער ליניע מינסק־ווילנע־קאָוונע־קעניגסבערג־בערלין.

אין איין אָפּעראַציע האָט בערמאַנס גרופּע אויפגעריסן אַ גרויסן טראַנס־פֿאָרט־צוג אויפן וועג קיין קעניגסבערג, וואָס האָט פֿאַרניכטעט 500 דייטשן.

ר. בערמאַנס גרופּע האָט אויך מיטגעהאָלפן אין דער פֿאַרניכטונג פון די ליטווינער, וועלכע האָבן אָנטייל גענומען אין שחיטות אויף יידן אין יענער געגנט. ר. בערמאַן, אָדער ווי מען האָט אים גערופן אין פּאַרטיזאַנקע, „קאַמאַנ־דיר־יאַנקאָ״, האָט מיט זיין גרופּע אין אַ געוואָגטער אָפּעראַציע, אין וועלכער

ער האָט זיך פאַרקליידט פאַר אַ דייטשן אָפיצער, פאַרניכט דעם פאַלקאָוועניק מאטולעוויטשיוס, וועלכער האָט אין זומער 1941 אָנטייל גענומען אין די דערשיסונגען פון יידן אויפן קאָוונער 7טן פאַרט.

די אָפּעראַציע איז פאָרגעקומען דעם 10טן יוני 1944. פון ר. בערמאַנס גרופּע, וואָס איז באַשטאַנען פון 26 פאַרטיזאַנער, זענען בלויז 2 מענטשן לעבן געבליבן. איינער פון זיי — ראכי בערמאַן. (די אויבן געבראַכטע מאַטעריאַלן זענען גענומען פון „לעצטן חורבן" נומ׳ 10, 1948, אַ צייטשריפט פאַר געשיכטע פון יידישן לעבן בעתן נאַצי־רעזשים, וואָס איז פּעריאָדיש דערשינען אין נאָך־מלחמהדיקן דייטשלאַנד).

צילי נייהויז — די טאָכטער פון סופליאָר פון יידישן טעאַטער וואָלף נייהויז ע״ה, האָט נישט איין מאָל איר יונג לעבן איינגעשטעלט כדי אַרויס־צורעטעווען איר מאַמען פון די נעגל פון די דייטשע מערדער. אָט איז אין קורצן די געשיכטע פון דער יונגער העלדין:

„ . . . זייענדיק 6 יאָר אַלט, האָב איך אָנגעהויבן צו שפּילן יידיש טעאַטער אין לאָדזש און אויף דער פּראָווינץ מיט פאַרשיידענע טרופּעס, מיט אַנאַ און היימי יאַקובאָוויטש, דאָרא וויסמאַן, לוסי און מישאַ געראַמ. אין דעצעמבער 1939, נאָכן אויסברוך פון 2טן וועלטקריג אַנטלויפן מיר (מיינע עלטערן, שוועסטער און איך) קיין ווארשע, און דאָ הייבן זיך אָן די פינצטערע טעג פון דער ווארשעווער געטא. נאָך אַ פּאָר מאָנאַטן זייענדיק אין געטאָ, בין איך אַנטלאָפן אויף דער אַרישער זייט, וואו מען האָט מיך גלייך געכאַפּט און איינגעזעצט אין טורמע. דורך אַן אויסערגעווייניעכן צופאַל איז געלונגען מיין טאַטן מיך פון דאָרט אַרויסצובאַקומען און צוריקצוברענגען אין געטאָ. אין יאָר 1942 איז מיין מאַמע אַנטלאָפן פון געטאָ אין אַ שטעטעלע נישט ווייט פון לובלין און דאָן האָב איך אויך געפּרואווט אַנטלויפן פון געטאָ. און דאָס מאָל איז מיר יאָ געלונגען, און איך בין געקומען צו מיין מאַמען אין שטעטל קאָמאַראָוו. ליידער האָבן מיין טאַטע און שוועסטער שוין נישט באַוויזן צו אַנטלויפן און מען האָט זיי ביי די אָקציעס צוגענומען. איך מיט מיין מאַמען האָבן אָנגעהויבן אַרבעטן ביי אַ פויער פעלדאַרבעט. נאָך דעם ווי די יידן פון יענער געגנט זיינען אומגעבראַכט געוואָרן, זענען מיר אַוועק פון קאָמאַראָוו און זיך אָנגעגעבן אַלס קריסטן. מיין מאַמע, וועמענס פּוילישער אַקצענט איז נישט געווען קיין גוטער, האָט געשפּילט די ראָל פון אַ שטומע. זי האָט זיך אַזוי אָפּגעווואוינט פון ריידן אַז אַ שטיק צייט נאָך דער באַפרייאונג האָט זי נאָך אַלץ „גערעדט" אויף שטום־לשון.

אַזוי האָבן מיר זיך אַרומגעוואַלגערט צווישן אַ האַלב יאָר אָן שום דאָקומענטן און געלט. דער אינציקער „באַווייז" אַז מיר זענען קריסטן איז געווען דאָס גיין אין קירך און דאָס אויספּירן זיך ווי פּרומע אָפּגעהיטע קריסטינס. ענדלעך, סוף 1944 זענען מיר באַפרייט געוואָרן, געפאָרן קיין לובלין, פון דאָרט קיין לאָדזש און דאָן קיין פעלדאפינג, דייטשלאַנד, וואו איך בין אַרײַנגעטראָטן אין דאָרטיקן דראַמאַטישן קרייז „עמך", שפּילנדיק „דבורה" אין „יאָשע קאַלב", אויפגעפּירט דורך דעם רעזשיסער האַנס לעאָ

פישער. נאָך דעם בין איך אַרײַנגעטראָטן אין יידישן „פאָלקס־טעאַטער", אונ־טער דער לייטונג פון יעקב פישער, און אויך געשפילט אין אַנדערע פאַר־שיידענע טרופּעס. שפּעטער האָב איך אויך מיטגעאַרבעט אין דער „גאָלדענער פּאַווע" . . .

די אויבן־ציטירטע ווערטער זענען אָנגעשריבן געוואָרן ספּעציעל פאַר דער מאָנאָגראַפּיע פון צילי נייהויז.

שארית־הפליטה טעאַטער־הומאָר

אַרום דעם יידישן טעאַטער אין דער ש"ה האָבן זיך אין משך פון זיין קורצער עקסיסטענץ אויך געשאַפן פאַרשיידענע מעשהלעך און אַנעקדאָטן, טיילווייז געבויטע אויף אמתע פאָסירונגען.

אָט איז אײַן אמתע געשיכטע:

אין האַרבסט 1964, איז דער טעאַטער „מיט" געקומען אין לאַגער פּאָקינג מיט שלום־עליכמס „טוביה דער מילכיקער". אין פּאָקינג, ווי אין אַלע אַנ־דערע לאַגערן, האָבן געלעבט מענטשן מיט פאַרשיידענע אָנשויאונגען, וועלכע האָבן זיך קאָנצענטרירט אַרום זייערע פאַרטייען.

אויך די רעליגיעזע האָבן זיך געהאַט זייער פאַרטיי. צווישן די מיטגלי־דער פון די פאַרטייען זענען אָפּט פאָרגעקומען דיסקוסיעס וואָס פלעגן זיך צומאָל ענדיקן מיט פּעטש, אַלס אַ מיטל פון איבערצייגונג.

נישט וויסנדיק פון קיין בייזע חלומות, האָט זיך דער קאָסירער פון טעאַטער אָוועקגעזעצט ערגעץ אין אַווינקעלע פון לאַגער צו פאַרקויפן די איינטריט־קאָרטן. באַלד האָט זיך דער גאַנצער לאַגער אָוועקגעשטעלט אין „אָטשערעד" איינצוהאַנדלען די בעסטע בילעטן (יעדער האָט געוואָלט די ערשטע ריי, אָדער כאָטש אין מיטן פון דער 2טער און 3טער ריי און דעריבער האָט מען געמוזט שטיין אין אַ ריי, ווייל „פראָטעקציע" האָבן די לאַגער־איינוואוינער נישט טאָלערירט).

ס'איז אָבער געווען שבת און די רעליגיעזע יידן האָט דאָס זייער פאַר־דראָסן. זייער פאַרדרוס האָבן זיי אויסגעדריקט זייער איינפאַך. זיי האָבן „אָנגעבאָטן" דעם קאָסירער „שווארצע און בלויע סימנים", און איידער יענער האָט באַוויזן צו באַטראַכטן דעם „אָנבאָט", זענען די בילעטן שוין געלעגן צעטאָפּטשעטע אויף דער ערד, און דער קאָסירער מיט זיי. דער גרעסטער טייל פון לאַגער, מער דיסציפּלינירטערע מענטשן, האָט זיך געפּרוואוט אַרײַנ־מישן, אָבער די געשרייען און געוואָלדן זענען געוואָרן וואָס העכער.

אין מיטן פון גרויסן טומל איז אַרײַנגעפּאָרן דער פאַראַנטוואָרטלעכער אַמעריקאַנער אָפּיצער אין זיין „דזשיפּ". ער האָט זיך אויפגעשטעלט, געוואָלט ריידן צו די אויפגערעגטע, געבעטן זיך באַרואיקן, ס'האָט אָבער נישט געהאָלפן.

מורא האָבנדיק פאַר גרעסערע אומרוען, ווי אויך וועלנדיק לערנען אַ קאַפּיטל טאָלעראַנץ, איז ער אַוועקגעפאָרן און אַריינגעשיקט אַ גרופּע אַמעריקאַנער סאָלדאַטן מיט אויטאָמאָטישע ביקסן, כדי אָפּצושרעקן די שרייערס.

דאָס באַוויזן זיך פון די סאָלדאַטן האָט געהאָט אַ בליץ־שנעלע ווירקונג.

מען איז זיך צעלאָפן אין די שטיבער. ס׳איז אָבער געווען אַ געפאַר אַז סקאַנדאַלן זאָלן זיך איבערחזרן ביי דער פאָרשטעלונג, האָט דער אַרמיי־פאָרשטייער אַוועקגעשטעלט אַ באַוואָפנטע וואַך פאַרן לאַגער־טעאַטער, און אין זאַל פאַר דער בינע!!

די סאָלדאַטן זענען געשטאַנען מיט זייערע אויטאָמאָטן און באַשיצט „טוביה דעם מילכיקן" מיט זיין גאַנצער משפּחה די גאַנצע צייט פון ספּעק־טאַקל. די ש״ה האָט וואָכנלאַנג געהאָט מאַטעריאַל צו לאַכן. ס׳קומט אָבער אַ דאַנק דעם אַמעריקאַנער אָפּיצער, וואָס „טוביה" איז אין פאָקינג נישט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ צווייטן „בלוטיקן שפּאַס".

***

אין אַ צווייטן לאַגער איז דער „מיט"־קאָלעקטיוו אָנגעקומען ביינאַכט מיט דער פאָרשטעלונג „צוויי קוני־לעמל". ביים לאַגער־טויער זענען געשטאַנען עטלעכע סוחרים, וואָס האָבן געוואָרט אויף אַ טראַנספאָרט סחורה.

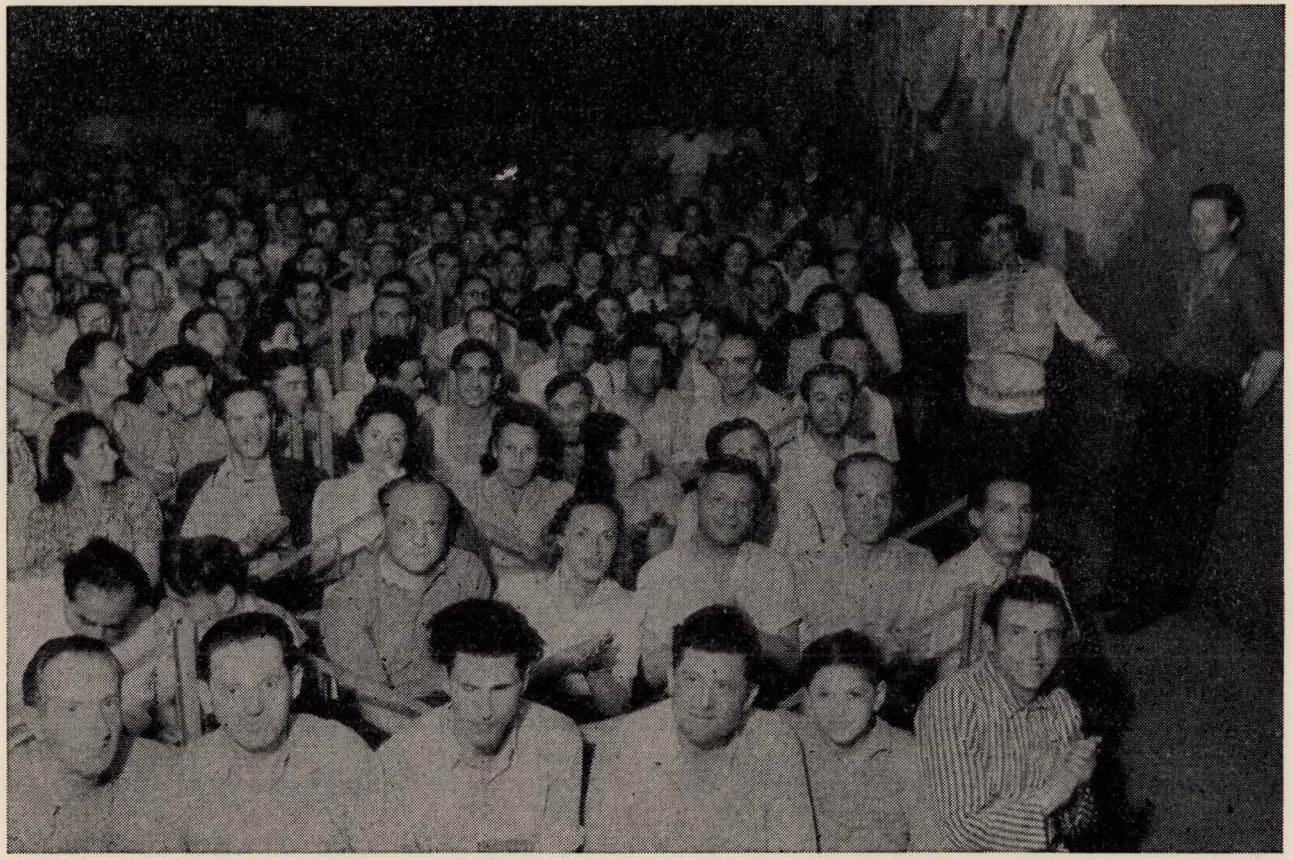
ס׳איז געווען פינצטער און איינער איז צוגעלאָפן צו אונדזער אויטאָמאָביל, און געפרעגט וואָס מיר האָבן געבראַכט. איינער פון די אַקטיאָרן האָט געענטפערט: „צוויי קוני־לעמל".

דער ענטפער איז געווען ממש אַ פאַרצווייפלטער, „פאַרוואָס נאָר צוויי"?

ס׳האָט זיך אַרויסגעשטעלט אַז די מענטשן ביים טויער זענען געווען הורט־סוחרים, און זיי האָבן דערוואַרט אַ גרעסערע צאָל. זייענדיק אַריינגעטאָן אין געשעפט זענען זיי גרייט געווען אַ האַנדל צו טאָן אָפּילו מיט „קוני־לעמל". די ציפער „צוויי" האָט זיי אָבער זייער אַנטוישט.

***

אויך די קראַנקע אין גאוטינגער סאַנאַטאָריע פאַר טובערקולאָזע האָבן אויף זייער אופן בייגעשטייערט צום טעאַטער־הומאָר אין דער ש״ה. אַ פאַר־שטעלונג, אָדער קאָנצערט וואָס איז זיי נישט געפעלן געוואָרן האָבן זיי קורץ כאַראַקטעריזירט — „אַנדאַנטע טובערקולאָזיס".

אַ קאָנצערט פאַר די קראַנקע אין סאַנאַטאָריע גאוטינג, מיטן אָנטייל פון שוישפּילער הערמאַן יבאַלאַקאָוו פון ניו־יאָרק.

שלוס וואָרט

וואו זענען די אַלע שוישפילער, מוזיקער, טענצער, זינגער וועלכע האָבן מיט אַזוי פיל מסירת־נפש בייגעשטייערט צום גייסטיקן געזונט מאַכן די ש״ה? אַלע, מיט צוויי אויסנאַמען לעבן און געפינען זיך אויף כמעט אַלע ערד־טיילן פון דער וועלט. אין ישראל, אין אַמעריקע, אין אויסטראַליע, אין אַפּרי־קע, אין ענגלאַנד, אין פראַנקרייך, אין קאַנאַדע און וואו ניט.

ישראל און אַמעריקע האָבן אַבסאָרבירט דעם גרעסטן טייל פון די שארית־הפליטה קינסטלער. כמעט אַלע אין ישראל אַרבעטן ביים טעאַטער. מיר טרעפן יידישע שוישפילער פון דער שארית־הפליטה אין אַלע יידישע טעאַטער־אונטערנעמונגען אין ישראל און אַפילו אין די העברעאישע טעא־טערס און ראַדיאָ. באַזונדערס דערפאָלגרייך איז די גרופּע שוישפילער וועלכע האָבן זיך איינגעאָרדנט אין הבימה (א. בעקער), קמרי (מ. מעסינגער), אוהל (י. סעגאַל) און אַנדערע העברעאישע טעאַטערן.

אויך די שוישפילער וועלכע האָבן געשאַפן קליינע טעאַטער־אָדער קאַנ־צערט־גרופּן זענען באַשעפטיקט, האָבן פרנסה און זענען צופרידן (חיה׳לע שיפער, ש. ראָזענבלום, ב. ליטווינא, פ. גוטמאַרק אא״וו).

פון די אַקטיאָרן, וועלכע האָבן אויסגעוואַנדערט אין די איבעריקע לענ־דער, חוץ די פ״ש, קומען אָן בריוו אַז זיי זענען, אויב נישט אין גאַנצן, איז כאָטש טיילוויז באַשעפטיקט אין יידישע טעאַטער־אונטערנעמונגען.

אין די פ״ש איז געקומען דער צווייטער גרעסטער טייל פון די ש״ה־שוישפילער, אָבער, ליידער, דאָ נישט געטראָפן נישט דאָס געהעריקע פעלד און באַדינגונגען זיך אויסצולעבן אין זייער באַרוף. דערצו זענען גורם געווען פאַרשיידענע סיבות, אומהאָפענגיקע פון די שוישפילער, וועגן וועלכע נישט דאָ איז דער פּלאַץ צו שרייבן. נאָר איינציקע האָבן באַוויזן בייצוקומען שווערי־קייטן און זענען מער אָדער ווייניקער באַשעפטיקט ביי זייער באַרוף.

III

ד״ר י. שיפער — זיין לעבן און שאַפן

פון מחבר

ד״ר יצחק שיפער, די דאָזיקע אומגעוויינטלעכע פערזענלעכקייט פונעם אַמאָליקן יידיש־פוילישן לעבן, פלעגט מיך שטענדיק באַאייגדרוקן צוליב זיין אינטעלעקטועלער און געזעלשאַפטלעכער פילפאַרביקייט און צוליב דעם גרויסן פאַרנעם פון זיין אַקטיוויטעט. די אײנלאַדונג פונעם יידישן קולטור־קאָנגרעס אָנצושרייבן אַ מאָנאָגראַפיע וועגן זיין לעבן און שאַפן האָב איך דעריבער אָנגענומען מיט גרויס צופרידנקייט און איך האָב די ארבעט געטאָן מיט אַ שטאַרקן געפיל פון יראת הכבוד.

שיפערס רייכע ליטעראַרישע ירושה איז ביים היינטיקן טאָג וויניק באַקאַנט דעם ברייטן יידישן לייענער־עולם. מיין כוונה איז דעריבער געווען צו געבן דעם לייענער אַ באַגריף פון שיפערס ווערק און צוליב דעם האָב איך אין מיין מאָנאָגראַפיע געלייגט דאָס הויפט־געוויכט אויף דער שילדערונג פונעם אינהאַלט פון די ווערק און נישט אויף זייערע קריטישע אָפשאַצונגען.

מיין אויפגאַבע האָבן מיר פאַרלייכטערט אייניקע פון שיפערס לעבנגעבליבענע יונגט־פרייגד, וועמען איך פאַרדאַנק אַ צאָל אינטערעסאַנטע ביאָגראַפישע אינפאָרמאַציעס פון שיפערס יונגע יאָרן. מיט אַ באַזונדער גערירטקייט דערמאָן איך דעם אָנדענק פון גאַליציאנער מנהיג פון „איחוד־התאחדות־פ״צ״, ד״ר קאָפל שוואַרץ ז״ל (שיפערס שוואָגער), וואָס איז נישט לאַנג צוריק געשטאָרבן אין ישראל. מיין וועגדונג צו אים איז דערגאַנגען פונקט אין דער צייט, וען ער איז געלעגן אויפן טויטן־בעט. ד״ר קאָפל שוואַרץ האָט אַ טאָג פאַרן טויט איבערגעגעבן מיין בריוו זיין חבר, אינוש׳ אַנשל רייס, אָנזאָגנדיק אים, אַז ער זאָל למען השם נישט פאַרגעסן צו ענטפערן אויף מיינע פראַגן. פון רייסן האָב איך טאַקע באַקומען די זייער אינטערעסאַנטע זכרונות פון ה. העניג, דעם וועטעראַן פון „פועלי־ציון״ אין טאַרנע, און פון ד״ר כאמעט, שיפערס שול־חבר.

איך האַלט פאַר מיין חוב אויסצודריקן אַ דאַנק דעם היסטאָריקער ד״ר פילים פרידמאַן, וועלכער האָט אין מיין רשות געשטעלט די ווערטפולע זאַמלונג פון זיין פריוואַטן אַרכיוו. דאָס האָט מיר שטאַרק געהאָלפן ביי דער שוערער אויפגאַבע פון צוזאַמענשטעלן די פולע ביבליאָגראַפיע פון שיפערס ווערק.

איך האַלט אויך פאַר נייטיק צו באַדאַנקען די אָנפירונג פון דער ייוואָ־ביבליאָטעק און אַרכיוו און אויך די ביבליאָטעקאָרין פון ייוואָ, דינה אַבראַמאָוויטש.

י. הירשהויט
(ניו־יאָרק)

ד״ר י. שיפער—זיין לעבן און שאַפן

[1943—1884]

1.

ערשטע טריט

ד״ר יאָרן ביים איבערברוך פונעם ניינצנטן און צוואנ־
ציקסטן יאָרהונדערט ווערן אין דער געשיכטע פונעם גאַליצישן יידנטום
באַצייכנט ווי די תקופה פון תחית העם. די יידישע יוגנט איז באַהויכט געוואָרן
פון נאַציאָנאַלע און סאָציאַל־פּאָליטישע אידעאַלן און זי האָט זיך גענומען
גרייטן צום שטורעם קעגן די אַלט־אייגעווואָרצלטע פעסטונגען פון דער אַסי־
מילאַציע. די דאָזיקע אַסימילאַציע איז אין גאַליציע באַשטאַנען נישט בלויז
פון דער פּוילישער אָדער דייטש־רעדנדיקער יידישער אינטעליגענץ, די דייטשן
אָדער פּאָליאַקן פון משהס גלויבן. עס זענען פון איר מיטגעריסן געוואָרן
אויך ברייטע פּאָלקס־שיכטן און די אָרטאָדאָקסישע וועלט. דאָס איז נישט
געווען קיין שום פּאָליטישע באַוועגונג און אַוודאי נישט קיין אָרגאַניזירטע
אינהייט. דאָס איז פּשוט געווען אַ מאַסע מענטשן, וואָס האָט צוליב פאַרשיי־
דענע טעמים און אינטערעסן געהאַלטן פּאַר נוצלעך צו שטיין אויף דער זייט
פון „מלכות". דער באַגריף „מלכות" איז אין יענער צייט אין גאַליציע געווען
אידענטיש מיט די פּוילישע פּריצים, וואָס האָבן אין זייערע הענט געהאַלטן
די רעגירונג פונעם לאַנד, מיט דעם פּוילישן „קאָלאָ" (דעפּוטאַטן־קלוב) אין
ווינער פּאַרלאַמענט, מיטן גובערנאַטאָר און גאַליצישן סיים, מיט די סטאַראָס־
טעס און בירגערמייסטערס.

קעגן אַזאַ מין אידעענלאָזן און שפּלדיקן נאָכשלעפּן זיך נאָך דעם פּוילישן־
פּריצישן רייטוואָגן איז אַרויסגעטראָטן די יידישע יוגנט. די שטאָט טארנע,
אין מערב־גאַליציע — צוויי שעה באַן־וועג פון קראָקע — האָט אין דעם דאָזיקן
אויפקום־פּראָצעס פונעם נאַציאָנאַלן באַוואוסטזיין אָפּגעשפּילט אַ גאָר באַ־
דייטנדיקע ראָליע. די דאָזיקע שטאָט, וואָס געהערט צו די עלטסטע יידישע
קהילות אין פּוילן, האָט געצויגן אַ לאַנגע טראַדיציע־קייט פון לומדים און
משכילים. זי איז נישט געווען קיין קליינע שטאָט. לויטן גאַליצישן באַגריף איז

זי געווען אַ כּרך (40,000 איינוואוינער און איבער 40% יידן) מיט אַ קלינגענ־דיקן טראַמווייַ, וואָס פלעגט יאָגן לענגאויס דער הויפּטגאַס.

אין דער דאָזיקער שטאָט, וואָס ווערט אַזוי פרעכטיק באַזונגען פון דיכ־טער ראובן אייזלאַנד, איז דעם 9טן נאָוועמבער 1884 געבוירן געוואָרן יצחק שיפּער. זיין טאַטע, משה שיפּער, האָט געשטאַמט פון אַ לומדיש־משכילישער משפּחה. ער האָט אָבער דער משפּחה זיינער אָנגעטאָן אַ בזיון, ווייל ער האָט חתונה געהאַט מיט חנהן, דער טאָכטער פון אַ פּשוטן בעקער. און נישט בלויז דאָס. משה שיפּער האָט זיך אינגאַנצן דערווייטערט פון זיין משפּחה און ער איז צוזאַמענגעוואָקסן מיט דער טארנעווער באַלמעלאָכישער חברה.

אין אָזאַ סביבה איז יצחק אויפגעוואַקסן און עס איז נישט פאַראַן קיין ספק אַז די דאָזיקע סביבה האָט אויף אים געלייגט איר חותם אויפן גאַנצן לעבן. עס איז באַקאַנט זיין פּראָלעטאַריש־פאָלקסטימלעכע לעבנס־פאָרעם, זיין פּשוטע און האַרציקע באַציאונג צו מענטשן אַפילו אין די שפּעטערדיקע צייטן, וועו ער איז שוין געווען אַ וויסנשאַפטלער און שרייבער מיט אַ באַרימטן נאָמען.

פונקט ווי אָלע קינדער פון זיין סביבה איז יצחק געגאַנגען לערנען אין חדר און אָזוי ווי אַ קאָפּ האָט ער געהאַט אַ גוטן, האָט מען געוואָלט, אַז זיין צוקונפט וועט זיין די ישיבה און אַ רבנישע שטול. אָבער דער גורל האָט גע־פירט גאָר אַנדערש. לאָמיר נישט פאַרגעסן, אַז יענע צייט (מיר מיינען די לעצטע יאָרן פונעם פאָריקן יאָרהונדערט) האָט אַרייngעבראַכט נייע שטרע־מונגען אינעם פויילישן קולטור־לעבן. דער נייער ראַמאַנטיזם, וואָס איז אַרייג־געפירט געוואָרן אין דער פויילישער ליטעראַטור דורך אַזעלכע דיכטער ווי וויספּיאַנסקי, רידעל, טעטמאַייער א"א, האָט זיך אומגעקערט מיטן פנים צום פּשוטן פאָלק. די דאָזיקע שטרעמונגען האָבן געהאַט זייער ווירקונג אויך אויף דער יידישער גאַס. באַזונדערס איז עס געקומען צום אויסדרוק אין מערב־גאַליציע און אין דער אַלטער קולטור־שטאָט טאַרנע. דאָרט האָט מען געקענט טרעפן ישיבה־בחורים, וואָס האָבן פלוצעם געזומען דעקלאַמירן טיילן פון וויספּיאַנסקיס „וועסעלע", אָדער לידער פון קאַספּראָוויטשן. פאַרשטייט זיך, אַז דער מאַרגן פון די דאָזיקע בחורים איז שוין ווייט געווען פון דער ישיבה.

יצחק שיפּער איז אויך מיטגעריסן געוואָרן מיטן שטראָם. ער האָט גע־פאָדערט פון זיין טאַטן אַז ער זאָל אים שיקן אין גימנאַזיע. אַזוי איז שיפּער געוואָרן אַ סטודענט. זיינע נאָענטסטע חברים פון דער שול־באַנק זענען געווען: קארל סאָבעלזאָן, דער שפּעטערדיקער ראַדיק, וואָס איז אומגעקומען בעת די מאָסקווער פּראָצעסן פון 1937 און סטעפאַן יאַראָטש, דער שפּעטערדיקער באַרימטער פויילישער שוישפּילער. סאָבעלזאָן האָט שיפּערן אַריינגעצויגן אין דער סאָציאַליסטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „פּראָמיען". ביי שיפּערן האָבן זיך שוין דעמאָלט געשטעלט יענע כאַראַקטער־שטריכן, מיט וועלכע ער האָט זיך אויסגעצייכנט אין משך פון זיין לעבן: טעמפּעראַמענט און נייגונג צו ענטוזיאַזם. ער איז געוואָרן אַן ענטוזיאַסטישער אַגיטאַטאָר פונעם פויילישן סאָציאַליזם, געהאַלטן פייערדיקע רעדעס, געשריבן פלאַמיקע לידער. ווי דער

שטייגער איז געווען ביי דער יידישער אינטעליגענץ אין גאַליציע, האָט מען אים אויפגעהעדט צו רופן מיט זיין יידישלעכן נאָמען יצחק. ער האָט שוין געהייסן איגנאַץ.

אָבער די פּוילישע סאָציאַליסטישע באַוועגונג האָט פון שיפּערן נישט געהאַט קיין סך נחת. נאָך דעם ערשטן ענטוזיאַזם האָט זיך אין זיין יונגער נשמה דערוועקט אַ ספק. ער האָט ביי קאַרלען געזומען פרעגן קשיות: וואָס וועט זיין מיט דער יידנפראַגע? קאַרל איז געווען ראַדיקאַל אין זיין סאָציאַליזם, ראַדיקאַלער אַ סך פון די געבוירענע פּוילישע סאָציאַליסטן, וואָס האָבן דעם סאָציאַליזם באַטראַכט בלויז ווי אַ מיטל צו דער באַפרייאונג פון פּוילן. קאַרל סאָבעלזאָן האָט שיפּערן געגעבן די זאַך צו פּאַרשטיין אָט אַזוי: מיר קעמפן פאַר דער אויפלעבונג פון פּוילן. דאָס נייע פּוילן וועט זיין אַ סאָציאַליסטיש און אין אַ סאָציאַליסטיש לאַנד וועט נישט זיין קיין פּלאַץ פאַר אַ יידנפראַגע, ווייל אַלע וועלן זיין גלייך. שיפּערן האָט אַזאַ ענטפער נישט באַפרידיקט. ער האָט פּאַרשטאַנען, אַז דער דאָזיקער צוגאַנג צו דעם יידישן פּראָבלעם מיינט גאָרנישט אַנדערש ווי ליקווידאַציע פונעם יידנטום. אין האַרצן איז אָבער שיפּער געווען פונקט אַזוי נאָענט צום יידנטום ווי צום סאָציאַליזם.

ער האָט זיך אָנגעהויבן מער צו אינטערעסירן מיט יידישע ענינים. און פּלוצעם האָט ער דערזען דאָס, וועגן וואָס ער האָט ביז איצט גאָרנישט געוואוסט. אָט דאָ, אין זיין אייגענער היימשטאָט טאַרנע, איז געשטאַנען דאָס וויגעלע פונעם ציוניזם אין מערב־גאַליציע. נאָך אין די אַכציקער יאָרן פונעם 19טן יאָרהונדערט איז אין טאַרנע געגרינדעט געווארן די ערשטע גאַליצישע קאָלאָניזאַציע־געזעלשאַפט פאַר ארץ־ישראל. די געזעלשאַפט האָט געהייסן „אהבת ציון" און איר גרינדער איז געווען דער טאַרנאָווער אַדוואָקאַט ד"ר אברהם זאַלץ. די דאָזיקע געזעלשאַפט האָט נאָך אין יאָר 1882 געלייגט דעם גרונטשטיין פאַר דער קאָלאָניע „מחניים" אין ארץ־ישראל. אין דער צייט וועגן וועלכער עס רעדט זיך, איז אין טאַרנע אָנגעגאַנגען אַ שטאַרקע וועררוגונג־אַקציע פאַר מיטגלידער פון דער דאָזיקער געזעלשאַפט. ביים סוף פונעם 19טן י"ה זענען 300 טאַרנאָווער באַלעבאָטים געווען מיטגלידער פון „אהבת ציון".

אויף שיפּערן האָט דער גאַנצער ענין פון „אהבת ציון" געמוזט מאַכן אַן אייגדרוק. ער האָט געזומען לייענען ציוניסטישע ביכער. אין ווין האָט הערצל אַרויסגעגעבן „די וועלט", אין לעמבערג זענען דערשינען צוויי ציוניסטישע צייטשריפטן אויף פּויליש: די וואָכנצייטונג „ווסכוד" (מזרח) און דער חודש־לעכער יוגנט־זשורנאַל „מוריה". שיפּער איז געווארן זייער לייענער און עס האָט זיך אין אים דערוועקט דער באַגער אויך עפּעס אָנצושרייבן.

ער האָט זיך דערווייטערט פון סאָבעלזאָנען, אָפּגעזוכט זיך נייע חברים, מיט וועלכע ער האָט צוזאַמען געשאַפן אַ ציוניסטיש קולטור־קרייזל. אין יענער צייט איז נאָך אין גאַליציע נישט געווען קיין ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע באַוועגונג. זי האָט ערשט געהאַלטן ביים אויספּיקן זיך אין דער פּאָרעם פון די האָנדלס־אָנגעשטעלטע־פּאַראיינען. אָבער די דאָזיקע פּאַראיינען האָבן נישט

געהאַט קיין שום השפּעה אויף דער שטודירנדיקער יוגנט. קען דערייבער קיין רייד נישט זיין וועגן שיפּערס אַנשליסן זיך אָן די „פּועלי ציון", אין די ערשטע יאָרן פונעם היינטיקן יאָרהונדערט. נאָר פון דעסטוועגן האָט שיפּער נישט אויפגעגעבן זיינע סאָציאַליסטישע איבערצייגונגען. זיין ציוניסטיש קרייזל האָט צו דעם חיבת־ציון־געדאַנק צוגעגעבן אַ צומיש פון אַ סאָציאַליסטישער אידיי. דער דאָזיקער סאָציאַליזם איז געווען אַ גאַנץ נאַאיווער. ער האָט גאָר ווייניק געהאַט צו טאָן מיט מאַרקסיסטישע דאָגמעס און מיט דעם מאַטעריאַליסטישן וועלט־באַגעגן. ער האָט זיך אויסגעדרוקט אין אַ שטרעבונג, אַז די וועלט זאָל געפּירט ווערן מיט יושר. שיפּערס דעמאָלטיקער סאָציאַליזם איז מער געווען דער סאָציאַליזם פון ישעיהו הנביא ווי פון מאַרקסן. איך האָב דעם איינדרוק, אַז אַזאַ נאַאיווער סאָציאַליסט איז שיפּער געבליבן אויך שפּעטער, ווען ער האָט געהערט צו דער פּירערשאַפּט פון „פּועלי ציון" און אויך דעמאָלט, ווען ער האָט די „פּועלי ציון" אויסגעביטן אויף דער אַלגעמיין־ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, האָט ער זיך נישט אָפּגעזאָגט פון זיינע יוגנטלעכע חלומות פון וועלט־געראַטיקייט.

אין יאָר 1902 איז שיפּער געווען אַ שילער פונעם זיבעטן קלאַס גימנאַזיע. אין יענעם יאָר האָט זיין באַגער צום שרייבן אָנגעהויבן זיך צו פאַרווירקלעכן. געשען איז עס אונטער דער השפּעה פון אַ גוטן לערער, וואָס האָט אין שיפּערס קלאַס געהאַלטן לעקציעס פון געשיכטע. דער דאָזיקער לערער זיינע תלמידים סטימולירט צו טיפּערע שטודיעס פון געשיכטע. דערביי האָט ער געהאַלטן, אַז עס איז פיל וויכטיקער צו פאַרנעמען זיך מיט פאָרשונגען וועגן דער געשיכטע פונעם אייגענעם ווינקל און פון דער אייגענער שטאָט, ווי צו לערנען זיך אויסנווייניק די דאַטעס פון דער אַלגעמיינער געשיכטע. ביי שיפּערן איז דעם לערערס מי געווען אָנגעלייגט. שיפּער האָט מיט התמדה אָנגעהויבן צו שטודירן דאָס, וואָס איז געווען דאָס נאָענטסטע צו זיין האָרץ: די געשיכטע פון יידן אין און אַרום זיין שטאָט. ער האָט אָנגעשריבן אַן אַרבעט וועגן קאָזימיעזש דעם גרויסנס געזעצגעבונג לגבי יידן. דאָס איז געווען זיין ערשטע געדרוקטע אַרבעט, וואָס איז דערשינען אין „מוריה", אין יאָר 1902.

אין דער זעלבער צייט איז שיפּער שטאַרק אַקטיוו אויפן געזעלשאַפטלעכן געביט. זיין ציוניסטיש־סאָציאַליסטיש קרייזל הייבט אָן אַן אַגיטאַציע צווישן דער חסידישער יוגנט. שיפּער גייט אָפט אין סאָנדזער חסידים־קלויז און מאַכט פאַרבינדונגען מיט ישיבה־בחורים, וועלכע ער וויל געווינען פאַר בילדונג און וועלטלעכער קולטור. עלטערע חסידים יאָגן אים אַרויס, אָבער ער קוטש צוריק און ענדלעך געלינגט אים אַריינצוציען אין זיין קרייזל אַ היפּשע צאָל ישיבה־בחורים.

אין יאָר 1903 האָט שיפּער געענדיקט גימנאַזיע און האָט באַקומען מאַטורע. ער האָט זיך פאַרשריבן אויפן יורידישן פאַקולטעט אין דעם קראָקאָווער אוניווערסיטעט. ער האָט אָבער נישט פאָראַטן זיין ערשטע ליבע, די געשיכטע־פאָרשונג. ער האָט זיך געגומען פאָרשן די געשיכטע פון דער יידישער קהילה אין טאַרנע. אין 1905 איז שוין פאַרטיק זיין אַרבעט וועגן „די יידן אין טאַרנע

ביזן סוף פונעם 18טן י"ה". אויב זיין אַרבעט וועגן קאַזשימיעזש דעם גרויסן איז נאָך אַ שוואַכינקע, וויזט ער שוין אין דער צווייטער אַרבעט סימנים פון גרויסצוגיקייט און שוואונג. שיפער אַנאַליזירט אין איר סאָציאַל־פּאָליטישע אַנטאַגאָניזמען און עקאָנאָמישע אינטערעסן פון מאַכטהאָבער, וועלכע האָבן די יידן געמאַכט פאַר זייער וועלקצייג. שוין דער פּאָקט אַליין, אַז די דאָזיקע אַרבעט איז געדרוקט געוואָרן אינעם „קוואַרטאַלניק היסטאָריטשני", וואָס איז געווען דער סאָמע חשובסטער פּוילישער זשורנאַל פאַר געשיכטע, זאָגט זייער פיל וועגן איר ווערט. אָבער אויך אָן דעם פילט זיך פון דער דאָזיקער אַרבעט בפירוש אַרויס, אַז איר מחבר גרייט זיך צו אַ הויכן שפּרונג.

שיפער איז אַריבערגעגאַנגען אויף דעם וויניער אוניווערסיטעט. ער האָט דאָרט פאָרגעזעצט זיין שטודיום פון יוריספרודענץ, געהערט לעקציעס פון פילאָסאָפּיע און שטודירט סאָציאַלע עקאָנאָמיע. ער איז געווארן מיטגליד פונעם ווינער אינסטיטוט פאַר סאָציאַלע וויסנשאַפטן, וואָס איז געשטאַנען אונטער דער לייטונג פון צוויי וועלט־באַרימטע געלערנטע: פראָפ' בעם־באוועֶרק און פראָפ' אויגען פיליפּאָוויטש. ביי דעם אַלעמען האָט שיפער נאָך געפונען צייט צו זיצן אין אַרכיוון און ביבליאָטעקן, וואו ער האָט ממשיך געווען זיין ליב־לינגס־אַרבעט, די געשיכטע־פאָרשונג. עס איז פשוט צו באַוואונדערן, וואו עס האָט זיך ביי אַ יונגנמאַן געמוטן אַזוי פיל צייט און ענערגיע פאַר דעם אַלעמען. וואָלט זיך געדאַכט, אַז דער מענטש איז פונקט ווי ביאַליקס מתמיד בייטאָג און ביינאַכט פאַרטאָן געווען אין לערנען. אָבער אַזוי איז נישט געווען. שיפער האָט געהערט צום מין פריילעכע יונגעלייט און ביי זיין שטענדיקער פאַרנומענקייט פלעגט ער נאָך געפינען צייט פריילעך צו פאַרברענגען אַן אָוונט. אָט די דאָזיקע פעאיקייט צו גרויסע אַרבעטן, געפּאָרט מיט פריילעך־קייט און געזעלשאַפטלעכקייט, איז כאַראַקטעריסטיש פאַר שיפערן במשך פון זיין גאַנצן לעבן.

אין יאָר 1907 האָט שיפער באַקומען דעם דאָקטאָראַט פון יוריספרודענץ. ער האָט געמוטן זיך גרייטן צו זיין בארוף פון אַדוואָקאַט. אָבער דערווייל האָט ער זיך אַריינגעוואָרפן אין אַ פאָרשונגס־אַרבעט, וואָס האָט געדויערט עטלעכע יאָר. ער האָט געאַרבעט אין פּוילישע און דייטשע אַרכיוון און האָט געזאַמלט מאַטעריאַלן פאַר זיינע צוקונפטיקע אַרבעטן. אין די שפּעטערדיקע יאָרן פלעגט ער זיך אויסדריקן, אַז דאָס זאַמלען היסטאָרישע נאָטיצן איז ביי אים אַזאַ מין ליידנשאַפט, ווי ביי אַ פילאָטעליסט דאָס זאַמלען פאָסט־מאַרקעס. וואָס עס זאָל נישט זיין שיפערס מיינונג וועגן דעם, איז אָבער אַ פאַקט, אַז די דאָזיקע עטלעכע יאָר פון זיינע אַרכיוו־פאָרשונגען האָבן אים געגעבן דעם יסוד פאַר כמעט אַלע זיינע שפּעטערדיקע היסטאָרישע אַרבעטן.

נאָך אין יאָר 1906 האָט שיפער געהאַט פאַרטיק זיין ערשט ווערק, וואָס האָט אים געמאַכט אַ נאָמען צווישן די היסטאָריקער. דאָס איז געווען „דער אַנהייב פון קאַפּיטאַליזם ביי די יידן אין מערב־אייראָפּע", וואָס איז אין יאָר 1906 דערשינען אין דער „צייטשריפט פיר פאָלקסווירטשאַפט, סאָציאַלפּאָליטיק אונד פערוואַלטונג" (דייטש) און מיט אַ יאָר שפּעטער ווי אַ באַזונדער

בוך. די זעלבע אַרבעט איז אין יאָר 1910 דערשינען אין רוסיש אין דער איבער־זעצונג פון קאָראָבקאוו און ווישניצער און אין יאָר 1920 אויף יידיש אינעם פאַרלאַג „אַרבעטער־היים", וואַרשע.

אין דער דאָזיקער אַרבעט זעט זיך שוין אַרויס אַ זעלבסטזיכערקייט פון אַ רייפן געלערנטן, וואָס האָט די דרייסטקייט צו פאָלעמיזירן מיט אָנערקענטע אויטאָריטעטן אין דער וויסנשאַפטלעכער וועלט און אָפצופרעגן זייערע טע־אָריעס. אין דעם ווערק „אָנהייב פון קאָפּיטאַליזם ביי די יידן אין מערב־אייר־אָפּע" ווערט דאָס שוועריקייט געלייגט אויף דער פראַגע פונעם אויפקום פון די ערשטע יידישע קאָפּיטאַלן אין אייראָפּע. עס איז אַ באַוואוסטע זאַך, אַז ביים סאַמע אָנהייב פונעם מיטלאַלטער, ד"ה אינעם 6טן י"ה, ווייזן זיך שוין אין מערב־אייראָפּע גרויסע יידישע קאָפּיטאַלן. ווערנער זאָמבאַרט האָט אין זיין בוך „דער מאָדערנע קאָפּיטאַליזמוס" פאַרטיידיקט די טעאָריע, אַז די יידן האָבן זייערע קאָפּיטאַלן אַריינגעבראַכט אינעם מיטלאַלטער נאָך פון דער אַלטער וועלט. זאָמבאַרט באַהויפּטעט, אַז בעת דעם אַלטערטום זענען יידן געווען גרויסע גרונטבאַזיצער און עס האָט זיך ביי זיי אָנגעזאַמלט עשירות פון דער אַקומולירטער גרונט־רענטע. זאָמבאַרט וואַרפט לחלוטין אָפּ די מעג־לעכקייט, אַז די קאָפּיטאַלן פונעם פריען מיטלאַלטער זאָלן האָבן זייער מקור אין רווחים פון מסחר.

קעגן אָט דער טעאָריע פון ווערנער זאָמבאַרט טרעט אַרויס שיפער און ער שטעלט אַ צווייטע טעאָריע, וואָס ער באַגרינדעט מיט ראיות. זיין טעאָריע איז אַזאַ: די יידישע קאָפּיטאַלן, וואָס מע באַגעגנט אין אייראָפּע אינעם פריעסטן מיטלאַלטער, שטאַמען נישט פונעם אַלטערטום, נאָר פונעם מיטלאַלטער גופא. אין דער איבערברוך־צייט צווישן אַלטערטום און מיטלאַלטער זענען פאָרגע־קומען די פעלקער־וואַנדערונגען, וואָס האָבן מיט זיך געבראַכט מוראדיקע קאָטאַקליזמען, בעת וועלכע עס האָבן געמוזט חרוב ווערן די יידישע פאָר־מעגנס. דערפאַר אָבער וועז עס האָבן זיך אויף די חורבות פון דער רוימישער אימפּעריע עטאַבלירט די נייע געזעלשאַפטן מלוכות, האָבן יידן דאָרט באַקומען רעכט פון „רוימישע בירגער" און ווי אַזעלכע האָבן זיי באַקומען חלקים אין די צעטיילטע פעלדער און וועלדער. ביים סוף פון 6טן און ביים אָנהייב פון 7טן י"ה האָט מען ביי יידן אָפּגענומען זייערע בירגערעכט און מען האָט זיי פאַרבאָטן צו פאַרנעמען זיך מיט ערדאַרבעט. דעמאָלט האָבן יידן פאָר־קויפט זייערע ערד־שטחים און טאָקע פון דעם האָבן זיך — לויט שיפערס טעאָריע — געזונען די ערשטע יידישע קאָפּיטאַלן.

אַ וויטערדיקער מקור פון די יידישע קאָפּיטאַלן איז דער גרויסער מסחר, וואָס די מערב־אייראָפּעאישע יידן האָבן אָנגעהויבן צו פירן שוין אין 7טן י"ה. די ראָדאָניטן (לויט שיפערס השערה: יידן פון דער פראַנצויזי־שער שטאָט אַרל ביים טייך ראָדאָן) פלעגן מאָכן וויטע נסיעות אויף מזרח. זיי האָבן אָנגעשלאָגן אַזש אינעם לאַנד פון די כוזרים און אין די לענדער פונעם ווייטן אָריענט. זיי האָבן געהאַנדלט מיט שקלאַפן און מיט טייערע

אַריענטאַלישע סחורות. פון די דאָזיקע מסחרים האָבן יידן אָנגעקליבן גרויסע קאַפּיטאַלן.

כאָטש שיפער האָט זיך באַמיט צו באַגרינדן זיין שטעלונג מיט דאָקומענטן, איז די פריער־ציטירטע טעאָריע (בפרט וועגן די פאַרקויפטע ערד־שטחים) קיינמאָל נישט אַרויסגעקומען פון די ראַמען פון אַ טעאָריע. זי איז אַ סך מאָל אָפּגעפרעגט געוואָרן דורך אַנדערע היסטאָריקער. אַפילו שיפעד אַליין האָט מיט דער צייט פאַרלוירן זיין זיכערקייט אין איר. והאָ ראיה, אין זיין גרויסן ווערק „יידישע געשיכטע" (ווירטשאַפּטס־געשיכטע), וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן מיט 24 יאָר שפּעטער און אין וועלכן ער איז זיך אין אַ היפּשער מאָס סומך געווען אויף דעם „אָנהייב פון קאַפּיטאַליזם ביי די יידן אין מערב־אייראָפּע", ווערט מער נישט דערמאָנט די טעאָריע וועגן קאַפּיטאַלן, וואָס האָבן געזאָלט קומען פון פאַרקויפטע ערד־שטחים.

פון דעסטוועגן קען נישט אָפּגעפרעגט ווערן דער גרויסער ווערט פונעם באָהאָנדלטן ווערק. בשעתו איז עס געווען די ערשטע סינטעטישע אַרבעט אויפן געביט פון יידישער ווירטשאַפּטס־געשיכטע. אמת אַנדערע היסטאָריקער האָבן נאָך פריער באָהאָנדלט יידישע ווירטשאַפּטס־פראָבלעמען פונעם מיטלאַלטער. אַזוי האָט למשל וו. ראשער (אין זיין אַרבעט „די יידן און די האַנדלס־פאָליטיק פונעם מיטלאַלטער" געשריבן וועגן דער פאַרשטויסונג פון יידן פונעם האַנדל. ער האָט אָבער נישט געבראַכט קיין באַווייזן אויף דעם, אַז עס איז אינעם מיטלאַלטער בכלל געווען אַ יידישער מסחר. אויך מאַקסימיליאַן גומפּלאָוויטש האָט זיך באַשעפטיקט מיט ווירטשאַפּטס־פראָבלעמען. ער האָט זיך אָבער באַגרענעצט צום ציטירן געוויסע פאַקטן, נישט שאַפנדיק פון זיי דאָס סינטעטישע בילד פון אַן עפּאָכע. מיט זיין „אָנהייב פון קאַפּיטאַליזם ביי די יידן אין מערב־אייראָפּע" האָט שיפּער שוין דעמאָלט אין אַ גאַנץ באַדייטנדיקער מאָס אויסגעפילט די בלויזן, וואָס זענען געווען אין דער יידישער היסטאָריאָגראַפיע.

צום אַרויסגעבן די דאָזיקע אַרבעט האָט זיך שיפער געגרייט אַ גאַנץ לאַנגע צייט. דאָס זעט מען פון זיינע פריערדיקע סקיצן, וואָס ער האָט אין 1905 און אין אָנהייב 1906 פאַרעפנטלעכט אין דער לעמבערגער „מוריה". עס דאַרפן דאָ אויסגערעכנט ווערן: „יידן אין פוילן אין דער צייט פון די פּיאַסטן", „יידן אין דער צייט פון קאָזימיעזש דעם גרויסן", און „דער בראשית פונעם יידישן וואוכער אין מיטלאַלטער". די דאָזיקע דריי סקיצן דאַרפן באַטראַכט ווערן ווי פּרעליminאַרע אַרבעטן צום „אָנהייב פון קאַפּיטאַליזם ביי די יידן אין מערב־אייראָפּע".

2.

יידן פון אַ גאַנץ יאָר

שיפער האָט געהאַט זיין אייגנאַרטיקן היסטאָריאָזאָפישן קוק אויף דער געשיכטע־פאָרשונג. ער האָט געהאַלטן, אַז דער היסטאָריקער טאָר נישט

ווערן דער שקלאַף פון די דאָקומענטן, נאָר ער מוז זיין דער באַלעבאָס איבער זיי. ער האָט פאַרגעווארפן די עלטערע היסטאָריקער, אַז זיי ווערן נתפעל פון די געפונענע דאָקומענטן און חוץ דעם, וואָס עס שטייט דאָרט געשריבן, גייט זיי גאָרנישט מער אָן. אַזוי אָרום באַגרענעצן זיך די היסטאָריקער צו דער אויספאָרשונג פון דאָטעס און פון אַבסטראַקטע פאַקטן, וואָס האָבן קיין ממשותדיקע באַדייטונג. לויט שיפערן דאַרף דער היסטאָריקער אָרויסנעמען פון די דאָקומענטן בלויז די ידיעות, וואָס אינטערעסירן אים, אָדער וואָס זענען אים אין אַ געוויסן מאָמענט נייטיק צו דער באַגרינדונג פון זיינע אויספירן. אַזעלכע דאָקומענטאָרישע ידיעות זענען אָבער נישט קיין צווועק פאַר זיך, נאָר אַ מיטל צו דער אָנצייכענונג פון אַ געוויסער היסטאָרישער תקופה. שיפער מיינט, אַז אין דער געשיכטע דאַרף מען זיך נוהג זיין פונקט אַזוי ווי אין דער כעמישער וויסנשאַפט: דורך אַן אַנאַליז קומען צום סינטעז. דורך אַ מעטאָדישן אַנאַליז פון די ידיעות, וואָס די דאָקומענטן אָנטהאַלטן דאַרף געשאַפן ווערן אַ סינטעטיש בילד פון דער פאַרגאַנגענהייט. שיפערס קוק אויף דעם פּראָבלעם פון געשיכטע־פאָרשונג איז אַן אָריגינעלער און דער מעטאָד, מיט וועלכן ער טרעט־צו צו זיין אַרבעט, צייכנט זיך אויס מיט אַ גרויסער מאָס דרייסטקייט. אַזאַ מעטאָד קען ביי געוויסע גינסטיקע באַדינגונגען דערפירן צו גוטע רעזולטאַטן. ער קען אָבער אַמאָל ווערן געפערלעך און פאַרפירן אויף אומוועגן.

און אָט קומען מיר צו צו דער תקופה אין שיפערס לעבן, זוען עס ווייזן זיך שוין קלאָר אַרויס זיינע ספעציפישע פאַראינטערעסירונגען מיט געוויסע געביטן פון דער געשיכטע. נאָכן באַקומען דעם דאָקטאָראָט האָט ער געאַרבעט אין די פּוילישע אַרכיוון און ביבליאָטעקן אין קראָקע און לעמבערג. וועג ער האָט געדאַרפט האָט ער זיך נישט געפוילט און זיך אַריבערגעכאַפט אין אַ קלענערער שטאָט אָדער שטעטל, כדי דאָרט דורכצושטודירן דעם פּנקס פון דער קהילה, דורכצובלעטערן אַלטע פּאַפּירן פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג, אָדער אָנצוקוקן אַן אַלטע מצבה אויפן בית הקברות.

אין יענער צייט זענען שיפערס פאַראינטערעסירונגען געווען קאָנצענטרירט אויף דער תקופה פונעם מיטלאַלטער און אויף די פּראָבלעמען פונעם יידישן עקאָנאָמישן לעבן. ער האָט וועגן דעם דאָזיקן געביט זיך אויסגעדריקט, אַז עס איז אַ „טעררא אינקאָגניטא", אַ פולשטענדיק אומבאַקאַנט פעלד, אויף וועלכן ער האָט זיך אונטערגענומען צו וואַרפן אַ סנאָפּ ליכט.

עס איז נאָך געווען אַ צווייטע — און אפשר אַפילו אַ וויכטיקערע סיבה — וואָס האָט שיפערן געשטויסן צו דער ווירטשאַפטס־געשיכטע. די דאָזיקע צווייטע סיבה האָט איר מקור אין שיפערס אינעווייניקסטע באַגערן. ער האָט זיך געפילט ווי דער שליח־ציבור פון דער פשוטער פאָלקסמאַסע, מיט וועלכער ער איז געווען פאַרבונדן מיט אַלע פעדעם. האָט ער פאַרשטאַנען, אַז שרייבנדיק די ווירטשאַפטס־געשיכטע, וועט ער שרייבן די געשיכטע פון דער דאָזיקער פאָלקסמאַסע. אין דער הקדמה צו דער ערשטער פּוילישער אויסגאָבע פון „די ווירטשאַפטלעכע געשיכטע פון די יידן אין פּוילן בעתן מיטל־

אַלטער" האָט ער געזאָגט, אַז אַ דאַנק די קאָריפייער פון דער יידישער היסטאָריאָגראַפיע פאַרמאָגן מיר אַן אימפּאָזאַנט בילד פון די גייסטיקע אָנפירער פונעם יידנטום אין גלות. עס איז אָבער נישט פאַראַן די געשיכטע פון יענע הונדערטער טויזנטער, וואָס האָבן אויסגעשפּינען אַ זכר פאַרן עתיד נישט מיט זייער גייסטיקער עשירות, נאָר מיט זייער מי און אַרבעט. אַ דאַנק אונדזער היסטאָריאָגראַפיע — האָט ער וויייטער געזאָגט — קענען מיר דעם שבת־יום־טובדיקן יידּ, אָבער דער פשוטער יידּ פון אַ גאַנץ יאָר, דער יידּ מיט זיינע קליינע עסקים און דאגות פרנסה, איז פאַר אונדז אַ פולשטענדיקער סוד. אָט דעם יידּ פון אַ גאַנץ יאָר, אַזוי ווי ער דערשיינט אין זיין היסטאָרישער אַנטוויקלונג, האָט שיפער אונטערגענומען זיך צו שילדערן.

אין יאָר 1910 האָט שיפער פאַרעפנטלעכט אַ ריי אַרבעטן וועגן ווירטשאַפטס־פּראָבלעמען פון יידן אין פוילן בעתן מיטלאַלטער. פון די דאָזיקע אַרבעטן דאַרפן אויסגערעכנט ווערן די וויטערדיקע: „אַגראַר־קאָלאָניזאַציאָן דער יודען אין פּאָלען" (דייטש), „דער אָנהייב פון דער יידישער עקאָנאָמיק אין פוילן" (פּויליש), „יידישער קרעדיט אין פוילן אינעם 14 י"ה" און „די עלטסטע סטאַדיעס פון דער יידישער קאָלאָניזאַציע אין פוילן" (די צוויי לעצטע זענען דערשינען אויף רוסיש אין „יעוורעיסקאָיא סטאַרינאַ"). די אויסגעדעכענטע שטודיעס קענען באַטראַכט ווערן ווי פּרעלימינאַרע אַרבעטן צו זיין צווייטן וויכטיקן ווערק, וואָס איז אינעם יאָר 1911 דערשינען אויף פּויליש אונטערן נאָמען „שטודיעס וועגן דער ווירטשאַפטלעכער לאַגע פון יידן אין פוילן בעתן מיטאַלטער". דאָס דאָזיקע ווערק איז פּרעמירט און אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך דעם לעמבערגער אוניווערסיטעט, וועלכער איז דעמאָלט דורכן באַוואוסטן פּוילישן פּאַרלעגער און פילאַנטראָפּ, וואוועל־בערג, באַפולמעכטיקט געוואָרן צו אַנטשיידן אַ קאָנקורס אויף פּאַרשונגס־ווערק פון דער געשיכטע פון יידן אין פוילן. דאָס דאָזיקע בוך איז שפּעטער אויף יידיש איבערגעזעצט געוואָרן פון ד"ר עמנואל רינגעלבלום און דניאל לייבל און איז דערשינען אין יאָר 1926 אין וואַרשע אונטערן נאָמען „די ווירטשאַפטלעכע געשיכטע פון די יידן אין פוילן בעתן מיטאַלטער".

מיט דעם בוך האָט שיפער געגעבן אַ נייע וועגדונג דער געשיכטע־פאָרשונג פון די יידן אין פוילן. כדי צו פאַרשטיין אין וואָס די דאָזיקע נייע וועגדונג איז באַשטאַנען, וועלן מיר זיך מוזן אָפּשטעלן אויף אַ וויילע אויף זיינער אַן אָפּהאַנדלונג א"נ: „קריטישער איבערבליק פון דער ליטעראַטור וועגן דער געשיכטע פון יידן אין מיטלאַלטערלעכן פוילן", וואָס איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין דער ציוניסטישער וואָכנצייטונג „ווסכוד" (פּויליש) אין לעמבערג, אין יאָר 1909.

שיפער זאָגט אין דער דאָזיקער אָפּהאַנדלונג, אַז וואָס שייך דעם געביט פון דער ווירטשאַפּטס־געשיכטע איז חוץ דער אַרבעט פון פראָפּ׳ סטאַניסלאַוו קוטשעבא וועגן דעם רעכטלעכן מצב פון די יידן אין מיטלאַלטער, אויף דעם געביט קיין שום ערנסטע אַרבעט נישט פאַראַן. די ווערק פון שטערנ־בערג, קרויסהאַר, מאציעיעווסקי, פערלעס, ל. גומפּלאָוויטש און ה. נוס־

בוים — ווערק, וואָס זענען ביז דעמאָלט געווען די הויפּט־קוואַלן פון אַלע ידיעות וועגן יידן אין מיטלאַלטער, רייסט ער אַרונטער, ווייל זיי זענען בלויז איבעראַרבעטונגען פון דעם פאַרעלטערטן ווערק פון טשאַצקי „אַפּהאַנדלונג איבער די יידן". אַזוי אַרום — פירט שיפּער אויס — איז דאָס געביט פון דער ווירטשאַפּטס־געשיכטע פון יידן אין פוילן כמעט אַ פולשטענדיק נישט באַשריבן בלעטל.

אין זיינע שטודיעס האָט ער דעריבער געמוזט אָנהייבן פון סאָמע בראשית. ער האָט זיך כמעט אויסשליסלעך געשטיצט אויף די אַרכיוו־מאַטעריאַלן וואָס ער האָט באַארבעט מיט זיין מעטאָדע פון גרינטלעכער אַנאַליזע און סינ־טעזע און ער האָט אַרויסבאַקומען אַ שלימותדיק בילד פונעם יידישן לעבן אין מיטלאַלטערלעכן פוילן.

שיפּער האָט אַריינגעבראַכט אַ נייע וועגדונג אין דער פראַגע פון דער אָפּשטאַמונג פון די פוילישע יידן. מיט דער הילף פון זיין אַנאַליטישן מע־טאָד האָט ער זיך באַמיט צו דערווייזן, אַז די עלטסטע יידישע איינוואַנדע־רונג קיין פוילן איז געקומען פון מזרח, דהיינו פונעם כוזרים־לאַנד. דער עלעמענט, וואָס איז פון דאָרט געקומען, איז געווען אַן אַגראַרישער און אויך אין פוילן האָט ער זיך פאַרנומען מיט ערד־אַרבעט. אַן ערך אין דער זעלבער צייט באַווייזן זיך אין פוילן אויך מערבדיקע יידן. דאָס זענען די א"ג ראָדא־ניטן, וועגן וועלכע עס איז שוין געווען אַ רייד. אָבער פאַר די דאָזיקע וואַנדערנדיקע סוחרים איז פוילן נישט געווען דאָס היימלאַנד, נאָר איינס פון די טראַנזיט־לענדער אויף זייערע וויטע נסיעות. ערשט ביים סוף פונעם 11טן יאָרהונדערט האָבן זיך באַווייזן אין פוילן יידישע אימיגראַנטן פון מערב, פון בעמען, דייטשלאַנד און אפילו פון די ווייטע מערבדיקע לענדער.

דער אמת איז, אַז שיפּער איז נישט געווען דער ערשטער וואָס האָט אַנטדעקט די איינוואַנדערונג פון די כוזרים קיין פוילן. נאָך פאַר אים האָט דער יונג־פאַרשטאַרבענער פויליש־יידישער היסטאָריקער, מאַקסימיליאַן גומ־פּלאָוויטש, אין זיין בוך „די התחלה פון דער יידישער אמונה אין פוילן" (1903) אַוועקגעשטעלט די טעאָריע, אַז פוילישע יידן זענען אייניקלעך פון די כוזרישע גרים. גומפּלאָוויטש האָט זיין טעאָריע נישט געטוג באַגרינדעט און דעריבער האָבן זי די היסטאָריקער נישט געגומען ערנסט. אָבער שי־פּערס טעזע וועגן די כוזרים איז פון אַ גאַנץ אַנדערן מין, ווייל ער זאָגט נישט, אַז די פוילישע יידן שטאַמען דירעקט אָפּ פון די כוזרים, נאָר ער דערווייזט מיט ראיות, אַז בעת פוילנס פאַרצייטיקער תקופה האָבן זיך שוין דאָרט באַזעצט כוזרישע יידן. פון דעם איז קלאָר, אַז אין דער באַשאַפונג פונעם פוילישן יידנטום האָבן די כוזרישע יידן אַ געוויסן חלק.

כדי צו באַגרינדן די דאָזיקע טעאָריע ברענגט שיפּער באַווייזן פון צוויי־ערליי מקורים. ערשטנס: פון נעמען פון דערפער, אַזעלכע ווי „קאָזאַרי", „קוזרי", „כאַזאַרי" אד"גל. דערפער מיט אַזעלכע נעמען זענען אין אַמאָליקע צייטן געווען אין אַ זייער גרויסער צאָל, אַ סך פון זיי עקסיסטירן נאָך ביים היינטיקן טאָג און זיי צעשפּרייטן זיך אין אַ ברייטן פּאַס, אַנהייבנדיק פונעם

קאַווקאַז, איבער אוקראַינע, פוילן, דרום־קאַרפאַטישע לענדער ביז עסטרייך. דער דאָזיקער פּאַס צייכנט אָן דעם פּאַרנעם פון דער אַמאָליקער כוזרישער אימיגראַציע. צווייטנס: פון אויפשריפטן אויף אַלטע מצבות, וואָס זענען אַנטדעקט געוואָרן אין פּאַרשידענע לענדער און וואָס זאָגן עדות אויף די אַמאָליקע השפּעות פון די כוזרים און זייער אימיגראַציע אין די לענדער פון מזרח אוּן מיטל־אייראָפּע.

די כוזרישע טעאָריע האָט בשעתה אַרויסגערופן אַ שטאַרקע קעגנערשאַפט מצד יענע היסטאָריקער, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז די פוילישע יידן שטאַמען אויסשליסלעך פון מערב־אייראָפּעאישע יידן. די דאָזיקע היסטאָריקער (מיט ד״ר מאיר באַלאַבאַן בראש) האָבן אָפּגעפרעגט שיפערס אַלע באַווייזן, וואָס דאַרפן באַגרינדן זיין טעאָריע וועגן די כוזרישע יידן. אויך אין די אָרטאָ־דאָקסישע קרייזן האָט שיפערס טעאָריע אַרויסגערופן גרויס אויפרעגונג. די אָרטאָדאָקסן האָבן געטענהט, אַז עס איז פשוט אַ חילול השם צו זאָגן, אַז יידן אין פוילן שטאַמען פון גרים. עס דאַרף אָבער אונטערגעשטראָכן ווערן, אַז די טענות פון די אָרטאָדאָקסן זענען אין דעם פאַל נישט געווען קיין באַגרינדעטע. שיפערס טעאָריע האָט אַ שייכות נישט צו די כוזרישע גרים, נאָר צו יידן, וועלכע זענען אין פריען מיטלאַלטער פון פּאַרשידענע לענדער געקומען אין כוזרים־לאַנד און אָנטרעפנדיק אַ גינסטיקן פּאָליטישן רעזשים, האָבן זיי זיך דאָרט באַזעצט. די אייניקלעך פון די דאָזיקע איינגעוואַנדערטע יידן האָבן, לויט שיפערס טעאָריע, געזאָלט אויסוואַנדערן פונעם כוזרים־לאַנד נאָך דעם, ווי די מלוכה איז צעשטערט געוואָרן. אַזוי אַרום האָבן זיך נישט וועגן גרים, נאָר וועגן אמתדיקע כוזרישע יידן. שיפער האָט אין זיין שפּעטערדיק ווערק „די קולטור־געשיכטע פון די יידן אין פוילן בעתן מיטלאַלטער״ (1926) ווייטער אַנטוויקלט די דאָזיקע טעמע און האָט פאַר־טיידיקט זיין טעאָריע. אָפּילו אין דער „יידישער געשיכטע (ווירטשאַפטס־גע־שיכטע״), וואָס איז זיין הויפּט־ווערק אויפן היסטאָריאָגראַפישן געביט, האָלט ער אונטער זיין פריערדיקן שטאַנדפונקט און ער זאָגט וועגן דעם אָנהייב פון די ישובים אין אונגאַרן, פוילן און רייסען אָט אַזוי: „די מזרחדיקע אייר־וואַנדערונגס־כוואַליע ברענגט אַריין אין לאַנד דער עיקדשט כוזריש־יידישע עלעמענטן און איז עלטער ווי די איינוואַנדערונג פון מערב וואָס באַשטייט פון אשכנזישע יידן״ (באַנד 2, זייט 89).

אַ צווייטע פראַגע וואָס ווערט אין שיפערס „שטודיעס״ שלימותדיק פאַרענטפערט איז די פראַגע פון די פריווילעגיעס וואָס יידן האָבן באַקומען פון די פוילישע הערשער. ביים ציטירן די טעקסטן פון די פריווילעגיעס שטיצט זיך שיפער אויף דעם ווערק פון פ. בלאַך „די געשיכטע־פריווילעגיעס פון די פוילישע יידן״ (דייטש), אין וועלכן עס ווערט אויף אַ געוויסנהאַפטן אופן איבערגעגעבן דער נוסח פון די פריווילעגיעס. די קלאַסישקייט פון שיפערס באַארבעטונג פון די פריווילעגיעס באַשטייט אין דער פאַרגלייכונגס־מעטאָדע וואָס ער וועגדט דאָ אָן. די באַזונדערע פאַראַגראַפן פון דער פּוי־לישער פריווילעגיע פאַרגלייכט ער אויפן אָרט מיט די אַנטשפּרעכנדיקע פּאַ־

ראגראפן פון דער עסטרייכישער און אונגאַרישער, וואס האבן דער פוילישער געדינט ווי אַ מוסטער. פון אט דער דאזיקער פאַרגלייכונג קומען אַרויס גאָר אינטערעסאַנטע רעזולטאַטן. עס זעט זיך קלאָר אַרויס, אַז וואס שייך דעם רעכטלעכן מצב פון די יידן אין פוילן האָט די ערשטע פריווילעגיע פון באָלעסלאָוו דעם קאלישער אים נישט פאַרבעסערט נאָר דווקא פאַרערגערט. פאַר דער פריווילעגיע זענען יידן אין פוילן געווען אַ פולשטענדיק פרייער עלעמענט. והא־ראיה, זיי האָבן נישט געהאַט דאָס רעכט צו האָבן שקלאַפן. די פריווילעגיע פון באָלעסלאָוו דעם קאַלישער פירט אַריין, לויטן מוסטער פון מערב, אַ ספּעציעלן טעכנישן טערמין פאַר דער באַצייכענונג פון דער רעכטלעכער לאַגע פון יידן. די יידן זענען „סערווי קאמערע", וואס מיינט קאַמער־קנעכט, אַדער מיט אַנדערע ווערטער: זיי הערן אויף צו זיין פריי און ווערן דאָס אייגנטום פונעם קעניגלעכן אוצר.

אין די „שטודיעס" האָט שיפּער אָנגעצייכנט אַ בילד פון דער יידישער מלאכה און האַנדל אינעם מיטלאַלטערלעכן פוילן. ער האָט דערוויזן, אַז אַזוי לאַנג ווי די ווירטשאפט פון פוילן איז געשטאַנען אויף אַ נידעריקער מדרגה, האָבן יידן געגאָסן פון פרייהייט אין זייער ווירטשאַפטלעכער טעטיקייט. נאָך דעם אָבער ווען די שטעט זענען קאָלאָניזירט געוואָרן דורך דייטשן און בפרט ווען זיי האָבן דערגרייכט אַ העכערע עקאָנאָמישע פאָזיציע, האָט זיך אָנגעהויבן די אַרויסשטויסונג פון יידן פון די באַזונדערע צווייגן פון האַנדל און מלאכה. אַזוי אַרום איז פאַר יידן געבליבן פריי בלויז דאָס קרעדיט־געשעפט.

נישט נאָר מיט אַלגעמיינע שילדערונגען פאַרנעמט זיך שיפּער אין זיינע „שטודיעס". אין הסכם מיט זיין באַגער צו געפינען דעם ייד פון אַ גאַנץ יאָר זיצט ער במשך פון יאָרן אין די אַרכיוון און זוכט שפורן פון מענטשן, וואס האָבן אַמאָל געלעבט און געשאַפן. ער געפינט זיי און ער רופט אָן ביי נעמען די יידן פון אַמאָל. ער דערציילט וועגן זייער טאָגטעגלעכן לעבן און וועגן זייערע מעשים. ער איז — קען מען זאָגן — דער אַנטדעקער פונעם באַנקיר לעווקאָ און זיין משפחה. כאָטש דעם נאָמען לעווקאָ האָט נאָך פריער דער־מאָנט ע. מיללער אין זיין אַרבעט „די יידן אין קראָקע אין דער צווייטער העלפט פונעם 14טן י"ה", האָט אָבער מיללער חוץ דעם נאָמען נישט געוואוסט מער גאָרנישט צו זאָגן וועגן לעווקאָן. ערשט שיפּער האָט אַ גאַנצן שלל מאַטעריאַלן וועגן אים אַרויסגעבראַכט אויפן טאָגליכט. און נישט בלויז לעווקא. אויך די נעמען פון אַזעלכע יידן ווי וואָלטשקאָ, דעטקא, יעקב סלאמ־קאָוויטש און אַנדערע פשוטע און נישט געלערנטע יידן, וואס האָבן זייער אַ סך דערגרייכט אויפן עקאָנאָמישן געביט, האָט שיפּער פאָפולאַריזירט צווישן דער יידישער אינטעליגענץ אין פוילן. שיפּערס „שטודיעס" דאַרפן דעריבער באַטראַכט ווערן נישט בלויז ווי אַ ווערק פון אַ וויסנשאַפטלער, נאָר אויך ווי אַ ווערק פון איינעם, וואס איז צוזמענגעוואָקסן מיר דער יידי־שער פאָלקסמאַסע. עס איז דאָס ווערק פון שיפּערן, דעם יידישן פאָלקס־מענטש.

3.

אין דער פועלי־ציוניסטישער באַוועגונג

די צייט וועז שיפער איז אַרײַנגעטראָטן אין „פועלי־ציון" קען מיט פולער זיכערקייט נישט פעסטגעשטעלט ווערן. די ערשטע שפורן פון שיפערס אָפּ־ציעלער צוגעהעריקייט צו דער פּאַרטיי שטאַמען פונעם יאָר 1910. אין דער פועלי־ציוניסטישער וואָכנצייטונג „דער יודישער אַרבעטער" פונעם 24—26סטן אָקטאָבער 1910 איז פּאַראַן שיפערס אַ באַגריסונג צום „5טן פּאַרטיי־טאָג פון פועלי־ציון" אין עסטרייך. אָבער שיפערס אַ יוגנט־פריינד, ה׳ העניג, וועלכער איז אַ וועטעראַן פון דער פועלי־ציון־אַרגאַניזאַציע אין טאַרנע, גיט איבער אין זיין גבית־עדות (דער שרייבער פון דער דאָזיקער מאַנאָגראַפּיע האָט די גבית־עדות באַקומען פון אינזש׳ אַנשל ריים אין ישראל), אַז אַרום חנוכה־צייט 1909 האָט שיפער דאָס ערשטע מאָל באַזוכט די טאַרנעווער אַרגאַניזאַציע און ער האָט דעמאָלט געמאָלדן זיין גרייטקייט מיטצוארבעטן אין דער אַרגאַניזאַציע. זינט דעמאָלט האָט שיפער אַרויסגעוויזן אַן אומגעהויער־גרויסע אַקטיווויטעט אין דער פּאַרטיי־אַרבעט. ער האָט געהאַלטן אַ סך רעפעראַטן, געשאַפן אָוונט־קורסן, פּאַך־גרופּעס און אַ דראַמאטישע סעקציע. ער האָט אויך געגרינדעט א ביבליאָטעק, וועלכע איז מיט דער צייט אויסגעוואקסן צו דער גרעסטער יידישער ביבליאָטעק אין טאַרנע. אַן ערך די זעלבע צייט גיט אַן יעקב קענער אין זיין בוך „קווערשניט", דאָקגן ד״ר ש. סאָקאָל, אַ פועלי־ציוניסטישער וועטעראַן פון גאַליציע, זאָגט בפירוש (אין זיין אַרטיקל אין „דער יידישער קעמפער" פונעם 11טן יוני 1943), אַז שיפערס טעטיקייט אין „פועלי־ציון" פאַלט אויס אין דער צייט צווישן 1910 און 1920.

אין יאָר 1909 האָט שיפער געוואוינט אין טאַרנע. ער האָט געאַרבעט אַלס אַפּליקאַנט ביים אַדוואָקאַט ד״ר אברהם זאַלץ, וועגן וועלכן עס איז שוין געווען אַ רייד. שיפערס אָנשליסן זיך אין דער פּאַרטיי איז געווען אַ וויכטיק געשעעניש נישט בלויז פאַר דער לאָקאַלער אַרגאַניזאַציע אין טאַרנע. ער איז גלייך צוגעצויגן געוואָרן צו דער מיטאַרבעט אין דער צענטראַלער לייטונג פון דער גאַליצישער פּאַרטיי, וואָס האָט געהאַט איר זיץ־אָרט אין לעמבערג. דאָרט זענען אויך אַרויסגעגעבן געוואָרן די צוויי פּאַרטיי־אַרגאַנען: „דער יודישער אַרבעטער", אַ וואָכנבלאַט אין דער יידישער שפּראַך, און „נאַשע האַסלאַ", אַ פּעריאָדישע יוגנט־אויסגאַבע אויף פויליש. צו דער דעמאָלטיקער פירערשאַפט פון דער פועלי־ציון־פּאַרטיי אין גאַליציע האָבן געהערט אַזעלכע פערזענלעכקייטן ווי שלמה קאַפּלאַנסקי, ד״ר מאַקס ראָזנפעלד, בערל לאָקער, א. ל. שוסהיים א״א. וועז שיפער איז צוגעטראָטן צו דער לייטונג, איז אים איבערגעגעבן געוואָרן דער קולטור־דעפּאַראַט. ער האָט די דאָזיקע אַרבעט אָנגענומען מיט גרויס צופּרידנקייט, ווייל דאָס דאָזיקע געביט האָט אים צום מייסטן אינטערעסירט. בעת די איבעריקע פירער פון

דער פאַרטיי זענען געווען פאַרקאַכט אין דער פאָליטישער אַרבעט, האָט זיך שיפער איז נישט בלויז געווען דער אַרגאַניזאַטאָר פון דער יוגנט־אַר־גאַניזאַציע, נאָר ער האָט זיך פערזענלעך אָפגעגעבן מיט דער דערציאונגס־אַרבעט. ער האָט מיט דער יוגנט פאַרבראַכט און זי געלערנט. ער האָט סיי צו דער סטודענטישער און סיי צו דער אַרבעטער־יוגנט געהאַט אַ נאָענטע בריידערלעכע באַציאונג, געדוצט זיך מיט אַלעמען ,ווי אַ פשוטער חבר, כאָטש ער איז שוין דעמאָלט געווען אַן אָנערקענטער וויסנשאַפטלער.

אין יאָר 1910 האָט ער איבערגענומען די רעדאַקציע פון „נאַשע האַסלאָ". אַ ביסל שפּעטער איז ער אַ געוויסע צייט אויך געווען דער רעדאַקטאָר פון „דער יודישער אַרבעטער". אין יענער צייט קומט שוין ביי אים בולט צום אויסדרוק זיין האַרציקע באַציאונג צו יידיש און צו דער יידישער קולטור, הגם מע קען מיט זיכערקייט פעסטשטעלן, אַז זיין אינטערעס צו יידיש האָט זיך אָנגעהויבן אַ לאַנגע צייט פריער. שיפּער אַליין האָט געזאָגט אַז די ליבשאַפט צו יידיש האָט ער איינגעזאַפּט מיט דער מאַמעס מילך. פונעם טאַטנס צד — האָט ער זיך אויסגעדריקט — פון זיינע לומדיש־רבנישע זייטדעס האָט ער גערשענט די נייגונג צום לערנען און פאָרשן, פון דער מאַמעס צד — די ליבשאַפט צו יידיש.

נאָך אין די סטודענטישע צייטן האָט ער איבערגעזעצט אויף פויליש אייניקע זאַכן פון מענדעלען, שלום־עליכמען און פרצן, ווי אויך עטלעכע לידער פון אברהם רייזען. אָבער אין יאָר 1908 האָט ער שוין צום אויסדרוק געבראַכט זיין שטעלונג לגבי דער וויסנשאַפטלעכער פאָרשונג פון דער יידישער שפּראַך. אָט געפינען מיר אין רייזנס זשורנאַל „קונסט און לעבן" (וואַרשע 1908) זיינע באַמערקונגען צו דער געשיכטע פון דער יידישער שפּראַך, געשריבן אויפן ראַנד פון אַרטיקל אין די „ליטעראַרישע מאַנאַטסשריפטן". אין דעם זעלבן יאָר איז דערשינען נאָך אַ צווייטע אַרבעט „וועגן דעם יידישן רענעסאַנס", געדרוקט אין „ליטעראַרישע מאַנאַטסשריפטן" (ווילנע 1908).

דער געדאַנק צו פאָרטיפן די פאָרשונג אויפן געביט פון דער יידישער שפּראַך דערוועקט זיך ביי שיפּערן אונטער דער השפּעה פון בער באָראָכאָוו, דעם באָגרינדער און אידעאָלאָג פון דער פּועלי־ציון־באַוועגונג און דעם אויסגעצייכנטן יידישן פילאָלאָג. טאַקע אים ווידמעט שיפּער זיין ערשטע וויכטיקערע אַרבעט וועגן יידיש וואָס איז געווען גדרוקט אין דעם יובל־נומער פון „דער יודישער אַרבעטער" (לעמבערג, 25סטן דעצ' 1913) אונטערן קעפּל „אַ נייע תקופה אין אונדזער קאַמף פאַר יידיש". די דאָזיקע אַרבעט אַנטהאַלט אַ ריי באַטראַכטונגען אין שייכות מיטן ערשטן בוך פונעם „פּנקס", וואָס ש. ניגער האָט אין יאָר 1913 אַרויסגעגעבן אין ווילנע. אָבער אין זיינע באַטראַכטונגען באַגרענעצט זיך נישט שיפּער צו קריטישע באַמערקונגען, נאָר ער ברענגט אַרויס אין אַ ברייטן פאָרנעם זיין אייגענעם צוגאַנג און זיין באַציאונג צו דער דאָזיקער פראַגע.

בעת מע לייענט די ארבעט זעט מען בפירוש, אז אין דער דיסקוסיע וועגן יידיש און העברעאיש זענען אין משך פון דער צייט, צווישן 1913 און היינט, נישט פארגעקומען קיין גרויסע ענדערונגען, ד"ה: די אביעקטיוע באדינגונגען האבן זיך — צום באדויערן — זייער שטארק געענדערט צוליב דעם חורבן פונעם איראפעאישן יידנטום, אבער די קעגנערשאפט צו יידיש מצד געווייסע קרייזן און דער אופן ווי די דאזיקע קעגנער ארגומענטירן זייער שטאנדפונקט זענען נאך כסדר די זעלבע.

שיפער שרייבט וועגן דער „געאלאגיע פונעם יידישן גייסט" און ער ווייזט אן, אז יידיש איז אנגעוואקסן ווי א דיקע שיכט אין דעם געאלאגישן געבוי פונעם יידישן גייסט. צענדלינגער יידישע דורות האבן געטראכט און געשאפן אויף יידיש, די קלאסיקער פונעם יידישן ווארט, מענדעלע, שלום־עליכם און י. ל. פרץ, האבן זי דערהויבן צו דער מדרגה פון א ליטעראריש־שער שפראך. די שפראך־פאליטיק פון די העברעאיסטן, וואס איגנארירן יידיש, צילט צום אריבערשפרינגען די דאזיקע אנגעוואקסענע שיכט און צום צוריקקערן זיך צום גראניט־שטיין. „אזא שפרונג — זאגט שיפער — איז נישט מעגלעך און די העברעאישע שפראך־פאליטיק באגייט א טעות, מיינענדיק אז צו די גראניט־שיכטן וואס ס'בילדן די צייטן פון אונזער זעלבשטענדיקער עקסיסטענץ אויף אונדזער מוטער־ערד אין ארץ־ישראל, זענען נישט צוגעקומען קיין קאלך און מארמאר־שיכטן, וואס ס'בילדעט די געשיכטע פון גלות".

דעריבער שטעלט שיפער ארויס די פאדערונג אז סיי אין ארץ־ישראל און סיי אין גלות זאלן ביידע שפראכן האבן דאס פולע רעכט צו אנטוויקלען זיך אויף א פעדעראליסטישן יסוד. „טענהט מער נישט וועגן אויסשליסלעך־קייט — רופט ער צו די העברעאיסטן — און שאנעוועט דאס רעכט פונעם יחיד ארויסצוזאגן זיך אין איינער אדער אין דער צווייטער שפראך פונעם יידישן פאלק!"

כמעט א האלבער יארהונדערט טיילט אונדז אפ פון דער צייט ווען שיפער האט געשריבן די דאזיקע ווערטער, אבער עס זעט אויס ווי קיין זאך וואלט זיך נישט געענדערט. זיין ארגומענטירונג וואלט זיך גוט געפאסט פאר דער דיסקוסיע וואס ווערט ביים היינטיקן טאג געפירט ארום דער פראגע פון יידיש אין מדינת־ישראל.

די דיסקוסיע וועגן יידיש און העברעאיש איז נאר א טייל פון דער בא־האנדלטער ארבעט „א נייע תקופה אין אונדזער קאמף פאר יידיש". אינעם ווייטערדיקן טייל פון דער ארבעט באהאנדלט שיפער די פראגע פון דער אויפגאבע פון דער וויסנשאפט בנוגע דער יידישער שפראך. ער ווייזט אן אז דער אנהייב פון דער יידיש־פילאלאגישער פארשונג איז געמאכט געווארן דורך זשיטלאווסקין, באראכאוון, עליאשעוון, ניגערן א"א. דאס ערשטע בוך פונעם „פנקס" איז א שיינער אויסדרוק פון דעם דאזיקן אנהייב. אבער די דאזיקע ארבעט דארף פארגעזעצט ווערן, כדי עס זאל דערגרייכט ווערן דער ציל, וואס דער „פנקס" האט פאר זיך געשטעלט: „דאס נאציאנאליזירן און

הומאַניזירן די יידישע שפּראַך און באַרייכערן זי אַזוי וויַיט, אַז זי זאָל קענען אויסדריקן אַלע דערשיינונגען פונעם יידישן שאַפן און זי זאָל קענען אַרייַנ־נעמען אינעם רשות פונעם יידישן פאָלק אַלע קולטור־ווערטן". פון שיפּערס ענטוזיאַזם, מיט וועלכן ער באַגלייט די דאָזיקע פאַרמולירונג, קען מען זיך משער זיין אַז אויך ער אַליין וועט נישט בלייבן אָן דער זייט בעת עס וועט געמאַכט ווערן דער גרויסער אָנשטרענג.

אין דער באַהאַנדלטער אַרבעט געפינען מיר גאַנץ באַדייטנדיקע רמזים אויף שיפּערס צוקונפטיקע אַרבעטן. דעם ערשטן רמז געפינען מיר אין זיין פאָלעמיק מיט דובנאָוון און ב. רובינשטיינען וועגן די ערשטע שפּורן פון דער יידישער שפּראַך אין פוילן און ליטע. דובנאָוו האָלט, אַז זינט דעם 16טן י"ה איז די אומגאַנג־שפּראַך פון די יידן אין פוילן און ליטע געווען יידיש. דאָקעגן וווייזט אויף ב. רובינשטיין אַז אין ליטע האָבן די יידן נאָך אינעם 17טן י"ה געריידט רוטעניש. שיפּערס מיינונג איז, אַז ביידע זענען נישט געווען, וויַיל די אומגאַנג־שפּראַך ביי יידן אין פוילן און ליטע איז נאָך אינעם 15טן י"ה געווען יידיש. אין יענער צייט אָפּעריירט שיפּער נאָך נישט מיט דער גלענצנדיקער מאַטעריאַלן־זאַמלונג, מיט וועלכער ער וועט מיט יאָרן שפּעטער דערשיינען פאַר דער עפּנטלעכקייט און דערווייַזן די ריכטיקייט פון זיין מיינונג.

אַ צווייטער רמז איז דאָרט פאַראַן וועגן זיין צוקונפטיקער אַרבעט אויפן געביט פון דער טעאַטער־געשיכטע. פאָפערנאָ האָט אָפּגעדרוקט אינעם „פנקס" אַן אַרבעט א"נ „די ערשטע יידישע דראַמע און דער ערשטער יידי־שער ספּעקטאַקל". פאָפערנאָ דערציילט דאָרט וועגן אַן אויפּפירונג פון עטינ־גערס „סערקעלע" אינעם יאָר 1862 מיט דער באַטיליקונג פון א. גאָלד־פאָדן. פאָפערנאָ באַמערקט דערביי, אַז דאָס איז געווען דער ערשטער יידי־שער ספּעקטאַקל.

שיפּער פרעגט אָפּ פאָפערנאָס מיינונג, אַז דאָס איז געווען דער ערשטער יידישער ספּעקטאַקל. ער דערציילט וועגן פאַראַנענע מאַטעריאַלן, וואָס באַווייזן אַז אין יאָר 1837 זענען אין וואַרשע פאָרגעקומען סצענישע פאָרשטעלונגען אויף יידיש. אָבער אויך שיפּערס קאָרעגירטע מיינונג וועט, אין ליכט פון זיין גרויסער אַרבעט, וואָס וועט דערשיינען מיט 13 יאָר שפּעטער, אויסקומען נאָאיוו און נישט פולשטענדיק, וויַיל אין דער דאָזיקער צוקונפטיקער אַרבעט וועט ער שילדערן אַ יידיש טעאַטער וואָס האָט געשפּילט נאָך אינעם 16טן י"ה. נאָר פון דעסטוועגן דאַרף מען נישט אַוועקמאַכן מיט דער האַנט די פאָלעמיק מיט פאָפערנאָ. עס איז דאָך גאַנץ מעגלעך אַז דאָס האָט שיפּערן געגעבן דעם ערשטן אימפּולס צו פאָרשן די געשיכטע פונעם יידישן טעאַטער.

„אַ נייַע תקופה אין אונדזער קאַמף פאַר יידיש" קען אויך באַטראַכט ווערן ווי דער סטאַנדאַרד־אַרטיקל, וואָס ברענגט צום אויסדרוק די אָפּיציעלע שטעלונג פון דער „פּועלי ציון"־פאַרטיי צו דעם פּראָבלעם פון יידיש. דער דאָזיקער פאַקט פאַרמינערט נישט אין קיין שום פאַל דעם אינדיווידועלן כא־ראַקטער פון דער דאָזיקער אַרבעט. דערפאַר זאָגט ער אָבער עדות אויף

דעם אַז אין פּראַגן פון קולטור איז שיפּער דער טאָן־געבער אין דער גאַ־ליצישער פּאַרטיי. מיט אַנדערע ווערטער קען דאָס זעלבע געזאָגט ווערן אַזוי: די שטעלונג פון דער פּאַרטיי צו דער פּראַגע פון יידיש דעקט זיך פולשטענדיק מיט דער שטעלונג פון ד״ר יצחק שיפּער.

אין שייכות דערמיט רוקט זיך אַרויס אַן אינטערעסאַנטע פּראַגע: איז שיפּער צוגעטראַכט צו דער „פּועלי ציון״־פּאַרטיי צוליב דעם, ווייל די פּאַרטיי האָט אויסגעדרוקט זיין אינדיווידועלע שטעלונג צו יידיש, אָדער האָט שיפּער אָנגענומען די דאָזיקע שטעלונג אַלס פּועל יוצא פון זיין צוטרעטן צו דער פּאַרטיי? כדי צו באַקומען דעם ענטפער אויף דער דאָזיקער פּראַגע דאַרף מען זיך דערמאָנען אַז שיפּערס ליבשאַפט צו יידיש האָט זיך אָנגעפלעקט נאָך פריער, אַ לאַנגע צייט אידער ער איז געקומען צו די „פּועלי ציון״. אויך שפּעטער, ווען שיפּער האָט פּאַרלאָזט די רייען פון „פּועלי־ציון״, האָט זיך זיין באַציאונג אויף קיין האָר נישט געביטן. עס איז אויך זיכער אַז אין די יאָרן פּאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז שיפּער געווען אַ סך מער פּאַראינטערעסריט מיט קולטור־ענינים ווי מיט פּאָליטישע פּראָבלעמען. דעריבער קען מען באַהויפטן אַז זיין באַציאונג צו יידיש איז נישט קיין פּועל יוצא פונעם אָנשליסן זיך אין די „פּועלי ציון״, נאָר פּאַרקערט, צו דער פּאַרטיי איז ער געקומען מיט זיינע פעסט־אויסגעפורעמטע איבערצייגונגען.

אַרום דעם פּראָבלעם פון יידיש איז אין יענער צייט אין גאַליציע אָנגעגאַנגען אַ פּאַרביטערטער קאַמף. נישט בלויז די אידעאישע אַסימילאַטאָרן, די פּאָליאָקן פון משהס גלויבן וואָס האָבן געהאַלטן די מאַכט אין די קהילות, האָבן באַקעמפט די יידישע שפּראַך, נאָר אויך די אַלגעמיינע ציוניסטן האָבן געווארפן די לאָזונג אַז די אויסשליסלעכע שפּראַך פונעם יידישן רענעסאַנס איז העבדעאיש. אַזוי אַרום איז די „פּועלי ציון״ מיט איר אידעאָלאָגיע פון צוויי שפּראַכן געשטעלט געווארן פּאַר אַ קאַמף אויף צוויי פּראָנטן. די „פּועלי ציון״ האָבן — קען מען זאָגן — דעם קאַמף אויסגעהאַלטן. צו הילף איז זיי געקומען דער געזונטער אינסטינקט פון די יידישע מאַסן וואָס זענען געבליבן געטרייַ דער יידישער שפּראַך. די סטודענטישע יוגנט, וואָס איז פּאַרפּוילישט געווארן אין די שולן, האָט געמוזט זיך אומקערן צום יידישן לשון. מען האָט אָנגעהויבן לייענען יידישע ביכער, עס איז געוואָקסן דער אינטערעס פּאַר דער יידישער ליטעראַטור.

שליסלעך, האָבן די אַלגעמיינע ציוניסטן געמוזט נאָכגעבן. זיי האָבן דערקלערט אַז יידיש איז די צייטווייליקע שפּראַך פונעם יידישן פּאָלק אין גלות. בעת דער פּאָלקסציילונג אין יאָר 1910 האָבן אַלע נאַציאָנאַלע פּאַר־טייען צוזאַמען געוואָרפן די לאָזונג, אַז מע זאָל דעקלאַרירן יידיש ווי די מוטער־שפּראַך. נישט קוקנדיק אויף די שטראָפן וואָס די רעגירונג האָט געדראָט אַרויפצולייגן אויף יעדן וואָס וועט דעקלאַרירן יידיש אַלס מוטער־שפּראַך (די רעגירונג האָט נישט אנערקענט יידיש ווי אַ שפּראַך), האָבן דעמאָלט מער ווי 50 פּראָצענט פון דער יידישער באָפעלקערונג פּאָרשריבן

יידיש אין זייערע פרעגבויגנס. דאָס איז געווען אַ געוואַלדיקער נצחון פון דער יידישער שפּראַך. אין דעם דאָזיקן נצחון האָט די „פּועלי ציון" געהאַט אַ גרויסן חלק, ווייל זי האָט דעם קאַמף סטימולירט און אַרגאַניזירט. די גנצע צייט האָט די פּועלי־ציוניסטישע פּרעסע אָפּגעגעבן פּלאַץ פאַר פּראָבלעמען פון יידישער קולטור און ליטעראַטור.

אין דער צייט, וועלכע שיפּער איז געשטאַנען בראש פון דער קאַמפּאַניע פאַר יידיש, האָט ער אויסגעברייטערט זיין אינטערעסן־ספּערע אין דער געשיכטע־פאָרשונג. ביז דעמאָלט האָט ער זיך פאַרנומען מיט פּאָרשונגען וועגן דער ווירטשאַפּטס־געשיכטע. איצט האָט ער אָנגעהויבן צו פּאָרשן פּראָבלעמען פון דער יידישער קולטור־געשיכטע. אין יאָר 1912 דערשיינט זיין אַרבעט וועגן משומדים אין פוילן ביזן יאָר 1569 (פּוילישׁ). אינעם יאָר 1913 דער־שיינט אַ גאַנצע ריי פון זיינע אַרבעטן אויף קולטור־געשיכטלעכע טעמעס. פון די דאָזיקע אַרבעטן איז כדאי צו דערמאָנען: „די פּוילישׁ־ליטווישע יידן און פּאַלעסטינע אין די יאָרן 1531—1821" (לעמבערגער טאָגבלאַט — יידיש), „דער הומאַניזם און די יידנפּראָגע אינעם 5טן י"ה" („מוריה" — פּוילישׁ), און די אָפּהאַנדלונג וועגן דעם קאַמף קעגן אַנטיסעמיטישע רכילות פון פּאָליאַקן („מוריה" — פּוילישׁ).

אָבער דאָס הויפּטגעוויכט פון שיפּערס אַרבעטן פון יענע יאָרן ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה ליגט נאָך כסדר אויף דער ווירטשאַפּטס־געשיכט־לעכער טעמע. די רוסישׁ־יידישע ענציקלאָפּעדיע אין מאָסקווע האָט אַרויס־געגעבן אַ פיל־בענדיק ווערק „די געשיכטע פונעם יידישן פּאָלק" (רוסישׁ). דער עלפּטער באַנד פונעם דאָזיקן ווערק איז געווען באַשטימט פאַר דער געשיכטע פון יידן אין פוילן ביזן סוף פונעם 18טן י"ה. אין דעם דאָזיקן באַנד, וואָס איז דערשינען ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה, אינעם יאָר 1914, האָט זיך שיפּער באַטייליקט מיט עטלעכע אַרטיקלען, וואָס צייכענען זיך אויס מיט אַ זעלטענער סיסטעמאַטישקייט און הויכן וויסנשאַפּטלעכן ניווא. עס איז דאָרט פאַראַן אַן אַרבעט וועגן יידישע שטייערן, צווישן אַרבעטן, געשריבענע צוזאַמען מיט ד"ר מ. ווישניצער, וועגן דער עקאָנאָמישער לאָגע פון יידן אין פוילן און אַ פערטע אַרבעט (דער מחבר איז שיפּער אַליין) וועגן דער צעשפּרייטונג פון יידן אין פוילן און ליטע פונעם 15טן ביזן 18טן י"ה.

באַזונדערס צייכנט זיך אויס די לעצטע אַרבעט מיט גרויס חריפות. אויף דעם יסוד פון די יידישע הייזער־שטייערן און פונעם קאָפּשטייער באַרעכנט שיפּער די צאָל פון יידן אין די באַזונדערע פּראָווינצן פון פוילן און ליטע און ער ווייזט די ענדערונגען פון דער דאָזיקער צאָל אין פאַרשידענע צייטן, די אויפשטייגן פון דער צאָל יידן און אירע ירידות. אַזאַ מין אַרבעט איז געווען די ערשטע אין אונדזער היסטאָריאָגראַפּיע און זי פאַרמאָגט נאָך ביים היינטיקן טאָג אַן אומגעהייערן ווערט פאַר דער יידישער היסטאָרישער סטאַטיסטיק.

ביים אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז שיפּער געווען 30 יאָר אַלט. אין דער דאָזיקער עלטער איז ער נישט געווען מיליטער־פליכטיק. די רוסישע אינוואַזיע האָט געהאַלטן אין אָנרוקן זיך אין גאַליציע און שיפּער

איז פונקט ווי די צענדלינגער טויזנטער אַנדערע גאַליציש׳ע יידן אַנטלאָפן קיין ווין. דאָרט האָט ער במשך פון צוויי יאָר געטיילט דעם ביטערן גורל פון יידישע פליטים. ער האָט אָבער געוואוסט ווי אַזוי פּראָדוקטיוו אויסצונוצן די צייט און די געלעגנהייט צו זיין ווידער אין ווין. די ווינער קהילה־ביבליאָטעק האָט געשמט מיט אירע רייכע זאַמלונגען פון יידישער געשיכט־לעכער ליטעראַטור. דאָרט האָט זיך שיפער אַוועקגעזעצט און מיט זיין אינגעבוירענער התמדה האָט ער געזומען זאַמלען מאַטעריאַלן פאַר זיין אַלגעמיינער יידישער ווירטשאַפּטס־געשיכטע. במשך פון די צוויי יאָר האָבן זיך ביי אים אָנגעזאַמלט צענדלינגער טויזנטער נאָטיצן און דער פלאָן פון זיין ווירטשאַפּטס־געשיכטע איז שוין דעמאָלט געוואָרן אויף אַזוי ווייט רייף, אַז ער איז צוגעטראָטן צו אַן אַרבעט וועגן דער אָנטוויקלונג פונעם יידישן עלעמענט זינט דעם פריען מיטלאָלטער ביזן סוף פונעם 18טן י״ה.

עס איז שיפערן אָבער דעמאָלט נישט באַשערט געווען צו פאַרענדיקן די דאָזיקע אַרבעט. אינעם דריטן מלחמה־יאָר, 1916, איז ער געפרופן געוואָרן צום מיליטער־דינסט און אַזוי איז דער וויסנשאַפטלער שיפער במשך פון איין טאָג פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן עסטרייכישן „לאָנדשטורמיסט״. מע קען זיך פאָרשטעלן, אַז קיין גרויסער מלחמה־העלד איז שיפער נישט געווען. אין די שפּעטערדיקע יאָרן פלעגט זיך שיפער וויצלען, אַז דער קיסר האָט אייגנעזען אַז אַן שיפערן וועט ער נישט קענען פאָרזעצן די מלחמה. דערפאַר האָט אים טאַקע דער קיסר געזומען אין שפּאַן.

א גאַנץ יאָר האָט זיך שיפער אָפּגעמאַטערט ווי אַן אינפאַכער סאָלדאַט. ערשט אין דעם לעצטן מלחמה־יאָר איז אים געלונגען אַרייַנצובאַקומען זיך אין דעם מיליטערישן געריכטס־דינסט. ער איז באַשטימט געוואָרן אַלס מיליטעריש׳ער ריכטער.

אין דער מלחמה־צייט האָט שיפער געהאַט זייער באַגרענעצטע מעג־לעכקייטן צו פאָרעפּנטלעכן זיינע אַרבעטן. דאָס רוב יידיש׳ע צייטונגען און זשורנאַלן איז אָפּגעשטעלט געוואָרן. די לעמבערגער „מוריה״ האָט זיך אפילו יאָ אַריבערגעטראָגן קיין ווין, אָבער עס האָט געזומען א לענגערע צייט ביז זי האָט אָנגעהויבן צו דערשיינען אויפן נייעם פלאַץ. אַזוי אַרום זענען פאָראַן בלויז געציילטע שיפערס אַרבעטן, וואָס זענען פאָרעפּנטלעכט געוואָרן אין דער מלחמה־צייט. אין די „מוריה״־העפטן פון יאָר 1917 געפינען מיר זיינע צוויי אַרבעטן. די ערשטע איז א פאַלעמישע אַרטיקל א״נ „יידן און גערמאַנער״, אָנגעשריבן אונטערן רושם פון דער שווערער לאָגע, איז וועלכער עס האָבן זיך געפונען די יידיש׳ע פליטים אין ווין. די צווייטע אַרבעט איז: „די פּוילישׁ־ליטווישׁ יידן און ארץ ישׂראל״, דער פּוילישער טעקסט פונעם אַרטיקל וואָס איז אונטערן זעלבן נאָמען געדרוקט געוואָרן אויף יידיש אין דעם לעמבערגער „טאָגבלאַט״ אין יאָר 1913.

אין די „מוריה״־העפטן פונעם יאָר 1918 (ווין) זענען פאָראַן זייַנע זוייטערדיקע צוויי אַרבעטן: „שול, קירך און אַנדערע רעליגיעזע געמיינ־שאַפטן״ און „די אויטאָנאָמיע פון יידן אין פּוילן בעת מיטלאָלטער״. א

דריטע אַרבעט איז געדרוקט אינעם „יידישן אַלמאַנאַך" (פּוילישׁ), וואָס איז אינעם יאָר 1918 דערשינען אין ווין. אַלע דריי אויסגערעכנטע אַרבעטן זענען באַדייטנדיק אין זייער פּאַרנעם און וואָגיק לויט זייער אינהאַלט. זיי זענען שפּעטער אַריין אין דעם בוך „די קולטור געשיכטע פון די יידן אין פּוילן בעתן מיטלאַלטער" (וואַרשע, 1926) ווי די ערשטע דריי עטיודן. דעם אינהאַלט פון די דאָזיקע אַרבעטן וועלן מיר באַהאַנדלען, וועז עס וועט זיין די רייד וועגן דעם דערמאָנטן בוך.

חוץ די שוין אויסגערעכנטע אַרבעטן אויף פּוילישׁ האָט שיפּער אינעם יאָר 1918 פאַרעפנטלעכט אַ גרעסערע אָפּהאַנדלונג אין דעם יידיש־דייטשן זשורנאַל „נויע יודישע מאָנאַטסהעפטע" (בערלין). דער נאָמען פון דער אָפּהאַנדלונג איז: „די גאַליצישע יודנשאַפּט 1772—1848 אין ווירטשאַפּטס־סטאַטיסטישער בעלויכטונג". די אַריגינאַליטעט פון דער דאָזיקער אַרבעט באַשטייט אין דעם מעטאָד, מיט דער הילף פון וועלכן עס ווערט צוזאַמענ־געשטעלט די היסטאָרישע סטאַטיסטיק. די דאָזיקע אַרבעט צייכנט זיך אויס מיט נישט ווייניקער דערפינדערישקייט און חריפות, ווי די פריער דערמאָנטע אַרבעט וועגן דער צעשפּרייטונג פון דער יידישער באַפעלקערונג אין פּוילן און ליטע (אין דער מאָסקווער „געשיכטע פונעם יידישן פאָלק).

דער סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און דער פונאַנדערפאַל פון דער עסטרייכיש־אונגאַרישער מאָנאַרכיע האָבן אַריינגעבראַכט רעוואָלוציאָ־נערע ענדערונגען אין דער לאָגע פונעם גאַליצישן יידנטום. די פאָליאַקן האָבן זיך אָנגעהויבן צו אַרגאַניזירן אויף דער פּלאַטפאָרמע פון זעלבשטענדיקייט. אין אָקטאָבער 1918 איז אין קראָקע געשאַפן געוואָרן דער „פּוילישער ליקווי־דאַציע־קאָמיטעט", וואָס האָט איבערגענומען אַלע מיליטעריש אַרסענאַלן און האָט זיך דערקלערט ווי די פּוילישע רעגירונג אין מערב־גאַליציע.

אין יענעם היסטאָרישן מאָמענט איז שיפּער געווען אין קראָקע און ער איז געווען אייגנער פון די איניציאָטאָרן פונעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט פון מערב־גאַליציע, וואָס איז געשאַפן געוואָרן כדי אָפּצוהיטן די אינטערעסן פון די יידן בעת דער איבערגאַנגס־צייט, וועז עס האָבן זיך געביטן די רעגי־רונגען פונעם לאַנד. אינעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט זענען געווען פאַרטראָטן אַלע נאַציאָנאַלע פאַרטייען. דאָס פרעזידיום איז באַשטאַנען פון די וויי־טערדיקע פערזאָנען: ד״ר יהושע טאָן (ציוניסט) ד״ר שולדנפריי (זש׳פּ׳ס׳ — שפּעטער „בונד") און ד״ר יצחק שיפּער (פּועלי ציון).

די ערשטע אויפגאַבע פונעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט איז געווען צו באַשיצן דאָס יידישע לעבן. פאַרשיכורט פון פרייד צוליב דער געוואונענער זעלבשטענדיקייט, האָבן די פּוילישע מאַסן זיך געגרייט אָפּצובאַדאָן זייער שמחה אין יידיש בלוט. פון פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך פלעגן אָנ־קומען ידיעות וועגן פאָגראָמען אויף יידן. דאָס פרעזידיום פונעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט האָט דעמאָלט אַרויסגעלאָזט אַן אויפרוף צו די יידישע סאָלדאַטן און אָפּיצירן פון דער געווען עסטרייכישער אַרמיי, אַז זיי זאָלן זיך מעלדן צו דער ניי־געשאַפענער יידישער זעלבסטפאַרטיידיקונג.

דער דאזיקער אויפרוף האט געהאט די הסכמה פונעם „פוילישן ליקווידאציע־קאמיטעט" און ער האט אויך געטראגן די אונטערשריפטן פון גראף לאסאצקי, דעם פארזיצער פונעם אדמיניסטראטיוון קאמיטעט און וולאדזימיעזש פזשער־ווא־טעטמאיער (באקאנטער דיכטער און מאלער), דעם פארזיצער פונעם פוילישן מיליטערישן קאמיטעט.

שיפער איז געווען שטארק אקטיוו ביים ארגאניזירן די זעלבסט־שוץ. זי איז טאקע באלד אויסגעוואקסן צו א גרויסן כח. זי האט דערשטיקט די פאגראמ־שטימונגען אין קראקע גופא און אין א סך אנדערע מקומות פון מערב־גאליציע. צום באדויערן האט די יידישע זעלבסטשוץ נישט לאנג אנגעהאלטן. באלד נאך דעם ווי עס האט זיך עטאבלירט די נייע מיליטערישע מאכט, האט דער געגנעראל ראיא, דער מיליטערישער קאמענדאנט פון קראקע ארויסגעגעבן א באפעל וועגן דער אויפלייזונג פון דער יידישער זעלבסטשוץ. אזוי ארום איז די יידישע באפעלקערונג געבליבן שוצלאז אנטקעגן דער וואקסנדיקער כוואליע פון פאגראמען, וואס האט מיט א פייער ארומגעכאפט גאנץ פוילן.

שיפער איז ווייטער פארבליבן א צענטראלע פיגור אינעם יידישן נא־ציאנאל־ראט. די תקופה וועגן וועלכער מיר דערציילן איצט, הייבט אן א גאנץ נייי קאפיטל אין שיפערס לעבן. דאס קאפיטל פון ד"ר יצחק שיפער אלס פאליטיקער.

4.

אויף דער טריבונע פונעם פוילישן סיים

זינט דעם סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער גייט ביי שיפערן שטענדיק געפארט זיין טעטיקייט אויף די דאזיקע צוויי געביטן, אויפן פאליטישן און וויסנשאפטלעך־ליטעראריש. און עס איז צומאל שווער צו געבן אן אמתדיקן ענטפער אויף דער פראגע, מיט וועלכער פון די דאזיקע צוויי טעטיקייטס־געביטן ער איז דעמאלט געווען שטארקער באהאפטן.

אין דער הקדמה צו דער „יידישער געשיכטע (ווירטשאפטס־געשיכטע)" פונעם יאר 1930 זאגט שיפער וועגן די יארן פון זיין אינטענסיווער פאלי־טישער טעטיקייט אט אזוי:

„...אין א צייט, וועלן עס „מאכט זיך געשיכטע", וועלן עס ווערן אוועקגעלייגט יסודות פאר א נייעם לעבן און געענדערטע באדינגונגען — און אזא דערהייבנדיקע און שווערע צייט איז מיר אויסגעקומען איבערצולעבן מיט מיינע ברידער אין פוילן — איז שווער צו שרייבן געשיכטע... בלויז אין „אטעם־פויזעס" פון מיין פאליטישער און גע־זעלשאפטלעכער ארבעט האב איך זיך געקענט אומקערן צו מיין וויסנ־שאפטלעכן וואירשטאט און זוכן דארט אן אפרו פון דער צייט־געשיכטע, וואס האט זיך געשפינען פאר די אויגן".

מען מוז אָבער צוגעבן, אַז דעם „אָפּרו" בעת די „אָטעם־פויזעס" האָט שיפּער בהרחבהדיק אויסגענוצט. וועז מע קוקט איבער די רשימה פון זיינע ווערק, וועלכע ער האָט פֿאַרעפֿנטלעכט אָדער געשריבן אין דער צייט וועז ער איז געווען דעפּוטאַט צום פּוילישן סיים (דאָס איז געווען די צייט פון זיין שטאַרקסטן אָנשטרענג אויפֿן געביט פון פּאָליטישער אַרבעט), וואַרפֿן זיך באַלד אין די אויגן צוויי עיקרדיקע פֿאַקטן. ערשטנס, נישט קוקנדיק אויף זיין פֿאַרנומענקייט מיט פּאָליטישער אַרבעט האָט שיפּער אין יענער תקופה אָנגעשריבן אַ באַדייטנדיקע צאָל ווערק. צווייטנס, פֿונקט אין יענער תקופה האָט ער אָנגעהויבן פֿאַרשן גאַנץ נייע געביטן פון דער געשיכטע, געביטן מיט וועלכע ער האָט זיך פריער נישט פֿאַרנומען.

דעם 26סטן יאַנואַר 1919 זענען פֿאַרגעקומען די וואַלן צום ערשטן פּוילישן סיים (פֿאַרלאָמענט). דאָס איז געווען דער „גרויסער־ערשטער סיים". זיין הויפּט־אויפֿגאַבע איז באַשטאַנען אינעם באַשליסן די קאָנסטיטוציע פונעם נייעם פּוילן. צו די דאָזיקע וואַלן איז דאָס פּוילישע יידנטום נישט גע־גאַנגען אין אַ פֿאַראייניקטן פֿראָנט. גאַנצע זיבן יידישע ליסטעס זענען אַרויסגעשטעלט געוואָרן. די שטאַרקסטע איז געווען די ליסטע פון ציוניסטן צוזאַמען מיט מזרחי. זי האָט געהייסטן די ליסטע פונעם „צייטווייליקן יידישן נאַציאָנאַל־ראַט". זי האָט באַקומען 6 מאַנדאַטן. חוץ דעם האָבן די אָרטאָ־דאָקסן און די פֿאָלקיסטן באַקומען צו צוויי מאַנדאַטן. די „פּועלי־ציון" האָבן אָרויסגעשטעלט זייער אייגענע ליסטע. זיי האָבן אָבער נישט דערגרייכט מער ווי אַיין מאַנדאַט אין דעם קרייז כעלם. דער אויסגעוויילטער פּועלי־ציוניס־טישער דעפּוטאַט איז געווען ד"ר מאַקס ראָזנפעלד. ד"ר ראָזנפעלד איז באַלד נאָך די וואַלן געשטאָרבן און אָזוי ווי שיפּער איז נאָך אים געווען דער ערשטער אויף דער ליסטע פון די קאָנדידאַטן, איז ער אויטאָמאַטיש אַריין אין סיים אָלס דעפּוטאַט. שיפּער איז אַריבערגעפֿאָרן קיין וואַרשע און האָט זיך דאָרט באַזעצט אויף שטענדיק.

אין פּעברואַר 1919 האָט דער ערשטער געזעצגעבערישער סיים אָנגעהויבן זיינע זיצונגען. שיפּער האָט זיך אָנגעשלאָסן צו די 6 דעפּוטאַטן פונעם צייט־ווייליקן יידישן נאַציאָנאַל־ראַט, וועלכע האָבן געשאַפֿן דעם נאַציאָנאַלן קלוב פון דער יידישער סיים־רעפּרעזענטאַנץ.

דער הויפּט־ציל וואָס די יידישע רעפּרעזענטאַנץ אין דעם ערשטן פּוילישן סיים האָט זיך געשטעלט איז געווען די דערגרייכונג פון אַ פּולער נאַציאָנאַלער און קולטורעלער אויטאָנאָמיע פֿאַר יידן. אין דער דאָזיקער זאַך זענען געווען איינשטימיק אָלע דריי טיילן פון דער יידישער רעפּרעזענטאַנץ, די ציוניסטן, די אָרטאָדאָקסן און די פֿאָלקיסטן. ד"ר שיפּער איז צוזאַמען מיט יצחק גרינבוימען געווען דער הויפּט־פֿאַרשטייער פון די יידישע דעפּוטאַטן אין דעד קאָנסטיטוציע־קאָמיסיע, ער האָט אַרייגעטראָגן אַ גאַנצע ריי צוגאַב־פֿאַרשלאָגן, וואָס האָבן געדאַרפט פֿאַרזיכערן די רעכט פון דער יידישער באַפֿעלקערונג. עס איז טאָקע אין אַ געוויסער מאָס דער פֿאַרדינסט פון די יידישע דעפּוטאַטן וואָס די ערשטע קאָנסטיטוציע פון פּוילן, די

קאָנסטיטוציע פון 19טן מערץ 1919, איז אין איר תוך געווען אַזוי דע־מאָקראַטיש. אויב מען האָט זי שפּעטער נישט אָפּגעהיט, איז דאָס געווען אַ פּועל יוצא פון פּאָליטישע און סאָציאַלע אַנטוויקלונגען, אויף וועלכע די יידישע דעפּוטאַטן האָבן נישט געהאַט קיין השפּעה.

חוץ דער אַרבעט אַרום דער קאָנסטיטוציע האָט זיך שיפער אַקטיוו באַטייליקט אין אַנדערע געביטן פון דער פֿאַרלאַמענט־טעטיקייט. ער איז געווען דער יידישער פֿאַרטרעטער אין דער סיים־קאָמיסיע וואָס האָט אויס־געפֿאָרשט די פֿאַקטאָמען אין פּינסק און אין אַנדערע שטעט אין פּוילן. זיין מערכה אין דער דאָזיקער קאָמיסיע איז געווען זייער אַ שווערע, ווייל די פּאָליאַקן האָבן מיט אַלע מיטלען געזוכט צו פֿאַרטושן דעם גאַנצן ענין פון די פֿאַקטאָמען.

שיפער האָט געקעמפט קעגן דעם געזעץ פון דער געצוואונגענער זונטיק־רו, וואָס האָט דעם יידישן סוחר און בעל־מלאכה, דעם שומר־שבת, אָפּגע־נומען דאָס רעכט צו פירן זיין געשעפט זונטיק אָנשטאָט שבת. זייער באַקאַנט איז געווען שיפערס גרויסע רעדע, אין וועלכער ער האָט צעניש גע מאַכט אַלע אַרגומענטן פונעם פּוילישן־סאָציאַליסטישן דעפּוטאַט פּעליקס פּערל (אַליין פון יידישער אָפּשטאַמונג), דעם רעפּערענט און פֿאַרטיידיקער פונעם זונטיק־רו־געזעץ. אָבער דעם גרעסטן אינטערעס האָט שיפער געהאַט פֿאַר דער סאָציאַלער געזעצגעבונג. דעם דאָזיקן געביט האָט ער געווידמעט אַלע זיינע כוחות און זיין גאַנצן רעדנערישן טאַלאַנט. זיין ציל און שטרעבונג זענען געווען צו באַוואָרענען די יידישע אַרבעטער־ און האַנטווערקער־מאַסן.

די טעטיקייט אין סיים איז געווען בלויז אײַן צווייג פון שיפערס געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. קומענדיק קיין וואַרשע האָט ער אויטאָמאַטיש איבערגענומען נאָך אײַן וויכטיקע אויפגאַבע. דאָס מאָל אַן אויפגאַבע אויפן אינערלעך־יידישן פראָנט. ביים סאַמע אָנהייב פון פוילנס עקסיסטענץ, ווען עס זענען אין די ראַמען פון דער נייער מלוכה פֿאַראײניקט געוואָרן דריי פֿאַרשידענע יידישע קיבוצים, דער רוסיש־פּוילישער, דער גאַליצישער און דער גרויס־פּוילישער (פונעם אַמאָליקן דייטשן געביט), האָבן זיך פֿאַרצייכנט געוויסע גאַנץ ערנסטע מיינונגס־פֿאַרשידנהייטן. דער גרויס־פּוילישער קיבוץ האָט נישט געשפּילט קיין באַזונדערע ראָלע, אָבער דער ריס צווישן דעם יידנטום פון גאַליציע און פון די אַמאָליקע רוסישע געביטן האָט זיך מיט דער צייט אַנטפּלעקט ווי אַ גרויסע מניעה אין דער פירונג פון אַ גע־אייניקטער נאַציאָנאַלער אַרבעט. די סיבות פונעם דאָזיקן ריס לאָזן זיך נישט פֿאַרמולירן אין אײַן זאַץ. כדי נישט מאריך צו זיין וועלן מיר מוזן זיך באַגנוגענען מיט דער פעסטשטעלונג, אַז דער ריס איז געווען אַ פּועל־יוצא פון די אַן ערך צווישן הונדערט יאָר, במשך פון וועלכע די יידן פון גאַליציע און רוסיש פּוילן האָבן געלעבט אונטער פֿאַרשידענע הערשער און רעזשימען. עס האָבן געשפּילט אַ גרויסע ראָל די אונטערשידן צוליב פֿאַרשידענע אופנים פון דערציאונג און באַדינגונגען פון עקאָנאָמישן און סאָציאַלן לעבן.

אזא מין ריס האָט נישט געקענט אָפגעשאָפט ווערן אין משך פון אַ קורצער צייט. פון דעסטוועגן איז ביי די אחריותדיקע יידישע פירער אַנטשטאַנען די שטרעבונג צו אַן אוניפיקאַציע. אין דער דאָזיקער אוניפיקאַציע־שטרעבונג קען שיפער מיט רעכט באַטראַכט ווערן ווי דער גאַליציש־אַמבאַסאַדאָר ביים רוסיש־פוילישן יידנטום. ער איז מיטן גאַנצן האַרצן געווען פאָר דער אוניפיקאַציע. אָבער ווי מיר וועלן זען איז ער פריער אַליין געווארן דער קרבן פונעם ריס.

קומענדיק קיין ווארשע איז שיפער דאָרט געווארן דער פאַקטישער פירער פון דער פועלי ציוניסטישער באַוועגונג. ער האָט אַנטוויקלט אַ שטאַרקע טעטיקייט פאָר דער פאַרטיי, אָבער פון דעסטוועגן האָט ער פונעם סאַמע אָנהייב אָן נישט געהאַט קיין שלום־בית אין די עקזעקוטיוו־אָרגאַנען פון דער פאַרטיי. שיפער איז געקומען פון גאַליציע, ווו סאָציאַליזם בכלל איז געווען לעגאַל און האָט געהאַט אַ מער באַלעבאַטישן כאַראקטער ווי רע־וואָלוציאָנערן. דאָן איז שיפער אַליין געווען אַ מענטש מיט אַ פרייער נשמה פון אַ קינסטלער, וואָס ווייסט נישט פון אונטערווארפן זיך פאַרטייאישע דאָגמעס.

די רוסישע און די רוסיש־פוילישע פועלי־ציוניסטן האָבן מער נישט געוואָלט ווייסן פון קיין שום זאָך. פאָר זיי איז סאָציאַליזם געווען אַן ענין פון אַ בלוטיקן אונטערערדישן קאַמף און די רעוואָלוציע איז געווען אַ ממשותדיקע זאָך פון טאָגטעגלעכן לעבן אין קאַמף, זענען זיי טאָקע זייער ווייט געווען פון זיך, שיפער און זיינע קאָנגרעס־פוילישע פועלי־ציוניס־טישע חברים.

די דאָזיקע סכסוכים אין דער פוילישער פאַרטיי האָבן געהאָט אַ נישט קליינע השפעה אויף דער שפּאַלטונג פון „פועלי ציון", וואָס איז פאָרגע־קומען אויף דער ווינער קאָנפערענץ אין יאָר 1920. נאָך דער שפּאַלטונג איז שיפער אַריבער צו די רעכטע „פועלי ציון". ער האָט אונטערגענומען אַ פראָפּאַגאַנדע־קאַמפּיין, כדי צו שטאַרקן די רייען פון די רעכטע „פועלי ציון". אויפן צוועלפטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין קאַרלסבאַד (דער ערשטער נאָך דער מלחמה) איז ער געווען דער דעלעגאַט פון „פועלי ציון" אין פוילן. אין זיין רעדע האָט ער געפאָדערט, אַז די געוויילטע באַאַמטע פון דער ציוניסטישער וועלט־אָרגאַניזאַציע זאָלן קענען יידיש. ער האָט אויך אַריינגעטראָגן פאַרשלאָגן מיטן ציל אַריינצוברענגען מער דעמאָקראַטישקייט אין די ניי־געשאַפענע פאַלעסטינע־אָמטן.

די קאָדענץ פונעם ערשטן סיים האָט זיך פאָרעגדיקט אינעם יאָר 1922. אין דעם זעלביקן יאָר זענען פאָרגעקומען וואָלן צום צווייטן פוילישן סיים. אין דער צייט ווען מען האָט זיך געגומען גרייטן צו די דאָזיקע וואָלן, איז פאָרגעקומען שיפערס צעשיידונג מיט די „פועלי ציון". אויך מיט די רעכטע פועלי־ציוניסטן האָט שיפער נישט געקענט געפינען קיין בשות־פותדיקן לשון. די פאַרטיי האָט קעגן שיפערס ווילן אָנגענומען אַ באַשלוס צו גיין צו די וואָלן מיט אַ באָזונדער ליסטע. שיפער האָט געהאָלטן אָז מע

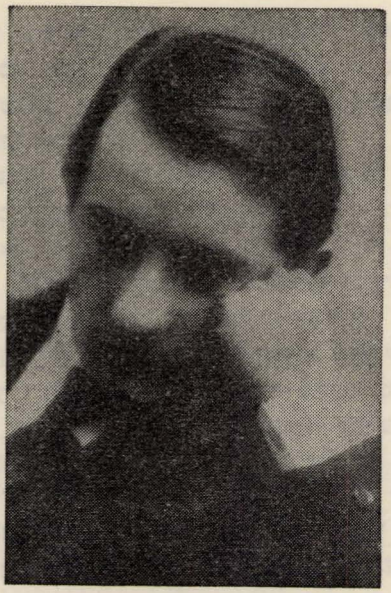
דאַרף גיין צוזאַמען מיט די איבעריקע ציוניסטישע פּאַרטייען. ער האָט פאַרלאָזט די רייען פון „פּועלי־ציון" און אָנגעשלאָסן זיך אין „על המשמר", די אַלגעמיין־ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע, וואָס איז געשטאַנען אונטער דער פירערשאַפט פון יצחק גרינבוים.

דער „על המשמר" האָט אין יענער צייט געטראָגן דעם כאַראַקטער פון אַ פּאָלקסטימלעכער אַרגאַניזאַציע, וואָס האָט געהאַט אַ וויכטיקע השפּעה אין דער יידישער גאַס. שיפער איז צוגעצויגן געוואָרן צו דער פירערשאַפט פון דער באָוועגונג. מצד דער דאָזיקער אַרגאַניזאַציע איז ער אויך אויס־געווייזלט געוואָרן אַלס דעפוטאַט צום צווייטן פּוילישן סיים.

אין דעם צווייטן פּוילישן סיים איז דערשינען אַ שטאַרקע רעפּרעזענטאַנץ פון מזרח־גאַליציש דעפוטאַטן. די פינף יאָר פונעם צווייטן סיים זענען געשטאַנען אונטערן צייכן פון אַ כסדרדיקן קאַמף צווישן דער קאָנגרעס־פּוילישער רעפּרעזענטאַנץ, געפירט פון גרינבוימען, און דער גאַליציש־ער, געפירט פון ד״ר לעאָן רייך. גרינבוים האָט געקעמפט פאַר זיין מאַקסי־מאַליסטיש פּראָגראַם, בעת ד״ר רייך איז גרייט געוועזן צו פאַרהאַנדלען מיט דער רעגירונג און צו קומען מיט איר צו אַ פשרה (עס איז, אגב, באַקאַנט זיין נישט געלונגענע „אוגאָדע" מיט דער גראַבסקי־רעגירונג). בעת דעם דאָזיקן קאַמף איז שיפער געשטאַנען אויף גרינבוימס זייט. ווי זיין שטייגער איז געווען, האָט ער אָבער אַלע מאָל געהאַט דעם מוט צו פאַר־טיידיקן זיין שטאַנדפונקט. פונקט אַזוי ווי ער האָט בעת דעם ערשטן סיים געהאַט דעם מוט אַרויסצוטרעטן קעגן דער שטעלונג פון אַלע יידישע דע־פוטאַטן און צו שטימען קעגן דער ראַטיפיצירונג פונעם ווערסאַלער טראַק־טאַט (ווייל ער האָט דעם טראַקטאַט געהאַלטן פאַר נישט קיין גערעכטן), אַזוי האָט ער אויך בעת דעם פאַרביסענעם קאַמף צווישן די יידישע דע־פוטאַטן בשעת דעם צווייטן סיים געהאַט דעם מוט אָפטמאָל צו פאַר־טיידיקן דעם שטאַנדפונקט פון די גאַליציש דעפוטאַטן. אַ דאַנק שיפערן איז טאַקע אין אַ סך פאַלן געמילדערט געוואָרן די שאַרפקייט פונעם קאַמף.

אין דעם צווייטן סיים האָבן די יידישע דעפוטאַטן געהאַט צו קעמפן פאַר אָנערקענען די רעכט פון די קהילות, פאַרן יידישן שול־ווען, פאַר נישט דערלאָזן צו דער גזירה פון באַגרענעצונגען פאַר יידישע סטודענטן אויף די אוניווערסיטעטן און דער עיקר פאַר פאַרלייכטערן די שטייער־לאַסט, וואָס די רעגירונג האָט אַרויפגעלייגט אויף דער יידישער באַפעל־קערונג. שיפער האָט געהערט צו די סאַמע אַקטיווסטע דעפוטאַטן. דרייסיק מאָל האָט ער געהאַלטן רעדעס פאַרן פּלענום פון סיים. חוץ דעם האָט ער זיך באַטייליקט אין קאָמיסיעס, דער עיקר אין דער קאָמיסיע פאַר סאָציאַלער געזעצגעבונג.

אין די ערשטע יאָרן פון זיין טעטיקייט אַלס דעפוטאַט האָט שיפער פאַרפנטלעכט זייער וויניק היסטאָריאָגראָפישע אַרבעטן. אין דער דאָזי־קער צייט איז ער געווען אַריינגעטאָן אין פּאָליטישער אַרבעט אויף עטלעכע

ד״ר י. שיפער

געביטן און דערצו נאָך האָט ער זיך געמוזט פאַרנעמען מיט זשורנאַליסטיק. אַזוי האָט ער אין די יאָרן 1919—1920 רעדאַקטירט די „יידישע אַרבעטער־צייטונג״ און אין די יאָרן 1922—1923 — די צייטונגען „נאָווי קוריער״ און „נאָוויני צאַדזיענענע״ (ביידע אין פּוילישׂ). פון זיינע געציילטע אַרבעטן, וואָס זענען דערשינען אין יענע יאָרן, דאַרפן אויסגערעכנט ווערן: „מאַרטין לוטער און די פּוילישע יידן״ („כווילי״ 1921 — פּוילישׂ), און „דער פּוילישער פּראָיעקט צו שאַפן אַ יידישע מדינה מיט 80 יאָר צוריק״ (נאָוי קוריער 1921 — פּוילישׂ).

זיין שטענדיקע מיטאַרבעט אין טעגלעכע צייטונגען האָט אים געשטויסן צו אַ נייעם שריפטשטעלערישן געביט, צו ליטעראַטור־קריטיק. ער האָט זיך אָבער נישט פאַרנומען מיט סתם ליטעראַרישע ווערק. זיין אינטערעס האָבן אַרויסגערופן בלויז ווערק מיט אַ טיפערן היסטאָרישן הינטערגרונט. אַזוי באַגעגענען מיר אינעם זשורנאַל „ביכער־וועלט״ פונעם יאָר 1923 זיין רעצענזיע וועגן שלום אשׂ „קידוש השם״. מע דאַרף באַמערקן אַז זיין מיינונג וועגן שלום אש איז גאָר אַ געהויבענע. ער האָט רעצענזירט י. מ. ניימאַנס בוך „שבת אויבסט״ (ביכער־וועלט — 1923) און האָט אָנגעשריבן אַן אַרטיקל וועגן דעם סאָציאָלאָגישן הינטערגרונט פון דער יידישער אמונה לויט מאַקס וועבערס טעאָריעס („נאַשע זשיציע״ — 1924, פּוילישׂ).

כאָטש שיפער האָט אין משך פון דער באַהאַנדלטער צייט (1919 ביז 1925) פאַרעפנטלעכט בלויז אַ קליינע צאָל היסטאָרישע אַרבעטן, איז אָבער באַוואוסט אַז אויך אין דער צייט האָט ער פאַרגעזעצט זיין באַליבטע פאָר־

שונגס־אַרבעט. אין משך פון די דאָזיקע יאָרן איז ער דריי מאָל געווען אין אויסלאַנד. זיינע נסיעות זענען דער עיקר געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט די ציוניסטישע קאָנגרעסן. וועגן זיין באַטייליקונג אינעם 12טן ציוניסטישן קאָנגרעס האָבן מיר שוין פריער געשריבן. ער האָט זיך אויך באַטייליקט אינעם 13טן קאָנגרעס וואָס איז פאַרגעקומען אין קאַרלסבאַד אינעם יאָר 1923 און אינעם 14טן קאָנגרעס אין ווין אינעם יאָר 1925. אויף ביידע קאָנגרעסן איז ער געווען אַ דעלעגאַט פונעם „על המשמר" אין פוילן. ווי ער דערמאָנט אין זיין הקדמה צום שפּעטערדיקן ווערק „יידישע געשיכטע (ווירטשאַפטס־געשיכטע)", האָט ער זיינע נסיעות אין אויסלאַנד אין אַ גאָר גרויסער מאָס אויסגענוצט פאַר דערגאַנצן די מאַטעריאַלן סיי פאַר דער ווירטשאַפטס־געשיכטע און סיי פאַר אַנדערע שפּעטער פאַרענדיקטע ארבעטן.

אינעם יאָר 1924 האָט ער פאַרענפטלעכט אין דער „יידישער פילאָ־לאָגיע" זיין אַרבעט „דער אָנהייב פון לשון אשכנז אין דער באַלייכטונג פון אָנאָמאַטישע קוועלן". דאָס איז אַ ווייטערדיקע פּרעלימינאַרע אַרבעט צו זיין בוך „די קולטור־געשיכטע פון די יידן אין פוילן בעתן מיטלאָלטער". דאָס דאָזיקע בוך איז דערשינען אין וואַרשע אין יאָר 1926 און עס איז זיין ערשט בוך געשריבן אין דער יידישער שפּראַך. דאָס בוך באַשטייט פון 9 עטיודן, פון וועלכע די ערשטע דריי זענען ווי באַזונדערע אַרבעטן דערשינען נאָך פריער אין „מוריה" און אינעם „יידישן אַלמאַנאַך" אויף פּויליש. די דאָזיקע דריי עטיודן האָט ד״ר עמנואל רינגעלבלום איבערגעזעצט אויף יידיש. די ווייטערדיקע 6 עטיודן האָט שיפּער אָנגעשריבן אין יידיש במשך פונעם ווינטער 1926/1925.

אין דעם ערשטן עטיוד „די עלטסטע קולטור־געשיכטע פון יידן אין פּוילן און רייסן" צייכנט שיפּער אָן די תקופה, ווען עס האָבן זיך אויף דער פּויליש־רייסישער ערד באַווויזן די ערשטע יידן. ער אַנטוויקלט ווייטער זיין טעאָריע וועגן דער איינוואַנדערונג פון די כוזרישע יידן. די דאָזיקע איינוואַנדערונג האָט דערגרייכט איר הויכפונקט נאָכן יאָר 969, דאָס הייסט נאָך דעם ווי די כוזרישע מלוכה איז טיילווייז צעשטערט געוואָרן. ער ברענגט פרישע ראיות אויף דעם, אַז די כוזרי־יידישע איינוואַנדערונג אין פּוילן איז עלטער פון דער אימיגראַציע פון אשכנזישע יידן.

זייער אינטערעסאַנט איז דער צווייטער עטיוד „די שול און די קירך". שיפּער ווייזט דאָ אָן, אַז כאָטש די אַנטי־יידישע טעטיקייט פון דער קירך האָט זיך אָנגעהויבן אין פוילן אינעם 13טן י״ה, האָבן די באַשלוסן פון די קירכלעכע סינאָדן נישט געהאָט קיין ממשותדיקע פּעולה ביזן 15טן י״ה. חוץ דעם ווערט אינעם דאָזיקן עטיוד דערציילט וועגן הוסיטן און הו־מאַניסטן, וואָס ביידע זענען געווען די טרעגער פון ליכט אינעם שפּעטן מיטלאָלטער. ער אַנטוויקלט די טעמע פון די קעגנזייטיקע השפּעות פון יידן און הוסיטן, ווי אויך פון יידן און הומאַניסטן. אין שייכות דערמיט מאָלט ער די געשטאַלט פון רב ליפּמאַן פון מילהויזן, וועלכער איז אינעם צווייטן און דריטן צענדלינג פונעם 15טן י״ה געווען רב אין קראָקע. רב

ליפמאן איז דער מחבר פון צוויי ווערק: „נצחון" און „ספר המדות". אין די דאזיקע ווערק זעט שיפער געוויסע הומאניסטישע איינפלוסן.

א געלונגענעם פאראגלייך פירט שיפער דורך אינעם קאפיטל ווענן קאפיסטראנא און קאללימאך, וואס זענען צוויי פארשטייער פון צוויי אנטקעגנגעזעצטע וועלטן. קאפיסטראנא איז דער פארשטייער פון דער פינצטערער אינקוויזיציע און קאללימאך איז דער חלוץ פונעם פרייהייטלעכן געדאנק, וועלכער פארמעסט זיך צו צעשטערן די יסודות פונעם מיטלאלטערלעכן סיסטעם.

דער דריטער עטיוד „די אויטאנאמיע פון די יידישע קהילות בעתן מיטלאלטער" איז א פרואוו צו באלייכטן א פראבלעם, ווענן וועלכן עס זענען כמעט נישט געווען קיין מאטעריאלן. פון די מער ווי באשיידענע מקורים וואס זענען דעמאלט געווען באקאנט ווענן דער דאזיקער טעמע האט שיפער באווייזן אויסצומאלן דאס בילד פונעם יידישן קהילה־ווען אין פוילן בעתן מיטלאלטער. ער ווייזט אן אז אויך אין יענער צייט האבן די הערשער באמיט זיך ארויפצוואוארפן זייער ווילן אויף די יידישע אויטאנאמישע אינסטאנצן.

די עטיודן: 4 — „יידישע קוואַרטאלן אין פוילן" און 6 — „קולטור־און זיטן־געשיכטלעכע בילדער פונעם יידישן לעבן אין פוילן (14טן און 15טן י"ה)" זענען א געלונגענע שילדערונג פונעם יידישן שטייגער־לעבן אין יענער צייט.

אינעם פינפטן עטיוד „די גדולי הדור (14 און 15 י"ה)" ברענגט שיפער וואגיקע מאטעריאלן ווענן יידישע גבירים, לומדים און דאקטוירים, וואס האבן געהאט א גרויסע השפעה אויף די קעניגלעכע הויפן. ער רייסט ארונטער די ביז דעמאלט איינגעווארצלטע מיינונג אז דאס 16טע יאהרהונדערט האט געבראכט דעם אנהייב פון לומדות אין פוילן. ער דערווייזט מיט ראיות אז אינעם 15טן י"ה זענען שוין אין פוילן געווען גרויסע ישיבות און תלמידי חכמים, וואס זענען געווען גלייך צו די אמאליקע ישיבות אין רהיין־לאנד. שיפער האלט אז אינעם 15טן י"ה הייבט זיך אן די תקופה פון דער פוילישער העגעמאניע אויפן געביט פון לימוד התלמוד און הלכה.

כאטש דאס גאנצע בוך איז אן ספק א וויכטיקער בייטראג צו דער פארשונג פון דער יידישער קולטור־געשיכטע, זענען אבער די עטיודן 7, 8 און 9 די סאמע ווערטפולסטע. אין די עטיודן 7 און 9 ברענגט שיפער רשימות פון נעמען פון יידן אין פוילן און רייסן אינעם 14טן און 15טן י"ה. די דאזיקע נעמען זענען דער אנאמאטישער מאטעריאל, וואס אויף דעם יסוד שטיצן זיך די אויספירן פונעם 8טן עטיוד, „די אומגאנג־שפראך פון די פויליש־רייסישע יידן בעת דעם 14טן און 15טן י"ה". אינעם דאזיקן עטיוד דערווייזט שיפער אז „לשון אשכנז" — אדער ווי מע רופט עס „יידיש־דייטש" — איז געווען די אומגאנג־שפראך ביי יידן נאך אינעם 14טן און 15טן י"ה. לשון אשכנז האט זיך שוין אין יענער צייט אונטער־געשיידט פונעם דעמאלטיקן קריסטלעכן דייטש.

צו זיינע אויספירן קומט שיפער דורך אַן אַנאַליטישער פאַרשונג פון נעמען מיט וועלכע יידן האָבן זיך דעמאָלט באַנוצט. דאָס מיינט, אַז ער שטיצט זיך אויף דעם אָנאָמאַטישן מאַטעריאַל. אָבער חוץ דעם אָנאָמאַטישן מאַטעריאַל האָט שיפער געפונען אין די אַרכיוון ממשותדיקע דאָקומענטן, (גלאָסן און דעם דריי־שפראַכיקן קראָקאָווער הסכם), וועלכע זענען די עלטסטע שפורן פון לשון אשכנז. וועז מע פאַרט צוזאַמען דעם אָנאָמאַטישן מאַטעריאַל מיט די געפונענע דאָקומענטן, בלייבט שוין נישט קיין מינדעסטער ספק וועגן דעם, אַז שיפערס שטאַנדפונקט מכוח דעם אָנהייב פון לשון אשכנז אין פוילן איז אַ ריכטיקער.

אין אַלגעמיין איז די „קולטור־געשיכטע פון די יידן אין פוילן בעתן מיטלאַלטער" בשעתה אויפגענומען געווארן דורך די היסטאָריקער מיט פיל וויניקער התלהבות ווי דאָס פריערדיקע בוך „די ווירטשאַפטלעכע געשיכטע פון די יידן אין פוילן בעתן מיטלאַלטער". עס דאַכט זיך מיר אָבער אַז דער דאָזיקער צוגאַנג איז נישט געווען קיין באַגרינדעטער. די „קולטור־געשיכטע" דאַרף נישט געשטעלט ווערן אויף אַ נידעריקערער מדרגה ווי די „ווירטשאַפטס־געשיכטע". אויב נעמען אין אָכט בלויז דעם פאַקט, אַז די „קולטור־געשיכטע" האָט מיט זיך געבראַכט אַ נייע וועגדונג אין דער פעסטשטעלונג פון דער אָנהייב־צייט פון דער יידישער שפראַך אין פוילן און ליטע, איז דאָס אַליין שוין געגנג כדי דאָס דאָזיקע ווערק זאָל פאַררעכנט ווערן צווישן די חשובסטע אין דער יידישער געשיכטע־שרייבונג.

זינט דעם יאָר 1927 דערשיינען שיפערס אַרטיקלען זייער אָפט אין דער וואַרשעווער טעגלעכער פרעסע. עטלעכע גרעסערע סעריעס האָט ער אינעם יאָר 1927 פאַרעפנטלעכט אינעם וואַרשעווער „מאָמענט". לויט זייער כאַראַקטער קענען די דאָזיקע אַרטיקלען נישט באַטראַכט ווערן ווי ווייסנשאַפט־לעכע שטודיעס. זיי זענען אָבער אויך נישט קיין געווייניליכע פובליציסטישע אַרטיקלען. זיי אָנטהאַלטן שטענדיק אַ וויכטיקן ווייסנשאַפטלעכן מאַטעריאַל, איבערגעגעבן מיט אַ סך געפיל פון אחריות און אין אַ פאָפולערער פאָרעם. אָפטמאָל מעדקט זיך אין די דאָזיקע אַרטיקלען אַן אמתדיקער דערציילעריישער אימפעט, וואָס גייט געפאָרט מיט מאָלעריישן טאַלאַנט פון אַ קינסטלער. די אַרטיקלען זענען אָפטמאָל אָפילו שפּאַנענדיק. מע טרעפט צווישן זיי אויך סילועטן פון היסטאָרישע פערזענלעכקייטן.

כדי צו אילוסטרירן די טעמאָטיק, וועלכע שיפער פלעגט אויסקלייבן פאַר זיינע צייטונגס־אַרטיקלען, וועלן מיר אויסרעכענען אייניקע נעמען: „די נצחונות איבער די אָצעאַנען אין סוף פון מיטלאַלטער און דער פוילישער ייד מאיר אשכנזי", „יידישע לעגיאָנען אין קאַמף פאַר ארץ ישראל", „די פראַגע פון שחיטה־געלטער אין ליכט פון דער פוילישער געשיכטע", „ישראל קעמפינסקי — דער יידיש־פוילישער קעמפער אין נאַפאָלעאָנס אַרמיי", און אַנדערע. אין יאָנואַר 1928 איז אינעם לעמבערגער „דער מאָרגן" דערשינען שיפערס אַ גאַר טשיקאָווער אַרטיקל א"נ „דער נאָמען ‚גאַליציע' שטאַמט

פון העבדעאישן „חלוצים". בעצם האַנדלט זיך דאָרט אין דעם נאָמען פון דער שטאָט האליטש, פון וועלכן עס נעמט זיך דער נאָמען „האליציע" אָדער „גאַליציע". שיפער פירט אויס, אַז „האליטש" קומט פון „חלוץ".

די יאָרן, וועלן שיפער איז געווען דעפוטאַט אינעם פוילישן סיים, האָט ער געהאַלטן פאָר דעם פראָדוקטיווסטן צייט־אָפשניט פון זיין לעבן. אינעם ברעג פון דער פאָליטישער אַרבעט האָט ער זיך געפילט ווי אַ פיש אין וואַסער. מיט אַ טיפן אינטערעס און מיט גרויס ליבשאַפט פלעגט ער אויס־פירן זיינע פליכטן פונעם שליח־ציבור פון די ברייטע פאָלקס־מאַסן. אים האָט געשטאַרקט דאָס באַוואוסטזיין אַז ער איז אינער פון די, וואָס פאָרמירן דאָס קאָפיטל פון דער נייסטער געשיכטע פונעם יידישן פאָלק.

5.

ד״ר שיפער און דאָס יידישע טעאַטער

שיפערס דערנענטערן זיך צום יידישן טעאַטער איז נאָך איין שטריך, וואָס דערגאַנצט דעם פיל־פאַרביקן פאָרטרעט פונעם דאָזיקן אומגעווײנלעכן מענטשן. דער היסטאָריקער וואָס פאַרנעמט זיך מיט ציפערן און סטאַטיס־טיקעס פון דער ווירטשאַפטס־געשיכטע, קען זיך נישט אויסלעבן אינגאַנצן אין דער וועלט פון טרוקענע צאָלן. זיין שטענדיק־ברויזנדיקער גייסט רייסט זיך ווי אַ שטראָמענדיק וואַסער און וואַרפט אים אַריין אין סאַמע צענטער פון דער יידישער געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. די זעלבע אומרו שטויסט שיפערן אין די אָרעמס פון דער יידישער קונסט און הייסט אים זוכן פאַרגעסנקייט דאָרט, וואו דאָס פאָלק טוט זיך אויס פון די טאָגטעגלעכע דאגות און גיט זיך איבער אין רשות פון אַן אויסגעחלומטער וועלט, וואָס דערשיינט אויף דער טעאַטער־בינע.

אין אַלע יאָרן האָט זיך שיפער געפילט ווי איינער פון דער פאָלקס־מאַסע. זיין ליבשאַפט צום יידישן טעאַטער האָט ער מיטגעבראַכט פון זיין פריערדיקער היים, פון גאַליציע. פונקט ווי אַלע בעל־מלאכישע יונגען אין קראָקע אָדער אין לעמבערג פלעגן שבת־צו־נאַכטס ליב האָבן צו גיין אין טעאַטער, אזוי האָט אויך שיפערן אַהין געצויגן. דער אונטערשיד איז געווען נאָר דער, אַז ביי אים איז דער געשמאַק געווען פיל צאַרטער ווי ביי זיי. פונעם טעאַטער האָט ער דערוואַרט נישט בלויז פאַרוויילונג, נאָר קודם כל קונסט.

באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך אין וואַרשע, אויף לעשנא 1, אָרגאַניזירט דער „צענטראַל"־טעאַטער, וואָס האָט אַרום זיך פאַרזאַמלט די בעסטע אַקיטאָרישע כוחות פון וואַרשע. שיפער האָט אַ סך בייגעשטייערט צו דער גרינדונג און אַנטוויקלונג פונעם „צענטראַל"־טעאַטער. זיין רייכן שריפטשטעלעריש טאַלאַנט האָט ער געשטעלט אין רשות פונעם טעאַטער.

דער שוישפילער זיגמונד טורקאָוו, וועלכער איז אין יענע צייטן געווען דער רעזשיסאָר פונעם „צענטראַל", דערציילט (זיגמונד טורקאָוו: „פראָג־מענטן פון מיין לעבן", בוענאָס אירעס, 1951), אַז ווען דער „צענטראַל" האָט אין יאָר 1923 אויפגעפירט עטינגערס „סערקעלע", האָט שיפער אין די פאָר חדשים פון די צוגרייטונגען געטאָגט און געזאָגט אינעם טעאַטער. אים האָט מען געהאָט צו פאַרדאַנקען די גאַליציאַנער שפראַך־אויסדרוקן, מיט וועלכע עטינגערס העלדן האָבן אַראָפגערעדט פון דער בינע. פאַר דער פרעמיערע האָט שיפער געהאַלטן אַן אַריינפיר־וואָרט וועגן עטינגערן און זיין סביבה.

ביי דער אויפפירונג פון מענדעלעס „פריזיוו" האָט ער אינסצענירט די פורים־שפּיל. בכלל איז ער געווען דער בעסטער קענער אויפן געביט פון פורים־שפּילן.

אין די יאָרן 1921—1922 איז שיפער געווען דער פאָרזיצער פונעם יידישן פראָפעסיאָנעלן אַרטיסטן־פאַראיין. צוזאַמען מיט ד"ר מיכאל וויכערט און זיגמונד טורקאָוו האָט ער רעדאַקטירט דעם זשורנאַל פונעם פאַראיין: „יידיש טעאַטער". אין איניקע נומערן פונעם זשורנאַל זענען פאָראַן שיפערס אַרטיקלען וועגן טעאַטער־פּראָבלעמען. אָבער חוץ דעם האָט ער פאַרן זשורנאַל געטאָן די רעדאַקציאָנעלע שוואַרצע אַרבעט, צוזאַמענגעשטעלט באַריכטן, געשריבן נאָטיצן אא"וו.

זיינע פאָדערונגען צום יידישן טעאַטער האָט שיפער קלאָר געמאַכט אין דעם אַרטיקל „צוקונפט־פראָגן פונעם יידישן טעאַטער (דער רעפּער־טואַר)" [„יידיש טעאַטער" — העפט 1, 1921]. ער זאָגט דאָרט, אַז דאָס קינסטלערישע טעאַטער מוז זיין אַ פאָלקס־טעאַטער און ביי דער צוזאַמען־שטעלונג פונעם רעפּערטואַר מוז זיך דאָס טעאַטער רעכענען מיט די שטרעבונגען פונעם פאָלק. די ווילנער טרופּע, זאָגט שיפער, האָט נאָר טיילווייז דערפילט איר אויפגאָבע. זי האָט געוויזן דעם יידישן מענטש, אַזוי ווי ער זעט אויס. זי האָט אָבער נישט געוויזן דעם וועג אויף וועלכן דער יידישער מענטש דאַרף גיין.

דעם גרויסן דערפאָלג וואָס אַנסקיס „דיבוק" האָט אין יענער צייט געהאַט, טייטשט שיפער אויס דערמיט, וואָס דער עולם גאָרט נאָך אַ וועלט־אנשויאונג. עס איז טאָקע אַ רעליגיעזע וועלט־אנשויאונג, אָבער זי דריקט אויס דעם ברענענדיקן ווילן פונעם פאָלק צו שאַפן און צו בויען.

חוץ גאָבן אַ וועלט־אַנשויאונג מוז דאָס טעאַטער אַליין האָבן אַ סטיל. דאָס טעאַטער פון די פורים־שפּילער האָט געהאַט אַ סטיל. זיי האָבן אויפ־געפירט פּיעסן מיט אַ טיפן רעליגיעזן און מאָראַלישן אינהאַלט. אַ סטיל האָט אויך געהאַט דאָס ערשטע טעאַטער פון גאָלדפאַדען, וויייל עס האָט וויטער געצויגן די טראַדיציע פון די פורים־שפּילער. די דראַמעס פון י. ל. פרץ און ש. אַנסקי לעבן אויף די אַלטע יידישע באָראָק־קונסט פון די פורים־שפּילער און דעריבער דאַרפן זיי אַלס די ערשטע אַריינגערעכנט ווערן אינעם טעאַטער־רעפּערטואָר. חוץ זיי דאַרפן אין רעפּערטואָר אַריין

די פּיעסן פון דוד פּינסקי, שטיימאַן, שלום אש, אַרנאָלד צווייג און ריכאַרד בעער־האָפמאַן. מיט אַזאַ רעפּערטואַר, פאַרענדיקט שיפּער, וועט געשאַפן ווערן דאָס אמתדיקע פאָלקס־טעאַטער.

ווי מיר זעען פונעם אינהאַלט פון זיין אַרטיקל, פאַדערט שיפּער פונעם טעאַטער נישט בלויז דאָס עסטעטישע און קינסטלערישע, נאָר פאַר אַלעמען דעם סטיל און די אידעע. ער וואָלט געוואָלט דאָס יידישע טעאַטער דערהייבן צו הימלישע הויכקייטן און ער פאַרגעסט אַז עס איז פאַראַן אַ רעאַלע ווירקלעכקייט, וואָס שטעלט זיך אויפן וועג ווי אַ נישט באַזיגלעכע מניעה. אָט האָט ער אַליין אין יאָר 1921 געשאַפן אַ נייע אינסצעניזאַטאָרישע און רעזשיסאָרישע קאָנצעפּציע פאַר י. ל. פּרעס „ביינאַכט אויפן אַלטן מאַרק". אַ פּראַכטפולע קאָנצעפּציע, וואָס שיפּער האָט פאַר איר געוואונען דעם אינטערעס פון מאַזאָן פון די „ווילנער". אויך די אַקטיאָרן פון „צענטראַל" און קאַמינסקיס טעאַטער, וועמען שיפּער האָט פאַרגעלייענט דעם טעקסט, זענען געווען פאַרכאַפּט פון זיין אידעע. אפילו דער פּרץ־ספּעץ, אַלטער קאַציזנע, האָט געגעבן זיין הסכמה. מען האָט זיך אַ נעם געטאָן צו דער צוגרייטונג. עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן אַז עס זענען נישט געווען די טעכנישע מיטלען דורכצופירן די זאַך.

אין „יידיש טעאַטער" האָט שיפּער פאַרעפנטלעכט אַן אַרטיקל וועגן מאליערן. ער האָט דאָרט אויך געדרוקט זיינע רעצענזיעס פון טעאַטער־פאָרשטעלונגען. זיינע רעצענזיעס פון דריי פאָרשטעלונגען אין „צענטראַל"; פון פרידמאַן און נערצס „ד"ר שטיגליץ"; פון מאליערס „די ליבע אַלס דאָקטאָר" און פון שלום אַש „מאָטקע גנב" זאָגן עדות אויף זיין טיפער טעאַטער־עדודיציע און גרויסער מבינות.

דער הויפּט־בייטראָג, וואָס שיפּער האָט געבראַכט דעם יידישן טעאַטער, איז זיין דריי־בענדיק ווערק „געשיכטע פון יידישער טעאַטער־קונסט און דראַמע פון די עלטסטע צייטן ביז 1750" (וואַרשע 1923—1928). דאָס דאָזיקע ווערק ווערט באַצייכנט ווי אַ פּיאָנערישע אַרבעט אין אונדזער לי־טעראַטור. די דאָזיקע באַצייכענונג איז אַ גערעכטע נישט בלויז דערפאַר ווייל דאָס איז אויפן געביט פון דער יידישער טעאַטער־געשיכטע דאָס ערשטע ווערק, נאָר דער עיקר דערפאַר ווייל שיפּער שטיצט זיך דאָ אויף אַזאַ דאָקומענטן־מאַטעריאַל, וואָס איז ביי אונדז אינעם גרעסטן רוב בכלל נישט געווען באַקאַנט. והא ראיה, עס איז ביי אונדז געווען איינגעבירגערט די פאַלשע מיינונג אַז ביזן 19טן יאָרהונדערט זענען ביי יידן בכלל נישט געווען קיין שום שפּורן פון טעאַטער. ערשט די תקופה פון אונדזער נאָ־ציאָנאַלן רענעסאַנס אין 19טן י"ה האָט צוזאַמען מיט דער מאָדערנער לי־טעראַטור געבראַכט דאָס יידישע טעאַטער.

צו דער אילוסטראַציע פון דער דאָזיקער אייגעבירגערטער מיינונג וועט כדאי זיין צו דערמאָנען די כאַראַקטעריסטישע שטעלע אין שיפּערס אַרטיקל פונעם יאָר 1913, „אַ נייע תקופה אין אונדזער קאַמף פאַר יידיש", אין וועלכן שיפּער אַליין שפּאַרט זיך מיט פּאַפּערנאָן מכוח דעם, אַז דער ערשטער

יידישער ספעקטאקל איז נישט פארגעקומען אין יאר 1862 נאר אין יאר 1837. אין דער הקדמה צו דער „טעאטער־געשיכטע" אנאליזירט שיפער די סיבות, צוליב וועלכע די דאזיקע פאלשע מיינונג האט זיך געשאפן. ער זאגט אז שולדיק אין דעם זענען געוויסע טעארעטיקער וועלכע האבן אוועק־געשטעלט די נישט־באגרינדעטע טעאריע, אז צוליב דעם „כי לא ראיתם כל תמונה" האט זיך ביי יידן נישט אנטוויקלט קיין פלאסטישע קונסט און ממילא אויך נישט קיין טעאטער.

שיפער האט זיך אונטערגענומען ארונטערצוריסן די דאזיקע אילוזיע. זיין אויפגאבע איז געווען א ביז גאר שווערע, ווייל אויף דעם דאזיקן אינ־גאנצן נאך נישט באטראכטענעם געביט האט ער פון ערגעץ נישט געקענט דערווארטן קיין אנווייזונגען ווי אזוי צו שטעלן די ערשטע טריט. אמת אין יאר 1918 איז דערשינען אין ניו יארק „די געשיכטע פון יידישן טעאטער" פון ב. גארין, וואס דארף, לויט דעם אונטערטיטל, ארומנעמען גאנצע „צוויי טויזנט יאר טעאטער ביי יידן", נאר אין דעם דאזיקן ווערק ווערט די תקופה, וואס אינטערעסירט שיפערן, אפגעפארטיקט כמעט מיט גארנישט.

חוץ די שוועריקייטן ביים אויסגעפינען די מקורים, האט זיך געשטעלט פאר שיפערן א ווייטערדיקע שוועריקייט. ווען ער האט די מקורים געפונען, זענען דאס געווען בלויז ברעקלעך און שפליטערס. עס האט זיך געגייטיקט א קאמפליצירטער אנאליז, עס האט זיך געגייטיקט גאונות כדי פון די דאזיקע ברעקלעך און שפליטערס אויפצושטעלן א גאנץ בילד.

עס איז אויך נישט קיין צופאל אז דאס ווערק נעמט ארום דעם צייט־אפשניט ביזן יאר 1750. שיפער באגרינדעט דעם דאזיקן פאקט דערמיט, וואס די ערשטע העלפט פונעם 18טן י"ה איז א סוף פון א געוויסער תקופה אין דער יידישער פאעזיע און דראמאטישער ליטעראטור. אין דער תקופה ביז דער העלפט פונעם 18טן י"ה טרעט ארויס די שאפונג אין פאדער־גרונט און דער מחבר איז אין הינטערגרונט. דאס מיינט, אז די שאפונגען, וואס האבן זיך אויפגעהיט פון יענע צייטן, האבן דאס רוב נישט קיין מחברים. אין דער ווייטערדיקער תקופה, נאך דער העלפט פונעם 18טן י"ה, איז שוין דער מחבר אינעם פאדערגרונט און די אנאנימע אדער קאלעקטיוע שאפונג אינעם הינטערגרונט. האט ער אין זיין ווערק באארבעט די ערשטע פון די צוויי תקופות.

איינער פון די מעטאדן, מיט וועלכן שיפער באנוצט זיך אין דער „טעאטער־געשיכטע", איז דער פארגלייך־מעטאדן. די אויפטוען אויפן געביט פונעם יידישן טעאטער פארגלייכט ער מיט ענלעכע אויפטוען אין פרעמדע טעאטערס. דער דאזיקער מעטאד איז, איבעריקנס, געווען א נויטוועניקייט, ווייל אין א סך פאלן איז די אלגעמיינע (נישט יידישע) געשיכטע פון דער דראמע און טעאטער געווען פארן מחבר דער איינציקער אנלען אין זיינע אויספירונגען. אין שייכות מיט דעם דאזיקן פארגלייך־מעטאד שטעלט זיך באלד די ערשטע פראגע: פארוואס האבן זיך ביי די נישט־יידישע פעלקער אויפגעהיט פארהעלטענישמעסיק א סך מער טעקסטן פון דרא־

מאַטישע שאַפונגען פונעם מיטלאַלטער, ווי ביי יידן? שיפער האַלט אַז דער דאָזיקער פאַקט איז נישט קיין באַוויז אויף דעם אַז די דראַמאַטישע קונסט איז ביי יידן געווען שוואַכער אַנטוויקלט ווי ביי נישט־יידן. יענע צייטן, זאָגט ער, זענען פול מיט מלחמות און רדיפות אויף יידן. בעת די דאָזיקע קאָטאַקליזמען זענען די יידישע שאַפונגען פונקט ווי די יידישע לעבנס און פאָרמען גענומען די ערשטע כפרה־הינדלעך. דעריבער איז דאָס ביסל פון די יידישע טעקסטן, וואָס האָט זיך יאָ אויפגעהיט, אַ סימן אַז אין מיטלאַלטער איז געווען אַ רייכע יידישע טעאַטער־ליטעראַטור.

די פאַרטיילונג פון דער „טעאַטער־געשיכטע" איז געמאַכט אויף פאָלגנדיקן אופן: דער ערשטער באַנד נעמט אַרום די שילדערונג פון דער גאַנצער תקופה ביזן יאָר 1750. דער צווייטער און דריטער באַנד אַנטהאַלטן באַאַרבעטונגען פונעם עטנאָגראַפישן (פאָלקלאָריסטישן) מאַטעריאַל, וואָס באַגרינדעט די אויספירן פונעם ערשטן באַנד.

ביים אָנהייב פונעם ערשטן באַנד גיט שיפער אַ קורצן איבערבליק וועגן טעאַטער וואָס האָט עקסיסטירט ביי יידן אין די גאָר אַלטע צייטן. אויפן סמך פון אייניקע נאָטיצן וואָס זענען פאַראַן ביי יוסיפוס פלאַוויוס און ביים רוימישן היסטאָריקער טאציטוס, דערציילט שיפער וועגן שפורן פון אַ טעאַטער־קונסט ביי יידן אין דער צייט אַרום דעם צווייטן חורבן.

באַדייטנדיקע שפורן פון טעאַטער האָבן זיך אויפגעהיט פונעם פריען מיטלאַלטער. עס איז באַוואוסט, אַז די פירער פון דער יידישער רעליגיעזער וועלט פלעגן שארף אַרויסטרעטן קעגן די שפילן. אין דעם פרט זענען די רבנים געווען איינשטימיק מיט די קריסטלעכע גייסטלעכע, וועלכע האָבן אויך באַקעמפט דאָס טעאַטער. אָבער דער באַגער פון דער מאַסע נאָך טעאַטער־שפילן איז געווען אַזוי שטאַרק, אַז מען האָט נישט געלייגט קיין אַכט אויף די גייסטלעכע און מען האָט געשפילט טעאַטער. די קירך האָט געמוזט נאָכגעבן און זי האָט אַליין געזוכט אַרגאַניזירן אַ טעאַטער, געבויט אויף אַ רעליגיעזן אינהאַלט. אַזוי זענען אַנטשטאַנען די א"ג „מיסטעריעס", וואָס זענען אונדז באַקאַנט פונעם פריען מיטלאַלטער.

שיפער דערציילט, אַז אין דער צייט פון די „מיסטעריעס" פלעגן אין דער יידישער גאַס אַרויסטרעטן יידישע וויצלער, וועלכע מען האָט גערופן „לצים". זיי פלעגן פריילעך מאַכן דעם יידישן עולם מיט הומאָר און קאַטאָוועס־טרייבן.

עס איז כדאי צו דערמאָנען נאָך אײַן פרט, וואָס האָט אַ שייכות צום פריען מיטלאַלטער. עס איז באַקאַנט, אַז במשך פון עטלעכע יאָרהונדערטער (אין מיטלאַלטער) איז „דער טויטן־טאַנץ" געווען דער באַליבטער רעפער־טואָר פון די שפילן סיי ביי קריסטן און סיי ביי יידן. דער דאָזיקער „טויטן־טאַנץ" איז דערשינען אין פאַרשיידענע איבערארבעטונגען, וואָס זענען געווען צוגעפאַסט צו דער אָנגעהעריקער צייט. אָבער דער אָריגינאַל פונעם דאָזיקן שפיל איז געשאַפן געוואָרן אין 14טן י"ה אין שפאַניע און זיין מחבר איז געווען אַן אָנאָנימער ייד (שיפער שטיצט זיך דאָ אויפן וועלק פונעם

פּאַרשער מ. קייזערלינג: „ספרדים, ראַמאַנישע פּאַעזיע אין שפּאַניע" — לייפּציג, 1859 — דייטש).

אינעם 16טן י"ה האָט זיך אין איטאַליע אַנטוויקלט אַ מוזיקאַלישע אוז דראַמאַטישע קונסט. איר צענטער איז געווען אין די הייף פון די איטאַליע־נישע פירשטן אוז זי איז געשטאַנען אויף אַ פאַרהעלטנישמעסיק הויכער ניוואָ. שיפער ברענגט באַווייזן, אַז אַסך פון די הויפּט־טרעגער פון דער דאָזיקער קונסט זענען געווען יידישע קאָמפּאָזיטאָרן, רעזשיסאָרן אוז שרייבער. אַפילו שפּעטער וועו די איטאַליענישע קונסט האָט באַקומען אַ פאַלקסטימלעכן כאַראַקטער אוז האָט זיך פאַרוואַנדלט אין דער „קאָמעדיא דעל׳ארטע", האָבן יידישע קינסטלער געהאַט אין איר א חשובן חלק.

פון יענעם יאָרהונדערט האָבן זיך אויפגעהיט בפירושדיקע שפּורן פון יידישע קאָמעדיאַנטן, וואָס האָבן פאַרווויילט אויסשליסלעך אַ יידישן עולם. מע רופט זיי די „נאַרן" אוז זיי טראָגן „געזעליקייט" (פריילעכקייט) אין די געטאָס פון דייטשלאַנד אוז פון די סלאַווישע לענדער.

אין דער באַשרייבונג פון דער יידישער טעאַטער־קונסט אינעם 16טן י"ה שטיצט זיך שיפער דער עיקר אויף דער זאַמלונג פון לידער פון אייזיק וואליך. די דאָזיקע זאַמלונג האָט זיך אויפגעהיט פונעם 16טן י"ה אוז זי איז אינעם פאַריקן יאָרהונדערט אַרויסגעגעבן געוואָרן אויף דייטש אין דער באַאַרבעטונג פון פעליקס ראָזענבערג. די ערשטע שפּורן פון אַ דראַמאַטישן פּרואוו אויף יידיש געפינט שיפער אין מנחם אַלדענדאָרפס דיאַלאָג „וויכוח צווישן דעם יצר הרע אוז יצר טוב". דער דאָזיקער דיאַלאָג דערמאָנט לויט זיין באַאַרבעטונג די „שול־דיאַלאָגן", וואָס זענען אין יענער צייט געווען שטאַרק פאַרשפּרייט צווישן די קריסטן. דער דיאַלאָג איז נישט דער אייני־קער באַווייז פון דעם אינפלוס פון די קריסטלעכע טעאַטער־שפּילער אויף די יידישע. עס איז אַ פאַקט, אַז אַפילו די תנ"ך־דראַמעס, וואָס יידישע טע־אַטער־גרופּעס האָבן געשפּילט אין יענער צייט, זענען געווען אַ באַאַרבעטונג פון די קריסטלעכע „ביבלישע דראַמעס". עס זאָגט אויף דעם עדות די דראַמע „יונה", וואָס האָט זיך אויפגעהיט אין דער זאַמלונג פון אייזיק וואליך.

דער סוף פונעם 16טן י"ה שטייט ביי די קריסטן אונטערן צייכן פון די „פאסט־נאַכט־שפּילן". אין דער יידישער גאַס ווערן די דאָזיקע פאסט־נאַכט־שפּילן איבערגעאַרבעט אויף פּורים־שפּילן. אין אייזיק וואליכס זאַמלונג איז פאַראַן אַ פאַרס א"נ „פּורים־ליב עס אוז טרינק לוסטיקע בחורים", וואָס גיט אונדז דעם פּריעסטן מוסטער פון פּורים־שפּיל.

אין דער באַאַרבעטונג פונעם 17טן אוז דער ערשטער העלפט פונעם 18טן י"ה שטיצט זיך שיפער, דער עיקר, אויף יאָהאַנעס יאַקאָבוס שודט, דעם גימנאַזיע־רעקטאָר פון פראַנקפורט, ווועלכער האָט אין יאָר 1714 אַרויס־געגעבן די זאַמלונג „יידישע מערקווירדיקייטן". אין דער דאָזיקער זאַמלונג איז פאַראַן אַ שלל ידיעות ווועגן די פּורים־שפּילן פונעם 17טן אוז אַנהייב 18טן י"ה.

אויך אין דער תקופה זעט זיך אָן אַ שטאַרקע פרעמדע השפּעה ביי די יידישע שפּילער. דער נאָר איז שוין אַוועק. זיין אָרט האָט פאַרנומען דער „האנס־וואורסט" און דער „פּיקל־הערינג". ביידע זענען זיי אַ קאָפּיע פונעם איטאַליענישן „ארלעקינא", אָדער פונעם ענגלישן „קלאון". דער ערשטער יידישער „האנס־וואורסט", וועגן וועלכן עס איז פאַראַן אַ ידיעה, איז יעקב בן מרדכי ריז פון פּראָג.

אין דער ערשטער העלפט פונעם 18טן י״ה איז שוין פאַראַן אָן אָר־גאַניזירט פּורים־טעאַטער, וואָס שפּילט במשך פון צוויי סעזאָנען אין יאָר. פּורים און חנוכה. דעם קערן פונעם טעאַטער שאַפן פראָפעסיאָנעלע שפּילערס און זיי נעמען זיך צו הילף ישיבה־בחורים, בעלפערס און קלעזמער. אויף אַזאַ אופן וועלן געשאַפן די פּורים־שפּילער־גרופּעס, וואָס זענען שוין דעמאָלט געווען מאָדערניזירט און האָבן געטראָגן קענטיקע השפּעות פון די ראַציאָנאַליסטישע ליטעראַטור־שטרעמונגען.

שיפּערס אַנאַליטיש־סינטעטישער מעטאָד ביים באַארבעטן היסטאָרישע מאַטעריאַלן האָט אין דער טעאַטער־געשיכטע געהאַט אַ זייער בריייט פעלד צום באַווייזן זיך. אינעם רשות פונעם פּאָרשער זענען געשטאַנען נישט מער ווי שטיקלעך ידיעות, ברעקלעך טעקסטן פון דראַמעס, רמזים און אָנצוהע־רענישן. פון אָט דעם מאַטעריאַל האָט שיפּער אויפגעשטעלט אַ גאַנצן בנין פונעם אַמאָליקן יידישן טעאַטער־וועזן. ער האָט נישט בלויז אָנגעצייכנט דאָס אויסערלעכע אויסזען פונעם טעאַטער, ער האָט נישט בלויז באַשריבן זיין רעפּערטואָר, זיין פּאַרנעם און אויסווירקונג אין דער געזעלשאַפט, נאָר ער איז אויך אַריין הינטער די קוליסן פונעם טעאַטער און האָט באַשריבן די טעאַטער־טעכניק פון די יידישע שפּילער. די דאָזיקע ידיעות וועגן דער טעאַטער־טעכניק האָט ער אַרויסגענומען טאָקע אויך פון די טעקסטן פון דראַמעס. ער האָט אויפגעשטעלט אַ גאַנצן בנין פון היפּאָטעזעס וועגן דער טעאַטער־טעכניק.

שיפּערס שילדערונגען וועגן דער טעאַטער־טעכניק קענען בקיצור רע־זומירט ווערן אויף פאָלגנדיקן אופן: נאָך אין די עלטסטע צייטן האָבן יידישע שפּילער באַנוצט זיך מיט קאָסטיומען. טעאַטער־דעקאָראַציעס זענען אויפ־געקומען ערשט ביים סוף פונעם 17טן י״ה. אין 18טן י״ה פירן מיט זיך מיט די וואַנדערנדיקע יידישע טעאַטער־טרופּעס גאַנצע דעקאָראַציע־אויסשטאַ־טונגען. זיי פאַרמאָגן אפילו די געהעריקע מאַשינען, וואָס זענען נייטיק צום אויפציען די דעקאָראַציעס.

די פראַגע פון דער אויסווירקונג פונעם טעאַטער אין דער געזעלשאַפט פאַרענטפערט שיפּער אויפן סמך פון די, אין אַ גרויסער צאָל, פאַראַנענע (פאַרשטייט זיך נעגאַטיוועַ) אָפּרופן וועגן טעאַטער מצד רבנים און אָרטאָ־דאָקסישע פירער פון יענע צייטן. פון די דאָזיקע אָפּרופן נעמט ער אָרויס, אַז דאָס פאַלק האָט געהאַט אַ וואַרעמע באַציאונג צו די שפּילערס און צו זייערע אויפטוען. נישט קוקנדיק אויף דער קעגנערשאַפט פון די רבנים פלעגט דאָס פאַלק באַזוכן די פאָרשטעלונגען.

דער צווייטער באַנד פון דער „טעאַטער־געשיכטע" ברענגט טעקסטן פון יידישע דראַמאַטישע ווערק, וואָס האָבן זיך אויפגעהיט פון די באַזונדערע תקופות, אַנהייבנדיק פונעם 16טן י"ה ביז אַן ערך 1750. די דאָזיקע טעקסטן באַגלייט שיפער מיט זיינע הערות און באַטראַכטונגען און מע קען דרייסט זאָגן, אַז זיי ביידע (סיי די טעקסטן און סיי די הערות) שטעלן מיט זיך פאָר אַן אומשאַצבאַרן ווערט פאַר דער יידישער פאָלקלאָר־פאָרשונג. די אויס־פירן פונעם צווייטן באַנד זענען, אַזוי צו זאָגן, אַ זאַכלעכע דאָקומענטאַציע פונעם אינהאַלט פונעם ערשטן באַנד.

דער דריטער באַנד איז אַ זאַמלונג פון אַלטע פורים־שפילן, וואָס האָבן זיך (פונקט ווי די מאַטעריאַלן פונעם צווייטן באַנד) אויפגעהיט אין דער מינדלעכער טראַדיציע. אויך איינעם דריטן באַנד באַגלייט שיפער די טעקסטן מיט זיינע חריפותדיקע הערות און באַטראַכטונגען.

שיפערס טעאַטער־געשיכטע איז געווען דאָס ערשטע ווערק פון דעם מין אין דער יידישער ליטעראַטור. אין די יאָרן, ווען זי איז דערשינען, האָט זי אַרויסגערופן אַ גרויסן אינטערעס אין די יידישע קולטור־קרייזן. זי איז אויך געווען קריטיקירט און די קריטיקערס האָבן אויפגעוויזן אַ ריי אומ־פינקטלעכקייטן, וואָס זענען דאָרט פאָראַן. נישט קוקנדיק אויף די אומפינקט־לעכקייטן, האָבן פון דעסטוועגן די קריטיקערס אָפּגעשאַצט זייער הויך שיפערס ווערק און זיי האָבן אונטערגעשטראָכן זיין פיאָנעריש כאַראַקטער. דאָס ווערק איז ביזן היינטיקן טאָג געבליבן אַ יחיד במינו. נאָר שיפערן האָט קיינער זיך נישט אונטערגענומען נאָך אַ מאָל אויסצופאָרשן די געשיכטע פונעם יידישן טעאַטער.

די „טעאַטער־געשיכטע" איז אַ פאָרשונגס־ווערק, וואָס שטיצט זיך, דער עיקר, אויף פאָלקלאָר. לייענענדיק זי, איז אָפטמאָל שווער צו אונטערשיידן, ווו עס ענדיקט זיך געשיכטע און ווו עס הייבט זיך אָן פאָלקלאָר. די דאָזיקע צוויי עלעמענטן זענען דאָרט צוזאַמענגעוועבט אין איין אייגהייט. אָט דאָס באַווייזט, אַז שיפער איז טיף אַריינגעדרונגען אויך אינעם געביט פון פאָלק־לאָר.

ביים צונויפקלייבן דעם פאָלקלאָריסטישן מאַטעריאַל האָבן שיפערן גע־האָלפן צוויי באַרימטע ספּעציאַליסטן אויפן געביט פון פאָלקלאָר: ש. לעמאַן און דער דיכטער הערשעלע. אָבער אַחוץ דעם האָט שיפער אַליין אָנגעזאַמלט אַ סך מאַטעריאַלן. עס איז באַקאַנט זיין ליידנשאַפט צו זאַמלען אַלטע פורים־שפילן. ער פלעגט זיך דערמיט פאַרנעמען אויך אין די שפּעטערדיקע צייטן, נאָך דעם אַרויסגעבן די „טעאַטער־געשיכטע".

דאָס געביט פון פאָלקלאָר און זיין פאָרשונג איז פאַר שיפערן געווען אין אַלע יאָרן שטאַרק אָנציעוודיק. אין יאָר 1928 האָט ער אין דער יידיש־פּוילישער טאָג־צייטונג „נאַש פּושעגלאָנד" (וואַרשע) פאַרעפנטלעכט אַן אַרבעט וועגן דעם יידישן פאָלקס־ליד אין דער צייט פונעם אויפשטאַנד 1863 (פּוילישן). אין יאָר 1933 האָט ער אינעם זשורנאַל „סאָציאַלע מעדיצין", וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך דער געזעלשאַפט „טאָז", אָפּגעדרוקט

אַן אַרבעט א"נ „אַלט־יידישער פֿאָלקלאָר אין שפּאַן פון ,טאָז'־אַרבעט". ער האָט דאָרט איבערגעגעבן דעם טעקסט פון דער פּורים־שפּיל פון דער חברה ביקור־חולים אין אָטוואָצק. עס איז אַ פּורים־שפּיל, וואָס האָט אַ זייער אַלטע טראַדיציע און וואָס פלעגט נאָך אין שיפּערס צייטן יעדעס יאָר געשפּילט ווערן אין אָטוואָצק (לעבן וואַרשע).

אַ דריטע פֿאָלקלאָריסטישע אַרבעט, וואָס דאָרף דערמאָנט ווערן, זענען זיינע הערות (7 זייטן) צו די פּורים־שפּילן, וואָס זענען אינעם יאָר 1938 אָפּ־געדרוקט געוואָרן אינעם נומער 5 פון די „פֿילאָלאָגישע שריפטן" פון ייוואָ.

שיפּערס אינטערעס פאַרן יידישן טעאַטער האָט אָנגעהאַלטן במשך פון זיינע אַלע יאָרן. ער פלעגט דעם טעאַטער דינען מיט זיין עצה און מיט מעשים. וועז עס איז אין יאָר 1929 בייַ דער „קולטור־ליגע" געגרינדעט געוואָרן די טעאַטער־שול, איז שיפּער דאָרט געווען לערער. זיין שטרעבונג איז געווען אויסצובילדן אַן אינטעליגענטן קאדער פון יידישע שוישפּילער, וואָס זאָלן דאָס יידישע טעאַטער דערהייבן צו דער העכסטער מדרגה פון קונסט.

6.

„יידישע געשיכטע"

[וירטשאַפֿטס־געשיכטע]

די קאָדענץ פונעם צווייטן פּוילישן סיים האָט זיך פאַרענדיקט אין יאָר 1927. שיפּער איז צום דריטן סיים נישט אויסגעקליבן געוואָרן. ער איז אָבער ווייטער געבליבן פאַרבונדן מיט דער פּאָליטישער אַרבעט אַלס פּירנדיקער חבר פונעם צענטראַל־קאָמיטעט פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין פּוילן.

אַן ערך אין יענער צייט איז געפּענט געוואָרן די נייע אַקאַדעמישע היים אין וואַרשע. זי האָט זיך געפּונען אויף פּראַגע. שיפּער איז אַלע יאָרן געווען פאַרבונדן מיט דער געזעלשאַפֿטלעכער אַרבעט פון דער אַקאַדעמישער יוגנט. אַ געוויסע צייט איז ער אויך געווען פאָרזיצער פון דער הילפס־אָרגאַניזאַציע פון די אַקאַדעמיקער. וועז עס איז פריי געוואָרן דער אָמט פון דירעקטאָר פון דער אַקאַדעמישער היים, איז שיפּער באַשטימט געוואָרן פאַר דירעקטאָר.

שיפּער האָט זיך צוזאַמען מיט זיין פרוי, מרים (זי איז געווען פון דער חיים שוואַרץ, אַ שוועסטער פונעם נישט לאַנג אין ישראל פאַרשטאָרבענעם פירער פון „פּועלי־ציון" אין גאַליציע, ד"ר קאָפּל שוואַרץ) און זייערע צוויי טעכטער אַריינגעצויגן אין דער אַקאַדעמישער היים, אויף נאָמיעסטינקאָווסקאָ גאַס. דאָרט האָט ער געוואויזנט ביז צו דער מלחמה.

ווי זיין שטייגער איז געווען, איז ער אויך אין דער צייט געווען פאַרנומען מיט כלערליי אַרבעטן. חוץ די שוין אויסגערעכנטע שטעלעס האָט ער אָנגענומען די שטעלע פון אַ דאָצענט פונעם יודאַיסטישן אינסטיטוט (אויף טלאָ־

מאצקע). זיין אפיציעלער טיטל איז געווען: „דאצענט פון דער יידישער ווירט־שאפט־געשיכטע און סטאטיסטיק". דער יודאיסטישער אינסטיטוט האט געהאט דעם סטאטוט פון אן אקאדעמישן לערן־אנשטאלט. די דאצענט־קאלעגיע איז באשטאנען פון אזעלכע געלערנטע ווי ד"ר משה שאר, ד"ר מאיר באלאבאן, ד"ר יצחק שיפער א"א. אינעם לערן־יאר 1930/1929 האט דארט שיפער געהאלטן לעקציעס ווענן ווירטשאפט־געשיכטע פון יידן אין דער צייט פון די יאגעללאנער, ווירטשאפט־געשיכטע פון יידן אינעם מיטל־אלטערלעכן דייטשלאנד, מיגראציעס פון יידן אין די נייערע צייטן, באפעל־קערונגס־באווענונגען ביי יידן.

חוץ די אלע ארבעטן האט שיפער פארגעזעצט זיין וויסנשאפטלעכע ארבעט: ער האט ווייטער געפארשט און געשריבן. ער האט ווייטער געשריבן זיינע פאפולער־היסטארישע ארטיקלען פאר פארשיידענע צייטונגען. אין „מאמענט" פון יאר 1928 געפינען מיר צוו"א אזעלכע ארטיקלען, ווי „נאפא־לעאן און די פוילישע יידן", „די זיבנבירגער גרים", „לעגענדעס ווענן דער איינוואנדערונג פון די יידן קיין פוילן", „די פוילישע אסתר המלכה" א"א. א וויכטיקע ביבליאגראפישע ארבעט האט שיפער פארעפנטלעכט אין „נאש פוזשגלאנד" (1928) ווענן יידישע מאנוסקריפטן און דאקומענטן אין דעם אסאלינסקי־אינסטיטוט אין לעמבערג.

פון יענער תקופה זענען פארן שיפערס ארטיקלען געדרוקטע אין א סך יידישע צייטונגען, אויך אין אמעריקע און ארגענטינע. אינעם „טאג"־זשורנאל („סאציאלע מעדיצין" — ווארשע) האט ער פארעפנטלעכט עטלעכע סעריעס פון פארשונגס־ארבעטן ווענן דער עלטסטער געשיכטע פון יידישע דאקטוירים אין פוילן.

פון צייט צו צייט דערשיינען זיינע רעצענזיעס ווענן ביכער און שרייבער. די דאזיקע רעצענזיעס צייכענען זיך אויס מיט א טיפער קריטישער דורכדרינג־לעכקייט און גרויסער מבינות. אזוי האט ער אין די „ליטעראריש בלעטער" (1930) געדרוקט א רעצענזיע „די סטיכיע שלום אש" און אינעם „מיעסיענטש־ניק זשידאווסקי" (1930) א צווייטע רעצענזיע ווענן יידישע מאטיוון אין ליאן פויכטוואנגערס ראמאנען (פוילישן). אין יאר 1930 האט ער אין „הייגט" אפגעדרוקט אן אפהאנדלונג ווענן דעם היסטאריקער ד"ר הייניריך גרעץ.

אין דער איצט באהאנדלטער תקופה האט אויך שיפער פארענדיקט און ארויסגעגעבן זיין הויפט־ווערק אויפן היסטאריאגראפישן געביט, די „יידישע געשיכטע (ווירטשאפט־געשיכטע)" אין פיר בענד (פארלאג „אחיספר" ביי דער געז' „צענטראל", ווארשע, 1930). כמעט יעדן שרייבער, מחבר פון א סך ביכער, איז באשערט צו האבן איין ווערק, וואס די עפנטלעכקייט באטראכט פאר זיין הויפטווערק. עס טרעפט אפילו, אז דער מחבר איז נישט מסכים מיטן משפט פון דער עפנטלעכקייט, וויל לויט זיין איינזען דארף אן אנדער בוך באטראכט ווערן פאר זיין הויפט־ווערק. עס העלפט אבער גארנישט. אז די עפנטלעכקייט האט אויסגערופן א געוויס בוך ווי דאס הויפט־ווערק פונעם מחבר, ווען זיך אויך בקרוב דער נאמען פונעם מחבר צוזאמענגיסן אין איין

אינהייט מיטן נאמען פון זיין הויפט־ווערק. ביי אונדז איז נאך ביז היינט דער נאמען „ד"ר יצחק שיפער" אן סינאנים פונעם באגריף „יידישע ווירט־שאפטס־געשיכטע". אבער שיפער איז געווען מסכים. ער האט אן פארשונגס־ארבעט פון אן האלבן לעבן אווועקגעגעבן, כדי אנצושרייבן דאס דאזיקע ווערק. נאך אין די יארן פון זיין פריעסטער יוגנט, דעמאלט וועו ער האט געשריבן דעם „אנהייב פון קאפיטאליזם"...", האט ער שוין געווארעמט אין הארצן דעם געדאנק וועגן אן אלגעמיינער יידישער ווירטשאפטס־געשיכטע. דער דאזיקער געדאנק האט אים באגלייט בעת די שטורמישע מלחמה־יארן און אויך שפעטער. פארענדיקנדיק דאס דאזיקע בוך האט ער פארווירקלעכט דעם חלום פון זיין לעבן. אזוי זאגט ער אליין אין דער הקדמה צו זיין „טעאטער־געשיכטע": „נישט מער ווי אן חלום איז געווען אויך די איצטיקע ארבעט, און זי איז פארט אנטשטאנען".

אין יאר 1928 איז אין די „שריפטן פאר עקאנאמיק און סטאטיסטיק" (אויסגאבע פון ייוואָ) דערשינען אן ארטיקל פון פראפ' שמעון דובנאוו א"ק „וואס פעלט אין אונדזער געשיכטע". אינעם דאזיקן ארטיקל באקלאגט זיך דובנאוו, אז אין דער יידישער געשיכטע איז דער עקאנאמישער טייל ביז דער לעצטער צייט נישט געווען באארבעט אין א גהעריקער מאס. „דאס איז גאנץ פארשטענדלעך — שרייבט דובנאוו — ווען מען דערמאנט זיך, אז די איראפעאישע פעלקער האבן צו טאן מיט א צייט־רוים פון העכסטנס טויזנט יאר און דאס אויך אויף אין טעריטאריע. דער יידישער היסטאריקער האט אבער צו טאן מיט א דרייטויזנט־יאריקער געשיכטע אויף טעריטאריעס פון דער גאנצער וועלט." דובנאוו פארענדיקט זיין אויספיר מיט דער פעסט־שטעלונג, אז די אויבן־דערמאנטע שוועריקייטן זענען אבער נישט קיין תירוץ קעגן דער נייטיקייט ארויסצופירן דעם עקאנאמישן עלעמענט אין דער יידישער געשיכטע. אן ערך צוויי יאר נאכן דערשיינען פון דובנאוס ארטיקל איז שוין אויף די פאליצעס פון די יידישע בוכהאנדלונגען געלעגן שיפערס בוך, וואס האט אויסגעפילט דעם בלויז אין אונדזער געשיכטע־שרייבונג.

עס איז פאראן א סך אמת אין שיפערס אויפפאסונג, אז בעת מען קוקט אויף דער געשיכטע אונטער דער פריזמע פון עקאנאמישע אנטוויקלונגען באקומען די באזונדערע היסטארישע געשייענישן און די גאנצע געשיכטע א גאנץ אנדערע פארב און אן אנדער אויסזען. לאמיר עס גלייך אילוסטרירן מיט ביישפילן. דאס קאפיטל וועגן די אינקווויזיטארן איז אונדז פון דער אלגעמיינער געשיכטע באקאנט אונטער דער פאלגנדיקער פארשטעלונג: די אינקווויזיטארן, אזעלכע ווי קאפיסטראנא, טארקווועמאדא און אנדערע זענען געווען רעליגיעזע פאנאטיקער. דער דאזיקער רעליגיעזער פאנאטיזם האט זיי געטריבן צו מארד־מעשים, מיט וועמענס הילף זיי האבן צעמיינט אויסצוראטן די אנדערש־גלייביקע. הכלל, מיר האבן דא צו טאן מיט אויס־שליסלעך־אידאישע מאטיוון. וועו מע באטראכט אבער דעם זעלבן ענין אונטער דער פריזמע פון עקאנאמישע געשייענישן באקומט זיך אט וואס:

קאפיסטראנא וואלט נישט געקענט אנהייבן זיין פארטיליקונג פון יידן, ווען נישט דאס, וואס די קריסטלעכע שטאטישע באפעלקערונג, די סוחרים און האנטווערקער האבן געוואלט פטור ווערן פון יידן צוליב קאנקורענץ־טעמים. טארקוועמאדא וואלט נישט דורכגעפירט זיין אינקוויזיטארישע ארבעט אין שפאניע, ווען נישט דאס, וואס דאס קעניגלעכע פארל, פערדינאנד און איזא־בעלע, האבן געוואלט צורויבן די יידישע פארמעגנס.

די געבראכטע ביישפילן באוויזן נישט, אז די היסטארישע געשייענישן האבן אונטער דער פריזמע פון ווירטשאפטלעכע באטראכטונגען פארלוירן זייערע אידעאישע מאטיוון. זיי באווייזן אבער, אז דער עקאנאמישער עלע־מענט שפילט א גרויסע ראלע אין דער געשיכטלעכער אנטוויקלונג. אט אזוי דעפינירט שיפער זיין שטעלונג צו דער טעאריע פון דער „מאטעריאליסטי־שער וועלט־באנעמונג". ער האלט, אז זי איז אינער פון די זיכערסטע פאר־שונגס־מעטאדן. ער איז אבער אנטשיידן קעגן דעם, אז דער דאזיקער מעטאד זאל דערהייבן ווערן צו דער מדרגה פון א וועלט־באנעם.

די „יידישע געשיכטע (ווירטשאפטס־געשיכטע)" נעמט ארום די תקופה פונעם מיטלאלטער און שילדערט דאס עקאנאמישע לעבן פון יידן אין די לענדער, שפאניע, פארטוגאל, איטאליע, פוילן, אונגארן און די איבעריקע לענדער פון מיטל־אייראפע.

די סאציאלע לאגע פון די יידן אין מיטלאלטער לאזט זיך איינשליסן אין די ראמען פונעם „יידישן רעגאל". דער דאזיקער באגריף איז געשאפן געוואָרן דורך די מיטלאלטערלעכע הערשער און געמיינט האט ער דעם הכנסה־קוואל פון יידן, וואס פילט אן מיט געלט דעם קעניגלעכן אוצר. א בילדלעכע פארשטעלונג פונעם „יידישן רעגאל" גיט אונדז די א"ג „גאל־דענע בולע", וואס דער דייטשער קיסר קארל דער פערטער האט אין יאר 1355 געגעבן די קורפישטן. אין דער בולע ווערט געזאגט, אז היות ווי די קורפירשטן איז באוויליקט צו עקספלואטירן אין זייערע שטחים אלע גרובנס פון גאלד, זילבער, ציין, קופער, בליי און אייזן, ווי אויך אנדערע מעטאל־גרובנס און זאלץ־זידעריין, טא „זאלן זיי אויך האבן דאס רעכט אויפצונע־מען און צו האלטן ביי זיך יידן און צו געניסן פון די צאל־אפצאלונגען".

דער „יידן־רעגאל" שטאמט אויסשליסלעך פון עקאנאמישע טעמים. אין משך פון 11טן און 12טן י"ה האבן די מערב־אייראפעאישע קעניגן און פירשטן באנוצט זיך מיט געדונגענע סאלדאטן צו מלחמות. אזוי ווי זיי פלעגן זייער אפט פירן מלחמות, האבן זיי געדארפט זייער א סך געלט פאר דער אויסהאלטונג פון די ארמייען. האבן זיי אנגעהויבן צו באטראכטן די יידן ווי א וויכטיקן פינאנץ־אביעקט.

וועו דער הערשער איז געווען א גוטער באלעבאס, האט ער געטראכט וועגן דעם היינט און אויך וועגן דעם מארגן. אזא הערשער פלעגט דעם „יידן־רעגאל" אויסנוצן בלויז אין אזא מאס, אז דער יד זאל נאך קענען לעבן און זאל אויך שפעטער קענען ארייגטראגן דאס געלט אין דער קעניגלעכער שאץ־קאמער. עס זענען אבער געווען הערשער, וואס האבן בלויז געטראכט

וועגן היינט. זיי פלעגן ביי די יידן אויספרעסן דאָס לעצטע געלט און דער־נאָך זיי פאַרטרייבן. אַזאַ פאָליטיק האָבן געפירט די קעניגן פון ענגלאַנד און פראַנקרייך. די הערשער פון שפּאַניע, פון די פאַרשיידענע דייטשע און אי־טאַליענישע לענדער זענען געווען „גוטע באַלעבאָטים" און דעריבער האָבן יידן אין יענע לענדער זיך געקענט דערהאַלטן אַ סך לענגער, ווי אין ענגלאַנד און פראַנקרייך.

שיפּער דערווייזט, אַז אין דייטשלאַנד האָבן די יידן־רדיפות געהאַט אין געוויסע צייטן אַן עקאָנאָמישן און סאָציאַלן כאַראַקטער. אַרום דעם „יידן־רעגאל" איז דאָרט שטענדיק אָנגעגאַנגען אַ קאָנקורענץ־קאַמף. נאָך דעם, ווען דער קיסר האָט אַ טייל פונעם רעגאל איבערגעגעבן צו די פירשטן, האָבן אויך די שטעט געוואָלט האָבן אַ חלק אין די הכנסות, וואָס פלעגן אַריינקומען פון די יידן. סוף־כל־סוף האָבן די שטעט דערגרייכט דאָס זייערע. די יידן פון אַ טייל גרעסערע שטעט זענען אָנגערקענט געוואָרן ווי לייב־אייגענע פון די שטעט. די שטאָטישע פאַטריציער, וועלכע זענען געווען הערשער אין די שטעט, פלעגן אויסנוצן די יידן אָלס וועלקציינג ביים אויסוואוכערן די אָרעמע באָפעלקערונגס־טיילן. עס איז אַ באַוואוסטע זאַך, אַז די יידן פלעגן טרייבן זייערע קרעדיט־געשעפטן מיט געלטער פון די שטאָטישע פאַטריציער. דעריבער זענען די פאַטריציער געווען פאַראינטערעסירט, אַז עס זאָלן נישט פאָרקומען קיין פאָגראָמען אויף יידן, ווייל בעת אַ פאָגראָם פלעגט זיך דער המון קודם־כל נעמען צום פאַרניכטן די וועקסלען, וואָס זענען געלעגן ביי יידן אָלס באַווייזן פון די קריסטלעכע חובות.

די יידן־רדיפות אין דער צייט פונעם שוואַרצן טויט זענען געקומען ווי אַ רעזולטאַט פון קאַמף צווישן די האָנטוווערקער־צעכן און די פאַטריציער פון די שטעט. די האָנטוווערקער־צעכן האָבן זיך געוואָלט באַפרייען פון די חובות, וועלכע האָבן זיי שווער געדרוקט. דער לייכטסטער וועג דערצו האָט געפירט דורכן אויסהרגענען די בעלי־חובות, דאָס הייסט די יידן. אָבער הינטער די יידן זענען געשטאַנען די פאַטריציער, די פינאַנציסטן, וואָס האָבן געהאַט אינעם עסק שטעקן קאַפּיטאָלן. אַזוי אַרום האָט זיך צעפלאַקערט דער קאַמף צווישן די צעכן און די פאַטריציער. די יידן זענען געווען דער שטענ־דיקער שעיר לעזאזל, ווייל אָדער די פאַטריציער האָבן זיך פאַרגלייכט מיט די צעכן, וועלכע האָבן זיך מתחייב געווען אַ געוויסן טייל פון די וועקסלען נישט צו פאַרניכטן און דערפאַר האָבן זיי פון די פאַטריציער באַקומען די ברכה אויפן יידן־פאָגראָם, אָדער דער המון האָט גלאַט זיך נישט צוגעהערט צו די פאַטריציער און גלייך געגומען ברענען יידן.

אויך דער טרויעריק־באַרימטער עלילת־דם פראָצעס אין טריענט (1475) האָט געהאַט אַן עקאָנאָמישן און סאָציאַלן הינטערגרונט. אַרגאַניזירט האָבן דעם פּראָצעס דער פראַנציסקאַנער מאָנאַך בערנאַרד פון פּעלטרע און דער טריענטער בישאָף הונדערבאק. דער בישאָף האָט געהאַט אויסגערעכנט, אַז ווען ער וועט אַוועקשטעלן פאַר דער עפּנטלעכקייט דעם קערפּער פונעם כלומרשט, דורך יידן, געהרגעטן קינד, וועלן קומען אַ סך עולה־רגלניקעס

(פילגרימער) און די קירך וועט דערפון האָבן הכנסות. דאָקעגן האָט דער מאַנאַך געהאַלטן פייערדיקע העץ־רעדעס פאַרן פאָלק. ער האָט טאָקע ריכ־טיק אָפּגעשאַצט די דעמאָלטיקע עקאָנאָמישע לאָגע. ער האָט דערציילט, אַז די טריענטער פאַטריציער האָבן אויסגעוואוכערט דאָס אָרעמע פאָלק דורך די יידן.

אין אָט דעם בילד זעען מיר די טרויעריקע לאָגע פונעם יידנטום אין מיטלאַלטער. פון איין זייט ווערט עס געדרוקט דורכן באַגער פון די שררות צו באַרייכערן זיך, פון דער צווייטער זייט איז עס דאָס ציל־ברעט פאַר די אויסגעוואוכערטע פאָלקסמאַסן.

גאָר אינטערעסאַנטע פּרטים ברענגט שיפּער צו דער פראַגע פון גירוש שפּאַניע. די „הייליקע אינקוויזיציע" איז פאַרטראַכט געוואָרן ווי אַ פלאַן אויסצורויבן די גרויסע פאַרמעגנס פון די אנוסים. דער קעניג האָט פונקט דעמאָלט געדאַרפט געלט פאַר דער מלחמה אין גראנאדע. פערדינאַנד האָט נישט געהאַט אין זינען צו פאַרטרייבן די יידן פון שפּאַניע. ער האָט עס געטאָן אונטערן דרוק פון זיינע אינקוויזיטאָרישע באַהעלפערס. די ווירט־שאַפטלעכע זייט פון דער יידן־פאַרטרייבונג איז לגמרי נישט געווען צוגע־גרייט. דער קעניג האָט נישט געהאַט קיין צייט אַרויסצוגעבן די געהעריקע באַפעלן. כדי דאָס יידישע פאַרמעגן זאָל אַרײַנגעבראַכט ווערן אין דער קעניגלעכער שאַץ־קאַמער. ער האָט זיך ערשט שפּעטער וועגן דעם דערמאָנט. אָבער דעמאָלט איז שוין געווען צו שפּעט. די יידן זענען שוין געווען מחוץ פון שפּאַניע און זייער פאַרמעגן האָט שוין געהאַט צוגענומען דאָס פאָלק.

אין יענע צייטן איז פוילן געווען דאָס לאַנד, וואָס האָט אויפגענומען די יידישע שארית־הפּליטה פון אַלע אירע אָפּאַרטן. די פויליש קעניגן האָבן אין אַלע צייטן אַרויסגעוויזן צו יידן אַ מענטשלעכע באַציאונג. זיי פלעגן נישט דריקן די יידן מיט קיין גרויסע שטייערן און זיי האָבן די יידן באַשיצט קעגן פאָגראָמען. אַפילו אין שפּעטערדיקע צייטן, וועו עס האָט זיך שוין געהאַט צעפלאַקערט אין פוילן אַן עקאָנאָמישער קריג קעגן יידן, האָבן די קיניגן געשיצט די יידן און באַשטראָפט די פאָגראָמשטשיקעס.

שיפּער דערציילט, אַז דער דאָזיקער עקאָנאָמישער קריג קעגן יידן האָט זיך אָנגעהויבן אין די פוילישע מערב־געביטן און ערשט אַסך שפּעטער האָט ער זיך צעשפרייט אויף די מזרח־געביטן און אויף רייסן. די סיבה פון דער דאָזיקער דערשיינונג איז די, וואָס די מערב־געביטן זענען געווען פריער און בעסער אַנטוויקלט עקאָנאָמיש. אויפן סמך פון אָט דעם דאָזיקן פאַקט מאַכט שיפּער אַן אַלגעמיינעם אויספיר, וואָס לאָזט זיך אָנווענדן לגבי אַלע איראָפּעאישע לענדער בשעת דעם מיטלאַלטער. דער אויספיר איז: אַ בעסערע עקאָנאָמישע אַנטוויקלונג האָט שטענדיק געבראַכט שנאָה צו יידן און רדיפות קעגן זיי; דאָקעגן אין לענדער פון אַ נידעריקער עקאָנאָמישער מדרגה האָבן יידן געקענט עקסיסטירן און זיך עקאָנאָמיש אַנטוויקלען.

דעם דירעקטן שטויס צום אָנשרייבן די „יידישע געשיכטע (ווירט־שאַפטס־געשיכטע)" האָט שיפּערן געגעבן דער פּאָרשלאָג פונעם פאַרלאָג

„צענטראַל" אנצושרייבן ווירטשאַפטס־געשיכטלעכע הוספות צו גרעצט יידי־שער געשיכטע. שיפּערן איז דער פּאַרשלאָג געפּעלן געוואָרן און ער האָט זיך געגומען צו דער אַרבעט. ער איז שוין באַלד פאַרטיק געווען, וועט ער האָט זיך געכאַפּט, אַז עס זענען נישט קיין הוספות נאָר אַ זעלבשטענדיק און שלימותדיק ווערק. פון דעסטוועגן זענען אינעם ווערק פאַראַן געוויסע סימנים פון אַ הוספותדיקער באַאַרבעטונג, ווי עס האָט עס אונטערגעשטראָכן ד״ר פילִיפּ פרידמאַן אין זיין רעצענזיע אויף דעם דאָזיקן ווערק, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט אינעם יידיש־פוילישן חודש־זשורנאַל „מיעסיענטשניק זשידאָווסקי" אין יאָר 1931. ד״ר פרידמאַן האָט דאָרט אָנגעוויזן, אַז די קאַפּיטלען פון בוך זענען צוזאַמענגעשטעלט לויט די באַזונדערע לענדער פון דער יידישער צעשפּרייטונג. אַזוי אַרום איז יעדעס קאַפּיטל געווען גלייך צוגעפּאַסט אַריינגעשטעלט צו ווערן נאָך דעם אַנטשפּרעכנדיקן אָפּטייל פון גרעצט געשיכטע. ביי אַזאַ מין קאָמפּאָזיציע פונעם ווערק האָט שיפּער געמוזט פּאַר יעדן באַזונדערן לאַנד געבן אַ פולע שילדערונג פון דער וויר־שאַפטלעכער לאַגע. וועג שיפּער וואָלט פון אָנהייב אָן געשריבן דאָס בוך ווי אַ זעלבשטענדיק ווערק, וואָלט ער אַזוי נישט געטאָן. די אַלגעמיינע וויר־שאַפטלעכע לאַגע אין אַ סך לענדער איז געווען כמעט די זעלבע און עס איז גענוג געווען צו געבן די שילדערונג בלויז אין מאָל און דערביי אָנווייזן יענע לענדער, אין וועלכע די לאַגע איז געווען אָן ענלעכע. דעם דאָזיקן חסרון אין דער צוזאַמענשטעלונג האָט שוין שיפּער נישט באַווייזן צו באַ־זייטיקן. וועג ער וואָלט עס געוואָלט טאָן, וואָלט ער געמוזט נאָך אַ מאָל אי־בערשרייבן דאָס גאַנצע בוך.

אַ געוויסן טייל פונעם מאַטעריאַל, וואָס איז אַריין אין דער „וויר־טשאַפּטס־געשיכטע", האָט שיפּער געהאַט שוין באַאַרבעט אין זיינע פריערדיקע ווערק, באַזונדערס אינעם „אָנהייב פון קאַפּיטאַליזם" און אין „די ווירטשאַפּטלעכע געשיכטע פון יידן אין פוילן בעתן מיטלאַלטער". אָבער די שוין פריער באַ־אַרבעטע מאַטעריאַלן האָבן אַ שייכות בלויז צו דער געשיכטע פון יידן אין פוילן. די געשיכטע פון יידן אין אַנדערע לענדער האָט שיפּער צוזאַמענ־געשטעלט פון די אָריגינעלע מקורים און עס איז פאַר יעדן קלאָר, אַז דאָס באַאַרבעטע פעלד האָט אַן אומגעהייער־גרויסן פאַרנעם.

שיפּערס „יידישע געשיכטע (ווירטשאַפּטס־געשיכטע)" איז דאָס אייני־ציקע ווערק פון דעם מין, וואָס מיר פאַרמאָגן און עס וועט נאָך אַ סך יידישע דורות דינען ווי דער קוואַל פון ידיעות וועגן מיטלאַלטער.

7.

פאָרשונגען וועגן יידישער שפּראַך און ליטעראַטור

חוץ דער „געשיכטע פון דער יידישער טעאַטער־קונסט און דראַמע", וואָס איז נישט בלויז אַ פאָרשונגס־ווערק אויפן געביט פון טעאַטער און

פאלקלאר, נאר אויך אויפן געביט פון דער יידישער ליטעראטור, האט שיפער נישט אנגעשריבן קיין באזונדער בוך וועגן דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור. נאר אויב מע זאל צוזאמענעמען זיינע פארשונגס־ארבעטן וועגן דער געשיכטע פון דער יידישער שפראך און דער עלטסטער יידישער ליטעראטור — ארבעטן, וואס זענען פונאנדערגעוואקסן אין פארשידענע זשור־נאלן און זאמלביכער — וואלטן זיי צוזאמען געשאפן א גאנץ גרויס ווערק. שיפער האט במשך פון א סך יארן געפארשט דאס דאזיקע געביט און פון די ארבעטן, וואס ער האט פון צייט צו צייט פארעפנטלעכט, זעט מען, אז ער האט אין זיין פארשונג דערגרייכט אויך אויף דעם געביט וויכטיקע רעזולטאטן.

בעת שיפער האט געפארשט די טעאטער־געשיכטע האט ער אנגעטראפן אויף וויכטיקע מאטעריאלן וועגן דער אלגעמיינער יידישער ליטעראטור־געשיכטע. אט די מאטעריאלן האבן אים געדינט ווי א יסוד סיי פאר זיינע ארטיקלען אויף דער דאזיקער טעמע און סיי פאר זיינע וויטערדיקע פאר־שונגען. אין יאר 1926 האט זיך שיפער אפגערופן מיט א גאנצער סעריע פון קריטישע ארטיקלען אויף מאקס עריקס בוך „וועגן אלט־יידישן ראמאן און נאוועלע". די דאזיקע סעריע איז געדרוקט געווען אין די „ליטעראריש בלעטער" (ווארשע, פון יוני ביז אויגוסט 1926). כאטש שיפער האט אנער־קענט עריקס בוך ווי א וויכטיקן טריט פארויס אויפן געביט פון דער לי־טעראטור־פארשונג, האט ער פון דעסטוועגן אנגעוויזן אויף א ריי אומפינקט־לעכקייטן, וואס דאס דאזיקע בוך האט אנטהאלטן.

יעדע נייע דערגרייכונג פון יידיש פלעגט שיפער באגריסן מיט ענ־טוזיאזם, יעדע ארויסטרעטונג קעגן יידיש פלעגט ער באקעמפן מיט זיין קאכעדיקן טעמפעראמענט. אין די רייען פון זיין אייגענער ארגאניזאציע, דער ציוניסטישער ארגאניזאציע, האט ער צוליב זיין באציאונג צו יידיש געהאט אויסצושטיין צרות. זיינע חברים האבן אים נישט געקענט מוחל זיין, הלמאי ער האט זיך פארבונדן מיט קרייזן פון יידישיסטן, וועלכע זענען על־פי רוב קעגנער פונעם ציוניסטישן אויפבוי־ווערק אין ארץ ישראל. שיפער פלעגט זיי אבער ענטפערן מיט שטאנדהאפטיקייט: „יידיש איז דאס אייגנטום פונעם גאנצן פאלק און נישט א מאנאפאל פון די יידישיסטן".

אין יאר 1928 זענען דערשינען די „פילאלאגישע שריפטן" פון ייווא. אויף די שפאלטן פון די „ליטעראריש בלעטער" האט שיפער ענטוזיאסטיש באגריסט די דאזיקע נייעסטע מתנה פונעם וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט. אין דעם זעלבן ארטיקל האט ער אויך רעזומירט די אפשאצונגען פון די קריטי־קערס, וועלכע האבן רעצענזירט זיין טעאטער־גשיכטע. א באזונדערע אויפ־מערקזאמקייט האט שיפער געשאנקען דער רעצענזיע פון ד"ר יעקב שאצקי.

אין דעם זעלבן יאר 1928 זענען דערשינען צוויי ווערק וועגן דער עלטסטער יידישער ליטעראטור: מאקס עריקס „געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור־געשיכטע" און ד"ר מ. ווייניריכס „בילדער פון דער יידישער ליטעראטור־געשיכטע". שיפער האט זיך אפגערופן אויף די ביידע ווערק. אין די „ליטעראריש בלעטער" (פון מערץ ביז יוני 1928) איז געגאנגען א

סעריע פון זיינע קריטישע אַרטיקלען „וועגן עריקס געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור" און אין דער „ביכער־וועלט" (אויגוסט 1928) אַ רעצענזיע וועגן ד"ר ווייניריייכס ווערק.

פונקט ווי אין דער געשיכטע־פֿאַרשונג שטעלט שיפּער אַוועק דאָס הויפּט־געוויכט נישט אויף דאָטעס, נאָר אויף קולטור־געזעלשאַפטלעכע אַספּעקטן, אַזוי אויך אין דער פֿאָרשונג פון דער עלטסטער יידישער ליטעראַטור זוכט ער, דער עיקר, „די פּעדעם, וואָס בינדן צונויף אונדזערע ליטעראַטור־דענקמעלער מיט דעם שטייגער־לעבן פון אונדזערע זיידעס און באָבעס". די יידיש־ווייסנשאַפֿט, ד"ה די פֿאָרשונג אַרום דער יידישער שפּראַך און ליטעראַטור — האָט ער געשריבן — האָט זיך אַנגעהויבן מיט ניגערס „פּנקס" פון יאָר 1913 און איז אין יאָר 1928 דערהויבן געוואָרן צו אַ הויכפונקט אַדאַנק די ווערק פון מאַקס עריק און מאַקס ווייניריייך. שיפּער האָט די ביידע פֿאָרשער אָנערקענט ווי די זיילן פון דער יידיש־פֿאָרשונג אין אונדזער צייט. ער האָט אָבער געהאָט באַוואָרנישן מכוח די מעטאָדן, מיט וועלכע זיי האָבן זיך באַנוצט. די דאָזיקע באַוואָרענישן האָט שיפּער פונאַנדערגעוויקלט אין זיין אַרטיקל „קולטור־געשיכטלעכער פֿאָן פון דער עלטסטער יידישער ליטעראַטור", געדרוקט אין „די יידישע וועלט", וואַרשע, 1928 (דער דאָזיקער אַרטיקל דאַרף נישט פֿאַרביטן וועד מיט אַ צווייטן אַרטיקל מיט דעם זעלבן נאָמען, וואָס איז געדרוקט געוואָרן אין יאָר 1935).

אונדזער אָלטע ליטעראַטור, האָט ער דאָרט געשריבן, איז גלייך ווי אַ גרויסער וואַלד, וועלכן מיר קענען נישט. דער וואַלד באַשטייט פון אַ סך ביימער. די ביימער זענען די געפונענע דאָקומענטן־דענקמעלער פון אונדזער שפּראַך און ליטעראַטור. אונדזערע פֿאָרשער פֿאַרנעמען זיך מיט שטודירן די דאָקומענטן־דענקמעלער, זיי פֿאַרקוקן אָבער די קולטור־געשיכטלעכע פּעדעם, וואָס בינדן צוזאַמען די אָלע ביימער אין איין גרויסן וואַלד. אין די אַרבעטן פון די פֿאָרשער האָט שיפּער געזען אַן אָנזאָג, אַז „מיר דערנענטערן זיך מיט גיכע טריט צו יענעם מאָמענט, וועו מע וועט שוין קענען זיך אָפּרוקן פון די ביימער, וואָס בילדן אונדזער ליטעראַריש־געשיכטלעכן וואַלד און נעמען זיך צום אויסמאָלן דעם וואַלד גופּא".

דעם מוסטער, ווי אַזוי די דענקמעלער דאַרפן ווערן באַאַרבעט, געפינען מיר אין אַנדערער אַרבעט א"נ „די עלטסטע שפּורן פון דער יידישער שפּראַך", געדרוקט אין „די יידישע וועלט", 1928. ער ברענגט דאָרט אַ באַאַרבעטונג פון הגדות מיט עלטסטע יידישע איבערזעצונגען. די באַאַרבעטונג איז דורכגעפירט לויט זיין קולטור־היסטאָרישן מעטאָד און זי דערפירט שיפּערן צום אויספיר, אַז די עלטסטע איבערזעצונג פון „אדיר הוא" טראָגט אַ חותם פון דער דערנענטערונג צווישן יידן און הוסיטן, וואָס איז פֿאַרגעקומען אין 15טן י"ה.

עס דאַרפן דערמאָנט ווערן עטלעכע פון שיפּערס אַנדערע פֿאָרשונגס־אַרבעטן וועגן דער יידישער ליטעראַטור: „אַן אומבאַקאַנטער קעמפער פאַר יידיש מיט 50 יאָר צוריק — וועגן שם און יפת פון י. ה. מ." („ליטעראַרישע

בלעטער", 1927); „די עלטסטע יידישע דרוקער־משפחה און דאָס עלטסטע יידיש־טייטשע בוך אין פוילן — די משפחה העליץ־האליטש" („ביכער־וועלט", 1928); „מיינונגען און פראיעקטן פון פאליאקן וועגן דער שפראַך־פראַגע ביי יידן אין משך פון 16טן ביז דער העלפט פון 18טן י"ה („ביכער־וועלט", 1928); „ד"ר שלמה עטינגערס וואַרשעווער קרובים און פריינד" (לויט אַרכיוו־מקורים", „ייוואָ־בלעטער", 1932); „אַ יידישער ליבע־ראַמאַן פון מיטלאַלטער" (צושטייערן צו דער געשיכטע וועגן דעם אויפקום פון מעשה בריעה וזמירה, „ייוואָ־בלעטער", 1939); „יידישע תנ"ך־איבערזעצונגען" („ליטעראַרישע בלעטער", 1928).

דאָס רוב פון זיינע פאַרשונגס־אַרבעטן וועגן דער יידישער ליטעראַטור האָט שיפער געדרוקט אין דעם זשורנאַל „די יידישע וועלט". דער דאָזיקער זשורנאַל האָט זיך אָבער באַלד אָפּגעשטעלט און שיפער האָט באַווייזן בלויז אָפּצודרוקן אַ טייל פון זיינע צוגעגרייטע ארבעטן. שפּעטער איז ער געווען פאַרנומען מיט אַנדערע אויספאָרשונגען און ערשט נאָך אַ הפסקה פון עטלעכע יאָר האָט ער זיך אומגעקערט צו דער דאָזיקער טעמע. אין די ייוואָ־בלעטער פון די יאָרן 1934 און 1935 האָט שיפער אָפּגעדרוקט צוויי אָפּהאַנדלונגען, וואָס אַנטהאַלטן אַ קורצן סך־הכל פון זיינע פאַרשונגען אויפן געביט פון דער עלטסטער יידישער ליטעראַטור. די ערשטע פון די צוויי אַרבעטן טראָגט דעם נאָמען „פראָבלעמען פון דער אַלט־יידישער ליטעראַטור־געשיכטע", די צווייטע: „קולטור־געשיכטלעכער פאָן פון דער עלטסטער יידישער ליטעראַטור".

אין דער אָפּהאַנדלונג „פראָבלעמען פון דער אַלט־יידישער ליטעראַטור־געשיכטע" שטעלט שיפער אַוועק די פראַגע פון דער אָנהייב־צייט פון דער יידישער ליטעראַטור. די יידיש־פאָרשער האָבן שוין דעמאָלט געהאַט פאַר־ענטפערט די דאָזיקע פראַגע. זיי האָבן, נעמלעך, געשטיצט זיך אויף שאָפּונגען אין יידיש־טייטש, וואָס האָבן זיך אויפגעהיט פונעם 14טן י"ה און זיי האָבן געפסקנט, אַז די דאָזיקע שאָפונגען זענען נישט די ערשטע אין דער יידישער שפּראַך און אַז נאָך פריער האָבן געמוזט זיין געוויסע ווערק, וואָס זענען צו אונדז נישט דערגאַנגען. אויפן יסוד פון די דאָזיקע פעסטשטעלונגען האָבן אייניקע פאָרשער אַוועקגעשטעלט די טעזע, אַז דער אָנהייב פון דער יידישער ליטעראַטור דערגרייכט דאָס 13טע י"ה.

שיפערן האָט אָבער דער דאָזיקער ענטפער נישט באָפריידיקט. ערשטנס, האָט ער געזאָגט, איז די גאַנצע זאַך נישט מער ווי אַ טעאָריע און צווייטנס, אויב אַפילו אַ טעאָריע דאַרף זי זיין באַגרינדעט מיט געוויסע ראיות, אָבער די ראיות, וואָס די יידיש־פאָרשער האָבן געבראַכט, האָט שיפער אינגאַנצן אָפּגעפרעגט. הייסט עס, אַז מע דאַרף צוטרעטן צום ענין פון סאַמע אָנהייב און נעמען זיך צום פאַרענטפערן די פראַגע. שיפער באַמיט זיך צו טאָן די זאַך טאַקע גלייך אין דעם באַהאַנדלטן אַרטיקל. ער וועגדט ווידער אָן זיין קולטור־היסטאָרישן פאַרגלייך־מעטאָד און ער אַנאַליזירט די עלטסטע טעקסטן אין יידיש, אַזעלכע ווי דער „אַרטור־ראַמאַן", דאָס „הילדעבראַנד־

ליד" (וואָס איז געווען ביי יידן באַזונדערס באַליבט) און אַנדערע, און ער שטעלט פעסט די דאָטעס פון זייער אַנטשטייאונג. אויך אים פירן די שפורן צוריק צום 13טן און אַפילו צום 12טן י"ה. ער וויל אָבער אויסמיידן אַ הי־פאָטעטישע פעסטשטעלונג. דעריבער פאַרנעמט ער זיך אַנצוצייכענען די שפּעטסטע גרענעץ־דאַטע פונעם אָנהייב פון דער יידישער ליטעראַטור, דאָס מיינט אַזאַ דאַטע, וועגן וועלכער עס קען שוין נישט זיין קיין ספק, אַז דעמאָלט האָט די יידישע ליטעראַטור עקסיסטירט. אַלס אַזאַ שפּעטסטע גרענעץ־דאַטע צייכנט שיפער אָן די העלפט פונעם 14טן י"ה.

אין דער צווייטער אָפּהאַנדלונג „קולטור־געשיכטלעכער פאָן פון דער עלטסטער יידישער ליטעראַטור" פאַרנעמט זיך שיפער מיט דעם לעבנס־שטייגער פון די דייטשע יידן אין דער תקופה צווישן די ערשטע קרייצצוגן און דעם „שוואַרצן טויט". שיפער גייט אַרויס פון דער הנחה, אַז אַזוי ווי די יידישע ליטעראַטור איז צום ערשטן אַנטשטאַנען ביי די דייטשע יידן און טאָקע אין דער נאָר וואָס דערמאָנטער תקופה, זוענט די אויספאָרשונג פונעם לעבנסשטייגער וואַרפן אַ ביסל ליכט אויף די יידישע שאַפונגען פון יענער צייט.

שיפער גייט וויידער צוריק צו די אָנאָמאַטישע מקורים, דאָס הייסט צו די אָמאָליקע נעמען, מיט וועלכע יידן האָבן זיך באַנוצט. פונקט ווי ער האָט אָמאָל דורך אַן אַנאַליז פון נעמען באָמיט זיך צו באַשטימען די צייט, ווען יידן אין פוילן האָבן אָנגעהויבן צו באַנוצן זיך מיט „לשון אשכנז", אַזוי קומט ער אויך איצט מיט דער הילף פון אַן ענלעכן אָנאַליז צום אויספיר, אַז אין דער באַהאַנדלטער תקופה איז דער לעבנסשטייגער פון די יידן אין דייטשלאַנד געשטאַנען אונטער דער השפּעה פונעם ריטערטום. ריטער־ראָמאַנען און „זאַגעס" [לעגענדעס] זענען געווען די גייסטיקע שפּייז פון די יידן. אין די יידישע גאַסן פלעגט מען אַלץ נאָכמאַכן לויטן מוסטער פון די ריטער. יידישע זיטן, פאַרוויילונגען און אַפילו די באַציאונג צו פּראָבלעמען פון לעבן טראָגן אַ חותם פון דער ריטערלעכער השפּעה.

ביי רש"י, ביי די מפּרשים און מוסרניקעס געפינט שיפער אַ באַשטעטי־קונג פאַר זיינע אויספירן. אַזוי, צום ביישפּיל, זאָגן די מוסרניקעס, אַז חתן און כלה דאַרפן זיך נישט זען פאַר דער חתונה און אַז דער אייניקיקער פאַקטאָר, וואָס דאַרף דעצידירן וועגן אַ שידוך, איז דער טאַטע. די דאָזיקע שטעלונג פון די מוסרניקעס שטייט אין אַ בפירושדיקער סתירה צו דעם, וואָס מיר וויסן פון דער תלמודישער ליטעראַטור. דאָרט זאָגט זיך, אַז אַ מיידל האָט דאָס רעכט אָנצואוויזן אויף אַ בחור, וועלכן זי וויל פאַר אַ חתן. זאָגט טאָקע שיפער, אַז דאָס וואָס עס זאָגן די מוסרניקעס איז לעבעדיקערהייט אַרויסגע־נומען פונעם ריטערלעכן זיטן־בוך. ביים אָמאָליקן ריטערטום איז דאָס אָפּ־היטן דעם יחוס געווען די סאָמע עיקרדיקסטע לעבנספראָגע און מיר, יידן, האָבן דעם גאָנצן יחוס־קאָמפּלעקס איבערגענומען פונעם ריטערטום. דע־ריבער דאַרף דער טאַטע דעצידירן וועגן שידוך, וויל נאָר ער קען פאַרזיכערן די אָפּהיטונג פון דער יחוס־ריינקייט.

פונקט ווי דער לעבנסשטייגער פון די יידן איז באַאיינפלוסט פון רי־

טערטום, אַזוי איז אויך די עלטסטע יידישע ליטעראַטור אַ קאַפּיע פון דער ריטער־ליטעראַטור. דאָס רוב פון די שאַפונגען אויף יידיש־טייטש, וואָס זענען צו אונדז דערגאַנגען פון יענע צייטן, זענען איבערארבעטונגען פון דער דייטשער און פראַנצויזישער ריטער־ליטעראַטור.

עס איז גאַנץ קלאָר, אַז נישט אַלע פאָרשער זענען מסכים געווען מיט שיפּערן. פון דעסטוועגן איז ער פון זיינע מיטצייטלער געווען באַטראַכט ווי אַ גרויסער מומחה אויפן געביט פון יידיש און יידישער ליטעראַטור. אַ באַוווייז, אַז אין דער גרויסער „ענציקלאָפּעדיא יודאַיקאַ", וואָס איז אין יאָר 1932 אַרויסגעגעבן געוואָרן אין בערלין פון פאַרלאַג „אשכל", איז אים אָנגפאַרטרויט געוואָרן די באַארבעטונג פון די דאָזיקע צוויי טעמעס. די טעמע „יידיש" האָט ער באַארבעט צוזאַמען מיט ד"ר שלמה בירנבוים, די טעמע „יידישע ליטעראַטור" — צוזאַמען מיט נחמן מייזל".

איינער פון די פיל וואונדער, וואָס זענען געשען מיט שיפּערן איז דער, אַז ער, וועלכער האָט זיך דערצויגן אין אַן אַסימילירטער סביבה, האָט מיט אייגענע כחות און אָן שום אויסערלעכער הילף באַוויזן צו דערגרייכן די שלימותדיקייט אין יידיש־וויסן, אַ שלימותדיקייט, וואָס האָט אים געשטעלט צווישן די חשובסטע קענער פון יידיש אינעם פאַרגאַנגענעם דור. אָט דער פאַקט אַליין זאָגט עדות אויף זיין געניאַליטעט. אין שייכות מיט דעם אַנטפּלעקט זיך אויך די פראַגע פון זיין באַציאונג צו יידיש. קלאָרער געזאָגט: וואָס איז געווען נענטער צו זיין האַרץ, געשיכטע אָדער יידיש־פאָרשונג? די דאָזיקע פראַגע קען נאָר טיילווייז פאַרענטפערט ווערן. צו דער געשיכטע האָט שיפּער געהאַט אַ באַציאונג ווי אַ מאַן האָט צו אַ פרוי, וועלכע ער האָט דאָס ערשטע מאָל ליב באַקומען. זיין באַציאונג צו יידיש איז געווען ווי צום אָנדענק פון דער מוטער, אַ באַציאונג פון קדושה.

און נאָך איין פראַגע שטעלט זיך: אויף וועלכן געביט איז שיפּער גרעסער, אויפן געביט פון געשיכטע־פאָרשונג אָדער יידיש־פאָרשונג? אויך אויף דער פראַגע איז שווער צו געבן אַן ענטפער, אָבער מיר וועלן עס פּרואווען טאָן. לויט דער וואָג פון זיינע ווערק איז ער גרעסער אויפן געביט פון געשיכטע. עס איז אָבער אינטערעסאַנט צו באַמערקן, אַז אים אַליין איז קיינמאָל נישט געגאַנגען אין לעבן צו ווערן אַ פראָפעסאָר פון געשיכטע. דאָקעגן האָט ער געחלומט וועגן אַ קאַטעדרע פון יידיש אויף דעם ירושלימער אוניווערסיטעט. ער וואָלט אפשר דערגרייכט דעם דאָזיקן חלום, ווען עס וואָלטן נישט געקומען די שרעקלעכע געשעענישן, וואָס האָבן געבראַכט זיין אומקום צוזאַמען מיט די מיליאָנען איראָפּעאישע יידן.

8.

די יאָרן פאַרן חורבן

די דרייסיקער יאָרן פונעם היינטיקן יאָרהונדערט האָבן געבראַכט שוועריקייטן נסיונות דעם פּוילישן יידנטום. אינעם שכנותדיקן דייטשלאַנד איז געקו־

מען צו דער מאַכט דער בלוט־דורשטיקער רעזשים פון היטלערן. דער נצחון פונעם נאַציזם האָט אויף די פוילישע אַנטיסעמיטן געווירקט ווי אַ רויט געוואַנט אויף אַן אָקס. זיי זענען ווילד געוואָרן אין דעם געיעג נאָך יידן. אַנטי־סעמיטישע עקסצעסן פון דער אַקאַדעמישער יוגנט זענען געוואָרן אַ טעג־לעכע דערשיינונג. פון שטעט און שטעטלעך האָבן אָנגעהויבן קומען ידיעות וועגן אָרגאַניזירטע פּאָגראָמען. די פּוילישע רעגירונג, וועלכע האָט, באַזונ־דערס נאָך פּילסודסקיס טויט, אָנגענומען אַן אַנטיסעמיטישן קורס, האָט אַ שאָט געטאָן מיט גזרות אויף די יידישע קעפּ.

אין אָנבליק פון דער דאָזיקער לאַגע זענען די יידישע פירער געווען הילפלאָז. זיי האָבן נישט געקענט געפינען קיין שום הילף נישט קעגן דער שווערער פּאָליטישער לאַגע און נישט קעגן דער פאַראַרעמונג פון די יידישע מאַסן, וואָס איז מיט זיבנמיליקע שריט געגאַנגען פאָרויס. יידישע שרייבער, וועלכע האָבן געשריבן אויף פּויליש, האָבן זיך באַמיט אויפצוקלערן פאַר דעד עפּנטלעכקייט די עוולות, וואָס ווערן באַגאַנגען קעגן יידן. עס האָט זיך געהאַנדלט אין געווינען די סימפּאַטיע פונעם בעסערן טייל פונעם פּוילישן פּאָלק, פון די דעמאָקראַטיש־געשטימטע פּוילישע אינטעליגענטן, וועלכע האָבן געקענט אָן אייגפלוס אויף די מאַסן.

אין יענער צייט האָט אויך ד״ר שיפּער אָנגעשריבן אייניקע ווערק, וואָס האָבן אין אַ געוויסער מאָס געהאָט דעם אויבן דערמאָנטן ציל. אייגס פון די דאָזיקע ווערק איז „יידן פון קאָנגרעס־פּוילן אין דער תקופה פונעם נאָוועם־בער־אויפשטאַנד״. דאָס דאָזיקע בוך איז אין יאָר 1931 געווען שוין פאַרטיק צום דרוק. דערשינען איז עס אין יאָר 1932 אָלס אייגס פון די ווערק אַרויס־געגעבן דורכן יודאַיסטישן אינסטיטוט אין וואַרשע.

דאָס פּראָבלעם פונעם יידישן אָנטייל אין דעם פּוילישן נאָוועמבער־אויפשטאַנד פון 1830־1831 האָט שיפּערן אינטערעסירט נאָך אַ סך פריער. אַזוי האָט ער נאָך אין 1927 פאַרעפנטלעכט אינעם „מאָמענט״ אַן אַרטיקל זוּעגן יידישע קאָנטאָניסטן און זייער רעל אינעם דאָזיקן אויפשטאַנד. אין יאָר 1930 טרעפן מיר אין אַ גאַנצער רייַ צייטונגען און זשורנאַלן שיפּערס אַרבעטן וועגן יידן און זייער אָנטייל אינעם נאָוועמבער־אויפשטאַנד. זיי האָבן געהאָט אַ שייכות צום הונדערט־יאָריקן יובל פון נאָוועמבער־אויפשטאַנד, וואָס איז דעמאָלט געפייערט געוואָרן אין פוילן. פון צווישן די דאָזיקע אַרבעטן דאַרף דערמאָנט ווערן די סעריע „יידישע געשטאַלטן פון דער צייט פון פּוילישן אויפשטאַנד 1830—1831״, וואָס איז אין משך פון פינף וואָכן געדרוקט גע־ווָארן אין די שבתדיקע נומערן פונעם „מאָמענט״. שיפּער האָט דאָרט גע־צייכנט די געשטאַלטן פון דריי יידן: ש. הערניש, י. בערקאָוויטש (דער זון פון בערעק יאָסעלאָוויטש, דער קעמפער אינעם קאשציושקא־אויפשטאַנד) און ל. י. לובלינער. די דאָזיקע דריי יידן זענען געווען אָפּיצירן פון דער פּוילישער אַרמיי. זיי האָבן זיך באַרימט געמאַכט ווי העלדישע קעמפער און זיי האָבן אַרגאַניזירט דעם יידישן פּאָלק ביי דער פּוילישער אויפשטאַנדס־אַרמיי. כאָטש די דריי יידן זיינען לויט זייערע השקפות און מעשים געשטאַנען זייער ווייט

פונעם יידיש־נאַציאָנאַלן געדאַנק, דאַרף אָבער אונטערגעשטראָכן ווערן אַז זיי זענען שטענדיק אַרויסגעטראָטן ווי יידן.

זייער אינטערעסאַנט איז אויך אַ צווייטע אַרבעט „פּאַרטרעטן פון דריי באַרימטע יידישע דאָקטוירים פון דער צייט פונעם נאָוועמבער־אויפשטאַנד", געדרוקט אינעם זשורנאַל „סאָציאַלע מעדיצין" אין יאָר 1931. די דאָקטוירים זענען געווען: ד"ר וואָלף, ד"ר זאמעלזאָן און ד"ר לעאָ, דריי פירער פון די אַסימילירטע וואַרשעווער משכילים, וועלכע האָבן זיך אין יאָר 1830 געוואנדט צו דער פוילישער אויפשטאַנד־רעגירונג מיט אַ בקשה אַז „פאַר־געשריטענע יידן, וועלכע באַנוצן זיך מיט דער פוילישער שפראַך און זענען ציוויליזירט" זאָלן באַקומען גלייכע בירגער־רעכט מיט די פּאָליאַקן (אין פוילן האָבן אין יענער צייט יידן נישט געהאַט קיין גלייכבאַרעכטיקונג). נישט קוקנדיק אויף זייער נייגונג צו אַסימילאַציע פלעגן די דאָקטוירים זיך אינ־טערעסירן מיט יידישע ענינים און, האָבנדיק נאָענטע פריינד אין די הויכע פּענצטער (זיי זענען געווען לייב־דאָקטוירים פון די פּוילישע מלוכה־פּירער), פלעגן זיי אָפט אַרויסטרעטן אין דער ראָל פון שתדלנים.

אין דעם בוך „יידן פון קאָנגרעס־פוילן אין דער תקופה פונעם נאָוועמבער אויפשטאַנד" דערציילט שיפּער אַז ביי יידן איז געווען אַ שטאַרק געפיל פון פּאַטריאָטיזם לגבי פוילן. זיי זענען גרייט געווען צו ברענגען אַלע קרבנות לטובת דעם אויפשטאַנד, אַנהייבנדיק מיט געלט־ביישטייערונגען ביז אַרייַנטרעטן אין דער אַרמיי און קעמפּן אויפן שלאַכטפעלד. יידן האָבן גע־בראַכט אַ סך אינדיווידועלע קרבנות, אָבער די דאָזיקע אַקציע האָט ביי יידן נישט אָנגענומען קיין מאַסן־כאַראַקטער. די פּוילישע אויפשטאַנדס־רעגירונג איז — לויט שיפּערן — אַליין שולדיק געווען אין דעם וואָס די יידישע אַקציע האָט נישט אָנגענומען קיין מאַסן־כאַראַקטער. די רעגירונג האָט נישט געוואָלט צוזאָגן די יידן קיין גלייכבאַרעכטיקונג און זי האָט דערמיט גורם געווען אַן אַנטוישונג צווישן דעם בריטן עולם פון די אָר־טאָדאָקסישע יידן.

שיפּער ציטירט אַ רייַ שטעלעס פון ווערק וואָס עס האָבן אין יענער צייט געשריבן פוילישע פּאַרגעשריטענע פּאַטריאָטן. די דאָזיקע פּאַרגעשרי־טענע פּאָליאַקן האָבן טאַקע שטאַרק קריטיקירט די רעגירונג צוליב איר וואַקלדיקייט לגבי יידן. זיי האָבן אָנגעוויזן אַז די דאָזיקע וואַקלדיקייט האָט אָפּגעשטויסן די יידישע מאַסן פונעם פּוילישן אויפשטאַנד.

די כוונה פון שיפּערס אויספירונגען איז אַ גאַנץ קלאָרע. דערציילנדיק ווען דער פּאַרגאַנגענהייט — מיינט ער די קעגנווארט. די געשיכטע חזרט זיך שטענדיק איבער. והא ראיה, אין די יאָרן, ווען שיפּער האָט געשריבן זיין בוך, איז די לאָגע געווען כמעט די זעלבע. שטענדיק זענען צווישן פּאָליאַקן געווען מענטשן מיט פּאַרגעשריטענע אידעען, מענטשן וואָס האָבן געהאַט מוט צו וואַרפן זייער אמת דער עפּנטלעכקייט אין פּנים אַריין. אָבער אויך שטענדיק פלעגט צווישן זיי דיבערהאַנט באַקומען די רעאַקציע. אין שיפּערס צייטן איז די באַציאונג פון דער פּוילישער רעגירונג און פונעם

רוב פונעם פוילישן פאָלק צו יידן געווען פונקט אַזעלכע ווי אין די צייטן פונעם נאַוועמבער־אויפשטאַנד.

שיפער האָט זיין בוך געשריבן אויפן יסוד פון מאַטעריאַלן פונעם וואַר־שעווער קהלה־אַרכיוו. איז דעריבער קיין וואונדער נישט, אַז דאָס בוך שפּיגלט אָפּ די טעטיקייט און די פּאָליטיק פונעם וואַרשעווער דאָזיקן. בכלל וועלט אינעם בוך דערציילט דער עיקר וועגן וואַרשעווער יידן. פאַר די איבעריקע טיילן פון קאָנגרעס־פוילן וויסן מיר שיפער זייער וויניק פלאַץ.

אַן ערך אין דער זעלבער צייט, וועלן שיפער האָט געשריבן דאָס בוך וועגן דעם נאַוועמבער־אויפשטאַנד, האָט ער אינטענסיוו שטודירט די גע־שיכטע פון דער יידישער אויטאָנאָמיע אין פוילן. ווי עס איז שוין פריער דערמאָנט געוואָרן, האָט ער אין יאָר 1913 פאַרעפנטלעכט זיין ערשטע אַרבעט אויף דער דאָזיקער טעמע. דעמאָלט איז עס געווען די אָפּהאַנדלונג א"נ „בייטראָגן צו דער געשיכטע פון די פּראָווינציעלע ועדים אין פוילן ביים איבערברוך פונעם 17טן און 18טן י"ה ביז צו דער אויפלייזונג פונעם יידישן פאַרלאָמענטאַריזם" (1764) — (מאָנאָטשריפט, 56סטער יאָרגאַנג, 1913 — דייטש). אין דער דאָזיקער אָפּהאַנדלונג האָט שיפער געוויזן דעם וועג, אויף וועלכן ער פאַרמעסט זיך צו גיין אין זיין פאָרשונג פונעם אויטאָנאָמיע־געביט. ער שטיצט זיך אויסשליסלעך אויף אַרכיוו־מקורים וואָס ער שעפּט נישט פון די אַרכיוון פון די קהלות, נאָר פון אַקטן פון פוילישן מלוכה־אינסטאַנצן. אַ רייכע זאַמלונג פון די דאָזיקע אַקטן האָט שיפער געפונען אין דעם אסאָליעאום־אינסטיטוט אין לעמבערג.

שיפער האָט געפונען די טעקסטן פון די ספּעציעלע פריווילעגיעס, וואָס די פוילישע הערשער האָבן אַרויסגעגעבן, כדי צו שאַפן דעם רעכטלעכן יסוד פאַר די פּראָווינציעלע ועדים. ער באַווייזט אַז די פוילישע רעגירונג האָט געהאַט אַ גאָר שטאַרקן אינטערעס אין די פּראָווינציעלע ועדים. די דאָזיקע ועדים האָבן אויסגעפירט די ראָל פון פאַרמיטלערס צווישן דער יידישער באַפעלקערונג און דעם ועד ארבע ארצות און האָבן רעגולירט די שטייער־ענינים פון די קהלות מיט דער שאַץ־קאַמער.

אויפן יסוד פון די שוין דערמאָנטע פריווילעגיעס און נאָך אַנדערע אַקטן איז דעמאָלט שיפערן געלונגען אויסצומאָלן די גאַנצע אַרגאַניזאַציע פון די פּראָווינציעלע ועדים און אַנצואוויזן אין וועלכע צייטן און אין וואָס פאַר אַ מאָס די פוילישע מלוכה־אַרגאַנען האָבן אויף זיי אויסגעאיבט זייער דרוק. אָט די דאָזיקע שילדערונג, וואָס קומט פון אויסערלעכע מקורים און נישט פון אינערלעכע (קהלות), איז באַזונדערס אינטערעסאַנט, ווייל זי שפּיגלט אָפּ די רוקן־זייט פונעם אויטאָנאָמיע־פּראָבלעם, וואָס איז ביז דאָן געווען באַקאַנט בלוז פון די קהלישע שילדערונגען.

ווען שיפער איז שוין געווען אַ וואַרשעווער תושב און האָט געהאַט אַ צוטריט צו אַלע פוילישע אַרכיוון האָט ער געמוען שטודירן די געשיכטע פונעם ועד ארבע ארצות. פונקט ווי ער האָט עס געטאָן פריער, אַזוי האָט ער אויך איצט זיך געשטיצט דער עיקר אויף פויליש־מלוכהשע מקורים

און ער האָט רעקאָנסטרואירט דעם צוזאַמענשטעל פון די אַרגאַנען פונעם ועד ארבע ארצות. די דאָזיקע אויפגאַבע האָט ער דורכגעפירט אין צוויי גרעסערע אָפּהאַנדלונגען, געדרוקט אין „היסטאָרישע שריפטן" (באַנד 1) פון ייווא אין יאָר 1929. די ערשטע פון די דאָזיקע אַרבעטן איז: „דער צוזאַמענשטעל פונעם „ועד ארבע ארצות", אין וועלכן ער פאַרנעמט זיך מיט די אינערלעך־אָרגאַניזאַציאָנעלע פראָבלעמען פונעם ועד, די צווייטע: „פוילישע רעגעסטן צו דער געשיכטע פונעם „ועד ארבע ארצות", אין וועל־כער עס ווערט אָנגעצייכנט דער רעכטלעכער יסוד פונם ועד. כאָטש די דאָזיקע צוויי אַרבעטן האָבן אַרויסגערופן אַ פּאָלעמיק, קען אָבער נישט אָפּגעפרעגט ווערן זייער וויכטיקע באַדייטונג. שיפער האָט דאָרט געבראַכט גאַנצע אוצרות פון אומבאַקאַנטע מאַטעריאַלן, וואָס וועלן אויף שטענדיק בלייבן דער יסוד פון אַלע פאָרשונגען אויפן געביט פון יידישער אויטאָנאָמיע אין פוילן.

אין יאָר 1932 האָט שיפער אָפּגעדרוקט אין די „עקאָנאָמישע שריפטן" (באַנד 2) פון ייווא אַ וויטערדיקע אַרבעט וועגן אויטאָנאָמיע, וואָס שטיצט זיך אויף די זעלבע מקורים וואָס די צוויי פריערדיקע. אין דער דאָזיקער אַרבעט האָט ער געשילדערט די תקופה פונעם פינאַנציעלן חורבן פון דער צענטראַלער און פּראָווינציעלער אויטאָנאָמיע פון יידן אין פוילן, וואָס נעמט אָרום דעם צייטאָפשניט פונעם יאָר 1650 ביז 1764.

אַ שילדערונג פונעם מצב פון דער יידישער אויטאָנאָמיע אין פוילן נאָך דעם פינאַנציעלן חורבן האָט שיפער געגעבן אין זיין אָפּהאַנדלונג אין דער פוילישער שפּראַך, וואָס איז אין יאָר 1930 דערשינען אינעם יידיש־פוילישן חודש־זשורנאַל „מיעסענטשניק זשידאָווסקי". די דאָזיקע אָפּהאַנד־לונג הייסט: „די יידישע אויטאָנאָמיע אין פוילן ביים איבערברוך פונעם 18טן און 19טן י"ה (1764 ביז 1831). שיפער דערציילט דאָרט וועגן דעם געראַנגל פון די יידישע קהלות, וואָס זענען, דער עיקר צוליב דער שטייער־לאַסט, דערפירט געוואָרן צום אָפּגרונט און וואָס האָבן מיט אַלע כוחות זיך באַמיט צו בלייבן ביים לעבן. דער דאָזיקער געראַנגל האָט געדויערט ביזן יאָר 1821, וועו די מאַכט האָט אַרויסגעגעבן דאָס באַוואוסטע געזעץ וועגן אָפּשאַפן די קהלות. אנשטאָט די קהלות וועלן געשאַפן שול־דאָזאָרעס, וואָס האָבן די באַגרענעצטע אויפגאַבע צו זאָרגן פאַר רעליגיעזע הצטרכותן און צו זאַמלען שטייערן. די דאָזאָרעס האָבן נישט קיין שום געזעצ־געבערישע רעכט, אויך נישט קיין רעכט פון משפט. דאָס אָפּשאַפן די אַלט־אינגעוואָרצלטע קהלות איז דער סוף פון דער יידישער אויטאָנאָמיע.

אַ גאַנץ נייע טעמע באַרירט שיפער אין זיין אַרבעט „וואַרשעווער קאָמיסיע", וואָס איז געדרוקט געוואָרן אינעם זאַמלבוך פונעם יודאַיסטישן אינסטיטוט אין וואַרשע, לכבוד ד"ר מרדכי ברוידע (1931 — פויליש). שיפער וויזט דאָרט אָן, אַז אין אייניקע יידישע מקורים וועלט די דאָזיקע קאָמיסיע געפונען „ועד ורשא", וואָס וואָלט געמיינט, אַז מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט אַ געזעצגעבערישער פאָרשטייערשאַפט פון וואַרשעווער יידן.

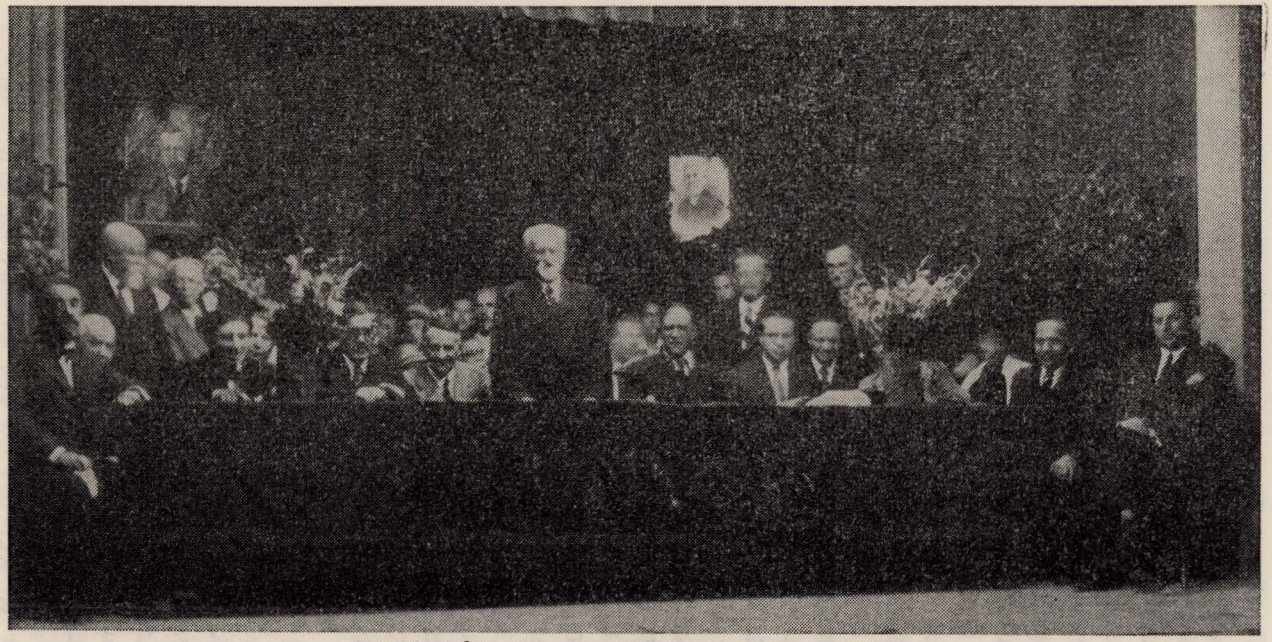
אין דער אמתן איז עס נישט אַזוי. די וואַרשעווער קאָמיסיע איז געווען נישט מער, ווי אַ דעלעגאַציע פון פאָרשטייער פונעם „ועד ארבע ארצות", וואָס פלעגט פון צייט צו צייט אַראָפקומען קיין וואַרשע, כדי דאָרט צו דערליידיקן געוויסע ענינים מיטן מלכות און זיך משתדל צו זיין, אַז דער פּוילישער סיים זאָל נישט אָננעמען קיין געזעצן קעגן יידן. אויך די ליטווישע יידן האָבן געהאַט אַן ענלעכע „וואַרשעווער קאָמיסיע". אין די פּוילישע אַקטן האָט שיפּער געפונען שפּורן פון די דאָזיקע קאָמיסיעס פאַר דער צייט פון 1666 ביז 1757.

שיפּערס אַרבעטן וועגן דער אויטאָנאָמיע פון יידן אין פּוילן זענען וואָגיק סיי צוליב זייער אינהאַלט און סיי צוליב זייער באַאַרבעטונג. עס איז נישט פאָראַן קיין ספק, אַז שיפּער האָט זיי געשריבן מיטן געדאַנק צוזאַמענצושטעלן אַ גאַנץ בוך וועגן אויטאָנאָמיע. אין זיין גרויס ווערק „די געשיכטע פונעם יידישן מסחר אין פּוילן" (1937) דערמאָנט ער בפירוש דאָס „דורך אונדז צוגעגרייטע ווערק וועגן דער אויטאָנאָמיע פון יידן אין אַלטן פּוילן" (זייט 191, הערה 71). עס זיינען אָבער נישט פאָראַן קיין שום שפּורן פון אַזאַ בוך. ווייזט אויס, אַז דאָס דאָזיקע בוך איז קיינמאָל נישט דערשינען.

ווי שטאַרק עס האָט שיפּערן אין יענע יאָרן אינטערעסירט די אויטאָנאָמיע־טעמע ווייזט נאָך דער פאַקט, אַז דער רעפעראַט, וועלכן ער האָט געהאַלטן אויפן צוזאַמענפאָר פונעם יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט אין יאָר 1935 איז געווען אויף דער טעמע „מקורים צו דער געשיכטע פון ועד ארבע ארצות". אויף דעם דאָזיקן ייוואָ־צוזאַמענפאָר איז דרך־אגב כדאי זיך אָפּצושטעלן. דער דאָזיקער צוזאַמענפאָר איז פאָרגעקומען אין ווילנע אין די טעג פונעם 14טן ביזן 19טן אויגוסט 1935. ער איז איינגעאָרדנט געוואָרן לכבוד דעם צענטן יאָרטאָג פון דער גרינדונג פונעם יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט און ער האָט פאַרזאַמלט די עליטע פונעם יידישן קולטור־לעבן פון כמעט אַלע לענדער פון דער וועלט. דער צוזאַמענפאָר איז געווען אַן אמתדיקער יידישער קולטור־קאָנגרעס.

אויפן פלענום פונעם צוזאַמענפאָר האָבן געהאַלטן רעפעראַטן אַזעלכע פערזענלעכקייטן ווי: פראָפ׳ שמעון דובנאָוו, א. טשעריקאָוער, פראָפ׳ מ. הלוי פון רומעניע, יעקב לעשטשינסקי, נח פּרילוצקי, ד״ר יעקב שאצקי, ד״ר פיליפּ פרידמאַן, דער קינסטלער מאַרק שאַגאַל און אַנדערע. ד״ר שיפּער האָט דעמאָלט געהאַלטן דעם אויבן־דערמאָנטן רעפעראַט, נאָר זיין אָנטייל האָט זיך נישט באַגרענעצט בלויז צום רעפעראַט. שיפּער איז געווען אַ זייער אַקטיוואָר עסקן פון ייוואָ. ער איז געווען מיטגליד פון דער צענט־ראַלער פאַרוואַלטונג (אַ געוויסע צייט אויך מיטגליד פון פּרעזידיום), מיט־גליד פון דער היסטאָרישער סעקציע און אָנפּירער פונעם היסטאָריקער־קרייז בייַם ייוואָ אין וואַרשע.

אין די קרייזן פונעם יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט פלעגט מען זיך באַציען צו אים מיט אנערקענונג און דרך ארץ. עס איז באַקאַנט אַז

פּרעזידיום פון ייוואָ־קאָנפערענץ אין ווילנע (1935)

פון רעכטס צו לינקס: 1) יודל מאַרק, 2) ד״ר י. שאַצקי, 3) אַננאַ ראָזענטאַל, 4) ? 5) ? 6) ד״ר מאַקס ווײַנרײַך, 7) נ. מײַזעל, 8) זלמן רײַזען, 9) פּראָפּ׳ ש. דובנאָוו, 10) ד״ר י. שיפּער, 11) י. גיטערמאַן, 12) זעליק קאַלמאַנאָוויטש, 13) י. באַטאַשאַנסקי, 14) ירמיהו שאַפּיראָ, 15 ? 16) אליהו טשעריקאָווער, 17) יוסף טשערניכאָוו.

ביים סוף פון יאָר 1934, ווען מען האָט אין פוילן גענייערט שיפערס 50־יאָריקן יובל, האָט אים דער יידישער וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט באַערט מיט צוויי פאַראַנשטאַלטונגען. אין ווילנע איז פאָרגעקומען אַ וויסנשאַפטלעכע זיצונג פון ייוואָ לכבוד שיפערן. מיט אָפשאַצונגען וועגן שיפערס וויסנשאַפטלעכע דערגרייכונגען זענען דעמאָלט אַרויסגעטראָטן; יוסף טשערניכאָווען זעליג קאַלמאַנאָוויטש. אין וואַרשע האָט דער היסטאָריקער־קרייז צוזאַמען מיט דער געזעלשאַפט „פרײַנד פון ייוואָ" אָפגעהאַלטן אַ פייערלעכע זיצונג לכבוד שיפערן. דעם פאָרזיץ האָט געפירט י. יאשונסקי, געערעדט וועגן שיפערן האָבן: ד״ר רפאל מאהלער און ד״ר עמנואל רינגעלבלום.

שיפערס אַקטיוויטעט אויפן ציוניסטישן געביט איז אין יענע יאָרן אויך געשטיגן. חוץ זיין אַמט פון פרעזידיום־מיטגליד פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע אין פוילן, האָט ער אויף זיך געהאַט די פליכטן פון דירעקטאָר פון „קרן היסוד" אין פוילן. אין יאָר 1935 האָט ער זיך באַטייליקט אינעם 19טן ציוניסטישן קאָנגרעס, וואָס איז פאָרגעקומען אין לוצערן. ער איז דאָרט געווען אַלס דעלעגאַט פונעם „וועלט־פאַראיין פון אַלגעמיינע ציוניסטן" (גרופּע א), וועלכער האָט געשטיצט די פאָליטיק פון פרעזידענט וויצמאַן.

אויך אינעם 20סטן ציוניסטישן קאָנגרעס, וואָס איז אין יאָר 1937 פאָרגעקומען אין ציריך, האָט זיך שיפער באַטייליקט. דאָס מאָל נישט אַלס דעלעגאַט, נאָר אַלס מיטגליד פונעם אַקציאָנס־קאָמיטעט, אין וועלכן ער איז אויסגעקליבן געוואָרן ווי דער דעמאָלטדיקער פאָרזיצער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין פוילן.

אין יענער צייט האָט שיפער באַזוכט אויך ארץ ישראל. פונעם דאָזיקן באַזוך איז ער צוריקגעקומען פול מיט ענטוזיאַזם און התלהבות. ער האָט דאָרט פאָרהאַנדלט וועגן דער יידיש־קאָנטעדרע אויפן ירושלימער אוניווער־סיטעט און ער האָט געהאַט די האָפענונג, אַז בקרוב וועט ער אַהין צוריקפאָרן דאָרט זיך צו באַזעצן.

פון שיפערס גרעסערע ווערק, וואָס זענען געשאַפן און אָרויסגעגעבן געוואָרן אין די דרייסיקער יאָרן, דאָרף דערמאָנט ווערן דאָס זאַמל־ווערק „יידן אין אויפגעלעבטן פוילן" (פויליש). די רעדאַקציע פונעם דאָזיקן זאַמל־ווערק איז באַשטאַנען פון ד״ר יצחק שיפער, ד״ר אריה טאַרטאַקאָווער און אלקעסאַנדער האפטקא. דער כאָראַקטער און די צילן פונעם דאָזיקן ווערק ווערן פאָרמולירט פון דער רעדאַקציע אין דער הקדמה צום ערשטן באַנד. מיר ווילן פון דאָרט ציטירן עטלעכע שטעלן, וואָס ווילן אונדז קלאָר מאַכן דעם גאַנצן ענין:

„דאָס בילד פון דער נייער פוילישער ווירקלעכקייט, וואָס האָט זיך געשאַפן צוליב דער ווידער־געוואונענער אומאָפהענגיקייט וועט נישט זיין קיין פולשטענדיקס, אויב עס וועט זיך דאָרט נישט געפינען די באַשרייבונג פון די קולטורעלע און געזעלשאַפטלעכע דערגרייכונגען פון די פויליש יידן";

„די דאָזיקע דערגרייכונגען אויסצופאָרשן און זיך מיט זיי צו באַקענען,

צו געפינען זייערע אַנטוויקלונגס־פאַזעס אין דעם עבר, צו ווייזן זייער איצטיקן פאַרנעם און פאַרצושטעלן זייער ווערט און חשיבות — אָט דאָס איז דער ציל פונעם דאָזיקן ווערק".

דאָס ווערק איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אין צוויי גרויסע בענד. דער ערשטער באַנד איז געווידמעט דער געשיכטע פון יידן אין פוילן ביז צו דער נייסטער צייט. אינעם צווייטן באַנד ווערן באַרירט די וויכטיקסטע ווירטשאַפטלעכע, געזעלשאַפטלעכע און קולטורעלע פראָבלעמען פון דער יידישער קעגנוואַרט אין פוילן. אין דעם ווערק האָבן זיך באַטייליקט די סאַמע חשובסטע יידישע וויסנשאַפטלער, פּאָליטישע, געזעלשאַפטלעכע און קולטור־טוער, וואָס האָבן געלעבט אין פוילן. שיפער אַליין האָט זיך באַטיליקט מיט אַן ערך 15 אַרבעטן. אָבער שיפערס אַנטייל אינעם דאָזיקן זאַמל־ווערק דאַרף נישט בלויז געמאָסטן ווערן מיט זיינע אַרבעטן. ער איז געווען דער זייל פון דער רעדאַקציע־קאָלעגיע און זיין גייסט באַהויכט די גאַנצקייט פונעם דאָזיקן אימפאָזאַנטן זאַמל־ווערק.

דאָס זאַמל־ווערק „יידן אין אויפגעלעבטן פוילן" פלעגט דערשיינען אין העפטן במשך פון אַ צייט־אָפשניט פון אַן ערך צוויי יאָר. דער ערשטער העפט טראָגט די דאַטע: 1932. אַן ערך 1935 איז די אויסגאַבע פונעם ווערק געווען פאַרענדיקט. דעם ערשטן העפט עפנט אַן אַרבעט פון ד"ר שיפער א"נ „די אַנטוויקלונג פון דער יידישער באַפעלקערונג אינעם אַלטן פוילן" און זי אַנטהאַלט אַ קאָנדענסירטן סך הכל פון שיפערס ביז־איצטיקע פאָרשונגען וועגן דעם יידישן ישוב אין פוילן. אין דעם זעלבן העפט איז פאַראַן שיפערס אַ צווייטע אַרבעט וועגן דער אינערלעכער ארגאַניזאַציע פון די יידן אינעם אַלטן פוילן. אין דער דאָזיקער אַרבעט גיט שיפער אַ קורצן סך־הכל פון דעם אַלעמען, וואָס ער האָט אויפגעטאָן אויפן געביט פון דער אויטאָנאָמיע־פאָרשונג.

אין די וויטערדיקע טיילן פונעם באַהאַנדלטן זאַמל־ווערק זענען פאַראַן שיפערס אַרבעטן אויף פאָלגנדיקע טעמעס: די ווירטשאַפטלעכע געשיכטע פון יידן אין קרוין־פוילן און ליטע פאַר דער פונאַנדערטיילונג פון פוילן; יידן אין דער אַלט־פוילישער אינדוסטריע; די געשיכטע פון יידן אינעם וואַרשעווער פירשטנטום און פוילישן קעניגרייך ביזן יאָר 1862; יידן אין די צפונדיקע און מזרחדיקע קאָנטן; יידן אונטער דער פרייסישער ממשלה; גאַליציש יידן אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה; יידן אין פויליש טראַנספאָרט־ווען; יידן אין פוילישן באַנק־ווען; גאַליציש יידן אין דער אַגריקולטור; פוילישע יידן אין דער קונסט; יידיש ליטעראַטור אין פוילן ביזן יאָר 1918. חוץ דעם האָט שיפער צוזאַמען מיט אַלעק־סאַנדער האפטקא באַאַרבעט די טעמע פונעם אַנטייל פון יידן אין פוילנס קעגנוואַרטיקער אינדוסטריע.

ווי עס איז צו זען פונעם נאָר וואָס ציטירטן צעטל פון שיפערס אַרבעטן זענען זיינע אויפטוען אין דעם זאַמל־ווערק פון אַזאַ ריזיקן פאַרנעם און פאַרשידנאַרטיקייט, אַז עס ווילט זיך פשוט נישט גלייבן אַז איין מענטש

האָט געקענט אַזוי פיל באַווייזן. יעדע אַרבעט זיינע איז אַ מוסטער פון ענציקלאָפּעדישער אויסגעהאַלטנקייט. קורץ, זאַכלעך און פול מיט אינפאָר־מאַציע. מע קען אָן גוזמא זאָגן, אַז כמעט אַ העלפט פונעם טעקסט פונעם זאַמל־ווערק קומט אַרויס פון אונטער שיפערס פעדער. דעם איבעריקן טייל האָט ער באַאַרבעט און באַאיינפלוסט.

„יידן אין אויפגעלעבטן פוילן" איז היינט אַ יקר־המציאות. בלויז גע־ציילטע עקזעמפלאָרן האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט. זיי געפינען זיך דאָס רוב אין די ביבליאָטעקן און דינען ווי אַ רייכער קוואַל פון ידיעות וועגן דעם פוילישן יידנטום פאַר אונדזערע היינט־צייטיקע היסטאָריקער.

אַ לענגערע ריי יאָרן האָט שיפער געאַרבעט איבער דעם גרויסן ווערק „די געשיכטע פון יידישן מסחר אין פוילן". עס ווייזט אויס, אַז נאָך ביים אָנהייב פון די דרייסיקער יאָרן איז דער פּראָיעקט פונעם בוך געווען פאַרטיק. אין דער זעלבער צייט זענען שוין געוויסע קאַפּיטלען פונעם בוך געווען צוגעגרייט. אין דעם זאַמל־ווערק „יידן אין אויפגעלעבטן פוילן" האָט שיפער פאַר זיינע אַרבעטן אויסגענוצט אַ היפש ביסל מאַטעריאַלן, וואָס ער האָט געהאַט צוגעגרייט פאַר דער „האַנדלס־געשיכטע".

די „האַנדלס־געשיכטע" איז אַ גרויס ווערק פון קרוב 800 זייטן. בעצם איז עס די געשיכטע פון דער גאַנצער עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג פון יידן אין פוילן, אָנהייבנדיק פון די עלטסטע צייטן ביז צו דער קעגנווארט. אויך אין דעם ווערק קען מען (פונקט ווי אין דעם פריער שוין באַהאַנדלטן בוך „יידן אין קאָנגרעס־פוילן אין דער צייט פון נאָווע־מבער־אויפשטאַנד") אַרויס־פילן געוויסע געזעלשאַפטלעך־פּאָליטישע כוונות. דאָס בוך גיט, נעמלעך, אַ בהרחבהדיקע אָפּשאַצונג פונעם יידישן אָנטייל אין דעם אויפבוי פון דער פוילישער עקאָנאָמיק און עס דערווייזט, אַז נישט קוקנדיק אויף די שטע־רונגען מצד דער קירך און דער קריסטלעכער שטאָט־באַפעלקערונג, האָבן יידן אויסגעפירט אַ פּיאָנערישע אַרבעט ווי בויער פון פוילנס ווירטשאַפט. די געשיכטע חזרט זיך שטענדיק איבער. פונקט ווי אין אַמאָליקע צייטן, אַזוי זענען אין שיפערס צייטן די אָנטיסעמיטן מער באַהערשט פון געפילן פון קנאה ווי פון ליבע צום פאָטערלאַנד. עס אַרט זיי גאַרנישט וואָס די עקאָנאָמיק פונעם לאַנד ליידט שאַדנס, אָבי נאָר די יידן זאָל ווערן פאַרניכטעט.

באַהאַנדלענדיק דאָס ווערק אונטער דעם אויבן־געברַכטן אָספּעקט קען אַרויסקומען אַז שיפער האָט צוזאַמענגעשטעלט אַ באַשולדיקונגס־אָקט קעגן די פוילישע יידן־שונאים פון אַלע צייטן און אַז ער האָט דערווייזן זייער קלייניהאַרציקייט, באַגרענעצטקייט און נאַרישקייט. אין דער אמתן האָט אָבער שיפער די אַלע זאַכן נישט געטאָן. ער האָט זיך אפילו נישט דערלויבט מיט וועמען נישט איז צו פאָלעמיזירן. ער האָט בלויז מיט ווייסנשאַפטלעכער זאַכלעכקייט אָנגעצייכנט דאָס ווירטשאַפּטס־היסטאָרישע בילד פון די יידן אין פוילן. עס איז נישט נייטיק געווען צוזאַמענצושטעלן קיין באַשולדיקונגס־אָקט קעגן די יידן־העצער. די טרוקענע היסטאָרישע פאַקטן, מיט וועלכע

שיפער אָפּערירט אינעם בוך, זענען אַליין פּאַר זיך די שטאַרקסטע באַשול־דיקונג.

דאָס דאָזיקע ווערק האָט באַקומען זיין באַזונדערע וואָג אין דער איצ־טיקער צייט, נאָך דעם כמעט פּולשטענדיקן אומקום פונעם פּוילישן יידנטום. בעתן שרייבן האָט שיפער גאַנץ זיכער נישט געטראַכט וועגן דעם, אַז די דאָזיקע האַנדלס־געשיכטע וועט ווערן דעם ענדגילטיקער חשבון, דער אונטערגעצויגענער סך־הכל פון טויזנט יאָר שכנותדיקן צוזאַמענלעבן פון יידן און פּאָליאַקן. עס פּעלט בלויז דאָס לעצטע קאַפּיטל — אַ קאַפּיטל וואָס זאָל דערציילן ווי אַזוי די פּאָליאַקן האָבן געירשנט דעם גאַנצן מסחר נאָך דער אויסראָטונג פון די יידן. וועלכע קאַפּיטל וואָלט צוגעגעבן געווארן צום בוך, וואָלט דאָס דאָזיקע ווערק גאַנץ דרייסט געקענט טראָגן דעם נאָמען „אונדזער אָפּשלוס־חשבון מיטן פּוילישן פּאָלק". שיפער האָט אָבער נישט געקענט אָנשרייבן דאָס דאָזיקע קאַפּיטל, ווייל ער האָט אַליין געטיילט דעם גורל פון די פּאַרטיליקטע פּוילישן יידן.

אין די ערשטע קאַפּיטלען פונעם ווערק דערציילט שיפער וועגן דעם עלטסטן יידישן מסחר אין מזרח־אייראָפּע. ער הייבט אָן פון די ראָדאַניסטן און שילדערט זייערע האַנדלס־נסיעות צום ווייטן מזרח. ער דערציילט וועגן די שטעט: פּראג, קיעוו, טשערניכאָוו און פּשעמיסל, וואָס האָבן לויט זיין מיינונג געשפּילט אַ וויכטיקע ראָל אין דעם אויפבוי פונעם יידישן האַנדל מיטן ווייטן מזרח.

די מקורים, אויף וועלכע שיפער שטיצט זיך ביי דער באַאַרבעטונג פון די ערשטע קאַפּיטלען, זענען דאָס רוב טאַקע זיינע אייגענע ווערק פון די פּריערדיקע יאָרן. חוץ דעם „אַנהייב פון קאַפּיטאַליזם ביי די יידן אין מערב אייראָפּע" און דער „ווירטשאַפּטלעכע געשיכטע פון די יידן אין פּוילן בעתן מיטלאַלטער" שעפּט שיפער מיט אַ ברייטער האַנט פון זיין נישט גרויסער אָבער זייער וואָגיקער אַרבעט: „דער יידישער אַנטייל אינעם אייראָפּאישן גרויס־האַנדל מיטן אָריענט" (1912 — דייטש). דאָרט האָט שיפער באַאַרבעט די רייזע־באַשרייבונג פון איבראהים איבן יעקב, אַ יידישן סוחר פונעם 10טן י״ה, וועלכער האָט אויספּירלעך באַשריבן דעם דעמאַלטיקן האַנדלס־פּאַרקער וואָס האָט דורך די סלאַווישע לענדער געפּירט אין דעם כוזרים־לאַנד.

אין די ווייטערדיקע קאַפּיטלען ווערט אויספּירלעך געשילדערט די א״ג גאָלדענע עפּאָכע פונעם יידישן מסחר אין פּוילן אין דער צייט פון די ערשטע יאָגעלאָנער קעניגן. אין יענער צייט איז דער יידישער מסחר געשטאַנען אונטערן שוץ פון די קעניגן און די פּריצים, וועלכע האָבן לי־בערשט געשטיצט די יידן ווי די איינוואַנדערנדיקע דייטשע סוחרים. די קריסטלעכע סוחרים־צעכן זענען נאָך דעמאָלט נישט געווען גענוג שטאַרק און זיי האָבן נישט געקענט מיט דערפאָלג זיך אַנטקעגנשטעלן דער יידישער עקספּאַנסיע און איינוואַנדערונג. די קעניגן האָבן נישט געהאַט קיין פּעסט־געשטעלטע פּאָליטישע ליניע לגבי דעם מסחר. זיי האָבן שטענדיק געדאַרפט

געלט און זענען געווען אפהענגיק פון די יידישע באנקירן, וועלכע פלעגן זיך בייַ די קעניגן משתדל זיין און ארויסבאקומען פריווילעגיעס פאר יידן.

יידן האבן אין יענער צייט געפירט אויבער פוילן א פארצווייגטן טראנזיט־האנדל מיט די לענדער פונעם לעוואנט און פונעם ווייטן מזרח. אין פוילן גופא האבן יידן חוץ מסחר פארנומען זיך מיט עקספלואטאציע פון זאלץ־גרובנס און אויך מיט אגריקולטור. יידישע קרעדיט־געשעפטן האבן זיך באזונדערס שטארק אנטוויקלט אין די מערב־טיילן פון פוילן. אין די מזרחדיקע געביטן האבן יידן מער זיך פארנומען מיט לאנדווירטשאפט.

די תקופה צווישן 1485 און 1572 באצייכנט שיפער ווי די עפאכע פון קאמף פאר האנדלס־פריווילעגיעס צווישן די קריסטלעכע און די יידישע סוחרים. דער דאזיקער קאמף איז געווען א פועל־יוצא פון א רייַ אומ־שטענדן, וואס האבן זיך פונקט דעמאלט געשאפן. פונעם קאמף זענען די יידן ארויס ווי די זיגער און זייער נצחון האבן זיי געהאט צו פארדאנקען קודם־כל דער דעמאלט אנגייענדיקער איינוואנדערונג פון גרויסע יידישע סוחרים, וואס פלעגן קומען פון מערב, מיטברענגענדיק מיט זיך באדייטנדיקע קאפיטאלן. א צווייטע סיבה פונעם יידישן נצחון איז געווען די, אז פונקט דעמאלט האבן די פוילישע פריצים געפירט א קאמף קעגן די שטעט. בעתן דאזיקן קאמף האבן די פריצים פאוואריזירט די יידן.

שיפער האלט אז די עקאנאמישע ווירקלעכקייט איז אין דעמאלטיקן פוילן געווען א גינסטיקע פאר יידן. אפילו דעמאלט ווען עס זענען ארויסגעגעבן געוואָרן גזירות קעגן יידן, האט זיך די דאזיקע ווירקלעכקייט כמעט נישט געענדערט. די גזירות זענען געבליבן אויפן פאפיר, זיי האבן כמעט נישט געהאט קיין ממשותדיקע ווירקונג אויפן גאנג פונעם עקאנאמישן לעבן. שיפער נעמט אן פראפ׳ ריבארסקיס פונאנדערטיילונג פונעם לאנד אויף פאר־שידענע עקאנאמישע זאנעס (תבואה־זאנע, גערטנעריי־זאנע, וואלד־זאנע און סטעפעס). נאר בעת פראפ׳ ריבארסקי שאצט נישט געהעריק אפ (אין זיין בוך וועגן האנדל אין פוילן בעתן 16טן י״ה) די ראלע פון יידן, דערווייזט שיפער אויפן סמך פון סטאטיסטישע מאטעריאלן, אז דער יידישער אויסער־לעכער און אינערלעכער האנדל האט פארן לאנד געהאט אן אומגעהויער גרויסע באדייטונג.

ביים סוף פונעם 16טן י״ה האט זיך אנגעהויבן אן אינטענסיווע קאלא־ניזאציע און עקספלואטאציע פון די פוילישע מזרחדיקע פראווינצן, פון אוקראינע און ליטע. יידישע סוחרים און ארענדארן האבן אפגעשפילט א באדייטנדיקע ראל אין די דאזיקע אונטערנעמונגען. זיי האבן געלייגט די יסודות פון א גרויס־פארמאסטענער וועלדער־עקספלואטאציע, געשאפן די האלץ־אינדוסטריע, געפירט גרויסע מסחרים מיט בהמות און פוטערוואָרג, געשאפן און אנטוויקלט פארשידענע מלאכה־געביטן, אקטיוו מיטגעווירקט ביי דער גרינדונג און אנפירונג פון שטעט און דערפער. צוזאמען מיט דער גרויסער איניציאטיוו איז אויך דעמאלט אנטשטאנען א באדייטנדיק־גרויסער קלאס פון יידישע ארבעטער און קליינע האנטווערקער.

אין שייכות מיטן אויפבלי פון יידישע אונטערנעמונגען אין די מזרח־פּראָווינצן האָט זיך געביטן די לאַגע אויפן יידישן קרעדיט־מאַרק. יידישע געשעפטס־לייט האָבן געדאַרפט גרויסע קאַפּיטאַלן פאַר זייערע אונטערנעמונגען און אַזוי אַרום זענען יידן פון געלט־געבערס פאַרוואַנדלט געוואָרן אין געלט־נעמערס. יידישע באַנקירן פלעגן אויפזאַמלען גרויסע געלט־סכומים פון פּאַרשידענע מקורים, ווי למשל פון קלויסטערס, גלחים און אויך פון אָפּשפּאָרונגען פון פּשוטע מענטשן. די צאָל פון פּוילישע אַדלליט, וואָס זענען געווען פאַרשולדיקט ביי יידישע באַנקירן איז געפאַלן. אנשטאָט דעם איז געוואַקסן די פאַרשולדיקונג פון די יידישע געשעפטסלייט. דער דאָזיקער פונאַנדערגעוואַקסענער בנין פון דער יידישער עקאָנאָמישער איניציאַטיוו האָט געפּלאַצט אין דער ערשטער העלפט פונעם 17טן י״ה צוליב אַ שטאַרקן קריזיס, וואָס איז פאַראורזאַכט געוואָרן דורך אַ קרעדיט־קריזיס אין מיטל־און מערב־אייראָפּע. די גרויסע יידישע אונטערנעמונגען אין מזרח־פּוילן האָבן געמוסען באַנקראָטירן. אָפּט האָבן די באַנקראָטן געהאָט אַן אומערלעכן הינטערגרונט. דער „וועד ארבע ארצות" און די איבעריקע קערפּערשאַפטן פון דער יידישער אויטאָנאָמיע האָבן געמוזט דעמאָלט אָננעמען זייער שארפע מיטלען, כדי צו פאַרהיטן פון אַזעלכע אומבאַגרינדעטע און אומ־ערלעכע באַנקראָטן.

די גרויסע מלחמות, וואָס האָבן פאַרפלייצט פוילן אין דער צווייטער העלפט פונעם 17טן י״ה (קאָזאַקן, שוועדן, טערקן), האָבן צוזאַמען מיטן לאַנד חרוב געמאַכט די גאַנצע יידישע ווירטשאַפט. די קריסטלעכע שטאָט־באַפעלקערונג האָט זיך באַמיט צו ראַטעווען איר אייגענע עקאָנאָמישע מערכה דורך מאָנאָפּאָליזירן דעם האַנדל. די הויפּט־אָטאָקע פון די קריסטלעכע שטאָט־לייט איז געווען געצילט אויף די גארעלניעס (בראָנפן־זידעריען), פון וועלכע זיי האָבן געוואָלט באַזייטיקן די יידן. אין דער דאָזיקער שווערער צייט פלעגן יידן האָבן די שטיצע פון די פּוילישע קעניגן און פון די אַדלליט. אויך די קאָנסטרוקטיווע פאָליטיק פון די יידישע אויטאָנאָמישע אָרגאַניזאַציעס האָט זייער אַ סך צוגעהאָלפן.

דער קאָמף פון די פּוילישע שטאָטלייט קעגן די יידן האָט זיך נאָך מער פאַרשאַרפט אין דער תקופה פון 1700 ביז 1772. די יידן זענען אַרויס־געשטויסן געוואָרן פון אַ סך געביטן פון מסחר און אינדוסטריע. בלויז קרעדיט־געשעפטן מיט די פּריצים און דעם קלער (גלחים) זענען געבליבן אַ מאַנאָפּאָל פון יידישן קהל. די דאָזיקע קהלה־באַנקען זענען מיט דער צייט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין פּריוואַטע קלייזלעך, וואָס האָבן געדינט די אינ־טערעסן פון די קהלישע רעגירער, די גבירים. דאָקעגן איז אויפן אָרעמען פאָלק געלעגן דער רוב פון דער שטייער־לאַסט. צוליב די אַלע טעמים איז אין דער צווייטער העלפט פונעם 18טן י״ה די פאַראָרעמונג פון די יידישע מאַסן דערפירט געוואָרן צו אַ קאַטאַסטראָפאַלן מעמד.

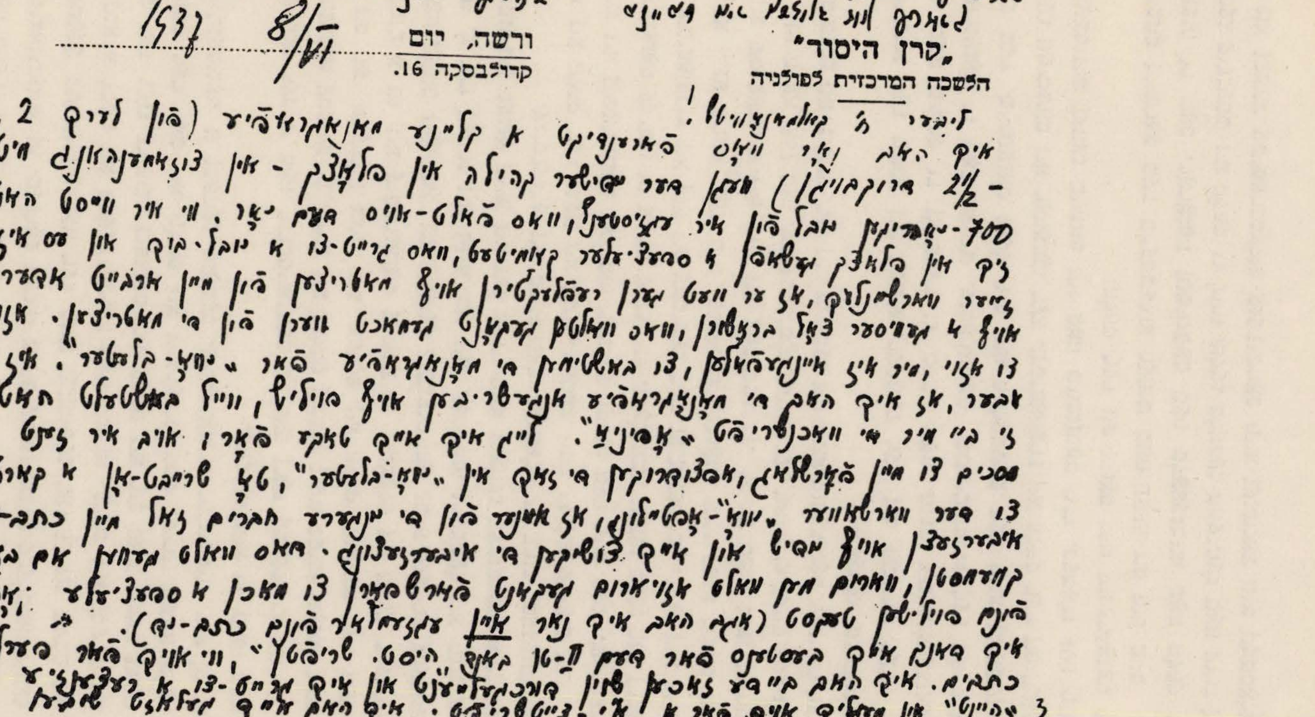
שיפער ברענגט אַ זייער אינטערעסאַנטן סטאַטיסטישן מאַטעריאַל, וואָס אילוסטרירט די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן אין יענער תקופה. פון די

דאָזיקע מאַטעריאַלן דרינגט בפירוש אַרויס, אַז בעת די יידישע מאַסע האָט זיך אין איר פאַראַרעמונג געקייקלט אַלץ טיפער באַרג־אַראָפּ, פלעגן זיך פאַר די גבירים עפענען כסדר נייע ווירטשאַפטלעכע מעגלעכקייטן. עס האָט זיך געשאַפן אַ נייער קלאַס פון גרויסע יידישע סוחרים, וואָס האָבן געמאַכט פאַרמעגנס אויף צושטעלונגען פאַר דער מלוכה און באַזונדערס פאַרן מיליטער. אין יענער צייט איז אויך אַנטשטאַנען דער נייער קלאַס פון יידישע אינדוסטריאַלן, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דער שאַפונג פון דער טעקסטיל־אינדוסטריע, קליידער־אינדוסטריע, לעדער־אינדוסטריע א״א.

פאַר דער תקופה פון נאָך פוילנס פונאַנדערטיילונג (1772, 1793 און 1795) גיט שיפער באַזונדערע אָפּהאַנדלונגען פאַר די ניי־געשאַפענע דריי פּראָווינצן: די רוסישע, פרייסישע און עסטרייכישע (גאַליציע). ער דער־ציילט וועגן דער באַזייטיקונג פון די יידישע קרעטשמערס אין דער פריי־סישער פּראָווינץ, וועגן דער עמיגראַציע פון גאַליציאַנער יידן קיין אַמעריקע, וועגן דער שאַפונג פון פּוילישע און אוקראַינישע האַנדלס־קאָאָפּעראַטיוון אין גאַליציע, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן אַן ערך 1880. די דאָזיקע קאָאָפּעראַ־טיוון, צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע עקאָנאָמישע סיבות, האָבן דערפירט צו אַ ביטערן קריזיס אינעם יידישן האַנדל אין גאַליציע.

מיט אַ באַזונדערער בפרטותדיקייט שילדערט שיפער די עקאָנאָמישע לאָגע פון די יידן אין קאָנגרעס־פוילן. ער דערציילט וועגן דער אומשיכטונג פון די דאָרטיקע יידן, וועגן זייער איבערזידלונג פון דערפער אין שטעט, וועגן זייער איבערוואַנדערונג פון די מזרחדיקע פּראָווינצן אין די מערב־דיקע. ער שילדערט די ראָל וואָס יידישע פינאַנציסטן און אינדוסטריאַלן האָבן אָפּגעשפּילט ביים אויפבוי פון דער אינדוסטריע אין קאָנגרעס־פוילן. ער דערציילט וועגן דעם אויפבוי פון מסחרים מיט טעקסטיל, קליידער, לעדער און גאַלאַנטעריע־סחורות און ווייזט אָן אויף דער ויכטיקער באַ־דייטונג פון די יידישע כאַלופּניקעס פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער אינדוסטריע אין לאָנד. די תקופה צווישן 1862 און 1914 שטייט אין קאָנגרעס־פוילן אונטערן צייכן פון אַ פערמאַנענטן עקאָנאָמישן קאָמף פון די פּוילישע ווירט־שאַפטלעכע קרייזן קעגן יידן. דער דאָזיקער קאָמף האָט אין די יאָרן 1912—1914 דערפירט צו אָן אָפענעם באָיקאָט פון יידישע סחורות דורך די אַנטי־סעמיטישע קרייזן פון דער פּוילישער געזעלשאַפט.

אַ באַזונדערן קאַפּיטל ווידמעט שיפער דער פראַגע פון צוזאַמענברוך פון דער יידישער ווירטשאַפט אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. די תקופה פון נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה באַשרייבט שיפער אויפן יסוד פון פאַרשידענע סטאַטיסטישע פובליקאַציעס און עקאָנאָמישע זשורנאַלן. ער שילדערט די ראָל פונעם יידישן קאַפּיטאַל אינעם אויפבוי פון דער טעקסטיל־אינדוסטריע אין לאָדזש און ביאַליסטאָק, אינעם פּוילישן עקספּאָרט־האַנדל און אין דער אויסברייטערונג פונעם אויסלענדישן אָפּ־זאַץ־מאַרק. מיט אַ באַזונדערער אויפמערקזאַמקייט באַהאַנדלט שיפער די

„קרן היסוד"
הלשכה המרכזית לפולניה

ורשה, יום ....

קרולבסקה 16.

פאַטאָסטאַט פון ד״ר י. שיפּערס אַ בריוו צו ז. קאַלמאַנאָוויטש (געשריבן אין 1937).

עקאָנאָמישע לאַגע פון יידן אין פּוילן אין דער צייט נאָכן יאָר 1924, ווען עס איז פאָרגעקומען די סטאַביליזירונג פון דער פּוילישער וואַליוטע.

דער אַנעקס פונעם בוך (אַן ערך 100 זייטן) איז געווידמעט דער געשיכטע פון דער צענטראַלע פונעם יידישן סוחרים־פאַראיין אין פּוילן פאַר דרייסיק יאָר פון זיין עקסיסטענץ (1906—1936). שיפּער שילדערט דאָרט אַ געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציע פון אַ גרויסן פאַרנעם, אַן אָרגאַניזאַציע וואָס איז במשך פון 33 יאָר געשטאַנען אויף דער וואַך פון יידישע עקאָנאָמישע אינטערעסן אין פּוילן. אַדאַנק דעם דאָזיקן אנעקס און בכלל אַדאַנק דעם גאַנצן ווערק (דאָס בוך איז טאַקע אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך דער צענטראַלע פונעם יידישן סוחרים־פאַראיין אין פּוילן) איז פאַר דער דאָזיקער, אַמאָל אַזוי וויכטיקער אָרגאַניזאַציע, געשאַפן געוואָרן אַ מאָנומענט, וואָס ווערט האָבן אַן אייביקן קיום.

אין די לעצטע יאָרן פאַרן מלחמה־אויסברוך האָט שיפּער אָנגעשריבן צוויי מאָנאָגראָפיעס וועגן יידישע קהלות אין פּוילן. די ערשטע מאָנאָגראָפיע וועגן דער יידישער קהלה אין פּלאָצק א״נ „זיבן הונדערט יאָר פון דער יידישער קהלה אין פּלאָצק". די דאָזיקע מאָנאָגראָפיע איז, ווי אַ ביכל פון עטלעכע דרייסיק זייטן, אַרויסגעגעבן געוואָרן אין יאָר 1938 פונעם פאָרלאָג „צופים" אין לעמבערג (פּוילישע). אין יאָר 1946 איז זי פון ד״ר ל. זשיטניצקי איבערגעזעצט געוואָרן אויף יידיש און איז אַריין אינעם אָנדענק־בוך, אַרויסגעגעבן דורך די פּלאָצקער לאַנדסלייט אין אַרגענטינע.

די צווייטע פון די צוויי מאָנאָגראָפיעס איז וועגן דער קהלה אין דראָהאָביטש. וואָס שייך דעם נאָמען פון דער דאָזיקער מאָנאָגראָפיע איז שיפּער אַליין נאָך נישט געווען אָנטשלאָסן. אַזוי רופט ער אָן די דאָזיקע מאָנאָגראָפיע אויף איין אָרט: „בייטראָגן צו דער געשיכטע פון יידן אין דראָהאָביטש ביזן סוף פונעם 18טן י״ה" (האָנדלס־געשיכטע, זייט 267, הערה 19). אויף אַ צווייטן אָרט רופט ער זי „די געשיכטע פון יידן אין דראָהאָביטש פון די עלטסטע צייטן ביזן יאָר 1772" (האָנדלס־געשיכטע, זייט 267, הערה 19). פון דער דאָזיקער מאָנאָגראָפיע איז נישט געבליבן קיין זכר, ווייל זי איז נישט פאַרפּנטלעכט געוואָרן.

דער שרייבער פון דער דאָזיקער אַרבעט איז אפשר דער אייניציקער לעבנגעבליבענער עדות, וואָס ווייסט צו דערציילן די פּרטים וועגן דעם גורל פון דער דראָהאָביטשער מאָנאָגראָפיע. שיפּער האָט די מאָנאָגראָפיע אָנגעשריבן אויף דער באַשטעלונג פון ד״ר לעאָן טאַנענבוים, דעם פאָרזיצער פון דער קהלה אין דראָהאָביטש. דער האָנאָראַר איז באַשטימט געווען אויף 400 זלאָטעס. ד״ר טאַנענבוים האָט זיך מתחייב געווען אַרויסצוגעבן די מאָנאָגראָפיע מיט פאָנדן פון דער קהלה.

ביים סוף פון 1936 האָט שיפּער צוגעשטעלט דעם פאַרטיקן כתב־יד. די קהלה האָט אויסגעצאָלט דעם באַשטימטן האָנאָראַר. פאַר די הוצאות פון דרוק האָט לעת־עתה געפעלט געלט, ווייל די קהלה איז שטענדיק געווען באַלאַסטעט מיט צאָלונגען אויף פאַרשידענע פילאַנטראָפישע צוועקן און די

אַרעמקייט פון דער באַפעלקערונג האָט געהאָלטן אין איין וואַקסן. אַזוי האָט מען דאָס אַרויסגעבן פון דער מאַנאַגראַפיע אָפּגעשלעפּט פון יאָר צו יאָר, ביז עס איז אויסגעבראַכן די מלחמה אין 1939 און די מאַנאַגראַפיע איז אין כתב־יד געבליבן ליגן אינעם קהלה־אַרכיוו.

ד״ר טאַנענבוים האָט, בעתן אַריינמאַרש פון סאָוויעטישע חיילות קיין דראָהאָביטש, אַרויסגערעטעוועט פונעם קהלה־אַרכיוו עטלעכע וויכטיקערע דאָקומענטן, צווישן זיי שיפּערס מאַנוסקריפּט. אין יאַנואַר 1943 האָב איך זיך באַגעגנט מיט ד״ר טאַנענבוימען אין דער דראָהאָביטשער געטאָ. ער איז געווען דער פאַרוואַלטער פונעם יידישן שפּיטאָל און האָט געוואוינט אין אַ קליין צימערל אין שפּיטאָל. ער האָט מיט זיך געהאַט זיין קלייַנעם אַרכיוו מיט שיפּערס כתב־יד. ד״ר טאַנענבוים האָט מיר געגעבן זיין אַרכיוו אויבערצוקוקן. איך האָב טאַקע דעמאָלט געהאַט די זכיה צו לייענען שיפּערס מאַנאַגראַפיע וועגן דראָהאָביטש. וואָס עס איז מיר פאַרבליבן אין זכרון נאָך פולע עלף יאָר איז אָט וואָס:

דאָס לייענען פון דער גאַנצער מאַנאַגראַפיע האָט ביי מיר געגומען נישט מער ווי אַ שעה. זי האָט פאַרנומען עטלעכע זעכציק זייטלעך (פון אַ קלענערן פאָרמאַט) מאַשין־שריפט אויף פּויליש. שיפּער האָט דאָרט געשריבן וועגן וואָלטשקאָ און זיין קאָלאָניזאַטאָרישער טעטיקייט אין רויטרייסן, אַדאַנק וועלכער דראָהאָביטש איז געגרינדעט געוואָרן. ער האָט אויך געשריבן וועגן די צוויי יידישע צאָלנערס דעטקא און זעלמאן, וועלכע האָבן געהאַלטן די אַרענדע פון די דראָהאָביטשער זשוויפן (זאַלצערייען). עס איז אויך דאָרט געווען די געשיכטע פון די „לאנעס״, דער יידן־גאַס אין דראָהאָביטש און אַ סטאַטיסטיק פון דער יידישער באַפעלקערונג פון דער שטאָט אין פאַרשידענע צייטן. ווייטער גרייכט שוין נישט דער זכרון.

דער ענדגילטיקער גורל פון ד״ר טאַנענבוימס אַרכיוו און שיפּערס כתב־יד איז מיר נישט געווי באַקאַנט. עס איז מעגלעך אַז ד״ר טאַנענבוים האָט אים געגעבן צו באַהאַלטן צו קריסטן, עס קען אויך זיין אַז ער האָט אים באַגראָבן ערגעץ וואו אויפן הויף פונעם יידישן שפּיטאָל. אָבער לויט מיין השערה איז צום וואַרשיינלעכסטן, אַז ער האָט דעם אַרכיוו ביז דער לעצטער מינוט געהאַלטן ביי זיך, ווייל ד״ר טאַנענבוים האָט געגלייבט באמונה שלמה, אַז ער וועט האָבן די זכיה איבערצולעבן די שרפה. ד״ר טאַנענבוים איז אומגעקומען אין יוני 1943. וועגן זיין אַרכיוו האָט קיינער מער נישט געהערט.

פון שיפּערס אַרבעטן, וואָס זענען פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין דער סאַמע לעצטער צייט ערב דער מלחמה, דאַרפן דערמאָנט ווערן: זיין עסיי „הייניריך גרעץ און זיין מאָנומענטאַל ווערק״, וואָס איז דערשינען ווי אַ הקדמה צו דער לעצטער פּוילישער אויסגאָבע (איבערזעצונג פון ל. שענהאק) פון גרעצס „פאָלקסטימלעכער געשיכטע פון יידישן פאָלק״ (1939) און אַ סינטעטישער איבערבליק פון דער געשיכטע פון יידן אין פּוילן, וואָס איז דערשינען אין דעם „יידישער געזעלשאַפטלעכער לעקסיקאָן״ פון ד״ר ראובן

פעלדשוה (1939). אויך די וואונדערבאַרע שטודיע וועגן דעם בעל־שם־טוב „ווי איך האָב געזען דעם בעל־שם־טוב", אָפּגעדרוקט אינעם יובל־בוך פון „היינט" (1938), טאָר נישט פאַרגעסן ווערן.

עס איז באַוואוסט אַז במשך פון די עטלעכע לעצטע יאָרן פאַר דער מלחמה (און אויך אין דער צייט פון דער מלחמה) איז שיפער געווען פאַר־נומען מיט שטודיעס וועגן אַלט־וואַרשע. אַ ריי פון זיינע פאַרעפנטלעכטע אַרבעטן, אַזעלכע ווי דאָס בוך „ייִדן אין קאָנגרעס־פוילן אין דער צייט פון נאָוועמבער־אויפשטאַנד" אָדער זיין וויכטיקע דעמאָגראַפישע אַרבעט „די יידישע באַפעלקערונג פון וואַרשע אין 19טן י"ה" (לאַנדקענטעניש, 1935, פוילישׁ) באַשטעטיקן זיין ספּעציעלן אינטערעס פאַר דער דאָזיקער טע־מאַטיק. עס זענען אויך באַקאַנט עטלעכע אַרבעטן פון שיפערן וועגן משפּחות פון וואַרשעווער יידישער פאַטריציער, אַזעלכע ווי: „די פאַמיליע בערגסאָן" („נאָוע סלאָווֹ", 1932, פּוילישׁ) אָדער „די משפּחה טעפּליץ" („היינט", 1934).

זיינע שטודיעס וועגן יידישער אַלט־וואַרשע האָט שיפער פאַרטיפט אין די ערב מלחמה־יאָרן. ער האָט אינטענסיוו געפאָרשט די דאָקומענטן פונעם וואַרשעווער קהלה־אַרכיוו, ער האָט אויך געהאַט אַ צוטריט צו פריוואַטע משפּחה־אַרכיוון. אויף די צוויי וואַרשעווער בית־עלמינס, אויפן גענשער און פּראגער, איז שיפער געווען אַן אָפּטער באַזוכער. ער פלעגט דאָרט אויסזוכן געוויסע מצבות און קאָפּירן די אויפשריפטן וואָס האָבן זיך אויף זיי געפונען. אויף אַזאַ אופן האָט ער געזאַמלט דעם מאַטעריאַל פאַר זיינע מאַנאָגראַפיעס וועגן וואַרשעווער יידישע פאַטריציער־משפּחות, וואָס ער האָט זיך געגרייט אַרויסצוגעבן ווי אַ גרעסער ווערק.

לויט געוויסע ידיעות האָט ער געזאָלט דאָס ערשטע בוך וועגן אַלט־יידיש־וואַרשע אַרויסגעבן אין יולי 1939, דאָס הייסט צוויי חדשים פאַרן אויסברוך פון דער וועלט־שרפה. עס זענען אָבער נישט פאַראַן קיין שום עצמדיקע שפּורן פונעם דאָזיקן בוך.

דער אויסברוך פון היטלערס מלחמה קעגן פוילן האָט אַ סוף געמאַכט צום גאַנצן שעפּערישן קולטור־לעבן פון יידן אין פוילן. דער טרויעריקער טאָג פונעם מלחמה־אויסברוך דערפירט צום שטילשווייגן אויך שיפערס גאָלדענע פּען, וואָס האָט אין משך פון עטלעכע און דרייסיק יאָר באַ־רייכערט די יידישע וויסנשאַפט. גאַנץ זיכער האָט שיפער פאַרגעזעצט זיין אַרבעט אין די שרעקלעכע טעג פון אומקום. פון דער דאָזיקער אַרבעט איז אָבער צו אונדז גאָרנישט נישט דערגאַנגען.

אין די טעג פון אומקום

אין דער צייט, וועו עס איז אויסגעבראָכן די מלחמה פון יאָר 1939 איז שיפער געווען אַ חולה מסוכן. די סימפּטאָמען פון אַ שוועריקער האַרץ־

קראַנקייט האָבן זיך ביי אים געלאָזט מערקן נאָך אַ לענגערע צייט פריער. ער האָט זיך פּלוצעם פאַרעלטערט, זיין שטענדיק אויסגעדאַרטער גוף איז נאָך דאַרער געוואָרן, די באַקן אינגעפאַלן און אַרומגערונצלט מיט קנייטשן, דער האַלדז אויסגעצויגן און די אויגן אויסגעלאָשן. שפּעטער האָט ער שוין געמוזט ליגן אין בעט און די דאָקטוירים האָבן געגעבן זייער קליינע האָפענונגען אַז ער וועט בלייבן לעבן. זיין האַרץ, וואָס איז אין משך פון אַ סך יאָרן כסדר געווען אָנגעשטרענגט צוליב דער איבערמענטשלעכער אַרבעט, האָט מודיע געווען אַז עס איז שוין געגנוג. עס האָט אין יענער צייט, ערב דעם מלחמה־אויסברוך, אויסגעזען אַז אָט־אָט קומט שיפּערס צעשיידונג מיטן לעבן.

דערנאָך איז אויסגעבראָכן די מלחמה. אויף די קעפּ פון די יידן אין וואַרשע האָבן זיך אויסגעגאָסן אויף אין מאָל גאַנצע עמערס אומגליקן. באַלאָגערונג, באָמבאַרדירונג, אַריינמאַרש פון די רוצחים אין שטאָט. וועג, חוץ דער נאָענטסטער משפּחה, האָט געטראַכט וועגן שיפּערן? על־פּי שכל וואָלטן די דאָזיקע מוראדיקע געשעענישן געדאַרפט האָבן אַ קאַטאַסטראָפאַלע ווירקונג אויף שיפּערס צושטאַנד. אָבער דאָ איז געשען אַ וואונדער. אפשר איז עס געווען שיפּערס אינערלעכע ענערגיע, וואָס האָט אים דעמאָלט אַרויסגעריסן פון דעם מלאך המות' נעגל און אפשר איז אמת, וואָס דאָס פאַלק זאָגט אַז אין אַ צייט פון אַן אַלגעמיינער גרויסער צרה וועלן קראַנקע אַליין פון זיך געזונט. מיט שיפּערן איז אַזוי געשען: ער איז פּלוצעם אַליין פון זיך געזונט געוואָרן.

עדות, וועלכע האָבן באַגעגנט שיפּערן אין וואַרשע אין יאָר 1940, פאַר דער פאַרטרייבונג פון יידן אין געטאָ, דערציילן אַז ער האָט אויס־געזען זייער שלעכט און ער האָט זיך געשלעפּט אָנגעשפּאַרט אויף אַ שטעקן. אָבער ער איז געגאַנגען. ער איז געגאַנגען דאָרט, וואו די נויט איז געווען די גרעסטע, געטראָגן הילף און טרייסט.

אין יענער צייט האָט זיך שיפּער אינגאַנצן געווידמעט דער געזעלשאַפט־לעכער אַרבעט. ער איז געוואָרן איינער פון די טעטיקסטע עסקנים פון דזשאָינט און פון דער יידישער אַליינהילף, וואָס האָט זיך באַלד ביים אָנהייב פון דער דייטשער אָקופּאַציע געגרינדעט אין וואַרשע און האָט, דער עיקר מיט פּאָנדן פון „דזשאָינט", געטראָגן הילף דער שוועך־געטראָפענער יידישער באַפעלקערונג. אַן ערך אין יענער צייט האָט שיפּער אָרגאַניזירט אַ הילפס־קאָמיטעט פאַר יידישע שרייבער און קולטור־טוער. די לאָגע פון די קולטור־טוער איז געווען אַ באַזונדערס שלעכטע. אין די נייע אומשטענדן, וואָס די מלחמה האָט געשאַפן, האָבן די דאָזיקע מענטשן פאַרלוירן יעדע מעגלעכקייט פון עקסיסטענץ. עס איז אַ פאַקט אַז אַ סך שרייבער און קולטור־טוער האָבן געהערט צו די ערשטע קרבנות פונעם צווייטן יידישן שונא — דעם הונגער. שיפּער האָט מיט אַלע מיטלען, מיט שתדלנות, בקשות און זיין איינפלוס באַמיט זיך צו באַקומען הילף פאַר נויטבאַדערפטיקע שרייבער און קולטור־טוער.

אַ צווייטער מין נויטבאַדערפטיקע, מיט וועלכע שיפער האָט זיך באַזונדערס אינטערעסירט, זענען געווען די א״ג לאַגערניקעס. גלייך ביים אָנהייב פון דער אָקופאַציע האָבן דייטשן געכאַפט אַ גרעסערע צאָל יידישע יונגעלייט און געשיקט זיי אין אַרבעטס־לאַגערן מחוץ וואַרשע צו אַן אום־מענטשלעך־שווערער אַרבעט. די דאָזיקע יונגעלייט האָט געדראָט אַ זיכערער טויט צוליב אויסגעמאַטערטקייט און הונגער. שיפער האָט אָרגאַניזירט הילף פאַר די דאָזיקע לאַגערניקעס. די הילף איז באַשטאַנען אין שפייז־פעקלעך און וואַרעמע קליידער. עס איז אויך באַקאַנט שיפערס אַ פראָיעקט צו שאַפן אַ מין אָפרו־היים פאַר יענע לאַגערניקעס, וואָס קערן זיך אום פון די לאַגערן. דעם פראָיעקט האָט שיפער פאָרגעשלאָגן דעם יידנראַט, אָבער דער יידנראַט האָט אים קיינמאָל נישט רעאַליזירט.

אַן ערך אין דער צייט, ווען די דייטשן האָבן געמאַכט זייערע צוגרייטונגען צום אָפשליסן די געטאָ, האָבן זיך צווישן יידן צעשפרייט קלאַנגען וועגן מיסברויכן אין דעם יידנראַט. די קלאַנגען זענען נישט געווען אום־באַרעכטיקטע. אַ טייל מיטגלידער פונעם יידנראַט האָבן געזוכט זיך צו באַרייכערן אויף דער יידישער נויט. דער פאָרזיצער פונעם יידנראַט, אַדאָם טשערניאַקאָוו, האָט געוואָלט אָפרייניקן די אַטמאָספער. צוליב דעם האָט ער געשאַפן אַ קאָנטראָל־קאָמיסיע, וואָס האָט געדאַרפט אויספאָרשן די לאַגע און אין דער צוקונפט שטיין אויף דער וואַך פון געזעלשאַפטלעכער ערלעכ־קייט פון די יידנראַט־אָרגאַנען. צו דער דאָזיקער קאָנטראָל־קאָמיסיע האָט טשערניאַקאָוו אייngעלאַדן שיפערן, וועלכער איז געווארן איינער פון אירע פירנדיקע מיטגלידער.

ווען יידן זענען אָפגעשלאָסן געווארן אין געטאָ, האָט שיפער געמוען אויף זיך באָד אַ צווייטן עול. ער איז געווארן דער טרעגער פון טרייסט און דער דערמוטיקער פון די דערשלאָגענע געטאָ־יידן. אַ שטענדיקער אָפטימיסט — האָט שיפער אין אַלע געשעענישן אויף דער פאָליטישער וועלט־אָרענע און אויף די מלחמה־פראָנטן געזען אַן אָנזאָג פון היטלערס באַלדיקער מפלה. אפילו אַזעלכע אומעטיקע ידיעות, ווי די ידיעה וועגן פראַנקרייכס קאַפּיטולאַציע, אָדער וועגן היטלערס דעסאַנט אין נאָרווועגיע האָט ער מיטן כוח פון זיין טעמפּעראַמענט און רעטאָריק באַמיט זיך אויס־צוטייטשן אויף אַזאַ אופן, אַז זיי האָבן אויפגעהערט צו זיין ידיעות וועגן היטלערס נצחונות. לויט שיפערס פאַרטייטשונג פלעגן די דאָזיקע טראַגישע געשעענישן זיין אַ סימן פון היטלערס שוואַכקייט און פון זיין נאָענטן סוף.

אויף אַ גרויסער צאָל פאַרזאַמלונגען אין געטאָ האָט שיפער געמוען אַ וואָרט און האָט, אויף זיין אייגנאַרטיקן אופן, באַמיט זיך אַרייַנצוגיסן מוט און האָפענונג אין די יידישע הערצער. אַזוי למשל האָט ער אויף אַ חמשה־עשר־בשבט־פייערונג אין יאָר 1942 געזאָלט זיך אויסדריקן אַז די ביימער, וועמענס יום־טוב מע פייערט איצט, קריגן זיך שוין וועגן דעם, אויף וועלכן פון זיי מע וועט אויפהענגען היטלערן. אויף אַ כ׳ תמוז־

פייערונג (יאַרצייט פון ד״ר הערצל) אין דעם זעלבן יאָר האָט ער אָנגעצונדן דעם עולם מיט דער האָפענונג אַז עס איז נאָענט די שעה, וואָס די יידן וועלן אויסגעלייזט ווערן אין זייער אייגן לאַנד, אין ארץ־ישראל. בכלל האָט ער אין יענער, פאַר יידן אַזוי שעוורער, צייט שטאַרק פראָפאַגירט דעם ציוניזם און האָט פאַראויסגעזאָגט אַז באַלד נאָכן סוף פון דער מלחמה וועט אַנטשטיין די יידישע מדינה.

זיינע אָנשויאונגען און טעאָריעס פלעגן נישט זעלטן אַרויסרופן אַ קעגנערשאַפט מצד די „רעאַליסטן״, וועלכע האָבן געהאַלטן אַז מע דאַרף דערציילן דעם אמת און נישט אייגוויגן דאָס פאָלק מיט אילוזיעס. אַז ד״ר עמנואל רינגעלבלום איז נישט אַלע מאָל מסכים געווען מיט שיפערן באַוייזט די האַלב־איראָנישע באַמערקונג, וואָס מיר געפינען אין זיינע „נאָטיצן פון וואַרשעווער געטאָ״ אונטער דער דאָטע פון 26סטן אַפּריל 1941. ד״ר רינגעלבלום שרייבט דאָרט אַזוי: „געהערט פאָלגנדיקע אינטערעסאַנטע טעאָריע, וואָס דאַרף באַרעכטיקן דאָס מאַרטירערטום פון דער יידישער באַפעלקערונג. יידן זענען אַ קריגפירנדיקער צד, דעריבער מוזן זיי ברענגען קרבנות (די מיינונג פון הער איגנאַצי)״. הער איגנאַצי איז ד״ר שיפער.

אָבער פון דעסטוועגן קען מען נישט זאָגן אַז שיפער איז שטענדיק געווען אייגעטונקען אין אילוזיעס און האָט נישט געזען די ווירקלעכקייט. אָט ווערט דערציילט וועגן זיין רעדע געהאַלטן אויף אַ פאַרזאַמלונג, וואָס טשערניאַקאָוו האָט גערופן מיטן ציל צו באַקעמפן דעם לוקסוס, וואָס עס האָט געהערשט צווישן די אויפגעקומענע גבירים פון געטאָ. שיפער האָט דאָרט מיט האַרבע וועריטער געשטראָפט די דאָזיקע גבירים און געפאָדערט פון זיי אַז זיי זאָלן אויפהערן זייערע הוליאַנקעס און אַנשטאָט דעם העלפן די הונגעריקע דורכצוהאַלטן די שווערע צייט.

ווען עס איז געקומען די אויסראָטונגס־אַקציע אין וואַרשעווער געטאָ (זומער 1942), האָט שיפער בפירוש געזען אַז זיינע ביז־איצטיקע טעאָריעס זענען נישט קיין ריכטיקע. הונדערטער טויזנטער מענטשן זענען אַרויס־געפירט געווארן צום אומקום. דאָס איז שוין נישט געווען קיין סוד און קיין שום אילוזיעס האָבן נישט געקענט מער צודעקן דעם אמת. אַלע יידן האָבן זיך געפונען אין דער כסדרדיקער סכנה געכאַפט צו ווערן פון די דייטשן און פאַרשלעפט צו ווערן אויפן אומשלאָג־פלאַץ. שיפערס לאָגע איז געווען פונקט די זעלביקע וואָס די לאָגע פון אַלע אַנדערע געטאָ־איינוואוינער. די ביז־איצטיקע פאַפירן, וואָס שיפער האָט געהאַט פון דער יידישער אַליינהילף, זענען שוין נישט געווען גילטיק. כדי צו קענען בלייבן לעבן האָט מען געמוזט באַקומען אַ „לעבנס־נומער״, געחתמעט פון דער געשטאַפּאָ. אַזעלכע נומערן האָבן באַקומען די אַרבעטער פון די שפּיער. אויך דער יידנראַט האָט געהאַט אין זיין רשות אַ געוויסע צאָל פון די דאָזיקע לעבנס־נומערן, וואָס זענען געווען באַשטימט פאַר זיינע אָנגעשטעלטע. שיפערן איז צוגעטיילט געווארן אַזאַ נומער מצד דעם יידן־

ראַט און כדי ער זאָל נאָך בעסער זיין געדעקט, האָט ער באַקומען אַ פיק־טיווע שטעלע אין דעם קהלה־אַרכיוו.

אַזעלכע נומערן און פיקטיווע שטעלעס אינעם אַרכיוו האָבן באַקומען נאָך אַנדערע געלערנטע און רבנים, די וועלכע האָבן געהאַט מזל און זענען נישט אַרייַנגעפאַלן גלייך אין די ערשטע טעג פון דער אַקציע. אַזוי אַרום האָט זיך שיפּער ביי זיין כלומרשטער אַרבעט געטראָפן מיט ד״ר מאיר באַלאַבאַן, ד״ר עדמונד שטיין, הרב שטאָקהאַמער, יהודה לייב אַרלעזאָן און אַנדערע. ד״ר הלל זיידמאַן, וואָס איז אין יענער צייט געווען דער פירער פונעם קהלה־אַרכיוו און פלעגט זיך יעדן טאָג באַגעגענען מיט שיפּערן און די איבעריקע יידישע געלערנטע, דערציילט אַז שיפּערן איז גאָרנישט אָנגעגאַנגען דער הייַנטיקער טאָג. ער האָט געלעבט אויסשליסלעך מיט דער געשיכטע. זיצנדיק אינעם אַרכיוו, האָט ער געשמאַק שטודירט אַלטע דאָקומענטן, וואָס זענען דאָרט געווען אָנגעזאַמלט. לויט ד״ר זיידמאַנס באַריכט האָט שיפּער שטודירט די געשיכטע פון די וואַרשעווער רבנים און ער האָט געהאַלטן אין שרייבן אַ ניי בוך אויף דער דאָזיקער טעמע.

שיפּער האָט געלעבט מיט דער פאַרגאַנגענהייט און מיט זיינע חלומות וועגן אַ בעסערער צוקונפט. די קעגנווארט, פלעגט ער זאָגן, איז בלויז פאַר אַ קורצער ווייַלע. אפילו אין די טעג פון דער אַקציע האָט ער נישט נאָכגעלאָזט פון זיין אָפּטימיזם. ער האָט געגלייבט אַז יעדע מינוט קען ברענגען די ישועה. היטלער האָט אומגעבראַכט דעם רוב יידן, פלעגט ער צוגעבן, אָבער די שארית־הפליטה וועט זיך גאַנץ זיכער אָפּראַטעווען. נישטאָ וועגן דעם דער מינדעסטער ספק. אפילו די מוראדיקע סעלעקציע, וועלכע שיפּער אַליין איז דורכגעגאַנגען דעם 25סטן אויגוסט 1942 און בעת וועלכער ער איז געשטאַנען פּנים־אל־פּנים מיטן טויט, האָט נישט געבראָכן זיין בטחון.

עס וואָלט אָבער נישט ריכטיק געווען צו טראַכטן אַז שיפּער איז אינ־גאַנצן דערווייטערט געווען פון דער ווירקלעכקייט. לויט מיין השערה איז שיפּערס אָפּטימיזם געווען אין אַ גרויסער מאָס דיקטירט דורך געווויסע טאַקטישע טעמים. די ליבע צום פּאָלק, וואָס האָט שטענדיק געברענט אין זיין האַרצן, דאָס רחמנות־געפיל צו די מענטשן, וואָס ליידן אַזוי שרעקלעך אָן אַ פּאַרוואָס און אָן אַ פּאַרווען, האָבן אים דיקטירט די דאָזיקע טאַקטיק. ער האָט געטראָגן אין זיך דעם באַגער צו לינדערן לפחות אַ ביסל דעם גרויסן ווייטיק. אויב ער איז נישט בכוח צו טאָן עס מיט אַנדערע מיטלען, טוט ער עס מיט אַ גוט וואָרט, מיט אַ טרייסט, מיט אַ דערמוטיקונג. בטחון איז אַ יידישע מידה. האָבן בטחון אפילו אין דער שרעקלעכסטער עת־צרה קען נאָר אַ ייד. שיפּערס טאַקטיק ביים דערמוטיקן די געטאָ־יידן קען קריטיקירט ווערן, קען איצט אפילו אויפגענומען ווערן מיט אַ שמייכל פון ביטול, אָבער עס קען אין קיין שום פאַל נישט אָפּגעלייקנט ווערן, אַז זי איז דיקטירט געווען פון האַרצן און אַז אין תוך איז זי געווען אַ טיף־יידישע.

נאָך דער אַקציע, ווען עס האָט זיך אין געטאָ ווידער „באַרואיקט", האָט שיפער געמוזט זוכן אַ ניי מקום־מקלט פאַר זיך און פאַר זיין משפחה. ער האָט זיך אַריינגעצויגן אויף קופיעצקא־גאַס 16. ער האָט געגומען אינ־טענסיוו מיטאַרבעטן אינעם אונטערערדישן יידישן נאַציאָנאַל־קאָמיטעט. אין דער וואוינונג פון מנחם קירשענבוים אין טעבענס׳ שאָפ (אויף לעשנא־גאַס) פלעגן זיך שטענדיק טרעפן די אָנפירער פונעם ווידערשטאַנד, די אָר־גאַניזאַטאָרן און צוגרייטער פונעם געטאָ־אויפשטאַנד. דאָרט פלעגט אויך שיפער זיין אַן אָפטער איינגייער, הגם ער איז נישט אַלעמאָל מסכים געווען מיט דער פּאָליטיק און טאַקטיק פון דער יידישער ווידערשטאַנדס־אָרגא־ניזאַציע.

שיפער איז ווייטער געווען דער זעלבער אָפטימיסט וואָס פריער. ער איז געווען דער פלייסיקער צעטראָגער פון די כלערליי גוטע בשורות וועגן דעם סוף פון די יידישן ליידן, וואָס פלעגן פון צייט צו צייט אַרומגיין אין געטאָ.

אויך אין דער קולטור־אַרבעט האָט זיך שיפער באַטייליקט. קיין אינ־טענסיווע קולטור־אַרבעט איז שוין, פאַרשטייט זיך, נישט געווען נאָך דער אויסראָטונגס־אַקציע. אָבער עס איז באַוואוסט פון יאָנאַס טורקאָווס באַריכט (אין זיין בוך „אָזוי איז עס געווען"), אַז ווינטער־צייט 1943/1942 איז גע־שאַפן געווארן אַ פאַטראָנאַט צו פייערן דעם פערציק־יאָריקן שרייבער־יובל פונעם דראַמאַטורג און רעזשיסאָר מאָרק אַרנשטיין. שיפער האָט זיך באַטייליקט אינעם פאַטראָנאַט און אויף דער פייערונג, וואָס איז, אגב, פאַרשטערט געווארן דורך אַ פרישן מאָרד־אויפטו פון די געשטאַפּאָוצעס.

בשעת דעם געטאָ־אויפשטאַנד און דער ליקווידירונגס־אַקציע אין אַפּריל 1943 איז שיפער, אַ קראַנקער און אַ צעבראָכענער מיט זיין פרוי און יונגע־רער טאָכטער, געווען באַהאַלטן אין אַ בונקער אויף קופיעצקע 16. פון דאָרט האָבן אים די רוצחים אַרויסגעשלעפּט און פאַרשיקט אין קאָנצענטראַציע־לאָגער מאַידאַנעק, ביי לובלין. אינעם לאָגער האָט ער זיך געטראָפן מיט זיין איידעם, דעם מאַן פון זיין עלטערער טאָכטער. דער איידעם איז געווען אַ יונגער און זייער פעאיקער נערוון־דאָקטאָר. אין מאַידאַנעק איז שיפער שטאַרק צעשלאָגן געווארן און ער האָט נישט געקענט שטיין אויף די פיס. דורך פאַרשידענע באַמיאונגען איז געלונגען איינצוארדענען אים ביי אַ לייכטער אַרבעט אין קיך, ביים שיילן קאַרטאָפל. מען האָט אים געמוזט יעדן טאָג טראָגן צום אָפּעל און צו דער אַרבעט.

ביי דער דאָזיקער מערכה האָט שיפער נישט פאַרלוירן זיין אָפּטימיזם. דורך אומבאַקאַנטע וועגן פלעגט ער אָפּט באַקומען אַ צייטונג. די צייטונג, אפילו די דייטשע, איז שוין אין יענע טעג געווען פול מיט ידיעות וועגן היטלערס מפלות. שיפער פלעגט די גוטע נייעס איבערגעבן זיינע שכנים, און זיי פלעגן עס פונאַנדערטראָגן איבערן גאַנצן לאָגער. דער לאָגער האָט געלעבט מיט דער האָפענונג פון אַ נאָענטער ישועה. די ישועה איז טאַקע

געווען נאַענט, אַבער פיל נענטער איז געווען דער אומקום, וואָס די רוצחים האָבן געגרייט פאַר דער יידישער שארית־הפליטה.

שיפער האָט געהאַט דאָס מזל נישט אומצוקומען פון די הענט פון די רוצחים. ער איז אַליין אויסגעגאַנגען. אין אַ פינצטערן באַראַק אויף אַ שמוציקער פריטשע האָט ער אויסגעהויכט דעם לעצטן אָטעם. זיין גרויסע נשמה האָט זיך אָפגעטיילט פונעם איינגעשרומפטן און צעקאַליעטשעטן גוף. לויט פאַראַנענע ידיעות איז עס געווען אַן ערך אין אָנהייב זומער 1943.

דאָס לעצטע געשריבענע וואָרט, מיט וואָס ד״ר יצחק שיפער האָט מזכה געווען די יידישע עפנטלעכקייט, איז נישט קיין היסטאָריאָגראַפישע אָפהאַנדלונג און אויך נישט קיין פאַרשונגס־אַרבעט וועגן דער יידישער ליטעראַטור. עס איז אַ וויי־אויסגעשריי פון אַ געפיניקט פאָלק ביים ראַנד פון אָפגרונט. דעם 21סטן אַפּריל 1943 איז צו ד״ר יצחק שוואַרצבאַרט קיין לאָנדאָן אָנגעקומען אַ טעלעגראַמע פונעם פאַראייניקטן ציוניסטישן קאָמיטעט אין וואַרשע, אין וועלכער עס איז אויסגעדריקט געווען די פאָדערונג פון דרינגענדיקער הילף. אָלס ערשטער האָט די טעלעגראַמע געחתמעט ד״ר יצחק שיפער. אויך מלך ניישטאָדט דערציילט אין זיין „חורבן און אויפשטאַנד פון די יידן אין וואַרשע״ אַז שיפער איז געווען צווישן די אונטערגעשריבענע אויף דער ערשטער טעלעגראַמע פון וואַרשע קיין ארץ־ישראל וועגן דעם וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד.

ביבליאָגראַפיע פון ווערק און אַרבעטן פון ד״ר יצחק שיפער

די דאָזיקע ביבליאָגראַפיע נעמט אַרום נעמען פון שיפערס ווערק, וועלכע דער מחבר פון דער ביבליאָגראַפיע האָט באַווייזן אויפצוקלייבן בייַ די איצטיקע באַדינגונגען. לויט דער השערה פונעם מחבר זענען אין דער רשימה אַריין שיפערס אַלע ווערק, וואָס זענען דערשינען ווי באַזונדערע ביכער. חוץ דעם דער רוב פון זיינע קלענערע אַרבעטן, צעוואָרפענע אין פאַרשידענע זשורנאַלן און צייטונגען. עס דאַרף געזאָגט ווערן אין אַכט, אז אפילו אין די גיך־יאָרקער ביבליאָטעקן, וואָס פאַרמאָגן די רייכסטע זאַמלונגען פון יידישער ליטעראַטור, פעלן קאָמפּלעטן פון יידישע צייטונגען, אַרויסגעגעבענע אין פוילן פאַר דער מלחמה. מחמת דעם איז נישט מעגלעך געווען צוזאַמענצושטעלן אַזאַ ביבליאָגראַפיע, וועגן וועלכער מע וואָלט, מיט אַ רייגעם געוויסן, געקענט זאָגן, אַז זי איז אַ הונדערט־פּראָצענטיקע.

וועגן דעם יידישן רענעסאַנס: „ליטעראַרישע מאַנאַטסשריפט״, ווילנע, העפט 2, מערץ, 1908.

צום אַרטיקל פון ה. פ. קליין „די יידישע שפּראַך־לערע״ (ליטעראַרישע מאַנאַטסשריפט — באַמערקונגען צו דער געשיכטע פון דער יידישער שפּראַך): „קונסט און לעבן״, אונטער דער רעדאַקציע פון אברהם רייזען, וואַרשע, 1908.

אַ נייע תקופה אין אונדזער קאַמף פאַר יידיש (באַטראַכטונגען צוליב דעם פּנקס): „דער יודישער אַרבעטער״, יובל־נומער 49—50, לעמבערג, 25סטן דעצעמבער 1913.

די פּוילישׂ־ליטוישע יידן און פּאָלעסטינע, 1531—1821: „טאָגבלאַט״, לעמבערג, 1913, 21, 25 און 27סטן אַפּריל, 1טן און 2טן מאַי.

וועגן ד״ר מאַקס ראָזענפעלד: „די אַרבעטער־צייטונג״, וואַרשע נומ׳ 23, 1919 (איבערגע־דרוקט אין „יידישער אַרבעטער־פּנקס״).

אַנהייב פון קאָפּיטאַליזם בייַ די יידן אין מערב־אייראָפּע (אַריגינאַל דייטש) — יידיש: הלל מיימון, פאַרלאַג „אַרבעטער־היים״, וואַרשע, 1920, 88 ז״ז.

יידיש טעאַטער, זשורנאַל אַרויסגעגעבן פון יידישן פּראָפּעסיאָנעלן אַרטיסטן־פאַראיין אין פוילן. רעדאַקציע: ד״ר יצחק שיפער, ד״ר מיכאל ווייכערט, זיגמונד טורקאָוו, וואַרשע, 1921—1922.

צוקונפט־פּראָגן פונעם יידישן טעאַטער: „יידיש טעאַטער״, וואַרשע, 1921, העפט 1.

רעצענזיע וועגן מ. גידעמאַן: יידישע קולטור־געשיכטע אין מיטלאַלטער (יידן אין דייטש־לאַנד אינעם 14טן און 15טן י״ה). „ביכער־וועלט״, וואַרשע, נומ׳ 1, יאַנואַר־פעברואַר, 1922, שפּאַלטן 44—46.

מאַליער: „יידיש טעאַטער״, וואַרשע, העפט 2—3, יאַנואַר־פעברואַר, 1922.

פּרעמיערעס אין צענטראַל: „יידיש טעאַטער״, וואַרשע, העפט 4—5, מערץ־אַפּריל 1922.

וועגן שלום אַש און וועגן „קידוש השם״: „ביכער־וועלט״, וואַרשע נומ׳ 6, נאָוועמבער־דעצעמבער 1923 (שפּאַלטן 447—454).

וועגן י. מ. נייַמאַן: שבת־אויבסט (רעצענזיע). „ביכער־וועלט״, 2טער יאָרגאַנג 1923 (שפּאַלט 363).

פּראָבלעמען פון יידישער קולטור בייַ אַסוואַלד שפּענגלער: „ביכער־וועלט״, 2טער יאָרגאַנג, 1923 (שפּאַלט 306).

דער אַנהייב פון לשון אשכנז אין דער באַלייכטונג פון אַנאַמאַטישע קוועלן: יידישע פילאָלאָגיע (פון ייוא, ווילנע, באַנד 1, 1924, ז״ז 101—112 און 272—287.

דער אויפסטו פון א. גאָלדפאַדען: „ליטעראַרישע בלעטער״, וואַרשע, נומ׳ 74, 2טער אָקטאָבער, 1925, ז׳ 133.

שטימען וועגן דעם אוניווערסיטעט אין ירושלים: „ליטעראַרישע בלעטער", וואַרשע, נומ׳ 53, 8טער מאַי, 1925, ז׳ 6.

די ווירטשאַפטס־גשיכטע פון די יידן אין פוילן בעתן מיטלאַלטער. פון פוילישן אָריגינאַל איבערגעזעצט פון: ד״ר עמנואל רינגעלבלום און דניאל לייבל. פאַרלאַג ח. בזשאָזא, וואַרשע, 1926, 324 ז״ז.

אויפן ראַנד פון מאַקס עריקס בוך „וועגן אַלט־יידישן ראָמאַן און נאָוועלע" (14—16 י״ה): „ליטעראַרישע בלעטער", וואַרשע, 1926. נומ׳ 112, 25סטן יוני, ז״ז 413—415; נומ׳ 113, 2טן יולי, ז״ז 430—431; נומ׳ 114, 9טן יולי, ז״ז 450—452; נומ׳ 116, 23סטן יולי, ז״ז 479—481; נומ׳ 118, 6טן אויגוסט, ז״ז 516—517.

די פירשטין ראַדזיוויל און די יידן אין אַלטן פוילן: „דער מאָמענט", וואַרשע, 1926, נומ׳ 277.

קולטור־געשיכטע פון די יידן אין פוילן בעתן מיטלאַלטער. פאַרלאַג ח. בזשאָזא, וואַרשע, 1926, 312 ז״ז.

וועגן ליאָן פויכטוואַנגערס היסטאָרישן ראָמאַן „יוד זיס" (רעצענזיע): „ציוניסטישע בלעטער", וואַרשע, נומ׳ 3, 1926.

וועגן מאַקס בראָד ראָמאַן „דוד ראובני" (רעצענזיע): „ציוניסטישע בלעטער", וואַרשע, נומ׳ 1, 1926.

ד״ר מאיר באַלאַבאַן, צו זיין 50־יאָריקן יובל: „היינט", וואַרשע, 1927, נומ׳ 82, 25סטן מערץ.

ד״ר משה מארקוזע אַ קעמפער פאַרן יידישן פאָלקס־גזונט אין 18טן י״ה: „טאָז״־זשורנאַל, אַרויסגעגעבן צו דער „וואָך פון גזונט", וואַרשע, 13טן מאַי 1927.

אַן אומבאַקאַנטער קעמפער פאַר יידיש מיט 50 יאָר צוריק (וועגן שם און יפת פון י. ה. מ.): „ליטעראַרישע בלעטער", וואַרשע, נומ׳ 13, 1טן אַפּריל 1927, ז״ז 242—243.

אַן אומבאַקאַנטער פוילישער באריכט וועגן יידישע „קאַנטאָניסטן" און זייער ראָל בעת דעם פוילישן אויפשטאַנד פון די יאָרן 1830—1831: „דער מאָמענט", וואַרשע, 1927, נומ׳ 231.

די נצחונות איבער די אצעאנאן אין סוף פון מיטלאַלטער און דער פוילישער ייד מאיר אשכנזי: „דער מאָמענט", וואַרשע, 1927, נומ׳ 222.

די פראַגע פון שחיטה־געלטער אין ליכט פון דער יידיש־פוילישער געשיכטע: „דער מאָמענט", וואַרשע, 1927, נומ׳ 12.

יידישע לעגיאָנען אין קאַמף פאַר ארץ ישראל: „דער מאָמענט", וואַרשע, 1927, נומ׳ 48, 54.

ישראל קעמפינסקי, דער יידיש־פוילישער קעמפער אין נאַפּאָלעאָנס אַרמיי: „דער מאָמענט", וואַרשע, 1927, נומ׳ 156.

די בראַדער זינגער (אַ סעריע אַרטיקלען וועגן: אפרים בראדער, בערל בראדער, יאקאוסקא בראדער, ב. שאפיר, וועלוול זבאראשער, פינקל, משה באַראַכאָוסקי א״א): „דער מאַרגן", לעמבערג, פונעם 12טן מערץ ביזן 30סטן אַפּריל, 1927.

געשיכטע פון דער יידישער טעאַטער־קונסט און דראַמע. פאַרלאַג „קולטור־ליגע", וואַרשע. באַנד 1—2, 1927; באנד 3, 1928 (באַנד 4 אין מאַנוסקריפט).

בילדער פון דער יידישער ליטעראַטור־געשיכטע — ד״ר מ. וויינרייך (רעצענזיע): „ביכער־וועלט", וואַרשע, נומ׳ 5, אויגוסט 1928, ז״ז 42—48.

די עלטסטע יידישע דרוקער־משפחה און דאָס עלטסטע יידיש־טייטשע בוך אין פוילן (די משפחה העליץ־האליטש): „ביכער־וועלט", 1928, נומ׳ 3, יוני 1928, ז״ז 24—28; נומ׳ 4, יולי 1928, ז״ז 16—23.

מיינונגען און פראַיעקטן פון פאָליאַקן וועגן דער שפראַך־פראַגע ביי יידן אין משך פון 16טן ביז דער העלפט פונעם 18טן י״ה (אַ קולטור־געשיכטלעכער סקיץ): „ביכער־וועלט", וואַרשע, נומ׳ 2, מאַי 1928, ז״ז 22—26.

דער נאָמען „גאַליציען" שטאַמט פון העברעאישן וואָרט „חלוצים": „דער מאַרגן", לעמבערג, 1928, 13טן יאַנואַר.

די עלטסטע שפורן פון דער יידישער שפראַך און ליטעראַטור: „די יידישע וועלט", וואַרשע, בוך 1, אַפּריל 1928, ז״ז 121—130.

קולטור־געשיכטלעכער פאַן פון דער עלטסטער יידישער ליטעראַטור: „די יידישע וועלט", וואַרשע, בוך 2, מאַי 1928, ז״ז 232—247.

משומדים אין כמעלניצקיס צייטן : „יד' טאגבלאט", ניו־יארק, 1928, 20סטן יאנואר; „אידישע צייטונג", בועגאס איירעס, 1928, 10טן יאנואר.

די נייעסטע מתנה פונעם יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט (פילאלאגישע שריפטן, צווייטער באנד, פארלאג ב. קלעצקין, 1928, 540 שפאלטן) : „ליטעראריש בלעטער", וואַרשע, נומ' 200 (9), 2טן מערץ 1928, ז"ז 186—187.

וועגן עריקס געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור : „ליטעראריש בלעטער", וואַרשע, 1928. נומ' 11, 16טן מערץ, ז"ז 213—214; נומ' 12, 23סטן מערץ, ז"ז 236—237; נומ' 17, 27סטן אפריל, ז"ז 328—330; נומ' 19, 11טן מאי, ז"ז 363—364; נומ' 22, 22סטן יוני, ז"ז 421—423.

יידישע תנ"ך־איבערזעצונגען : „ליטעראריש בלעטער", וואַרשע, 1928, 15טן נאוועמבער, נומ' 46, ז"ז 891—892.

דער ערשטער קידוש־השם אין פוילן, 1529—1534 : „דער מאמענט", וואַרשע, 1928, נומ' 126.

די זיכבירגער גרים : „דער מאמענט", וואַרשע, 1928, נומ' 109, 115.

די יידישע לעגענדע וועגן מארטין לוטער : „דער מאמענט", וואַרשע, 1928, נומ' 248.

די פוילישע אסתר המלכה : „דער מאמענט", וואַרשע, 1928, נומ' 198, 210.

יידן מיט בערד און יידן אן בערד : „דער מאמענט", וואַרשע, 1928, נומ' 27.

לעגענדעס וועגן דער אייגנאַרטיגער פון די יידן קיין פוילן און זייער געשיכטלעכע אפ־שטאמונג : „דער מאמענט", וואַרשע, 1928, נומ' 138; „דאס יידישע ווארט", וואַרשע, 1928, 13טן סעפטעמבער.

נאפאלעאן און די פוילישע יידן : „דער מאמענט", וואַרשע, 1928, נומ' 86, 98.

פוילישע יידן אויפן לעבנסוועג פון משה מענדעלסאן : „דער מאמענט", וואַרשע, 1929, נומ' 221.

דער צוזאמענשטעל פונם „ועד ארבע ארצות" : „היסטאַרישע שריפטן" פון ייוא, ווילנע, באַנד 1, 1929, ז"ז 73—82.

פוילישע רעגעסטן צו דער געשיכטע פונם „ועד ארבע ארצות" : „היסטאַרישע שריפטן" פון ייוא, ווילנע, באנד 1, 1929, ז"ז 83—114.

צו דער עלטסטער געשיכטע פון יידישע דאקטוירים אין פוילן : „טאז"־ידיעות, וואַרשע, 1929. נומ' 1—2, יאנואר־פעברואר; נומ' 5, מאי; נומ' 6, יוני; נומ' 8—9, אויגוסט־סעפטעמבער; נומ' 10—11, אקטאבער־נאוועמבער; נומ' 12, דעצעמבער.

פראפעסאר הייניריך גרעץ : „היינט", וואַרשע, 1930, נומ' 91.

יידישע געשיכטע (וירטשאפטסגעשיכטע) : פאַרלאג „אחיספר", וואַרשע, 1930, 4 בענד.

צו דער עלטסטער געשיכטע פון יידישע דאקטוירים אין פוילן (17טן י"ה) : „טאז"־ידיעות, וואַרשע, 1930. נומ' 3—4, מערץ־אפריל; נומ' 5—6, מאי־יוני.

די סטיכיע שלום אש : „ליטעראריש בלעטער", וואַרשע, 1930, 19טן דעצעמבער, נומ' 51 (346), ז' 966.

בער מייזעלס : „דער מאמענט", וואַרשע, 1930, נומ' 91.

יידישע געשטאלטן פון דער צייט פון פוילישן אויפשטאנד, 1830—1831 (ש. הערגיש, י. בערקאוויטש, ל. י. לובלינער) : „דער מאמענט", וואַרשע, 1930, נומ' 247, 253, 254, 271, 277.

אומבאקאנטע זכרונות פון א פוילישן ייד פונעם 18טן י"ה : „פוילישער מאנטשעסטער", 1930, פעברואר, ז"ז 35—36.

דער ערשטער יידישער „מאגנס פיעטאטיס" (לאמבארד) אין וואַרשע : „די קאאפעראטיוו באַווענונג", וואַרשע, 1931.

גרעץ און זיין מאנומענטאל ווערק : אין גרעצס „יידישע געשיכטע", 7־בענדיקע אויסגאבע פונעם יאר 1931, פארלאג ב. שימין (צענטראל), וואַרשע.

פאַרטרעטן פון דריי באַרימטע יידישע דאקטוירים פון דער צייט פונעם פוילישן נאַוועמבער־אויפשטאנד, 1830—1831 : „סאציאלע מעדיצין", וואַרשע, 1931, נומ' 1—2, יאַנואַר־פעברואר; נומ' 3—4, מערץ־אַפּריל.

ד"ר שלמה עטינגערס וואַרשעווער קרובים און פרייַנד (לויט אַרכיוו־מקורים) : „ייוא־בלעטער", ווילנע, באַנד 3, 1932, ז"ז 371—384.

פינאַנציעלער חורבן פון דער צענטראַלער און פראָווינציעלער אויטאָנאָמיע פון יידן אין פוילן (1650—1764) : „עקאָנאָמישע שריפטן" פון ייוא, ווילנע, באַנד 2, 1932, ז"ז 1—19.

לשון אשכנז בערך 14טן און 15טן י"ה : אַרכיוו פאַר יידישער שפראַכוויסנשאַפט, ליטעראַטור־פאַרשונג און עטנאָלאָגיע, וואַרשע, 1926—1933.

י. אָפּאַטאָשוס נייע היסטאָרישע דערציילונגען — אַ טאָג אין רעגענסבורג; אליהו בחור : ליטעראַרישע בלעטער", וואַרשע, 1933, גומ' 23 (474), 9טן יוני, ז"ז 370—371; גומ' 24 (475), 16טן יוני, ז"ז 389—391; גומ' 25 (476), 23סטן יוני, ז"ז 402—403.

אַלט־יידישער פאָלקלאָר אין שפּאַן פון „טאָז"־אַרבעט (פורים־שפּיל פון דער חברה ביקור־חולים אין אָטטאָצק) : „סאָציאָלע מעדיצין", וואַרשע, 1933, גומ' 7—8, יולי־אויגוסט.

יידישע פאָלקס־שפּילן פון 1750 ביז 1850 : אַרכיוו פאַר דער געשיכטע פונעם יידישן טעאַטער און דראַמע (רעדאַקטאָר ד"ר יעקב שאַצקי), באַנד 2, ווילנע, געדאַרפט דערשיינען : 1934 (געבליבן אין מאַנוסקריפּט; צווייטער באַנד פונעם אַרכיוו איז נישט דערשינען).

די משפּחה טעפּליץ : „היינט", וואַרשע, 1934.

פראָבלעמען פון דער אַלט־יידישער ליטעראַטור־געשיכטע : „ייוא־בלעטער", ווילנע, באַנד 7, 1934, גומ' 1—2, ז"ז 36—46.

קולטור־געשיכטלעכער פאָן פון דער עלטסטער יידישער ליטעראַטור (דער לעבנסשטייגער פון די דייטשע יידן אין דער צייט פון די ערשטע קרייץ־צוגן ביז דעם שוואַרצן טויט) : „ייוא־בלעטער", ווילנע, באַנד 8, יאנואַר 1935, ז"ז 44—60.

תולדות הכלכלה היהודית, כרך א, א. י. שטיבל, תל־אביב, תרצ"ה־1935.

ווי איך האָב געזען דעם בעל־שם־טוב : „היינט", וואַרשע, יובל־גומער 1908—1938.

הערות צו פורים־שפּילן : „פילאָלאָגישע שריפטן" פון ייוא, ווילנע, באַנד 5, 1938, ז"ז 312—318.

די געשיכטע פון יידן אין פוילן (אַ סינטעטישער איבערבליק) : „יידישער געזעלשאַפט־לעכער לעקסיקאָן" פון ד"ר ר. פעלדשוה, וואַרשע, באַנד 1, 1939, ז"ז 50—90.

אַ יידישער ליבע־ראָמאַן פון מיטלאַלטער (צושטייערן צו דער געשיכטע וועגן דעם אויפקום פון „מעשה בריעה וזמירה") : „ייוא־בלעטער", ווילנע, באַנד 13, 1939, ז"ז 232—245.

Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego w stosunku do Zydów, "*Moriah,*" Lwów, 1902.

Zydzi w Tarnowie do konca XVIII wieku "*Kwartalnik Historyczny,*" 1905, p. 231.-232.

Zydzi za Kazimierza Wielkiego "*Moriah,*" Lwów, 1905, pp. 46-50, 74-79, 104-107.

Zydzi w Polsce za Piastów, *Moriah,*" Lwów, 1905.

Geneza Lichwy zydowskiej w sredniowieczu, "*Moriah,*" Lwów, 1906, pp. 178-182, 226-230.

Anfänge des Kapitalismus bei den abendländischen Juden im früheren Mittelalter (bis zum Ausgang des XII Jahrhunderts), Wien, Verlag W. Braumiller, 1907, 66 pp. *Zeitschrift für Volkswirtschaft,* : איבערגעדרוקט פון *Sozialpolitik und Verwaltung*, Wien, 1906, Band 15.

Przyczynek do dziejów zydowskich wlasnosci ziemskich w sredniowieczu, "*Moriah,*" Lwów, 1908, pp. 42-46, 70-75.

Przeglad krytyczny literatury, odnoszacej sie do historji Zydów w Polsce sredniowiecznej, "*Wschód,*" Lwów, rocznik, 1909, Nr. 5, 6, 8, 9, 11-13.

Poczatki ekonomiki zydowskiej w. Polsce. Najwczesniejszy handel zydowski w Polsce (VIII-XII w.), *Almanach Dra Leona Reicha,* Lwów, 1910, pp. 165-173.

Еврейский кредит в Польше в XIV веке
Еврейская Старина, 1910 (стр. 542-568)

Agrar-Kolonisation der Juden in Polen, "*Judische Fragen,*" Wien, 1910, pp. 64-78.

Ранние стадии еврейской колонизации в Польше.

*) Очерк 1. Сельская колонизация
Очерк 2. Городская колонизация
«*Еврейская Старина*», 1911 (стр. 161-179, 348-371)

Studia nad stosunkami gospodarczymi Zydów w Polsce podczas sredniowiecza (*Monografie z historii Zydów Polsce*), Nakladem funduszu konkursowego im. Wawelberga, Lwów, 1911, 379 pp.

Der Anteil der Juden am europäischen Grosshandel mit dem Orient, Czernowitz, 1912. "*Heimkehr*," Sammelwerk herausgegeben vom Jüd. Nat. Akad. Vereine "Emunah" in Czernowitz, Verlag Louis Lamm, Berlin, 1910. : איבערגעדרוקט פון

Zydzi neofici i prozelici w Polsce do roku 1569, "*Kwartalnik poswiecony badaniom historii Zydów Polsce*," Warszawa, 1912, Nr. 2.

Спорные вопросы эпохи Владислава Ягелло. *Еврейская Старина*, 1913 (стр. 102-107)

Beiträge zur Geschichte der partiellen Judentage in Polen um die Wende des XVII und XVIII Jahrhunderts bis zur Auflösung des jüdischen Parlamentarismus (1764), "*Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*," Jahrgang 56, 1913.

W walce z pamfleciarstwem polskim, „*Moriah*," Lwów, 1913, Nr. 6-7.

Податное обложение евреев
«История еврейского народа», т. XI, Москва, 1914

Разселение евреев в Польше и Литве от XV до XVIII века
История еврейского народа, т. XI. Москва 1914 (стр. 105-131)

Вишницер М.: : צוזאַמען מיט Торговые промыслы откупа и аренда
«*История еврейского народа*», Москва, т. XI 1914 (стр. 243-285).

Вишницер М.: : צוזאַמען מיט Экономический Быт евреев в Польше, История Еврейского Народа, том XI, Москва 1914.

Humanizm a sprawa zydowska w. XV wieku, "*Moriah*," Lwów, 1914, Nr. 8.

Zydzi i Germanie, "*Moriah*," Wieden, 1917.

Zydzi Polsko-Litewscy a Palestyna, przyczynek historyczny do romantycznej epoki syjonizmu, "*Moriah*," Wieden, 1917.

Poczatki Zydów na ziemiach ruskich i polskich (od najdawniejszych czasów do r. 1350), "*Almanach Zydowski*," Wieden, 1918.

Autonomia Zydów w Polsce w sredniowieczu, "*Moriah*," Wieden, 1918.

Synagoga, Kosciól i zbory róznowiercze, "*Moriah*," Wieden, 1918.

Die galizische Judenschaft 1772-1848 in wirtschafts-statistischer Beleuchtung, "*Neue Jüdische Monatshefte*," Berlin, 1918, No. 9-10, pp. 223-233.

Marcin Luter a Zydzi Polscy, "*Chwila*," Lwów, 1921, Nr. 743-745.

Polski projekt utworzenia panstwa zydowskiego przed 80 laty, "*Nowy Kurier*," Warszawa, 1921, 29.V.4 i 7.VI.

Marcin Luter a Zydzi Polscy, "*Moriah*," Lwów, 1923, I.

Socjologiczne podloze religii zydowskiej. Sprawozdanie krytyczne z dzieła Maksa Webera, *Nowe Zycie*," 1924 t.I., pp. 39-47, 204-210.

Die geschichtlichen Zusammenhänge der Jüdischens Sprache und Literatur. וועדט דערמאַנט אין בוך „קולטור־געשיכטע פון די יידן אין פוילן בעתן מיטלאַלטער" אויף זייט 51. דעם געדרוקטן אַריגינאַל האָט דער מחבר נישט געפונען.

"Judaica" w Zakladzie Narodowym im. Ossolinskich we Lwowie, "*Nasz Przeglad*," Warszawa, 1928, 3.VI.

Zydowska piesn ludowa w Powstaniu 1863 r., "*Nasz Przeglad*," Warszawa, 1928, 19.II.

Judaica na Wystawie Listopadowej w Muzeum Narodowym w Warszawie, "*Miesiecznik Zydowski*," Rok I. Tom I., 1930, Zeszyty 1-6, pp. 470-472.

Motywy zydowskie w powiesciach Liona Feuchtwangera, "*Miesiecznik Zydowski,*" Warszawa, Rok I. Tom I., Zeszyty 1-6, Grudzien, 1930 — Maj 1931.

Samorzad zydowski w Polsce na przelomie wieku XVIII i XIX (1764-1831), "*Miesiecznik Zydowski,*" Warszawa, Rok I, Tom I., Zeszyty 1-6, Grudzien 1930 — Maj 1931.

Zydzi w Powstaniu Listopadowym, "*Nasz Przeglad,*" Warszawa, 1930, 30.XI.

Udzial Zydów w Powstaniu Listopadowym, "*Sprawy Narodowe,*" Warszawa, 1930, Nr. 5-6, pp. 695-699.

דאָס זעלבע אין ייִדיש : „פּוילישער מאַנטשעסטער", 1930, דעצעמבער 16—19.

Zydzi Warszawy w czasie wypadków, 1831,"*Trybuna Akademicka,*" Warszawa, 1930, Nr. 11, 12.

Komisja Warszawska; Przyczynek do dziejów autonomii Zydów w Polsce, *Ksiega jubileuszowa ku czci Dra Markusa Braudego.* Wyd. Instytutu Nauk Judaistycznych, Warszawa, 1931, Tom 3-4, pp. 147-157.

Poczatki haskali na ziemiach Centralnej Polski, "*Miesiecznik Zydowski,*" Warszawa, 1931, pp. 311-327.

Dr. S. Birnbaum, Jiddisch, "*Das Judentum in Geschichte und Gegenwart,*" (Encyclopedia Judaica), Band . Verlag "Eschkol," Berlin, 1932, pp. 112-127. : צוזאַמען מיט

Nachman Meisel Jiddische Literatur, "*Das Judentum in Geschichte und Gegenwart,*" (Encyclopedia Judaica), Band 9. Verlag "Eschkol," Berlin, 1932, 127-180. : צוזאַמען מיט

Bergsohnowie, "*Nowe Slowo,*" Warszawa, 1932.

Zydzi Krolestwa Polskiego w dobie Powstania Listopadowego, Wydawn. Instytutu Nauk Judaistycznych, F. Hoesick, Warszawa, 1932, p. 217.

"*Zydzi w Polsce Odrodzonej*"; Dzialalnosc Spoleczna, gospodarcza, oswiatowa i kulturalna. Pod redakcja dra Ignacego Schippera, dra A. Tartakowera, radcy Aleks. Haftki. Warszawa — Wyd. "Zydzi w Polsce Odrodzonej" — 1932-1935, 2 tomy.

Dzieje gospodarcze Zydów Korony i Litwy w czasach przedrozbiorowych, "*Zydzi w Polsce Odrodzonej,*" Warszawa, 1932-1935, t.I., p. 171.

Dzieje Zydów na ziemiach Ksiestwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego do r. 1863 wlacznie, "*Zydzi w Polsce Odrodzonej,*" Warszawa 1932-1935, t.I., pp. 462-465.

Rozwój literatury zydowskiej w Polsce Porozbiorowej (do r. 1918), *Zydzi w Polsce Odrodzonej,*" Warszawa, 1932-1935, t.II.

Rozwój ludnosci zydowskiej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, "*Zydzi w Polsce Odrodzonej,*" Warszawa, 1932-1935, t.I., pp. 21-36.

Udzial Zydów w Komunikacji i Transporcie, "*Zydzi w Polsce Odrodzonej,*" Warszawa, 1932-1935, t. II, p. 546.

Wewnetrzna organizacja Zydów w dawnej Rzeczypospolitej, "*Zydzi w Polsce Odrodzonej,*" Warszawa, 1932-1935, t.I, p. 107.

Zydzi galicyjscy w dobie wojny swiatowej, "*Zydzi w Polsce Odrodzonej,*" Warszawa, 1932-1935, t.I, pp. 413-422.

Zydzi na kresach pólnocnych i wschodnich, "*Zydzi w Polsce Odrodzonej,*" Warszawa, 1932-1935, t.I, pp. 563-569.

Zydzi na kresach pólnocnych i wschodnich w czasach porozbiorczych, "*Zydzi w Polsce Odrodzonej,*" Warszawa, 1932-1935, t.I.II.

Zydzi pod Zaborem Pruskim, "*Zydzi w Polsce Odrodzonej,*" Warszawa, 1932-1935, t.I, p. 551.

Zydzi Polscy a sztuki piekne, Muzyka i spiew — Teatr — Malarstwo, grafika, rzezba — przemysl artystyczny, "*Zydzi w Polsce Odrodzonej*," Warszawa, 1932-1935, t.II.

Zydzi w bankowosci i kredycie (Wielkopolska, Malopolska, Wilenszczyzna i Kresy Wschodnie), "*Zydzi w Polsce Odrodzonej*," Warszawa, 1932-1935, t.II.

Zydzi w Przemysle Polskim, "*Zydzi w Polsce Odrodzonej*," Warszawa, 1932-1935, t.I, pp. 492-493.

Aleksander Haftka : צוזאַמען מיט Zydzi w przemysle polskim, "*Zydzi w Polsce Odrodzonej*," Warszawa, 1932-1935, t.II.

Zydzi w Rolnictwie na terenie Malopolski, "*Zydzi w Polsce Odrodzonej*," Warszawa, 1932-1935, t.II.

Ludnosc zydowska w Warszawie a ciagu 19-go stulecia (Szkic demograficzno-gospodarczy), "*Krajoznawstwo*," Nr. 2/20 Czerwiec, 1935; Nr. 1/21 Styczen, 1936.

Przyczynki do dziejów Zydów w Drohobyczu do konca XVIII *wieku*, אַדער :

Dzieje Zydów w Drohobyczu od czasów najdawniejszych do r. 1772. אַנגעשריבן אין יאָר 1936, געבליבן אין כתב־יד.

Dzieje handlu zydowskiego na ziemiach polskich, Nakladem Centrali Zwiazku Kupców, Warszawa, 1937, 791 pp.

Siedemset lat gminy zydowskiej w Plocku, Wydawnictwo "Cofim," Lwów, 1938, 35 pp.

יידישע איבערזעצונג : ד"ר ל. זשיטניצקי, אין אַנדענק־בוך פון פּלאָצקער לאַנדסלייט, בוענאָס־אייראָס, 1946.

H. Graetz i jego monumentalne dzielo Henryk Graetz, Historja Zydów, tlum. L. Szenhaka, Gitlin, Warszawa, 1939.

רשימה פון אַרבעטן וואָס זענען אויסגענוצט געווָארן פאַר דער מאָנאָגראַפיע

ייִדיש:

זיידמאַן, הלל ד"ר: טאָגבוך פון וואַרשעווער געטאָ, בועגאַס איירעס, 1947.
זיידמאַן, הלל דר: די פירער פון וואַרשעווער געטאָ — ד"ר יצחק שיפער, „מאַרגן־זשורנאַל", ניו־יאָרק, 27סטער אַפּריל 1947, 4טער מאַי 1947.
טורקאָוו, יאָנאָס: די לעצטע טעג פון ד"ר יצחק שיפער, „ציוניסטישע שטימע", מינכען, 1946, נומ' 3—4.
טורקאָוו, יאָנאָס: אַווי איז עס געווען, בועגאַס איירעס, 1948.
טורקאָוו, יאָנאָס: פאַרלאָשענע שטערן, בועגאַס איירעס, 1953.
טורקאָוו, זיגמונד: פראַגמענטן פון מיין לעבן, בועגאַס איירעס, 1951.
לעגסקי, מ. ד"ר: ד"ר שיפער אין וואַרשעווער געטאָ, „קיום", פאַריז, נומ' 13.
מאהלער, רפאל ד"ר: ד"ר יצחק שיפער, „ייוואָ־בלעטער", 1955.
מייזל נחמן: צום ליכטיקן אָנדענק פון ד"ר יצחק שיפער, „יידישע קולטור", ניו־יאָרק, 1944, נומ' 8—9.
נייטשטאט, מ.: חורבן און אויפשטאַנד פון וואַרשעווער געטאָ, תל־אביב, 1948.
סאָקאָל, ש.: יצחק שיפער, „יידישער קעמפער", ניו־יאָרק, 6טער נאָוועמבער 1943.
צינעמאַן, יעקב ד"ר: ד"ר יצחק שיפער, „קיום", פאַריז, יוני־יולי 1950.
קענער, יעקב: „קוואַרשניט", ניו־יאָרק, 1947.
שאָצקי, יעקב ד"ר: די ערשטע געשיכטע פון יידישן טעאַטער — צו ד"ר שיפערס ווערק — „פילאָלאָגישע שריפטן פון ייוואָ", באַנד 2, ווילנע, 1928.
שאָצקי, יעקב ד"ר: ד"ר יצחק שיפער (1884—1943), „זאַמלביכער", ניו־יאָרק, נומ' 4, 1946.
שטריגלער, מרדכי: „מאַידאַנעק", בועגאַס איירעס, 1947.

אַנדערע שפּראַכן:

Balaban, Majer Dr.: *Bibliografia historji Zydów w Polsce*, Warszawa 1939.
Blumenthal, Nachman: *Dokumenty i Materialy, Obozy*, Cent. Zydowska Komisja Historyczna, Lódz, 1946.
Friedman, Filip Dr.: *Pionier nowej historiografii zydowskiej*, "Opinia" 1934. No. 46.
Friedman, Filip Dr.: *Dzielo na czasie*, Miesiecznik Zydowski 1931. No. 6.
Friedman, Filip Dr.: *Martyrs and Fighters*, New York, 1954.
Friedman, Filip Dr.: *The History of Jewish Commerce in the Polish Lands*, Jewish Social Studies, New York, 1940.
Ringelblum, Emanuel Dr.: *Biuletyn*, Zydowski Instytut Historyczny, Warszawa, 1951.
Wischnitzer, M. Dr.: *Ignacy Schipper in Historia Judaica*, Vol. VI. No. 1. April 1944.

IV

די מאָדערנע יידישע ליטעראַטור אין גאַליציע

[1918—1904]

פון מחבר

עטלעכע יאָר נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ש. ניגער פאַרעפנטלעכט אַן אַר־טיקל, אין וועלכן ער האָט אָנגעוויזן אויף דער וויכטיקייט צו פאָרשן די יידישע ליטעראַטור פונעם טעריטאָריעלן שטאַנדפונקט.

הגם מ׳האָט נאָך פאַר ניגערן געשריבן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אין אייִנצלנע לענדער, האָבן ערשט זיינע טעאָרעטישע אויספירונגען געשאַפֿן אונדזער אינטערעס פאַר דעם דאָזיקן ענין.

אַ קורצע צייט נאָך ניגערס אַרטיקל באַווייזט זיך די אָפּהאָנדלונג פון בעל־מחשבותן „דרום־יידנטום און יידישע ליטעראַטור אין XIX יאָרהונדערט״ (1922), וואָס עפנט אַ נייַ קאַפּיטל אין דער אָנטוויקלונג פון דער יידישער ליטעראַטור־געאָגראַפיע.

נאָך בעל־מחשבותן האָט זיך באַוויזן אַ גרעסערע צאָל אַרבעטן פון דעם מין (לעצטנס, דער עיקר, וועגן דער יידישער ליטעראַטור אין אָמעריקע) סיי אין דער פאָרעם פון וויסנ־שאַפטלעכע אָפּהאָנדלונגען, סיי אין דער פאָרעם פון אָנטאָלאָגיעס.

אונטער דער וירקונג פון בעל־מחשבותן האָט דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות, נאָך אין זיינע יונגע יאָרן, געחלומט פון אָנשרייבן אַ בוך וועגן דער יידישער ליטעראַטור אין גאַליציע און אינאיינעם מיט א. שינדלערן פאַרעפנטלעכט אַ „קליינע אָנטאָלאָגיע פון דער יידישער ליריק אין גאַליציע״.

אויבט לייגט ער פאָר אַ טייל פון זיין אַרבעט, וואָס נעמט אָרום די יידישע ליטעראַטור אין גאַליציע אין די יאָרן 1904 ביז 1918 (דאָס גאַנצע וועלק דאָרף אָרומנעמען די צייט פון 1890 ביז צום חורבן).

געוויסע שרייבער (ווי נתן בירנבוים, ל. טובש, מאָקס גרונואַלד א״א) וואָס וועלן, אין דעם איצט פאַרגעלייגטן טייל, בלויז דערמאָנט, וועלן געוויער באַהאַנדלט וועלן אינעם ערשטן טייל, וואָס וועט אָרומנעמען די יאָרן פון 1890 ביז 1904. אָנדערע וויידער, וואָס האָבן דעביוטירט נאָך פאָרן יאָר 1918 (ווי ראָזויטש, גרינבערג א״א) אָבער וואָס זייער ליטעראַרי־שע טעטיקייט האָט זיך אויסגעווירקט ערשט נאָכן יאָר 1918, וועלן געגויער באַהאַנדלט וועלן אינעם טייל, וואָס דאָרף אָרומנעמען די צייט פון 1918 ביז צום חורבן.

דער שרייבער פון די שורות האָט זיך צו זיין אָרבעט געגומען פון אַ שטרענג־טערי־טאָריעלן שטאַנדפונקט. ער שליסט דערפאַר אויס פון זיינע באַטראַכטונגען די שרייבער, וואָס שטאַמען פון גאַליציע, אָבער וואָס זייער שאַפן געפאַלט מחוץ די גרענעצן פון זייער געבוירנלאַנד (ווי יעקב אָדלער, משה נאָדיר, מ. ל. האַלפֿערן א״א) און נעמט אָריין שרייי־בער, וואָס זענען ניט געווען קיין גאַליציאַנער (ווי ב. כמעלניצקי, ט. קאַץ א״א), אויב זיי האָבן געלעבט און געשאַפן אין גאַליציע אָדער אין ווין.

ער האָט זיך באַמיט זיין אָרבעט דורכפירן מיט קילער אָביעקטיווקייט, ניט געקוקט אויף זיין טיפן סענטימענט צו זיין היימלאַנד, אַ סענטימענט, וואָס האָט זיך געשטאַרקט אין די יאָרן, וועו דער יידיש־גאַליציישער קיבוץ איז אומגעקומען על קידוש השם.

ער האָט זיך געהאַלטן ווייט פון לאָקאַל־פאַטריאָטיזם. דער האָרטער, נאָקעטער אמת איז געווען זיין ציל.

ער וויל ניט פאַרשווייגן אַ חסרון פון זיין אָרבעט: ער האָט געבראַכט אַ סך נעמען און שיער ניט פאַרוואָנדלט ליטעראַטור־וויסנשאַפט אין ביבליאָגראַפיע. ער האָט דאָס אָבער געטאָן מיטן באַוואוסטזיין, אַז ער שרייבט וועגן אַן אומגעבראַכטן ישוב און דערפאַר — ניט געוואָלט אויסשטרייכן קיין נעמען. זאָל זיי דער לייענער, וויי מע

לייענט די נעמען אויף אַ דענקמאָל פון געפאַלענע זעלנער, ווי אַ רשימה פון קדושים אין אַן אַלטן פּנקס.

וויל אַלע שרייבער, וועלכע ער דערמאָנט, זענען געווען קדושים, אויך די, וואָס זענען געשטאָרבן נאָך פאַרן חורבן מיט אַ נאַטירלעכן טויט; וויל זיי האָבן ניט איבערגעלאָזן קיין יורשים, וואָס זאָלן נאָך זיי זאָגן קדיש און זאָלן זיי דערמאָנען אין שעהן פון פרייד און אין שעהן פון טרויער.

דער מחבר האָלט פאַר זיין הייליקסטן חוב צו דאַנקען זיין לאַנדסמאַן, דעם ביבליאָפיל טשאַרלז מאלער, און די ביבליאָטעק־באַאמטע פונעם יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט אין ניו־יאָרק, דינה אַבראַמאָוויטש און די פרייַנד אנין און בעסער פאַר זייער תמיד־גרייטער הילף ביים אויסזוכן ביכער, אָן זייער הילף וואָלט די פאַרגעליגטע אַרבעט ניט געקענט דורכגעפירט ווערן אַזוי, ווי דער מחבר האָט זיך דאָס געוואונטשן.

מ. נ.

ניו־יאָרק, דעצעמבער 1954.

די מאָדערנע יידישע ליטעראַטור אין גאַליציע

1. די פּאָעזיע

די יאָרן 1904—1909 זענען די געבוירן־און אויפקום־יאָרן פון דער נייר־ראָמאַנטישער יידישער ליטעראַטור אין גאַליציע.

ביז צו יענער צייט איז די יידישע ליטעראַטור אין גאַליציע געווען אַ געטרייע דינערין פון די סאָציאַל־ און נאַציאָנאַל־פּאָליטישע אידייען, וואָס האָבן דורכגעשטראָמט דאָס גאַליצישע יידנטום. אין די יאָרן 1904—1909 אָבער ווערט גלייבט דער ווינקלשטיין פון אַ ריין־קינסטלערישער ליטעראַטור, פון אַ ליטעראַטור, וואָס וויל לעבן אין איר אייגענעם זכות, אין זכות פון קונסט, און ניט אין זכות פון מחוץ־עסטעטישע, נאַציאָנאַלע צי סאָציאַלע כוחות.

מע קען זאָגן אָן אַ גוזמא, אַז אין יענע יאָרן האָט זיך די יידיש־גאַליצישע ליטעראַטור אויסגעקעמפט... איר נאַציאָנאַלע אויטאָנאָמיע.

צי אַזאַ מין אומאָפּהענגיקייט פון געזעלשאַפטלעכע נויטן אוןראַנגלענישן איז געווען פאַר איר אַ גליק, צי אָן אומגליק — איז שוין אָן אַנדער ענין. דאָכט זיך, אַז ס׳איז געווען ביידע. דאָס פּאָזיטיווע איז באַשטאַנען דערין, וואָס דער פּאָעט האָט געקענט קומען בעסער צום אויסדרוק, נישט מוזנדיק דינען דעם נאַציאָנאַלן שאַבלאָן (קיין פּראָלעטאַרישע פּאָעזיע האָט די קאָנסערוואַטיוו־פעאָדאַלע גאַליציע נישט אַרויסגעבראַכט) און אָזוי אַרום געהאָט די מעגלעכקייט צו שרייבן אייגענער, אָריגינעלער. פון דער אַנדער־רער זייט אָבער איז די ליטעראַטור געווארן איזאָלירט, אָפּגעזונדערט פונעם כלל און זיך פאַרוואַנדלט אין אַ לוקסוס־זאַך פון יחידים פאַר יחידים. די יידישע פּאָעטן פון גאַליציע זענען געווען, אין דער אמתן, אייגנאַמע פּאָעטן. איך בין זיכער, אַז אָלע אינאייגעם זענען קיינמאָל נישט געווען אָזוי באַאַקנט, ווי, בשעתו, וועלוול זבאַראָזשער, דער טרובאַדור פון דער השכלה,

צי בירך שאַפיר, דער זינגער פון חובבי ציונים. מיר דאַכט זיך אפילו, אַז דאָס פשוטע לידל:

קום, קום, ישראליקל אַהיים
אין דיין אייגן לאַנד אַריין

איז געווען הונדערט מאָל פאָפולערער, ווי אַ וועלכער ס׳איז יידיש־גאַליציישער פאָעט; עס האָט געהאַט טויזנטער הערער און פאַרערער — אין אַ צייט, וועו די בעסטע ווערק פון דער יידיש־גאַליציישער ליטעראַטור האָבן געזוכט אַ לייענער מיט ליכט...

אָבער די פאָעטן, וואָס זענען אויפגעטראָטן אין דעם פינפיאָר 1904—1909 (דאָס איז געווען אַן אמתער פינפיאָר־פלאַן פונעם יידישן קינסטלערישן וואָרט אין גאַליציע...), האָבן זיך דאָס נישט געזומען צום הארצן. איינער פון זיי האָט דאָס קלאָר אויסגעדריקט:

אַ ליד, אַ ליד, און נאָך אַ ליד —
ווער הערט זיי דען, די לידער? —
עס הערט זיי גאָט, עס הערט זיי גאָט
און צען פון מיינע ברידער.

(ש. י. אימבער)

דער דור, וואָס האָט געהאַט אַזאַ קוק אויף „לידער", איז נישט געווען אין פסיכאָלאָגישן זינען קיין המשך פון די זבאַראַזשערס און באַדערס. ער איז געקומען פון אַ גאָר אַן אַנדער וועלט, פון יענער קינסטלערישער וועלט, וואָס האָט די קונסט דערהויבן צום ראַנג פון אַ נייער רעליגיע און אין גאַנצן פאַרטיליקט דעם לאָזונג פון „נוצלעכקייט", פון רעאַליזם און השכלה, וואָס זענען אין די לעצטע יאָרן פון ניינצנטן יאָרהונדערט שוין געלעגן אויפן טויטנבעט.

ס׳וואָלט אָבער געווען פאַלש צו מיינען, אַז בלויז די קונסט, בלויז דער רענעסאַנס פון דער ראָמאַנטיק האָט געגעבן אַזוי פיל כוח דעם יונגן דור יידישע פאָעטן אין גאַליציע. אין דער אמתן זענען אויך זיי טיף באַווירקט געוואָרן פון די אידעאָלאָגישע כוחות, וואָס האָבן דעמאָלט געקעמפט פאַר דער הערשאַפט אויף דער יידישער גאַס. דאָס איז געווען דעם ציוניזם, וואָס האָט זיך אין די אָנהייב־יאָרן פון צוואַנציקסטן יאָר־הונדערט געזומען שטאַרק פאַרשפרייטן אויך צווישן דער פאָלאָניזירטער יידישער יוגנט אין די צווויי סאָציאָליסטיש־נאַציאָנאַלע פאַרטייען (די פועלי ציון און די זשע־פע־עס), וואָס האָבן געקעמפט פאַר דער חשיבות פון דער יידישער שפראַך און פאַר אַלעמען דער יידישיזם, וואָס האָט אין גאַליציע געהאַט, ווי מיר דערמאָנען זיך, אַזעלכע געטרייע קעמפער ווי לייבל טובש און נתן בירנבוים. נישט קיין קליינע השפעה האָט דאָ אויך געהאַט אברהם רייזען, וואָס האָט אין די יאָרן 1905—1908 געלעבט און געווירקט אין גאַליציע און דאָרט אַרויסגעגעבן צוויי זשורנאַלן.

די ליטעראַרישע באַוועגונג, וואָס איז געשטאַרקט און אינספּירירט געוואָרן פון אָט די פּראָ־יידיש־פּאַרטייען, האָט אין גאַליציע, פּרטימדיק געגנומען, אויסגעזען אַזוי:

אין יאָר 1904 (אין וועלכן גרשם באַדער האָט פאַרליגט די ערשטע יידישע טאָג־צייטונג אין גאַליציע) דעביוטירן ש. י. אימבער און מלך כמעלניצקי. אין די יאָרן 1904—1907 דרוקן אָפּ זייערע ערשטע לידער די קראָקעווער יוסף לעווי און מרדכי געבירטיק, און אַזוי אַרום טרעטן די ערשטע מערב־גאַליציאַנער אַריין אין דער יונג־יידישער פּאָעזיע; אַרום יענער צייט באַווייזט זיך אויך משה לייב האַלפּערן, און אין יאָר 1909 — איין יאָר נאָך דער טשערנאָוויצער שפּראַך־קאָנפערענץ — אין דעם זעלביקן יאָר, אין וועלכן די באַגרינדער פון דער יידישער נייי־ראָמאַנטיק אין רוסלאַנד דוד איינהאָרן, זוסמאַן סעגאַלאָוויטש, יצחק קאַצענעלסאָן און ב. לאַפּין גיבן אַרויס זייערע ערשטע ביכער, גייען אַרויס אין לעמבערגער פאַרלאָג פון כ. איצקאָוויטש צוויי לידער־זאַמלונגען, וואָס אויף זיי איז אויסגעפאַלן דאָס מזל צו זיין די צוויי ערשטע מאָדערנע יידישע לידער־ביכער אין גאַליציע: יעקב מעסטלס „פאַרחלומטע שעהן" און — צוויי וואָכן פריער — ש. י. אימבערס „וואָס איך זינג און זאָג".

און די מאָדערנע יידישע פּאָעזיע אין גאַליציע האָט אָנגעהויבן צו זינגען און צו זאָגן...

ש. אימבער

[1889—1942]

ש. אימבער האָט נישט געהערט צו יענעם מין פּאָעטן, וואָס האָבן זיך געשטעלט פּאָר אַן אויפגאָבע אי צו זינגען, אי צו זאָגן. דעם טיטל פּאַר זיין לידער־זאַמלונג האָט ער זיך הפּנים אויסגעקליבן צוליב זיין היימיש־אידיאָמאַטישן קלאַנג און מינע־זינגעריש חן. וואָרעם צו זיין אַ זינגער און נישט קיין זאָגער איז געווען זיין אידעאַל. אין דעם פּרט איז ער געווען אַ טיפּישער פאַרטרעטער פון זיין דור. די יידיש־גאַליצישע פּאָעזיע, וואָס פאַר אים, איז געווען אַ זאָגעריש פּאָעזיע. אפילו די אַזוי אָנגערופענע גאַליצישע פּאָלקס־„זינגער" זענען אין דער אמתן געווען פּאָלקס־זאָגער, נישט זינגער. וועלוול זבאַראָזשער האָט נישט פאַרמאָגט מער זינגעוודיקייט, לירישקייט און פּאָעטישע פייכטקייט, ווי דער טרוקענער ליטוואַק און ניכטערער בדחן א. צונזער. אי דעם, אי יענעם איז אינגאַנצן פרעמד געבליבן דאָס ריין לירישע ליד. האָט זיך אימבער אריינטירט אויף דער דייטשישער און פוילישער פּאָעזיע (וואָס זענען דעמאָלט געשטאַנען אונטערן צייכן פון ראָמאַנטישער לירישקייט). ער האָט אָבער פאַרשטאַנען

אָפּצוהיטן זיין זעלבשטענדיקייט, אייִדער ער האָט זיך — שפּעטער — כּמעט אינגאַנצן געלאָזט באַהערשן פון היינעס ליד און דער דייטשער באַלאַדע.

שוין אין איינעם פון זיינע ערשטע לידער האָט ער געצויגן אויף זיך דעם אויפמערק מיט זיין אָריגינעלקייט און אייגנקייט:

וועגן שטילע, וויִ קלוגע זקנים,
גראָזן וויִיכע, וויִ צערטלעכע מאַמעס.
דאָ האָט איר מיך ווידער אַ שיינעם, אַ ריינעם,
מיט אויגן וויִ זונען, וויִ זונען אים (?) תמוז.

וועגן שטילע, וויִ דאַרפישע אויגן,
גראָזן וויִיכע, וויִ סאַמעט־האָר פלעכטן,
דאָ האָט איר מיך ווידער... איך קום וויִ געפלויגן...
מיין גליק איז געווען דאָ... נישט נעכטן... נישט נעכטן...

דאָ האָט איר מיך ווידער — אַ לאַכנדן מענטשן,
אין זומער־טעג לאַנגע אַ קינד צווישן קינדער...
וועגן שטילע, וויִ טאַטעס, וואָס בענטשן,
גראָזן וויִיכע און זיסע, וויִ קינדער.

(אויף אַלטע וועגן)

דער היינטיקער לייענער, וואָס האָט שוין הינטער זיך דעם קינסטלעריש אימאַזש פון דוד אייִנהאָרן און מאַני לייב מיט זייערע מיטצייטלער, דער לייענער, וואָס האָט שוין מיטגעמאַכט די געוואַגטסטע עקספּערימענטן און עקסטראַוואַגאַנצן פון די עקספּרעסיאָניסטן און אינזיכיסטן, איז אין אַ סכנה, אַז ער וועט נישט ווי געהעריק אָפּשאַצן דאָס דאָזיקע ליד און נישט דערזען זיין נייקייט. מע טאָר אָבער נישט פאַרגעסן, אַז ווען אימבער האָט אָנגעהויבן צו שרייבן, איז דוד אייִנהאָרן ערשט געווען אַזאַ דעביוטאַנט ווי ער, און מאַני לייב איז נאָך בכלל נישט געווען אויף גאָטס (ליטעראַרישער) וועלט. און אפילו די געוואַגטסטע בעלי חלומות וואָלטן דעמאָלט נישט געווען בכוח צו גלייבן, אַז ס'וועט אין בלויז איין צענדלינג יאָר אַרום מעגלעך זיין אַן אינזיכיסטיש־עקספּרעסיאָניסטישער עקספּערימענט אין דער „פּשוטער פּאָלקס־שפּראַך.

דער עקספּערימענט און די נייקייט פונעם אויבן ציטירטן ליד איז באַשטאַנען אין דעם אינדיווידואַליזירן פונעם געזעענעם אָביעקט (וועגן און גראָזן) און אין דעם אַריינדרינגען אין די אַסאָציאַציעס, וואָס דער אָביעקט רופט אַרויס; כאַראַקטעריסטיש איז אויך דאָ די אַבסאָלוטע גלייכגילטיקייט צו דער רעאַלקייט פונעם קעגנשטאַנד און זיין פאַטאַגראַפישער „ענלעכקייט". נישט דער אָביעקט גופא איז דאָ געווען וויכטיק, נאָר דער אַיינדרוק, די אימפּרעסיע, וואָס ער שאַפט ביים באַטראַכטער; און אַזוי אַרום האָבן מיר אין דעם ליד אַ קלאָסישן ביישפּיל פון יידישן אימפּרעסיאָניזם.

אַזאַ גלייכגילטיקייט צום פאַטאַגראַפישן רעאַליזם איז געווען כאַראַקטעריסטיש פאַר אימבערן און אַ שטרעבונג צו פאַראינדיווידואַליזירן אַ געוויסע

איבערלעבונג קען מען נאָך באַגעגענען אין זיינע אַנדערע לידער, אָבער אַ סך אויף דעם געביט האָט ער נישט אויפגעטאָן. מע קען אין זיין ערשטן בוך טרעפן עטלעכע נייע, פרישע פאַרגלייכן און אימאַזשן, ווי:

מיין אויג איז אַ בליץ — און דיין אויג איז אַ טייך
פול הימל און רו...

אָדער:

כאָטש די נאַכט וועט שוואַרץ זיין, שוואַרץ —
רויט וועט לייכטן דיר מיין האַרץ.

צי:

גרייט אַן דערנער רויטצעבליטע,
גרייט אַן דערנער רויזנגרויס.

אָבער נישט אין שאַפן נייע מעטאַפאָרן איז געלעגן אימבערס כוח. אין דעם פרט איז ער גראָד געווען אַ פשוטער, כמעט אַן אָרעמער פאָעט. צוליב דער אָרעמקייט פון זיין מעטאַפאָר איז ער גיכער ענלעך, ווי מאָדנע דאָס זאָל נישט קלינגען, צו אברהם רייזען:

וואו וועסטו מיר גיין אַקעגן? —
וועסט דאָך ניט דעם וועג...
וועמען וועסטו אויף מיר פרעגן? —
אוי, ניט פרעג, ניט פרעג...

דערפאָר אָבער האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט אַ ריינער און ווייכער מעלאָדישקייט און דינער צאַרטקייט:

דיינע אויגן קושן, קושן...
דיינע אויגן גלעטן, גלעטן...
דיינע אויגן, דיינע אויגן
עפענס וילן זיי און בעטן.

דיינע אויגן — טיפע ברונעמס...
ברונעמס טיפע, ברונעמס שטילע...
כ׳האָב אין זיי מיין בילד דערזען...
לאָז מיך, לאָז מיך זאָגן תפילה...

...דיינע אויגן לאַכן... לאַכן...
דיינע אויגן... דיינע אויגן...
מיינע וויטאָגן וויי טויבן
זענען פון מיר אָפגעפלויגן.

אָט די דינקייט און צאַרטקייט איז נישט געקומען בלויז צום אויס־דרוק אין דער שפראַך־קינסטלערישער סטרוקטור פונעם ליד, נאָר אויך אין דער אינעווייניקסטער, אין דער פסיכישער פאָרעם פון זיין שאַפן. אימבער דער פאָעט איז געווען אַ דורכויס פעמיניסטישער טיפ און נישט איין מאָל דאַכט זיך, ווען מע לייענט זיינע ערשטע לידער, אַז עס האָט זיי געשריבן אַ מיידל:

דו פרייַדן־קוואַל, דו אויגן־שיין,
דו מוזט אַ שלעכטער, שלעכטער זיין —
דו מוזט אַ שלעכטער, שלעכטער זיין —
וואָס הערסטו נישט דאָס רופן מיין?

וואָס דערגייט אפילו צו אַזאַ מדרגה:

איצט נעם מיין האַנט און דריק זי פעסט...
דו ביסט אַ מאַן, ביסט שטאַרק און גוט —

די פעמינישקייט מישט זיך ביי אימבערן מיט אַ נאַיוועד קינדישקייט, וואָס ציטערט ווי אַ דינער שמייכל אויף די לידער פון זיין ערשטן בוך:

לייג איך מיך אין אייזנבעטל
שפּעט ביינאַכט און גאַנץ אַליין —
לאַכן צו מיר מיינע פענצטער
מיט דיין פענצטערס נאָנטער שיין...

ס׳איז געווען קינסטלעריש אַ ריכטיקער צוגאַנג, ווען אימבער האָט די קינדישקייט און וויבלעכקייט אָנגעטאָן אין אַ פאָלקסטימלעכן לבוש און אויף אַזאַ אופן געשאַפן אַן ארגאַנישע שייכות צווישן פאָרעם און תוכן.

אַזאַ פאָלקסטימלעכער טאָן שנירלט זיך דורך דעם גאַנצן גאַנג פון זיין שאַפן. דער דאָזיקער פאָלקס־נוסח האָט אים אָפּגעהיט פון קאָלטער ווירטואָזישקייט, ער האָט אים אָבער אויך צוגענומען די מעגלעכקייט צו עקספּערימענטירן מיט מער מאָדערנערע און קאָמפּליצירטערע פאָרמען און צוליב דעם איז אימבער אין פּרט פון פאָרעם געבליבן הינטערשטעליק לגבי די אַנדערע פאָעטן פון זיין צייט. דערפאַר אָבער האָט ער (אין ערשטן בוך זיינעם) ארויסגעוויזן אַן אַנדער מעלה: ער האָט זיך געהאַלטן ווייט פון דער באַנאַלער ראָמאַנטישער דעקאָראַטיווקייט, וואָס האָט אַרומגעבליש־טשעט מיט דימענטענע טויזן, פּורפּורנע פאַרנאַכטן און זילבערנע נעפּלען — און דאָס האָט אים נענטער געבראַכט צו דער גרופּע „יונגע" פאָעטן אין אַמעריקע, וואָס זענען, לויטן עדות זאָגן פון ראובן אייזלאַנד, אין די ערשטע יאָרן פון זייער שאַפן געשטאַנען אונטער אימבערס השפּעה.

אַ סך אַ גרעסערע ווירקונג האָט אָבער אימבער געהאַט אויף די יונגע יידישע פאָעטן אין גאַליציע. מלך ראָוויטשעס ערשט בוך, מיט וועלכן ער האָט זיך באַוויזן „אויף דער שוועל" פון דער יידישער ליטעראַטור, איז געווען אינגאַנצן באַאַטעמט פון אימבערס לירד. מיט רעכט האָט זיך דוד קעניגסבערג געהאַלטן פאַר אימבערס תלמיד און פאַר אַזעלכן דאַרף אויך געהאַלטן ווערן יוסף לעווי פאַר די ווערק זיינע, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט פאַר דעם שיינעם ציקל זיינעם „מיין טאַטע דער סופר". און דאָ דערמאָן איך שוין נישט אַ גרויסע צאָל גאַליציש אימבעריסטן (ווי יעקב נייַמאַרק און אַנדערע), וואָס האָבן נישט פאַרעפנטלעכט קיין זאַמלונגען פון זייערע ווערק, און די לידער זייערע זענען באַגראָבן אין יענעם מאַסן־קבר, וואָס טראָגט דעם נאָמען: די יידישע פּרעסע.

אין רוסלאַנד אָבער איז אימבערס אויפקום געבליבן אומבאַמערקט. מיר דרינגען דאָס דערפון, וואָס אין דער אויסגעצייכנטער אַנטאָלאָגיע „די יידישע מוזע" (1911) פון יעקב פיכמאַן פעלן אינגאַנצן אימבערס לידער, הגם ס׳איז דאָרט אָפּגעגעבן געווארן אַ געהעריק אָרט די אַנדערע יונגע פּאָעטן, וואָס האָבן זיך באַווּיזן אין דער זעלביקער צייט ווי ער.

צוויי יאָר נאָכן פּאַרעפּנטלעכן זיין ערשט בוך, וואָס האָט אינאיינעם מיט מעסטלס „פּאַרחלומטע שעהן" געעפנט אַ ניי קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון דער יידיש־גאַליצישער פּאָעזיע און אַ ריר געטאָן פונעם אָרט דאָס שטייגעדיקע וואַסער פונעם יידישן וואָרט אינעם יידישטן טייל פון עסט־רייך — האָט אימבער אַרויסגערופן אַ סענסאַציע מיט זיין פּאָעמע „אסתרקע", וואָס האָט אים מיט איין קלאַפּ באַרימט געמאַכט אויך מחוץ די גרענעצן פון זיין געבוירנלאַנד. דורך דער דאָזיקער פּאָעמע איז די גאַליצישע אָפּגעזונ־דערטקייט ווי נעלם געווארן און דער גאַליצישער ישוב איז אַריינגעטראָטן אין קרייז פון דער יידישער וועלט־ליטעראַטור. אין אָט דעם נאַציאָנאַלן פּאַקט ליגט פאַר אַלעמען די ווערט פון דער פּאָעמע. אָבער באַגריסן האָט מען אסתרקען באַגריסט בלויז פון עסטעטישן שטאַנדפונקט, געהאַלטן זי פּאַר אַ גרויסן קינסטלערישן אויפטו און זי איז אין איר צייט געווען דאָס סאַמע פּאָפולערסטע און באַליבטסטע פערזענבוך, וואָס עס איז אַרויסגעקומען פון דער פּען פון אַ גאַליצישן שרייבער. דער רושם פון „אסתרקען" איז נישט געווען קלענער, ווי דער רושם, וואָס האָט געמאַכט מיט אַ קנאַפּן פערטל־יאָרהונדערט פריער פּרצעס „מאַניש" — און מען האָט אין גאַליציע געגומען קוקן אויף אימבערן שיער ניט ווי אויף אַ קלאַסיקער... אין דעם סטאַנדאַרד־ווערק פון דער יידישער ליטעראַטור־וויסנשאַפט, אין זלמן רייזענס „לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראַטור און פּרעסע" (1914), קען מען נאָך היינט לייענען, אַז „אסתרקע" געהערט „צו די שענסטע שאָפונגען פון דער יונגער יידישער ליטעראַטור". דאָס ווערק איז אויך אויפגענומען געווארן ווי אַ שול־לעקטור אין יידיש־וועלטלעכע שולן אין פוילן און אַמעריקע. און די דריי אויפלאַגעס, וואָס עס האָט געהאַט (1911, 1914, 1921) זענען אַ ביבליאָגראַפי־שער עדות אויף זיין באַליבטקייט. היינט אָבער איז שווער מסכים צו זיין מיט דער באַגייסטערונג פון אַמאָל און שווער איבערצולייענען די פּאָעמע אָן אַ טיפערער אַנטוישונג. ס׳איז אָבער קיין ספק נישט, אַז די לייענער און קריי־טיקער פון אַמאָל זענען באַרעכטיקט געווען אויפצונעמען די פּאָעמע מיט אַ ווארעמקייט און סימפּאַטיע, ווייל „אסתרקע" איז אַרויסגעוואַקסן פון דער אַטמאָספערע, וואָס האָט זיך געשאַפן נאָכן יאָר 1906. זי האָט, ענלעך ווי דוד אייגהאַרנס „שטילע געזאַנגען", גוט אויסגעדריקט די שטימונגען פונעם פאַרמלחמהדיקן דור און קלאָר אַרויסגעבראַכט זיינע נאַציאָנאַלע און קינסט־**לערישע בענקשאַפטן.**

ש. ניגער דערציילט אין זיינע זכרונות, אַז ווען ער האָט רעדאַקטירט דעם זשורנאַל „ליטעראַרישע מאַנאַטסהעפטן", האָט ער נישט פאַרבעטן פאַר אַ מיטאַרבעטער שלום עליכמען, ווייל דער מחבר פון „מנחם מענדל"

איז פאַר אים געווען צו רעאַליסטיש און — צו טרוקן. הפנים, אַז דער נייער דור איז מיד געוואָרן פון דער וואַכעדיקער גרויקייט פון כתרי־לעווקע און געבענקט נאָך פאַנטאַסטישקייט, מעשהדיקייט און לעגענ־דאַרישקייט. די פאָפולערקייט פון אַזאַ פאָעט ווי דוד איינהאָרן לאָזט זיך קודם כל אויסטייטשן מסתמא דערמיט, וואָס עס איז אים געראָטן צו קוקן אויפן אָרום ווי אויף אַ מעשהלע, אַ צאַרט מעשהלע, וואָס שפּינט זיך „אין האַרבסטיקן שווייגן". אויפן אָרט פון דער וואָר איז געטראָטן דער חלום: פּרצעס סימבאָלישע דראַמען, אַ שטייגער, זענען אין דער אמתן — דראַמאַטיזירטע חלומות.

נישט דער מענטש פון אונדזער צייט, נישט דער וואַכעדיקער ייד פון אַ גאַנץ יאָר האָט אינטערעסירט דעם פאָעט, נאָר זיינע פאַנטאַזיעס און צאַרטע חלומות: נישט די פרוי פון פלייש און בלוט איז געווען זיין אידעאַל, נאָר די „בלאַסע בת־מלכה". ש. י. אימבערס „אסתרקע" איז טאַקע נישט געווען עפּעס אַנדערש ווי אַזאַ „בלאַסע בת־מלכה". דוד איינהאָרן האָט אין זיין „האַרבסט־שטימונג"־ליד אויסגעדריקט אַזוי די עסטעטישע פּראָגראַם פון זיין צייט:

דו זיי די פּרינצעסין, און איך דער בן מלך.
אַ צערטלעכער טרויס וועט אונדז ביידע פאַרוועבן.
אין ערגעץ אַ פאַלאַץ, וואָס טונקט זיך אין וועלדער,
פאַרחלומטע וועלן מיר איינזאַם דאָרט לעבן.

און אימבער האָט טאַקע געגעבן אָט אַזאַ מעשהלע וועגן אַ מלך און זיין „פּרינצעסין", וואָס האָבן געלעבט ערגעץ אין אַ „פאַלאַץ", וואָס טונקט זיך אין וועלדער". אפילו דער טרויעריקער אויסלאָז פון אימבערס מעשהלע איז געווען אַזוי טיף פאַרוואָרצלט אין די שטימונגען פון דער איינהאָרן־עפּאָכע, אַז נאָכן איבערלייענען „אסתרקען" האָט דער לייענער ווילנדיק, נישט־ווילנדיק, זיך געמוזט דערמאָנען אָן דעם סוף פון איינהאָרנס האַרבסט־שטימונג־ליד:

נישט שרעק זיך, מיין ליבסטע, פאַרגעס אָן דער ענדע,
פאַרזינק אין די שאָטנס דיין טיפן באַדויער.
עס גיט אַזוי זעלטן אַ שיינע לעגענדע,
וואָס זאָל נישט פאַרהילט זיין אין אייביקן טרויער.

און „אסתרקע" איז טאַקע געווען אַזאַ „שיינע לעגענדע", וואָס איז געווען פאַרהילט אין אייביקן טרויער, איינע פון אונדזערע סאַמע עלטסטע לעגענדעס, וואָס האָט לאַנגע יאָרהונדערטער געוואַרט אויף אַ תיקון אין דער יידישער ליטעראַטור — נאָך דעם ווי פוילישע און (גאַליציש־) דייטשע שרייבער האָבן זיך שוין לאַנג געהאָט קינסטלעריש געפּורעמט.

ס׳איז אויך געווען אימבערס אַ גליקלעכער איינפאַל, וואָס ער האָט זיך נישט געשטיצט אויף אַ רעגיאָנעל־באַגרענעצטער פאָלקס־מעשה, נאָר געמומען אָן אַלגעמיין־פאַרשפּרייטע לעגענדע און אויף אַזאַ אופן איז אסתרקע שיער נישט געוואָרן אַ נאַציאָנאַלער עפּאָס... אימבער אַליין האָט זיך צום טייל

געראַטענט אויך מיטן עפֿאָס־סטיל און אַנגעהויבן זיין פֿאָעמע מיט אַן אינ־וואַקאַציע, ווי ס׳האָבן דאָס געטאָן אַלע גרויסע עפּיקער פון האָמערן איבער מילטאָנען ביז מיצקיעוויטשן... אַרויסגעקומען איז אָבער בלויז אַ פֿאַלקס־מעשהלע. און אויך דאָס איז געווען אַ סיבה פון איר באַליבטקייט ביים לייענער־עולם. אין אַ צייט, ווען די זאַמלונגען פון יידישע פֿאָלקס־לידער (גינסבורג־מאַרעק) האָבן זיך געזומען שטאַרק פֿאַרשפּרייטן און אויך די אינטעליגענץ האָט זיך פֿאַראינטערעסירט מיטן יידישן פֿאָלקלאָר, איז דער פֿאָלקלאָר־נוסח פון אימבערס „אסתרקע" געווען אַן אָנגעליגטער גאַסט. און ס׳איז דערפֿאַר אפשר גאָר קיין צופֿאַל נישט, וואָס די ערשטע צוויי באַגייס־טערטע רעצענזענטן פון „אסתרקען" זענען געווען צוויי באַדייטנדיקע פֿאָלק־לאָר־פֿאָרשער: נח פּרילוצקי און יצחק שיפּער. מע טאָר אויך נישט פֿאַרגעסן, אַז קורץ פֿאַר „אסתרקען" זענען אַרויס פּרצעס „פֿאָלקסטימלעכע געשיכטן"; און אימבערס פֿאָעמע איז אויך געווען אַזאַ מין „פֿאָלקסטימלעכע געשיכטע", וואָס איז צוגעשטייערט געוואָרן פון אַ גאַליציאַנער צו דער אַלגעמיינער יידישער ליטעראַטור.

מיטן פולן באַוואוסטזיין, אַז ער פֿאַראַפּראַזירט אַ פֿאָלקס־מעשה, האָט זיך אימבער באַמיט צו פורעמען זיין ווערק אויף אַ פֿאָלקסטאָן און דאָס איז אים אויך צום טייל געראָטן:

אוי מאַמע, זאָג, וואָס דו ווייסט!
אוי מאַמעניו, האַרצעניו מיינס —
עס האָט מיך דעריאָגט אויף מיין וויטן שפּאַציר
אַ וינטל מיט זיפצן, מיט זיפצן פון דיר —
אויף טריט און אויף שריט דיין נשמה איך שפּיר...
אוי מאַמעניו, זאָג, וואָס דו ווייסט!

אַדער:

אוי טעכטערל, טאַכטער דו מיין,
איך קוק אין דעם גאָרטן אַריין.
ווי די רויזן פול חן, ווי די ליליען ריין,
אַזוי זאָל מיין טאַכטער זיין.

ער האָט אויך פֿאַרשטאַנען, אויף אַ קינסטלעריש אופן, צו קאָמבינירן דעם פֿאָלקסטאָן מיטן באַלאַדן־נוסח און די באַלאַדסקע טענער האָבן צו־געגעבן אַ סך ראָמאַנטישן כישוף דער פֿאָלקס־מעשה:

דער מלך האָט פון רייטפערד זיך טיף אַראָפּגעבויגן,
די שיינע האָט צום ליבסטן דערהויבן אירע אויגן,
דערהויבן און פֿאַרשעמט זיך, און שטיל געלאָזט זיי זינקען —
עס האָבן זי געטראָפֿן די קעניגלעכע פונקען.

וואָס דערמאָנט שטאַרק אין דער ענגלישער און דייטשישער ראָמאַנטישער באַלאַדע פון געטעס און אולאַנדס שניט (דאָס קאַפּיטל 19 פון „אסתרקען" לייענט זיך בכלל ווי אַ פֿאַראַפּראַזע פון „ערלקעניג").

אַ חן גיבן אויך צו דער פּאָעמע גוטע אינעוויניקסטע גראַמען („איך הער און קלער, מיין האַרץ גייט שווער", „ווי די רויזן פול חן ווי די ליליען ריין"), וואָס ווערן באַלעבט דורך אַ רייכן סטראָפנבוי, וואָס בייט זיך פון קאַפּיטל צו קאַפּיטל (ווי ביי „מאַנישן") און דאָס גיט צו דער פּאָעמע טעמפּאָ און ריטמישע פאַרביקייט.

גוט געטראָפענע באַלאַדישקייט, פּאָלקסטימלעכקייט (כאָטש אַ סתם איירפּאָעישע, נישט קיין יידישלעכע, ווי מיר טרעפן זי ביי די ווארשאַווסקיס און מיכאל גאָרדאָנס), רייכקייט פון סטראָפישער סטרוקטור און ריטמישע אינסטרומענטאַציע זענען, צום באַדויערן, די איינציקע מעלות פון דער פּאָעמע. און דאָס וואָלט, פאַרשטייט זיך, געווען גענוג, ווען די פּאָעמע וואָלט ניט פאַרמאָגט אָן אַ שיער גרויסע חסרונות.

אין וואָס באַשטייען די חסרונות?

מע וואָלט באַדאַרפט אָננעמען פאַר זיכער, אַז אין אַ פּאָלקס־מעשה דאַרף נישט נאָר דער טאָן זיין פּאָלסטימלעך, נאָר אויך דאָס לשון. איז פונקט ביים שרייבן „אסתרקען" אימבערן אַריין אַ שגעון אין קאָפּ אַריין: צו באַנוצן זיך מיט דייטשמעריזמען אויף שריט און טריט. ס'מאַכט דעם איינדרוק, ווי אימבערן, דעם שפּעטערדיקן העברעאיסט, וואָלט געגאָנגען אין לעבן, צו פּאַרוואַנדלען יידיש אין אַ זשאַרגאָן, אין עפּעס אַ קאָמישן גאַליציש־עסטרייכיש־יידישן דיאַלעקט פון דייטש.

אַזעלכע הילצערנע דייטשמעריזמען ווי: לאַנגזאַם — הופן — האַסט — ראסט — קין — בלינקען — און דייטשמעריש געבויטע נעאָלאָגיזמען, וואָס האָבן נישט קיין טעם און קיין ריח — ווי „נאַכט־פאַרדרענגט", „זאַפּטנרייך" און אַנדערע דערגייען דעם לייענער די יאָרן ביי יעדן קער און ווענד. גאַנצע פּראָזן אַזוינע ווי „די יודן־רויז פול קעניגס־פּראַכט" טראָגן אַריין, חוץ פּסעוודאָ־פּאָעטישקייט, אַ טערפּקען גויאישן טעם, און דאָס וואו? אין אַ מעשה, וואָס אונדזערע באָבעס האָבן דערציילט אין שטילע, ווינטערדיקע פאַרנאַכטן... נאָך ערגער איז, ווען אַ דייטשמערישקייט טרעפט זיך צונויף מיט אַ פּאָלקסטימלעכן אויסדרוק:

געפילט האָט זי,
אַז אין די קני
וועט באַלד קיין קראַפט איר קלעקן.

און די סיטואַציע ווערט נאָך פאַרשלעכטערט, ווען אימבער כאָפּט זיך אָן נישט־אויסקלייבעריש אין סתם אַ וואָרט, כדי צו קריגן דעם גראַם:

געטרונקען האָט ער איבערגענוג,
האָט גאָרנישט אויסגעלאָשן —
אַ פייערגלוט
האָט אין זיין בלוט,
האָט ווילד זיין האַרץ געדראָשן. (!)

אימבער איז געווען אַ דורכויס־לירישער פּאָעט און ס'וואָלט אומזיניק געווען צו פאַרלאַנגען פון אים אַ גרעסערע עפּישע פעאיקייט, אַ דערציי־

לעריישקייט אָדער די פּעאיקייט צו בויען אַ דיאַלאָג. אָבער ווי אַ מחבר פון אַ פּאָעמאַטישער דערציילונג וואָלט ער געמוזט פּאַרמאָגן כאָטש אַ פונק פון די דאָזיקע פּעאיקייטן. מיט דער הילף פון לירישע אינטערמעצאָס און מאָנאָלאָגן האָט ער פּאַרשטאַנען ווי ס׳איז אויסצואוועבן די פּאַבולע פון דער פּאָעמע, אָבער דער מאָנאָלאָג גופא (און דער דיאַלאָג) זענען הילצערן־רעטאָריש, שטייף־דעקלאַמאַטאָריש, כמעט פּאַראָדיסטיש. די רייד פון די פּרויען (פון אסתרקען און איר מאַמען) זענען נאָך — וואָס ביי דעם פּעמי־ניסטישן אימבערן איז דאָס קיין וואונדער נישט — פּאָלקסטימלעך און מענטשלעך (הגם נישט אַן האַרטקייטן), דער דיאַלאָג און דער מאָנאָלאָג פון די מענער אָבער זיינען פשוט אומדערטרעגלעך.

אָט, ווי ס׳רעדט אסתרקעס טאַטע, אַ פּשוטער, יידישער שמיד פון פערצנטן יאָרהונדערט:

צום הימל שוועב, אויף פעלדער פלי,
מיין גליק־געדאַנק, מיין פרייַ זעל!
מיין פרייַ זעל, טאָג אויס, טאָג איין,
פאַרקנעכט איך זיך דער אַרבעט האַרט:
מיין גליק־געדאַנק! מיט לער געווייַן
פאַרשטעל די זון איך, וואָס דיך וואַרט...

און קאַזימיר דער גרויסער רעדט צו אים אַזוי:

ביז נאַכט־פאַרדרענגט דער טאָג פאַרטאָגט,
וועט זיס מיר זיין ביי אייך די ראַסט.

די שילדערונג אין דער פּאָעמע איז נישט אויסגעפּאַלן בעסער. אַזוי ווי אימבער האָט נישט פּאַרמאָגט קיין וויזועלן חוש, איז אים די בילד־לעכקייט אין דער פּאָעזיע געווען פרעמד. אין זיינע ערשטע לידער האָט ער פון איר רעזיגנירט אינגאַנצן. אין אַן עפּישן ליד האָט ער זיך אַן איר נישט געקענט באַגיין און זי געמוזט באַנוצן. האָט ער זיך באַנוצט מיט גרייטע, אָפּגעבליאַקווועטע שאַבלאָנען. די לאַנדשאַפט איז דערפאַר ארויסגעקומען פּסעוודאָ־פּאָעטיש־באַנאַל, זיסלעך־ראָמאַנטיש און פּלאַך־דע־קאָראַטיוו:

די זון האָט זיך געטובלט אין גאָלד־באַשפּריצטן וואַסער.
...די ביימער ביי דעם וואַסער, זיי סודען זיך פון גליקן.
די פייגל אויף די ביימער צום הימל לידער שיקן.

מיט דער באַנאַלקייט פון דער לאַנדשאַפט־מאָלעריי פּאָרט זיך די טרי־ויאַלקייט פון געדאַנק:

וואָס איז דער ייד? אַ פריי פּאַרמעג...
דעם יידנס קינד — אַ בלום ביים וועג...
מע ברעכט זי פריי, מע טרעט אַן שרעק.

מעגלעך, אָבער, אַז גראָד אַזאַ באַנאַלע נאַציאָנאַלקייט האָט געקענט ווירקן אין די יאָרן נאָכן קישענעווער פּאָגראָם.

נישט געקוקט אויף אַלע אירע חסרונות איז „אסתרקע" — געשיכטלעך געזען — געווען אַ וויכטיקער עטאַפּ אין דער אַנטוויקלונג פון דער יידישער ליטעראַטור: זי איז געווען די ערשטע מאָדערנע פּאָעמע אויף יידיש (אין גאַליציע האָט זי אַרויסגערופן אַן אמתע פּאָעמאָ־מאַניע) און די ערשטע מאָדערנע יידישע באַלאַדע — און אַזויאַרום געלייגט דעם יסוד פאַר דער באַלאַדע פון דוד אייזנהאַרן און מאַני לייב, זישע לאַנדוי און איציק מאַנגער.

„אסתרקע" איז געווען די אייניציקע שאַפונג, אין וועלכער אימבער האָט געשעפט פון דער יידישער פּאָלקס־ליטעראַטור.

כדי צו באַהעפטן זיך ענגער מיט דער יידישער פּאָלקסטימלעכקייט איז געווען נייטיק צו דערקענען די שיינקייט פון יידישן פּאָלקס־לעבן אין די לעצדער, וואו יידן האָבן געוואוינט, ד״ה צו זען די שיינקייט פון יידישן לעבן אין גלות.

אימבער האָט נישט געהערט צו דעם דאָזיקן טיפּ ייד.

וועל ס׳האָט געגלייבט, אַז דער ייד אין גלות מוז זיין אַ „פּריי פאַרמעג", איז נישט געווען פסיכיש צוגעגרייט צו קיין שום פּאַרעם פון פּאָלקיזם.

איז שוין נאָכן איבערלייענען „אסתרקען" געווארן קלאָר, אַז אימבער וועט זיך מער נישט אומקערן צום יידישן פּאָלקס־שאפן. זייענדיק אַ ציוניסט, האָט ער געזוכט אַנדערע וועגן צום יידישן קוואַל — און אין יאר 1912 איז ער אַוועק צו־גאַסט קיין ארץ ישראל. זיינע איבערלעבונגען דארט האָט ער איבערגעגעבן אין אַ קליין ביכעלע, „אין יידישן לאַנד", וואָס איז איז עטלעכע יאָר אַרום אַרויס אין אַ פּאַרגרעסערטער אויפלאַגע אונטערן טיטל „היימלידער".

דער לייענער האָט געהאָט דאָס רעכט צו וואַרטן אויף אימבערס בוך מיט דער גרעסטער שפּאַנונג: איז ער דאָך געווען דער ערשטער גאַליציש־יידישער פּאָעט, וואָס האָט זוכה געווען צו זען ארץ ישראל מיט זיינע אייגענע אויגן און זיין בוך איז געווען דאָס ערשטע לידערבוך אויף יידיש, וואָס איז אַרויסגעוואַקסן פון אַן אמתער ארץ־ישראל־איבערלעבונג, און נישט ווי די פריערדיקע פּאַלעסטינאָפילע פּאָעזיע — פון דער פאַנטאַזיע.

צום באַדויערן האָט זיך די שפּאַנונג געענדיקט מיט אַן אַנטוישונג.

אמת: די ציוניסטישע און פּועלי־ציוניסטישע פּרעסע האָט אויפגענומען דאָס ביכל מיט סימפּאַטיע — איז עס דאָך געווען אַ רעזולטאַט פון זייער פּראָגראַם — אָבער דער לייענער, וואָס האָט געזוכט אין דעם בוך נישט נאָר ציוניזם, נאָר אויך און קודם־כל אַ קינסטלערישן אויסטייטש פון די ראַנגלענישן פון די ערשטע פּיאָנערן אין „יידישן לאַנד", האָט געפונען וויניק, זייער וויניק, וואָס וואָלט אים געקענט אינטערעסירן.

דער אַלגעמיינער אינדרוק פון אימבערס בוך איז געווען, אַז מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט עפעס אַ נייער אויפלאַגע פון אַ ציוניסטישער געזאַנג־און דעקלאַמאַציע־אַנטאַלאַגיע.

שטאָט צו געבן קאָנקרעטע בילדער פון ארץ־ישראל, האָט דער פּאָעט ליבער אָנגענומען די פּאָזע פון אַ נביא (וואָס האָט אים זייער וויניק געפּאַסט) און געפונען אין ריטעם פון ביאַליקס „דאָס לעצטע וואָרט“:

און צו די שטאַרקע זאָג איך: גייט!
עס איז די צייט פון קאַמף און קריג —
און יעדער העלד, וואָס קומט צו שפּעט,
פאַרהעלפט דעם שונא צו דעם זיג!

אגב: אַ שיינער „העלד“, וואָס קומט „צו שפּעט“ און „פאַרהעלפט דעם שונא“!

דער דיכטער פאַרזיכערט אונדז אפילו, אַז:

כ׳האָב די זון געזען בליען
אויף דיין גאַנצער לענג, אַ לאַנד!
פון די זאַמדן פון תל־אביב
ביז צום גרינעם גליל־שטראַנד (!)

אָבער, וואָס ער האָט געזען אויף דער גאַנצער לענג פון לאַנד, פאַרשווייגט ער אינגאַנצן. פון צו געבן אויף דעם אַ קאָנקרעטן ענטפער דרייט ער זיך זייער געשיקט אַרויס:

עס פרעגט מיך דער און יענער:
וואו איז דאָרט אין דער היים?
צי איז דאָרט, ווי מיין שרעק זאָגט,
צי איז דאָרט ווי איך טרוים?

און כ׳ענטפער דעם און יענעם
און מע פאַרשטייט מיך קוים:
ס׳איז ערגער, ווי דיין שרעק זאָגט,
ס׳איז שענער פון דיין טרוים.

(אַ תשובה)

און ס׳האָט טאַקע נישט געקענט זיין אַנדערש: אימבער האָט נישט פאַר־מאָגט קיין חוש פאַר פּלאסטיק, פאַרביקייט, לאַנדשאַפט. איז שטאָט צו געבן אַ בילד, די לאַנדשאַפט, די מענטשן, האָט ער אָנגעפילט די לידער זיינע מיט פאַרשידענע קאָמפּלימענטן אויפן חשבון פונעם „יידישן לאַנד“:

קיין רויז אין דער פרעמד אַזוי שיין פאַר מיר בליט
...וי דיין דאָרן.

אָבער, ווי ס׳זעט אויס „דער דאָרן“ האָט אונדז דער פּאָעט נישט געזאָגט. און ס׳איז דאָך שווער אַפילו אַ וואָרט־קינסטלער צו גלייבן אויפן וואָרט, ווען ער ברענגט נישט קיין (קינסטלערישע) באַווייזן.

שטאָט צו ברענגען באַווייזן — האָט ער געבראַכט איינפאַלן.

אויף שריט און טריט פילט מען, אַז אימבער האָט רעאַגירט אויף אַן איבערלעבונג מיט אַ לייד, נישט וועג ער האָט געהאַט דאָס בילד אין דער נשמה, נאָר דעם איינפאַל אין קאָפּ.

למשל:

עס ליגן די פעלדער יהודהס
און קוקן פול קנאה אַהין
צום יונגן באַזונגענעם גליל
און ווערן פון קנאה אַזש גרין!

אָדער (אין אַ ליד צו דער מאַמען):

פון האַנדלען מיט מאַנדלען פלעגט קלינגען דיין ליד
און איך האָב אַליין זיי געפלאַנצט.

אַזאַ געדאַנקען־איינפאַל נעמט ביי אים נישט זעלטן אָן די פאַרעם פון אַ שלאַנקען אַפאָריזם — („כ׳האָב מיין האַרץ די רו פאַרבאָטן — ווען כ׳האָב זיך דאָרט אויסגערוט"), אָבער ס׳איז שווער מסכים צו זיין אַז מע זאָל קענען אויף אַזאַ אופן פאַרענטפערן קינסטלעריש פּראָבלעמען.

און מע מוז שוין דאַנקען גאָט, ווען מע טרעפט אינעם ביכל אַזאַ שטיקל אָרעם בילד, ווי:

כ׳געדענק ניט אירע אויגן,
כ׳געדענק ניט אירע האָר —
אין זון־שיין האָט איר קאָסע
געגלאַנצט ווי זילבער קלאָר.

יאָ, אימבער האָט נישט געדענקט די אויגן און נישט די האָר, ער האָט בכלל ווייניק געזען און דערזען, ווי ער וואָלט אַרומגעגאַנגען „אויף די זאַמדן פון יהודה" מיט פאַרמאַכטע אויגן.

איבעריקנס, זענען אין בוך פאַראַן מער בענקשאַפט־אויסרופן צום לאַנד (נאָכן צוריקקער פון דאָרטן) ווי לידער וועגן לאַנד גופא. זיכער דערקלערט זיך דאָס דערמיט, וואָס די בענקשאַפט שפּילט אַ גרעסערע ראָלע אין דער נשמה פון אַ ראָמאַנטיקער, ווי אַ רעאַלע איבערלעבונג, אָבער ס׳איז אויך נישט אויסגעשלאָסן, אַז עס האָט דאָ געווירקט די טראַדיציע פון דער פאַ־לעסטינאָפילער ליריק.

אימבערס דורכפאַל איז נישט געווען בלויז זיין אייגענע שולד; ס׳איז דאָס אויך די שולד פון זיין דור. ווייל אימבער איז נישט געפאָרן קיין ארץ ישראל ווי אַ קינסטלער, כדי זיך אָנצוזעטיקן מיט נייע בילדער און איבער־לעבונגען, נאָר ווי אַ פאַרטרעטער פון אַ דור ציוניסטן, וואָס האָבן זיך אינטערעסירט מיט לאַנד, נישט מיט לאַנדשאַפט, מיטן לעבן, וואָס דאָרף ערשט אויפקומען, און נישט מיט דער שיינקייט פון מזרח.

פאַרשטייט זיך, ווען אימבער וואָלט געווען אַ גרויסער קינסטלער און געהאַט אַ ויזועל־מאָלעריש חוש, וואָלט ער גובר געווען אַלע שוועריקייטן און געשאַפן אַ בעסער ווערק. אָבער קיין מאָלעריש חוש, ווי געזאָגט, האָט ער נישט פאַרמאָגט און אַ גרויסער קינסטלער איז ער געווען בלויז אין עטלעכע, זעלטענע מאָמענטן פון זיין לעבן.

למען האמת דאָרף אָבער פאַרצייכנט ווערן, אַז אימבערס בוך „אין יידישן לאַנד" איז דאָס ערשטע לידער־ביכל אויף יידיש, וואָס איז אויפגע־

קומען ווי אַ רעזולטאַט פון אַן אמתער פּאַלעסטינע־איבערלעבונג — און אימבער איז אין דעם פּאַל ווידער געווען אַ פּיאָנער און אַ פּאַרגייער פון די אויערבאַכס, ווייסנפּערס און די אַלע יידישן פּאָעטן, וואָס שאַפן איצט אין מדינת ישראל.

די צוויי ערשטע ביכער שמואל יעקב אימבערס האָבן געהאַט אייַן בשותפותדיקע טעמע: די ליבע. און ענלעך איז עס געווען מיט אימבערס דריטן בוך „אין יידישן לאַנד". אימבער באַזינגט דאָרט ארץ־ישראל ווי אַ פּאַרבענק־טער געליבטער באַזינגט זיין כלה. אויך דאָס בוך איז געווען אין דער אמתן אַ ליבעסלידער־בוך. און צו דער דאָזיקער קאַטעגאָריע געהערן אויך זיינע דריי לעצטע ווערק: „רויזנבלעטער" (1914), „וואַלד אויס וואַלד אייַן" (1920) און די פּאָעמע „וויקטאָריא", וואָס באַזינגט די ליבע פון האַמסונס ראָמאַן־העלד יאָהאַננעס.

דאָס שרייבן ליבעס־לידער האָט געמוזט זיין נאָענט צום האַרצן פון אַ ראָמאַנטיקער. נישט נאָר דערפאַר, ווייל דאָ איז מעגלעך געווען אינטענסיווער צו געשטאַלטיקן דעם ליריזם, נאָר פאַר אַלעמען דערפאַר, ווייל קיין שום פּאַרעם פון מענטשלעכן לעבן איז נישט אַזוי איכיש, אַזוי אָפּגעטיילט פונעם כלל, אַזוי איינגעצאַמט אין זיך, ווי די ערשטיש איבערלעבונג. און אימבער איז געווען אַ דורכויס איכישער פּאָעט, נישט געקוקט דערויף, וואָס ער האָט אויך געשריבן נאַציאָנאַלע לידער. דעם איכישן פּראָגראַם האָט ער אויך אויסגעדריקט קלאָר אין זיינע „רויזנבלעטער":

איך זינג אייך פון מיר אַזוי פיל
און כ'וועל אייך נאָך זינגען פיל מער.

די איכישקייט אין דער ליטעראַטור האָט אימבער דערפירט אַ סך ווייטער, ווי זיינע מיטצייטלער, וואָס האָבן זיך שווער געראַנגלט מיט יידישע פּראָבלעמען, וועלכע זענען אַרויפגעשוואומען אויף דער אויבערפלאַך נאָך דעם דורכ־פאַל פון דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע, פּראָבלעמען, וואָס האָבן באַקומען אַזאַ קלאָסישן אויסדרוק אין די לידער פון דוד אייַנהאָרן און אין געוויסע לידער פון י. י. שוואַרץ און מ. ל. האַלפּערן.

פּאַרשטייט זיך: אויך אימבער איז געווען אַ קינד פון זיין צייט, אויך ער האָט איר געצאָלט צינדזן, ווען ער האָט זיך אויף אינהאַרנישן שטייגער באַ־גייסטערט פאַר דער שיינקייט פון דער אַלטער יידישקייט (אין ליד „שבת"):

געאַכפּערט און געלויבט זענען די שעהען,
ווען קינדיש וועלט דאָס אויג פון מקובלים,
ווען שטאָט דעם קלאַנג פון בלאַנקע זילבער־שקלים,
שוימט ס'רוישן פון פּרוכת־זייד דעם בלאָען —

אָבער דאָס זענען געווען גאָר, גאָר זעלטענע פאַלן. דער ציוניזם האָט אים געהאַלטן ווייט פון דער גלות־יידישקייט און דאָס יידישע לאַנד מיט דער נייער שומרים־יוגנט האָט אים פּאַרשטעלט די אויגן פאר דעם „פּרוכת־זייד דעם בלאָען". זיין איכישקייט אָבער האָט אים שוין פּאַרשטעלט — אַלץ. די

נאטור האט ער קיינמאל נישט געזען; דער וואלד באוויזט זיך צוויי מאל אין טיטל פון זיין (לעצטן) לידערבוך, אבער אין די לידער פילט מען אים קיינמאל נישט. וואו ער רעדט וועגן אים, טוט ער דאס צוליב אלעגארישקייט:

עס וויינען די ביימער
מיט פראסטיקע טרערן
און שעפטשען מחילה דער זון און דער ערד —
מחילות דער זון
פאר איר פאלשקייט אים (!) ווינטער,
מחילות דער ערד פאר דעם זאפט, וואס זי נערט.

ער פלעגט זיך אויך טיילמאל (וואס איז געווען דעמאלט אין דער מאדע) איבערווינקען מיטן „מאנד", וואס האט אבער פאר אים נישט אראפגעלויכטן פונעם הימל, נאר ארויסגעדייטשמערט פון מאריס ראזענפעלדס „געדיכטע":

גאט האט דעם מאנד (!) געגעבן
צו (!) די שטערן פאר א הירט (!).

דאס אינציקע, וואס אימבער פלעגט נאך פון צייט צו צייט זען, איז געווען זיין מאמע און איר האט ער אויך געשענקט איינס פון זיינע בעסערע לידער:

דיין מוטער איז א שטילע טויב,
דיין מוטערס טרערן קלויב זיי, קלויב.

דיין מוטער איז א קינד, ווי דו —
דו ביסט איר אומרו און איר רו.

זי איז דיין אומרו און דיין רו —
וען דו טראכסט פון איר, מאך די אויגן צו.

(געשריבן 1908)

און חוץ דעם האט ער שוין גארנישט נישט געזען — נאר זיך און — די ליבע. צי ער איז געגאנגען „רעכטס און לינקס פון וועג" צי „וואלד איין וואלד אויס", האבן אים תמיד געפירט „די שטעגן־וועגן דער ליב אקעגן" צו דעם לאנד, וואו ס'וואוינט „די פרינצעסין טויבנהארץ". און אט דער דאזיקער „פרינצעסין" האט זיך אימבער פארשקלאפט אין מער ווי דריי הונדערט לידער, און באזונגען זי אין א פסעודא־באנאלן אופן א פופצן יאר פון זיי לעבן.

וועגן איר האט ער געשעפטשעט:

מיין ליבסטע די ליליע,
מיין ליבסטע די רויז

און זיך באגאסן מיט א „ים מיט טרערן", כדי ווידער צו האבן א מעגלעכקייט צו רופן:

דו שטילע, וויסע, ווייטע רויז!
דו רויז פול זיסקייט און פול דופט!

און אַזוי ווי עס האָט נישט געפאַסט פאַר אַ גאַליצישן אינטעליגענט צו פירן אַ ליבע אויפן פשוטן זשאַרגאָן און יהואָש האָט שוין לאַנג געטענהט —

אַ ליבעס ליד אויף זשאַרגאָן ?
דאָס קלינגט ווי אַ פראָסטער לצנות,

האָט אימבער אין זיינע ליבעסלידער געדייטשמערט אַזוי, ווי ער וואָלט געבוירן געוואָרן נישט אין סאסעוו, נאָר אין בערלין... און אַרומגעגאַנגען איז ער אַרום דער „פרינצעסין טויבנהאַרץ" שטענדיק מיט אַ „לייכנבלאַס געזיכט", בשעת זי אַליין איז געווען „מיט זיסן דופט אומגעבן". צום גליק האָט ער זיך דערביי נישט פאַרגעסן אונטערצולערנען דייטש, אַנישט וואָלט ער נישט געווען בכוח אַנצושרייבן אַזעלכע שורות:

ס'העגגען אויף דאַרט האָפנונגס צייכן
די, וואָס זענען ליב געבלייבט —
און דאָ אונטן ליגן לייכן
האַלב־באַרוט און מערגרונד פייכט.

דער דייטשמעריזם איז געקומען צו אימבערן נישט נאָר פון דער עלטערער יידישער פאָעזיע (מאָריס ראָזנפעלד א"א) נאָר מסתמא אויך פון זיין אינטענסיוון באַשעפטיקן זיך מיט היינען (וועמען ער האָט — זייער שלעכט — איבערגעזעצט אויף יידיש) און וועמען ער האָט אין זיין שפעטערדיקן שאַפן נאָכגעמאַכט אויף שריט און טריט. דאָ איז נישט קיין אומגליק, וואָס דאָ און דאָרט געפינט זיך אַ פערז, וואָס איז געפורעמט לויט היינען, ווי

דו האַרטע, דו צאַרטע, דו שטילע,

וואָס גייט לויטן נוסח.

Du Eine, Du Feine, Du Kleine

דאָס אומגליק איז, וואָס כמעט אַלע לידער פון זיינע צוויי לעצטע ביכער לייענען זיך ווי פאַראַפראַזן פון היינעס „בוך דער לידער" און אָפטער אפילו ווי פשוטע פאַראָדיעס.

אָבער דער „היינעאיזם" אַליין וואָלט נישט געווען אַזאָ אומגליק, ווי דער דייטשמעריזם, וואָס האָט זיך אַריינגעפרעסן ווי אַ ראַק אין זיינע לידער. דאָס קען מען זען צום בעסטן אין יענע לידער, וואָס זענען פריי פון דייטשמעריזם; און פון זיי קען מען זען, אַז אימבער איז געווען, נישט געקוקט אויף אַלע זיינע חסרונות, אַן אמתער פּאָעט:

צווישן בלומען האָב איך געליטן,
צווישן דערנער האָב איך געלאַכט;
צווישן זאַנגען האָב איך געטראַכט,
צו וועלן ווי זיי געשניטן.

צווישן לידער בין איך אַנטשלאָפן;
אַ גאָט, אַ גאָט, אַ גאָט —
צווישן כבוד בענק איך נאָך שפאָט,
וואָס האָט דיינע בעסטע געטראָפן.

ווען מע לייענט אַזעלכע שיינע, שפראַכיק־אויסגעמייסטערטע לידער, קען מען אימבערן גלייבן, אַז

...דאָס וואָרט איז אַ מערדער —
עס קומט צום האַרץ מיט אַ מעסער אין האַנט.

זיין וואָרט אָבער איז, צום באַדויערן, מערסטנס געקומען נישט מיט אַ מעסער אין האַנט, נאָר מיט פאַפּירענע בלומען, צעקאַליעטשעטע און פאַרהויקערט און פאַרוואַנדלט זיין שאָפן אין אַ „שמאַטענדע, גליענדע, זאַמדיקע וויסטע". און ס׳ארא לאַנגווייל טראָגט זיך פון דער דאָזיקער „שמאַטענדער וויסטע"! אָבער אין דעם איז שוין נישט געווען שולדיק נישט היינע און נישט בלויז די דייטשמעריש פסעוודאָ־שפראַך, נאָר אימבערס אַרבעטס־מעטאָד, אויף וועלכן ס׳לוינט זיך אָפצושטעלן באַזונדער.

דער לאַנגווייל פון אימבערס לידער קומט נישט נאָר דערפון, וואָס זיי זענען כמעט אַלע געשריבן אין אַן ענלעכן ריטעם און סטראָפנבוי און דרייען זיך אַרום דער זעלביקער טעמע: די ליבע — און דאָס נישט אַרום דער ליבע אין אירע פאַרשיידענע פאַזן, נאָר שטענדיק אַרום דער זעלביקער פאַרווויינטער ליבע, נאָר פאַר אַלעמען דערפון, וואָס אימבער האָט, נישט פאַרמאָגנדיק קיין גרעסערע אויסדרוק־פעאיקייט, באַנוצט זיך מיט די זעלביקע מעטאָפאָרן און איבערגעחזרט זיי צענדלינגער מאָל מיט אַן עקשנות, וואָס איז ממש צו באַוואונדערן.

לאָמיר נעמען למשל אַזאַ מעטאָפאָר, ווי „טרער". אימבער איז געווען אַ פאַרווויינטער, אומגליקלעכער פאָעט און ס׳וואָלט דערפאַר געווען פאַרשטענדלעך, ווען ער וואָלט אָפּגעירט מיט „טרערן", בפרט, ווען ער האָט געהאַלטן, אַז

ס׳זענען אַל די טרערן
דעם צויבערגאַרטנס טויענפאַל,
פון וועלכן ס׳לאָזט זיך הערן
מיין האַרץ, די זיסע נאַכטיגאַל —

אָבער וויפיל איז דער שיער צו באַנוצן זיך אייביק מיט דעם זעלביקן טרערן־מעטאָפאָר? ביי אימבערן האָט דאָס קיין שיער און קיין שאַץ נישט געהאָט:

מיט אויגן טיף און טרערן־קלאָר
(וואָלד אוי וואָלד איין ד׳ 7)

פערל יעדע טרער פאַר מיר
(דאָרט ד׳ 8)

און וויפיל כ׳זאָל קלערן צו האַלטן די טרערן
(ד׳ 11)

און קאָן מיך אַן דיר ניט דערמאָנען אַן טרערן
(ד׳ 15)

און אוי, וואו זענען טרערן, וואָס איך האָב ניט פאַרגאָסן?
(ד׳ 17)

נאָך אַזאַ טרערן־אַנטאָלאָגיע (צו וועלכער ס׳געהערט אויך דער געוויין־מעטאַ־פאָר, וועלכע איך היפּער דאָ איבער) קלעפּט זיך צו דעם טרוים־ (אָדער חלום־) מעטאַפאָר מיט אַ פאַרעקשנטער אָפּטקייט.

וועז עמעצער איז נישט קיין ספּעציעלער קעגנער פון לידער, געשריבענע אין פּאָלקסטאָן, וועט ער מסתמא נישט לייקענען, אַז ס׳איז פאַראַנען אַן אמתער חן אין אַזאַ לידל, ווי:

דריי יאָר האָב איך געוואַרט
נאַכט־בעכטלעך פאַר איר טיר,
דריי יאָר האָט זי געלאַכט
און ניט געקוקט אויף מיר;
איין יאָר האָב איך פאַרבראַכט
אויף הונדערט מייל פון איר —
דאָס יאָר האָט אויפגעמאַכט
איר הערצעלע פאַר מיר.

אָבער ש. י. אימבער האָט זיך מיט דעם נישט באַגנוגנט. אַזוי ווי ער האָט איינמאָל באַנוצט אַ ציפער־מעטאַפאָר, האָט ער זי שוין נישט מער אָפּגעלאָזן:

איך האָב געטראַכט זעקס יאָר, צי אַכט
(ז׳ 7)

איצט וועלן גיין אַכט יאָר צי צען
(ז׳ 7)

אַכצן, צי צוואַנציק יאָרן נאָך...
(ז׳ 8)

און וואַרט און וואַרט נאָך אַ יאָר צוויי
(ז׳ 13)

ז׳האָט קיינמאָל ניט געהערט צום קרייז פון יענע מיידלעך,
וואָס גייען אויף דער גאַס צו צוויי, צו דריי, צו פיר
(ז׳ 41)

אין איין ליד חשבונט אימבער אַזוי:

ביי צוועלף און ביי צוואנציק יאָר
די זעלבע גלאַט פאַרקעמטע האָר

און צו דעם גיט ער צו:

פון צוועלף יאָר ביז צוואנציק יאָר
דער זעלבער גאָט־גלאַנץ אויף די האָר

און פירט אַרויס אַזאַ סך הכל:

פון צוועלף יאָר ביז צוואנציק יאָר
און פון דעם יאָר ביז הונדערט יאָר
מיין ליבע וואַרט און וואַרט.

און דאָס איז ערשט אַ קליין ברעקל פון די ציפער־פאַרגלייכן, מיט וועל־כע אימבער האָט אָנגעפילט זיינע לידער!

דאָס זעלביקע איז אויך געשען מיט אַזעלכע מעטאַפאָרן ווי „קינד" (צו וועלכן ס׳ווערט פאַרגליכן די געליבטע און וואָס גראָמט זיך רק מיט „זינד" אָדער, זעלטענער, „ווינט") און מיט אַזעלכע פאַרגלייכן, ווי „גליק", שוין אָפגעריבן פון האַרץ (מיטן שטענדיקן גראָמפאָרל שמאַרץ אָדער שוואַרץ), וואָס באַווייזט זיך פופציק מאָל אין אַ לידערבוך, וואָס האָלט אינ־גאַנצן 44 לידער. נישט קיין אַנדער מזל האָבן געהאַט די אדיעקטיוון און די אַדווערבן: דאָ הערשט אומעטום „זיס" מיט דיקטאַטאָרישער האַרטקייט: „דער טויט איז זיס אין דיינע הענט", „איך וואָש דיר ריין די זיסע הענט", „דו ביסט מיין ביטערע און זיסע אייביקייט", „מיין זיסטעס (!) פאַרלאַנגען ביסטו און נאָר דו", און אַזוי ווייטער אָן אָפשטעל און אָן רחמנות...

אַז אַזאַ איבערחזרונג פון איינעם און דעם זעלביקן מעטאָפאָר האָט געמוזט דערפירן צו דעם, אַז די לידער זאָלן פאַרלירן יענעם קינסטלערישן כוח, וואָס קומט פון איבערראַשנדיקער אייגנאָליקייט, אָן וועלכער דאָס קינסטלערישע שאָפן וואָלט נישט געהאַט קיין טיפערן זין.

דער אויפבלי פון דער יידישער ליריק אין אַמעריקע אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און די באַניאונג פון דער יידישער פאָעזיע אין איראָפע אין די ערשטע יאָרן נאָך דער מלחמה האָבן אַזוי איבערגעאַנדערשט די פסיכיק פונעם לייענער, אַז אימבערס האַרץ־שמאַרץ־פאָעזיע האָט נישט מער געקענט טאָלערירט ווערן.

ווי אָן אויסדרוק פון די אַנטי־אימבעריש שטימונגען, וואָס האָבן זיך געשאָפן אין דער יידישער געשיכטע נאָך דער (ערשטער) וועלט־מלחמה, דאַרף פאַרצייכנט ווערן ש. ניגערס שארפער, כמעט אַנרחמנותדיקער, אַטאַק אויפן פאָעט פון „אך און אָך" (1921). אין דעם זעלביקן יאָר האָט א. צ. גריב־בערג, דער עקספּאָנענט פון דער יידישער עקספּרעסיאָניסטישער פאָעזיע אין גאַליציע, געחוזקט אין זיין פאָעמע „מעפיסטאָ" פון דער האַרץ־שמאַרץ־פאָעזיע, האָבנדיק מסתמא אימבערן אין זינען:

ס׳נודעט, ס׳נודעט: לידער־וואָסער, סענטימענטן־לאַקריץ...
גראָמען־שטראָמען: ליב און טריב, און האַרץ מיט שמאַרץ און כ׳וייס וואָס!
מיידל־קליידל, מלאך־גלח, זינד און בליגד און גאָס־הינט — — —

און בער שנאפּער, אַ פאַרטרעטער פונעם סאָמען יינגסטן דור יידישע פאָעטן אין גאַליציע, האָט געהאַט דעם דרייסט, אויף אַ גאַנץ צינישן אופן אָנצורופן אימבערן ביים נאָמען:

און וויַ זינגט דאָרט ערגעץ אימבער „דער יידישער הייגע",
וואָס אָחוץ מיר אפשר (?) לייענט אים היינט קיינער,
סיידן אַ מיידל אַן אַלטס און אויך שוין דאָס ניט אַפילו —

(מעשה און ליד, 1934)

ש. י. אימבער האָט געמוזט איינזען, אַז די רעאַקציע איז געווען אַ באַרעכטיקטע און אין זיינע לעצטע לידער (וועגן וועלכע ס׳ווערט אונדז נאָך

אויסקומען צו רעדן) האָט ער זיך אין גאַנצן באַפּרייט פון זיין פרינצעסין־טויבנהאַרץ־פאָעזיע.

פון זיינע דייטשמעריזמען האָט ער זיך געזומען ביסלעכווייז באַפרייען שוין פריער. אינעם בוך „וואַלד אויס וואַלד איין" טרעפן מיר זיי אין אַ סך אַ קלענערער מאָס, ווי אין „אסתרקע" אָדער אין די „רויזנבלעטער". שטאַרק באַגרענעצט איז אויך די דייטשמערישע פסעוודאָ־שפּראַך אין זיין פּאָעמע „וויקטאָריאָ".

די דאָזיקע פּאָעמע איז — ווי דער שרייבער פון די שורות דערמאָנט זיך — אויפגענומען געוואָרן מיט אַ סימפּאָטיע פונעם לייענער, וויבאַל מיט איר האָט אימבער אַריינגעבראַכט אַ געוויסע אָנטשפּאָנונג אין זיין צעלידלט־קייט. דער מער צייטיקער לייענער אָבער איז נישט געווען באַזונדערס צופרידן מיט דעם ווערק, וואָס איז נישט געווען גאָרנישט מער, ווי אַן אויבנאויפיקע גראַם־פּאַראַפראָזע פון האַמסונס אַ ראַמאַן. אימבער איז געגאַנגען טריט נאָך טריט נאָך האַמסונען און זייַנע וויכיע, מוזיקאַלישע פּראָזע פּאַרוואַנדלט אין אַ קלינגענדיקן אַכטפוסיקן טראָכיי. די פיינע פּסיכאָלאָגישע גריבלענישן פונעם מחבר פון „הונגער" האָט ער אינגאַנצן געלאָזן אָן אַ זייט און אַרויסגענומען בלויז די פּאַבולע, וואָס אָן דער פּסיכאָלאָגישער האַמסונישער פּאַרטיפונג איז זי נישט באַזונדערס אינטערעסאַנט. איבעריקנס האָט די פּאָעמע נאָך אַמאָל באַשטעטיקט, אַז אימבער איז נישט קיין עפּיקער. ער האָט פּאַרמאָגט צו וויניק דערציילערישע פאַנטאַזיע, צו וויניק חוש פאַר האַנדלונג, און אָן דעם איז נישט מעגלעך צו שאַפן אַ דערציילערישע פּאָעמע. וואו ער האָט געהאָט פאַר זיך שוין אַ פּאַרטיקע פּאַבולע (ווי אין „אסתרקע" אָדער „וויקטאָריא") האָט ער זיך נאָך געקענט יאַקאָש אָן עצה געבן; וואו ער האָט זיך אָבער געמוזט שטעלן אויף די אייגענע פיס — האָבן אים די כוחות אָפּגעלאָזן. זיין פּאָעמע „בנימין און טייבעלע", וואָס האָט געזאָלט זיין, ווי מע זעט דאָס פונעם העקסאמעטער־ענלעכן פערז און איר טיטל, אַ מין יידישער „הערמאָן און דאָראָטעא", איז געבליבן אומפּאַרענדיקט און מער ווי איין קאַפּיטל („גאָט פון אברהם") האָט אימבער נישט אָנגעשריבן. נאָך דעם דאָזיקן נישט אויס־געפירטן פּלאָן האָט זיך אימבער נישט מער געזאָלט אומקעלדן צו דער עפּישער פּאָרעם.

פון אונטער דער גרויסער און שווערער מאַסע האַרץ־ און טרער־לידער, וואָס פילן אויס דעם באַנד „רויזנבלעטער" שטראָלט אַרויס אַ ליד, אין וועלכן אימבער האָט אויסגעזונגען אויף אַן אייגנאַרטיקן אופן די אינזאַמקייט און אָנטוואָרצלטקייט פון אַ יחידישן פּאָעט:

עס זענען נאָך ימען געבליבן,
כ׳זאָל צייכענען מיין וועג אויף זיי,
עס זענען נאָך וויסטן געבליבן,
כ׳זאָל קילן אין זיי מיין וויי.
עס זענען נאָך פעלדזן פאַרבליבן,
כ׳זאָל זינגען פאַר זיי מיין ליד —
עס איז נאָך מיין גאַנצער וועג פאַרבליבן,
מיין גרויסער וועג פאַרבליט.

וועג מע פֿאַרגלייכט דאָס ליד מיט דעם, פֿריער פון אונדז ציטירטן, ליד „צווישן רויזן האָב איך געליטן", געפֿינט מען אין זיי צוויי בשותפותדיקע שטריכן:

1. ביידע לידער פֿאַלן אין גאַנצען אַרויס פונעם אימבער־שאבלאָן. ביידע זענען אין גאַנצן פֿריי פון היינעם (צי פון אַן אַנדערנס) השפּעה און ביידע זענען, וואָס איז ביי אימבערן אַ זעלטענקייט, אין גאַנצען פֿריי פונעם ליבע־מאָטיוו.

2. דער צווייטער בשותפותדיקער שטריך איז די ענלעכקייט פון קינסט־לערישן מעטאָד: ביידע באַנוצן דעם מעטאַפֿאָר אין דער פֿאָרעם פון אַן אַנטי־טעז. אינעם ערשטן ליד דערציילט אונדז דער פּאָעט, אַז צווישן רויזן האָט ער גלילטן און צווישן דערנער האָט ער גלאָכט און אין צווייטן, אַז ער וועט קילן זיין וויי אין אַ מדבר און זינגען זיין ליד פֿאַר די פעלדזן.

דאָס באַנוצן זיך מיט אַן אַנטיטעז אין פֿאָעזיע איז אַ שווערער, וויייל געפֿערלעכער ענין. דער אַנטיטעז איז געבויט אויף לאָגיק, אויף שכלדיקייט, פֿאַרטראָגט ער זיך נישט מיטן סאַמע עיקר פון אַ לירישן ליד, וואו דער עמאָציאָנעלער און איראַציאָנעלער עלעמענט שפּילט דאָ אַזאַ גרויסע ראָלע. נישט איין שיין ליד איז שוין אָפּגעטויט געוואָרן פון דעם אַנטיטעז־מעטאָפֿאָר. אָבער אימבערן איז גראָד אין ביידע פֿאַלן אויסגעצייכנט געראָטן צו באַנוצן זיך מיט אים (דעם אַנטיטעז) און גראָד מיט זיין הילף געשאַפֿן צוויי לידער, שיינע ביז גאָר.

אויבנאויפיק געקוקט, קען זיך אויסדאַכטן, אַז דאָס זענען צוויי צופֿעליקע לידער אין אימבערס שאָפֿן. אָבער אַזאַ אויספֿיר וואָלט געווען אומריכטיק. וויייל דער אמת איז, אַז אימבער האָט זיך אין זיינע לעצטע יאָרן באַנוצט (באַוואוסטזיניק צי נישט?) כמעט אויסשליסלעך מעט דעם דאָזיקן אַנטיטעז־מעטאָד און אַזוי אָרום געשאַפֿן די שענסטע לידער פון זיין לעבן, לידער, וואָס זענען אָרעם אין צאָל, אָבער רייך אין קינסטלעריש־דערגרייכונג.

וויפיל שיינקייט איז דאָ, למשל, אין אַזאַ סטראָף, וואָס איז ווידער געבויט מיט אָט דעם אויבן דערמאָנטן אַנטיטעז־מעטאָד:

אינמיטן טאָג חלומות, אינמיטן נאַכט שפּאַצירן,
אַ לעבן אַן אַ חשבון, כאָטש אַלץ אינאיינעם שטימט —
איך בין נאָך אַלץ דערזעלבער: דורך פינצטער און דורך טירן
קומט ליבע אויף צו בלייבן, קומט רשעות און צעשווימט.

נישט געקוקט אויף זייער אַנטיטעטישקייט, וואָס חזרט זיך איבער פון ליד צו ליד, מאַכן די לידער אַ פיינעם און פֿרישן אייַנדרוק. וואָרעם הגם דער מעטאָד איז דערזעלביקער, איז אָבער דער קאָנקרעטער אָנוועג, דער קאָנקרעטער מעטאָפֿאָר אין יעדן פאַל אַ נייער און אַנדערער און אַן אייגנאַרטיקער.

ערשט אין די לידער פון זיינע לעצטע יאָרן האָט זיך אימבער באַפֿרייט פון פאַלשע פֿאָעטיזירונגען (צו וועלכע מע דאַרף אויך צורעכענען די דייטש־

מערישקייט, מיט וועלכער אימבער האָט זיך באַנוצט צוליב „שאַנקייט") און ער האָט פאַרשטאַנען, אַז

דאָס גראָז איז שענער פון אַלע בלומען

און ער האָט אַרויסגעוואָרפן אַלע פאַפירענע רויזנבלעטער פון זיין גאָרטן. ערשט אין די לעצטע יאָרן האָט ער דערקענט, אַז

די טרער איז טיפער פון אַלע ימען

און מע דאַרף נישט אָנשרייבן הונדערטער טרערן־לידער, כדי צו דערגרייכן די טיפקייט פון איין טרער. איין פערז, איין שורה, אַן אייגענע, אַן אויס־געבלוטיקטע איז דאָ גענוג, און אָט די אייגע שורה באַווירקט און באַצווינגט, וועָן הונדערטער טרערן־לידער לאָזן איבער דעם לייענער גלייכגילטיק און קאַלט.

פון אָט דעם מין אַנטיטעזן־לידער האָט אימבער אָנגעשריבן אַ רעלאַטיוו גענוג גרויסע צאָל, אַז מיר זאָלן זען און איינזען, אַז דאָס זענען נישט קיין צופאַל־לידער, נאָר טאַקע עכט־אימבעריש, טאַקע זייגע אור־אייגענע לידער.

הפנים, אַז וועָן אימבער האָט זיך באַפרייט פון דער בפירוש שעדלעכער היינע־השפּעה, וועָן ער האָט אַראָפגעוואָרפן פון זיך דעם דאָזיקן עול און זיך פאַרהאָרכט אין זיין אייגענער נשמה, האָט ער אַרויסגעכישופט לידער אייגנאַרטיקע און שיינע ביז גאָר.

און וויפיל מילדקייט, וויפיל גוטסקייט שמייכלט אַרויס פון די דאָזיקע לידער! דאָס איז יענע מילדקייט, וואָס קומט פון דער עלטער, פון דער אָפּגע־קלערטער, האַרבסטיק־צייטיקער עלטער, וואָס גלעט אויס אַלע קנייטשן פון לעבן אין מילדן שיין פון זון־פאַרגיי און פאַרטראַכט זיך טיף איבערן לעבן, וואָס נייגט שוין צו יענעם טונקעלן און אייביקן סוד, וואָס גלייכט אויס אַלע סתירות און — אַלע אַנטיטעזן:

מיין חלום בליט אויף אַלע פלויטן,
וואו וויל דע רויזן רויטלעָן זיך;
דער גרויער שטויב פון שוערע גויטן
ליגט גרינג אויף מיינע וואַנדער־שיך.

די שטילקייט מאַכט פאַר מיר אַ וואַרע,
מיט טויזנט לידער קלינגט מיין סוד —
מיין זון איז הינטער יעדער כמאַרע,
אויס יעדן דאָרן רעדט מיין גאָט.

און איבער אַלדעם האָט גענומען שוועבן אַ טיפע רעליגיעזיטעט, פון וועלכער אימבער האָט זיך שטענדיק געהאַלטן וויַיט, אָבער מיט וועלכער ער האָט (אָ, אַנטיטעז!) געזאָלט אָפּשליסן זיין דיכטערישע טעטיקייט:

זאָגט מיר דער וואַלד שוין גאָרנישט?
זאָגט מיר דער וואַלד נישט מער,
וואָס ער פלעגט זינגען און זאָגן
מיין האַרצנס יונגען באַגער?

זאָגט מיר די וויט שוין גאָרנישט,
דער כישוף פון הימלס ראַנד —
לעז איך שוין נישט אין די שטערן
די שריפט פון גאָטס הייליקער האַנט?

בין איך דען שוין אַזוי נאָענט,
גאָט, צו דיין לויטערער רו —
אַז כ׳זע שוין נישט מער דיינע וואונדער,
וויל כ׳בין שוין אין זיי, וויי דו —

מיט אַזוינע לידער וועט אימבער בלייבן אין דער ליטעראַטור. די מערסטע לידער זיינע וועלן פאַרגעסן ווערן, די רויזנבלעטער וועלן פאַרוויאַנען; פון „אסתרקען" וועלן אפשר בלייבן עטלעכע קאַפּיטלעך און אפשר בלויז דער טיטל. אָבער — די טרער וועט אייביק זיין טיפער פון אַלע ימען און דאָס גראָז וועט אייביק זיין שענער פון אַלע בלומען. און זיי וועלן בלייבן. און מיט זיי די לידער, אימבערס לידער, וואָס זענען געבוירן געוואָרן פון אָט דער טיפער דערקענטעניש. און אין זיי וועט ער זיך אייגריצן אין האַרץ און זכרון פון די קומענדיקע דורות.

מלך כמעלניצקי

[1946—1885]

אינאיינעם מיט אימבערן טרעט אויף מלך כמעלניצקי, וואָס האָט — אין יאָר 1904 — אָנגעהויבן צו פאַרעפנטלעכן זיינע אַרבעטן אויף יידיש (לידער און אַרטיקלען אין לעמבערגער „טאָגבלאַט"). די מאָדערנע יידישע ליטעראַטור אין גאַליציע, וואו כמעלניצקי האָט דעמאָלט געוואוינט — אָנגעקומען איז ער אַהין אין יאָר 1898 — נאָך געווען, ווי מיר האָבן שוין דאָס אָנגעמערקט, אין די וויקעלעך. אמת, נישט אַ סך אַנדערש האָט עס אויסגעזען דעמאָלט אין רוסלאַנד און אַמעריקע. דער דור פון דוד אייגהאָרן און מאַני לייב, דער דור, וואָס האָט געזאָלט אין גאַנצן איבעראַנערשן — און פאַרייניגערן — דאָס פּנים פון דער יידישער וואָרטקונסט, איז נאָך דעמאָלט נישט געווען אויף גאָטס (ליטעראַרישער) וועלט; אָבער די דעלמאַנטע צוויי צענטערן פון דער מאַדערנער יידישער קולטור האָבן שוין געהאָט מיטגעמאַכט אַ ליטעראַרישן רענעסאַנס און ס׳האָט זיך דאָרט מיט דער צייט געשאַפן אפילו אַ שטיקל ליטעראַרישע טראַדיציע: אַ פּראָלעטאַרישע, האַרב־רעאַליסטישע אין אַמעריקע און אַן עטנאָגראַפיש־רעאַליסטישע אין רוסלאַנד און פוילן... אַנדערש אָבער איז דאָס געווען אין גאַליציע: דאָרט האָט מען נאָך געלעבט מיט די לעצטע בראָקן פון וועלוול זבאַראַשער און בערל בראָדער. דער אויפבלי פון דער יידישער ליטעראַטור אין רוסלאַנד און אַמעריקע (שלום עליכם —

מאָריס ראָזענפעלד) האָט דאָ נישט געשלאָגן קיין טיפערע וואָרצלען. אין דער צייט, וועו די יידישע קיבוצים אין רוסלאַנד און אַמעריקע זענען געווען אָנגעוואַפּט מיט קינסטלערישער ענערגיע, האָט גאַליציע געקענט אָנווייזן אויף בלויז איין דיכטער: בירך שאפיר, וואָס האָט נאָך טיף, ביז איבער די אויערן, געשטעקט אין דער בדחנישער געפילס־וועלט און זיך שווער ערראָנגלט פאַר אַ נייער דיכטערישער פאָרעם.

דאָס וואָס גאַליציע האָט אין די ניינציקער יאָרן נישט פאַרמאָגט אפילו קיין איינציקן פּאָעט, וואָס וואָלט זיך געקענט פאַרמעסטן כאָטשבי מיט אַזאַ פּאָעט ווי באָושאָווער, וואָלט נאָך געווען אַ האַלבע צרה. ערגער איז געווען, וואָס אפילו שלום עליכם און פרץ זענען געווען וויניק באַקאַנט און מען האָט פון זיי געוואוסט נאָר אַדאַנק די איבערדרוקן אינעם „פּאָלקס־קאַלאַנדאַר" און פון זייערע פאַרעפנטלעכונגען אינעם קראָקאָווער „דער יוד" (1899—1902); זייערע ווערק אין בוכפאָרעם זענען נאָך אין דער צייט פון דער טשערנאָוויצער שפּראַך־קאָנפערענץ געווען אין גאַליציע אַ ראָריטעט. אין אַן אויסטערלישער מיספאַרהעלטעניש איז דעמאָלט געשטאַנען די יידיש־גאַליצישע ליטעראָור צו דער גאַליציש־פוילישער. נאָך דעם, ווי סטאַניסלאָוו פשיבישעווסקי האָט אַריבערגעטראָגן דעם אָרגאַן פון דער יונג־פוילישער ליטעראַטור „זשיציע" פון וואַרשע קיין קראָקע, האָט גאַליציע אָנגעהויבן צו שפּילן אַ וויכטיקע ראָלע אינעם פּוילישן קולטור־לעבן. וועו מיר האָבן נאָך געהאַלטן ביי זבאַראַזשערס אַלט־פרענקישע עפּיגאָנען, האָט דאָס פּוילישע גאַליציע שוין געקענט אָנווייזן אויף אַזעלכע דיכטער ווי קאַזימיעזש טעט־מאַיער, סטאַניסלאָוו וויספּיאַנסקי און לעאָפּאָלד סטאָף...

איז טאַקע קיין חידוש נישט, וואָס אפילו דער יידיש־נאַציאָנאַל־געשטימטער טייל פון דער גאַליציישער יוגנט האָט זיך ענטמען שאַרן אַרום דער פוי־לישער שפּראַך און ליטעראַטור און זיך באַגייסטערט פאַר פּשיבישעווסקיס נייראָמאַנטישן „מאָדערניזם", וואָס איז געקומען קיין פוילן „דירעקט פון מערב". די קענטעניש פון דער פּוילישער שפּראַך צווישן דער גאַליציש־יידישער יוגנט האָט זיך שטאַרק געהויבן. מיט אַ קורצער צייט צוריק האָבן נאָך די פּאָליאַקן און די יידישע אַסימילאַנטן געקענט פּראָטעסטירן קעגן דעם צרהדיקן פּויליש, אין וועלכן בירך שאפיר האָט געשריבן אַ טייל פון זיינע לידער, די שפּראַך אָבער פון די צוויי יידן־פּאָעטן יאָן ניעמיאַראַ און אכמע, וואָס האָבן כמעט אייניצייטיק (אין יאָר 1902) דעביוטירט אין דער פּוילישער ליטעראָטור, איז שוין געווען אַ פּיינע ביז גאָר. יאָן ניעמיאַראַ איז אין אַ צייט אַרום באַקאַנט געוואָרן אין דער יידישער ליטעראַטור אונטער זיין אמן נאָמען ש. י. אימבער און אכמע — איז מלך כמעלניצקי, צו וועלכן מיר וועגדן זיך אין דעם קאַפּיטל.

אין דער פּוילישער ליטעראַטור האָט זיך כמעלניצקי נישט איינגע־בירגערט (אַ נקמה אויף אים!). דאָס בעסטע, וואָס ער האָט געשריבן אויף פּויליש זענען זיינע אויסגעצייכנטע איבערזעצונגען פון דער יידישער לירik, דער עיקר זיינע איבערדיכטונגען פון אברהם רייזען, דוד איינהאָרן און ח.

נ. ביאַליק, פון וועלכע נישט איין גאַליציישער יונגערמאַן (למשל מלך ראַוויטש) איז געוואָרן, אַז ס׳איז דאָ אַזוינס, ווי אַ מאָדערנע פּאָעזיע אויף יידיש.

וועג איך וועל נאָך צוגעבן, אַז כמעלניצקי שטאַמט פון אוקראַינע, פון וואַנען ער האָט מיטגענומען די קענטעניש פון דער רוסישער שפּראַך, און וועג איך וועל נאָך אָנווייזן דערויף, אַז ער האָט זיך (אין יאָר 1909) באַזעצט אין ווין, און אַזוי אַרום געקומען אין אַ לעבעדיקן קאָנטאַקט מיט דער דייטשער שפּראַך און ליטעראַטור — עס האָבן דעמאָלט געהערשט דאָרט די וואָרט־אַריסטאָקראַטן רילקע, האָפמאַנסטאַל און שאוקאַל — וועט מען זיך פילווייניקער קענען מאַכן אַ בילד פון יענער גייסטיקער אַטמאָספער, אין וועלכער ס׳איז כמעלניצקין אויסגעקומען צו פורעמען זיין דיכטערישע — און מענטשלעכע — פּיזיאָנאָמיע.

מלך כמעלניצקי קומט פון דער נייַ־ראָמאַנטיק. אַלע זיינע לידער, אפילו די, אין וועלכע ער דערנענטערט זיך — אגב אַביסל אומזיכער און שעמעווידיק — צום עקספּרעסיאָניזם, זענען פּאַרוואָרצלט אין דעם באָדן, פון וועלכן ס׳וואַקסן אַרויס דוד אינהאָרן און מאַני לייב.

אַ טיפּישער דעקאָדענט, פול מיט דער מידער האָפענונגסלאָזיקייט פון „פּען דע סיעקל״, פּאַרשפּאַרט ער זיך אין די פּיר וועלט פון אייגענעם איך און רעאַגירט גאָר זעלטן אויף די געשעענישן פון דער דרויסנדיקער וועלט. און אָט די דאָזיקע רעאַקציע אָטעמט שטענדיק מיט טרויער און שטילער רעזיגנאַציע פון „נישט סע לאָכט מיין פרייד און נישט סע קוועלט מיין האָס״. פון אָזא נעגאַטיוער באַציאונג צום טומלענדיקן אָרום ראָטעוועט ער זיך אַרויס אין דער נאָכט אַריין, אין דער נאָכט, וואָס פאַרווישט אַלע קאָנטורן פון דער וואָר, לייזט אויס דעם מענטשן פון זיינע געזעלשאַפטלעכע חובות און גיט אים די מעגלעכקייט צו לעבן — מיט זיך אַליין. די נאָכטלידער געהערן אויך צו די שענסטע אין כמעלניצקיס שאַפן:

כ׳וואָלט איצט געוואָלט ווי די נאָכט אומעטום שטייַען וואָכט
זיין נאָר די רו און די שטילקייט, זיין נאָר די טרייסט פון דער נאָכט.
שפּשטשענדיק טרייסטיקע ווערטער, זיצן בייַם בעט פון אַ קראַנקן.
קילן די שלייף די צעהיצטע, וואו ס׳עגבערן סומנע געדאַנקען.

שטום, מיט געפאַנגענע מענטשן אויפּברעכן שלעסער געהיים,
מידע, געפאַלענע פרויען פריינדלעך באַגלייטן אַהיים.
זעלבסטמערדער רופן ביים נאָמען, דרוקן זיי קרעפּטיק די האָנט
און זיי דערציילן פון גליק, פון אַ ווייַטן, גאָנץ אַנדערן לאַנד.

מיט אַ מיד־גליקלעכער מוטער נייגן זיך איבער אַ וויג
און מיט א חברה גנבים שושקען זיך אונטער אַ בריק.

ווי יעדער ראָמאַנטיקער, קאָמפּענסירט אויך כמעלניצקי דעם נישט־גלויבן אין דער צוקונפט מיטן לעגענדאַריזירן די קינדער־יאָרן, וועלכע ער נעמט אָרום מיט אַן אַרעאָל פון לויטערער שייַנקייט, וועג מע דערמאָנט זיך נאָך, אַז כמעלניצקי האָט אין זיינע יונגע יאָרן געמוזט פאַרלאָזן זיין היים,

ווערט נאָך קלאָרער די בענקשאַפט־שטימונג נאָך דער קינדהייט, וואָס טראָגט זיך אַרום אין זיינע לידער און דאָס געפיל פון עפּעס פאַרלוירן געגאַנגענעם, וואָס אָטעמט כמעט פון יעדער שורה זיינער.

אין אָט די קינדהייט־לידער פאַרשווינדט כמעט אינגאַנצן כמעלניצקי דער דעקאַדענט און סקעפּטיקער און מיר זעען דעם אידיליקער, וואָס דערלויבט זיך אַ שמייכל צו געבן צום גליק, כאָטש „ס׳איז מאָדנע צו גיין אויף די וועגן פון גליק". דאָס זענען אויך די אייגנציקע לידער, וועלכע שמעקן מיט פעלדישער רחבות און זוניקער רו, וואָס דערמאָנט אין דער דאָרפישער פּשטות פון שעווטשענקאָ:

האָלב אין גרינס פאַרזונקען שטיבלעך וויסע שטיין
צווישן קאָרשנבוימער, פּאָסיקעס מיט האָניק.
וויט אין סאָד באַהאָלטן זינגען סאָלאָוויין,
אינם בלויען הימל קלינגט אַ זשאַוואָראָנק.

סטערטעס אויף די טויקן וואָקסן העכער, העכער,
ווי אַ שטאָט מיט סנאָפּעס. יעדער טונקלער שפּעכער
פול מיט געלער זערנע ביזקילע די דעכער.

דער געבראָכטער ציטאָט קען אויך דינען ווי אַ משל פאַר כמעלניצקיס נאַטור־ און לאַנדשאַפט־לידער, וואָס פאַרנעמען אַ גרויס אָרט אין זיין שאַפן. זיי זענען נישט שטענדיק ניי און אייגנאַרטיק — טיילמאָל שאָקירט אַ בלאָסער אויסדרוק — זיי זענען אָבער תמיד עכט — און פּלאַסטיש. דער ווייזועל־מאָלעריישער עלעמענט איז באַזונדערס כאַראַקטעריסטיש פאַר כמעל־ניצקיס אַרבעט־מעטאָד און דאָס צייכנט אויס זיינע לידער צום גוטן פון דער, אַביסל צו אַבסטראַקט געוואָרענער, יידישער לירik פון די לעצטע יאָרן.

ווי זיינע שטימונגען, איז אויך כמעלניצקיס שפּראַך אַ צאַרטע, אָ גוט אַריינגעוועבטע אין דער אָרגאַנישער גאַנצקייט פונעם ליד. זי איז שטיל און אייגנעהאַלטן און גיט קיינמאָל נישט מער, ווי זי דאַרף אין קאָנקרעטן פאַל געבן. כמעלניצקי האָט מיטן וואָרט קיינמאָל נישט זשאָנגלירט, ער האָט קיינמאָל נישט געשטרעבט דערצו, אָז דאָס וואָרט זאָל אַריבער־וואָקסן דעם תוכן פונעם ליד; ער איז, קורץ געזאָגט, קיינמאָל קיין ווירטואָז, קיין „ליטעראַט" נישט געווען. ער האָט אָבער פאָרט געלעבט אין אַ צייט, וועו מען האָט די שפּראַך געהאַלטן פאַר דער אייגציקער רעאַליטעט, מיט וועלכער ס׳האָט זיך „געלוינט" צו מאַכן שותפות — און פון דאָנען נעמט זיך זיין שטרעבן צו פורעמען די לידער אויך לויטן מוזיקאַלישן פּרינציפּ, וואָס איז זינט וועראלענס באַרימטער Art poetique געוואָרן דער עיקר שבעיקר פון דער אימפּרעסיאָניסטישער לירik. כמעלניצקיס ליד „אָ בייטאָג בין איך גלאַט" געהערט צו דעם שענסטן, וואָס מיר פאַרמאָגן פון דעם דאָזיקן מין, און איך נעם מיר דערפאַר דאָס רעכט צו ציטירן עס בשלימות:

אַ בייטאָג בין איך גלאַט, ווי אַ רואיקער טייך,
מיט אַ לויטערער טיף, מיט אַ גלאַנציקער פלאַך,
און איך שיין אין דער זון און איך גלאַנץ און איך לאַך.
פאַלט אַ שטיין וועט אויף מיר, צי אַן אומריינע זאַך,
גיט אַ ציטער נאָך קורץ מיין צעבראָכענע פלאַך
און איך וער ווידער גאַנץ און איך גלאַנץ און איך לאַך.

נאָר ביינאַכט וואַך איך אויף מיט אַ פיין, מיט אַ שרעק,
כ׳טו אַ וואַרף זיך צום ברעג און געפין נישט קיין ברעג,
איך פיל ווי אַ וואונד יעדן שטיין אויף מיין גרונט,
יעדע אומריינע זאַך שווימט אַרויס אויף מיין פלאַך,
אויף מיין אומרו־צעבראָכענער פלאַך.

די לידער, אויף וועלכע איך האָב זיך ערשט וואָס אָפגעשטעלט, האָט כמעלניצקי פאַרעפנטלעכט אין דער ערשטער זאַמלונג זיינער, וואָס איז אונטערן טיטל „אויף אַ שטילער סטעזשקע" אין יאָר 1921 אַרויס אין ווין.

דאָס דערשיינען פון אַ בוך מיט אַזאַ שטילן לעבנסריטעם האָט אין אַ צייט, וועו דער עקספרעסיאָניזם האָט באַרוישט דעם יידישן לייענער מיט מאַרקישעס כאַליאַסטערע־געשריי און מיט ראַוויטשעס נאַקעטער וואַלקן־קראַצער־ליריק, געמוזט זיין אין פסיכאָלאָגישן זין זייער אומאַקטועל (הגם אין לאָגישן זין איז אַ גוט ליד — אייביק אַקטועל) און די שטילע סטעזשקע איז אין גאַנצען פאַרזען געווארן פונעם יידישן לייענער.

נישט קיין בעסער מזל האָבן אויך געהאַט זיינע שפּעטערדיקע לידער...

זיי ווייזן שוין אַן אַנדער זייט פון כמעלניצקיס וועלט. זייער טעמע ברייטערט זיך אויס. צו דער נישט־פיל־סטרוניקער נאַכט־ און לאַנדשאַפט־ליריק קומט צו דער, ביי די ראַמאַנטיקער אַזוי באַליבטער, עקזאָטישער שטאָף („ארוואונטא", „צו אַ טויבן גאָט", „וועו איך וואָלט געווען אַ נאַרדפּאָל־פאַרשער" און „קיבאָנגאָ־גורו", וואָס איז בכלל אַ קאַבינעט־שטיק פון דער יידישער ליריק) און ס׳אַנטפלעקט זיך די פאַרקערטע זייט פון דער אידיליע: דער גראָטעסק.

דאָס אידילישע און גראָטעסקע זענען אויך די צוויי שטראָמען, וואָס האָבן זיך געראַנגלט אַ היפּשע צייט אין כמעלניצקיס לידער.

ער גייט נאָך איצט אָפט „צווישן פעלדער" און לויבט די

קלאָרקייט צייטיקע — באַרואיקט מילדע שיין
איבער לאַנדשאַפט הארבסטיקער און לויטערע פרימאַרגנס.
דורכזעבאַר איז אַלץ, נישטאָ מער קיין פאַרבאָרגנס".

כדי אין אַ קורצער צייט אַרום צו יאָמערן, אַז

פיין האָט פאַרבלענדט מיך און טויט־שרעק. ס׳נאַרט מיך מיין אייגענער רוף.
קול וויל איך הערן און וואַרט, נישט עכּאָ פון אייגענעם רוף.
דורכבערעכן וויל איך דעם גליווער, כ׳וויל פילן און זען און הערן:
גיב מיר אַ צייכן אויף וואָר, אַ בלוטיקע וואונד אויף מיין שטערן!

„רו און אומרו" איז טאַקע געווען דער רוישיקסטער טיטל, וואָס כמעלניצקי האָט צוגעקראָגן פאַר זיינע געזאַמלטע לידער, וואָס זענען אַרויס צוויי יאָר נאָך זיין טויט (1948).

אמבולטסטן איז די אומרו און דער גראָטעסק געקומען צום אויסדרוק אין דער פּאָעמע „דער קאַרליק" („צוקונפט", 1923, בוכפּאַרעם: 1937).

עס איז נישט גרינג צו פּאַרשטיין כמעלניצקיס „קאַרליק", ווען מע שטייט אַזוי וויים פון די אַנטפּלעקונגען פון פּסיכאָאַנאַליז, ווי דער מחבר פון די דאָזיקע שורות. אַ געניטער פּסיכאָלאָג וואָלט פון דער דיכטונג געקענט אַ סך, זייער אַ סך אַרויסלייענען, אפשר מער ווי כמעלניצקי אַליין וואָלט דאָס געוואונטשן...

איך וויל דאָ מאַכן בלויז עטלעכע באַמערקונגען, וואָס זאָלן פּאַרהיטן דעם לייענער פון דער פּאָעמע פון מאַכן פאַלשע אויספירן און זען אין איר אַן אַלעגאָריש ווערק מיט אַ — פּאָליטישער טענדענץ, ווי ס'האָט דאָס אונדז בשעתו געוואָלט איינשמועסן אַ יידישער קריטיקער.

ווי מיר דערמאָנען זיך, האָט כמעלניצקי אין זיינס אַ ליד אַמאָל געזאָגט, אַז „בייטאָג בין איך גלאָט, ווי אַ רואיקער טייך", נאָר בייגאַכט... „ביי נאַכט וואָך איך אויף מיט אַ פּיין, מיט אַ שרעק". און אויב כמעלניצקי האָט אין זיינע פּריערדיקע לידער געגעבן דאָס טאָגיקע אינעם מענטשן (אפילו וועגן דער נאַכט רעדט ער אַזוי, ווי מע רעדט וועגן איר — בייטאָג) האָט ער אין זיין פּאָעמע געגעבן דאָס נאַכטישע אינעם מענטשן, דאָס טונקעלע, מיט וועלכן מע באַהאַלט זיך אויס, און וואָס שווימט אַרויס אויף דער פלאַך פון אונדזער נשמה, ווען דער באַוואוסטזיין ציט זיך צוריק און אויף זיין אָרט קומט דער חלום און לאָזט פריי צעשפּילן זיך די סודות, וואָס דרעמלען בייטאָג, פאַרשפּאַרטע און פאַרהוילענע פאַר אונדז אַליין, אין די טונקעלע קאַמערן פונעם אונטערבאַוואוסטזיין.

אין דער פּאָעמע פירט אונדז דער דיכטער אַריין אין אַ מאָדנער, אויס־געשטאָרבענער וועלט, וואו ס'איז „טויט דער וויסער הימל, ליידיק, אָן אַ זון" און דער צייט־באַגריף ווערט אויסגעלאָשן — ווי אין חלום — פון אונדזער דענקען. אויפן פאָן פון דער טויטער לאַנדשאַפט באַווייזט זיך דער קאַרליק; ער האָקט אַראָפּ דעם העלד פון דער פּאָעמע דעם קאָפּ און באַפעלט אים מיט ברוטאַלן ציניזם:

— איצטער, קאָפּמענטש, טאַנץ!

דער קאָפּ איז אָפּגעהאַקט, דער באַוואוסטזיין איז טויט. און איצטער קען זיך הפקרדיק צעשפּילן דאָס שוידערלעכע שפּיל פונעם פריי געוואָרענעם אונטערבאַוואוסטזיין. דער קאַרליק פירט דעם „העלד" איבער אָן אויסגע־שטאָרבענער, ווי אין חלום, גראָטעסק און עקספּרעסיאָניסטיש־צעריסענער וועלט און צווינגט אים מיטצומאַכן די פאַרשיידנסטע געמיינקייטן, צו וועלכע מע קען זיך נאָר מודה זיין — אין חלום. אָבער, וועָן דער קאַרליק טרעט איבער די גרענעץ פונעם סאָמע אינטימסטן פונעם מענטשלעכן לעבן — וואָכט אויף דער באַליידיקטער ערשט, דערוואָרגט דעם קאַרליק, און זיגט איבער די פינצטערע דעמאָנען, וואָס דרעמלען אין חושכנישן פון דער מענטשלעכער נשמה.

ווי מע וואָלט זיך אויפגעכאַפּט פון אַ שוועָרן קאָשמאַר, אַזוי וועקט מען

זיך אויף, וועז מע לייגט אַוועק די פּאַעמע פון דער האַנט. ווי נאָך אַ שווערן חלום מוז מען זיך אויסווישן די טראָפנס שווייס פונעם שטערן און ערשט דעמאָלט קען מען באַטראַכטן קיל און ניכטער די דאָזיקע אינטערעסאַנטע דיכטונג.

ווי אין חלום — איז אויך אין דער פּאַעמע אַלץ אַנדייט און אַנצוהערעניש, און אַלץ פול מיט פאַרשלייערטער חלום־סימבאָליק. פון דעסטוועגן, נישט געקוקט אויף אַלע אַנצוהערענישן און האַלבע ווערטער צייכנט זיך די פּאַעמע אויס מיט אַ פּרעכטיקער פּלאַסטיק; לעבן דער טאָגיקער, צעשימערטער לאַנדשאַפט פון בער האַראָוויץ — פאַרמאָגט כמעלניצקיס נאַכטיש־דער־שראָקענע לאַנדשאַפט איר אייגענע ווערט. כמעלניצקיס גוטער, מאָלעריש־ער חוש האָט דאָ אַ סך דערגרייכט. אויב ניט צו רעכענען זיין ליד „קיבאָנגאָ־גורו" איז דאָס אַ דערגרייכונג, וואָס האָט זיך נישט מער איבערגעחזרט אין זיינע שפּעטערדיקע לידער.

די פּאַעמע איז געבליבן אין דער יידישער ליטעראַטור אַן אייגנאַמע אַלייגנייערין. שווער צו געפינען אַ פּאַדעם, וואָס זאָל זי באַהעפטן מיט אַנדערע יידישע דיכטונגען. צום מערסטן דערנענטערט זי זיך צום יום־הדין־מאָטיוו אין דער פּוילישער לירעק פון דער ניי־ראָמאַנטישער צייט. נאָר ס׳איז מעגלעך, אַז דאָס איז בלויז מיין פּערזענלעכע אַסאָציאַציע.

כמעלניצקיס כוח ליגט נישט אין דער גאַנצקייט פון זיין שאַפן, נאָר אינעם אייגנצלנעם לידּ, אַמאָל אין אַן אייגלנעם סטראָף אָדער שורה. פאַר די, וועלכע די ליטעראַטור איז נישט קיין מאַיעסטעטישע האַלע מיט אויטאָריטעטן און פאַרגליווערטע דענקמאָלן, פאַר די, וואָס קענען זיך פאַרליבן אין דער שיינקייט פון אַ קליינעם לידּ, וועלן עטלעכע לידער כמעלניצקיס זיין שטענדיק נאָענט און טייער, און שטענדיק וועלן זיי דערפרייען דאָס האַרץ פון דער קליינער און הייליקער קהילה לידער־לייענער, דערפרייען מיט יענער גרויסער פרייד, וואָס קוואָלט אויך אַרויס פון לידער, געבוירענע אין טרויער.

יעקב מעסטל

[געב׳ 1884]

אַ קורצע צייט נאָך מ. כמעלניצקין דעביוטירט יעקב מעסטל. אַזוי ווי מעסטל האָט אַרויסגעגעבן דאָס ערשטע ביכל זיינס אינעם אייגענעם יאָר, אינעם אייגענעם חודש אפילו, וואָס ש. י. אימבער *), איז נישט קיין חידוש, וואָס מ׳האָט די ביידע יונגע מחברים געהאַלטן אין אין פאַרגלייכן אייגנעם מיטן אַנדערן.

*) נאָך פאַר זיי האָט סאַלאָמאָן דעמביצער אַרויסגעגעבן אַ זאַמלונג „שוואַרצע בלעטער" (1907), אָבער די לידער זענען געווען צו אומבאדייטנדיק, דערצו געדורקט מיט

היינט, נאָך יאָרן, איז קלאָר, אַז אימבער, נישט געקוקט אויף אַלע זיינע חסרונות, איז — אויפן פאָן פון דער גאַליציש־יידישער פאָעזיע — אַ וויכטיקער פאָעט, בשעת מעסטל געהערט גיכער צו די „קליינע געטער".

אָבער מעסטל האָט מיט זיינע פערזן, אַזוי ווי אימבער, געהאָלפן צו ברעכן דעם גאַליצישן גליווער, צו צעאַקערן דעם האָרטן באָדן, און צו־צוגרייטן אַ וועג פאַר דער קומענדיקער געניעראַציע.

ער איז אַ פיאָנער.

און ווי אַ קאַמף־רוף פונעם פיאָנערן־דור לייענען זיך אַזעלכע סטראָפן זיינע, ווי:

און ווען מיך נאָר מיין קראַפט באַזעלט,
און ווען מיר נאָר מיין גאָט באַפעלט —
די זעגל שפּאַן איך דעמאָלט אויף
און שנייד דעם ים מיט פרייד.

אַ זון באַקרוינט מיר דאָן די טעג...
אַ פייער שניידט דעם לאַגען וועג —
איך פלי! עס מעגן רויזן שטיין —
צי דערנער מיר באַרייט...

און הגם ער שטרויכלט אָפט אויף זיין דיכטערישן פיאָנערן־וועג, איז ער ביז גאָר כאַראַקטעריסטיש פאַר זיין צייט, דער צייט פון דער ניי־ראָמאַנטיק.

נאָך אינעם לעצטן יאָרצענדלינג פונעם ניינצנטן יאָרהונדערט האָט י. ל. פרץ געגלייבט, אַז יידיש

האָט פאַר ליבע, פאַר געפיל
נישט קיין פאַסנד וואָרט, קיין סטיל

און אפילו יהואש, דער שפּעטערדיקער איבערזעצער פון שיר השירים, האָט געמיינט, אַז

אַ ליבעס־ליד אין זשאַרגאָן
דאָס קלינגט, ווי אַ פראָסטער לצנות.

אָבער שוין פרץ אַליין האָט אין זיין דראַמאַטישן ליד „אין פאָליש אויף דער קייט" געזאָלט באַזינגען די ליבע, ווי דעם צענטראַלן כוח פונעם מענטש־לעכן לעבן. די גאַליציש־יידישע פאָעטן ווידער (— עס איז די צייט פון פּשיבישעווסקין! —) האָבן די ליבע אַוועקגעשטעלט, ווי דעם צענטראַלן מאָטיוו פון זייער שאַפן.

סיי די ערשטע צוויי ביכער מעסטלס („פאַרחלומטע שעהן" און „אַ ליבעס־ליד"), סיי כמעט אַלע לידער פון אימבערן און די מערסטע פון דוד קעניג־בערגן אוו י. מ. ברענדערן דרייען זיך אַרום אָט דעם צענטראַלן מאָטיוו. (הייניריך היינע, וואָס האָט תמיד שטאַרק אַפּעלירט צום יידישן פאָעט, איז מיטשולדיק אינעם ענין). אויך אברהם וויעוויורקא, וואָס האָט אַ געוויסע

לאַטיינישע אותיות אין אַ שלעכטער טראַנסקריפּציע ערגעץ וואו אין דייטשלאַנד, זענען זיי אין גאַנצן פאַרזען געוואָרן פונעם יידישן לייענער אין גאַליציע.

צייט געלעבט אין גאַליציע, וואו ער איז געווען דער ליטעראַרישער רעדאַקטאָר פונעם קראָקאָווער „טאָג", האָט אין זיין ערשטן לידער־בוך, וואָס איז אַרויס אייניצייטיק מיט אימבערס און מעסטלס ערשטלינגען, אויסגעדריקט די דע־מאָלט אַזוי מאָדערן־געווארענע „בענקשאפט" נאָך ליבע.

מעסטל האָט אַזוי אַרום מיטגעהאָלפן צו פאַרפעסטיקן דעם ערשטישן מאָטיוו אין דער יידישער ליטעראַטור.

ס׳איז אויך געווען גאָנץ אין גייסט פון דער צייט, וועו מעסטל האָט זיך איינגעהילט אין מיסטיציזם און סימבאָליזם און איז אין יאָר 1913 אַרויס מיט אַ מעשהלע אין פערזן („וויטאָ חייזד"). די אידייע פון דער פאָעמע איז געווען אַן אַמביציעזע ביז גאָר: אויפן פאָן פון די איבערלעבונגען פון בן־מלך וויטאָ חייזד, וואָס וויל אַריינדרינגען אינעם סאָמע תוך פונעם זין פונעם מענטשלעכן לעבן, ווערט צעוויקלט אַ היסטאָריאָזאָפישע אידייע, וואָס דאַרף אַוועקשטעלן דעם אַנטוויקלונגס־גאַנג פון דער מענטשהייט צום ניצשע־אַנישן אייבערמענטש.

די פאָעמע איז אַ צו־פאַרנעפלטע און דעקלאַמאַטאָרישע און געהערט ביים היינטיקן טאָג צו די גאָנץ פאַרגעסענע ווערק אין דער יידישער לי־טעראַטור.

אין איר צייט האָט זי געמאַכט אַ רושם, אפילו אַרויסגרעופן באַ־גייסטערונג און מנחם (באָריישאָ) האָט זיך איבערגענומען מיטן „מעטאַל־קלאַנג" פון מעסטלס יידיש.

אָבער גראָד מיט דער שפראַך פון דער פאָעמע איז היינט שווער מסכים צו זיין. זי ליידט פון יענעם סטיל, וועלכער אידענטיפיצירט שפראַכיקע שיינקייט מיט שיינער מליצה, וואָס איז איבעריקנס געווען אין הסכם מיטן גייסט און געשמאַק פון דער צייט. דערפאַר האָט אויך מעסטל אין זיין דראַמאַטישער דיכטונג „גלגול" (אין דער טריאָלאָגיע „דמיונות", 1921) גע־האַלטן זיך ביי דעם פאָעטיזירנדיקן סטיל־מיטל. אין אַ ליד איז דאָס נאָך געווען פאַרשטענדלעך, בפרט אין יענע יאָרן, וועו מ׳האָט מיט דער שיינער מליצה, מיט „טויען־ברילאַנטן", געווואָלט פאַרשטעלן די מאָנאָטאָנע גראָקייט פון יידישן רעאַליזם און אויפן אָרט פונעם „בערגעלע מיסט" געוויזן, ווי מיר לייענען אין „וויטא חייזד", אַז

די זון האָט באַוויזן זיך שוין
און אַנגעטאָן בערג איר ברילאַנטענע קרוין,

אָבער אין אַ דראַמע, וואָס קען זיך נישט באַגיין אָן אַ מענטשלעכן דיאַלאָג, האָט די שיינע פראָזע געמוזט זיך נעגאָטיוו אויסווירקן.

און ס׳איז באמת אַ חידוש, וויי אַזוי מעסטל, אייגער פון אונדזערע בעסטע קענער פון דער דראַמאַטישער קונסט, אַ גענייטער רעזשיסער און אַ פראָק־טיצירנדיקער אַקטיאָר, האָט געקענט גלייבן, אַז אַן אַקטיאָר (צי אַן אַקטריסע) וועט זיך קענען אָן עצה געבן מיט אַ לשון, אויף וועלכן ס׳רעדט אַ שטייגער בעאטריקס (די הויפטהעלדין פון „גלגול") אויפן טויטנבעט צו איר געליבטן:

נייַן, נייַן, נישט קערפּערס טויט באַגליקט,
דער גוף, וואָס זיך פּאַראייִדלען ווייסט,
וואָס האָט דער זעלעס שיין דערבליקט,
דאָס האַרץ, וואָס מלאך־מענטש זיך פּרייזט,
די טויב, דער זעלעס שכינה־גייסט —
אָט איז אונדזער טרייסט.

זיינע בעסטע און צייטיקסטע לידער האָט אונדז מעסטל געגעבן אין זיינע „סאָלדאַטן־ און פּאַיאַצן־לידער" (1928), וואו מע קען טרעפן אינטע־רעסאַנטע פּריי־ריטמישע, האַלב עקספּערסיאָניסטישע וואַרט־שאַפונגען. אין זיי האָט ערשט מעסטל מיטגעמאַכט אַן אמתן „גלגול" און קינסטלעריש פּאַר־קאָנקרעטיזירט זיינע „דמיונות".

די דאָזיקע זאַמלונג האָט געזאָלט ווערן זיין פּאָעטישער שוואַנען־געזאַנג.

מיט דער צייט האָט זיך מעסטל אינגאַנצן צוריקגעצויגן פון דער ליריק און אויפן געביט פון דער טעאַטראַלאָגיע האָט ער מיט זיין פּאַכמענישקייט, וויסן און פיינעם חוש געזאָלט שאַפן ווערק, וואָס געהערן צום וויכטיקסטן און עיקרדיקסטן פון זיין שאַפן.

כמעט אין דער אייגענער צייט מיט אימבערן, מעסטלען און כמעליניצקין באַווייזט זיך אַ נישקשהדיקע צאָל יידישע פערזן־שרייבער אין גאַליציע. ביי די מייסטע פון זיי אָבער איז דאָס לידער־שרייבן נישט געווען עפּעס אַנדערש, ווי אַ סימפּטאָם פון יוגנטלעכקייט און די מערסטע פון זיי (ווי יעקב קענער, יוסף האַלענדער א״א) האָבן אויף אַנדערע געביטן, דער עיקר אין דער זשורנאַליסטיק, געפונען בעסערע מעגלעכקייטן פאַר זייער טע־טיקייט.

דער קאָנסערוואַטיוווסטער צווישן די יונגע איז געווען מאיר כארטינער. ווי די אַמאָליקע פּאָלקס־זינגער און בדחנים, האָט אויך כאַרטינער, ענלעך ווי געבירטיק און שטערנהיים, ש. פריזאַמענט און דער בוקאָווינער שמשון פערסט, צוגעפאַסט נגונים צו זיינע לידער און אַ דאַנק דעם האָט אייַנס פון זיי („די חתונה") געקענט פּאָפולער און געזונגען ווערן אויך מחוץ די גרענעצן פון גאַליציע. אין גאַליציע גופא אָבער איז ער געווען באַקאַנט ווי אַ מחבר פון הומאָריסטיש־אַקטועלע לידער און ווי אַ רעדאַקטאָר פון אַ הו־מאָריסטיש בלאַט „דער גזלן".

ס׳איז מאָדנע, אַז די גאַליציאַנער, הגם זיי זענען אין אַמעריקע באַקאַנט געווען ווי גוטע און געניטע הומאָריסטן, האָבן אין גאַליציע קיין הומאָריס־טישע ליטעראַטור ניט געשאַפן. דאָס פאָפולערסטע הומאָריסטישע ווערק (פיר אויפלאָגעס) איז געווען שמשון עלנדמאַנס און נ. לאָטרינגערס שוואַכע און פאַרשפּעטיקטע פאַראָדיע אויף שילערס „ליד פאָן דער גלאָקקע" — „דער קוגל" (1911) וואָס פאַרענדיקט די לאַנגע קייט פון שילער־פאַראָדיעס אין דער יידישער ליטעראַטור.

י. מ. ברענדער האָט געפּרואווט זיין מזל אין פּאָעזיע און פּראָזע. אָבער נישט אין די שטילע „זומערנעכט" און נישט „אינעם שטורעם פון לעבן" האָט ער אויפגעטאָן עפּעס רעכטס. ער האָט אַ געוויסן באַטייט פאַר דער

יידישער מעטאדיק, זוי דער שאפער פונעם .יידישן פענטאמעטער, אבער וואס טויג פארעם, אז ס׳פעלט פאעזיע? מער טאלאנט פון אים האט ארויסגעווויזן טוביה כ״ץ (א ליטוואק), אבער אויך ער איז געבליבן ביי דער אומצייטיקייט פון זיינע ערשטע פערזן, וועלכע ער האט אינאיינעם מיט די שפעטערדיקע ארויסגעגעבן ערשט אין יאר 1924. צו די יינגערע געהערן משה פערנהאף (א זון פון יצחק פערנהאף?), ל. דרייקורס, יוסף פאלק, מ. א. פוקס (וואס איז גיך אריבער צו פראזע), יוסף גרינזייט, צבי שפירן און אנדערע. אין דעם שייכות דארף מען זיך אויך אפשטעלן אויף די מערב־גאליציאנער, אבער וועגן זיי וועט אונדז נאך אויסקומען צו רעדן אויף א באזונדער ארט.

אן אמתן טאלאנט האבן שוין אין זייערע ערשטע לידער ארויסגעווויזן אשר בראש און משה לייב האלפערן.

„א הויך, ווי פון אנדערע וועלטן״, וואס האבן זיך געטראגן פון אשר בראשס לידער, האט אנגעזאגט א פיינעם, קולטיווירטן ליריקער. אבער דער פאעט האט זיך גאר גיך צוריקגעצויגן פון דער יידישער ליטעראטור, כדי צו פארנעמען אן אנגעזען אדט אין דער העברעאישער ווארט־קונסט מיט זיין פארעם־זיכערן ליד און קולטיווירטער פראזע. משה לייב האלפערן ווידער איז גלייך נאכדעם, ווי ער האט פארעפנטלעכט זיינע ערשטע לידער, אווק (1908) קיין אמעריקע, וואו ער איז אויסגעוואקסן צו איינעם פון אונדזערע בעסטע און גרעסטע פאעטן.

די מאדערנע יידישע פאעזיע אין גאליציע, וואס איז באשאפן גע־וואָרן פון אימבערן, כמעלניצקין און מעסטלען, האט זיך אריינטירט אויפן מאדערנעם יידישן אינטעליגענט. אבער דער גאליצישער אינטעליגענט איז געווען שוין היפשלעך אסימילירט און א יידישע ליטעראטור אין גאליציע וואלט בכלל נישט געקענט עקסיסטירן, וועז זי וואלט געמוזט זיין אנגע־וויזן בלויז אויף אים. צום גליק, האט דער וואוקס פון דער פועלי־ציוניס־טישער פארטיי געשטארקט דעם אינטערעס פאר דער יידישער ליטעראטור ביי דער יידישער ארבעטערשאפט, און וועז די יידיש־סאציאליסטישע פארטיי האט (אין יאר 1912) אריינגענומען אין זיך דאס לעצטע ביסל יידיש־ריידע־דיקע מיטגלידער פון דער פע־פע־עס, האט די מאדערנע יידישע ליטעראטור ארומגענומען כמעט אלע שיכטן פון דער יידיש־גאליצישער באפעלקערונג, חוץ דער חסידישער, וואס האט זיך נאך אלץ געהאלטן ביים עברי־טייטשן מעשה־ביכל; און דאס ארעמע, אלט־פרענקישע מעשה־ביכל האט אבער געהאט א מאסן־לייענער, וואס פון אים האט די מאדערנע ליטעראטור אפילו נישט געהלומט, און עטלעכע זייער רירעוודיקע — און פראספערירנדיקע — פארלעגער.

אזוי ווי איטלעכע פארטיי האט געמוזט האבן איר אייגענעם ארגאן, עפענען זיך פארן יונגן שרייבער בעסערע דרוק־מעגלעכקייטן. צו דער ערש־טער יידישער טאג־צייטונג אין גאליציע, דעם לעמבערגער „טאגבלאט״, שטייט צו „דער טאג״ און „די יידישע אילוסטרירטע (וואכן־) צייטונג״ אין קראקע

(ביידע פון 1909 ביז 1914) און אַזוי אַרום וועלט אויכעט מערב־גאַליציע פעסטער אַרייַנגעגלידערט אין דעם קרייז פונעם מאַדערנעם יידישן וואַרט.

די פּראָווינץ־פּרעסע, וואָס הייבט אין יענע יאָרן אָן צו שפּילן אַ ראָלע אין גאַליציע, עפּנט ברייט טיר און טויער פאַר די יונגע יידישע שרייבער און נישט איינער פון זיי, ווי מ. א. פּוקס, בער האַראָוויץ און שפּעטער רחל ה. קאַרן, דעביוטירט אין היינט שוין לאַנג פאַרגעסענע קליין־שטאָט־צייטונגען.

נישט געקוקט אויף דעם אַלעם, האָבן זיך די „יונגע" אין גאַליציע געפילט ענג אין דער אַלגעמיינער און אין דער פּאַרטיי־פּרעסע, הגם די אויבנ־דערמאָנטע פּאַרטייען האָבן נישט געלייגט קיין אידעאָלאָגישן דרוק אויף די שרייבער און טאָלערירט זייערע „יחידישע" שטימונגען, וואָס האָבן סיי־ווי געלעבט בשלום מיט זייערע נאַציאָנאַלע איבערצייגונגען, וואָס האָבן זיך גראָד דעמאָלט פאַרשאַרפט אין גאַליציע אין פייער פון דאָרטיקן נאַציאָנאַלי־טעטן־געראַנגל. אַ גרויסע ראָלע האָבן דאָ אויך געשפּילט די בלוטיקע רדיפות פון די „שוואַרצע הונדערטשאַפּטן", וואָס האָבן די גאַליצישע יידן צעטרייסלט נישט ווייניקער, ווי זייערע ברידער אין רוסלאַנד.

די גאַליצישע שרייבער פון יונגן דור האָבן, נישט געקוקט אויף דער טאָלעראַנץ, נישט געוואָלט מאַכן פון דער ליטעראַטור קיין „ביילאָגע" אין דער צייטונג, נאָר אויסקעמפן איר אַן אייגענע אָרגאַניזאַציאָנעלע פּאָזיציע.

האָט זיך דאָך דעמאָלט גוואַלדיק געהויבן די חשיבות פון דער יידישער ליטעראַטור אין גאַליציע: די ווייזטן פון מאָריס ראָזענפעלדן, פּרצן, שלום עליכמען און אַנדערע פאַרוואַנדלען זיך אין מעכטיקע נאַציאָנאַלע דעמאָנ־סטראַציעס. אָ, דאָס זענען געווען וואונדערלעכע יאָרן פאַרן „זשאַרגאָן", וועגן וועלכן מען האָט ערשט מיט עטלעכע יאָר צוריק געקענט שרייבן אין בעסטן פאַל אויף פּויליש אָדער דייטש: און די יידישע שפּראַך (שוין נישט מער קיין „זשאַרגאָן") מאַכט איצט אַ מעכטיקן שריט פּאָרויס. זי קעמפּט נישט מער פאַר דער אָנערקענונג מצד די יידן, זי קעמפּט אויך פאַר דער אָפּיציעלער אָנער־קענונג מצד דער עסטרייכישער אימפּעריע: אין יאָר 1910 פאַרלאַנגען אַלע יידישע פּאַרטייען אין גאַליציע, אָנגעהויבן פון די זשעטפּע־עס ביז צו די עקסטע ציוניסטישע העברעאיסטן, אַז יידן זאָלן ביי דער אָפּיציעלער פּאָלקס־ציילונג אָנגעבן יידיש פאַר זייער מוטער־שפּראַך.

עס דערנענטערן זיך צו יידיש די לאַנג־אַסימילירטע טשעכישע יידן: הוגאָ צוקערמאַן זעצט איבער אויף דייטש פּרצעס „בייגאַבט אויפן אַלטן מאַרק", מאַקס בראָד שרייבט מיט באַגייסטערונג וועגן פּרצעס סימבאָלישע דראָמען און פּראַנץ קאָפקאָ פאַרצייכנט אין זיין טאָגבוך מיט חסידישער דבקות דעם טיפן רושם, וואָס ס׳האָט געמאַכט אויף אים אַ יידיש טעאַטער, וואָס איז אָנגעקומען קיין טשעכיע פון גאַליציע. עס שאָפט זיך אָפילו אַ יידישיסטישע גרופּע אין דייטשלאַנד (אונטער דער אָנפירונג פון פריץ מרדכי קופמאַן און שלמה בירנבוים) אַרום דער חודש־שריפט, „די פריישטאָט" (1913). אָט די יידישיסטישע און נאַציאָנאַלע שטימונגען וועלן נישט וויניק פאַרהעלפן צו

דער דערנענטערונג פון די אָפּגעפּרעמדטע מערב־יידן מיט די מזרח־יידן אין די שוועריקייטן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אין ליכט פון אָט די פאַקטן, וואָס האָבן געשאַפן אַ גאַנץ נייע אַטמאָספער, איז פאַרשטענדלעך דער קאַמף פון די יונגע פאָר דער פאַרזעלבשטענדיקונג פונעם יידישן ליטעראַרישן לעבן אין גאַליציע.

ווי אַזוי האָט דאָס אָבער געקענט דערגרייכט ווערן? פאַרשטייט זיך, אַז דורך אַ פאַרלאַג, וואָס זאָל דרוקן די ווערק פון יונגע שרייבער, און דורך אייגענע, אויסשליסלעך ליטעראַרישע זאַמלשריפטן.

אין יאָר 1910 פאַרעפנטלעכן יעקב מעסטל, ש. י. אימבער און צבי ביקלס־שפּיצער אַן אויפרוף וועגן שאַפן אַ יידישן פאַרלאַג אין גאַליציע, אָבער דערפון איז פאַרשטייט זיך גאָרנישט ניט געוואָרן. מעגלעך, אַז אונטער דער ווירקונג פון אָט דעם אויפרוף האָט י. מ. ברענדער פאַרלייגט אַ פאַר־לאָג („שונמות") אין קראָקע, וואו ער האָט פאַרעפנטלעכט עטלעכע ביכער פון גאַליצישע שרייבער, צווישן זיי צווי אייגענע. ס׳באַווייזן זיך אויך אין דעם אייגענעם יאָר (1910) צווי זאַמלביכער: „דער יונג־גאַליצישער אַלמאַ־נאַך" און „די יוגנט". מע קען פון זיי אַרויסדרינגען עפּעס, ווי ס׳האָט אויס־געזען די יידישע ליטעראַטור אין גאַליציע אין אַ קורצער צייט נאָך דעם, ווי אימבער און מעסטל האָבן פאַרעפנטלעכט זייערע ערשטע ביכער.

דאָס בילד האָט נישט אויסגעזען פריילעך:

„דער יונג־גאַליצישער אַלמאַנאַך" (אונטער דער רעדאַקציע פון גרשם באַדער, יעקב מעסטל און צבי ביקלס־שפּיצער) איז דאָס אמתע מפּיל־קינד פון דער יונג־יידישער ליטעראַטור אין גאַליציע. דאָס שאַרפסטע אָדלער־אויג איז נישט בכוח צו דערזען אַפילו קיין איין פונק טאַלאַנט אין די אינפאַנטילע לידער פון „שרייבער", וואָס זייערע נעמען לוינט זיך אַפילו נישט צו דער־מאָנען. די סיטואַציע האָבן נישט געקענט ראַטעווען אַ ליד פון יעקב מעסטל און נישט גרשם באַדערס אַ רעאַליסטישע דערציילונג, וואָס איז שוין דעמאָלט געווען שטאַרק הינטערשטעליק לגבי דעם, וואָס די יידישע נאָוועליסטיק האָט דערגרייכט אין יענע יאָרן. צבי ביקלס־שפּיצער האָט דאָ אַ שטאַרק פּרע־טענציעזן אַרטיקל, אין וועלכן דער יונגער קריטיקער פאַרלאַנגט, אַז דער יידישער שרייבער זאָל שאַפן גאָר אַ נייעם נוסח אין דער... וועלט־ליטעראַ־טור, אַ סטיל, וואָס זאָל זיין נישט רעאַליסטיש און נישט ראָמאַנטיש, נאָר זיך אָפּגעבן מיטן אויסדריקן דאָס נאַכטישע אין דער מענטשלעכער נשמה, ווייל די נאַכט איז שענער, ווי דער טאָג. שווער צו וויסן, וואָס ער האָט דערמיט געמיינט.

ווען מע לייענט אָט אזא מין זאַמלביכל (ריכטיקער: שטאַמלביכל) קען מען ערשט רעכט זען, ווי נאָענט צום אמת ס׳איז געווען דער שאַרפער פּסק, וואָס פּרץ האָט אַרויסגעטראָגן אין יאָר 1912 אויף דער יידישער ליטעראַטור אין גאַליציע: „דאָס יידישע גאַליציע וועקט זיך. נאָר דערווייל רעדט עס פון שלאָף".

דער גייסטרייכסטער פּסק אָבער וועט נישט דערקלערן אַ סך. אין גא־

ליציע האָט די יונג־יידישע ליטעראַטור געמוזט האָבן מער דורכפאַלן, ווי אין רוסלאַנד אָדער אַמעריקע. אין אָט די ביידע לענדער איז די ליטעראַטור אין צוואנציקסטן יאָרהונדערט געשאַפן געוואָרן פון צוויי דורות אייניציטיק. דער עלטערער דור, מיט מער דערפאַרונג און צייטיקייט, האָט געקענט פאַרדעקן די בלויזן פון די יונגע. גאָר אַנדערש איז עס געווען אין גאַליציע: גרשם באַדער, נישט געקוקט אויף זיינע וויכטיקע אויפטוען, איז נישט געווען קיין שלום עליכם אָדער יהואָש און מיכאל ווירט איז נישט געווען קיין פרץ אָדער פרוג. די גאַנצע יידיש־ליטעראַטור אין גאַליציע איז געווען אָפהענגיק פון יונגע, ווייניק דערפאַרענע מענטשן. זייער דורכפאַל האָט דערפאַר גע־מוזט ווערן אַ דורכפאַל פון דער גאַנצער „יידישער גאַליציע".

אַ גאַנץ אַנדערן איינדרוק מאַכט דאָס צווייטע זאַמלביכל „די יוגנט", וואָס איז רעדאַקטירט געוואָרן פון זרובבלען. די מדרגה איז שוין דאָ אַ רעלאַטיוו הויכע; און דאָס האָט נאָר געקענט געשען מיטן רבינס כוח.

אַזוי ווי אין גאַליציע האָבן געלעבט אין יענע יאָרן עטלעכע יידישע שרייבער פון רוסלאַנד, האָט זרובבל, אַליין אַ „רוסישער", צונויפגענומען אין זיין זאַמלביכל די ווערק פון אָט די רוסישע יידן, ווי ג. שאָפמאַן, דבורה באַראָן, אברהם וועוויאָרקאָ און יחיאל רבּרבי. צווישן גאַליציאַנער האָבן זיך דאָרט באַטייליקט: יצחק שיפער (געשריבן דעמאָלט אַ סך אין פּויליש־ציוניסטישע זשורנאַלן), ש. י. אימבער מיט עטלעכע לידער, וואָס זיינען דער־נאָך אַריין אין זיין בוך „רויזנבלעטער" און אין גאַנצן אַ נייער, פון אימבערן אַנטדעקטער טאַלאַנט:

דוד קעניגסבערג

[1889—1942]

ס׳האָט נישט געדויערט לאַנג, וואָרעם אין צוויי יאָר אַרום פאַרעפנטלעכט קעניגסבערג זיין ערשט ביכל „לידער" און איבעראַיאָר (1913) זיינע „סאָנעטן" און טרעט אַזוי אַרום אַריין מיט אַ זיכערן טראָט אויף דער דעמאָלט נאָך היפשלעך לויידיקער אַרענע פון דער יידישער ליטעראַטור אין גאַליציע.

און מיט אים אינאיינעם (1912) טרעטן אויף מיט די ערשטע זאַמלונגען זייערע מ. א. פוקס און מלך ראַוויטש.

גאַליציע האָט זיך אויפגעכאַפט פון שלאָף.

פון דוד קעניגסבערגס ביידע ביכער האָט דעם גרעסטן איינדרוק געמאַכט די זאַמלונג „סאָנעטן". נישט אַזוי זייער קינסטלעריש ווערט (הגם מ׳האָט פון אים דעמאָלט געהאַלטן) ווי די פאַרעם האָט גוואַלדיק אימפאָנירט און געמוזט אימפּאָנירן אין אַ צייט, ווען מען האָט געלייגט אַ באַזונדערן אָכט אויף פאָרעם און געמיינט, אַז מיט איר קען מען שוין יוצא זיין פאָר אַלץ און פאָר אַלעמען. און דאָ טאָר מען נישט פאַרגעסן, אַז דוד קעניגסבערגס זאַמלונג

איז געווען דאס ערשטע סאנעטן־ביכל אין דער יידישער שפראך. ספארדיש קען מען סאנעטן טרעפן נאך פאר אים (למשל, ביי אימבערן און ביי מעסטלען און אפילו ביי בירך שאפיר) אבער קעניגסבערג האט די דאזיקע פארעם קולטיווירט מיט א באזונדערער עקשנות און איבערגעגעבנקייט. מיט זיין ליבשאפט צום סאנעט האט ער זיך צונויפגעטראפן מיט אן אנדערן גאליציאנער, אייגנטלעך גאליציאנערקע, פרעדל שטאק, וואס האט גראד אין דער זעלבי־קער צייט קולטיווירט די דאזיקע פארעם אין אמעריקע און דארף דערפאר, אינאיינעם מיט קעניגסבערגן, באטראכט ווערן פאר דער מיטשאפערין פונעם סאנעט אין דער יידישער ליטעראטור.

אבער בשעת פרעדל שטאק האט פארשטאנען אין דער סאנעטן־פארעם, ווי אין אן אויסגעשלאנקטער גריכישער וואזע, אריינצוגיסן דעם עכטן וויין פון עכטער פאעזיע, האט דוד קעניגסבערג באגנוגנט זיך בלויז מיט דער דרויסנדיקער סטראפיק און אי אין זיינע ערשטע „סאנעטן", אי אין דער שפעטערדיקער זאמלונג „הונדערט סאנעטן" (1921) האט ער נישט געשאפן אזוינס, וואס זאל (וועגן געציילטע אויסנאמען רעדן מיר ניט) פארדינען דעם נאמען אמתע פאעזיע. ווארן דוד קעניגסבערג איז געווען א צו פשוטער שרייבער, א שרייבער, וואס איז געבליבן שטעקן אין דער בחינה פון א קינסטלערישן אויסגעשליפענעם פאלקסליד, אז ער זאל זיך קענען אן עצה געבן מיט אזא קאמפליצירטער און דיסציפלינירטער פארעם, ווי ס׳איז דער סאנעט.

פאר אלעמען האט אים, ווי די מערסטע גאליצישע שרייבער פון יענער צייט, געפעלט א טיפערע קענטעניש פון יידיש און פון יענעם העכערן שפראך־אויסדרוק, אן וועלכן א סאנעטן־שרייבער קען זיך נישט באגיין.

אין איינעם פון זיינע לידער דערציילט קעניגסבערג, אז

„דאס לשון פון די פייגל
האב איך זיך געלערנט פארשטיין"

אבער דאס „לשון פון די פייגל" איז צו וויניק, אז ס׳זאל קלעקן אויף סאנעטן, בפרט נאך אויף „הונדערט סאנעטן"... די שפראך זיינע איז געווען פרימיטיוו און אומגעשיקט. זי האט געקענט א שמייכל טאן מיט חנעוודיקע פראווינציאליזמען און אפילו מיט תחינהדיקע עברי־טייטשט־וועדטער, אבער זי איז געווען אויסגעמישט מיט דייטשמעריזמען און הויכגארנדיקע וואדט־קאמבינאציעס.

קעניגסבערג איז געווען פארליבט אין וואדט־באהעפטונגען, הגם זיי האבן געבראכן די ריטמישע סטרוקטור פון זיין שורה, אפגעשוואכט דעם גראם און שטייף געמאכט דעם סטראף. צום אומגליק האט ער געהאט אזוי וויניק שפראך־געפיל, אז ער פלעגט אזוינע וואדט־פארבינדונגען אנהייפלען צו עטלעכע אויף אמאל און דערפון האט געקענט ארויסשפראצן אזא געוויקס ווי:

פון בלאען הימל פארבן־אנגעזייגט,
פון זונען־שטראלן גלאנצן־אנגעצויגן,
פון גאטס געדאנקען־הייכן אנגעפלויגן.

חוץ דעם איז ער געווען פאַרליבט אין פאַסעסיוון געגעטיוו און באַנוצט אים אויך דעמאָלט, ווען דאָס איז געגאַנגען קעגן די כללים פון דער יידישער גראַמאַטיק. אַזעלכע פאַרמען ווי: „און ס׳איז דעם ווינטס ריוואַל מיין האַרצס געקלאָג" אָדער „ביידנס הויזטירס שוועל" צי „דיין יוגנט מקום מקדשס הייליקע טרערן" שלענגלען זיך כמעט דורך אַלע סאָנעטן. גאַנץ אום־יידיש קלינגען אויך זיינע נעאָלאָגיזמען ווי וואונדן־לייד, שמאַרץ־פול, אָפגלאַנץ־פראַכט, וואָס דערגייען ביז צו אַזאַ שפראַך־פאַרעם ווי „ביים ריח פון האַרצנס פלאַמען ־אָפער־קטורות", ווו דאָס דיטשישע „אָפער" (קרבן) מיטן לשון־קודשדיקן „קטורות" שאַפן אַ שפראַכיקע פאַרווילדערונג, וואָס איז פשוט אומדערטרעגלעך.

די קאָמפליצירטע סאָנעטן־פאָרעם, אין וועלכער קעניגסבערג האָט זיך געפילט ווי אין אַ צוואַנג־זשאַקעט, האָט אָפגעטעמפט אינגאַנצן דעם קלאַנג פון זיין וואָרט. אַזאַ שלעכטע קאָנסטאַנטן־איבערחזרונג, ווי:

„אַ זאַך, וואָס כ׳האָב דערנאָך נאָך אַ באַגער"

טרעפט זיך ביי אים נישט זעלטן. דאָס שרייבן אין אַ פאָרעם, וואָס איז אַריבערגעטראָגן די מעטרישע סטרוקטור פון אַ פאָלקסליד, איז אים אָנגעקומען שווער. מע מוז פאַרגלייכן די פיינע מעלאָדיק פון דוד אייגנהאָרנס „מיר־וועלן־פאַרבלייבן־אין־שול"־מאָטיוו מיט אַן ענלעכן מאָטיוו ביי דוד קעניגסבערגן, כדי צו זען דעם חילוק צווישן וואָרט־געקלאַנג און וואָרט־געשטאַמל:

בתי־מדרשים־גאָס רופט מיט באַדויער
זיך אָן: אַמאָל!... היינט וואָס נדבות מאַנען,
אַמאָל האָב־מיר געהערט צו ד׳ערשטע פאַנען,
אַמאָל אין גליק און היינט אין צרות, זויער.

און ס׳וועט נאָך מער ווי זויער, ווען דוד קעניגסבערג, דער פאָלקסטיימלעכער פאָעט, וועט אַ „פילאָסאָף". ביי אַזעלכע געלעגנהייטן פאַלט ער אַריין אין שטייפע דעקלאַמאַציעס און קוועטשט אַריין אין פאַרבלאָזע וועדטער אָפגעדראָשענע באַנאַלקייטן:

היינט זאָגסטו: אַך, וואָלט גיט געווען געווען
די ליבע זיך אָן אָרט אין מיר געפונען,
וואָלט אין דעם האַרץ געווען דער ברכהס שפע.
ניין, נישט אַזוי, מיין האַרץ, דו האָסט פאַרגעסן:
דער מענטש איז קאַליע פון זיין ערשט באַגינען
און אומצופרידנהייט ליגט אין זיין טבע.

עס איז באמת אַ שאָד, וואָס דוד קעניגסבערג האָט זיך אַזוי פאַרשקלאַפט צו דער, פאַר אים, נישט צוגעפאַסטער סאָנעטן־פאָרעם, וויל ער איז געווען אָן אמתער און עכטער פאָעט און אין דער יידיש־גאַליצישער ליטעראַטור האָט ער באַדאַרפט אויספילן אַ פילעוודיקן בלויז, — ער איז געווען אַ פאָעט, אויף וועלכן גאַליציע האָט געוואַרט: ער האָט געהאַט אַ גוטע וועלטלעכע בילדונג און אַ טיף יידיש געפיל און אויף אַזאַ סינטעז האָט מען געהאָפט אין גאַליציע אין אַ צייט, וועו די פסיכישע אַטמאָספער איז געווען אָנגעזאָפט מיט

נאציאנאלע אידייען און עסטעטישע פאסטולאטן, וואס מ׳האט געוואלט איבערנעמען פון דער פרעמד. און קעניגסבערג האט זיך טאקע געלערנט ביי פרעמדע שרייבער, ביי היינען און מיצקעוויטשן (וועמעס „פאן טאדעאוש" ער האט איבערגעגראמט אויף יידיש) ביי קאכאנאווסקין און אפילו ביי די מיטלאלטערלעכע דייטשע מינעזינגער. פון דעסטוועגן איז ער געווען שטאלץ דערויף, וואס אימבער איז געווען זיין לערער און דעם גרעסטן דרך־ארץ האט ער געהאט פאר יידישן פאלקסליד, וואס ער האט געהאלטן פאר דער קרוין פונעם יידישן שאפן. אויף זיך אליין האט ער געקוקט ווי אויפן ממשיך פון דער קלאסישער יידישער ליטעראטור; און דאס האט ער קלאר אויסגעדריקט אין זיין „ארס פאעטיקא" (1918):

און ווילסטו מיט דיין ליד דיר הערצער קויפן,
מוזטו עס פרום, ווי ביאליקס יינגלעך מאכן,
מוזט לאזן עס גלייך פרצעס מעשיות לאכן
און מאלן עס אין מוכר ספרימס אופן.

אין דער שטאט בראד, וואס איר עכט־יידישן נוסח האבן נישט געקענט אפווישן „די ווינטן פון דער השכלה", און וואו אפילו קריסטן האבן געקענט רעדן יידיש, איז ער געווען פארליבט נישט ווייניקער, ווי שלום אש אין זיין „שטעטל". מיט ליבשאפט האט ער געשריבן וועגן יידן פון אלטן דור, וואס זיצן געבויגן איבער ספרים, און וועגן קליינעם „חסידל מיט אלע ברעקעלעך", וואס גייט ארום „אין בעקשל א לוסטיק־לעבעדיקס" (א קרובל פון ביאליקס משהלעך און שלמהלעך).

הגם ער איז געווען א ציוניסט, האט ער געשריבן מיט ציטער אין הארצן וועגן דעם יידישן לעבנס־נוסח, וואס האט זיך אויסגעפורעמט במשך פון א האלבן יאר־טויזנט אין מזרח־אייראפע. און ער פלעגט זיך פארטראכטן וועגן דעם סינטעז פון גלותיזם און ציוניזם:

און צום ארון־קודש, געשניצט אין פיל בילדער,
צום פארהאנג פון ערלעכן קינד אויסגעגייט:
אהין ציען הערצער אין ליבשאפט אין מילדער
און רעדן און שווייגן פארבארגענע רייד.

און איינמאל — אמאל — ס׳קומט די צייט פון דיין האפן:
משיחס דערלייזונג אויף שטילינקע טריט.
און ס׳קערן אהיים זיך פארבענקטע נשמות,
גיין אונדזערע שולן דאן אויך מיט אונדז מיט?

אויך די נאטור, נישט בלויז דאס שטעטל, איז איינגעהילט אין א ספע־ציפיש־יידישער אטמאספער:

און דושנע איז סוף־זומער, ווי אין שולן,
ווען סליחה־תפילות זאפן איין, דערפולן.
אבאלד וועט קומען נעפלדיקער רעגן
און וועט אין לאנגע, טריבע טעג געווערן,
ווי די בקשות אנגעוויקט מיט טרערן,
און טריפן לאנגזאם, לאנג אויף אלע וועגן.

ער האָט אויך געהאַט אַן אָפן אויג פאַר דעם וואָכעדיקן לעבן פון שטעטל און געקענט אויסמאָלן אַ גנבל, וואָס מע כאַפט אויף אַ יאָריד און מע שלאָגט אים אָן די ביינער, און אַריינגעפירט אין דער יידיש־גאַליציישער ליריק די „וווייסע חברהניקעס", אָדער „פלאָץ־ייגלעך", וויַ ס'וועט זיי שפּעטער אַנרופן אבא שטאָלצנבערג. אויך דאָס יידישע דאָרפסלעבן, וואָס אירע ליטעראַרישע וואָרט־פירער וועלן אין יאָרן אַרום ווערן בער האָראָוויץ און רחל קאָרן, באַווייזט זיך צום ערשטן מאָל אין קעניגסבערגס סאָנעטן. די דאָזיקע זשאַנער־בילדער, אויסגעקלאָרטע אין אַ האַלב־רעאַליסטישן סטיל, וואָס צייכנט זיך אויס מיט שטילער, עפישער רו, קריצן זיך טיף אין זכרון און מאַכן פאַרגעסן די חסרונות פון די סאָנעטן. עס איז באמת אַ שאָד, וואָס קעניגסבערג האָט זיך מיט אַזאַ עקשנות געלאָזט אַריינצווינגען אין אַ פאָרעם, וואָס האָט געצאָמט זיין טאַלאַנט און געפּענטעט אים די פליגלען.

מ'אָטעמט פשוט אויף, ווען מע באַפרייט זיך פון קעניגסבערגס סאָנעטן־קאַזאַרמע און מע נעמט זיך לייענען זיינע אַנדערע ווערק. זיי זענען צונויפגעגליבן אין דריי קליינע זאַמלונגען: „לידער" (1912), „נייע לידער" (1918) און „קינדס טויטנלידער" (1923). דאָס איבערחזרן דאָס וואָרט „לידער" אין די טיטלען איז דאָ נישט קיין צופאַל, ווייל דאָס זענען אמתע „לידער", זינגעוודיקע וואָרט־שאַפונגען, פאַר וועלכע דאָס וואָרט „געדיכטן", (וואָס מע פלעגט מיט אַ צייט צוריק באַנוצן אויך אויף יידיש) וואָלט געווען צו שטייף און אפשר גאָר פאַטעטיש.

דאָ, אין דער לידער־מלוכה, הערשט אַ חנעוודיקע זינגעוודיקייט, שטילע נאַיוויטעט און פרומקייט. מע גלויבט דעם פּאָעט, ווען ער פאַרזיכערט, אַז זיינע לידער זענען געקומען פון „אַ האַרץ אַ פרומען". דאָ זינגט (בפירוש „זינגט" און נישט „זאָגט", ווי אין זיינע סאָנעטן) דוד קעניגסבערג, ווי אַ טיפישער „האַרץ־פאָעט" און מינענזינגער:

ווילסטו, ליבסטע, קענען מיך,
ווילסטו וויסן, ווער איך בין?
הער אַ וואָרט פון האַרצנס־זין:
איך בין דו און דו ביסט איך!

קלינגט דאָס נישט, ווי אַ ליד פון וואַלטער פאָן דער פאָגעלווייד?

אויף דעם טאָן האַלטן זיך אַלע לידער קעניגסבערגס, וואָס טראָגן נישט די פאָרעם פון סאָנעטן. אין אַזעלכע שירים האָט ער זיך געקענט אויסאָטעמען, באַוועגן פריי און אויסזינגען פונעם „גאַנצן האַרצן". דעם גרויסן חילוק צווישן זיינע סאָנעטן און זיינע לידער קען מען גרינג דערזען, ווען מע פאַרגלייכט, ווי אַזוי אייגער און דער זעלבער מאָטיוו זעט אויס אין דער לידער־ און אין דער סאָנעטן־פאָרעם. לאָמיר, למשל, נעמען אַזאַ ליד, ווי דאָס פאָלגנדיקע:

ביי דער ליבעס סעודה וועסט
דו מיין האַרץ דאָך זיין צולעצט!
אָרעם וועסטו דאָרטן זיצן
פרעמד צו די געפּוצטע געסט.

און דיין טייל וועט מען דיר געבן
שלעכטן וויין און קאַרגע קעסט.
וואָס־זשע העגגסטו אַן דער ליבע
מער ווי אַלע הערצער פעסט ?

און אָט ווי דער זעלביקער מאָטיוו זעט אויס אין אַ סטראָף אין איינעם פון זייגע סאָנעטן:

אומזיסט באַגנוגסטו דיך מיט קאַרגער פרייד,
אומזיסט, וואָס ד׳האָסט דיין הויכן פּלאַץ פאַרלאָזט,
דיין זעל וועט דאַרבן ביי דער אַרעמער קאָסט,
אויסגיין אין יאָך, אַליין דאַצו געגייט.

צווישן זייגע פאָלקס־טאָן־לידער קען מען ניט טרעפן אַזעלכע פאַטעטיש־שטייפע שורות, ווי:

און ער, באַלייכטנדיק דער מענטשהייטס נאַכט,
קומט הין פון זייגע אייגענע פלאַמענס פּראַכט.

דאָ איז בכלל נישטאָ קיין שום „פלאַמענס פּראַכט", נאָר יענע האַרציקע פּשוטקייט, וואָס טראָגט זיך פון יידישן פאָלקסליד. און דאָס יידישע פאָלקס־ליד, מוז מען וויסן, האָט אינעם ערשטן צענדלינג יאָר פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער יידיש־נאַציאָנאַלער באַוועגונג און גינזבורג־מאַרקס און י. ל. כהנס זאַמלונגען זענען געווען אויך שטאַרק באַליבט אין גאַליציע.

די דאָזיקע פאָלקסטימלעך־פּראָווינצלערישע לידער ווירקן נאָך היינט אויך, נישט געקוקט אויף זייער באַגרענעצטקייט און אַרעמקייט אין קינסטלערישע מיטלען. קיין באַפּוצונגען קענען זיי נישט, די געווייגלעכסטע אַדיעקטיוון, ווי: ליבלעך, ליכטיק, גילדערן, טיף, שיין, מוזן אויסדריקן די גאַנצע געפּילס־וועלט פון פּאָעט. דאָס מאַכט די לידער, פאַרשטייט זיך, נישט באַזונדערס אינטערעסאַנט, גיט זיי אָבער צו פּשוטקייט און אַלטמאָדישקייט, אויף וועלכער דוד קעניגסבערג, דער שונא פון עקספּרעסיאָניסטישע „שווי־צעדיקע טעמעס", איז געווען שטאָלץ אין נאָמען פון „ליבלעכן אמת".

„דורך ליד און גרינקייט פירט מיין וועג" דערציילט קעניגסבערג אין איינעם פון זייגע יוגנט־לידער; און וועג ער איז געגאַנגען אויף אָט דעם וועג פון אידילישקייט און זינגעוודיקייט איז ער זעלטן־ווען געשטרויכלט געוואָרן.

אַפילו אין זייגע „קינדס טויטנלידער" הערשט (ווי אין יאָן קאָכאַנאָווסקיס אַן ענלעכן ציקל) זינגעוודיקייט און אידילישקייט.

אמת: דאָס אַריינפיר־לידּ ברעכט אויס אין אַ ווייַ־געשריי:

מאַכט אויף זיך, פינצטערע וועלדער,
נעמט אויף מיך, באַהאַלטנסטע היילן.
איך ווייס ניט, וואו זאָל איך פאַרבאָרגן, באַגראָבן
דעם ווייַ, וואָס איז ניט צו דערציילן
אויף מענטשלעכן לשון —

און דער פּאָעט זאָגט אונדז צו, צו דערציילן אונדז וועגן זיין צער נאָכן טויט פון זיין קינד „אין דער שפּראַך פון געשלאָגענעם הונט", אָבער כמעט אַלע לידער פון דעם דאָזיקן ציקל זענען גאָרנישט מער, ווי דערמאָנונגען וועגן דעם קינדס אידילישן לעבן:

זי האָט זיך ווי אַ רוחעלע
מיט סאָזשע אויסגעשמירט
און צו דעם בילדער־ביכעלע
מיטן פינגערל צוגעריבט.

דער גאַנצער ציקל איז אַ באַווייז דערויף, ווי טיף אייגעבאַקן ס׳איז געווען דער פּאָלקס־טאָן אין קעניגסבערגס האַרצן. ווען ער האָט איבערגעגעבן זיין טראַגישסטע און עכטסטע איבערלעבונג און פּאַרגעסן, אַז ער שאַפט „ליטעראַטור", האָט ער זיך נישט געקענט אַנדערש אויסדריקן ווי אויפן שטייגער פון אַ פּאָלקסליד:

אוי מינעניו מיינע, אוי מיידעלע מיינס,
וואָס האָט דיר דיין טאָטע געטון?
איז דיר ניט געפּעלן דאָס וויגעלע דיינס,
צי ס׳בעט מיט דיין מאַמען צו רון,
וואָס דו האָסט אונדז פלוצעם פאַרלאָזט?

אין דעם גאַנצן ביכעלע קען מען נישט טרעפן קיין אין־אייניציקע „ליטעראַרישע" מליצה; עס איז אייגנס פון אונדזערע אוממיטלבאַרסטע ווערק און אפשר דערפאַר איז עס אַזוי דורכויס פּאָעטיש און דורכויס קינסטלערישׁ. די לידער זענען אויך פרום ווי „ביאַליקס יינגלעך". אַ טיפּע רעליגיעזיטעט אָטעמט פון זיי אַפילו דעמאָלט, ווען דער וויטיק וואַקסט אַריבער אַלע צאַמען און גרענעצן. און די נשמה נייגט זיך פּאַרטיק פּאַרן שליח פון גאָט, וואָס איז געקומען צוצונעמען דאָס קינד, אַז ס׳זאָל זינגען שירה פּאַר גאָט ברוך הוא, און דעמאָלט הילט זיך דער וויטיק אייַן אין טיפּער מיסטישקייט:

לאָמיר די אויערן פאַרשטעלן
פאַר די אַרומיקע שאָרכן.
נאָר די נשמה זאָל האָרכן,

און ס׳אויג פון נשמה וועט זען
און אונדז וועט אַ צייכן געשען.

דוד קעניגסבערג איז געווען דער טיפּ פון אַ קליינעם פּאָעט. און דער גאַליציישער ליטעראַטור איז ער וויכטיק, ווי דער קאָנטינואַטאָר פונעם ליד, וואָס איז געשאַפן געוואָרן פון ש. י. אימבערן און מעסטלען. מ׳האָט אויך אויף אים שטענדיק געקוקט ווי אויף אַ טיפּישן גאַליציאַנער און ליב געהאָט די גאַליציישע לאַנדשאַפט פון זיינע לידער.

נישט געקוקט אויף זיין שמאָלן האָריזאָנט און פּראָווינציאַלערישער אייַנגערענעצטקייט, האָט ער געהאָט אַ געוויסע וויירקונג אויף דער גאַליציישער פּאָעזיע. שרייבן סאָנעטן איז נאָך אים אין גאַליציע געוואָרן אַ שטיקל מאָדע,

וואָס ציט זיך פון יוסף גרינזייטן אַזש ביז י. העשעלעסן. מיט זיינע בראָדער סאָנעטן האָט ער אויך געהאַט אַ השפּעה אויף אַן אַנדער באַזינגער פון גאַליציען שטעטל: נפתלי גראָס, וואָס איז אָבער שטאַרק אַריבערגעוואָקסן זיין מייסטער. מחוץ די ליטעראַרישע קרייזן איז זיין נאָמען נישט געווען באַקאַנט. אויך פּאָעטן מחוץ גאַליציע האָבן אים ווייניק געקענט, דערפאַר אָבער האָבן די גאַליצישע פּאָעטן אים געהויבן ביז אין הימל אַריין. ש. י. אימבער האָט זיך נישט געקענט אָפּלויבן פון קעניגסבערגס „גאָלדענעם טאַלאַנט", משה נאַדיר האָט אים געהאַלטן פאַרן „פיינסטן פון אַלע פייגע ניי־יידישע דיכטער". און וועג קעניגסבערגס „הונדערט סאָנעטן" זענען אַרויס, האָט מלך ראָוויטש, הגם שוין פאַרטאָן אין עקספּרעסיאָניזם און פרייען ריטעם, נישט פאַרגעסן אָנצואוואוייזן אין איינעם פון זיינע „נאַקעטע לידער":

און כ׳האָב געהערט, אַז דיכטער דוד קעניגסבערג
האָט צו דער וועלט אויך הייער וידער
געשיקט זיין איבערפולן האַרצנס גרוס
אין אַ נייעם בוך מיט וואונדערלעכע לידער.

דער זעלביקער ראָוויטש האָט נאָך אַזוי שפּעט, ווי אין 1945, געשריבן אין „מיין לעקסיקאָן", אַז קעניגסבערג האָט געהאַט „אַלע סימנים פון זשעניאַליטעט". דאָס אַלץ איז אָבער זייער ווייט פון אמת.

דער אמת איז, אַז קעניגסבערג איז געווען, ווי געזאָגט, אַ קליינער פּאָעט, וואָס האָט אָבער געהאַט אַלע סימנים פון — חנעוויקייט און בלויז אין אַן אייניציקן ווערק זיינעם, אין די „קינדס טויטן־לידער" האָט ער געקענט דערגרייכן ביז צו דער שוועל, אָבער בלויז צו דער שוועל פון גרויסקייט. פון דעסטוועגן וועט ער זיך מיט זיינע לידער (הגם נישט מיט זיינע סאָנעטן) „הערצער קויפן" אויך ביי די, וואָס פילן אַן אָפּנייגונג צום פאַלקסטימלעכן אין דער פּאָעזיע און האַלטן די פאַלקסטימלעכקייט פאַר אַן אומנייטיקער סטיליזאַציע, פאַר אַ מאַסקע, וואָס דאַרף פאַרדעקן דעם דוחק אין אייגענעם סטיל.

דוד קעניגסבערגס לידער קענען גראָד דינען פאַר אַ באַווייז, אַז פאַלקסטימלעכקייט אין פּאָעזיע איז נישט קיין מאַסקע און נישט קיין סטיליסטישער מעטאָד, נאָר גיכער אַ פסיכישע נייטיקייט, אַן וועלכער נישט איין שרייבער — אָפילו נישט אַזאַ גרויסער ווי בוירנס — וואָלט נישט בכוח געווען צו אַנטבלויזן דאָס סאָמע עכטסטע און עיקרדיקסטע פון זיין גייסטיקער וועלט.

2. די פּראָזע

די יידישע פּראָזע איז די אַכילעס־פּיאַטע פון דער יונג־יידישער ליטעראַטור אין גאַליציע.

הגם די אָנהייבן פון דער יידישער בעלעטריסטיק דאַרף מען זוכן אין גאַליציע (ביי יוסף פּערל און זיין קרייז) טוען די גאַליציאַנער גאָרנישט אויף אין דער צייט, ווען מענדעלע און לינעצקי, דינעזאָן און ספּעקטאָר קעמפן איר אויס דעם אויבן־אָן אין דער יידישער וואָרטקונסט.

דער רענעסאַנס פון דער יידישער ליטעראַטור אין די אַכציקער און נייַנציקער יאָרן צייכנט זיך אויס מיט זיין בעלעטריסטישן אויפטו. שלום־עליכם אין דער אוקראינע, אברהם רייזען אין ווייסרוסלאַנד און פּרץ אין קרוינפּוילן שאַפן אַ טריאומוויראַט, וואָס באַהערשט אַלע רוסלענדישע גע־ביטן, וואו ס׳האָט זיך געבויט אַ יידיש לעבן. גאַליציע קומט אָבער מיט ליידיקע הענט.

אויך צווישן דעם יינגערן דור, צווישן אָשן און (יונה) ראָזנפעלדן, צווישן ל. שאפּיראָן און י. י. אנוכין, קען מען ניט טרעפן קיין שום באַטיי־טנדיקן פּראָזאַאיקער פון גאַליציע.

ס׳איז אַן אָפענער סוד, אַז די גאַליציישע יידן האָבן שטאַרק מקנא געווען זייערע ברידער אין רוסלאַנד און פּוילן, וואָס האָבן אַרויסגעגעבן אַזעלכע מעכטיקע שילדערער פון זייער לעבן (דער עיקר אין קליינעם שטעטל) בשעת די גאַליציישע יידן האָבן אין דער נייער צייט ניט פאַרמאָגט קיין אייגנציקן באַדייטנדיקן שילדערער פון זייער לעבן.

צום גליק האָט דאָס יידיש־גאַליציישע לעבן נישט אויסגעזען אַ סך אַנדערש, ווי אין רוסלאַנד און בפרט אין פּוילן, און נישט איין גאַליציאַנער, וואָס איז נישט באַהאָוונט געווען אין די טיפערע סודות פון דער יידישער ליטעראַטור, האָט געקענט מיינען, אַז אַש אָדער פּרץ זענען גאַליציאַנער; און ער האָט זיך מסתמא געמוזט שטאַרק חידושן, פון וואַנעט ס׳נעמט זיך, געוואַלד און געשריגן, צו גאַליציאַנער אַזוי פיל טאַלאַנט...

אָבער פאַרט האָט דאָס יידישע־גאַליציישע לעבן געהאָט אויך זיין אייגע־נעם „עסטרייכישן" קאָלאָריט, וואָס איז שוין פאַרלוירן געגאַנגען אויף אייביק.

ווען נישט פוקס און זיינע פאַרגייער און נאַכגייער, וואָלט מען זיך געמוזט באַגרענעצן אויף די פּראָזע־ווערק פון די דייטשע אָדער פויליש־שריי־בנדיקע יידן פון גאַליציע. די דאָזיקע פרעמדשפּראַכלער האָבן אָבער דאָס יידישע לעבן אין גאַליציע געשילדערט משכילים־אַסימילאַטאָריש און זיך נישט געשראָקן פאַר פּסיכאָלאָגישע אָדער גאָר עטנאָגראַפישע פעלשונגען,

אַ מעטאָד, וואָס האָט אַרויסגערופן אַ גרימצאָרן אפילו ביים קריסטלעך־דייטשן עטנאָגראַף און היסטאָריקער ר. פ. קאינדל. אין זייערע אויגן איז גאַליציע געווען אַ „האַלב־אַזיע" מיט אַ פינצטערער יידישער געטאָ פאַר אַ צולאָג, וואָס דאַרף ערשט ציוויליזירט, פאַרדייטשט אָדער פאַרפוילישט ווערן, אַז עס זאָל ווערן אַ לייט מיט לייטן גלייך.

נישט געקוקט דערויף, וואָס מע דאַרף פוקסן האַלטן פאַר דעם קינסטלעך־רישסטן שילדערער פונעם יידישן לעבן אין גאַליציע, טאָר מען ניט פאַרגעסן, אַז פאַר אים האָבן זיך באַוויזן שרייבער, וואָס האָבן אים אויסגעטראָטן דעם וועג און געלייגט דעם יסוד פאַר דער יידיש־גאַליצישער בעלעטריסטיק.

דער עלטסטער צווישן זיי לויט די יאָרן איז

דוד ישעיהו זילבערבוש

[1936—1854]

ער איז געבוירן און אויפגעצויגן געוואָרן אין זאלישטשיק, אין אַ קליין, מזרח־גאַליציש שטעטל, וואו יידן האָבן זיך נאָך אויסגעלעבט אינעם אַלטן נוסח, אין אַ וועלט, וואָס האָט נאָך כמעט נאָרנישט נישט געוואוסט פון השכלה, שוין אָפגערעדט פון אַסימילאַציע. צוליב פּראַקטישע סיבות האָט מען אַ זון געלאָזט לערנען „בוכהאַלטעריע" מיט אַביסל דייטש; הגם די פּוילישע שפּראַך נעמט שוין שפּילן אַ ראָלע (ס׳איז די צייט פון דער פּוילישער אויטאָנאָמיע), קען מען זיך פון דעסטוועגן יאָקאָש באַגיין אָן איר; וועגן אוקראַיניש טראַכט מען נישט אַפילו.

אין זיינע „זכרונות פון מיין יוגנט־צייט" (וואָס נעמט אַרום דעם ערשטן חלק פון „מענטשן און געשעענישן") האָט זילבערבוש אויסגעמאָלן מיט אַ סך קינסטלערישן חן די סביבה, אין וועלכער ס׳איז אים אויסגעקומען צו פאַרברענגען די פאַרמיר־יאָרן פון זיין לעבן:

„אין זאלישטשיק... זענען געווען כלערליי מינים יידן.

דאָס רוב באַלעבאָטישע חסידים און חסידישע באַלעבאָטים. דאָס מיינט קלויז־חסידים, וועלכע זענען איין מאָל אָדער צוויי מאָל אין יאָר געפאָרן אויף שבת אָדער אויף ראש־השנה צום רבין... און בית־מדרש־באַלעבאָטים, וועלכע זענען נישט „געפאָרן", אָבער פון דעסטוועגן האָבן זיי זיך „אַרייניגעכאַפּט" מיט אַ „קוויטל" צום רבין, וועו ער איז גראָד געקומען אויף אַ שבת אָדער דורכגעפאָרן זייער שטעטל.

אפילו די בעל־מלאכות האָבן געהאַט זייערע קליינע רבילעך.

. . . ס׳איז אָבער דאָרט אויך געווען אַ קליינע כנופיא פון „האַלב דייטשן" . . . וואָס זענען יעדן שבת און יום־טוב געקומען דאָווענען אין גרויסן בית־המדרש, אָנגעטאָן אין זיידענע קאַפּטאַנעס און מיט שמאָלע

שטרייַמלעך אויפן קאָפּ, און ערב תשעה־באב פאַרנאַכט האָט מען זיי געזען גיין צו די קינות מיט פאַנטאָפל אויף די פיס און מיט אַ זאַק אונטערן אָרעם, ניט געקוקט דערויף, וואָס זיי האָבן זיך באַלעקט די פינגער פון „די רואינען פון „וואַלנייי" און פון ביכנערס „קראַפט און שטאָף".

די דאָזיקע סביבה, פול מיט עטנאָגראַפישן, איינגעפונדעוועטן כוח, האָט געלייגט אויף זילבערבושן אַ חותם, פון וועלכן ער האָט זיך שוין קיינמאָל נישט געקענט — און נישט געוואָלט — באַפרייַען.

אָבער אויך די נייַע ציַיט איז אים נישט פרעמד; ער נעמט זי אָבער אויף מיט אָפּגעהיטקייט און ער לאָזט זיך פון איר נישט פאַרפירן אויף „פאַלשע" דרכים.

ער „קוואָקעט" אויף אַ משכיל; ער לערנט זיך (נאָך דער חתונה) דייטש, לייענט גענטע און שילער, קאָצעבוע און אפילו דעם דעמאָלט מאָדערנעם רעאַליסט גוסטאָוו פרייטאָג, ער באַקענט זיך מיט פערלס „מגלה טמירין" און פאַרשיידענע לשון־קודשדיקע מליצה־ספרים, פון דעסטוועגן האָבן אים „אין מוח אָנגעאַרבעט מער גרימענישן", ווי אַלע ביזאָהער געלייענטע ספרים, צווויי „ספרימלעך": „יעקעלע קונדס" (פון אַן אַנאָנימן מחבר) און „דאָס פוי־לישע יינגל" פון יצחק יואל לינעצקי. ער לייענט זיי מיט אַ פאַרכאַפטן אָטעם, כאָטש „ס׳פאַסט נישט פאַר אַ יונגמאַן אַ למדן, און דערצו דעם פריצס איידעם, צו לייענען וויבערישע מעשה־ביכלעך אין תחינה־לשון".

די דאָזיקע צוויי „ספרימלעך" פירן אים, דעם „פלאָקן־שיסער און ספר־מענטש" צו דער יידישער ליטעראַטור; ער באַקענט זיך מיט זבאראזשערס „מקל נועם" און מיט גאָלדפאַדנס „יידעלע" — און ווערט אַ לייענער פון גאָלד־פאַדן־לינעצקיס לעמבערגער וואָכנשריפט „ישראליק"; פון דעסטוועגן איז אים די השכלה אין איר ראַדיקאַלער פאָרעם — פרעמד און נישט ניחא. אָט, וואָס ער שרייבט וועגן דער השפּעה, וואָס ס׳האָבן אויף אים געהאַט גאָלדפאַדן און לינעצקי:

„לינעצקי האָלט זיין האַנט הינטער מיין אָרעם כדי מיך כסדר צו קיצלען. דערביי זענען זיינע פינגער שטעכעדיק. אָבער גאָלדפאַדן גלעט מיך מיט זיין סאַמעט־ווייכער דלאָניע איבער מיין בעקל און גיט מיר דערביי אַ ליבלעך פעטשל... ביי גאָלדפאַדענען פילט זיך אפילו אין זיינע בייסנדיקע שורות ליבלעכע ווייכקייט, האָרציקע ליבשאַפט צו זיין אומה, די טייערע, די כשרע, די פרומע".

די „טייערע, כשרע" אומה בלייבט אים איינגעבאַקן אין האָרצן אויפן גאַנצן לעבן. „אהבת ישראל — שרייבט ער אין זיינע „סקיצן" (1921) — איז ביי מיר די העכסטע מדרגה".

זיין אהבת ישראל, זיין ליבשאַפט צום תלמוד, זיין התלהבות פאַר גאָלדפאַדענען און וועלוול זבאראזשער און זיין „האָרציקע חברשאַפט" מיט ליבל טובש שטאַרקן אין אים דעם אינטערעס צו העברעאיש און יידיש און ער ווערט אַ שרייבער אויף ביידע לשונות, ווי דאָס איז נאָך אַ נאָרמאַלער ענין אין די יאָרן פון פאַר דער טשערנאָוויצער שפּראַך־קאָנפערענץ.

אויף יידיש דעביוטירט ער אין יאָר 1890, נאָך דעם ווי ער איז שוין אַ מחבר פון אַ גרעסערער צאָל דערציילונגען אויף העברעאיש. ער בלייבט אָבער ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה דער עיקר אַ העברעאישער שרייבער און ערשט די וועלט־בהלה באַהעפט אים ענגער מיט יידיש. אין ווין (וואו ער וואוינט פון 1893 ביז צו זיין באַזעצן זיך אין א"י) פאַרעפנט־לעכט ער זיינע יידיש־געשריבענע כתבים.

הייַנט וועלן זיך שוין מסתמא נישט טרעפן מער קיין בעלנים אויף זיינע שטאַרק־פאַרשפּעטיקטע „סקיצן" (1921) און די אַנדערע ספּק־דערציילערישע און ספּק־פּובליציסטישע אַרבעטן. אָבער זיינע „זכרונות פון מיין יוגנט־צייט" וועלן נאָך הייַנט לייענען מענטשן, ווײַל האָבן אַן אינטערעס פאַר דעם אַלט־יידישן לעבנס־נוסח פון די גאַליציש יידן — און פאַר אַ געשמאַק שטיקל פּראָזע.

פאַר דער קינסטלערישער ליטעראַטור קומט אין באַטראַכט בלויז זיין קורצער ראָמאַן „ביילע גיטל" (אין די „שטרעכעלעך פון דער מלחמה־צייט", 1916) מיט וועלכן עס שטייט און פאַלט זילבערבוש ווי אַ יידישער בעלע־טריסט.

זיין גאַנצע ליבשאַפט צום אַלטן, יידישן לעבנס־שטייגער האָט זילבער־בוש אַרייַנגעגאָסן אין דעם דאָזיקן ראָמאַן. און נאָך מער: זיין גאַנצע ליב־שאַפט צום באַלעבאַטישן גאַנג.

ווייל זילבערבוש, מוז מען וויסן, איז דער טיפּישער פאַרטרעטער פונעם באַלעבאַטישן וועלט־באַגעם, אַ „היינטוועלטיש"־צוגעפּוצטער וואַרטפּירער פון די „באַלעבאַטישע חסידים און חסידישע באַלעבאַטים". פאַר אים איז באַלעבאַטישקייט אידענטיש מיט יידישקייט און יידישקייט אידענטיש מיט באַלעבאַטישקייט. אין דעם פּרט איז, למשל, כאַראַקטעריסטיש, אַז ווען ער רעדט וועגן ליבל טובש, מאַכט ער זיך נישט וויסנדיק וועגן טובשעס קאַמף פאר יידיש, פאַרגעסט, אַז דער דאָזיקער פאַלקס־ציוניסט האָט אויף זיינע אַגיטאַטאָרישע נסיעות געריידט אויך צום בעל־מלאכה און אַרבעטער, ער וויס נאָר פון אים צו דערציילן אַז „ער, טובש, פילט אין זיך דעם שטאַרקן רצון און דעם גוואַלדיקן כוח צו קומען צו זיינע ברידער, צו אַלע יידישע באַלעבאַטים און צו זיי רעדן באַלעבאַטיש, זיי אויפצוקלערן מיטן שכל הישר איבער זייער פאַליטישן און עקאָנאָמישן מצב". פאַרגעסט אָבער דערביי נישט אונטערצושטרייכן, אַז טובש איז „פון טאַטנס צד דעם קרני ראמס אַן אייניקל און פון דער מאַמעס צד דעם בעל־שמס אַן אייניקל"...

זילבערבוש האָט אויך שטאַרק פאַרבאַלעבאַטישט וועלוול זבאראזשערס „לעבנסבילד", וואָס ער האָט אין זיינע „סקיצן" פאַרעפנטלעכט אונטערן נאָמען „וועלוול זבאראזשער אדער וואָלף ערנקראַנץ" (דער אַלט־פרענקישער „אדער" איז דאָ וויט קיין צופאַל נישט). זילבערבוש „טאָפּעט זיך אין נחת", ווען ער דערציילט, אַז זבאראזשער איז געבוירן געוואָרן ביי אַ טאַטן אַ שוחט, וואָס האָט „געמאַכט אין זיין (וועלוועלעס) מוחל אַ קרעפל־קוגל פון טרפות העצמות און טרפות הריאה, אַרומגעוויקלט מיט אַ ספּק־ספּיקא־קישקע,

געפֿרעגלט אין תּרתו־לריעותא־שמאַלץ". און וועגן זבאראזשערן אין דער צייט, וועלן ער איז שוין אַ באַקאַנטער פֿאַלקסזינגער, שרייבט ער (אין זיינע זכרונות), אַז ער איז „תּמיד גבירי״ש געקליידט מיט דער גילדענער קייט און מיטן גילדענעם זיגער אין דער וועסטל־קעשענע", אַ משורר, וואָס גיט שטאַרק אַכטונג, אַז מע זאָל אים, חלילה, נישט האַלטן פֿאַר אַבי וועמען, עפּעס דאָרט פֿאַר איינעם פון די בראָדער זינגערס...

פון אָט דעם אַלעם וועלט קלאָר און פֿאַרשטענדלעך זילבערבושס ראָמאַן מיט זיין אַלט־פֿרענקישן אָבער באַחנטן אופן פון דערציילן און שילדערן, אַ ראָמאַן, וואָס לייענט זיך ווי אַ מעשה, וואָס האָט זיך פֿאַרלאָפן אין די זיבעציקער און אַכציקער יאָרן, הגם דער ראָמאַן טראָגט די דאַטע 1916 און מאָלט דאָס לעבן פון אַ יידישער משפּחה פֿאַר און בשעת די ערשטע יאָרן פון דער (ערשטער) וועלט־מלחמה. דאָס איז, אויב מיר האָבן קיין טעות נישט, דער ערשטער יידישער מלחמה־ראָמאַן, אָבער ווי ווייט פון די פּוקס', צי וואַרשאַווסקיס אָדער זינגערס מלחמה־ראָמאַנען און זייער שטרענג נאַטור־אַליסטישן מעטאָד!

שוין דער אָנהייב פון זילבערבושס ראָמאַן איז אַן עכט באַלעבאַטישער; ער הייבט זיך אָן, ווי אַ יידיש־באַלעבאַטישער ראָמאַן דאַרף זיך טאַקע אָנהייבן — פון אַ שידוך . . . און נישט פון אַ שידוך סתּם, וואָס ווערט געשלאָסן כאַפּ־לאַפּ־צאַפּ, נאָר פון אַ בכבודיקן שידוך, וואָס ווערט „געפּירט נישט ווייניקער, ווי אַן ערך פון צוויי יאָר".

„אָזאַ גלייכער שידוך — דערציילט אונדז דער מחבר — טרעפט זיך אפשר איין מאָל אין א יובל. ביידע מחותנים כמעט גלייכע מיוחסים און גלייכע עשירים. גבריאל טורטלטויב, ביילע גיטלס טאַטע, אַ גרויסער תּבואה־סוחר, אַ ייד, אַ נגיד אין זאלישטשיק, און ירוחם שטערנליב, משה איציקס טאַטע, אַ בעל־הלוואהניק, אַ ייד אַ נגיד אין באָלעכאָוו. נדן און אפילו קעסט פֿאַרן פֿאַרפּאַלק, נאָך דער חתונה, פון ביידע צדדים גלייך". ווייל אַ שידוך „דאַרף זיין שיין און שיין און נאָך אַמאָל שיין: שיין פֿאַר גאָט, שיין פֿאַר לייט און טאַקע שיין פֿאַר זיך אַליין. ווי זאָגט מען עס? פּיינע מחותנים, וואויל־לע מזומנים און אַ שיין פּנים".

דער דאָזיקער, זייער טשיקאַווע געשילדערטער שידוך־ענין נעמט אַרום כמעט אַ פּינפּטל פּונעם ראָמאַן. נאָך דעם ווי דער שידוך איז למזל צושטאַנד געקומען, וואָלט זיך געקענט אויסדאַכטן, אַז ס'וועט זיך אונטערברעכן די שפּאַנונג פּונעם ראָמאַן. אָבער זילבערבוש שטעלט זיך דאָ אַרויס פֿאַר אַ גאַנץ נישקשהדיקן טעכניקער: ער שילדערט איצט די שפּאַנונגען צווישן דער שטילער, טראָציקער ביילע גיטל, וואָס האָט זיך אין די יונגע יאָרן פֿאַרליבט אין אָן אָרעמען בחורל, און איר מאָן, וואָס איז „אַ ייד אַ פֿאַר־טרודעטער, אַ טאָג־און־נאַכט־גריבלענדיקער אין אייגענע און פרעמדע חשבונות", וואָס האָט קיינמאָל נישט קיין צייט פֿאַרן וויב און לעבט (צוליב וואָס דער מחבר, פֿאַרט אַ „היינט־וועלטישער", זאָגט אים מוסר) פון פּויערישע הלואות. אָזוי אָרום וועלט אויפסניי אַרויסגערופן אַ שפּאַנונג ביים לייענער.

אבער זילבערבוש שילדערט דעם ווייב־מאן־געראנגל מיט אסך דינקייט און אפגעהיטקייט, הפנים, כדי חלילה נישט מצער צו זיין דעם לייענער, נישט ארויסרופן ביי אים קיין צופיל הארץ־קאכעניש און קודם־כל, כדי נישט צו ווארפן צופיל פינצטערקייט אויפן יידיש־נגידישן לעבן, וואס איז געבויט אויף שלום־בית און דעם ווייבס דרך־ארץ פארן מאן, וואס „לערנט תורה און וואס ער הייסט טאן, מוז מען אים פאלגן".

צוליב דעם, וואס זילבערבוש שטרייכט נישט צו שטארק אונטער די דאזיקע מאן־ווייב־שפאנונג, לאקערט אויף אים די סכנה, אז דער ראמאן וועט אנווערן זיין דראמאטישן עלעמענט. אבער זילבערבוש גיט זיך אן עצה: ס׳ברעכט אויס די מלחמה, דאס שטעטל נעמט ארום א בהלה, „די קאזאקן קומען!"

דער אינטערעס פונעם לייענער ווערט ווידער וואך. מלחמה! די רוסישע ארמיי דערנענטערט זיך צום שטעטל! ביילע גיטל אנטלויפט מיטן מאן. אויפן וועג געפינט איר מאן אויס, אז ער האט פארגעסן מיטצונעמען זיינע וועקסלען, וואס מאכן אויס זיין גאנצן פארמעג, און ער קערט זיך אום צוריק אהיים. דערווייל מוז ביילע גיטל ווייטער פארן. די דראמאטישקייט פונעם דערציילן האלט אן. עס עפנט זיך פארן לייענער א נייע וועלט: דאס אנטלויפן אין די פורן, אין די באנען און לסוף דאס לעבן אין א פליטים־לאגער אין מערן, וואו ס׳קומט אויך אן א חזן, אן אלמן מיט א קינד, און דער חזן איז דאס אמאליקע ארעמע בחורל, אין וועלכן ביילע גיטל איז געווען פארליבט...

דער נייער פלאנטער — ווידער זייער אפגעהיט און יידישלעך געשיל־דערט — ווערט אויפגעפלאנטערט אויף א סענסאציאנעלן, אבער ווי פאר יענער צייט (מלחמה!) גאנץ נארמאלן אופן: דער חזן מוז איינרוקן צו מיליטער, ביילע גיטל בעמט פון אים דאס יינגעלע, זאגט צו צו זיין פאר אים „א טרייע מאמע" און אפהיטן עס ווי „אן אויג אין קאפ"; ס׳קומט אייניצייטיק אן די ידיעה, אז ביילע גיטלס מאן איז אומגעקומען אין א הויז, וואס די קאזאקן האבן אונטערגעצונדן, וועז ער איז אריינגעשפרונגען, כדי צו ראטעווען ס׳פארמעגן.

ביילע גיטל בלייבט אזוי ארום א כשרע, יידישע טאכטער, אן אמתע אשת־חיל, א טאפלטע יידישע מאמע... און הגם איר אומגליק איז גרויס, וויסן מיר, אז ס׳איז דא א גאט אין הימל און — דאס פארקרימטע און בערגלדיקע וועט אויסגעגליכן ווערן...

די פערזאנען פונעם ראמאן זענען פיין און לעבעדיק געשילדערט, קלאר געצייכנט זענען אויך די נעבן־פערזאנען און גוט אריינגעוועבט אינעם טעכניש־אויסגעהאלטענעם סיפור־המעשה.

געשריבן איז דער ראמאן אין א קאנסערוואטיוון, מילד־רעאליסטישן סטיל, וואס איר קלאסישער פארטרעטער ביי אונדז איז יעקב דינעזאן (מע וואלט טאקע זילבערבושן געקענט אנרופן „דער גאליציישער דינעזאן).

הגם זילבערבוש האט דא נישט געשאפן קיין ווערק פון א העכערער קינסטלערישער מדרגה, האט ער אבער אויסגעמאלן אויספירלעך דאס לעבן

אין אַ יידיש־גאַליציש שטעטל, אַזוי ווי עס האָט אויסגעזען אין די אויגן פון אַ באַלעבאַטישן ייד. אין שפּראַכיקן פּרט איז אָבער דער ראָמאַן אַ ביז גאָר געראָטענער אויפטו.

ער איז געשריבן אינעם לשון פון „באַלעבאַטישע חסידים", אין אַ לשון, וואָס האָט זיך במשך פון יאָרהונדערטער געפורעמט אינעם קליינעם שטעטל, ביים „תורהצן זיך" אין קליין, אין חדר און אין דער ישיבה און זיך אָנגעזאַפּט מיט פרומקייט און יידישקייט ביים „פּראַווען טיש"; עס איז דאָס לשון פונעם למדן, פון אַ יודע ספר, וואָס „כוחט זיך אין אַ תורה־וואָרט", דאָס לשון פון נגידהסטעס וואָס זיצן „פּיסקל אום פּיסקל" און „טאָפּען זיך פּאָר נחת", פון יידן וואָס ווייסן וויניק פון היינטוועלטיקייט, הגם מע שמועסט שוין אויך וועגן וועלטזאַכן . . . ס'איז דאָס לשון פון אַ שטאָנד, ניט פונעם יחיד, ווייל „דער פּרט איז נעלם געוואָרן אינעם כלל, דער יחיד איז פאַרשוואומען אין דעם צבור". דאָס כלליקע פונעם לשון קומט צום אויסדרוק סטיליסטיש דערין, וואָס זילבערבוש שעפּט מיט פולע עמערס פונעם גרייטן שפּראַך־נוסח: פון דער אייגנעוואָרצלטער אידיאָמאַטישקייט און פונעם איינגעפונדעוועטן גלייכווערטל, וואָס איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר דער יידישער שפּראַך פון דער מענדעלע־לינעצקי־זבאראזשער־תקופה. ביי זבאראזשערן און לינעצקין און ביי די „פּאָלקס־ספּרימלעך" אינעם תחינה־לשון האָט זיך זילבערבוש אַסך געלערנט. מסתמא אויך ביי מענדעלען, וואָס זיין שרייב־שטייגער פילט זיך שטאַרק אַרויס פון אַזעלכע שורות, ווי:

„יונגע לייטלעך, געוועזענע בעלפערס און אַצינד געוואָרענע משגיחים אין די פאַרשיידענע (מלחמה־) באַראַקן, חברה פלאָם־פלעצל־עסערס, פוסטע־פאַסניקעס, מה־יעשהניקעס, עצות־געבער, רייטער־אויף־דער־בידנער־כנסת־ישראל־שקאַפּע קומען אין דעם דאָזיקן טאָג . . ."

אָבער נישט נאָר מענער, נאָר אויך פרויען רעדן אויף אַ למדנישן אופן. אָט, ווי ס'רעדט למשל ר' ירוחמס ווייב: „כ'ווייס? אַ מזלטוב איז תמיד גוט. ווי זאָגט מען עס? סימן טוב ומזל טוב לנו ולכל בני ישראל".

אַז דער שפּראַך־נוסח פון אַ פרוי איז דאָ איבערגעגעבן געוואָרן מיט פילאָלאָגישער געטרייישאפט, דערויף זאָגט עדות גרשם באדער, וואָס דערציילט אונדז אין זייַנע זכרונות („פון קראָקע ביז קראָקע" זייט 124) וועגן דער שפּראַך פון זיין מאַמען: „דאָס לשון פון מיין מאַמען איז נישט געווען דאָס יידיש, אויף וועלכן איך רעד, אָדער איך שרייב. ווייל דאָס לשון פון מיין מאַמען איז געווען דורכגעפלאָכטן מיט זייער פיל לשון־הקודשדיקע ווערטער".

אויך דאָס לשון פונעם יונגן דור, פון די „היינטוועלטישע" איז ביי זילבערבושן פאָלקסטימלעך־קערנדיק און אידיאָמאַטיש. פריילין ראָזאַ, וואָס איז שוין געווען אין אַמסטערדאַם, וואו זי האָט געאַרבעט אין אַ שליפּעריי פון דימענטן, דערציילט וועגן אירע מיידל־יאָרן אַזוי:

„איך מארעזשע אַ זאָק, פאַרריכט אַ העמד, ניי אויס אַ לאַטקעלע ביי אַ צעריסן מלבוש, פראָזשע אָפּ דעם שטויב, העלף אויספרעסן די וועש, כאָפּ מיך אַמאָל אַריין אין קיך צו העלפן דער דינסט באַקן און קאָכן. קוקט

דאָס צו דער פעטער, געפעלט עס אים. לויבט ער מיך אויס פאַר דער מומע(ן). ווערט די מומע פלוצעם אַן איבערגעקערטע. איך מיט איר אַדרבא ואדרבא און זי מיט מיר קידער־ווידער, זי זאָגט מיר שטעך־ווערטלעך, דערנאָכן מוראדיקע זלזולים".

אין שרייבן למדניש אָדער סתם־יידישלעך האָט זילבערבוש דערגרייכט די העכסטע מדרגה צווישן די יידיש־גאַליציישע פראָזאַאיקערס פון דער נייער צייט. ער דאַרף אויך געהאַלטן ווערן פאַרן מייסטער פונעם גאַליצישן פאָלקס־יידיש בכלל.

צוליב דער שפראַך אַליין טאָר מען אים נישט פאַרגעסן; צוליב איר ווערט מען אויך אים, דעם נישט דערקענטן און פאַרזעענעם, מוזן האָבן אין זינען, ווען מע ווערט רעדן און טראַכטן וועגן דעם גאַנג און דער ווערט פון דער יידישער בעלעטריסטיק.

אין דער צייט, ווען זילבערבוש האָט זיך דערווייטערט פון דער יידישער ליטעראַטור, אָדער ריטכיקער, געהאַט מיט איר בלויז אַ לויזן קאָנטאַקט, זענען אויפן געביט פון דער יידיש־גאַליצישער נאַוועליסטיק געווען טעטיק: דער היסטאָריקער ראובן פאַן, דער זשורנאַליסט פישל ווישקאָווער, יעקב ליפשיץ און, דער שוואַכסטער צווישן זיי, דער ראַמאַנטיש־סענטימענטאַלער יצחק פערנהאַף.

ראובן פאַן האָט פאַרעפנטלעכט אַ גרעסערע צאָל קינסטלעריש, נישט ווי געהעריק, אויסגעקלאָרטע, סאָציאַל־שטאַרק־אַקצענטירטע דערציילונגען פונעם לעבן פון דער יידישער אָרעמשאַפט און באַרייכערט די יידישע טעמאַטיק מיט מאָטיוון פונעם לעבן פון די „קאלהאקעס" (ווי די גאַליצישע יידן האָבן זיי חוזקדיק גערופן) ד"ה פון די קאַראַימער, וועלכע ער האָט אויסגעצייכנט געקענט.

פישל ווישקאָווער ווידער האָט זיך מיט אַלע כחות באַמיט צו „מאָדערני־זירן" די גאַליצישע נאַוועליסטיק, אָבער זיין מאָדערניזם און סימבאָלישקייט איז באַשטאַנען דער עיקר אין אימיטירן פרצן.

דער טאַלאַנטירסטער צווישן זיי איז געווען:

יעקב לִיפשיץ

[געב' אַרום 1800, געשט' ?]

אַן אויסגעצייכנטער אָבסערוואַרטאָר, האָט ער אין זיינע לעבעדיק־סקי־צירטע און דראַמאַטיש־געבויטע דערציילונגען געגעבן רעאַליסטישע בילדער פונעם יידישן לעבן אין לעמבערג מיט זיינע אויסגעהאָרעוועטע „האָנדעלע"־יידן, קרעמערקעס און הערינג־פאַרקויפערינס, וואָס פינצטערן אָפּ זייער לעבן „פאַר דער שול" *). מיט הומאָר (אַ הומאָר דורך טרערן) האָט ער געשילדערט

*) אַן אָרעמער טייל פון דער יידישער געגנט אין לעמבערג.

דאָס לעבן פון יידישע קינדער, וואָס עסן אַמאָל אין אַ יובל אַ שטיקל פּוטער, וועָן דער טאַטע באַצאָלט זיי מיט בלוט („רויטע פּוטער"), און מיט אַ גוטמוטיקן שמייכל אויך דאָס לעבן פון די „מאַדערנע", וואָס פירן שוין אַ נאַכט־לעבן („צווישן טאָג און נאַכט"). אַ שאָד, וואָס ער האָט קיינמאָל נישט פאַרעפנטלעכט קיין זאַמלונג פון זיינע דערציילונגען!

בשעת דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער זיך דערווייטערט פון דער ליטעראַטור, געוואָרן אַ סופלאָר אין גימפּלס טעאַטער און פון דער אומגליק־לעכער סופלאָר־בודקע האָט ער שוין קיינמאָל דעם קאָפּ נישט אַרויסגעשטעלט, ווי ער וואָלט געוואָלט נאָכטאָן דעם טראַגישן לעבן פון אַ העלד אין טאַדעאוש ריטנערס אַ דראַמע...

מיט זיינע חרוב־גערוואָרענע האָפענונגען האָט דער דאָזיקער אידעלער הומאָריסט אַרייַנגעשריבן די טרויעריקסטע דערציילונג אינעם פּנקס פון דער יידיש־גאַליציאַנער נאָוועליסטיק.

צו דעם יינגערן דור נאָוועליסטן געהערן: ש. י. טשאטשקעס (עגנון) — וואָס איז גיך אַריבער צו העברעאיש — י. מ. ברענדער, אנזעלם קליינמאַן, משה פערנהאַף, דוד קלינגהאָפער, יוסף פּאַלק, וואָס האָט געגעבן עטלעכע טרעפּיק־סטיליזירטע דערציילונגען פונעם חסידיש־גאַליציאַנער לעבן, און בן־ציון מאָזער, אַ תלמיד פון סטעפאַן צווייג. מאָזער האָט געשריבן וועגן לעבן פון מאַדערנע אינטעליגענטן („איינער אַ מענטש", 1919).

וועָן מע רעדט וועגן דער יידישער גאַליציאַנער פּראָזע, טאָר מען נישט פאַרבייגיין מיט אַ שטילשווייגן די פעליעטאָניסטן.

דער פעליעטאָן שפּילט אין גאַליציע אין די יאָרן 1904־1918 אַ גאַנץ נישקשהדיקע ראָלע אַדאַנק דער אַנטוויקלונג פון דער פּרעסע און דעם אויפקום פון יידישע טאָגצייטונגען. די פעליעטאָנען זענען שטאַרק באַליבט געווען צוליב זייער „גרינגקייט" און וויציקייט; אין דער פאָפולאַריזירונג פונעם יידישן פעליעטאָן אינעם גאַליצישן קרוינלאַנד איז מסתמא מיטשולדיק געווען די דייטשע פּרעסע אין ווין, וואו דער פעליעטאָן איז געווען אַן אָר־גאַנישער חלק פון אַ טאָג־צייטונג און געשטאַנען אויף אַ הויכער מדרגה, און אפשר אויך דער פאַקט, וואָס טעאַדאָר הערצל איז געווען אַ קלאָסיקער אויף דעם דאָזיקן געביט. (דאָ, אין ווין, האָט, אגב, הערצלס מיטאַרבעטער אין דער „וועלט", אברהם קאַראַלניק, זיך געלערנט די קונסט פון שרייבן „עסייען").

אַרייַנגעפירט האָט אין גאַליציע דעם פעליעטאָן מיכאל ווירט און דער־מיט אַרויסגערופן אַן אמתע פעליעטאָנאָמאַניע.

צו די באַקאַנטע פעליעטאָניסטן האָבן געהערט: ים הציוני (יצחק מרגליות) אַ זון פון בערל בראָדער, יונה קרעפל, יוסף גראָב, דער טעמפּעראַמענטפולער ז. האָבער און די ביידע פּועלי־ציון־פּירער, דער איראָנישער און בייסיקער א. ל. שוסהיים (וואָס איז אויף דער עלטער שטאַרק מילד געוואָרן), און דער גוטמוטיק־הומאָרפולער יעקב קענער.

ס׳איז איבעריק צו זאָגן, אַז אַ סך רעדאַקטאָרן האָבן נישט אין פעליעטאָן

פאַרעפנטלעכט אונטערן נאָמען „דערציילונג" אָדער „סקיץ" און ס׳איז דערפאַר אָפט שווער צו פירן אַ שאַרפע מחיצה צווישן פעליעטאָן און דערציילונג.

נאָך ערגער איז געווען, וואָס אַ סך מחברים גופא האָבן נישט געפירט אַזאַ מחיצה, צוליב וואָס די גאַליציישע דערציילי־קונסט לויידט שטאַרק פון אַ פובליציסטישן אונטערטאָן און איז דערפאַר אין קינסטלעריש פּרט הינטער־שטעליק לגבי דער פּאָעזיע, וואָס האָט אין יענע יאָרן פון אַ זשורנאַליסטישן בייגעשמאַק (סיידן אין דער סאַטירע) נישט געווען, נישט זייענדיק, להיפך צו דער נאָוועליסטיק, אָפּהענטיק פון דער טאָג־פּרעסע.

אַלע גאַליצישע פּראָזאַיקער, וואָס האָבן זיך באַוויזן אין דער יידישער ליטעראַטור אין די יאָרן 1890־1918, זענען געווען אין תוך לאָקאַל־טאַלאַנטן, וואָס זייער שאָפן האָט קיינמאָל נישט אַריבערגעשפּרייזט די גרענעצן פון זייער היימלאַנד. זיי האָבן הפּנים נישט פאַרמאָגט עפּעס אַזוינס, וואָס זאָל זיי מאַכן וויכטיק פּאַר אַ לייענער, וואָס איז נישט באַזונדערס פאַראינטערע־סירט געווען אינעם שאָפן פון די גאַליצישע יידן.

א. מ. פוקס

[געב׳ 1890]

דער אייניציקער אויסנעם אין דעם פּרט איז געווען א. מ. פוקס.

זיין באַטייט פאַר דער יידיש־גאַליצישער פּראָזע איז אין אַ געוויסן זין ענלעך צו אימבערס אויפטו אויפן געביט פּונעם יידישן ליד.

ווי אימבער האָט געהאָלפן דער יידיש־גאַליצישער פּאָעזיע צו באַהעפטן זיך מיט דער אַלגעמיין־יידישער, אַזוי האָט אויך פוקס מיט זיינע דערציילונגען נישט באַרייכערט בלויז די גאַליצישע נאָוועליסטיק, נאָר אַריינגעבראַכט באַטייטנדיקע ווערטן אינעם אוצר פון דער גאַנצער יידישער ליטעראַטור.

ער איז געווען באַקאַנט און געשאַצט נישט נאָר אין גאַליציע, נאָר אין גאָר דער יידיש־וועלט; ער איז אויך דער אייניציקער גאַליציאַנער, וועמעס שריפטן זענען איבערגעדרוקט געוואָרן אין ראָטנפּאַרבאַנד, הגם מ׳האָט דאָרט געוואוסט, אַז פוקס איז אַן אַנטי־קאָמוניסט און מיטאַרבעטער פּונעם „פאָר־ווערטס".

הגם ער האָט דעביוטירט נאָך אין יאָר 1911 און אין יאָר 1912 אַרויס־געגעבן זיין ערשטן באַנד דערציילונגען („איינזאַמע") איז ער ביז צום יאָר 1920 כמעט אינגאַנצן אַן אומבאַקאַנטער נאָמען. ער ווערט אַנטדעקט פון דער ליטעראַרישער עפנטלעכקייט אַדאַנק זיינע נאָוועלן אין דער ווינער „קריטיק". די יאָרן 1923 ביז 1930 זענען דער הויכפּונקט פון זיין שאָפּע־רישקייט און פאָפולערקייט. אַ צייט שפּעטער ציט ער זיך כמעט אינגאַנצן צוריק פון דער ליטעראַטור און ווערט אַנטשוויגן אויף לאַנגע יאָרן.

ענלעך ווי אימבער, האָט אויך פוקס געהאַט אַ טיפע ווירקונג אויף די גאַליצישע — פוקס אויך אויף די ניט־גאַליצישע — שרייבער פון זיין צייט און עס איז קיין ספק נישט, אַז די פאַרשטאַרקונג פונעם רעאַליזם אין דער יידישער פּראָזע אין די צייטן, ווען אין דער פּאָעזיע האָט געהערשט דער עקספּרעסיאָניזם, איז אין אַ גרויסער מאָס אים צו פאַרדאַנקען.

צו דערגרייכן אַזאַ שטאַפּל פון ווירקונג און אָנערקענונג איז אים נישט אָנגעקומען גרינג.

ווי זיין פּאָרגייער פישל וויטקאָוואר, האָט אויך פוקס אין זיין יוגנט געחלומט פון אַ מאַדערניסטישער פּראָזע. עס איז די צייט פון ניי־ראָמאַנטיק, יחידישקייט; די פאַלקסגעבונדענע פּראָזע ברעכט זיך אונטער; מענדעלע אָפּעלירט שוין נישט מער צום יידישן לייענער, ווי אין די אָמאָליקע יאָרן: די אינטעליגענץ דערנענטערט זיך צו דער יידישער ליטעראַטור; זי האָט אַ רעכט צו פאַרלאַנגען אַ נייע ליטעראַטור און אַ נייע אָטמאָספּער. נאָמבערג און יונה ראָזנפעלד, איינהאָרן און א. ווייטער פאַרליגן אָט יענע ליטעראַטור, וואָס זאָל שטיין אין הסכם מיט די פאַרלאַנגען פון דער יידישער אינטעליגענץ. האָט אויך פוקס, אַ טיפּישער פאַלקסמענטש, פון פּאַך אַ בעקער־אַרבעטער, וואָס איז אויסגעוואַקסן אין אַ קליין גאַליציש שטעטעלע (יעזיערנע) און וואָס האָט זיין בילדונג באַקומען פון טייטש־חומש און — באדערס „פאַלקס־קאַלענדאַרן", פון אַ פיר־קלאַסיקער פאַלקס־שול און — שמר"ס ראָמאַנען, פון אַ קליינשטעטלדיקן חדר און פון די קורסן אין די לעמבערגער זשעט־פּע־עס־פּאַראיין, זיך געזומען שרייבן „אינטעליגענטע" און „הויך־ליטעראַרישע" נאָוועלן. אַז ער האָט דאָ געמוזט האָבן אַ דורכפאַל, איז קלאָר.

וועגן דעם כאַראַקטער און ווערט פון זיינע ערשטע אַרבעטן קען געבן אַ באַגריף אַן אָפּזאַץ פון זיינער אַ דערציילונג, וואָס עפנט דאָס בוך „אייגזאַמע":

„מיינע געזיכטס־ציגע זענען נישט רעגלמעסיק, און די הויט פון מיין פּנים איז נישט גלאַט — דערפאַר אָבער פאַרמאָגן מיינע אָגריס־גרינע אויגן אַ מין מאָדנע צוציאונגס־קראָפט, וואָס ציט צו און שטויסט אָפּ צוגלייך און וואַרפט אויף אַ באַשטימטן שטח אַהין צוריק. און דאָרום וועט אייך נישט וואונדערן, וואָס די אַלע אָבערפלעכלעכע און ליסטיקע ליבעלייען מיט די רוישנדע, עקסצענטרישע מיידלעך, וואָס פלעגן זיך מיט מיר קריגן און קאָקעטירן פּער טעלעפאָן — האָבן אין אַ געוויסער צייט פאַרוויקלט אַרום מיין האַרץ אַ מין איבלע, פּוסטע שרעק, וואָס איך שפּיר נאָך פאַרנדיק אויף אַ האַרטן, טרעסל־דיקן וואָגן קעגן צוריקוואַרפנדן וויינט."

צום גליק האָט פוקס מיט דער צייט איינגעזען, אַז צו שרייבן דערציילונגען אויף אַזאַ „הויכן" שטייגער פּאַסט זיך נישט פאַר זיין כאַראַקטער און וועלט־באַגעם. ער האָט דערפאַר אויפגעגעבן „די ליבעלייען" מיט די „רויע־שענדע מיידלעך" און מיט די מער ערנסטע, וואָס האָבן „אַ פּעדאַגאָגיש־פּריפּענדן בליק", און שוין אין אייניקע פון זיינע ערשטע דערציילונגען האָט ער געזוכט דעם רעאַליסטישן אופן פון עקספּרעסיע און לסוף זיך אָפּגעגעבן מיט

לייב און לעבן דעם רעאַליסטישן סטיל, וואָס האָט שוין אין יענער צייט אויס־געזען שטאַרק פאַרעלטערט און אָפּגעדראָשן.

אָבער פוקס האָט פאַרשטאַנען אין דעם אָפּגעלעבטן רעאַליסטישן סטיל אַרייַנצובלאָזן אַ נייעם אָטעם; און אַזוי ווי אין דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט די יידישע מאַראַל דורכגעמאַכט אַ גאַנץ טיפע ירידה, וואָס האָט אַרויס־גערופן אַן אויפלעבונג פון נאַטוראַליזם (אַדאַנק וואַרשאַווסקין, בימקאָן און י. י. זינגערן) האָט פוקס' נאַטוראַליסטישער מעטאָד, בפרט די ראַדיקאַלע זייטן זיינע, נישט געשטערט בכלל, פאַרקערט, אויסגעזען אָפילו מאָדערן, שיער נישט מאָדערניסטיש. פוקסעס פאַרשוינען האָבן זיך געקענט פילן גאַנץ היימיש מיט די „גנבים", „שמוגלערס" און געפאַלענע פרויען, וואָס האָבן זיך געפרוכפערט און געמערט אין דער יידישער מלחמה־בעלעטריסטיק, און וואָס האָבן געצויגן זייער יחוס פון „פערד־גנב" און „רעקרוטן", וועמענס שאַפערס (אָפּאַטאָשו און בימקאָ) באַווייזן זיך אין דער ליטעראַטור פיל וויי־ניקער אין דער זעלביקער צייט, וואָס פוקס.

ווי איטלעכער שטרענגער נאַטוראַליסט, האָט אויך פוקס אַרויסגעווויזן אַ באַזונדערע ליבשאַפט צו שילדערן דאָס לעבן פון אונטערוועלט־מענטשן, פון גנבים און פּראָסטיטוטקעס, אַלפאַנסן און דורכגעפאַלענע אָקטיאַרן, וואָס דערציילן פאַנטאַסטישע מעשיות, ווי זיי האָבן געשפילט „גאמלעטן" אין די באַוואוסטע טעאַטערן פון רוסלאַנד, און לעבן דערווייל אָפּ אַ פאַרפינצטערט לעבן אין אָרימע דירות.

אָבער להיפּך צו אַנדערע יידישע נאַטוראַליסטן האָט פוקס אַרויסגעווויזן אַ באַזונדערן אינטערעס צום פאַרפוילטן און פוילנדיקן, צום קרענקלעך־פּער־וועדזן. מיט עפּישער רו און גזלנישער קאַלטקייט שילדערט ער קברנים, וואָס שלאָפן מיט טויטע פרויען, פּראָסטיטוטקעס, וואָס פאַרקויפן געבראָטענע הינטלעך און קאַרליקעס (אין גוף און נשמה) וואָס טרייבן זנות מיט „נאָרמא־לע" מענטשן און האָבן אין זיך אַ רציחה, וואָס וואָלט געסטייעט פאַר צוואנציק גיבורים.

אַ טיפּ פון אַ „געשפּאַלטענער פערזענלעכקייט", האָט ער קאָמפּענסירט זיין ליבשאַפט צום קרענקלעך־אומנאָרמאַלן מיטן שילדערן פון געזונטע, דעמבענע יונגאַטשעס, וואָס שמוגלען אין פּראָסטיטוטקעס, וויינטער אַ זאַק מיט זאָלץ צי טאַבאַק, קענען אָנהרגענען אַ גוי, שיכורן און זויפן און פרעסן געבראָטע־נע פולקעס אין דאָרפישע קרעטשמעס.

קלאָר, אַז די מלחמה, וואָס האָט אויף דער אייבערפלאַך פונעם לעבן אַרויסגערוקט מענטשן, וואָס זענען צום בעסטן מסוגל געווען אַריבערצוטראָגן איר חורבן: דעם געזונטן, בריטפּלייציקן יונג און דעם ציניקער און פּראָס־טיטוט, האָט אים געמוזט באַזונדערס צוציען.

דער מלחמה האָט ער אויך אָפּגעגעבן זיינע מייסטע דערציילונגען, פון וועלכע ס'צייכענען זיך באַזונדערס אויס „אונטער דער בריק" (1924) — פון יידיש־גויאישן פּראָסטיטוציע־לעבן אין ווין — און „ווינטער" („וואַרשעווער אַלמאַנאַך", 1923), וואָס מאָלט דאָס יידישע שטעטל אין מזרח־גאַליציע אין

דער צייט, וועלכן ס׳ברעכט זיך אונטער די אַלט־אייגנאַרטיקע פּראָבלעמען פון יידישן לעבן, וואָס פוקס שילדערט, מיט זייער אַלפּאַנסן און פּראָסטיטוטקעס, קברנים און די אַנטוואַרצלטע טראַגי־קאָמישע אינטעליגענטן, וואָס דרייען זיך אַרום „אונדזער ליטעראַטור" און טעאַטער, נישט כאַראַקטעריסטיש פאַרן יידישן קיבוץ אין ווין (וואו פוקס האָט געלעבט פון 1914 ביז 1939) און ס׳איז אפשר אַ שאָד, וואָס פוקס האָט אויפגעשטעלט די ווינער יידן אַזעלכע טרויעריקע און גרויליקע דענקמאָלן.

אַסך מער האָט ער אויפגעטאָן אין קינסטלערישן און עטנאָגראַפישן זין פאַרן יידיש־גאַליצישן שטעטל, וואָס זייער זוניקע און טונקעלע זייטן האָט ער געשילדערט מיט קינסטלערישער גענויטקייט.

און אַצינד לאָמיר אַ קוק געבן, ווי אַזוי פוקס שילדערט דאָס שטעטל.

זיין טעמאַטישקייט און פערסאָנאָזש איז נישט באַזונדערס נייַ. ווי מענדעלע (וואָס האָט געהאַט אַ געוויסע ווירקונג אויף אים) אַרבעט אויך פוקס דער עיקר מיט טיפּן, נישט מיט כאַראַקטערן (בלויז אין זייער אורבאַניסטישע דערציילונגען גיט ער כאַראַקטערן).

פוקס׳ טיפּן שניידן זיך אָבער שאַרף אָפּ פון מענדעלעס אָדער אַשעס, י. ליפּשיצס צי זילבערבושס פערזאָנען מיט זייער מגושמדיקייט און וואַכעדיקייט; דאָס זענען, ווי ביי ווייסנבערגן, פּראָסטע יידן, יידן־פּראָסטאַקעס, וואָס האָרעווען שווער (כאָטש נישט דווקא גאַנץ ערלעך) כדי צו פאַרדינען אַ גרייצער.

ניי איז בלויז די אַטמאָספער, וואָס פוקס כשופט אַרויס פונעם שטעטל, און דער לאַנדשאַפטלעכער הינטערגרונט.

פוקס׳ יידן לעבן נישט צווישן קרעמל און דער שול; זיי דרייען זיך נישט מיטן שטעקעלע אויף די שטעטלדיקע גאַסן. זיי זענען שטענדיק עפּעס ווי אין דרויסן, נאָענט צו דער נאַטור. ס׳איז כאַראַקטעריסטיש, אַז אַ קרעמל, וואָס פוקס שילדערט אין דער דערציילונג „אויפן בערגל" (1924), באשטייט פון אַ קלאַץ (פּאַרט אַ שטיק נאַטור) אין מיטן פון אַ פעלד.

ס׳איז אויך, דאָכט זיך, נישט קיין צופאַל, וואָס בשעת דער חתונה — אין דער ערשט־וואָס דערמאָנטער דערציילונג — קען דער מחותן נישט אינזיצן אין שטוב און גנבעט זיך אַרויס, כדי צו אַרבעטן אין גאָרטן, און וואָס אַ קריי־געריי און געשלעגעריי צווישן צוויי משפּחות ווערט געפּירט צוליב אַ גאָרטנ־פּלויט, ווי ביי פויערים.

פוקסעס יידן זענען ענלעכער צו דאָרפסיידן, ווי צו שטאָטישע מענטשן, זענען אפשר אַ צונויפמיש פון ביידע. דער גאַנצער עקאָנאָמישער לעבנס־שטייגער פונעם גאַליציש־יידישן שטעטל, וואָס איז געווען אָפהענגיק פון דער פויערישער באַפעלקערונג, און אַזוי אַרום, הגם אינדירעקט, פון דער נאַטור און דער ערד, קומט גאָר שאַרף צום אויסדרוק אין פוקסעס שאַפן.

אין אייגער פון זיינע שענסטע דערציילונגען, דער זוניקער אידיליע „צווישן ביימער", ווערט אַ ייִד, וואָס פאָרט אין סאָד אַריין, פון וועלכן ער ציט זיין פרנסה, באַגלייט פונעם מחבר מיט אַזעלכע טראַכטונגען:

„איבער די וווייטע פעלדער, שיטערע, טרויעריקע וועלדלעך, איבער די אָפּגעשניטענע, ליימיקע ריווועס מיט די אַרויסקריכנדיקע קאָרינעס פון זיי, [איבער די] בלאָטיק־פאַרהאַרטעווועטע, ווייסע טריט פון די בהמות אין די פלאַכע טאָלן און קרומע בערגלעך, איבער אָט די וועגן און שטעגן ליגן אויס־געלעבטע דעם יידנס יאָרן, געגאַנגענע און געפאָרענע, פאַרשפּינען איבער דער ע.רד, וואָס דערנערט מיט אירע קרייטעכצער, און וואָס וועט שענקען רו אויף אייביק אין דער טיפעניש פון איר שויס."

נישט געקוקט דערויף, וואָס זיינע מענטשן זענען אַזוי ענג צונויפגעהעפט מיט דער נאַטור, שילדערט זיי פוקס פון דעסטוועגן — גאַנץ אין הסכם מיטן אמת — נישט ווי חסידים פון איר שיינקייט; זיי קוקן אויף דער נאַטור ניכטער, ווי אויף אַ שפּייזערין, וואָס גיט אויף פרנסה, צו וועלכער מען איז צוגעוואוינט, ווי צום קרעמל אָדער צו דער שול, און מע פאָלט נישט אַריין אין אַ התפּעלות, ווען מע קוקט אויף איר. מע האַנדלט מיט עפּל און „פלאָמען", ציט אַרויס די שלעכטע באָדיאַקעס פון דער ערד און נעמט זיך צום האַרצן אַ ווערעמדיקן עפּל, ווייל מע קען אים נישט פאַרקויפן.

אַדאַנק דער אָפּהענטיקייט פון פוקסעס מענטשן פון דער נאַטור, האָט פוקס אונדז געקענט געבן אומפאַרגעסלעכע לאַנדשאַפט־בילדער; און ס׳איז מאָדנע, אַז נישט די שילדערער פונעם יידישן דאָרפסלעבן אין גאַליציע האָבן אַנטפּלעקט פאַר אונדז די שיינקייט פון דער נאַטור, נאָר פונקט אַ שילדערער פונעם שטעטל, פאַר ווועלכן ס׳איז ביז פוקסן כּאַראַקטעריסטיש געווען דאָס „בערגעלע מיסט" און שיינקייט האָט אים, דעם שטעטל, געקענט געבן בלויז דער מענטש מיט זיין תורה און זיידענער בעקעשע.

יאָ, נישט אויפן בערגעלע מיסט, נאָר „אויפן בערגל" צווישן געשמאַקע פעלדער און זאַטע סעדער לעבן אויס זייערע יאָרן פוקסעס יידן.

הגם די אידילישע נאַטור, וואָס רינגלט זיי אַרום און רייסט זיך צו זיי מיט גרינער באַחנטקייט פון גראָז פון אונטער די שטיינער פונעם שטעטל, שאָפט פאַר זיי דעם יסוד פאַר זייער עקאָנאָמישן לעבנס־שטייגער, פאַרמאָגן פון דעסטוועגן פוקס׳ יידן נישט קיין ברעקל אידילישקייט. פוקס באַשרייבט זיי מיט ביטערניש און שנאה און אַ פאָזיטיוון טיפ געפּינט ער צווישן זיי כמעט אינגאַנצן נישט.

וואָס טוט זיך נישט אָפּ למשל אין דער דערציילונג מיט אַזאַ אומשולדיקן טיטל, ווי „אויפן בערגל"! דער טאַטע, וואָס גיט אויס די לעצטע טאָכטער זיינע, לעשט אויס בשעת דער חתונה דאָס לעמפּל, אַז ס׳זאָל נישט קאַליע ווערן צופיל נאַפּט, און נעמט צו פאַר זיך דאָס גאַנצע דרשה־געשאַנק, ווייל די חתונה קאָסט אים צו טייער; זיין מחותן, דער הייזערייד, גנבעט זיך אַרויס בשעת דער חתונה פון דער שטוב, כדי צו גיין אַביסל איבער די הייזער; דער חתן, וואָס פאָרט „אָנקוקן" די כלה, גנבעט אויפן וועג ביי אַ פריצהלע אַ קיי־

טעלע און די כלה האָט אַ גרויסע הנאה דערפון, ווייל דאָס קייטעלע איז פון גאָלד... דעם חתנס פריינד גנבעט צו ביים מחותן אַ בייטל מיט געלט; די ווייבער קריגן זיך אַרום אַ גאַנצן טאָג, האָבן „פיסקעס" (פוקסעס מענטשן האָבן נישט מיילער, נאָר „פיסקעס" אָדער „מאָרדעלעך" ווי חיות) וואָס „שיסן, ווי ביקסן", און טאָמער פלאָנטערט זיך צווישן זיי אַריין אַ קינד, מוז עס האָבן „אַ פאַרעכל" אויפן קאָפּ.

מיט נאָך מער ביטערניש שרייבט פוקס וועגן שטאָטישע מענטשן. דאָ זעט ער בלויז זונות און אַלפאָנסן, פאָרנאָגראַפישע קברנים און רציחהדיקע קאַרליקעס — און איינער איז שלעכטער פונעם אַנדערן. דער אַלפאָנס מאַקסל (אין דער דערציילונג „אונטער דער בריק") הרגעט זיין פרוי, אַ זון פון אַ פראָסטיטוטקע שלאָגט די מוטער זיינע מיט חיהשער רציחה, און זוען ער פאַרלירט אין דער מלחמה ביידע פיס, שטופט אים די מוטער אויף דער גאַס, ער זאָל גיין בעטלען און מאַכן אַ פאָר גרייצערס.

אַן אמתע אַרגיע פון שלעכטס!

אויך דעד פיזישער אויסזען פון די מענטשן איז פול מיט מיאוסקייט. כמעט יעדער פאַרשוין האָט עפּעס אַ מום. די מוטער פון דער פראָסטיטוטקע איז געליימט, דער פראָסטיטוטקעס מאַן האָט אַ גלעזערן אויג, די כלה „אויפן בערגל" האָט פערדישע ציין און איר חתן אַ בעלמע אויפן אויג; דער טאַטע פון חתנס צד איז בלינד אויף אַן אויג און דער טאַטע פון דער כלהס צד איז טויבלעך.

פוקס גליט מיט שנאה צום מענטשן אפילו דעמאָלט, וועז ער האָט אים גאָרנישט אויפצוואַרפן. אָט איז הער שלייכער אין דער דערציילונג „צוויי זיגערס": אַן איינזאַמער, פאַרלוירענער, אַלטער מאַן, אַ ייד אַ קבצן, וואָס לעבט דערפון, וואָס ער מאַכט פראָפאַגאַנדע פאַרן וויכטיקן יידישן טעאַטער. מיט וויפיל שנאה און כעס ווערט וועגן אים געשריבן! מיט וואָס פאַר אַ סאַדיסטישער הנאה רעדט פוקס, ווי אַזוי די זונות רופן שלייכערן אָן מיט מיאוסע נעמען, וועז ער גייט אַן איינזאַמער אַהיים אין זיין אַרעמער דירה, און מיט וויפיל הנאה דערציילט אונדז פוקס, ווי אַזוי שלייכערס באַלעבאָסטע לאָזט אים אַראָפּ אַ „קנאַקנדיקן" פאָטש, אָדער אַן אַקטיאָר גיט אים — אָן אַ פאַרוואָס — אַ שנעל אין נאָז אריין. און אין דער גאַנצער דערציילונג איז נישטאָ קיין איין אייניציק וואָרט, קיין איין אייניציק אָנצוהערעניש, אַז דער העלד זאָל האָבן געטאָן עפּעס אַזוינס, וואָס זאָל באַרעכטיקן די שנאה. ס'איז שנאה צוליב שנאה, אַ מין נייע קונסט לשם קונסט.

דער איינציקער גאָט, אין וועלכן ס'גלייבן פוקסעס מענטשן, איז דער גאָט פון שלעכטסקייט. אַ טובה וועט אין ייד נישט טאָן דעם אָנדערן, וועז מע זאָל אים בריען מיט גליענדיקע ריטער. און טאָמער טוט עמיצער שוין יאָ אַמאָל אַ גוטע, צי בלויז אַ גלייכע זאַך, וועט ער זי קאָמפּענסירן און איבער־קאָמפּענסירן מיט רשעות און אַפילו פאַרברעכנס; אָדער דער גורל וועט אים דערפאַר באַשטראָפן מיט אַ האַרבער שטראָף:

דער אַלפאָנס מאַקסל נעמט זיך אָן די קריוודע פון אַן אַלטער פראָסטי־

טוטקע, וואָס וועלט געשלאָגן פון איר זון, און ער (מאַקסל) איז שטאָלץ אויף דער יידישער מידה, אַז מע טאָר נישט שלאָגן אַ מאַמען; דערפאַר הרגעט ער שפּעטער זיין אייגן ווייב און שלאָגט זיין געליימטע שוויגער; אַ פּראָסטיטוטקע זיך גיט אָפּ מיט היילן קראַנקע הינטלעך, וואָס זי האָט זיי ליב ס'לעבן, און, וען זיי וואָקסן אונטער און ווערן געזונט, בראָט זי זיי אָפּ ווי קאַטשקעלעך און פּאַרקויפט זיי (גראָד דעמאָלט, וען זי ווערט אַ סוחרטע און מאַכט גוטע געשעפטן); אַ בעקער־אַרבעטער, וואָס העלפט זיין חבר אויפבויען אַ באַק־אויוון, באַגנבעט זיין חברס שוועסטער. אַ שגצל, וואָס מ'האָט אים צוגענומען אַ קאָפּעלוש ביים גנבענען עפּעלעך, און וואָס באַקומט דאָס קאָפּעלושל צוריק אַדאַנק דער שתדלנות פון אַ ייד, וואַרפט דעם דאָזיקן יידן פון דאַנקבאַרקייטס־וועגן אַ זשמעניע בלאָטע אין פּנים אַריין. אַ ייד, וואָס גיט זיין שכן אַן עצה, ער זאָל גיין אין באָד אַריין, אויסצוהיילן זיך אַ מכה, באַקומט אַליין אַ מכה אין דער זעלביקער באָד. טייל מאָל טראָגט די טובה, וואָס עמעצער טוט, שוין אין זיך די שלעכטסקייט: אַ מיידל העלפט איר חתן אַרויסצובאַקומען אַ קאָנפּיס־קירט זעקל ניס דורכן איבערגעבן זיך דעם גוי, פון וועלכן זי דאַרף אַרויס־פּועלן דאָס זעקעלע; לסוף שטעלט זיך אַרויס, אַז די צוריק־באַקומענע ניס זענען לעכערדיק און האָבן קיין שום ווערט נישט; אויך אַזאַ „טובה" מוז צע־נישט געמאַכט ווערן. אַ פרוי גיט זיך איבער אַן איינזאַמען מאַן, אָבער אַ טאָג פאַרן טויט גיט זי אים אַ „קנאקנדיקן" פּאָטש צוליב אַ גאַנץ נישטיקער סיבה. קברנים, וואָס דאַרפן טאָן דאָס דעכט אַ מת, אַרויסנעמען אַ טויטע פּראָסטיטוטקע, „גייען" דערווייל אַריין צו אַן אַנדער זונה. אַ מאַן הייצט איין אין אַ קאַלטן האָרבסט־טאָג דעם אויוון מיט אַ באַזונדער התמדה, כדי דאָס ווייב זיינס, וואָס דאַרף אַהיימקומען פון אַ שפּאַציר, זאָל האָבן וואָרעם און ליכטיק; נאָך איר קומען אַהיים דערציילט זי דעם מאַן, אַז זי האָט זיך אויפן וועג איבערגעגעבן צו אַן אַנדערן.

וועגן אָט די אַלע ענינים רעדט פוקס אָן אַן עטישן פּראָטעסט, מיט עפּישער רואיקייט, אַ רואיקייט, וואָס קען נישט אינגאַנצן פאַרדעקן דעם מחברס סאַדיסטישע הנאה. מע טאָר דערפאַר נישט זוכן קיין סימבאָליק אין פוקסעס דערציילונגען. סאַדיסטישע הנאה שאָפט נישט קיין סימבאָלן. אין דער דערציילונג „אונטער דער בריק", וואו קברנים גייען צוערשט שלאָפן צו אַ פּראָסטיטוטקע, איידער זיי נעמען צו די געשטאָרבענע פּראָסטיטוטקע, טאָר מען נישט זען קיין אָנצוהערעניש, אַז אַ זינדיק לעבן ווערט באַשטראָפט מיט אַ פאַרשוועכטן טויט; די מוטער פון אַ פּראָסטיטוטקע איז געליימט; אָבער דאָס איז נישט קיין שטראָף דערפאַר, וואָס זי לעבט פון איר טאָכטערס זינדיקער פרנסה. ווייל פאַר שלעכטע מעשים וועלט מען ביי פוקסן נישט באַ־שטראָפט; באַשטראָפט ווערט מען נאָר פאַר מעשים טובים.

מיט דער פּסיכאָלאָגישער זייט פון זיינע מענטשן גיט זיך פוקס אינגאַנצן נישט אָפּ, (דאָס, ווי די פּריערדיקע אויספירונג וועגן דער שלעכטסקייט פון פוקס'ס טיפּן, ווערט נישט פאַרצייכנט ווי אַ חסרון, נאָר ווי אַ פאַקט). וועגן אַ יונגנמאַן, וואָס ווייסט, אַז זיין כלה טרייבט זנות, קען ער בלויז זאָגן, אַז דאָס

האָט דעם יונגנמאַן „געפֿערעט" — און דערמיט איז ער יוצא. אויסצומאַלן זיין נשמה־צושטאַנד איז ער נישט בכוח. אין דעם פֿרט איז פוקס אַסך ענלעכער צו די עלטערע רעאַליסטן, צו אַן אָקסנפעלד אָדער מענדעלע, ווי צו די יונגע רעאַליסטן אונדזערע, צו י. י. זינגערן אָדער בערגלסאָנען; הימלווייט שטייט ער פון דעם פּסיכאָלאָגיש־איבערגעשפּיצטן יונה ראָזענפעלד, צו וועלכן ער שאַפּט אַ בולטן און אינטערעסאַנטן היפֿך.

די שנאה זיינע צו מענטשן האָט פוקס אויסגעקויפט מיט אַ גאָר גרויסער ליבשאַפט צו זאַכן, פייגל און חיות און דער עיקר צו דער נאַטור־לאַנדשאַפט.

וועגן זאַכן רעדט ער מיט סימפּאַטיע און מיט דער פֿרייד פון אַ מאָלער. ער זעט נישט נאָר זייער שיינקייט, נאָר פילט אויך זייער טעם און ריח. אַפֿילו אַ פּשוטע מצה קען ביי אים אַרויסרופן באַגייסטערונג: „מיט זיסער, הייסער, קנאַקנדיקער פּרישקייט שמעקן שאַרף די מצות". מע פילט פּשוט, ווי ס׳עפּעס־נעז זיך ביי אים אַלע חושים, ווען ער רעדט וועגן אָט די מצות... נישט נאָר דער זע־חוש, וואָס וואָלט דאָ געווען נאַטירלעך, נאָר אויך דער טעם־חוש („זיסע, הייסע פּרישקייט"), דער שמעק־חוש („די מצות... שמעקן") און דער הער־חוש („קנאַקנדיקע פּרישקייט"). מיט פּיינקייט און חשיבות קען פוקס רעדן אפילו וועגן דער אַלטגעוואָרענער וועש, וואָס ליגט באַהאַלטן אין אַן אַלטן, דעמבענעם קופּערט.

בשעת פוקס האָט ליב צו פֿאַרגלייכן די מענטשן צו חיות, גענפינט ער גראָד מענטשלעכע אייגנשאַפֿטן ביי זאַכן: למשל די סאַזשע, וואָס פאַלט איז דער גרויסשטאָט אויף די פּענצטער־ברעטער איז „טויב".

אַפילו וועגן דער בלאָטע אינעם שטעטל רעדט ער מיט ליבשאַפט, דער ליבשאַפט פון אַ מאָלער. די בלאָטע איז — אין אַ באַשטימטן ליכט־רעפלעקס — „פּעט און ווייס, ווי סמעטענע". וועגן מע לייענט אַזאַ געשמאַק בילד, ווילט זיך פּשוט אַוועקזעצן ביים טיש און אויפּשמירן די בלאָטע אויף אַ שטיק ראָזעווע ברויט...

פוקס קען זיך פֿאַרכלינען מיט דער חנעוודיקער שיינקייט פון אַ האָן (אין דער דערציילונג „דער גאָלדענער האָן") וואָס צעליכטיקט מיט זיינע פּעדערן די גרויע אָרעמע שטוב — און ווי וואָכעדיק און קליין זעען אויס אין פֿאַרגלייך מיט אים די מענטשן, וואָס האַלטן אים אין איין וועגן, כדי צו זען, וויפיל קילאָ ער האָט.

און מע מוז זיך פֿאַרחידושט פרעגן, צי איז דאָס טאַקע דערזעלביקער פוקס, וואָס האָט מיט אַזאַ קראַנקהאַפּט־פֿאַרנאַגראַפּישער הנאָה געשריבן וועגן אַ קברן, וואָס גנבעט זיך ביינאַכט אַריין אין אַ טהרה־שטיבל, כדי צו באַ־שלאָפן אַ טויטע פרוי?

אָבער דערזעלביקער פוקס (אן אמתער ווירטואָז!) באַשרייבט מיט בעל־שם־טובשער רחמימדיקייט אַ פערדל, וואָס גייט אויס פון הונגער אין אַ פּראָס־טיקער ווינטער־נאַכט אין מיטן פעלד. איינצייטיק אָבער רעדט ער קיל־אָביעקטיוו וועגן אַ יידישן בחור, וואָס באַהאַלט זיך אויף דעם זעלביקן אָרט, וואו דאָס פערדל איז אויסגעאַנגען, און ציטערט אין טויטשרעק, זענדיק,

ווי אַ פּעטלוראָוויץ דערנענטערט זיך צו אים, כדי אים צו הרגענען. אַ האָן איז שענער ווי אַ מענטש; אַ פערד רופט אַרויס מער רחמנות, ווי אַ בן־אדם.

פוקס׳ ליבשאַפט צו דער נאַטור־לאַנדשאַפט גייט שוין אַריבער אַלע מאָסן. די נאַטור פאַרמאָגט ביי אים אַלע שיינקייטן פון דער גאַנצער וועלט. די מענטשן זענען פאַרזעענישן — אָבער דערפאַר ווי כישופדיק די נאַטור אַרום זיי, און ווי אייַדל און גוט!

אין אַ דערציילונג, („זומערלעב") וואו די האַנדלונג דרייט זיך די גאַנצע צייט אַרום צוויי מכות, וואָס צווישן יידן האָבן אויף זייערע זיצפליישן, שיקט די נאַטור אַריין דעם יום טוב „וואָס קומט שוין דאָרט אונטערן בערגל, ביים עק בלויען הימל, צו רייטן אויף דער גאָלדענער זונליכטיקייט".

אין „אויפן בערגל" זענען אַלע מענטשן קליינלעך און קמצניש; זיי קריגן זיך צוליב אַ „גרייצער" אָדער אַ „זעקסערל", אָבער די נאַטור שענקט זיי אַווען איר פאַרמעג און שפע; זי בלייבט אַ הוילע און אַן אויסגעליידיקטע, זי פאַרלירט אָבער נישט איר חן און איר שיינקייט:

„די גאָרטנס זענען געווען גרעל, צעשוויבערט; לוידיק פון די צייטיקע, אויסגעגראָבענע געוויקסן. די ביימלעך ליכטיקע, אָפּגעטרייסלטע, מיט צע־בראָכענע צווייגעלעך, האָבן זיך געוואָרעמט, פאַרפלאָנטערטע אין זילבערנע פאָווויטינגס, אין דער גענער, נידעריקער, וואָרעמער אָסיען־זון. ס׳איז געווען אַ גרויס געריטענישׁ אויף פלוימען אין יענעם יאָר."

אָבער די מענטשן בלייבן די זעלביקע קמצנים און קבצנים, וואָס פריער. די נאַטור מאַכט זיי נישט רייכער און נישט בעסער און נישט שענער. די ביידע וועלטן, די נאַטור און דער מענטש, לעבן פסיכיש גאַנץ אָפּגעזונדערט איינע פון דער אַנדערער. פון זיין גאַנצער ליבשאַפט צו דעד נאַטור האָט פוקס זייַנע מענטשן נישט אָפּגעגעבן אַפילו קיין ברעקעלע. אין בעסטן פאַל גיט ער זיי „פלאָמען" און עפּל, אָבער נישט איר שיינקייט.

דערפאַר אָבער האָט ער דעם לייענער געגעבן די נאַטור מיט אירע טיפּע און פלאַסטישע, פארבנרייכע, געדיכט־געמאָלענע לאַנדשאַפטן. אַזעלכע זומער־לאַנדשאַפטן, ווי אין דער דערציילונג „צווישן בוימער", קען מען ביי אונדז טרעפן נאָר נאָך ביי י. י. שוואַרצן אָדער י. י. זינגערן; די דאָזיקע ביידע שרייבער האָבן אינאיינעם מיט פוקסן געשאַפן אַן אמתע מאָלער־שול אין דער יידישער ליטעראַטור; איר בלי־צייט געפאַלט אויף די צוואנציקער יאָרן פון אונדזער יאַרהונדערט...

אָבער נישט נאָר די פאַרבן־זאַטקייט פון אַ זומער אָדער אַ האַרבסט (וואָס זענען שוין אַליין אין זיך מאָלעריש), נאָר אַ פראָסט קען פוקס צייכענען מיט שאַרפע שטריכן, נישט פאַרהערנדיק דערביי זיין אקוסטישע ווירקונג:

„וויַ אַן אייגעפאַסטע, קיילעכדיקע, קאַלט־גלאַנציקע, קרישטאַלענע שויב, איז די זון געהאָנגען נידעריק איבערן ווייסן, גלאַנציקן שניי, שרפהנדיק מיט טרוקענעם, שפּיזיקן פראָסט. די וויסקייט האָט זיך געמינעט, געבלענדט, געציטערט אין די אויגן און דער פראָסט האָט דין און פיין ווי אַ פידעלע

געסקריפּעט, געפידלט אונטער סענדערס שוואַרץ־גלאַנציקע, שיינע שטי־ווע‌לעך".

פוקס האָט אַרויסגעוויזן אַ גרויסע ענינטקייט אין מאַלן אַ ווינטערדיקע לאַנדשאַפט און אין דער דערציילונג „ווינטער" (1923) און אין אַנדערע נאָוועלן, וואָס זענען טעמאַטיש פאַרבונדן מיט אָט דער דערציילונג, האָט ער ווי אַן אמתער ווירטואָז אויסגעמאָלן דעם שניי מיט אַלע זיינע קנייטשן און שאַטירונגען און זיין גאַנצער פאַרבנרייכקייט; יאָ, פוקס האָט בפירוש אויפגעוויזן, אַז דער שניי איז פאַרבנרייך.

פוקס רעאַגירט נישט אויף דער נאַטור בלויז מיט די אויגן. ער פילט זי מיט אַלע חושים, אפילו מיטן גאַנצן לייב. זעלטן וועט טרעפט מען ביי אונדז אַ שרייבער, וואָס זאָל בכוח זיין אַזוי פיזיש, אַוי קערפערלעך־פייאַלאָגיש אַרײַנלעבן זיך אין דער נאַטור ווי פוקס:

„אַז ר' זעליג קומט צו זיך צוריק אין סאָד, טוט ער זיך אַ בייג, אַ טונק אונטער אין דער קילער, גרינער, געדיכטער שטילקייט, ווי אין אַ גרינעם טייך".

פוקס איז אַזוי קערפערלעך אַרײַנגעוואַקסן אין דער נאַטור, אַז וועט די וואַלקנס שווימען אויפן הימל, זעט ער זייערע שאַטנס אויף דער ערד און קומט אַזוי אַרום אַפילו מיט די וואַלקנס אין אַ פיזישן באַדיר.

דעם מענטשן שילדערט פוקס קורץ, גראָבלעך־מגושמדיק; וועגן דער נאַטור רעדט ער, אייגנטלעך זינגט ער, מיט צערטלעכקייט און פּאָעטישער פאַרגאַפטקייט. דעם מענטשן מאָלט ער, ווי אַ נאַטוראַליסט, די נאַטור — ווי אַ ראָמאַנטיקער. וועגן מענטשן רעדט ער ווי אַ שוחט וועגן בהמות, וועגן דער נאַטור — ווי אַן אידעאַליסטישער פּאָעט פון די נאָאיוע צייטן, וועט ס'האָבן נאָך געלעבט פושקין און מיצקעוויטש...

אַ פאַרליבטער אין דער נאַטור, מאָלט ער זי אויס מיט אירע פּרטים, וואָס רינגלען זיך אַריין אין אַנדערע פּרטים, ווי ער וואָלט אַכטונג געגעבן, אַז אפילו איין טראָפּן פון דער נאַטור זאָל אים נישט פאַרלוירן גיין. און ער גייט נישט פאַרלוירן. ווייל וואָס קען זיך דען אויסהיטן און אויסבאַהאַלטן פאַר פוקסעס רויבערישן, מעסער־שאַרפן אָבסערוואַציע־כוח?

די דאָזיקע פּרטימדיקייט פירט אָפט צו אַן איבערגעלאָדנקייט, וואָס פאַר־טומלט דעם לייענער. דאָרט, וואו פוקס פאַרשטייט זי אויסצומיידן, לייכטן זיינע בילדער ווי עכטע איילבילדער מיט יענע טיפע און געדיכטע פאַרבן, וואָס מע קען נאָר טרעפן ביי די פאַרבן־גלייביקע מייסטערס פון איטאַליענישן רענעסאַנס.

אָבער אויך די שטאָט מיט אירע גראָע הייזער, זייערע „פאַרכיקע [שטויביקע] שייבלעך, גרינלעכע און ווי צעקנייטשטע פון אַלטקייט" קען פוקס אויסמאָלן מיט גרויסער מבינות. און ער טוט דאָס מיט דער זיכערקייט פון אַ געניטן מאָלער, וואָס ווייס, אַז ס'איז נישטאָ קיין שיינע און קיין מיאוסע אָביעקטן, אַפילו נישט קיין שיינע אָדער מיאוסע בילדער; ווייל

בילדער קענען בלויז זיין קינסטלעריש, אָדער נישט. און פוקסעס בילדער זענען שטענדיק קינסטלעריש.

ווי זיינע נאָטור־שילדערונגען, איז אויך פוקסעס שפּראַך אַ פּאַרביקע און אַ וואַרעמע, פול מיט זאַטער וואָגיקייט, אַ גופיקע און אַן ערדענע, ווי זי וואָלט זיך אויסגעצייטיקט אין סעדער „צווישן ביימער". איר ריטעם איז אַ פּאַמעלעכער און געלאַסענער, אָנגעפילט מיט עפּישער רו און חשיבות. נישט זעלטן איז זי מאַיעסטעטיש־ביבליש, טייל מאָל אַפילו אויך דעמאָלט, ווען זי רעדט ווען גאָסן־פּרויען און האָרבאָטע הויפּענצטערלעך.

מיט פוקסעס כוח פון שילדערן און זיין כוחדיקער שפּראַך גייט נישט האָנט אין האָנט דער בוי פון זיינע דערציילונגען. שוין ניגער, וואָס האָט הויך געשאָצט פוקסעס טאָלאָנט, האָט געטענהט, אַז פוקס „האָט ביז היינט [1926] קיין איין זאַך נישט אָנגעשריבן, וואָס זאָל פאַרדינען דעם נאָמען דערציילונג". און ער איז בפירוש געראָטן געווען.

די האָנדלונג, וואָס דאַרף זיין דער רוקנבײן פון דער דערציילונג, איז ביי פוקסן נישט אויסגעפורעמט און זי געפינט זיך שטענדיק אויף אַן עמבריאָנאַלן מצב. עס פעלט אויך פוקסן אינגאָנצן די פּאָעטיקייט צו צעוויקלען אַ דראַמאָטישן קאָנפליקט, וואָס דאַרף אַרויסרופן ביים לייענער שפּאַנונג און פאַראינטערעסירטקייט, יענע פאַראינטערעסירטקייט וואָס, ווי ס׳האָט זיך אויסגעדריקט דער אַלטער סער פיליפּ סידני „האָלט דאָס קינד אַפּ פון שפּיל און דעם זקן פון זיצן ביים אויוון". פאַראַן דערציילונגען, אין וועלכע ס׳געשעט בפירוש גאָרנישט. וויל פוקסן אינטערעסירט אויך קיינמאָל נישט די געשעענישן, נאָר דאָס געשעענע, נישט די מעשה, נאָר דער סצענישער הינטערגרונט, די מאָלערישע סביבה, אין וועלכער די מעשה דאַרף פאָר־קומען; דאַרף פאָרקומען — אָבער זי קומט נישט פאָר.

ס׳מאַכט דעם איינדרוק, אַז וען פוקס דערציילט שוין יאָ אָמאָל אַ שטיקל מעשה, טוט ער דאָס נאָר ווי אַן אויסרייד אויף צו מעגן בריית און פּרטימדיק אויסמאָלן דעם אָרום. די מעשה איז דערפאָר געווײַנלעך מע־כאָניש צוגעטשעפּעט און וואַקסט נישט אָרגאָניש אַריין אינעם געבוי פון דער דערציילונג. זיינע דערציילונגען פּעלט אינגאָנצן דער צענטער, אָרום וועלכן ס׳דאַרף זיך דרייען די מעשה און די מאָלערישע סביבה. אָזאַ פיינע זאַך ווי „ווינטער", למשל, האָט נישט קיין העלד; זי צעפאָלט אויף לויטער עפּיזאָדן; מאַנכע נאָוועלן האָבן צווי העלדן, איינעם אינעם ערשטן טייל און אַ צווייטן אינעם צווייטן טייל און די דערציילונג זעט דערפאָר אויס ווי צווי מעכאָניש־צענויפגעקלעבטע נאָוועלן.

דער פיינער און געניטער שילדערער ווערט אין גאָנצן אָפּהענטיק, ווען ער מוז ווערן אַ נאַראַטאָר און אָנהייבן אָדער אָפּשליסן אַ מעשה. מילא, מיטן אָנהייב קען מען זיך נאָך יאָקאָש אַן עצה געבן. מע העלפט זיך מיט אַ „באַשרייבונג", אַ מיטל וואָס איז אָנגעוועגדט געוואָרן שוין כמה וכמה מאָל פון כל המינים דערציילער פון פאָרשידענע צייטן און פעלקער; דעם „הויכפּונקט" היפּערט מען אַריבער — אָבער וואָס מאַכט מען מיטן „סוף"?

פוקס׳ דערציילונגען האָבן טאַקע קיין סוף נישט; און פוקס מוז זיך דערפאַר העלפן מיטן אָפּשטאַרבן פונעם העלד, הגם דער טויט וואָקסט נישט אַרויס צווינגנדיק פון דער האַנדלונג, ווי למשל אין דער דערציילונג „ביינאַכט"; דאָס איז זיכער אַ באַקוועמער, אָבער ריין־מעכאַנישער טריק און אַ צו ביליקער פאַר אן אמתן קינסטלער.

די וועלט, וואָס פוקס שילדערט, איז אַן ענגע און שמאָלע; פון ריין עסטעטישן שטאַנדפונקט איז דאָס קיין חסרון נישט. אָבער אויך פוקס׳ וועלט־באַנעם איז אַן ענגער און שמאָל־האַריזאָנטיקער. ווי לאַנג פוקס האָט זיך געהאַלטן בלויז פאַר אַ שילדערער פון קליינע מענטשן „אויפן בערגל" און פון אָפּגעטעמפּעט נפשות „אונטער דער בריק", האָט אים זיין שמאָל־האַריזאָנטישקייט ווייניק־וואָס געשאַדט. ער האָט געהאַלטן, און י. י. זינגער האָט אים געשטיצט דערין, אַז אַ מאָלער דאַרף קענען מאָלן — און נישט טראַכטן. אָבער וען פוקס אין געוואָרן באַרימט און זיך געשניטן אויף אַ קלאַסיקער, האָט ער זיך מיט אַלע כוחות געפלייסט אַרויסצורייסן זיך פון זיין געדאַנקען־ענגעניש און ווערן אַן אידעען־טרעגער, וואָס דאַרף העלפן דעם יידישן פאָלק אין גלות צו טראָגן „די לאַסט" (ווי ס׳הייסט אינע פון זיינע דערציילונגען). ער האָט דערפאַר אַרייַנגעבראָקט אין זיינע שפּע־טערדיקע נאָוועלן אַ ביסל יידישן פאַטריאָטיזם, ציוניזם, אַ ביסל רעליגיע און סאָציאַליזם, כדי צו ווערן אַ שרייבער פאַרן גאַנצן פאָלק ישראל און באַ־פרידיקן אַלע צדדים, פאַרטייען און ריכטונגען. ער איז אָבער אינטעלעקטועל נישט געווען צוגעגרייט אויף צו ווערן פלוצעם אַ דענקער און ער האָט זיך אונטערגעבראָכן אונטער דער דאָזיקער „לאַסט". אָט די אַלע „אידייען־רייכע" נאָוועלן האָבן דערפירט, אויב נישט צו אַ קינסטלערישן דורכפאַל (ווי ס׳האָט געמיינט י. י. זינגער), איז לפחות צו אַ קינסטלערישן אויסגליטש. פון דעם דאָזיקן אויסגליטש איז פוקס אַזוי שאָקירט געוואָרן, אַז ער האָט זיך צוריקגעצויגן פון דער ליטעראַטור *).

צום גרויסן שאָדן פון דער יידישער ליטעראַטור האָט ער נישט פאַר־ווירקלעכט זיין גראַנדיאָזן פּלאַן, צו געבן אַ פּראָזע־עפּאָפּיי פונעם יידישן לעבן אין „גלות", וואו נישט דער יחיד האָט געזאָלט זיין דער העלד, נאָר דער כלל — אויפן שטייגער פון רעימאַנטס „פּויערים", וואָס זענען פּרע־מירט געווארן מיטן נאָבל־פּרייז אין יאָר 1924, ד״ה אין אַ צייט, וען פוקס איז געווען באַזונדערס שעפּעריש; רעימאַנטס אויסצייכענונג האָט ווי באַ־שטעטיקט פוקסן די „ריכטיקייט" פון זיין נאַטוראַליסטישן מעטאָד; רעימאַנט האָט אויך געהאָט אַ ווירקונג אויף פוקס׳ שפּעטערדיקע דערציילונגען.

נישט געקוקט אויף אַלע זיינע חסרונות, האָט פוקס — אַדאַנק די וואָגיקע מעלות זיינע — דערפירט די יידיש־גאַליציש פּראָזע צו אַ גאָר־הויכער מדרגה און באַרייכערט די אַלגעמיין־יידישע ליטעראַטור בכלל.

---

*) ער איז אַוועק אין 1952 קיין מדינת ישראל און דאָרט זיך ווידער באַוויזן מיט יידישע דערציילונגען. אין העברעאישער איבערזעצונג איז דאָרט דערשינען אַ בוך פון זיינע שריפטן.

ער איז איינעד פון אונדזערע קרעפטיקסטע פּראָזאַאיקער. ס׳איז געווען אַ גוזמא אַוועקצושטעלן אים אויף איין מדרגה מיט י. י. זינגערן אָדער דוד בערגלסאָנען, ווייל פון פוקסן צו זיי איז אַ גרויסער מהלך, אָבער דאָס פאַרמינערט נישט זיין באַדייט און אויפטו.

זיין גאַנצן כוח קען מען ערשט ריכטיק דערזען און אָפּשאַצן, ווען מען האָט אין זינען, אַז ער האָט געשילדערט דאָס לעבן פון אַ יידיש שטעטל, ווי ס׳האָבן דאָס שוין געטאָן פּאַר אים די גרעסטע מייסטערס פון דער יידישער פּראָזע, און פון דעסטוועגן האָט ער נאָך אַ מאָל געקענט פאַראינטערעסירן דעם לייענער און אַרײַנבלאָזן אין אַן אַלטער און אויסגעדראָשענער טעמע אַ ניי לעבן און אַ נייעם אָטעם.

3. מערב־גאַליציע

כּמעט אַלע גייסטיקע באַוועגונגען, וואָס האָבן במשך פון ניינצנטן יאָרהונדערט געפֿורעמט די נשמה פון די גאַליצישע יידן, זענען אויפֿגעקומען אין מזרח־גאַליציע. דאָרט קומען אויף און טראָגן אירע שענסטע פֿרות די העברעאישע און יידישע ליטעראַטור.

מערב־גאַליציע האָט אין דעם אַלעם נישט געזומען קיין אַנטייל. בשעת מזרח־גאַליציע האָט אַרויסגעגעבן אַ גרויסע און וויכטיקע העברעאישע ליטעראַטור, וואָס האָט געווירקט ווייט איבער די גרענעצן פון דעמאָלטיקן עסטרייך, האָבן די מערב־גאַליציאַנער געקענט אַנווייזן אויף בלויז איין איינציקן שרייבער: מ. ד. בראַנדשטעדטער.

נישט אַנדערש איז געווען מיט דער יידישער ליטעראַטור. די גאַנצע תקופה פון יוסף פֿערל איבער די בראָדער זינגער ביז כּמעט צום סוף פונעם ניינצנטן יאָרהונדערט ווערט געשאַפֿן פון די מזרח־גאַליציאַנער.

ערשט אינעם לעצטן יאָרצענדלינג פונעם פֿאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט באַווייזט זיך איגנאַצי זיסער (וואָס אַנטדעקט דאָס יידישע טעאַטער אַדאַנק אַ וואַנדער־טרופּע, וואָס איז געקומען קיין קראָקע פון מזרח־גאַליציע) און גרשם באַדער, וואָס האָט אָבער — איידער ער איז אַוועק קיין אַמעריקע — זיין גאַנצע ליטעראַרישע טעטיקייט אַנגעפֿירט אויפן שטח פון מזרח־גאַליציע. עטלעכע יאָר נאָך זיי באַווייזט זיך מאַקס געבל, דער אַמאָל זייער פֿאָפולערער „פֿיעסן"־שרייבער, דער מחבר פון דער „פֿיעסע" „טאַטע־מאַמעס־צרות", אָבער ער פֿאַרלאָזט אין זיינע יונגע יאָרן גאַליציע און האָט אַזוי אַרום, צום גליק אפשר, נישט געקענט באַשאַפֿן קיין ליטעראַרישע סביבה אין זיין היימלאַנד.

דערפֿאַר אָבער איז אַ שאָד, וואָס דער באַקאַנטער סאָציאַליסט מאַקס בעער, וואָס האָט אין זיינע יונגע יאָרן געשריבן יידיש (בשעת ער האָט געוואוינט אין אַמעריקע) האָט קיינמאָל מיט זיין מערב־גאַליציש געבוירן־לאַנד קיין שום קאָנטאַקט ניט געהאַט.

די גאַנצע יידישע ליטעראַטור אין מערב־גאַליציע באַשטייט ביז צום אָנהייב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט פון עטלעכע בדחנים און מחברים פון רומל־ספֿרים.

פון וואַנען נעמט זיך דאָס?

מ'האָט זיך באַמיט דעם דאָזיקן פֿאַקט אויסצוטייטשן אויף כּלערליי אופנים. מאַנכע האָבן געטענהט, אַז ס'איז אין דער אמתן נישטאָ אַזוינס, ווי גאַליצישע יידן. וואָרעם די מזרח־גאַליציאַנער זענען אַ חלק פונעם אוק־ראַינישן און די מערב־גאַליציאַנער פונעם פּוילישן יידנטום. שאַפֿעריש האָבן געקענט זיין קודם־כל די מזרח־גאַליציאַנער, זייענדיק אַ חלק פונעם פֿאַנ־

טאַזיע־ און הומאַר־פולן אוקראַיניש יידנטום, וואָס האָט אַרויסגעגעבן אַ לינעצקי און אַ שלום עליכם, אַ פרוג און אַ בערגלסאָן. די דאָזיקע טעאַריע איז, אויב ס׳גייט וועגן דעם עטנאָגראַפיש־פסיכישן כאַראַקטער פון די מזרח־גאַליציאַנער, ריכטיק, דער אויספיר אָבער איז פאַלש. וואָרעם פרישמאַן, פּרץ און אַש זענען אַ געוואַלד־איבערצייגנדיקער באַוויזן, אַז דאָס פּוילישע יידנטום איז נישט געווען וויניקער שאַפּעריש, ווי די „דרום־יידן" און נישט געהאַט קיין וויניקער טיפּן שייכות צו יידיש, הגם בעל מחשבות האָט געטראַכט אַנדערש.

אַנדערע ווידער האָבן געטענהט, אַז די שאַפּעריקייט פון די מזרח־גאַליציש יידן נעמט זיך דערפון, וואָס זיי זענען געשטאַנען אונטער אַ טיפער השפּעה פון בעל־שם־טוב, בשעת אויף מערב־גאַליציע האָט געווירקט דער סאַנדזער צדיק, דער דברי־חיים, וואָס האָט מיט זיין סינטעז פון חסידות און תלמוד געשאַפן אַ מער ניכטערן טיפּ, וואָס האָט, אַלנפאַלס, אויפן גע־ביט פון דער קינסטלערישער ליטעראַטור ,נישט געקענט אויפטאָן אַזוי פיל, ווי דער ריין־חסידישער טיפּ.

נישט לייקענדיק, אַז די דאָזיקע טעאַריע קען זיין, ווינציקסטנס ביז צו אַ געוויסער מדרגה, ריכטיק, האַלטן מיר פון דעסטוועגן, אַז די סיבה, איז גיכער געווען אַן אַנדערע: מע דאַרף זי זוכן אין דער עקאָנאָמישער, נאַציאָנאַלער און דעמאָגראַפישער סטרוקטור פונעם גאַליציש לאַנד.

דאָס עקאָנאָמישע לעבן אין מערב־גאַליציע איז געווען אַ סך געדריקטער, ווי אין מזרח־גאַליציע, וואָס האָט אַדאַנק אַזעלכע שטעט, ווי לעמבערג און (אַמאָל) בראָד און טאַרנאָפּאָל, געהאַט גוטע האַנדלס־באַציאונגען מיט אַנדערע עסטרייכישע פראָווינצן, מיט דייטשלאַנד און רוסלאַנד. דער בעסערער עקאָ־נאָמישער מצב (וואָס האָט זיך געהויבן אַדאַנק די מזרח־גאַליצישע נאָפט־גרובן) און דער קאָנטאַקט מיטן מערב האָט אָפּגעפּרישט די מזרח־גאַליצישע יידן און געגעבן זיי די מעגלעכקייט צו באַקענען זיך מיט די דערגרייכונגען פון דער מערב־איראָפּעאישער קולטור.

מערב־גאַליציע האָט אָבער געלעבט אָפּגעשניטן פון דער ווייטער וועלט און ביז צום יאָר 1846 האָט זי פאַקטיש קיין גרעסערע שטעט נישט געהאַט. קראָקע איז ביז דעמאָלט געווען אַן אייגענע, (האַלב־) זעלבשטענדי־קע רעפּובליק, געווען צוליב דעם אין גאַנצן אָפּגעשניטן סיי פון מערב־גאַליציע, סיי פון גאַליציע בכלל און דערפאַר נישט געקענט ווירקן באַלעבנדיק אויף דער אַרומיקער פּראָווינץ, ווי דאָס איז געווען דער פאַל מיט לעמבערג, בראָד אָדער טאַרנאָפּאָל. צוליב דעם האָבן די יידישע שטעטלעך אין מערב־גאַליציע נישט געהאַט קיין אייגענע מעטראָפּאָליע, קיין אייגענעם צענטער, איטלעך שטעטל האָט זיך געלעבט באַזונדער און בלויז די חסידישע באַוועגונג האָט זיי באַהעפט אין אַ גאַנצקייט און געהאַלטן אין קלעם פון לאַנג־אָפּגעלעבטע קולטור־פּאַרמען.

אין נאַציאָנאַל־דעמאָגראַפישן פּרט דאַרף אָנגעוויזן ווערן אויפן פאָלגנדיקן: די יידן אין מזרח־גאַליציע האָבן אויסגעמאַכט 12% פון דער מזרח־גאַליצישער

באַפעלקערונג און די פּאָליאַקן — 25%. אַזוי אַרום האָבן דאָרט די יידן לגבי די פּאָליאַקן אויסגעמאַכט קנאַפּע 50%. אַזוי ווי די אוקראַינער האָבן נישט געפירט קיין שום אַסימילאַציע־פּאָליטיק לגבי די יידן, האָבן די מזרח־גאַליצישע יידן אין זייער געראַנגל פאַר אַ נאַציאַנאַלן קיום געהאַט צו קעמפן בלויז מיט די פּאָליאַקן. און אַזוי ווי ס׳איז דאָרט געווען נאָר צוויי מאָל אַזויפיל פּאָליאַקן, וואָס יידן, האָט דער קאַמף נישט אָנגעטראָפן אויף אַזוינע שוועריקייטן ווי אין מערב־גאַליציע. דאָ, אין מערב־גאַליציע, האָבן די יידן אויסגעמאַכט בלויז קנאַפּע 8% פון דער באַפעלקערונג און זיך געמוזט ראַנגלען אַנטקעגן אַ מעכטיקער מערהייט פון פּאָליאַקן, וואָס האָבן דאָ אויסגעמאַכט 89% פון דער באַפעלקערונג, פּאַרמאָגט, אין פּאַרגלייך מיט די אוקראַינער, אַ הויך־שטייענדיקע, אויסגעצייכנט־אָרגאַניזירטע קולטור און געהאַלטן די אַדמיניסטראַציע פונעם גאַנצן לאַנד אין זייערע הענט.

אין מזרח־גאַליציע האָבן די יידן אין זייער קאַמף מיט די פּאָליאַקן געקענט רעכענען — בפרט אין דער נייערער צייט — אויף אַן אונטערשטיצונג מצד די אוקראַינער 62%*) בשעת די מערב־גאַליצישע אוקראַינער זענען געווען אַ ווינציק־קלייניר מיעוט (3%**) ;וואָס האָט געלעבט אין אַ גרויסער, מאַטעריעלער און גייסטיקער אָרעמקייט, פּאַרשטופּט ערגעץ אין די פעלדזיקע קאַרפּאַטן־בערג, און די יידן האָבן מיט זיי קיין שום פּאָליטישן אָדער געזעלשאַפּטלעכן קאָנטאַקט נישט געהאַט. אַזאַ געשעענישׂ: אַז אוקראַינישע פּויערים זאָלן שטימען אויף אַ ליסטע פון דער יידיש־נאַציאָנאַלער פּאַרטיי פאַר נתן בירנבוימען, ווי דאָס איז געווען דער פאַל אין מזרח־גאַליציע, וואָלט אין מערב־גאַליציע אויסגעזען ווי אַ פאַנטאַסטיש מעשהלע.

ווען מע גיט נאָך צו דעם אַלעם צו, אַז אין מזרח־גאַליציע האָבן געלעבט דריי מאָל אַזויפיל יידן ווי אין מערב־גאַליציע, וועט מען פאַרשטיין, אַז לויטן חשבון פון מסתמקייט האָבן די מזרח־גאַליצישע, און נישט מערב־גאַליצישע יידן, געדאַרפט און געמוזט שפילן די פירנדיקע ראָליע אינעם גייסטיקן לעבן פון דער יידישער גאַליציע.

נישט געקוקט אויף דעם אַלעם האָט לסוף אויך די השכלה אָנגעהויבן אַרייַנצודרינגען קיין מערב־גאַליציע און הגם זי איז דאָ קיינמאָל נישט געווארן קיין גרויסע באַוועגונג, האָט פון דעסטוועגן באַווירקט ווינציקסטנס יחידים און געהאָלפן שאַפן אַ גאַנץ שוואַכע העברעאישע פרעסע. מאָדערנע אידייען ברענגט דאָ אַריין אויך די אַסימילאַציע, וואָס האָט, נישט געקוקט אויף איר טויטנדיקער השפּעה, פּאַרט אַרייַנגעבראַכט אַ ביסל מאָדערנע קולטור אין די פּאַרשלאָפענע יידישע געסלעך. צוליבן גרויסן כוח פונעם חסידישן עלעמענט מישט זיך די אַסימילאַציע אויף אַ מאָדנעם אופן מיט אַלטער יידישקייט. אַזוי אַרום ווערט קראָקע אַינצייטיק אַ צענטער פון אַסימילאַציע און פון אַרטאָדאָקסישער יידישקייט. אין די ניינציקער יאָרן קען מען שוין

*) פון דער מזרח־גאַליצישער באַפעלקערונג.

**) פון דער מערב־גאַליצישער באַפעלקערונג.

אין יידישע היימען טרעפן (ווי ס׳האָט זיך גוטמוטיק געוויצלט וויספּיאַנסקי) ראַכעלקעס, וואָס האָבן געקענט אויסנווייניק „גאַנץ פּשיבישעווסקין". אָבער דאָס יידישע קראָקעווער טעאַטער טאָר נישט שפּילן פּרייטיק־צונאַכטס, כדי יידישע קינדער זאָלן חלילה נישט מחלל שבת זיין.

די גאַנץ שוואַכע חובבי־ציוניסטישע באַוועגונג און שפּעטער דער ציוניזם האָבן אין קראָקע קיין טיפּערע וואָרצלען ביז קורץ פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה נישט געשלאָגן (סיידן אין דער פֿראָווינץ) און וואָס האָבן שוין דאָ געקענט אויפּטאָן די קליינע סאָציאַליסטישע גרופּע „ברידערלעכקייט" און די פֿאַרשיידענע יידישע האַנדלס־אָנגעשטעלטע־פֿאַראייניען?

און דאָך זענען פון אָט די דאָזיקע ווינציקע פֿאַראייניען אויפגעקומען כוחות, וואָס האָבן געבראָכן דעם אייז, און אין די ערשטע יאָרן פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט וואָכט אויף קראָקע און מיט איר מערב־גאַליציע צו אַ פּאָליטישן און קולטורעלן לעבן.

די יאָרן 1901 ביז 1908 זענען דאָ די איבערבראָך־יאָרן.

אַרום 1901 פֿאַרלייגט דער קראָקעווער אַדוואָקאַט אַדאָלף גראָס „די פּאַרטיי פון אומאָפּהענגיקע יידן", וואו ער פֿאַראייניקט אונטער אין דאָך די חסידים־אָרטאָדאָקסן און די אַסימילאַנטן, ד״ה אַנטי־ציוניסטן, און לייגט אַזוי אַרום אויף קראָקע אַ חסידיש־אַסימילאַטאָרישן חותם, פון וועלכע די דאָזיקע שטאָט האָט זיך נישט געקענט באַפֿרייען אַפילו דעמאָלט, וען דער ציוניזם איז, אין די ערשטע יאָרן פונעם אומאָפּהענגיקן פּוילן, געוואָרן די הערשנדיקע אידיי ביי די יידן פון דער מערב־גאַליציישער הויפּטשטאָט.

אין יאָר 1903 קומט פּאָר אין קראָקע דער ערשטער צוזאַמענפּאָר פון יידישע האַנדלס־אָנגעשטעלטע פֿאַראייניען און די פֿאַרוואַלטונג פונעם קראָקע־ווער פֿאַראיין „אחווה" נעמט איבער די פּירונג פונעם ניי־געשאַפענעם פֿאַר־באַנד. איין יאָר שפּעטער וועלן דאָ פֿאַרלייגט די פּועלי־ציוניסטישע פֿאַרטיי, וואָס וואָקסט אַרויס פון אָט דעם פֿאַרבאַנד. הגם די ביידע געשעענישן האָבן נישט געטראָגן קיין ספּעציעלן לאָקאַלן כאַראַקטער און זענען נישט געווען באַגרענעצט אויף דער שטאָט קראָקע, נייערט אַרומגענומען גאַנץ עסטרייך, בפרט גאַליציע און בוקאָווינע, האָט אָבער דער פּאָקט, וואָס די ביידע אָרגאַ־ניזאַציעס זענען געשאַפן געוואָרן אין קראָקע, אויפגעלעבט די דרימלענדיקע שטאָט.

אין יאָר 1905 וועלן אין דער מערב־גאַליצישער מעטראָפּאָליע געשאַפן די זשעט־פּע־עס (יידישע סאָציאַליסטישע פּאַרטיי) און צום ערשטן מאָל פירן דאָ די יידישע אַרבעטער אַדורך אַן אייגענע ערשטע־מאַי דעמאָנסטראַ־ציע, וואָס האָט אַרויסגערופן אַ סענסאַציע אין גאַנץ גאַליציע און אַפילו אין גאַנץ עסטרייך.

איין יאָר שפּעטער (1906) וועלט דאָ פֿאַרלייגט די יידיש־נאַציאָנאַלע פֿאַרטיי, וואָס פירט בשעת די פֿאַרלאַמענט־וואָלן אַן ענערגישע קאַמפּאַניע פֿאַר יידישער אויטאָנאָמיע.

אַרום דער זעלביקער צייט (וואָס געפֿאַלט אויף דער רוסישער רעוואָ־

לוציע) ווערט קראָקע דער זאַמלפּלאַץ פאַר רוסישע רעוואָלוציאָנערן און יידישע שרייבער פון רוסלאַנד. עס לעבן דאָ אַ געוויסע צייט אברהם וויע־ווירקע, אברהם ווייטער, דאָ לעבן די פּועלי־ציוניסטישע יידישיסטן ל. כאַזאַנאָוויטש און א. כאשין, דאָ קומען אַראָפּ, אויף קורצע ווייזיטן (צוליב פּישערס בארימטער דרוקעריי), די פאַרלעגער י. לידסקי און לאַזאַר וויגאָדסקי; קראָקע ווערט אפילו אַן אַטראַקציע פאַרן יונגן שרייבער פון קרוינ־פוילן (אַלמי, בימקא, סאָכאַטשעווסקי); די צענטראַלע פיגור אָבער ווערט דאָ אברהם רייזען, וואָס גיט אין קראָקע אַרויס זיין וואָכנשריפט „דאָס יידישע וואָרט“ און, שוין פון בערלין אויס, זיין חודש־שריפט „קונסט און לעבן“, אין וועלכער דער מערב־גאַליציאַנער יצחק שיפּער, וואָס האָט ביז דעמאָלט געשריבן בלויז אויף פּויליש, דרוקט צום ערשטן מאָל אַן אַרבעט (וועגן דער „סלאָווישער טעאָריע“) אויף יידיש.

אברהם רייזען האָט אין קראָקע געלעבט אַ קורצע צייט, אָבער זיין אַרבעט איז דאָ געווען אינטענסיוו ביז גאָר און אַזוי אָנגעזען און אָנגעוודיק, אַז דאשינסקי זאָל זיך האָבן אויסגעדריקט, אַז דעם דאָזיקן יידישן פּאָעט דאַרף מען אַרויסשיקן פון קראָקע!“

פון די „רוסישע“ עמיגראַנטן האָבן זיך דאָ באַזעצט אויף שטענדיק שבח וואלקאָווסקי, דער פּעדאַגאָג און מחבר פון אויספירלעכע, לויטן לאנגנשיידט־מעטאָד יידיש־געשריבענע לערנביכער פון העברעאיש, דייטש און פּויליש און די דערציילער נ. מיפּעלעוו און מ. ערליך. אַרום ערליכן שאָרט זיך דאָס ליטע־ראַרישע יונגוואַרג. צו זיי זענען צוגעשטאָנען די מזרח־גאַליציאַנער פ. וואשיץ און יעקב קענער (דער באַליבטער פירער און באַגרינדער פון דער פּועלי־ציו־ניסטישער „יוגנט“), א. ל. שוסהיים, וואָס איז געווארן אַ מיטאַרבעטער פון רייזענס „קראָקעווער“ צייטשריפטן און אינצייטיק רעדאַגירט דעם פּועלי־ציוניסטישן „יידישן אַרבעטער“. אַזוי ווי די זשעט־פּע־עס הייבט צו דער זעלביקער צייט אָן אַרויסצוגעבן איר וואָכנשריפט „דער סאָציאַל־דעמאָקראַט“ אין קראָקע, באַקומען די מערב־גאַליציאַנער די מעגלעכקייט צו באַטיילי־קן זיך אין דער יידישער פּובליציסטיק: מ. פאפּיער, פּסח דעמביצער, הענריק גראָסמאַן א“א און פון דער אַנדערער וועלט, יצחק שיפּער, לייגן דעם יסוד פאַר אַ יידישער זשורנאַליסטיק אין מערב־גאַליציע. אפילו דער אַסימילאַנט אַדאָלף גראָס הייבט אָן אַרויסצוגעבן אַ יידישע ביילאָגע („דאָס וואָכנבלאַט“ זינט 1908) צו זיין פּוילישער וואָכנשריפט. אַ צוויי־שפּראַכיקע צייטשריפט („ספּראָוויעדליוואָשטש — די גערעכטיקייט“) גיט אויך אַרויס די יידישע סעקציע פון דער פּוילישער סאָציאליסטישער פּאַרטיי (פּע־פּע־עס). אַזוי אַרום באקומט יעדע פּאַרטיי אַן אָרגאַן אויף יידיש. בלויז די ציוניסטן פירן נאָך זייער פּראָפּאַגאַנדע אויסשליסלעך אויף פּויליש. זייער גייסטיקע שפּיץ איז אין דער אמתן ווילהעלם פּעלדמאַנס לעבעדיק רעדאַגירטע חודש־שריפט „קריטיקא“, וואָס פלעגט אויך פון צייט צו צייט, און אפילו נישט תמיד נעגאַטיוו, רעאַגירן אויף דערשיינונגען פונעם יידישן פּאָליטישן, און צום טייל אויך קולטורעלן לעבן.

דאָס שאַפן פּראָלעטאַרישע צייטשריפטן אויף יידיש איז דעמאָלט נישט אָנגעקומען גרינג. „דער סאָציאַל־דעמאָקראַט" האָט זיך געמוטשעט און געמוטשעט און אויך „דער יידישער אַרבעטער" האָט געמוזט פירן אַ האַרטן און פּאַרעקשנטן קאַמף פאַר זיין קיום. און ביידע וואָכנשריפטן אינאיינעם האָבן אין די ערשטע יאָרן נישט געהאַט מער ווי 8 זייטן...

ווי אַזוי האָט ערשט געקענט אויסזען אַ חודש־שריפט, וואָס י. קענער האָט אין יאָר 1904 אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן פאַר יוגנטלעכע אַרבעטער? די יוגנט־לעכע זענען דערעיקרשט באַשטאַנען פון בלוט־אַרעמע לערן־ייִנגלעך און געַ־שעפטס־פּראַקטיקאַנטן, וואָס האָבן נישט נאָר גאָרנישט נישט פאַרדינט, נאָר האָבן נאָך געמוזט צאָלן דעם „מייסטער" לערנגעלט.

אברהם רייזען האָט אונדז אין זיינע זכרונות („עפּיזאָדן פון מיין לעבן", באַנד 3) אויסגעמאָלן אַן אינטערעסאַנט בילד פון אַ „רעדאַקציע" פון דער חודש־שריפט „די יידישע אַרבעטער־יוגנט" און ס'איז באמת כדאי צו ציטירן דעם גאַנצן פּאַסוס בשלימות:

„קענער האָט געהאַט גרויסע השגות. ער האָט געוואָלט, אַז אין דער דאָזיַ־קער יוגנטלעכער צייטשריפט זאָל זיך געפּינען פון דאָס שענסטע און דאָס בעסטע פון טעאָרעטישע אַרטיקלען ביז בעלעטריסטיק און פּאָעזיע... איז ער וואָדאי געקומען צו מיר, אַז איך זאָל אים געבן אַ דערציילונג פאַרן ערשטן נומער. איך האָב אים צוגעזאָגט אין איניקע טעג אַרום עפּעס צו געבן און דערווייל געבעטן דעם אַדרעס פון דער רעדאַקציע. האָט ער מיר מיט עכטער תמימות, וואָס איז געווען אַזוי ספּעציפּיש פאַר קענערן בכלל, און מיט אַ שמייכעלע געענטפערט, אַז דערווייל האָט נאָך די צייטשריפט נישט קיין רעדאַקציע. האָב איך אים געבעטן זיין אייגענעם, פריוואַטן אַדרעס, האָט ער מיר נאָך תמימותדיקער געענטפערט, און אַלץ מיט אַ שמייכל, אַז ער אַליין האָט נאָך אויך נישט קיין צימער...

— וואו איז פאַרט די רעדאַקציע פון דער יוגנטלעכער מאַגאַזשריפט?

— האָב איך זיך געחידושט...

האָט ער מיר נאָך תמימותדיקער געענטפערט און זיין פּנים איז ליכטיקער געוואָרן:

— אָט טאַקע דאָ ביי מיר אין די טאַשן...

איך האָב באַטראַכט זיין קורץ אָפּגעריבן רעקל, ערשט סיי די פאַדערשטע טאַשן, סיי דער בוזעם־טאַש זענען אָנגעפּאַקט מיט מאַנוסקריפּטן און בראָשורן, וואָס זענען נייטיק פאַר דער רעדאַקציע...

— הייסט עס, אין אייערע טאַשן געפּינט זיך די רעדאַקציע, — האָב איך שוין געשמייכלט...

— יאָ, ביז אַ צייט — האָט ער פרום געענטפערט..."

און פון דעסטוועגן האָבן אזעלכע „רעדאַקציעס" צעאַקערט דעם האַרטן באַדן פון קראָקע, פאַרהאַלטן די (טעאָרעטישע) אַסימילאַציע, אויסגעקעמפט אַ „פּרעסע־רעכט" פאַר יידיש אין מערב־גאַליציע און געשאַפן אַן אַטמאָספער פאַר דער יידישער שפּראַך און יידישער ליטעראַטור.

עטלעכע יאָר נאָך דער דאָזיקער שווערער, מי־פולער אַרבעט, וואָס איז אַדורכגעפירט געוואָרן פון עטלעכע אינטעליגענטן און פשוטע אַרבעטער מיט „אויסגעריבענע רעקלעך" האָט אין קראָקע געקענט אַרויסגיין אַ טאָג־צייטונג.

יונה קרעפל

[1941—1874]

דעם גרויסן פאָרדינסט, צו שאַפן די ערשטע יידישע טאָגצייטונג אין קראָקע (און אין גאַנץ מערב־גאַליציע), דאַרף מען פאַרשרייבן אויפן חשבון פונעם ענערגישן זשורנאַליסט און ביז גאָר אַקטיוון ליטעראַט יונה קרעפל.

ער איז געווען איינער פון די סאַמע אויסטערלישסטע זשורנאַליסטן, וואָס האָבן וועלן עס איז געלעבט אין גאַליציע. אין דעם שטילן, אַ ביסל אַלט־פרענקישן, פראָווינציעלן, אָבער ערלעכן וועלטל פון דער גאַליציע־שער זשורנאַליסטיק איז יונה קרעפל אַ טיפישער „פאַליטישען", אַ קנאַקער און אַ טויזנטרוחותניק, וואָס קען אַלץ, האָט מורא פאַר גאָרנישט, ברודערט זיך מיט פאַליטישע פאַרטייען קעגן זיין אייגענער פאַליטישער איבערצייגונג און באַקעמפט די, וואָס זייער פאַליטישע פראָגראַם איז אויך זיין פראָגראַם...

וועלן ער איז געקומען קיין קראָקע, כדי צו ווערן דער פירער פון פישערס דרוקעריי, האָט ער פאַרשטאַנען צו פאַרליבן זיך אין דער טאָכטער פון זיין באַלעבאָס און צו ווערן דער מיטבאַזיצער פון דער דרוקעריי... דאָס האָט אים געגעבן די מעגלעכקייט צו צעשאַרן די הענט און דורכפירן זיינע ליטעראַרישע און פובליציסטישע פלענער.

אַ פעאיקער ביז גאָר, האָט ער זיך תיכף געזונען צו דער אַרבעט און אָנגעהויבן צו שפּילן אויף אַלע קעסל־כלים.

ער פאַרשוועמט גאַנץ מערב־גאַליציע מיט קרימינאַל־געשיכטעס („מאַקס שפּיצקאָפּ") וואָס פאַרזיסן דאָס לעבן נישט פון אין יידישן און חסידישן יונ־גנמאָן (למשל יצחק באַשעוויסן, דעם שפּעטער באַקאַנט־געוואָרענעם דער־ציילער און ראָמאַנשרייבער) און פאַרפאַסט אינצייטיק פרומלעכע תחינות פאַר ווייבלעך און מיידלעך. אַ מחבר פון אַ גרויס האָנטבוך וועגן יידישן לעבן אין גאָר דער וועלט (אויף דייטש) פאַרעפנטלעכט ער אַ הונדערט אַלטפרענקי־שע מעשיות אויפן שטייגער פון א. מ. דיק. אַ ציוניסט און אַגיטאַטאָר פון דער ציוניסטישער אידיי, אַרבעט ער פאַר לעווענשטיינען און זיין אַסימילאַטאָרישער פאַרטיי און קעמפט קעגן די ציוניסטן מיט פייער און שוערד. דאָס האָלט אים אָבער נישט אָפּ זיך צו לאָזן באַשטימען פאַר אַן עסטרייכישן קאָנסול אין ארץ־ישראל (וואָס איז אָבער פון די ווינער ציוניסטן אין דער לעצטער רגע אָפּגעשריגן געוואָרן). אַ באַאַמטער פון אַ הויכן אַמט, מיטן טיטל „רעגירונגס־ראַט", קומט ער נישט שבת אין אַמט אַריין, און גייט יום־כיפור אין „ווייסע

שיך און זאָקן״ איבער די ווינער גאַסן אין שול אַריין. אַ הונדערט־פראָצענטיקער אָפּאַרטוניסט, קעמפט ער פון דעסטוועגן אינעם רעפובליקאַנישן עסטרייך אָפן און ענערגיש פאַרן מאַנאַרכיסטישן געדאַנק און ווערט, ווי אַ מאַנאַרכיסט און ייד (אין די אויגן פון אַן עסטרייכישן נאַצי די צוויי גרעסטע פאַרברעכנס), נאָך דער אַנעקסיע פון עסטרייך, פאַרשפּאַרט פון היטלערן אין קאָנצענטראַציע־לאַגער בוכנוואַלד, וואו ער קומט אום האַרט פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

הגם קרעפּל האָט, ווי אַ זשורנאַליסט און ליטעראַט, געשפּילט שוין אַ געוויסע ראָלע, איידער ער איז געקומען קיין קראָקע און געווען בשעת דער וועלט־מלחמה און שפּעטער טעטיק אין ווין, ליגט פון דעסטוועגן זיין באַדייט פאַר דער יידישער ליטעראַטור אין זיינע אַרבעטן, וואָס ער האָט אַדורכגעפירט אין קראָקע.

געקומען איז ער אַהער מיט זיין גאַנצן קלאַפּערגעצייג און מיט אַ פּער־פעקטן באַגאַזש פון כלערליי שפּראַכן, וואָס זענען אין יענע יאָרן געווען נייטיק פאַר אַ יידישן זשורנאַליסט. ער האָט שוין ביז דעמאָלט געהאַט געשריבן דייטש און העברעאיש, יידיש און דייטשמעריש, יידישלעך און עברי־טייטש און דייטש מיט יידישע אותיות... ווי ער איז נאָר אַריינגעפאָרן קיין קראָקע, האָט ער אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן אַ וואָכנשריפט אויף דייטש מיט יידישע אותיות (1899), אָבער אַזוי ווי דאָס האָט געקענט אַרויסרופן דעם חשד, אַז ער פירט אַ גערמאָנאָפילע פּאָליטיק אין דער גייסטיקער רעזידענץ־שטאָט פונעם פּוילישן פאָלק, האָט ער זיך גיך אַריבערגעוואָרפן אויף העברעאיש, און ווען די קראָקע־ווער בירגערלעכע יידן האָבן זיך צו ביסלעך אויפגעהערט צו שעמען מיט יידיש. האָט ער אין דעצעמבער 1909 פאַרלייגט אַ טאָגצייטונג אויף ריין יידיש מ״ט „דער טאָג״, אַ וואָכנשריפט „די אילוסטרירטע צייטונג״, אַ חודש־שריפט „בית ישראל״ און געפונען נאָך גענוג צייט פאַר ביבליאָגראַפיע, קרימינאַל־געשיכטעס, חסידישע מעשיות און הויכפּאָליטיק... און כדי דער עולם זאָל נישט מיינען, אַז ער באַקומט צו וויניק פאַר זיין געלט, האָט קרעפּל אינעם „טאָג״ אַריינגעפירט אַ הומאָריסטישע ביילאָגע „עונג שבת״, אין דער אילוס־טרירטער צייטונג אַ הומאָריסטישע ביילאָגע „די הבדלה״ און אַזוי אַרום מיט ליטעראַטור און הומאָר, מיט וואָרט און בילד פאַרכישופט קראָקע און די מערב־גאַליציע שטעטלעך.

נישט געקוקט אויף זיין בריהשאַפט (און אפשר טאַקע צוליב זיין בריה־שאַפט) האָט זיך קרעפּל געמוען צום רעדאַגירן דעם „טאָג״ מיט גרויס גע־וואָרנטקייט. אינעם ערשטן נומער האָט ער נישט געדרוקט, ווי מע וואָלט געקענט דערוואַרטן, קיין שום פּראָגראַם־אַרטיקל, הפּנים, כדי אויסצוניוכן צוערשט די לופט. ער האָט אָנגעהויבן, אַזוי צו זאָגן, פון דער מיט, געשטעלט צוערשט דעם צווייטן טריט און דעם ערשטן האָט ער זיך באַהאַלטן אויף שפּעטער.

ביידע בלעטער, סיי „דער טאָג״ און סיי „די אילוסטרירטע צייטונג״, האָבן פון ערשטן מאָמענט אָן געהאַט אַ געוואַלדיקן דערפאָלג, נישט קיין

קלענערן ווי די מאַקס־שפּיצקאַפּ־געשיכטעס, און אַרײַנגעדרונגען בפירוש אין אַלע יידישע היימען.

אַזוי ווי די דאָזיקע יידיש־אינוואַזיע איז שטאַרק נישט געפעלן געווען דער אַסימילאַציע (וואָס האָט דעמאָלט געהערשט אין קראָקע) האָט קראָפּל דעם 19טן דעצעמבער 1909, פּלוצעם אײַנגעפירט אַ פּוילישע אָפּטיילונג — זי איז דערשינען בלויז אײַן מאָל — כדי צו באַרואיקן די אַסימילאַנטן. דאָ האָט ער דערציילט די אַסימילאַנטן, אַז ער האָט נישט קיין שום אַנדערע כוונות, ווי צו „רעדן צום פּאָלק אין דער שפּראַך, וואָס איז פּאַר אים צוטריטלעך" און אַז ער רעכנט זיך בלויז מיט דעם דאָזיקן פּאָלק „אָן וועלכע ס׳איז אינקרימינאַציעס" (קעגן דער אַסימילאַציע). אין דער דאָזיקער פּאַרעוועך דערקלערונג, וואָס דערקלערט אייגנטלעך גאָרנישט, איז נישטאָ קיין איין וואָרט וועגן פּאָליטישן פּראָגראַם פון דער צייטונג און נישט קיין איין וואָרט וועגן דעם רעדאַקטאָרס קוק אויפן יידישן לעבן און יידישע קולטור־פּראָבלעמען. ס׳ווערן נאָר געמאַכט אָנצוהערענישן, אַז דער זשורנאַל איז נישט קעגן דער אַסימילאַציע. אָבער אינעם יידישן טייל ווערט אויסדריקלעך געזאָגט, אַז „די אַסימילאַציע אַלס פּראָגראַם, אַלס פּלאַטפּאָרם האָט שוין לאָנג באַנקראָטירט און קיינער קימערט זיך נישט וועגן איר". פון דעסטוועגן קעמפט ער עקשנותדיק קעגן די ציוניסטן און שטיצט די אַסימילאַנטן מיט לעווענשטיינען בראש. כדי אָבער נישט צו פּאַרלירן דעם ציוניסטישן לייענער, טריפט דער רעדאַקטאָר דאָ און דאָרט אַריין אויך אָביסל ציוניזם. צו דעם צווועק האָט ער אפילו אָנגעשטעלט פּאָר אַ שטענדיקן מיטאַרבעטער דעם ציוניסט ז. האָבער און דעם פּועלי־ציוניסט י. קענער. און אָזוי ווי די דאָזיקע ביידע ציוניסטן זענען געווען הייסע יידישיסטן, טראָגט די צייטונג אַן אויסגעשפּראָכן־יידישיסטישן כאַראַקטער. כמעט אין יעדן נומער (אין די ערשטע צוויי יאָרגענג) ווערן געבראַכט גוטע בשורות, וואָס האָבן אַ שייכות צום קאַמף פּאַר יידיש. אָט ווערט געבראַכט די ידיעה, אַז אויפן „גרויסן מיטינג" פון דער ציוניסטישער פּאַרטיי אין קראָקע (מאַי 1910) האָבן אַ סך יידן געשריען „יידיש!", ווען די רעדנער האָבן געהאַלטן זייערע דרשות אויף פּויליש. מיט שמחה ווערט געבראַכט די ידיעה, אַז דער פּאַרבאַנד פון יידישע לערערס אין בעסאַראַביע האָט פּאַרגעלייגט אַ פּעטיציע דער דומא, אַז מע זאָל אָנערקענען יידיש פּאַר אַ נאַציאָנאַל־שפּראַך פון יידישן פּאָלק און מיט שטאָלץ ווערט פּארצייכנט, אַז אינעם אוניווערסיטעט אין ניו־הייוון איז אײַנגעפירט געווארן אַ לעקטאָראַט פּאַר דער יידישער ליטעראַטור. מיט ביטערניש ווערט פּראָטעסטירט קעגן די רדיפות אויף יידיש אין טשערנאָוויץ (איין יאָר נאָך דער קאָנפּערענץ!) און נתן בירנבוים ווערט מיט באַגייסטערונג אונטערגעשטיצט אויף זיין יידישיסטישער נסיעה קיין קראָקע. דער „טאָג" איז אַזוי אַרום געווארן אַ יידישיסטישער אָרגאַן, ציוניסטישע אידישיסטן מוזן צו אים אַנקומען(למשל, ליבל טובש) און ס׳דערגייט אַזוי ווייט, אַז דאָס לעמבערגער „טאָגבלאַט" וואָרפט דעם „טאָג" פּאַר זיין „זשאַרגאָנישן פּאַטריאָטיזם".

און ווי אַזוי האָט קרעפֿל געקוקט אויף דער ליטעראַטור?

צו דער ליטעראַטור האָט ער זיך געגנומען אויף צוויי אופנים: פון אייַן זייט דרוקט ער (אָדער דרוקט איבער) קינסטלעריש־וועדטפולע זאַכן, פון דער אַנדערער זייט אָבער דערלאַנגט ער „סענסאַציאָנאַלע צייט־רעמאַנען" און „היסטאָרישע רעמאַנען". אין די „צייט־רעמאַנען" ווערן אויסגענוצט אַזעלכע פּראָבלעמען, וואָס האָבן אַ שייכות צו טאָגט־מאָמענט־צרות, ווי „די געשמדטע טאָכטער", „דער משומד", „אַנטלאָפן פון קלויסטער" און צייט־גייעריש פּראָגעס, וואָס האָבן געהאָט אַ שייכות צום לעבן פון די גאַליציש יידן. אַזוי למשל, ווען ס׳האָט זיך צעפלאַקערט אין גאַליציע אַ ליידנשאַפטלעכער קאַמף אַרום דער שענקער־פּראָגע, (אין וועלכער ס׳האָט זיך, אגב, ספּעציאַליזירט משה פּראָסטיק), דרוקט „דער טאָג" אַ „סענסאַציאָנעלן צייט־רעמאַן" מ״ט „דעם שענקערס טאָכטער", אין וועלכן ס׳וועדט דערציילט, וואָס אַן אָרעמער שענקער האָט געהאָט אויסצושטיין פון „אַנטיסעמיטן און סאָציאַליסטן".

די דאָזיקע רעמאַנען, געשריבן אין אַ גוטן און גלאַטן יידיש, האָבן געמוזט שטאַרק אויסנעמען ביים עולם, ווייל די צאָל זייערע איז געווען אַ גאַנץ גרויסע. זיי האָבן זיך געדרוקט אַנאַנים און ס׳איז שווער צו וויסן, ווער ס׳איז זייער מחבר. אויף דער זעלביקער פּאַרוויילונגס־מדרגה שטייען אויך די „היסטאָרישע" רעמאַנען, באַרעכנטע אויפן קליינבירגערלעכן לייענער, וואָס האָט געזוכט אַ ליטעראַטור, וואָס זאָל אויף אַ בעלעטריסטיש־צוטריטלעכן אופן באַפרידיקן זיין יידיש געפּיל און דערציילן אים וועגן די „אייביקע" יידישע וועדטן און וועגן דעם שיינעם און טראַגישן עבר פונעם יידישן פאָלק. זיי האָבן געשפּילט אַן ענלעכע ראָלע ווי די „היסטאָרישע אָפּערעטן", וואָס פלעגן יענע יאָרן זייער אָפט אויפגעפּירט ווערן אין יידישן טעאַטער. דער מוסטער פון די דאָזיקע רעמאַנען זענען געווען די דייטש־געשריבענע רעמאַנען פון מ. לעהמאַן, וואָס האָט זיך אַריינטירט אויף יענעם טייל דייטשע יידן, וואָס זענען פסיכיש נאָך נישט געווען אינגאַנצן אַסימילירט און באַצויגן זייער ליטעראַטור פון די פּאַרשיידענע „יידישע פאַמיליענבלעטער". אַרייַנגעפּירט האָט דעם דאָזיקן פּאַרוויילונגס־רעמאַן אין מערב־גאַליציע יצחק משה באָדער (1841—1905), דער פּאָטער פון גרשם באָדער *).

אָבער אויך פּאַר דער קינסטלערישער ליטעראַטור האָט קרעפֿל געהאָט אַן אויג און אַ גוטן חוש. יעדן טאָג ברענגט ער אַ דערציילונג, אפילו אין שבת, ווען דער „טאָג" באַווייזט זיך מיט אַ ספּעציעלער ביילאָגע „עונג שבת" (אַ מין קאָמבינאַציע פון אַ ליטעראַרישער און הומאָריסטישער ביילאָגע) און איין מאָל אַ וואָך אויך לידער. דאָ ווערן געדרוקט (צי איבערגעדרוקט?) דער־ציילונגען און סקיצן פון ליבין, קאָברין, זייפּערט, תשר״ק, פּרץ א״א. פון די פּאָעטן באַווייזן זיך פרוג, יהואש, ליעסין און — אויף שריט און טריט — מאָריס ראָזנפעלד מיט פּעליעטאָנען און לידער (די נאַציאָנאַלע, נישט די סאָציאַלע). אַרטיקלען פון נישט גאַליציאָנער ווערן אין אַלגעמיין נישט

*) דעם שרייבער פון די שורות איז אינגאַנצן גיט באַקאַנט דער רעמאַן־שרייבער מענדל מאָרער (פון טאַרנע), אַ וויטער קרוב פונעם דערציילער י. קייטלמאַן.

געדרוקט, אַן אויסנאַם איז דאָ דוד פרישמאַן, וואָס שרייבט קאָרעספּאָנדענציעס פון וואַרשע. דאָ און דאָרט באַווייזט זיך פאָרט אַ נישט־גאַליציאַנער, וועמען ער שרייבט וועגן אַלגעמיינע, נישט־פּאָליטישע טעמעס, למשל, ניגער, (מסתמא צוליב זיין אַנטיציוניסטישן גלותיזם), ג. גינזבורג און אַנדערע. אָבער אין די ערשטע צוויי יאָר איז דאָס אַ זעלטנקייט.

פון גאַליציאַנער שרייבער דרוקן זיך דאָ כמעט אַלע (אויך די, וואָס האָבן געלעבט אין אַמעריקע) און ס׳איז דערפאַר נישט נייטיק אויסצורעכענען זייערע נעמען. פון היינט שוין לאַנג־פאַרגעסענע גאַליציאַנער, וואָס האָבן זייערע שריפטן נישט פאַרעפנטלעכט אין בוכפאָרעם וויל איך דאָ דערמאָנען: שמריה אימבער, וואָס האָט געשריבן שוואַכע סקיצן אָבער אין אַ פיינעם, טייערן יידיש, אַ שפּראַך וואָס ער האָט, להיפך צו זיין זון ש. י. אימבער, אויסגעצייכנט באַהערשט; חיים געלער (פון סניאטין); ז. האבער, אַ דערציילער אין אַ גאָר פיינער און טעמפּעראַמענטפולער זשורנאַליסט; ליפּא אבן־שיש (פון סאַניק), וואָס האָט דעם דורשט נאָך דערציילונגען באַפרידיקט מיט זייע גאַנץ געראָטענע איבערזעצונגען פון דער העברעאישער נאָוועליסטיק; ש. מלך גרונדלעגער (פּאָלקסטימלעך־סטילייזירטע מעשיות) און י.לויפּבאַן (רעפּאָרטאַזשן פון אַ נסיעה קיין ארץ ישראל), כדי צו דערמאָנען בלויז די, וואָס פלעגן זיך דרוקן צום אָפּטסטן. ביי דער געלעגנהייט דאַרף מען אָנווייזן אויף אַ גרויסער סעריע אַרטיקלען „פון שטעט און שטעטלעך", וואָס גיבן אַ טשיקאַווע בילד פונעם יידישן שטייגער־לעבן אין גאַליציע; די סעריע איז געשריבן זייער לעבעדיק, פול מיט נאַיוווער רכילות און גוטמוטיקן הומאָר. די דאָזיקע אַרטיקל־סעריע לייענט זיך נאָך איצט מיט אַ גאַנץ גרויסן אינטערעס, איר ווערט פאַר אַ קולטור־היסטאָריקער און מנהגים־שילדערער איז נאָך היינט נישט קיין קלייניגער. דער מחבר פון די דאָזיקע פעליעטאָנען איז דער בעל־סוד, אַ פסעוודאָנים פון י. קענער.

ליטעראַטור־קריטישע אַרבעטן מען דאָ זייער זעלטן, ווייל די יידישע ליטעראַטור־קריטיק איז אין יענע יאָרן (1909—1910) אין גאַליציע נאָך געווען אין די קינדער־שיכלעך. דער אינציקער ליטעראַטור־קריטיקער פון יענער צייט, צבי שפּיצער, פאַרעפנטלעכט דאָ (אין סעפּטעמבער 1910) אַ ציקל פון דריי אַרטיקלען, „ליטעראַרישע רעגונגען אין גאַליציע", וועגן וועלכע ס׳וועט אונדז נאָך אויסקומען צו רעדן אין אַנדער אָרט.

דער „טאָג" איז אַדאַנק דער פּאָפּולערער, וואָס ער האָט אין אַ געוויסן זין מיטגעמאַכט אַ שטיקל רעגרעס. אַזוי ווי קרעפּל האָט געבראַכן אינגאַנצן מיט די ציוניסטן און פאַרלוירן זיינע צוויי בעסטע מיטאַרבעטער י. קענער און ז. האבער, האָט ער זיך אין די לעצטע יאָרן סומך געווען בלויז אויף דער קראָקעווער אַרטאַדאָקסיע. די צייטונג באַקומט אַ יידישלעך־פאַרפרומט אויסזען און ס עס ווייעט פון איר מיט אומעטיקייט, נישט געקוקט דערויף, וואָס די וועלט קאָכט מיט דער באַלקאַנישער מלחמה און מיטן ביליס־פּראָצעס. קרעפּל דרוקט אַצינד בלויז אַזעלכע דערציילונגען, וואָס זאָלן נישט אויפרייצן

דעם געשמאַק פון אַ פרומען ייד. עס הערשט דאָ אויסשליסלעך דער טיפּ פון דער „פאַלקס־מעשה". פון אויסלענדישע צייטשריפטן ווערן איבערגעדרוקט פּרצעס „אַ דין־תורה מיטן ווינט"; פאַלקס־חסידישע מעשיות פון ב. עפּל־בוים און יהודה שטיינבערג; פון דער ווילנער „יידישע וועלט" ווערט אַרי־בערגענומען אַ דערציילונג פון א. מ. דיק, אָבער נישט צוליב ליטעראַטור־היסטאָרישע סיבות, נאָר ווי אַ פאַקטישער לייענמאַטעריאַל. פון אויסלענדישע שרייבערס באַווייזט זיך צום אָפטסטן יהואש, אָבער נישט ווי אַ פּאָעט, נאָר ווי דער איבערזעצער פון „פּרקי אבות". די אַרטיקלען זענען פול מיט רבנים און „גאונים"; ס׳פאַרשווינדט אינגאַנצן דער „סענסאַציאָנעלער צייטראַמאַן" (אפשר דערפאַר, ווייל ער ווערט פאַרטראָטן דורך ביילאָגן זכרונות). אין דער פּאָעזיע הערשן די אַלט־פרענקישע לידער־שרייבער דוד אַפּאָטעקער און בירך שאַפּיר מיט לעגענדעס אויף נאַציאָנאַל־היסטאָרישע טעמעס.

„די אילוסטרירטע צייטונג", וואָס איז אַרויס אַינצייטיק מיטן „טאָג", (1909—1914), איז געשטאַנען ליטעראַריש העכער; זי האָט זיך אַריינגעטירט אויפן מער וועלטלעכן לייענער און געטראָגן אַ ספּעציעל ליטעראַרישן כאַ־ראַקטער, הגם זי האָט געווייגלעך געדרוקט אַן ענלעכן מאַטעריאַל ווי דער „טאָג". די בילדער — טעכניש גוט געדרוקט — זענען אָקטועל און זייער אינטערעסאַנט; ס׳פאַלט אויף די אַרעמקייט פון „יידישן" מאַטעריאַל.

אַדאַנק די ביידע צייטונגען און זיינע קרימינאַל־געשיכטעס, איז יונה קרעפּל געראָטן צו שאַפן אַ גרויסן מאַסן־לייענער אין מערב־גאַליציע און — אַ ליטעראַרישע אָטמאָספער. ער האָט געהאַלפן אויפוועקן די יידישע קראָקע און אַריינגעדרונגען דאָרטן, ווי די פאַרטיי־בלעטער („דער יידישער אַרבעטער" און „דער סאָציאַל־דעמאָקראַט") האָבן קיין דריסט־הרגל נישט געהאַט. ער האָט אויך אויפגעוועקט די פּראָווינץ. בשעת אין מזרח־גאַליציע האָט די פּראָווינץ־פרעסע געשפּילט אַ ראָלע שוין אין די נייניציקער יאָרן פונעם פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט, באַווייזט זי זיך אין מערב־גאַליציע ערשט אין יאָר 1908. אָזעלכע קליינע שטעט ווי סאַנדז, טאַרנע (באַקאַנט אין דער יידישער ליטעראַטור אַדאַנק ר. אייזלאַנדס פּאָעמע „טאַרנאָוו") און ריישע גרינדן זיך אייגענע וואָכנבלעטער, לאָקאַל־באַגרענעצטע און אַרעמענקע ביז גאָר. די בעסטע פּראָווינץ־צייטונג אין מערב־ (אייגנטלעך מיטל־) גאַליציע איז געווען דער סאָנעקער „פאַלקספרייַנד", וואָס האָט זיך נישט באַגרענעצט אויף דער שטאָט סאָניק, נאָר געדרוקט אַרבעטן פון אַ היפּשער צאָל גאַליצישע שרייבער און, נישט געקוקט דערויף, וואָס דער רעדאַקטאָר (א. שענבאַך) איז געווען אַ העברעאיסט, געקעמפט פאַר יידיש און פאַר דער פאָלקסריזירונג פון דער יידיש־גאַליצישער ליטעראַטור. צווישן די מיטאַרבעטער אירע קען מען געפינען אפילו אָזעלכע חשובע שרייבער ווי ג. לובעצקי (געלעבט דעמאָלט אין ווין) און מ. מיזעס. אַרום דעם זשורנאַל האָט זיך געשאַרט כמעט דאָס גאַנצע גאַליציש־ליטעראַרישע יונגווארג, צווישן זיי א. מ. פוקס און מלך ראָוויטש, וואָס האָבן אין יאָרן אַרום געזאָלט גרויס מאַכן די יידישע לי־טעראַטור פון גאַליציע.

די אויפלעבונג פון מערב־גאַליציע האָט פאַרהאַלטן, אַז ס׳זאָל זיך אויך דאָ שאַפן אַן אייגענער קינסטלערישער קרייז. ער שפּילט פאַר דער (ערשטער) וועלט־מלחמה גאָר אַ קליינע ראָלע און אויך נאָך דער מלחמה קען ער נישט אויפווייזן קיין גרעסערן טאַלאַנט — מאיר ווינער איז דאָ אַן אויסנאַם — אָבער אויפן פאָן פון דער יידישער ליטעראַטור אין גאַליציע איז ער נישט אַן אַ באַטייט.

יוסף לעווי

[געב׳ 1891]

דער באַקאַנטסטער צווישן דער גרופּע איז, ווינציקסטנס אַ געוויסע צייט, געווען יוסף לעווי.

אַ זון פון אַ סופר, האָט ער זיך נאָך אין זיינע פריסטע קינדער־יאָרן אָנגעזאַפּט מיט פרומער, שטילער יידישקייט. זיין יוגנט איז אים אַוועק צווישן „חומש, רש״י און גמרא, תוספות, משניות, תנ״ך". ער האָט נאָך מיטגעלעבט מיטן גאַנצן, פון דער דרויסנדיקער וועלט אומבאַרירטן לעבנס־שטייגער, וואָס האָט געטראָגן אויף זיך דעם ערנסט פון תלמוד און די פאָלקסטימלעכקייט פון וואַכנדיקע טעג. קינדער זענען נאָך געגאַנגען אין חדר אַריין, די באָבע האָט דערציילט אַלטע מעשיות און די מאַמעס האָבן געזונגען לידער פון די „בראָדער זינגערס". און ווען מ׳האָט זיך געגרייט צו אַ חתונה, האָט מען

געבראַטן געדזעלעך
קאַרפֿן אויסגעזאָטן
און געבאַקן חלות,
קיכנס, לעקעך, פלאָדן.

צימעס, פלוימען, ביר
אויסגעטיילט מ׳האָט פריילעך
און אוגערקעס זויערע —
גאָר כיד המלך.

אָבער די פוילישע קולטור (ס׳איז פאַרט קראָקע) דרינגט שוין אַריין דורך אַלע שפּאַרעס. פלעגט לעווי שוין אויך „מיצקעוויטשן לייענען" און „ביי סלאָוואַצקין האָרציק וויינען" און אין זיינע ליטעראַרישע פּראָווון („דאָס אייביקע לידל", „יוגנט־וועלטן", 1913) האָט ער זיך אָנגעשלאָסן אין דער נייר־אַמאַנטישער באָוועגונג. אויפגעפאַסט האָט ער זי זייער „פאָעטיש", סענ־טימענטאַל און אַלטמאָדיש. נאָך אין זיין פאָעמע „קראָקע" (1941) האָט דאָס מיידל „לאַנגע, שוואַרצע צעפּ באַחנטע, פורפור־ליפּן, פערל־ציין". און אין

דעם טאַן איז אויך געהאַלטן זיין פאָעמע „דאָס אייביקע ליד". וועגן זיינע יוגנט־לידער קען געבן אַ גוטן באַגריף אַזאַ ליד ווי:

שטערן שיקן זילבער־בליקן
פון דער טיפער הייך —
ווי דיין פנים די לבנה
איז פאַרחלומט־בלייך...

דיינע האַרציק־בלויע אויגן
שליסן זיך באַחנט,
און עס פאַלן זילבער־שטערן.
די לבנה וויינט.

אָבער נישט אין די דאָזיקע לידער און נישט אין די שפּעטערדיקע „אַלטע און נייע לידער" און — ס׳אַרא שאָד! — נישט אין זיין פאָעמע „קראָקע", צי גאָר אין זיינע דערציילונגען, נאָר אין זיין בוך „פרומע געזאַנגען" (1920) בפרט אינעם ציקל פון צען לידער „מיין טאַטע דער סופר" האָט לעווי געגעבן דעם עיקר פון זיין שאַפן.

דאָ פאַלט אינגאַנצן אַוועק זיין אַלטמאָדישע פאָעטישקייט און איר אָרט פאַרנעמט אַן אמתע און עכטע און טייל מאָל טיפע פאָעזיע, וואָס מאַלט פול מיט ציטערדיקער לירישקייט און איינגעהאַלטענעם פאַטאָס פלאַסטישע בילדער פונעם אַלטן טאַטן, דעם „הייליקן ייד", דעם קראָקעווער סופר:

און זיצסטו ביים ספר און טונקסט איין די פענע
אין טינטער, און הייבסט אויף דיין הייליקע ברעם,
דאַן זע איך דאָס גרויסע התפּעלות פון יענע,
וואָס האָבן פאַרקוילט זיך אויף קידוש־השם.

לעווי האָט אַריינגעוועבט אין זיינע שורות די אַטלאַסענע פעדעם פון זיין טאַטנס טלית, געלאָזט אויפציטערן אין זיי נאָך אַ מאָל דעם שטילן שימער פון אַ ציטער־בראָש און די אַלט־פרענקישע געמעלן פון אַ שטערן־טיכל און אַריינגעוועבט אין זיי די בענקשאַפט נאָך דער אַלטער, פאַרצייטיקער יידישקייט, פון וועלכער ס׳איז שוין אין גאַליציע אפילו קיין זכר נישט געבליבן.

און לאָמיר נישט פאַרגעסן, אַז לעווי האָט געשריבן דעם דאָזיקן ציקל, וועו אַרום אים האָט שוין געשטורעמט דער עקספּרעסיאָניזם, און אין דער יידישער ליטעראַטור האָט זיך געטראָגן אַ שנאה צו דער אַלטער צייט. ער האָט זיי געשריבן דעמאָלט, וועו ס׳איז געווארן אַ מאָדע צו רופן צו די אַלטע זיידעס „פאַרגייט, פאַרגייט, איר אומעטיקע אויגן" און באַלד און איציק פעפער וועט זיך יאָטיש אונטערזינגען: „האָסט צעקריגט זיך מיט דיין טאַטן? — זייער גוט". און זיגמונד פרויד וועט מין זיין „עדיפוס־קאָמפּלעקס" וויי באַ־רעכטיקן די דאָזיקע שנאה.

יוסף לעווי האָט זיך נישט געלאָזט מיטרייסן מיט דער „נייער" צייט, ער איז געבליבן געטריי זיין טיפער פאָטער־איבערלעבונג און געשאַפן אַ

ציקל לידער, וואָס וועלן איבערלעבן אַלץ, וואָס ער האָט געשאַפן. זיי זענען דער קרן פון זיין פּאָעזיע און דער קערן פון זיין לעבן.

מרדכי געבירטיק

[1877—1942]

פון גאָר אַן אַנדערער וועלט ווי לעווי קומט מרדכי געבירטיק.

אַ קינד פון אַן אַרעמער שטוב, האָט ער דאָס גאַנצע לעבן זיינס אָפּ־געלעבט אין דחקות און אין שווערן געראַנגל פאַרן שטיקעלע ברויט, און אין אַ סטאָלער־ווערשטאָט צווישן שטויב און שפּענער געשריבן און געזונגען זיינע לידער. זיין גייסטיקע בילדונג האָט ער באַקומען אין די קראָקעווער אַרבעטער־קרייזלעך און מיט זיי איז ער אַריבער צו די זשעטפּע־עס, וואו ער האָט געזומען אַ טעטיקן אַנטייל אין זייער פאַראיין „בילדונג“ און אָרגאַניזירט אַן אַמאַטאָרן־קרייז, וואָס האָט אַמאָל געשפּילט אַ ראָלע אינעם לעבן פונעם יידישן אַרבעטער אין קראָקע.

זיין גרויסע איבערלעבונג איז געווען די רוסישע רעוואָלוציע און דער מעכטיקער קאַמף פון דער עסטרייכישער אַרבעטערשאַפט פאַרן אַלגעמיינעם וואָלרעכט. אַ גרויסע סטרייק־דעמאָנסטראַציע, וואָס איז צוליב דעם דורכגעפירט געוואָרן אין קראָקע, רופט ביי אים אַרויס אַן אמתע באַגייסטערונג. דער סטרייק דערציילט אים

פון אַ וועלט, וואו ס׳פאַלק וועט הערשן
— אָט די שוואַרצע, שווערע העגט ! —
און די רויטע פענער רוישן.

(„סאָציאַל־דעמאָקראַט“, דעצ. 1905)

אָבער הגם אין זיינע לידער (ער האָט דעביוטירט אין „סאָציאַל־דעמאָקראַט“) טרעפן זיך פון צייט צו צייט סאָציאַליסטישע טענער, איז געבירטיק פון דעסטוועגן גיכער דער פּאָעט פון דער אַרעמשאַפט, פונעם יידישן בעל־מלאכה, וואָס ליידט שטיל אינעם פּעאַדאַלן גאַליציע, און נישט דער פּאָעט פון אַ קלאַסן־באַוואוסטזיניקן פּראָלעטאַריאַט.

אַ טיפּ פון אַ פּאָלקסמענטש, האָט ער קיינמאָל נישט געקלעטערט אויף די גלייכע וועגט פון אַ קאַמפּליצירטער פּאָעזיע, נייערט זיך תמיד באַמיט צו זיין „פּאָלקסטימלעך“ (ווי ס׳הייסט זיין ביכעלע, וואָס איז אַרויס ערשט אין יאָר 1920) און אַזוי איז ער געבליבן אויך אין זיינע שפּעטערדיקע ווערק („מיינע לידער“ 1936, „ס׳ברענט“, 1946).

די פּאָלקסטימלעכקייט זיינע איז אָבער נישט קיין סטיליזירטע, ווי ביי אימבערן צי קעניגסבערגן, זי קומט נישט פון דער פרעמד (פון הייגען צי אייכנדאָרפן) נאָר פונעם יידישן פּאָלקסליד. זיין מוסטער איז אפילו נישט

אברהם רייזען (וואָס האָט געהאַט אַ גרויסע ווירקונג אויף די גאַליציש פּאָעטן) נאָר גיכער מאַרק וואַרשאַווסקי. וועג מע לייענט געבירטיקס לידער, פאַרגעסט מען אינגאַנצן די נייע צייט מיט איר ראַפינירטער טעכניק און ראַפינירטער ליטעראַטור; מ׳האָט דאָס געפיל, אַז אויפן פריפּעטשיק ברענט דאָס פייערל און די מאַמע שלעפּערט איין דאָס פּיצעלע מיט אַ ליד וועגן ראָזשינקעס און מאַנדלען (געבריטיק האָט אגב זייער ליב צו שרייבן וויג־לידער). ווי וואַרשאַווסקי האָט אויך געבירטיק נישט בלויז געשריבן, נאָר געזונגען זיינע לידער און ערשט דער צונויפמיש פון וואָרט און ניגון פאַר־שאַפט דעם ליד דעם געוואונטשטן אייגדרוק:

שפּילט אייך, ליבע קינדערלעך,
דער פרילינג שוין באַגינט!
אוי, ווי בין איך, קינדערלעך,
מקנא אייך אַצינד.

הוליעט, הוליעט, קינדערלעך,
כל זמן איר זענט יונג,
וויל פון פרילינג ביז צום ווינטער
איז אַ קאַצנשפרונג.

דאָ לעבט נאָך דער יידישער קרעטן „אוי״ (וואָס די עסטעטן האָבן אים פאַריאָגט פון דער מאָדערנער פּאָעטיק) און דער פאַרגלייך איז אַ גרייטער, געמומען פון דעם שוין אויסגעאַרבעטן מעטאַפאָר פון דער פאָלקס־שפּראַך.

„פּאָעטיזירונגען״ זענען אים אינגאַנצן פרעמד; נישט בלויז דער סטיל, נאָר די קינסטלערישע הייך גייט נישט אַריבער די גרענעצן פון אַ פאָלקס־ליד:

ליג איך מיר ביים טייכעלע
איינזאָם און פאַרטראַכט,
וואַקסט באַלד אויס אַ מיידעלע,
קוקט אויף מיר און לאַכט.

וואָס באַגערסטו, מיידעלע,
שייניקע, פון מיר?
— באַדן זיך אין טייכעלע
שעם איך זיך פאַר דיר.

נישט קיין חידוש, וואָס געבירטיקס לידער זענען געוואָרן פאָלקסלידער און מ׳האָט זיי געזונגען ווי אַזעלכע אין גאַליציע און דערנאָך אינעם אומ־אָפּהענגיקן פוילן. זיי האָבן אפילו אָנגעשפּאַרט אַוש קיין אַמעריקע.

ווי אַמאָל די פּשוטע פאָלקסמענטשן, אַזוי האָבן אויך די יידישע פאַר־טיזאַנען און געטאָ־קעמפּער, וואָס זענען אין די גרויליקסטע יאָרן פון אונדזער געשיכטע געגאַנגען אין קאַמף קעגן די דייטשע פאַנצער־באַטאַליאָנען, גע־זונגען זיין ליד „ס׳ברענט, ברידערלעך, ס׳ברענט״.

מיט טיפן טרויער און שטיל־פאָלקסטימלעכן פאַטאָס („ערב יום־כיפּור, שוין טריבלעך אין גאַס״) זענען אָנגעפילט זיינע לידער, וואָס געבירטיק,

שוין אַ קראַנקער און געברעכענער מאַן, האָט געשריבן אין קראָקעווער געטאָ און מיט זיי, דעם אייניציקן פאַרמעג זיינעם, איז ער געגאַנגען אויף קידוש־השם מיט דער גאַנצער קהילה קראָקעווער יידן.

נחום שטערנהיים

[1879—1942]

ענלעך ווי מרדכי געבירטיק, האָט אויך נחום שטערנהיים נישט בלויז געשריבן, נאָר אויך געזונגען זיינע לידער. אויך זיי זענען געווארן פאָלקסלידער און ווי אַזעלכע אַריינגעדרונגען אפילו אין האַלב־אַסמילירטע היימען, ווי אַמאָל די לידער וואַרשאַווסקיס. דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות דערמאָנט זיך נאָך געוי, ווי ער האָט אין די פּוילישׂ־רעדנדיקע שומר־אַרגאַניזאַציעס געזונגען מיט אַ ציטערדיק האַרץ און גלאַנץ־פייכטע אויגן שטערנהיימס ליד וועגן שפּסעלעך, וואָס פאַשען זיך אויף די לאַנקעס פון ארץ ישראל, און ווי ער האָט זיך צוגעהערט צום אומעטיק־פאַרבענקטן לידֿ, וואָס די פאַרזאַרגטע יידישע טאַטעס האָבן געזונגען, וועו זיי האָבן מיט געבויגענע קעפּ מאַרשירט אין עסטרייכישע רעגימענטן צום מלחמה־פּראָנט:

אויף די גרינע פעלדער, וועלדער *)
אַ וויי, אַ, וויי!
אויף די גרינע פעלדער, וועלדער
אַ וויי, אַ, וויי!
ליגט אין שניי באַגראָבן אַ זעלנער
אַ וויי, אַ, וויי!
ליגט אין שניי באַגראָבן אַ זעלנער
אַ וויי, אַ, וויי!
קומט אַ פויגל אָן צו פליען
אַ וויי, אַ, וויי!
קומט אַ פויגל אָן צו פליען
און שטעלט זיך אויפן קבר אַפריען
אַ וויי, אַ, וויי!
אַך, דו פויגל, שוואַרצע וואַראַנע,
אַ וויי, אַ, וויי!
אַך, דו פויגל, שוואַרצע וואַראַנע,
טראָג אַ בריוועלע צו מיין מאַמע
אַ וויי, אַ, וויי!

שטערנהיים, וואָס איז כל ימיו געווען אַ ייד אַ קבצן, אַ קליינער אייער־סוחר, וואָס פלעגט צו פאָרן פון יאַריד צו יאַריד, האָט ביים אָפשליסן זיינע געשעפטן — די גרויסע געשעפטן נעבעך — נישט פאַרגעסן זיך אָפצושטעלן

*) ציטירט לויט יחזקאל קייטלמאַנס „אויסגעהאַקטע וועלדער" (1952) ז׳ 61. דאָס דאָזיקע ליד איז, אגב, אַ פאַראָפראַזע פון אַ יידיש מלחמה־פאָלקסליד.

אין קליינע יידישע שטעטלעך פון מערב־גאַליציע און פאַרזינגען דאַרט זיינע לידער, וועגן דער ליבשאַפט צום ציוניסטישן געדאַנק און פאַרלייגן יידיש־שיסטישע קולטור־פאַראיינען און אַמאַטאָרן־קלובן. ווייל, ווי געבירטיק, איז אויך ער גיוועזן אַ מאַהיקאַנער פון די בראָדער זינגער, און ווי אַזעלכער געהאַט אַ ליבשאַפט צום טעאַטער.

ער האָט ליב געהאַט צו זינגען פאָלקס־לידער אין אַזעלכע פאַראיינען, אָבער בשעת אַנדערע זינגערס האָבן זיי בלויז געזונגען, האָט שטערנהיים זיי אויך געשאַפן. אויף אַרויסצוגעבן אַ בוך פון זיינע לידער האָט זיך אַ פאַרלעגער נישט געפונען און שטערנהיים פלעגט זיי דרוקן אויף אייגנצלנע נאָטן־בלעטער. און אַזוי האָבן זיי געפלאָטערט איבער גאַנץ גאַליציע און פלאַטערן נאָך אַזוי ביז היינט אין די הערצער פון די לעבן־געבליבענע גאַליצישע יידן...

אליעזר שינדלער

[געב׳ 1892]

אויך אליעזר שינדלער — שטערנהיימס לאַנדסמאַן — האָט שטענדיק געהאַלטן, אַז לידער דאַרפן געזונגען ווערן. זיינע געזאַמלטע לידער („יידיש און חסידיש", 1950) האָט ער אויך אַרויסגעגעבן מיט נאָטן. פּשוטקייט און קלאָרקייט איז געווען זיין אידעאַל און, גייענדיק אין אברהם רייזענס דרכים (זיין ערשט לידער־בוך האָט ער פאַרעפנטלעכט אין יאָר 1912), האָט ער דאָס דערגרייכט אין זיינע אומפּרעטענציעזע, קורצע לידער, אימפּרעסיאָניסטישע בילדלעך פונעם יידישן קליינשטעטל. באַזונדערס דאַרף געלויבט ווערן זיין גוטע, אָפּגעהיטע שפּראַך, וואָס איז דורכויס יידיש, הגם נישט חסידיש־לירישׁ, דערפאַר אָבער קלאָר און קאָרעקט, כאָטש אָן אַ פּערזענלעכן חותם. ענלעך ווי שטערנהיים, געבירטיק און לעווי, איז אויך שינדלער געווען אַן איבערגעגעבענער יידישיסט, געפירט אַ הייסע פּראָפּאַגאַנדע פאַר יידיש, צוליב דעם באַארבעט אַ גרויסע צאָל מעשיות פאַר יידישע שולקינדער, און אינאיינעם מיט נתן און מנחם בירנבוים אַ סך מיטגעהאָלפן צו פאַרפעסטיקן דעם יידישיזם אין די אַרטאָדאָקסישע קרייזן. ער האָט מיטגעהאָלפן גרינדן די בית־יעקב־שולן, פאַרפאַסט פאַר זיי (שטאַרק אַלטפרענקישע) שול־כרעסטאָמאַטיעס און מיט־געאַרבעט אין זייערע קינדער־ און יוגנט־צייטשריפטן. צווישן די קינדער פון די בית־יעקב־שולן איז אויך פאָפולער געווען זיין ליד וועגן יידיש:

יידיש לשון, פּשוט לשון
פון די טאַטע־מאַמעס —
ביסט דאָך מלא־חן אַזוי,
ווי בלימעלעך אין תמוז.

יידיש לשון, האַרציק לשון
פון מיליאָנען ברידער —
רבי לוי יצחק האָט מיט דיר
געשאַפן פרומע לידער.

ס׳האָט רב נחמן מעשהלעך
אויף יידיש אונדז געגעבן.
יידיש לשון, מאַמע־לשון,
פרייד פון אונדזער לעבן.

וועג מיר וועלן נאָך צוגעבן די נעמען פון יעקב ניימאַרק, שלמה דעמ־ביצער און דעם מעלאָנכאָלישן לירי־קער ניסן פאַרבמאַן, וועלן מיר האָבן אַרומגענומען כמעט אַלע פּאָעטן, וואָס זענען אויפגעקומען אין מערב־גאַליציע נאָך פּאַרן אָנהייב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אין פאַרגלייך מיט דער מזרח־גאַליצישער פּאָעזיע איז די מערב־גאַלי־צישע שטאַרק הינטערשטעליק. זי איז געשאַפן געוואָרן מייסטנס פון פּשוטע פּאָלקס־מענטשן, וואָס האָבן געמוזט פאַרנעמען דאָס אָרט פונעם פּראָפע־סיאָנעלן אינטעליגענט, וואָס איז געווען האַלב אָדער גאַנץ אַסימילירט. קיין גרעסערע קונסטווערק האָט זי נישט אַרויסגעגעבן*); זי איז פון סאָ־ציאָלאָגישן שטאַנדפונקט אינטערעסאַנטער, ווי פון אַ ריין עסטעטישן. זי דערמאָנט אונדז אין דער צייט, וועג די פּאָעטן (ווי בערל בראָדער און וועלוול זבאראזשער) האָבן געהאַלטן, אַז לידער מוזן געזונגען און געהערט, ניט בלויז געלייענט ווערן. אָבער זי האָט נאָכגעווויזן, אַז אויך אין מערב־גאַליציע האָט מען געקענט שאַפן אַ „מיליע פּאַר יידיש", ווי דאָס האָט פּאַר־לאַנגט נתן בירנבוים פון דער יידישער קראָקעווער אינטעליגענץ (אין יאָר 1910).

דערפאַר אָבער האָט מערב־גאַליציע געהאַט אַ מזל צו געשיכט־וויסנ־שאַפט. דער פאַרלעגער פון דער יידישער, אייגנטלעך יידיש־געשריבענער, געשיכטס־וויסנשאַפט אין גאַליציע, יצחק שיפּער, איז אַ מערב־גאַליציאַנער. ער איז אָבער ווייט אַריבערגעוואַקסן די גרענעצן פון זיין היימלאַנד און געזאָלט ווערן אייגער פון די אינטערעסאַנטסטע און וויכטיקסטע פּערזענלעכ־קייטן פונעם מזרח־יידישן קיבוץ אין דער ערשטער העלפט פונעם צוואַנציקסטן יאָרהונדערט. דערפאַר קען ער ניט באַהאַנדלט ווערן אין די שמאָלע רעמלעך פון מערב־גאַליציע.

*) ר. אייזלאַנדס לידער זענען אַן אויסנאַם. אַזוי ווי אייזלאַנד האָט געווירקט אין אַמעריקע, וועלט ער נישט באַהאַנדלט אין דעם קאַפּיטל.

4. די ליטעראַטור־קריטיק

בעל־מחשבות האָט געהאַלטן, „אַז אַלע גרויסע קריטיקער אין די פאַרשידענע ליטעראַטורן האָבן, חוץ זייערע אַנדערע מעלות, [אַן] אין־אייניציקע, וואָס מאַכט זיי אַזוי וויכטיק און טייער. דורך זייערע אַרטיקלען און טאַלאַנטפולע אָפהאַנדלונגען שאַפן זיי ביי די לעזער אַן אינטערעס צו אַ יונגער ליטעראַטור, וואָס האָט צו קעמפן קעגן דער גלייכ־גילטיקייט פון דער געזעלשאַפט.“

די יונג־יידישע ליטעראַטור אין גאַליציע האָט געהאַט „צו קעמפן קעגן דער גלייכגילטיקייט פון דער געזעלשאַפט“ און זי האָט מיטן לעבן באַצאָלט אַ קריטיקער, וואָס זאָל „דורך טאַלאַנטפולע אָפהאַנדלונגען שאַפן ביי די לעזער אַן אינטערעס“ צו איר, ווייל זי איז געווען אַן איינזאַמע ביז גאָר.

דער פאָלקסמענטש האָט וועגן איר וויניק וואָס געוואוסט און די יידיש־גאַליצישע (אויך די „נאַציאָנאַלע“) אינטעליגענץ איז געווען אַזוי פאַרקראַכן אין דער אָסימילאַציע, אַז ס׳האָט נישט געקענט זיין קיין רייד וועגן דעם, אז זי זאָל קענען, אָדער וועלן שאַפן די סביבה, אין וועלכער די יונגע ליטעראַטור האָט זיך אַזוי געגייטיקט.

אויך די יידישע אינטעליגענץ אין רוסלאַנד האָט פון דער יונג־יידישער ליטעראַטור אין גאַליציע כמעט גאָרנישט נישט געוואוסט. ס׳איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז מען האָט זיך אפילו אָנגעהויבן איינצושמועסן, אַז די גאַליציאַ־נער זענען באַשטראָפט מיט דער קללה פון אומפרוכפּערדיקייט, בעל־מחשבות האָט וועגן איר, דער יידיש־גאַליציאַנער ליטעראַטור, דוכט זיך, קיינמאָל נישט געשריבן, יעקב פיכמאַן און זלמן רייזען האָבן זי אין זייער אַנטאַלאַגיע „די יידישע מוזע“ (1911) אינגאַנצן פאַרשוויגן, שמואל ניגער און נח פרי־לוצקי האָבן זי אַנטדעקט ערשט קרוץ פאַרן אויסברוך פון דער (ערשטער) וועלט־מלחמה.

ס׳איז קיין שום ספק נישט, אַז די יונג־יידישע ליטעראַטור אין גאַליציע האָט — כדי ווידער צו רעדן מיט בעל־מחשבותעס לשון — „זיך געגייטיקט אין אַ פריינד, אין אַ שטיצע, אין אַ צערטלעכער מוטער“.

צבי ביקלס־שפּיצער

[1887—1917]

אָזא „פריינד און אַ שטיצע און אַ צערטלעכע מוטער" פון דער יונגער יידיש־גאַליציישער ליטעראַטור האָט געזאָלט ווערן צבי ביקלס־שפּיצער.

ער איז געבוירן און אויפגעצויגן געוואָרן אין לעמבערג. אין זיין היימ־שטאָט האָט ער אויך אַבסאָלווירט זיין אוניווערסיטעטיש שטודיום (רעכט און פילאָסאָפיע) און דאָ האָט ער אויך געזומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער ציוניסטישער באָוועגונג.

ער איז, ענלעך ווי אימבער און מעסטל, איינער פון די גאַליציישע פּוילישׁ־דערציאָנע אינטעליגענטן, וואָס באַהעפטן זיך מיט דער יידישער שפּראַך און די יידישע ליטעראַטור ווערט זייער אָפּגאָט. אָבער ער קען נישט און וויל נישט אָפּטרייסלען פון זיך דעם טיפּן רושם, וואָס עס האָט אויף אים געהאַט די מאָדערנע פּוילישע ליטעראַטור, וואָס האָט אין ערשטן יאָרצענדלינג פון אונדזער יאָרהונדערט מיטגעמאַכט אַן אמתן אויפבלי. און אָזוי ווי דער שוועדישער פון דער גאַליציש־פּוילישער ליטעראַטור האָט זיך נאָך וויספּיאַנסקיס טויט (1906) אַדאָנק קאַספּראָוויטשן און סטאָפּן אַריבערגעטראָגן קיין לעמבערג, וואָס איז שוין דעמאָלט אַ צענטער פון אַלע יידישע געזעלשאַפטלעכע און פּאָליטישע שטרעמונגען און אַדאָנק גרשם באַדער אויך אַ צענטער פון דער יידישער ליטעראַטור און פּרעסע, קען מען זיך גרינג אויסמאָלן, וואָס ביקלס האָט געהאַט צו פּאַרדאָנקן זיין היימשטאָט.

מיט די לאָזונגען פון דער נייער פּוילישער ליטעראַטור — ער איז געשטאָנען אונטער דער ווירקונג פון ווילהעלם פּעלדמאַן, וועגן וועלכן ער האָט אין יאָר 1909 פּאַרעפנטלעכט אַ באַגייסטערן אַרטיקל — קומט אויך שפּיצער צו דער יידישער וואַרטקונסט.

ביקלס איז געווען אַ טיפּישער אינטעליגענט. און אָזוי ווי די פּוילישע ליטעראַטור פון זיין צייט איז געווען אַן אינטעליגענטן־ליטעראַטור, להיפּך צו דער יידישער, וואָס איז געווען אין פּולן זינען פּונעם וואַרט דערעיקרשט אַ פּאָלקס־ליטעראַטור, איז קלאָר, אָז אויך שפּיצער זאָל פּאַרלאָנגען, אָז די יידישע ליטעראַטור זאָל דינען דעם לייענער, וואָס קומט פון די קרייזן פון דער אינטעליגענץ.

אין דעם פּרט האָט ער זיך אפילו — לויט אונדזער מיינונג — פּאַר־גאַלאָפּירט. „עס דאַרף קלאָר ווערן פּאַר יעדן — שרייבט ער אין יאָר 1910 — וואָס אָבסערווירט די אַנטוויקלונג פון אונדזער ליטעראַטור, אָז די יונגע יידי־שע ליטעראַטור רעפּלעקטירט נישט אויפן המון, נאָר זי וויל האָבן צום [פּאַר אַ] לעזער די יידישע אינטעליגענץ".

ביקלס שליסט, הייסט עס, אינגאַנצן אויס דעם פּאָלקס־מענטשן ווי אַ קאָנסומענט פון דער נייער ליטעראַטור און פּאַרלאָנגט גאָר אַ מאָנאָפּאָל

פאַר דער אינטעליגענץ. ענלעך איז זיין קוק אויפן יידישן טעאַטער. ער האַלט, אַז „מע דאַרף דערנענטערן די יידישע אינטעליגענץ צום יידישן טעאַטער, ווייל דאָס איז דאָס אייניציקע מיטל, צו הייבן די ניוואָ פון דער בינע, זאָגסט [אַז נישט] וועט אונדזער בינע בלייבן אויך אויף וויייטער נאָר אַ פאָלקסבינע, אַ פאָלקס־טעאַטער און אַרט צו אונטערהאַלטן און באַלערנען די ברייטע פאָלקס־מאַסע, און זי וועט זיך קיינמאָל ניט קענען דערהייבן צו אַ מדרגה פון אַ בית־המקדש פאַר אונדזער קונסט און דעם זין פון דער מאָדערנער יידישער ליטעראַטור".

דאָס קלינגט ווי אַן אַרטיקל פון פעלדמאַן אָדער פשיבישעווסקי...

פאַרשטייט זיך, אַז אַזאַ צוגאַנג איז געשטאַנען אין אַ שארפער סתירה סיי צום קוק אויף דער מאָדערנער ליטעראַור פון די ביידע סאָציאַליסטישע פאַרטייען, די פועלי־ציון און די בונדיסטן, וואָס האָבן אין זייערע אַרגאַנען, אין די אַרטיקלען פון יצחק שיפער און א. שוועבער, פּראָפּאַגירט אויך די נייע יידישע ליטעראַטור און סיי אין אַ סתירה צום קוק, וואָס עס האָבן אין דעם ענין געהאַט די שרייבער פונעם עלטערן דור.

האַלטנדיק, אַז די מאָדערנע יידישע ליטעראַטור — ווי אַן אויסדרוק פון דער יידישער אינטעליגענץ — דאַרף איבערנעמען דאָס אָרט פון דער אַלטער ליטעראַטור, האָט ער נישט פאַרלאַנגט, אַז מע זאָל הייבן דעם געשמאַק פון די יידישע פאָלקסמאַסן, נאָר, אַז מע זאָל תיכף ומיד פון גימפלס באַלאַגאַן־טעאַטער אַריבערשפרינגען צו אַ בינע, וואָס זאָל אויפפירן די ווערק פון אַשן, הירשביינען און אפילו פרצן.

דער דאָזיקער צוגאַנג האָט אויסגעקוקט אַזוי גערואַגט, אַז גרשם באָדער, הגם ער איז געווען טאָלעראַנט צו די מיינונגען פון זיינע מיטאַרבעטער, האָט צו ביקלס אַרטיקל (ער איז געווען געדרוקט אין „יידישן פאָלקס־קאַלענדער", 1910) צוגעשריבן אַ באַמערקונג פון דער רעדאַקציע, אין וועלכער ער האָט פאַרלאַנגט, אַז מע זאָל הייבן דעם „נאַטירלעכן געשמאַק" פון די פאָלקסמאַסן, קעמפן קעגן שונד און זיך דערווייל באַגנוגענען בלויז מיט די דראַמען פון גאָרדין, קאָברין און ליבין.

באָדער איז בפירוש געוועכט געווען.

אַ ליטעראַטור אַנטוויקלט זיך דאָך נישט אין אַ פוסטן חלל. זי מוז האָבן אַ סאָציאַלע באַזע און ווער האָט געזאָלט שאַפן אַזאַ באַזע?

ביקלס האָט, ווי געזאָגט, געהאַלטן אַז די אינטעליגענץ, אָבער פון יעקב מעסטלס אַן אַרטיקל אין לעמבערגער „טאָגבלאַט" (פון 1906, נומ׳ 190) ווערן מיר געוואָר, אַז מע קען אין גאַליציע זעלטן ווען טרעפן אַ מענטשן, „וואָס האָט נאָר אפילו אַביסל געגאַשט פון דער אייראָפּעאישער בילדונג, ער זאָל רעדן [אויף] זיין מאַמע־לשון". דאָס האָט אויך ביקלס געוואוסט. „די הויפּט־מניעה — שרייבט ער אין יאָר 1910 — פון אונדזער ליטעראַטור־אַנטוויקלונג איז דער מאַנגל אין אַ יידישער אינטעליגענץ. זי איז גייסטיק אינגאַנצן אַסימילירט, קולטורעל געהערט זי צום פוילנטום, נישט צו אונדז".

און דערפאַר:

„ווען דער יידישער אינטעליגענט לעזט נישט קיין יידיש און די מאַסן פאַרשטייען נישט אַזאַ מין יידיש, וועלכעס ווערט איבערגעגעבן אין אונדזער יונגער ליטעראַטור, העגט אונדזער [גאַליצישע] ליטעראַטור ווי צווישן הימל און ערד און האָט נישט קיין געזונטן יסוד פאַר איר אַנטוויקלונג".

אַזוי אַרום באַגעגענען מיר דאָ אין לעבן פון די גאַליצישע יידן צום ערשטן מאָל דעם טיפּ פון אַ „באַדנלאָזן אינטעליגענט", וואָס העגט „צווישן הימל און ערד".

פון דעסטוועגן מוז מען אַנווייזן דערויף, אַז ביקלס האָט פאַרט ליב געהאַט די יידישע פאָלקסמאַסע, ער האָט זיך מיט איר באַהאָפטן שפּראַכיק, געוואָגן אַן איבערגעצייגטער יידישיסט, און, הגם ער האָט אויסגעצייכנט געקענט פּויליש (און באַהערשט אויך העברעאיש אין וואַרט און שריפט), האָט ער קיינמאָל נישט געשריבן אין אַן אַנדער שפּראַך ווי יידיש, נישט געקוקט דערויף וואָס די יונג־יידישע שרייבער פון גאַליציע (כמעלניצקי, אימבער, ברענדער, שיפּער און אַ סך אַנדערע) און אָפילו די עלטערע (באַדער און ווירט) האָבן אייניצייטיק אויך געשריבן פּויליש אָדער דייטש. נישט מער, זיין הייסע ליבשאַפט צו דער מאָדערנער יידישער ליטעראַטור און זיין גאַרענישע צו געבן איר אַ גייסטיקן העכער־אַנטוויקלטן קאָנסומענט האָט אים פאַרפירט צו אַזאַ כמעט אומדעמאָקראַטישן קוק אויף דער יידישער פאָלקס־מאַסע. און אפשר האָט ער אויך אַביסל צו ראַדיקאַל אויס־געטייטשט די פּראָגראַם פון די „ליטעראַרישע מאָנאַטסהעפטן" (1908)?

אַן אָנהענגער פון דער ניי־ראָמאַנטיק, האָט ער פון איר שטאַנדפונקט געמשפּט די יידישע ליטעראַטור. מענדעלע, שלום עליכם און אברהם רייזען זענען אים פרעמד און אפילו אַזאַ מילדן רעאַליסט ווי יעקב לישפיץ האָלט ער פאַר אַ „העכסט נאַטוראַליסטישן צייכענער"; ער באַקעמפט דעם אוטיליטאַריסטישן קוק אויף דער ליטעראַטור פון ראובן פאַן, און מיכאל ווירטן האָלט ער פאַר דער שטאַרקער (ציוניסטישער) טענדענץ פון זיינע לידער.

דערפאַר אָבער איז ער געווען פאַרליבט אינעם ראָמאַנטיש־סימבאָליס־טישן פּרצן (אפשר אויך דערפאַר, וואָס זיינע דראָמען דערמאָנען אין וויס־פּיאנסקין?). וועגן פּרצן האָט ער אויך אָנגעשריבן אַ סימפּאַטישן עסיי מ"ט: „מאָטיוון פון הערמאיזם אין פּרצס שאָפן (1917 *), אין וועלכן ער האָט אָנ־געוויזן אויף אַן עלעמענט אין פּרצס ווערק, וואָס איז אינגאַנצן פאַרזען גע־ווארן פון די יידישע קריטיקער.

ביקלס' באַטייט ליגט אָבער קודם־כל אין די אַרטיקלען, וואָס ער האָט געשריבן וועגן דער יונגער יידיש־גאַליצישער ליטעראַטור.

שוין אין יאָר 1908, וען די יונגע ליטעראַטור האָט ערשט געקוואָקעט, פאַרעפנטלעכט ער (אין פראָסטיק „יידישן קאַלענדער") אַ קורצע אַרבעט

*) פאַרעפנטלעכט (1918) אין אַ פּוילישער איבערזעצונג אין „מאַריא" און אויף העברעאיש אין „ספר צבי ביקלס־שפּיצר" (רעדאַגירט פון דב שטאָק). אויף יידיש איז אַ זאַמלונג פון זיינע שריפטן נישט פאַרעפנטלעכט געווארן.

„ליטעראַרישע רעגונגען אין גאַליציע", וואו ער באַדויערט, אַז אַ גאַלי־
ציאַנער שרייבער איז צווישן די רוסישע יידן געווארן אַ סינאַנים פון אַ
בטלן, אַ טאַלאַנטלאָזיקייט און אין בעסטן פאַל פון אַ „לפ"ק־מאַכער" און
ווייזט אָן, אַז הגם קיין מאַדערנע ליטעראַטור איז אין יידישן גאַליציע
נישטאָ, זענען שוין אָבער פאַראַן „רעגונגען", וועלכע מע טאָר נישט פאַר־
בייגיין מיט אַ שטיל־שווייגן. אין יאָר שפּעטער (1909) באַגריסט ער
די ערשטע „שוואַלבן"; ש. י. אימבערן און יעקב מעסטלען, וואָס גיבן אין
דעם יאָר אַרויס זייערע ערשטע ביכער; אין יאָר 1910 דרוקט ער אין
קראָקעווער „טאָג" אַ לענגערע אַרבעט „ליטעראַרישע רעגונגען אין גאַליציע"
(מיט דער פריער דערמאָנטער אַרבעט נישט אידענטיש) און קערט זיך אום
צו דער זעלביקער טעמע אין אַן אָפּהאַנדלונג „אַ קריטישער בליק אויף די
ליטעראַרישע אַרבעטן אין גאַליציע" (1912), אָון שרייבט גאַנץ אָפּט
(זייענדיק אַליין אַ דראַמאַטיקער) וועגן יידישן טעאַטער אין גאַליציע (ער
האָט דעביוטירט, אגב, ווי אַ טעאַטער־רעצענזענט — אין יאָר 1906)
און קעמפט פאַר דער רעפּאָרם פון אונדזער ביינע.

מיט די דאָזיקע אַרטיקלען האָט ער געבראַכט צום באַוואוסטזיין פונעם
יידישן לייענער, אַז ס'איז דאָ אַזוינס ווי אַ יידיש־גאַליצישע ליטעראַטור,
הגם זי געפינט זיך נאָך אין ווערן. ער האָט געשריבן וועגן איר מיט ליבשאפט
און טאַקט און קיינמאָל נישט אַריינגעפאַלן אין אַ שעדלעכן לאָקאַל־פאַטריאָ־
טיזם; אַליין האָט ער זיך אַרויסגעזאָגט קעגן די גאַליצישע רעצענזענטן,
וואָס „מאַכן פון אַ שפילקע־קעפּל אַ העלפאַנד".

הגם ער איז געווען אַ מיטגליד פון דער ציוניסטישער פאַרטיי, האָט ער
געפירט אַ קאַמף קעגן איר אָרגאַן, דעם לעמבערגער „טאָגבלאַט", וואָס האָט
נאָכן צוריקטריט פון גרשם באַדער, אונטער דער רעדאַקציע פון משה
קליינמאַן, נישט אָפּגעגעבן קיין געהעריק אָרט דער יידישער ליטעראַטור,
וואָס האָט צוליב דעם, נישט פאַרמאָגנדיק קיין פאַרלאָג און קיין אייגענעם
אָרגאַן, פאַרלוירן, לויט ביקלסן, די מעגלעכקייט פאַר אַ נאָרמאַלער אַנט־
וויקלונג.

אין יאָר 1915 ווערט ער פון דעסטוועגן אַ רעדאַקטאָר פון דעם זעלביקן
„טאָגבלאַט" און ס'עפנט זיך פאַר אים אַצינד אַ געלעגנהייט צו געבן דער
יידישער ליטעראַטור אַ געהעריקן פלאַץ אין דער דעמאָלט אייניציקער יידישער
טאָגצייטונג אין גאַליציע. אָבער אין חודש יאַנואַר 1917 ליגט ער שוין אויפן
טויטנבעט.

וועג ער איז געלעגן אין גסיסה, האָט זיך די יידיש־גאַליצישע ליטעראַטור
געפונען אינעם כאָאס פון דער וועלט־מלחמה און קיינמאָל איז איר נישט
געווען נייטיק אַזאַ מאַן ווי צבי ביקלס־שפּיצער. אין אים האָט די יידיש־
גאַליצישע ליטעראַטור געהאַט — און אַזוי פריצייטיק פאַרלוירן — אַ גע־
טרייען קעמפער און זאָרגעוודיקן היטער, איר ערשטן קריטיקער און איבער־
געגעבענעם פירשפּרעכער.

אין די יידיש־גאַליצישע צייטונגען פון פאַר דער ערשטער וועלט־

מלחמה קען מען דאָ און דאָרט טרעפן אַ רעצענזיע אָדער אַן אַרטיקל וועגן אַ ניט־דערשינען בוך אָדער אַ טעאַטער־אויפפירונג, אָבער קיינער פון די רעצענזענטן האָט נישט געגעבן אַזוינס, אַז מע זאָל זיך דאַרפן אויף אים באַזונדערס אָפשטעלן.

איך וויל דאָ דערמאָנען די נעמען פון יוסף וווייסמאַן און מענדל זינגער. יוסף וווייסמאַן האָט געצויגן אויף זיך דעם אויפמערק מיט עטלעכע אינטעליגענט־געשריבענע אַרטיקלען וועגן ניי־דערשינענע ביכער; צום באַדויערן האָט ער זיך אַרום 1915 צוריקגעצויגן פון דער ליטעראַטור; דעם שרייבער פון די שורות איז ער נישט געווען באַקאַנט (ער איז, דאַכט זיך, אידענטיש מיט יוסף וווייסמאַנען, וואָס האָט זיך, ווי אַ מיטגליד פונעם אַקאַדעמיקער־פאַראיין „יידישע קולטור", באַטייליקט אין דער טשערנאָוויצער שפראַך־קאָנפערענץ?).

מענדל זינגער (*1890) האָט געשריבן אָפט רעצענזיעס וועגן יידישע ביכער און אַרטיקלען וועגן דער יידישער ליטעראַטור, מערסטנס פון אַן אינפאָרמאַטיוון כאַראַקטער, אין דער פּועלי־ציוניסטישער פּרעסע און געמישטן אַ טעטיקן אָנטייל אינעם יידישן ליטעראַרישן לעבן אין ווין בשעת און נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. אַמאָל אַ הייסער יידישיסט, איז ער, נאָכן באַזעצן זיך אין ארץ־ישראל, אַריבערגעגאַנגען אינגאַנצן צו העברעאיש, נישט פאַרלירנדיק דערביי זיין טיפן סענטימענט צו דער יידישער ליטעראַטור און דער יידישער שפּראַך.

צבי ביקלס־שפּיצער, י. מעסטל, ש. י. אימבער און אַנדערע זענען נישט געווען די אייניציקע פּוילישׂ־דערצויגענע אינטעליגענטן, וואָס האָבן זיך באַהאָפטן מיט דער יידישער ליטעראַטור. געווען אין גאַליציע אַסך, בפּירוש אַסך אינטעליגענטן, וואָס האָבן זיך דערנעענטערט צו דער יידישער ליטעראַטור — אָבער נישט צו דער יידישער שפּראַך.

מיר האָבן דאָ אין זינען די טויזנטער און אפשר צענדלינגער טויזנטער אינטעליגענטן, וואָס האָבן געלייענט יידישע ווערק — אין אַ פרעמדער, געווינלעך פּוילישער אָדער דייטשער איבערזעצונג. זיי האָבן געשעפט — אגב זייער אַן אויבנאויפיקע — קענטעניש פון דער יידישער ליטעראַטור פון אַ היפּשער צאָל אַרטיקלען און איבערזעצונגען, וואָס מ׳האָט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה (און שפּעטער) פאַרעפנטלעכט אין דער ציוניסטישער פּרעסע, אין „ווסכוד" („מזרח") „מאַריא" („מוריה") „ראָטשניק זשידאָווסקי" („יידיש יאָרבוך", אַ פּוילישׂ זייטנשטיק צו באַדערס און פראָסטיקס „קאַלענדאַרן") און אין אַנדערע, וויניקער באַקאַנטע זשורנאַלן און אַלמאַנאַכן, און אין אַ ביז גאָר גרויסער צאָל דייטש־ציוניסטישע אַרגאַנען, פון וועלכע אייניקע, בפּרט די צוויי אויסגעצייכנט־רעדאַגירטע חודש־שריפטן „אָסט אונד ווסט" און „דער יודע" האָבן געהאַט אַ מזרח־יידישן קאָלאָריט.

נישט דאָ איז דאָס אָרט אָפּצוגעבן זיך ענעויער מיט דער פאַרהעלטעניש פון דער אַסימילירטער יידישער אינטעליגענץ פון גאַליציע צו דער יידישער ליטעראַטור און מיטן אויפטו פון די פאַרשייידענע איבערזעצער און קריטיקער

פון דער יידישער ליטעראַטור, וואָס האָבן געשריבן אויף פויליש אָדער דייטש. דאָס גייט אַרויס פון די ראַמען פון אונדזער אַרבעט און פאָדערט אַן אייגענע שטודיע.

דאָ זאָל נאָר געזאָגט ווערן, אַז בשעת דער קוק אויף יידיש אין אָט די זשורנאַלן איז אַ וואַקלדיקער און פראָ־יידישע און אַנטי־יידישיסטישע שטימונגען בייטן זיך מיט דער גיכקייט פונעם (אייראָפּאעישן) אַפּריל־וועטער, איז די פאַרהעלטעניש פון אָט די זשורנאַלן צו דער יידישער ליטעראַטור אַ דורכויס סימפּאַטישע. מאָדנע: ס׳ווערט אָנערקענט די יידישע ליטעראַטור, אָבער נישט די שפּראַך, אין וועלכער זי ווערט געשאַפן... ווי ס׳וואָלט מעגלעך געווען אַ ליטעראַטור אָן אַ שפּראַך! מ׳האָט זיך באַגייסטערט פאַר העברעאיש, אָבער נישט געקענט די העברעאישע ליטעראַטור — הגם מ׳האָט געוואוסט, אַז העברעאיש האָלט זיך צוליב זיין ליטעראַטור טאַקע... דאָס אַלץ האָט דערפירט דערצו, אַז די יידישע ליטעראַטור זאָל פאַרנעמען אַ סך אַ בכבודיקערן און גרעסערן פּלאַץ, ווי די העברעאישע, אפילו אין אַזעלכע זשורנאַלן (ווי די „מאָריא" למשל) וואָס האָט פראָפּאַגירט אַ קאָנסעקווענטן העברעאיזם.

דאָס האָט גורם געווען, אַז פונקט אַזוי ווי דער עלטערער דור יידישע אינטעליגענטן (ווי פעלדמאַן און זיסער) זענען געוואָרן געוואָרן, אַז ס׳איז פאַראַן אויף דער וועלט אַ יידישע ליטעראַטור פונעם פוילישן שרייבער קלעמענס יונאַשא, אַזוי האָבן זיך די אינטעליגענטן פונעם יינגערן דור (למשל מלך ראַוויטש) באַקענט מיט דער יידישער ליטעראַטור פון די איבערזעצונגען, וואָס זיי האָבן געטראָפן אין דער פוילישער אָדער דייטשער ציוניסטישער פּרעסע. אָט, וואָס עס שרייבט וועגן דעם ענין מלך ראַוויטש: „און אויך מיין וויניקייט האָט ביי דעם אוקראַיניש־יידישן אימיגראַנט מלך כמעלניצקי געלערנט, אין אַ פוילישער איבערזעצונג, די שיינקייט און טיפקייט פון דער יידישער ליטעראַטור".

און מלך ראַוויטש איז נישט געווען דער איינציקער .

ס׳איז קיין ספק נישט, אַז דער אָפּגעפּרעמדטער אינטעליגענט האָט זיך דערנענטערט צו דער יידישער ליטעראַטור, כדי צו שטילן זיין נאַציאָנאַלע בענקשאַפט. אָבער אויך אַ ליטעראַרישע מאָדע האָט דאָ געשפּילט אַ ראָליע. מיר זעען דאָס דערפון, וואָס נישט נאָר די אַסימילירטע, נאָר אויך די אַסי־מילאַטאָרישע יידן, ווי פעליקס האָרדען אָדער מאַקס ריינהאַרד, האָבן זיך פאַראינטערעסירט מיט דער יידישער ליטעראַטור; און אויך צווישן קריסטן קען מען טרעפן אַזעלכע אינטערעסאַנטן: געניג דאָ צו דערמאָנען דעם גרויסן טשעכישן פּאָעט יאַראָסלאָוו וורכליצקי, די פוילישע לירייקערין מאריא מאַר־קאָווסקא און דעם ווינער אַרבעטער־פּאָעט אַלפאָנס פּעצאָלד, וואָס שאָפן אַ גאַנץ אייגנאַרטיקע קריסטלעכע דריי־אייניקייט — פון מאָריס ראָזנפעלדס פאַרערער און איבערזעצער (וורכליצקי האָט אפילו לכבוד מאָריס ראָזנפעלדן אָנגעשריבן צוויי לידער; אין איינעם פון זיי לויבט ער אים פאַר שרייבן אין דער שפּראַך פונעם פאָלק).

פון די גאַליצישע איטעליגענטן, וואָס האָבן געשריבן דייטש וועגן דער יידישער ליטעראַטור וויל איך דערמאָנען בלויז עטלעכע:

דער עלטסטער צווישן זיי איז אַלפרעד נאָסיג.

נאָכדעם, ווי דער דאָזיקער פיאָנער פון דער פֿאַלאָנאָפילער אַסימילאַציע איז אַריבער צום נאַציאָנאַלן לאָגער, האָט ער אָפט און אַ סך געשריבן וועגן יידישע פֿראָבלעמען פון ציוניסטישן שטאַנדפונקט; קיין שום פּאָרעם און גע־ביט איז אים נישט געווען פרעמד.

מיר געפינען צווישן זיינע פּויליש־און דייטש־געשריבענע ווערק לירישע שאַפונגען און אַ בוך וועגן יידישער סטאַטיסטיק, דראַמען און שריפטן וועגן סאָציאַלער מעדיצין, פּובליציסטישע אַרבעטן און ראָמאַנען, היסטאָריאָגרא־פישע אָפּהאַנדלונגען און אַ פראָיעקט וועגן אַ יידיש־פּוילישער פּאָרשטענדי־קונג; חוץ דעם האָט ער געמאָלן בילדער און זיך געשניטן אויף אַ סקולפּטאָר...

אין יאָר 1907, וועו דער קאָמף פּאַר אַ יידישער אויטאָנאָמיע אין עסטרייך האָט געהאַלטן אין סאָמע מיטן ברען, האָט ער פּאַרעפנטלעכט אַן אָפּהאַנדלונג מיטן טיטל "Moderne Judische Dichtung", אין וועלכער ער האָט זיך באָמיט נאָכצואוויזן, אַז ווילהעלם פּעלדמאַן, געאָרג בראַנדעס, יאָקאָב וואַסערמאַן, ישראל זאַנגוויל און אַנדערע בילדן מיט זייערע שריפטן, נישט געקוקט אויף דער פּאָרשיינדקייט פון דער שפּראָכיקער פּאָרעם, אַ פּסיכישע, אַ יידישע גאָנצקייט.

דעם אויבנאָן גיט ער אָבער אָוועק די יעניקע מחברים, וואָס שאָפן „אין צוויי נאַציאָנאַל־שפּראָכן, אויף העברעאיש און יידיש." פון די לעצטע גיט ער אַזאַ כאַראַקטעריסטיק:

„צונויפגעהעפט ווי צום ענגסטן מיט דער עיקר־מאַסע פון דער יידישער אומה, וואָס האָט נאָך נישט אויפגעהערט זיך צו פילן ווי אַן אָפּגעזונדערטע עטנישע גאַנצקייט, שילדערן די דאָזיקע פּאָעטן איר לעבן, איר טראַכטן און פילן, די באַציאונגען און די ראַנגלענישן צווישן אָרעם און רייך, צווישן וועלטלעך־געבילדעטע און אָרטאָדאָקסן, בורזשועזן און רעוואָלוציאָנערן, סא־ציאַל־דעמאָקראַטן און ציוניסטן. אמתע זינגער פון דער געטא, פאַרפאָעטיזירן זיי מיט זייער געזאַנג די אויסטערלישע פיזישע און נשמהדיקע יסורים פון די אָרעמסטע, וואָס פינצטערן געדיכט צונויפגעקוועטשט אין קעלער־דירות, נישט וויסנדיק, פון וואַנען זיי וועלן קענען מאָרגן מפּרנס זיין זייער משפּחה; נישט וויסנדיק, צי אין די סאָמע נאָענטסטע שעהן וועלן זיי נישט געקוילעט ווערן פון בלוטדאָרשטיקע באַנדעס."

און וועו ס'זענען געקומען אָט די פינצטערע „שעהן" און די „בלוט־דאָרשטיקע" באַנדעס האָבן געגומען קוילענען די אומגליקלעכע יידישע מאַסן, האָט אַלפרעד נאָסיג, דער טיפּ פון אַן אַנטוואָרצלטן ייד, געזאָלט ווערן אַ נאָציאָנער שפּיצל און אינגאַנצן פאָרגעסן דאָס געזאַנג, וואָס עס האָבן געזונגען די אמתע זינגער פון דער געטא — — —

אין דעם זעלביקן יאָר (1907), אין וועלכן נאָסיג האָט פאָרעפנטלעכט זיין סקיצע „מאָדערנע יידישע דיכטונג", דעביוטירט סאָמועל מייזלס מיט אַן

אַרטיקל (אין „אַסט אונד וועסט") וואָס טראָגט אַן ענלעכן טיטל, ווי נאָסיגס אַרבעט: „מאַדערנע זשאַרגאָן־לירik". ער גיט זיך אָפּ — להיפּך צו נאָסיגן — בלויז מיט דער יידיש־יידישער פֿאָעזיע; ער רעכנט צו צו דער מאָדערנער פֿאָעזיע אַזעלכע שרייבער ווי — לאַטיינער, שאַפּיר און אַנדערע און סקיצירט — זייער אויבנאויפיק — די יידישע ליריק ביז צו פרוגן, מאָריס ראָזנפעלדן, רייזענען און פֿראָפוסן.

פון זיינע שפּעטערדיקע אַרטיקלען *) וועגן יידישע שרייבער (ווי גליקל פון האמלען, מענדעלע, בערדיטשעווסקי, מאָריס ראָזנפעלד און ש. אַנסקי) זעט מען, אַז מייזלס האָט זיך מיט דער צייט אונטערגעלערנט און זיין אויפגאַבע ווי אַ קריטיקער אויסגעפירט לייטיש, הגם ער ברענגט נישט עפּעס אַזוינס, וואָס זאָל זיין אומבאַקאַנט איינעם, וואָס איז באַהאָוונט אין דער יידישער ליטעראַטור פון דער ערשטער האַנט.

מאַקס ווייסבערג

[1931—1856]

אין יאָר 1909 באַקומט די יידישע ליטעראַטור־וויסנשאַפט איר ערשטן פאַרטרעטער אין גאַליציע. אין דעם יאָר פאַרעפנטלעכט מאַקס ווייסבערג אויף דייטש זיין קורצע, אָבער ווערטפולע מאָנאָגראַפיע וועגן וועלוול זבאַראַזשער.

ווייסבערג האָט זיך קיינמאָל נישט אַרומגעטראָגן מיט דער אידיי, צו שאַפן אַ יידישע ליטעראַטור־וויסנשאַפט. דער זבאַראַזשער ענין האָט אים אינטערעסירט צוליב גאָר אַנדערע סיבות. אָזוי ווי ווייסבערג איז געווען פון פּאַך אַ גערמאָניסט און אַ פֿאָרשער פון דער העברעאישער ליטעראַטור (איר פּוילישער און גאַליצישער אָפּצוויג איז געווען זיין ספּעציאַליטעט) און ער האָט אויך געהאַט אַן אינטערעס פּאַרן יידישן פֿאָלקלאָר (זיינע פֿאָלקלאָריסטישע זאַמלונגען האָט ער פֿאַרעפנטלעכט נאָך אין די ניינציקער יאָרן) איז וועלוול זבאַראַזשער פֿאַר אים געווען אַן אמתע מציאה. מיט זיין שרייבן „יידיש־דייטש" האָט זבאַראַזשער געקענט פֿאַראינטערעסירן אַ גערמאָניסט, מיט זיינע לשון־קודש־שירים — אַ פֿאָרשער פון דער העברעאישער, בפּרט העברעאיש־גאַליצישער ליטעראַטור, און מיט זיין פֿאָלקס־זינגערישקייט — אַ פֿאָלקלאָריסט.

ווייסבערגס אַרבעט איז געבליבן בלויז אַן עפּיזאָד סיי אין דער אַנטוויקלונג פון אַ יידיש־גאַליצישער ליטעראַטור־וויסנשאַפט, סיי אין ווייסבערגס שאַפן גופא און א השפּעה אויפן יידישן לייענער האָט זי נישט געהאַט. ס׳איז אָבער נישט אויסגעשלאָסן, אַז נ. מ. געלבער האָט זיך אונטער ווייסבערגס

*) געזאַמלט אין: Westöstliche Miszellen (1908) און Judenköpfe (1926).

ווירקונג פֿאַראינטערעסירט מיט זבאראזשערס פֿאַרגייער בערל בראָדער און פֿאַרעפֿנטלעכט וועגן אים אַ פּאָפולער־געהאַלטענע אָפּהאַנדלונג (1913) אין די זעלביקע „מיטטיילונגען צור יידישען פֿאָלקסקונדע", אין וועלכע ווייסנבערג האָט פֿאַרעפֿנטלעכט זיין שטודיע וועגן זבאַראַזשערן.

כדי צו דערגאַנצן דאָס בילד, וויל איך נאָך דערמאָנען, אַז יעקב ווילער*) האָט (אין יאָר 1915) פֿאַרעפֿנטלעכט אויף פּויליש אַ גראַמאַטיק פֿון דער יידישער שפּראַך (אין דער ענציקלאָפּעדיע פֿון דער קראָקעווער אַקאַדעמיע) מ"ט "Zargon Zydów na Ziemiach Polskich".

ווי מיר זעען, איז די יידישע פֿילאָלאָגיע און ליטעראַטור־ווייסנשאַפֿט (אָבער נישט מער די ליטעראַטור־קריטיק) נאָך אינגאַנצן אין די הענט פֿון פּוילש־אָדער דייטש־שרייבענדיקע אינטעליגענטן.

צו באַפֿריען די יידישיסטיק פֿון דער פֿרעמדשפֿראַכיקער קנעכטשאַפֿט איז דער גרויסער אויפֿטו פֿון יצחק שיפֿער.

פֿול מיט ראַמאַנטישער בענקשאַפֿט צום יידישן רענעסאַנס און ליבשאַפֿט צום יידישן פֿאָלקסמענטשן האָט ער, זייענדיק שוין אַן אָנערקענטער (פּויליש שרייבנדיקער) פֿאַכמאַן אויפֿן געביט פֿון דער יידישער ווירטשאַפֿטס־געשיכטע, אין יאָר 1908 דעביוטירט אויף יידיש „כדי זיך צו וואַרעמען ביים פֿייער פֿון אונדזער אייגענער פֿאָלקסשפּראַך".

אַ מענטש מיט אַ לירישׂ־ראָמאַנטישער נשמה האָט ער פֿון דעסטוועגן פֿאַרלאָנגט אַ שטרענג־וויסנשאַפֿטלעכן צוגאַנג צו דער געשיכטע פֿון דער יידישער ליטעראַטור .

וועגן ס'איז אַרויס ניגער־באָראָוס „פֿנקס" האָט ער געזאָגט אין אים די פֿאַרווירקלעכונג און פֿאָרמונג פֿון זייער פֿאָלקיסטישע בענקשאַפֿטן און וויסנשאַפֿטלעכע אינטערעסן און באַגריסט דאָס דאָזיקע יאָרבוך מיט אַן אָפּהאַנדלונג „אַ נייע תקופה אין אונדזער קאַמף פֿאַר יידיש" („דער יידישער אַרבעטער", 1913) וואָס האָט נאָך היינט, נאָך פֿערציק יאָר, נישט פֿאַרלוירן איר פֿרישקייט און וויסנשאַפֿטלעכן ווערט.

נישט געקוקט דערויף, וואָס ער איז דאָס גאַנצע לעבן געווען פֿאַרבונדן מיטן פּוילישן לשון, האָט ער פֿון דעסטוועגן אין „אונדזער אייגענער פֿאָלקס־שפּראַך" באַרייכערט כמעט אַלע געביטן פֿון דער יידישער קולטור־וויסנשאַפֿט און געשאַפֿן ווערק פֿון מאָנומענטאַלער שיינקייט און גרויסקייט.

דאָס בילד, וואָס מיר האָבן זיך באַמיט צו צייכענען פֿון דער יידישער ליטעראַטור־קריטיק (אין בריייטערן זין פֿונעם וואָרט), וואָלט נישט געווען פֿולשטענדיק, ווען מיר וואָלטן פֿאַרבייגעגאַנגען מיט אַ שטיל־שווייגן די טעאַטער־וויסנשאַפֿט.

נאָך דעם ווי איגנאַצי זיסער, ווילהעלם פֿעלדמאַן, ר. א. ברוידעס, גרשם באָדער און צבי ביקלס־שפּיצער האָבן אַדורכגעפֿירט די פּיאָנערן אַרבעט אויף דעם דאָזיקן געביט, באַווייזן זיך די ערשטע פֿאַכמענישׂ־גענייטע טעאַטראָלאָגן.

*) וועגן אים געניעט אין צווייטן טייל פֿון אונדזער אַרבעט.

די פאַרלייגער פון דער יידישער טעאַטער־וויסנשאַפט אין גאַליציע זענען: יעקב מעסטל, מיכאל ווייכערט און יצחק שיפער.

אַזוי ווי די שריפטן, וואָס די דאָזיקע דריי האָבן געשאַפן אויפן געביט פון דער טעאַטער־וויסנשאַפט (און שיפער אויך אויף אַנדערע געביטן) פאַרן סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווערן בטל אין פאַרגלייך מיט דעם, וואָס זיי האָבן אונדז געגעבן אין דער תקופה צווישן די ביידע וועלט־מלחמות, וועלן מיר זיך אויף זיי אָפשטעלן געניער אינעם צווייטן טייל פון אונדזער אַרבעט.

***

די מאַדערנע „ליטעראַרישע רעגונגען", וואָס האָבן זיך אָנגעהויבן אין גאַליציע אין די יאָרן 1890־1895, האָבן אינעם ערשטן יאָרצענדלינג פון אונדזער יאָרהונדערט באַקומען אַ פעסטערע פאָרעם.

די פאַרנעפלטקייט הייבט זיך אָן אויסצוקלאָרן און פון איר וויקלען זיך אַרויס שרייבער, וואָס וועלן מיט דער צייט פאַרנעמען אַ וויכטיק אָרט אין דער אַלגעמיינער יידישער ליטעראַטור און וויסנשאַפט.

ש. י. אימבער ווערט נאָך פאַר דער מלחמה באַקאַנט אויך מחוץ די גרענעצן פון גאַליציע און נתן בירנבוימס קאַמף פאַר יידיש איז אויך משפיע אויף די יידן פון רוסלאַנד און אַמעריקע.

די האָפענונג אויף אַ יידישער אויטאָנאָמיע אין עסטרייך און די אָנער־קענונג פון די יידן ווי אַ פֿאָלק נעמען אָן רעאַלערע פאָרמען און מיט דער עקסיסטענץ פון אַ יידישער שפּראַך און ליטעראַטור מוזן זיך אויך רעכענען אַפֿילו אירע גרעסטע שונאים.

בשעת די גאַליצישע יידן זענען געווען פול מיט האָפענונג אויף בעסערע צייטן און די נאַציאָנאַלע אידייען אין זייערע פאַרשיידענע פאָרמען — דער פראָלעטאַרישער און בירגערלעכער — ווערן אַ הערשנדיקער פאַקטאָר אינעם גייסטיקן און פֿאָליטישן לעבן פון די גאַליצישע יידן, ברעכט אויס די וועלט־מלחמה (28 יולי 1914) און מאַכט מיט איין קלאַפ אַ תל פון אַלע האָפענונגען און דערוואַרטונגען. עטלעכע וואָכן שפּעטער (דעם 3טן סעפּטעמבער) פאַר־נעמט די רוסישע אַרמיי לעמבערג, דעם צענטער פונעם יידישן לעבן אין גאַליציע.

אַ מהומה איז באַפֿאַלן די גאַליצישע יידן. די רוסן זיגן!

די רוסן — וואָס קומען פון אַ לאַנד פון יידן־מערדער און שוואַרצסטער רעאַקציע, פון רדיפות אוו רעכטלאָזיקייט, פאַרנעמען אַ לאַנד, וואו יידן האָבן געלעבט, אין פאַרגלייך מיט זייערע ברידער אין רוסלאַנד, ווי אין אַן אמתן גן־עדן.

דאָס גייסטיקע לעבן שטעלט זיך אָפֿ. פאַרטייען האָקן איבער זייער טע־טיקייט. צייטונגען הערן אויף אַרויסצוגיין. און ווער האָט דאָ געקענט טראָכטן זועגן — ליטעראַטור?

ווי ס׳האָט זיך דעמאָלט געפילט דער יידישער פּאָעט אין גאַליציע, האָט יעקב מעסטל אויסגעדריקט אין זיין „צייטליד“:

שוין ! אויסגעלאָזט זיך האָבן אַלע לידער
און געשטאָרבן האַרפן־קלאַנגען.
ווער וועט ירשענען מיינע טרוימען
און מיין ליד דערזינגען ?

ס׳איז דער טאָג אין וויי פאַרגאַנגען,
צאַנקט די זון אין שוואַרצן ...
לייג דעם קאָפּ אין שטילן קבר
און שליס דיין טרוים אין האַרצן ...

כדי נישט צו לייגן „דעם קאָפּ אין שטילן קבר“ אַנטלויפן די אויף טויט דערשראָקענע יידישע מאַסן פון איינגעפונדעוועטע היימען אין פרעמדע שטעט און פרעמדע „קרוינלענדער“ פון דער עסטרייך־אונגאַרישער מלוכה.

די מייסטע יידן אַנטלויפן קיין ווין, בפרט די אינטעליגענץ, און מיט איר אויך די יידישע שרייבער.

און אַזוי אַרום קומט די יידיש־גאַליצישע ליטעראַטור אָן קיין ווין, וואו זי האָט געזאָלט איבערווינטערן די מלחמה. זי האָט אָבער געמוזט פאַרבלייבן דאָרט אַסך לענגער, ווי ס׳האָבן זיך דאָס אויסגעמאָלן אַפילו די גרעסטע שוואַרצזעער צווישן די גאַליצישע יידן.

5. די יידישע ליטעראַטור

און פּובליציסטיק אין ווין

די גאַליציישע פּליטים זענען אין ווין פון דער מערהייט פון דער יידישער באַפעלקערונג נישט אויפגענומען געוואָרן מיט קיין גרויסער סימפּאַטיע, נישט געקוקט דערויף, וואָס די די אומגליקלעכע זענען געווען מלחמה־קרבנות, אַנטוואַרצלטע און פאַראַרעמטע, וואָס זענען אין דער גרעסטער פּאַניק געצוואונגען געוואָרן צו פאַרלאָזן זייער היים און צו אַנטלויפן פאַר אַן ארמיי פון אַ פּאָלק, וואָס זיין נאָמען איז געווען אַ סינאָנים פון אונטערדרי־קונג און בלוטיקע פּאָגראָמען.

די ווינער יידן האָבן געלעבט אין שרעק, אַז מע זאָל זיי חלילה נישט אידענטיפיצירן מיט די „פּוילישע", וואָס האָבן געריעדט אויף אַן אייגענעם „זשאַרגאָן" און געטראָגן אַ הלבשה, וואָס האָט דערמאָנט אין דער „פּינצטערער" געטאָ.

די איינציקע, וואָס האָבן יאָ אויפגענומען די גאַליצישע יידן מיט פריינדלעכקייט און ברידערלעכע געפילן, זענען געווען די „נאַציאָנאַלע" יידן; זיי האָבן נאָך דעמאָלט נישט געשפּילט קיין גרויסע ראָלע אין ווין, אָבער זיי זענען שוין געווען אַ גאַנץ גרויסער כוח, אַ כוח, וואָס האָט געקענט אַלנפאַלס צוניץ קומען אַנטוואַרצלטע מענטשן, וואָס האָבן אַריינגעוואָגלט קיין ווין „אַן אַ גואל, אַן אַ לאַנד".

פון וואַנעט האָבן זיך געמומען אָט די „נאַציאָנאַלע יידן"?

כדי צו דערקלערן דעם ענין, מוזן מיר זיך אָפּשטעלן אויפן שפּראַכיקן צונויפשטעל פונעם יידישן קיבוץ אין ווין.

די ווינער יידן זענען באַשטאַנען, אויב מע לאָזט אויס די שפּאַניאָלישע יידן, וואָס זענען געווען אין אַ קליינער צאָל און זיך דערפאַר כמעט אינגאַנצן נישט אָנגעזען, פון דריי גרופּעס:

צו דער ערשטער גרופּע האָבן געהערט די אַלט־איינגעזעסענע יידישע תושבים. זיי זענען געווען אינגאַנצן אַסימילירט נישט נאָר שפּראַכיק, נאָר אויך גייסטיק צום דייטשן אָרום. דער רוב מנין און בנין זייערער איז געווען פאַר־אייניקט אין דייטש־ליבעראַלע פאַראיינען, געפירט אַ פּראָ־דייטשע פּאָליטיק און דאָס אַפּילו דעמאָלט, וועו די פירערס פון דער עסטרייכישער רעגירונג האָבן געשטיצט די סלאָווישע פעלקער, וואָס זענען געווען אייגעגלידערט אין דער עסטרייך־אונגאַרישער טאָפּל־מאָנאַרכיע, און געקעמפט פאַרן „אויסגלייך" פון די פאַרשיידענע נאַציאָנאַליטעטן און פאַר אַ גלייכוואָג פון דער אינעווייניקסטער פּאָליטיק. די דייטש־רעדנדיקע ווינער יידן האָבן זיך געהאַלטן פאַר

אַריסטאָקראַטן און יחסנים און געקוקט פון אויבן אַראָפּ און אפילו מיט שנאה אויף די „אָסט־יודן". די „ווינער" זענען עקאָנאָמיש געשטאַנען אויף אַ הויכער מדרגה, געהאַט אויף זייער זייט די ראָטשילדס, גוטמאַנס און נאָך עטלעכע טוץ אַזויגע „באַראָנען" און באַנקירן, וואָס אייניקע פון זיי האָבן דערגרייכט אַפילו דעם פיל־געגאָרטן „פאָן"־טיטל, וואָס איז אין יידישן גאַליציע געווען אַן אמתע זעלטנקייט. זייער אָנטייל אינעם דייטשן קולטור־לעבן איז געווען אַ גרויסער ביז גאָר. די בעסטע פאָרשטייער פון דער דייטש־עסטרייכישער לי־טעראַטור, די שניצלערס און די האָפמאַנסטאָלס, זענען געווען יידן — אָדער פון יידישן אָפשטאַם; בפרט די זשורנאַליסטיק איז ווינציקסטנס צו דריי פערטל געלעגן אין יידישע הענט.

דער עלטערער דור, וואָס האָט אַרויסגעגעבן אַ גידעמאַן און אַ יעלינעק און אַנדערע פאַרטרעטער פון דער מערבדיקער „יודאַיסטיק", האָט אין דער מלחמה־צייט שוין געגוסטס; דער יינגערער דור ווידער איז געווען אינגאַנצן אָפגעפרעמדט סיי פונעם יידישן לעבן, סיי פון דער יידישער וויסנשאַפט; ער איז שוין אויך צום טייל געווען געשמדט, ווי הוגאָ פאָן האָפמאַנסטאָל (אַן אייניקל פון אַ פרעזידענט פון דער ווינער קהילה) און דער פאַרנאַנטער גער־מאַניסט פראָפעסאָר יעלינעק, אַ זון פון אַ באַקאַנטן ראַבינער און פאָרשער. אויך דער נאָך נישט געשמדטער יונגער ווינער ייד האָט נישט געקענט אַפילו קיין צורה פון אַן אַלף און געווען געצוואונגען צו זאָגן קדיש פון אַ לאַטיינישער טראַנסקריפּציע. ענגוג אָנצואוויזן דערויף, אַז טעאָדאָר הערצל האָט אַפילו דעמאָלט, וועו ער איז שוין געווען דער פרעזידענט פון דער ציוניסטישער וועלט־אָרגאַניזאַציע, נישט געקענט אונטערשיידן קיין אַלף פון אַ בית און נישט געווען בכוח אויסצולערנען זיך צו שרייבן פיר בידנע אותיות (ה־ר־צ־ל) וואָס זענען אים נייטיק געווען, כדי מיט דער אייגענער און נישט מיט דער הילף פון אַ פרעמדער האָנט צו חתמענען זיינע פּאָרטרעטן, וואָס זענען געהאָנגען אין גאַליציע אין אַזעלכע היימען, וואו אַ פיר־יעריק יינגל האָט פאַרמאָגט מער יידיש וויסן, ווי אַ טעאָדאָר הערצל, דער נישט געקרוינטער קיניג פונעם יידישן וועלט־פאָלק...

די צווייטע גרופּע איז באַשטאַנען פון יידן, וואָס זענען קיין ווין אָנגע־קומען פון דייטש־אונגאַרן (שפּעטער באַקאַנט ווי „בורגנלאַנד") און די בעמיש־מעריש פראָווינצן. זיי האָבן נאָך — בפרט דער עלטערער דור — געריעט אויף אַן אייגענעם לשון („מערב־יידיש") וואָס האָט שוין לגמרי פאַרלאָרן זיין שפראַכיקן כוח און אויסגעזען, ווי אַ „געאייזלטער" דייטשער דיאַלעקט. אין די זיבעציקער יאָרן פונעם פאָרגאַנגענעם יאָרהונדערט האָבן זיי נאָך פאַרמאָגט אַן אייגענע, אָבער שוין גוססדיקע ליטעראַטור אויף זייער לשון. די דאָזיקע ליטעראַטור האָט מיט דער צייט מיטגעמאַכט אַ פולשטענדיקע ירידה, זיך פאַרוואַנדלט אין „שמאָנצעס פיר אונדזערע לייט" און פלאָכע הלצהלעך. איר עיקר־שטריך איז געווארן: פעטער וויץ און גראָב־יונגעשע פאָרנאָגראָפיע.

צו דער דריטער גרופּע האָבן געהערט די יידיש־רעדנדיקע יידן פון גא־

ליציע, בוקאָווינע, קאַרפאַטאַ־רוסלאַנד און זיבנבערגן *). זיי האָבן זיך נאָך אויסגעלעבט יידיש, אָבער זייער חלום איז געווען צו אַסימילירן זיך מיט די „העכער"־שטייַנדיקע ווינער יידן.

די דריי מחנות האָבן געלעבט אָפּגעזונדערט איינע פון דער אַנדערער. די ווינער יידן האָבן נישט געקענט פאַרטראָגן דעם „פּוילישן" „זשאַרגאָן" פון די „געטאָ־פּינצטערלינגען". דעם אמת געזאָגט קען מען די ווינער יידן דאָס נישט פאַראיבל נעמען, ווייל די גערמאַנאָפילע, דייטש־שרייבנדיקע גאַליציש יידן האָבן דאָס יידישע לעבן אין גאַליציע געמאָלן אין די פינצטערסטע פאַרבן, זיך נישט אָפּגעשראָקן אפילו פאַר די עטנאָגראָפישע פעלשונגען און אייגעשמועסט די ווינער יידן, אַז גאַליציע איז „האַלב־אַזיע". און די „יעקעס" האָבן געגלייבט...

די יידיש־רייַדנדיקע יידן האָבן זיך, דעם אמת געזאָגט, אויכעט ליב געהאַט צו גדלון — לגבי די „מערישע". בשעת די ווינער יידן האָבן געטענהט, אַז די מערישע רעדן אַ פאַרדאָרבענעם דייטש, זענען די יידיש־רעדנדיקע יידן ווידער געווען זיכער, אַז זיי, די מערישע, רעדן אַ פאַרדאָרבענעם יידיש.**) (די דאָזיקע ביידע, דורכויס פאַלשע מיינונגען, האָט געהאָט אפילו נתן בירנבוים).

פאַרמעל האָט די אַלע דריי גרופּעס צונויפגעהאַלטן די רעליגיעזע ווינער קהילה, וואָס איז ביז צום סוף פון דער וועלט־מלחמה איינגעשטאַנען דער עיקר אין די הענט פון באַנקירן און אַסימילאַנטן, אָבער אין דער אמתן האָט איטלעכע גרופּע געפירט אַן אָפּגעזונדערט רעליגיעז לעבן, מיט אייגענע שולן, שטיבלעך און „טעמפּלען"; אַ פּוילישער יד וואָלט נישט אַריבערגעטראָטן די שוועל פון אַ „טעמפּל", וואָס איז אין זיינע אויגן געווען טריף ווי חזיר, און אַ ווינער יד וואָלט זיך געמיאוסט צו דאַוונען אין אַ פּוילישער „שול", וואָס איז געווען אַזוי צרהדיק און דלותדיק, אַז זי האָט אַפילו קיין אָרגלען אויך נישט געהאַט.

ערשט ביים אָנהייב פון די אַכציקער יאָרן האָט געזאָלט געבוירן ווערן אַ פאַראייניקונגס־אידיי. זי האָט צוערשט אַרומגענומען בלויז אַ גאָר דינעם שיכט פונעם ווינער קיבוץ, פאַר אַלעמען — די שטודירנדיקע יוגנט, אָבער מיט דער צייט האָט זי געזאָלט געווינען אינעם יידישן לעבן פון ווין.

די נאַציאָנאַל־יידישע אידיי

די פאָגראָמען אויף די יידן אין רוסלאַנד, וואָס האָבן צעטרייסלט די יידן פון גאָר דער וועלט, האָבן נישט געקענט בלייבן אָן אַ השפּעה אויך אויף די אַסימילירטע יידן פון ווין. די בעסטע ראיה דערויף איז דער פאַקט, אַז ווען ס'איז אָנגעקומען קיין ווין די ידיעה, אַז איבער צוואַנציק טויזנט יידישע

*) אַזוי ווערט זיבנבירגן אָנגערופן די זיבנבערגישע יידן.

**) לויט פּראָפּ' ראָבאַק זאָל דאָס וואָרט „דייטשמעריש" שטאַמען פון דייטש־מעריש.

פּאַגראָם־פּליטים פון רוסלאַנד זענען אַנגעקומען קיין בראָד, וואו זיי שטאַרבן פּשוט פֿאַר הונגער און וואַלגערן זיך אויף די גאַסן, איז אַלפּרעד שטערן, דער שפּעטערדיקער פּרעזידענט פון דער ווינער קהילה, גיך אַוועק קיין בראָד, כדי צו העלפן די אומגליקלעכע פּליטים, העלפן זיי, ווי צום גיכסטן צו פּאַר־לאָזן עסטרייך און זיך אָפּצוטראָגן קיין אַמעריקע...

אין דער איגענער צייט טרעט אויף אַ מאַן, וואָס האָט זיך די הילף פּאַר די „מזרח־יידן" אויסגעמאַלן גאָר אַנדערש, אַ מאַן, וואָס האָט געטענהט, אַז... די מזרח־יידן דאַרפן העלפן די מערב־יידן, צו ווערן צוריק יידן.

דער נאָמען פון אָט דעם מאַן איז געווען נתן בירנבוים.

אונטער דער ווירקונג פון די רוסישע פּאַגראָמען, פון פּרץ סמאָלענסקין, וואָס האָט אין ווין פּראָפּאַגירט זיינע אידייען נאָך אין די זיבעציקער יאָרן, און אונטער דער ווירקונג פון די בילוצעס און מסתמא אויך אונטער דער השפּעה פונעם וואַסנדיקן אַנטיסעמיטיזם, וואָס האָט אַרומגעכאַפּט אַזעלכע „קולטור־לענדער" ווי דייטשלאַנד און עסטרייך (און שפּעטער פראַנקרייך) איז נתן בירנבוימען געקומען צום באַוואוסטזיין זיין יידישקייט.

אין יאָר 1882 פאַרלייגט ער, אינאיינעם מיט פּרץ סמאָלענסקין און נאָך עטלעכע באַקאַנטע זיינע (דאָס רוב מזרח־יידן), דעם אַקאַדעמיקער־פּאַראיין „קדימה", וואו ער שטעלט אויף אַ פּראָגראַם, וואָס איז אין זיינע עיקר־פונקטן כמעט אינגאַנצן אידענטיש מיט הערצלס ערשט שפּעטער־געשאַפענעם פּאָלי־טישן ציוניזם. וואָס אונדז אינטערעסירט אָבער אין דעם פּאַל איז דער פּאַקט, וואָס אין דער „קדימה" (זי האָט אין יאָרן אַרום גאָר שטאַרק געהאָלפן הערצ־לען אין זיין אַרבעט אַרום דער אַרגאַניזירונג פון זיין אידיי און פּאַרטיי) האָבן זיך צום ערשטן מאָל געטראָפן די אַלע דריי יידישע גרופּעס: די מזרח־יידן, וואָס האָבן דאָרט אַריינגעבראַכט, ווי ס׳דערציילט איזידאָר שאַליט, דער היסטאָריקער פון דער „קדימה" — אַ שורשדיקע, געטרייַע און קולטור־באַ־וואוסטזיניקע יידישקייט, די „מערישע" יידן, וואָס זענען לויט שאַליטן געווען „ראָבוסטער" אָבער אויך „יידישער", ווי די ווינער יידן, און טאַקע די ווינער יידן גופא. צום ערשטן מאָל קוקן דאָ די ווינער יידן אַרויף צו די מזרח־יידן ווי אויף זייערע לערער און פירערס און אין דעם ליגט טאַקע, פונעם זע־פונקט פון דער יידישער ליטעראַטור, דער רעוואָלוציאָנערער אויפּטו פון דער „קדימה".

די פּאַראיניקונג פון די דריי גרופּעס יידן אין דער זעלביקער „קדימה" האָט געהאָט אויף זיי אַ מאָדנע ווירקונג:

די ווינער „קדימהנער" האָבן זיך פּסיכיש און גייסטיק געזונמען אַסימי־

*) די העברעאישע צייטשריפטן אין ווין זענען רעדאַגירט געוואָרן כמעט אַלע פון די „פּינצטערע „אַסטיידן", זע: Dr. Bernhard Wachstein Dr. J. Taglicht, Dr. Alexander Kristianpohler: Die Hebräische Publisistik in Wien (1930). די דאָזיקע זאַמלשריפט נעמט אַרום די ווינער העברעאישע פּרעסע פאַר די יאָרן 1821 ביז 1889, אַ תקופה, וואָס וועט נישט באַהאַנדלט אין אונדזער אַרבעט.

לירן מיט די מזרח־יידן, זיך אַנגעהויבן צו פאַראינטערעסירן מיט זייער גורל און מיט דער יידישער געשיכטע, פון דער אַנדערער זייט אַבער האָבן זיך די יידיש־רעדנדיקע יידן שפּראַכיק אַסימילירט מיט די ווינער יידן: דאָס אָפּי־ציעלע פאַראיינס־לשון איז געווען דייטש, פאַרבונדן מיט דער האָפענונג, אַז מע וועט זיך מיט דער צייט אויסלערנען העברעאיש. זייער הימן, וואָס האָט זיך אַנגעהויבן מיט די ווערטער: Wisst ihr, woher die Einheit stammt, און וואָס זיין מחבר איז געווען נתן בירנבוים, האָט מען געזונגען, וואָס איז קיין וויץ נישט, לויטן ניגון פונעם ליד "Der Gott, der Eisen Wachsen liesz", וואָס איז געשאַפן געוואָרן פונעם באַקאַנטן דייטשן נאַציאָנאַליסט און יידן־האַסער פּ. מ. ארנדט; ארנדטס ליד גופא האָט שפּעטער געזאָלט ווערן אַ באַליבט ליד ביי די היטלעריסטן, וואָס פלעגן עס זינגען אינאיינעם מיטן ליד "Wenn Judenblut vom Messer spritzt".

מע קען פון דעם אַלעם גרינג אַרויסלייענען, ווי ווייט, ווי זייער ווייט די קדימהנער און די ערשטע ווינער ציוניסטן זענען געשטאַנען פונעם לעבעדיקן יידישן קולטור־לעבן. אָבער צוריק געשמועסט, וואָס האָט זיי שוין געקענט געבן דאָס יידישע קולטור־לעבן פון רוסלאַנד צי גאַליציע? אויב נישט צו רעכענען מענדעלען און עטלעכע מיטגייער זיינע, האָט דאָס יידישע קולטור־לעבן אין מזרח־אייראָפּע פאַרגעשטעלט מיט זיך אַ טיפּישע „פּאָלקס־קולטור", וואָס האָט אַ דייטש־רעדנדיקן יידן געקענט אין בעסטן פאַל פאַראינטערעסירן פון פּאָלקלאָריסטישן שטאַנדפּונקט, אָבער עס האָט נישט געקענט אַרויסרופן ביי אים די נייטיקייט, זיך מיט אים צו אידענטיפיצירן. אין יאָר 1898 קומט טאַקע אויף אין ווין, אַדאַנק מאַקס גרונוואַלדן און ביי דער מיטאַרבעט פון אַלפרעד לאַנדוי, אַ פּאָלקלאָריסטישע באַוועגונג, וואָס האָט זיך געשאַפט אַרום דער חודש־שריפט "Mitteilungen zur Jüdischen Volkskunde". קיין ווייר־קונג אויף די יידישע פּאָלקסמאַסן האָבן די דאָזיקע „מיטטיילונגען" קיינמאָל נישט געהאַט. דערפאַר האָבן זיי ווינציקסטנס דערנענטערט עטלעכע מערב־און מזרח־יידישע פּאַרשער צו דער יידישער פּאָלקסקולטור און געשאַפן פאַר זיי אַ בשותפותדיקע פּלאַטפאָרם.

פאַר אַ דערנענטערונג צווישן מזרח־ און מערב־יידן האָט זיך אויך אַרויסגעזאָגט ש. ר. לאַנדוי, דער טעאָרעטישער פאַרגייער פון סאָציאָליס־טישן ציוניזם. זיין אינטערעס און סימפּאַטיע פאַר דער מזרח־יידישער אַר־בעטערשאַפט האָט אים געבראַכט צו אַ פּאָזיטיוון קוק אויף יידיש, אָבער קיין טיפערע קאָנסעקווענצן האָט ער פון זיינע יידישיסטישע און סאָציאָליסטישע אידייען קיינמאָל נישט אַרויסגעצויגן.

ערשט דער רענעסאַנס פון דער יידישער ליטעראַטור, די שאַפונגען פון שלום עליכמען, פרצן, מאָריס ראָזנפעלדן און רייזענען (מענדעלע איז ביי דיַ ווינער יידן קיינמאָל נישט פאָפולער געווען) האָבן צוגעצויגן די פאַרדייטשטע ווינער יידן צו דער יידישער ליטעראַטור.

דער יידישיזם אין ווין

די אידיי צו דערנענטערן די מערב־יידן צו דער יידישער ליטעראַטור (צוערשט דורך איבערזעצונגען) קומט ווידער פון נתן בירנבוים, וואָס האָט אין צווישן געבראַכן מיט הערצלען און אַרויסגעטראָטן פון דער „קדימה", כדי (זינט 1898) צו פּראָפּאַגירן די אידיי פון גלותיזם און יידישיזם. מיט זיינע איבערזעצונגען האָט ער שטאַרק פאַרהאַלפן צו פאַרשפרייטן די יידישע ליטעראַטור צווישן די אַסימילירטע יידן. אין דעם פּרט האָט ער געהאָט אַ סך אַנהענגער צווישן די דייטש־שרייבנדיקע יידן (ווי בערטאָלד פיוועל, הוגאָ צוקערמאַן, מאַקס בראָד, זיגפריד שמיץ א"א) וואָס זענען, נישט געקוקט דערויף וואָס זיי זענען געווען שטרענגע ציוניסטן, אין דעם פּרט געגאַנגען אין זיינע טריט. (ביי דער גלעגנהייט דאַרף מען אָנווייזן דערויף, אַז מאָריס ראָזנפעלד און שלום אַש זענען באַקאַנט געוואָרן אין דייטשלאַנד און עסטרייך גאָנץ אומאָפּהענגיק פון נתן בירנבוים). פון אַנדערע איבערזעצער פון דער יידישער ליטעראַטור האָט זיך בירנבוים אונטערגעשיידט — און דאָס זייער שטאַרק — דערמיט, וואָס ער האָט די איבערזעצונגען זיינע געהאַלטן בלויז פאַר אַן איבערגאַנג צום לעבעדיקן יידיש. צוליב דעם צווינג פאַר־לייגט ער אין יאָר 1904 די אַזוי אָנגערופענע „יידישע אָוונטן" פאַר די דייטש־רעדנדיקע יידן, מיטן ציל צו באַקענען זיי דורך רעציטאַציעס מיט דער יידישער ליטעראַטור אין אַריגינאַל. אונטער דער ווירקונג פון אָט די „אָוונטן" האָבן זיך אייניקע מערב־יידן גענומען לערנען יידיש.

אברהם רייזען, וואָס איז גראָד אין יענער צייט (1904) געווען אין ווין, שילדערט אונדז אין זיינע זכרונות („עפּיזאָדן פון מיין לעבן", באַנד II) די ווירקונג פון די „יידישע אָוונטן" אויפן „ענטוזיאַסטישן עולם" בפרט אויף די מער ערנסטע סטודענטן:

„הוגאָ צוקערמאַן האָט אין יענער צייט צוזאַמען מיטן יידיש־דייטשן סטודענט פרויד אַרויסגעגעבן אַ מאָנטשריפּט אויף דייטש — פאַר דער יידישער יוגנט אין עסטרייך — מיטן נאָמען „אונדזער האָפענונג". דער בע־לעטריסטישער טייל איז געווען אויסגעפילט פון [מיט] דערציילונגען און לידער איבער(גע)זעצט(ע) פון יידיש. יידיש איז ביי די דעמאָלטיקע מערב־אייראָפּאַישע יידישע סטודענטן שיער נישט פאַרהייליקט געוואָרן ווי העברע־איש. ...מישנדיק זיך מיט יידישע סטודענטן פון רוסלאַנד, וועלכע האָבן שוין אין יענער צייט צו ביסלעך אפילו צווישן זיך יידיש גערעדט, איז זיי [די מערב־יידישע סטודענטן] דאָס יידיש־לערנען אַנגעקומען נאָך גרינגער.

„איז טאַקע געווען רירנד(יק) צו זען אַ יידיש־דייטשן סטודענט זיך אַרומטראָגן מיט אַ באַנד שלום־עליכם מיט אַן ערנסטן, שיער ניט הייליקן אויסדרוק אויפן פּנים, ווי ער וואָלט געטראָגן אונטערן אָרעם אַן „עין יעקב" צי אַ משניות און ניט אַ בוך פונעם גרעסטן יידישן הומאָריסט".

דאָ, אין ווין, האָט אויך אברהם רייזען אונטער דער ווירקונג פון נתן

בירנבוים פאַרטראַכט די אידיי, צו פראָקלאַמירן יידיש ווי די נאַציאָנאַל־שפּראַך פונעם יידישן פאָלק.

אין דער צייט, וועו די מערב־יידישע אַקאַדעמיקער האָבן זיך דערנענטערט צו דער יידישער שפּראַך, האָבן זיך די יידישע אַקאַדעמיקער פון גאַליציע, וואָס זענען געקומען קיין ווין שטודירן אויפן דייטשן אוניווערסיטעט, געהאַלטן אין איין דערווייטערן פון איר. אַזוי ווי זיי האָבן געקוקט אויף יידיש אין בעסטן פאַל, ווי אויף אַ „פאָלקספּראַך", איז זי דאָך נישט שייך געווען צו זיי, די אַקאַדעמיקער, וואָס האָבן זיך געגרייט נישט צו ווערן קיין טייל פונעם „פאָלק" נאָר פון דער „העכערער" אינטעליגענץ. אַזוי האָט די „פאַראיניקונג פון יידישע אַקאַדעמיקער פון גאַליציע" לכבוד אירס אַ יובל אין יאָר 1910 אַרויסגעגעבן אַ גרויסן „יידישן אַלמאַנאַך", וואָס איז פון דער ערשטער ביז צו דער לעצטער שורה געשריבן אויף דייטש. (אינטערסאַנט דערביי צו באַמערקן, אַז מער פון דריי פערטל פונעם בעלעטריסטישן מאַטעריאַל פון דעם זאַמלבוך איז איבערגעזעצט פון יידיש).

נתן בירנבוים, וואָס זיין פאַקטישע מוטער־שפּראַך איז נאָך דעמאָלט געווען דייטש, האָט אויפגענומען די אידיי, צו דערנענטערן די מזרח־יידישע סטודענטן צו דער יידישער שפּראַך — און אין יאָר 1905 האָט ער פאַרלייגט דעם פאַראיין „יידישע קולטור".

אינעם פּראָגראַם פון אָט דעם פאַראיין לייענען מיר:

„אַכט מיליאָן יידן קלערן און רעדן אין דעם לשון; קינסטלער ווי מענדעלע, פּרץ, ראָזנפעלד, רייזען, פּינסקי און נאָך אַ סך אַזעלכע שרייבן אין דעם לשון — און פון דעסטוועגן האָבן מענטשן, וואָס ער איז זייער אייגענע מוטערשפּראַך, די חוצפּה אים אָנצורופן זשאַרגאָן, ד"ה אַ מישמאַש פון ווערטער, וואָס גנבים אָדער בעטלערס קלערן אויס *) כדי קיינער זאָל זיי נישט פאַרשטיין; די שפּראַך פונעם פאָלק, וואָס איז די כלי, אין וועלכער עס פליסן אַריין די שמעקנדיקע וואַסערן, וואָס קוואָלן אַרויס פון דעם פאָלקס נשמה, דער אייניציקער אַרגאַן, דאָס פאָלק צו בילדן און זיין מצב צו הייבן, האָבן מיר באַטראַכט פאַר אַ זאַך, וואָס מע דאַרף זיך מיט איר נישט שעמען."

אַזוי אַרום האָבן מיר אין דעם פאַראיין „יידישע קולטור" דעם ערשטן יידישיסטישן פאַראיין, וואָס קעמפט פאַר יידיש נישט אין די ראַמען פון אַ פאָליטישער אַרגאַניזאַציע; אייניצייטיק איז דאָס דער ערשטער יידישיסטישער אַקאַדעמיקער־פאַראיין, דער ערשטער נישט נאָר אין ווין, נאָר אויך דער ערשטער פון דעם מין אין דער געשיכטע פון דער יידישער סטודענטשאַפט בכלל.

ק. ראָטענבערג, אַ יידישער קולטור־טוער אין ווין, גיט איבער אין קראָקעווער „טאָג" (פון 19טן אַפּריל 1910) נאָך ווייטערדיקע פּרטים ווענן דעם דאָזיקן פאַראיין:

*) צי די גנבים־אָדער בעטלער־זשאַרגאָנען ווערן „אויסגעקלערט", איז דאָ נישט דאָס אָרט צו דיסקוטירן.

„זיי ווילן העלפן אויפבויען אַ יידיש לעבן אויפן יסוד פון דער יידישער שפּראַך. געהערט האָט זיי דעמאָלט [אין יאָר 1905] אַוודאי קיינער נישט, אפילו נישט געפֿרואווט אָפּצושפּעטן [פון זיי]. ס׳איז גלאַט געווען אַזוי מאָדנע ווילד, אַז קיינער האָט זיך נישט געקענט גלייבן: יידישע אַקאַדעמיקער און די יידישע שפּראַך!"

אין אָט דעם דאָזיקן פּאַראַיין, וואָס האָט מעגלעך געמאַכט, אַז עס זאָלן זיך אין אַ קורצער צייט אַרום שאַפן סטודענטן־אַרגאַנען אויף יידיש (אין מערב־איראָפּע), דאַרף מען זוכן די פּיאָנערן פון דער פּראָפּעסיאָנעלער יידישער אינטעליגענץ, וואָס האָבן אויפגעהערט צו קוקן אויף יידיש ווי אויף אַ „פּאָלקס־שפּראַך" צי אַ „שפּראַך פּאַרן פּאָלק" (הגם דער דאָזיקער עלעמענט שפּילט נאָך דאָ אַ ראָלע) און דערהייבן זי צו אַן אינטעליגענטן־שפּראַך און מיט־געהאָלפן צו שאַפן יענע פּסיכישע אַטמאָספּער, וואָס האָט דערפּירט דערצו, אַז די פּאָנעם־טרעגער פון דער יידישער ליטעראַטור אין גאַליציע זאָלן נישט מער זיין קיין „פּאָלקס־אינטעליגענטן" מיט אַ דורכויס יידישער דערציאונג, ווי באדער אָדער טובש, נאָר אַקאַדעמיקער, ווי אימבער (אַ סטודענט פון אַנגליסטיק), כמעליצקי (אַ סטודענט פון מעדיציז), מעסטל (אַן אַבסאָלוועט פון אַ לערער־סעמינאַר) און דוד קעניגסבערג, דער ליבהאָבער פון לאַטיין און (שפּעטערדיקער) איבערזעצער פון האָראַצ לידער אויף יידיש. בשעת אַ מאַן מיט אוניווערסיטעטישער בילדונג איז אין דער יידיש־גאַליציש־טערַאַטור אין די נייַנציקער יאָרן געווען, ווי דר. מיכאל ווירט, אַ יוצא מן הכלל, ווערט ער אינעם ערשטן יאָרצענדלינג פון אונדזער יאָרהונדערט אַ גאַנץ נאָרמאַלע דערשיינונג.

נישט געקוקט דערויף, וואָס די אַקאַדעמיקער איז אויסגעקומען צו אַר־בעטן אויפן האַרטן באָדן פון ווין — זיי וואָלטן אַ סך מערער אויפגעטאָן, ווען זיי וואָלטן זייער טעטיקייט אַדורכגעפּירט אין אַזעלכע יידישע שטעט, ווי לעמבערג אָדער קראַקע — האָבן זיי דירעקט אויך געווירקט מחוץ די גרענעצן פון ווין: זיי האָבן דאָס געהאָלפן נתן בירנבוימען ביי דער אָרגאַניזאַציאָנעלער אַרבעט פּאַר דער טשערנאָוויצער שפּראַך־קאָנפֿערענץ און דאָס דאַרף פּאַרשריבן ווערן מיט גאָלדענע אותיות אין דער געשיכטע פון דער יידישיסטישער באָוועגונג, בפרט, וואָס דער דאָזיקער פּאַראַיין האָט געטאָן זיין אַרבעט שטיל, אָן סענסאַציעס, געהאָלטן זיך שטענדיק הינטער די קוליסן און די נעמען פון זייַנע טוער זענען קיינמאָל נישט באַקאַנט געוואָרן. דער דאָזיקער פּאַראַיין איז אויך מיט דער צייט אַפילו אינגאַנצן פּאַרגעסן געוואָרן און ביז היינט האָט אים נאָך קיינער נישט אָפּגעשאַצט, בשעת די (אָן ספק וויכטיקערע) „זשאַרגאָנישע קאָמיטעטן" למשל האָבן אַרויסגערופן וועגן זיך אַ גאַנץ רייַכע ליטעראַטור.

פּאַר דער דערנעכטערונג פון די מערב־צו די מזרח־יידן (פּאַר דער אידיי איז געשאַפן געוואָרן אין דייטשלאַנד די אויסגעצייכנט־רעדאַקטירטע חודש־שריפט „Ost und West") האָט אויך אַסך אויפגעטון די וועלטפּולע אינסטיטוציע „די טוינבי־האַלע". די אידיי פון דער טוינבי־האַלע איז געווען, צו שאַפן

אַ מין מאָדערנע קלויז, וואו אַ ווינער ייד, וואָס האָט געמוזט אַ גאַנצן טאָג, צוליב פרנסה אָדער אַנדערע סיבות, לעבן אין אַ דייטשער סביבה, זאָל קע־ נען עטלעכע שעה אין טאָג זיך אויסלעבן צווישן אייגענע, פאַרברענגען אויף אַ היימישן אופן, נעמען אָנטייל אין קולטורעלע אונטערנעמונגען און דיס־ קוסיעס און אַזוי אַרום שטיין אין אַ שטענדיקן קאָנטאַקט מיטן גייסטיקן לעבן פון זיין פאָלק.

אַזוי ווי די טוינבי־האַלע איז געווען אַ קולטור־אינסטיטוציע (אַ מין פאָלקס־אוניווערסיטעט) און נישט קיין פאַראיין, איז איר טעטיקייט נישט געווען באַגרענעצט בלויז אויף מיטגלידער: איטלעכער, וואָס האָט גע־ בענקט נאָך יידישקייט, האָט דאָרט געמעגט אַהינקומען און פאַרברענגען אין אַן אייגענער סביבה. פאַרלייגט האָט די דאָזיקע אינסטיטוציע (אין יאָר 1900) פראָפעסאָר לעאָ קעלנער, אַ ליבהאָבער, הגם זייער אַ פלאַטאָנישער, פון דער יידישער שפראַך; אַזוי ווי קעלנער איז געווען פאַרליבט אין אַלץ, וואָס איז ענגליש און אַליין געווען (שוין גאָרנישט קיין פלאַטאָנישער) חסיד פון דער ענגלישער קולטור, האָט ער דער דאָזיקער פאָלקס־אינסטיטוציע געגעבן אַ נאָמען פון אַן ענגלישן געזעלשאַפטלעכן טוער.

הגם די אָפּיציעלע שפראַך פון דער טוינבי־ האַלע איז געווען דייטש (דאָס לשון, אין וועלכן קעלנער האָט געשריבן זייַנע ווערק וועגן דער ענגלי־ שער און אַמעריקאַנישער ליטעראַטור און וועגן שעקספירס ענגליש) איז די קולטור־אַרבעט, וואָס איז דאָרט געפירט געוואָרן, געווען דורכויס יידיש, מיט אַ שטאַרק־נאַציאָנאַלן כאַראַקטער (קעלנער, דער שפּעטערדיקער אַרויס־ געבער פון הערצלס שריפטן איז געווען אַ ציוניסט). נאָכן יאָר 1905 וועלן אין דער טוינבי־האַלע אָפּגעהאַלטן אויך לעקציעס אויף יידיש — און דאָס איז געווען צו פאַרדאַנקען דעם אויבנדערמאָנטן אַקאַדעמיקער־פאַראיין „יידישע קולטור".

סיי אין דער טוינבי־האַלע, סיי אויף די „יידישע אוונטן" פלעגן אַדורכ־ געפירט ווערן קאָנצערטן פון דער יידישער פאָלקס־מוזיק; דייטש־רעדנדיקע סטודענטן האָבן אָנגעהויבן צו זינגען יידישע פאָלקסלידער... דורך דעם איז יידיש, פאַרשטייט זיך, נישט געוואָרן זייער מוטער־שפראַך, אָבער זי איז ווינציקסטנס געוואָרן זייער זינג־שפראַך...

ס׳איז איבעריק צו זאָגן, אַז מיר האָבן דאָ נישט צו טאָן מיט „פאָלקלאָ־ ריסטיק" אָדער עטנאָגראַפּיע לויטן שטייגער פון די „מיטטיילונגען צור יידישען פאָלקס־קונדע", נאָר מיט אַ דראַנג צו באַהעפטן זיך מיטן לעבעדיקן לעבן פון די יידישע פאָלקסמאַסן. האָט דאָך אַזאַ מאַן ווי אַלבערט איינשטיין, וואָס האָט קיינמאָל נישט אַרויסגעווויזן קיין שום אינטערעס פאַרן פאָלקלאָר, ביי זיין אָנקום קיין אַמעריקע, דערציילט אַ רעפּאָרטער, אַז ער קען זינגען „אויפן פריפּעטשיק ברענט אַ פייערל"...

אונטער נתן בירנבוימס דירעקטער ווירקונג האָט דער פאַראיין „יידישע קולטור" געקעמפט אויך פאַר דער רעפּאָרם פונעם יידישן טעאַטער. דער פאַראיין „יידישע קולטור" איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט אין ווין דורכ־

געפירט קינסטלערישע טעאַטער־פאַרשטעלונגען, די רעפּאַרם גופא איז אָבער דורכגעפירט געוואָרן ערשט אין יאָר 1919, אויף וואָס מיר וועלן זיך אָפּ־שטעלן געוויסער אויף אַן אַנדער אָרט אין דעם קאַפּיטל.

דאָס יידישע טעאַטער

ביים שילדערן דאָס יידישע לעבן אין ווין און זיין געראַנגל פאַרן קיום אין אַ דייטשער שטאָט, אַ שטאָט, וואו די דייטש־רעדנדיקע יידן זענען געווען דאָס אייבערשטע פונעם שטייסל, טאָר מען נישט פאַרבייגן מיט אַ שטיל־שווייגן דאָס יידישע טעאַטער, ווי נידעריק עס זאָל נישט האָבן געשטאַנען.

אויפגעקומען איז דאָס יידישע טעאַטער אין ווין אין יאָר 1882, ד״ה אין דעם אייגענעם יאָר, אין וועלכן ס׳איז פאַרלייגט געוואָרן דער פאַראיין „קדימה" און נתן בירנבוים איז צום ערשטן מאָל אויפגעטראָטן מיט זיין נאַציאָנאַל־יידישער פראָגראַם. אָבער אין אינסטיטוציע האָט מיט דער אַנ־דערער נישט געהאַט קיין שום שייכות. און פון דעסטוועגן זענען זיי אַרויס־געקומען פון די זעלביקע סיבות: ד״ה פון די רוסישע פּאָגראָמען.

אַזוי ווי קיין ווין איז אָנגעקומען אַ גרויסע צאָל יידישע פּאָגראָם־פּליטים פון רוסלאַנד, האָט אַן אונטערנעמערישער יידישער סוחר און טעאַטער־פריינד אויפגעכאַפּט די אידיי, צו ברענגען קיין ווין אַ יידישע טרופּע פון לעמבערג, אונטער דער אָנפירונג פון פראָפּ׳ הורוויץ האָט די יידישע טרופּע געשפּילט — אינעם באַקאַנטן רינג־טעאַטער־בנין — גאָלדפאַדנס דראָמען און הורוויצעס „פּיעסעס". הגם די דאָזיקע טרופּע האָט דאָ געשפּילט זייער אַ קורצע צייט, האָט זי פון דעסטוועגן אויסגעטראָטן דעם וועג פאַרן יידישן טעאַטער אין ווין.

נאָך הורוויצעס גאַסטראָל באַווייזן זיך ערשט יידישע טרופּעס אָפטער זינט 1901. הגם די דאָזיקע טעאַטערן זענען געווען וואַנדער־טרופּעס, זענען זיי אָבער קיין ווין געקומען אַזוי אָפט (צווישן אַנדערע אויך דער באַרימטער גימפּל) אַז דאָס יידישע טעאַטער אין ווין נעמט אָן אַ שטענדיקן כאַראַקטער. צוליב די באַגרענעצונגען און שיקאַנעס מצד דער פּאָליציי האָט מען געמוזט שפּילן אין דער פּאָרעם פון „אַ וואַריעטע" (קאַבאַרעט); ד״ה אַז בשעתן שפּילן האָבן די קעלנערס געמוזט אָרומגיין צווישן די געסט און פאַרקויפן ביר. דאָס האָט געשאַפן אַ גאַנץ היימישע שטימונג, אָבער דאָס טעאַטער איז דער־נידעריקט געוואָרן אין די אויגן פון אַ קולטורעלן מענטשן.

פון דעסטוועגן איז דאָס טעאַטער געווען אַ וויכטיקע אינסטיטוציע, עס האָט צונויפגעזאַמלט אַ היפשלעכן עולם, מייסטנס גאַליצישע יידן, וואָס פלעגן קומען קיין ווין געשעפטלעך, אָבער דאָ און דאָרט פלעגט אויכעט אַריינפאַלן אַ פאָרדייטשטער ייד. אברהם רייזען, וואָס האָט דאָס דאָזיקע טע־אַטער געזען (אין יאָר 1904) דערציילט, אַז ער האָט זיך דאָרט גאַנץ גוט אַמוזירט און געהאַט הנאה סיי פון די אַקטיאָרן, סיי פונעם ביר...

אַ שטענדיק טעאַטער שאַפט אין ווין ערשט זיגלער אַרום 1912. אָבער אין יענער צייט קומט שוין אויף אַ גאַנץ נייער דור, וואָס האָט שוין הינטער זיך געהאַט בירנבוימס קולטוריסטישע טעטיקייטן און ס׳שאַפט זיך דער־פאַר, ענלעך ווי אין גאָר דער יידישער וועלט, אַן אָפּאָזיציע קעגן דעם אַלטן „שונד־טעאַטער". י. א. לובעצקי מאָלט אין אַן אַרטיקל אין סאַנעקער „פאָלקס־פרייַנד" (1912) אין זייער פינצטערע בילדער דאָס דאָזיקע טעאַטער.

ווי לובעצקי גיט איבער, ווערט דאָס טעאַטער באַהערשט פון „שונד־פּיעסעס וואָס וואַקסן ווי אויף הייוון" און זייער אינציקע עובדא איז „אויסצו־נוצן דעם יידישן קרעכץ און די יידישע טרער". די אַקטיאָרן באַמיען זיך אין די „פּיעסעס" „אַרייַנצובראָקן נאָך מער פּעפּער און קרייַטעכצער". בכלל בראָקט יעדער אַקטיאָר „עפּעס אַריין [אינעם טעקסט] און ווער ס׳האָט נאָר אַביסעלע העזה גיט עפּעס צו פון זיין ליבן נאָמען." שפּילן שפּילט מען אַזעלכע דראַמען (פון לאַטייַנער, הורוויץ און זייערס גלייכן) „וואָס ציען אַן אונדזערע נערוון און פּאַרן איבער אַרויף־אַראָפּ, אַראָפּ און אַרויף, געקוילעט, געשטאָכן, געהרגעט, געשאָסן — מיט אַיין וואָרט: דראַמאַטישע דראַמען". חוץ די „דראַמאַטישע דראַמען" שפּילט מען אויכעט „קאָמישע קאָמעדיעס." א. שיינבאַך אָבער, דער רעדאַקטער פונעם „פאָלקספרייַנד", פאַרגעסט נישט אָנצואווייזן (אין זיין וואָכנשריפט) אַז דאָס יידישע טעאַטער אין ווין איז פאָרט די אייַנציקע אינסטיטוציע, וואו אַ צוגעפאָרענער גאַליציישער ייִד קען הערן אַ יידיש וואָרט. „אין זאַל — שרייַבט ער — איז ווארעם, אַ גן־עדן, וואו איר וואַרפּט אייַערע אויגן — פאַרפלאַמטע פּנימלעך." מע רייַכערט געמיטלעך ציגאַרעטלעך ביי געדעקטע טישן...

ס׳וועט נישט זיין אויסן וועג אָנצואווייזן דערויף, אַז אונטער דער השפּעה פונעם יידישן טעאַטער האָבן זיך אויך יענע יידן, וואָס זייער מוטער־שפּראַך איז געווען מערב־יידיש, אויפגעכאַפּט פונעם שלאַף און זיי האָבן זיך (אַרום 1901) געשאַפן אייגענע טעאַטערן (מ׳האָט זיי געפרופן „די בודאַפּעסטער"); זיי זענען געשטאַנען נישט נידעריקער פון די פאַרשידענע וויענער קאַבאַרעטן; זיי האָבן געשפּילט קורצע, איינאַקטיקע קאָמעדיעס און קליינע סצענקעס, וואָס האָט דעם טעאַטער געגעבן דעם כאַראַקטער פון אַ קליינקונסט־ביזע און אַזוי אַרום האָט דער מערב־יידישער דיאַלעקט ווידער אָנגענהויבן קינסטלעריש צו לעבן. די דאָזיקע סצענעס און קאָמעדיעס (אַלע אָנאָנים) האָבן, פאַרשטייט זיך, נישט געהאַט קיין גרעסערן קינסטלערישן ווערט, אָבער געשפּילט פון ענימטע און גוטע אַקטיאָרן (צווישן זיי אויך קריסטן) האָבן זיי געקענט אויך פאַראינטערעסירן אַן אינטעליגענטערן עולם, וואָס איז מיד געוואָרן פון די הויכע קלאַסישע טראַגעדיעס פונעם קלאַסיש שטייפן בורג־טעאַטער.

פאַר אונדז, מזרח־יידן, זענען די דאָזיקע טעאַטערלעך געווען אינטערע־סאַנט, ווייל זיי האָבן אונדז דערציילט וועגן מערב־יידיש־רעדנדיקע יידן וואָס זייער פאָלקסלעבן איז אונדז געווען כמעט אינגאַנצן אומבאַקאַנט, אויף וואָס מיר דאַרפן, פאַרשטייט זיך, נישט באַזונדערס שטאָלץ צו זיין...

ביים שילדערן דאָס יידישע לעבן אין ווין זענען מיר ווייט אַריבער־

געטראָטן די ראַמען פון אַ בוך, וואָס איז באַשטימט פאַר ליטעראַטור. מיר האָבן דאָס געטאָן בכיוון, כדי צו שילדערן די סביבה אין וועלכער ס׳איז אויס־געקומען נתן בירנבוימען צו פורעמען זיינע יידישיסטישע טעאָריעס. חוץ דעם איז נייטיק געווען צו כאַראַקטעריזירן געניויער אַ שטאָט, וואָס האָט געזאָלט ווערן, אויב מע קען זיך אַזוי אויסדריקן, דאָס וואויאַרט פון דער יידיש־גאַליציאנער ליטעראַטור אין דער צייט פון דער (ערשטער) וועלט־מלחמה און — צוליב די אוקראַאיניש־פוילישע קאַמפן אין מזרח־גאַליציע און דעם לעמבערגער פּאָגראָם — אויך אין די ערשטע שלום־יאָרן; ס׳איז נייטיק געווען געניויער צו שילדערן אַ שטאָט, וואָס האָט, צוליבן געמיש פון פאַר־שידענע מינים יידישע שפּראַך־גרופּעס, אויסגעזען גאָר אַנדערש, ווי לעמ־בערג אָדער וואַרשע, צי קיעוו אָדער ווילנע.

דער אָנהייב פון דער יידישער ליטעראַטור און פּובליציסטיק

און אַצינד לאָמיר אַ קוק געבן ווי ס׳האָט אויסגעזען די יידישע ליטע־ראַטור אין ווין.

נאָך דעם ווי די ווינער יידן זענען במשך פונעם נייַנצנטן יאָרהונדערט לגמרי אַסימילירט געוואָרן, האָט נישט געקענט, פאַרשטייט זיך, זיין קיין רייד וועגן דעם, אַז זיי זאָלן שאַפן יידישע ליטעראַטור. חוץ עטלעכע פאַרשער האָט אַ דורכשניטלעכער ווינער ייד אפילו נישט געוואוסט, אַז ער האָט אַמאָל גערעדט יידיש און געוואָלט זיכער, אַז ער רעדט דייטש פון אדם און חוהס צייטן אָן. אויך די מער יידישע טשעכיש־מערישע יידן האָבן זינט די אַכציקער יאָרן אויפגעהערט צו שאַפן אַ ליטעראַטור אויף יידיש און דאָס ביסל קאַמעדיעס און קליינע סצענעס, וואָס די „בודאַפּעסטער" פלעגן אויפפירן אין צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, האָבן נישט געקענט ראַטעוועז די סיטואַציע.

און די יידיש־רעדנדיקע יידן?

די יידיש־רעדנדיקע יידן זענען געווען, ווי שוין אויבן דערמאָנט, גאַ־ליציאַנער, בוקאָווינער און קאַרפּאַטאַ־רוסישע. די קאַרפּאַטאַ־רוסישע יידן האָבן ערשט אין די יאָרן נאָך דער וועלט־מלחמה אָנגעהויבן צו שאַפן יידיש (אויב נישט צו רעכענען הירש לייב גאָטליבן, דעם בדחן און זשורנאַליסט) און פאַרלייגט (מיט דער הילף פון גאַליציאַנער) עטלעכע צייטשריפטן אויף יידיש. זיי קומען דערפאַר נישט אין באַטראַכט, ווי שאַפערישע מענטשן פאַר דער תקופה וואָס מיר באַהאַנדלען אין איצטיקן קאַפּיטל. אויך די בוקאָווינער יידן, וואָס זייער צאָל איז אין ווין געווען זייער אַ קליינע, האָבן אין דער יידישער ליטעראַטור אין ווין קיין ראָלע נישט געשפּילט. איז דער גאַנצער עול געפאַלן אויף די גאַליציש יידן.

די גאַליציש יידן אָבער, וואָס האָבן געלעבט אין ווין, האָבן נאָך ביז צום אָנהייב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט אפילו נישט געטראַכט וועגן אַ יידישער ליטעראַטור.

די וואכנשריפטן, ווי דער „איזראַעליט" און אַנדערע אַזעלכע צייטונגען, ווי למשל, דער הומאָריסטיש־סאַטירישער „דער יידישער קוקעריקו" (Der Kikeriki" זענען געדרוקט געוואָרן (אין די זיבעציקער און אַכציקער יאָרן) אויף דייטש מיט יידישע אותיות (ווי דאָס איז נאָך אין די זעכציקער יאָרן געווען אַ מאָדע אפילו ביי די רוסישע יידן) און קומען דערפאַר פאַר אונדז נישט אין באַטראַכט.

אין יאָר 1892 קומט אָן קיין ווין דער ערשטער יידיש־שרייבנדיקער גאַליציאַנער (אויב נישט צו רעכענען וועלוול זבאַרזשערן, וואָס האָט זיך אין די זיבעציקער יאָרן „פּראָדוצירט" מיט זיינע לידער אין די ווינער ווייַנשענקן) און זיין נאָמען איז געווען דוד ישעיהו זילבערבוש.

הגם זילבערבוש האָט שוין געהאַט הינטער זיך אַ ליטעראַריש־פובליציסטישע טעטיקייט אויף יידיש (און העברעאיש) האָט ער זיך נאָך זיין אָנקום קיין ווין דערווייטערט פון יידיש, געשריבן בלויז העברעאיש און צו דער יידישער ליטעראַטור האָט ער זיך אומגעקערט ערשט ביים אָנהייב פון דער וועלט־מלחמה.

ערשט אין יאָר 1900 ווערט פאַרלייגט אַ יידישע צייטונג אין ווין — די וואָכנשריפט „די וועלט". אַרויסגעגעבן האָט זי די ציוניסטישע פאַרטיי (אין ווין, ווי אין גאַליציע זענען די ציוניסטן די פיאָנערן פון דער יידישער פּרעסע) און פאַרן רעדאַקטאָר האָט זי באַשטימט ר. א. ברוידעסן, וואָס האָט זיך נאָכן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס באַזעצט אין ווין. פון די ווינער יידישע שרייבער איז בלויז י. א. לובעצקי געווען זיין אייניציקער מיטאַרבעטער. אַזוי אַרום ווערט די יידישע ליטעראַטור אין ווין פאַרלייגט, נישט ווי מע וואָלט געקענט מיינען, פון גאַליצישע יידן, נאָר פון ליטוואָקעס.

די „וועלט" איז נישט אַרויסגעוואָקסן פון די באַדערפענישן פון די ווינער יידן. זי איז באַשטימט געווען פאַר דער גאַנצער יידישער „וועלט" און האָט זיך כמעט גאָרנישט נישט אָפּגעגעבן מיטן ווינער־יידישן לעבן. דער איינאיינציקער וואָס האָט יאָ עפּעס איינמאָל געשריבן וועגן ווינער יידישן לעבן, איז געווען י. א. לובעצקי, וואָס האָט, ווי דאָס איז שוין געווען זיין טבע, רעאַגירט אויף אים מיט ביטול און חוזק: נישט קיין חידוש, ווייל ער האָט אין דער פאַרדייטשטער הויפּשטאָט נישט געפונען דאָס, וואָס ער האָט געזוכט: דעם לעבנס־שטייגער פון זיין שטעטל און זיינע היימישע, ליטווישע יידן. דערפאַר אָבער קען מען אין דער „וועלט" טרעפן קאָרעס־פאָנדענציעס פון גאָר דער יידישער וועלט, פון פראַנקרייך, ענגלאַנד, צפון־אַמעריקע (מאָריס ראָזנפעלד) און גאַליציע.

וועגן דער פובליציסטיק פונעם זשורנאַל איז נישטאָ אַ סך צו רעדן: זי איז דורכויס ציוניסטיש און שטייט אינגאַנצן אונטער דער ממשלה פון הערצלען, וואָס האָט דאָס „זשאַרגאָנישע" בלאַט באַלד מיט איין צי צוויי אַרטיקלען. אין הלכות שפראַך־פאָליטיק שטייט די צייטשריפט ווייט פון הערצלען און די שפּעטערדיקע ציוניסטן: זי איז פּראָ־יידיש און מע קען

פון איר גרינג אַרויסלייענען אַלע צוקונפטן און שאַטירונגען, וואָס האָבן דעמאָלט דורכגעציטערט דורך דער יידישיסטישער אידייע, אַן ענין וואָס מיר האָבן שוין באַהאַנדלט אויף אַן אַנדער אָרט פון אונדזער אַרבעט, און וועלן אים דערפאַר נישט איבערחזרן *).

די „וועלט" האָט זיך נישט געשטעלט פאַר אַן אויפגאַבע צו שאַפן לי־טעראַטור. די ליטעראַטור־קריטישע אַרבעטן, וואָס זי ברענגט, קען מען אָנ־ציילן אויף די פינגער פון איין האַנט. ר. ברייניז, וואָס האָט דעמאָלט גע־וואוינט אין בערלין (וואו ער האָט זיך אויסגעצייכנט אויסגעלערנט די קונסט פון רעדן דייטשמעריש), האָט דאָ אַן אַרטיקל וועגן יידישע פאָלקס־לידער (צו דער געלעגנהייט פון גינזבורג־מאַרעקס זאַמלונג, וואָס איז דעמאָלט אַרויס). בן יצחק שרייבט וועגן ה. היינען, ר. א. ברוידעס וועגן גאָלדפאַדענען, וואָס איז געווען אַ געטרייער אָנהענגער פון דער צייטשריפט און פאַרן ערשטן נומער אַריינגעשיקט אַ באַגריסונגס־לידל, און י. א. לובעצקי וועגן „ליטעראַטור און לעבן".

אין דער פאָעזיע הערשט דאָ אַ צופרידענער שלום־בית צווישן די נאָך האַלב־בדחנישע פאָעטן פונעם עלטערן דור (א. גאָלדפאַדען און ש. אימבער) מיט די דעמאָלטיקע מאָדערניסטן: מאָריס ראָזנפעלד (נאַציאָנאַלע לידער), אברהם רייזען און יהואש; פון גאַליציע באַטייליקט זיך דער אינציקער מא־דערנער (יידישער) פאָעט אירער: מיכאל ווירט, וואָס איז אין יענער צייט געווען זייער שאַפעריש און פאַרעפנטלעכט אין דער „וועלט" אַ גאַנץ גרויסע צאָל לידער און פעליעטאָנען.

אין דער פּראָזע הערשן ר. א. ברוידעס און אברהם רייזען. פּרץ באַווייזט זיך בלויז איינמאָל, שלום עליכם האָט דאָ אַ ראָמאַן („משוגעים"). פון די יינגערע טרעט אויף שלום אַש. נישט געניעער איז אונדז באַקאַנט א. שיין מיט זיין „ביאָגראַפיע פון אַ יידישער פאַמיליע אין גאַליציע" א״ט „צוויי שטיף־ברידער".

די „וועלט" איז זיכער געווען איינע פון די בעסטע וואָכנשריפטן, וואָס איז ביז דעמאָלט אַרויס אין עסטרייך. די ציוניסטישע פאַרטיי אַבער האָט נישט געהאַט קיין אינטערעס אַרויסצוגעבן קיין בעסטע וואָכנשריפטן אויף יידיש. אַזוי ווי הערצל האָט קיין יידיש נישט געקענט און אפילו, ווי שוין דערמאָנט, נישט בכוח געווען צו לייענען דעם יידישן אלף־בית, איז אים נישט מעגלעך געווען צו קאָנטראָלירן די וואָכנשריפט; און אַזוי ווי די צייטונג, וואָס איז געדרוקט געוואָרן אין אַ יידיש־פרעמדער שטאָט, האָט אויפן אָרט נישט באַקומען די געהעריקע אונטערשטיצונג, איז זי אָפּגעשטעלט געוואָרן אויפן פופצנטן חודש פון איר דערשיינען. די ציוניסטישע פאַרטיי האָט זי פאַרוואַנדלט אין אַ דייטשן זשורנאַל און אַזוי אַרום איז, ווינציקסטנס צום טייל, מקוים געוואָרן הערצלס חלום וועגן אַ „יודן־שטאַט" מיט דייטש ווי אַ מלוכה־שפראַך.

נאָכן אָפּשטעלן זיך פון דער „וועלט" (אין די לעצטע וואָכן איז זי,

*) די יידישע ליט׳ אין גאַליציע (1890 ביז 1904, כתב־יד).

אגב, רעדאקטירט געווארן פון ש. ראזנפעלדן) וועלט דאס געדרוקטע יידישע וואלט אין ווין נעלם אויף אַ לאנגער צייט. נישט נתן בירנבוים, נישט דער פאראיין „יידישע קולטור" האבן זיך וועז עס איז ארומגעטראגן מיטן געדאנק ארויסצוגעבן אַ צייטונג אויף יידיש אין דער פארדייטשטער שטאט. ס'איז הפנים נישט געווען נייטיק — און נישט מעגלעך. אמת, אין די יאָרן 1907 — 1910 גיט בער באראכאוו ארויס אין ווין (וואו ער האט געשאפן זיין מייסטער־ווערק „די ביבליאטעק פונעם יידישן פילאלאג") אַ פועלי־ציוניסטיש פארטיי־בלאט „דאס פרייע וואלט", אבער די דאזיקע שריפט איז באשטימט געווען פאר רוסלאנד, נישט פאר עסטרייך. נישט קיין ווינער כארַאקטער האט אויך געהאט דער חודשניק „יידישעס פריילאנד" (1910; ארויס בלויז צוויי העפטן) וואו מ. שאץ־אנין מיט לאצקי־בערטאלדין האבן, ביי דער מיטארבעט פון ש. ניגער, פראפאגירט זייער סאציאליסטישן און אנטי־ציוניסטישן טעריטא־ריאליזם. צו עסטרייך האט די צייטונג בלויז אַ שייכות דורך דעם, וואס ה. קדיש האט דארט אן ארטיקל „די יידן און די נאציאנאליטעטן־פראגע אין עסטרייך", אין וועלכן ער פארלאנגט: „נאציאנאלע אויטאנאמיע און די אנער־קענונג פון יידן פאר אַ זעלבשטענדיקע(ר), גלייכבארעכטיקטע(ר) נאציע".

ווי מיר זעען, האבן אויך דאס מאל נישט קיין גאליציש, נאר רוסישע יידן ארויסגעגעבן יידישע צייטשריפטן אין ווין. צו די דאזיקע רוסישע יידן, וואס האבן אַ געוויסע צייט געלעבט און געווירקט אין ווין, דארף מען חוץ די אויבן דערמאנטע, צורעכענען נאך אַ. קראלניקן. ער האט אין ווין מיט־רעדאקטירט די ציוניסטישע „וועלט" (די נאכפאלגערין פון ר. א. ברוידעסעס „וועלט") און געשריבן זייער אַ סך — אויף דייטש. ער האט דאָ, אין ווין, באקומען דעם טיטל „דאקטאר" אויפן סמך פון אַ דיסערטאציע וועגן דער סקעפטישער פילאסאפיע און אַליין זייער סקעפטיש און איראניש געשריבן וועגן דער יידישער שפראך, און דאס גראד אין אַ צייט, וועז דער דייטשער ייד נתן בירנבוים האט געפירט זיין עקסטאטישע פראפאגאנדע פאר יידיש...

דער קרייז פון די יידישע שרייבער פארגרעסערט זיך, וועז ס'באזעצן זיך דארטן יוסף גראב און דער זשורנאליסט שלמה פיקער און ס'קומען אן (אין די יאָרן 1907—1913) יעקב מעסטל, מלך כמעלניצקי און מלך ראוויטש. וועגן אַ יידישער ליטעראטור אין ווין קען אבער אויך איצט קיין רייד נישט זיין. יידיש קען מען בלויז הערן אין פאדזאמטשעס יידישן טעאטער, אויף בירנבוימס „יידישע אוונטן", אין פאראיין „יידישע קולטור" און אמאל אין אַ יובל אויך אין דער „טוינביהאלע". אזוי אטעמט יידיש איין אַ ריין קינסט־לעריש־עסטעטישע לופט. אבער פון אזא לופט קען נישט לעבן קיין לעבע־דיקער ארגאניזם.

די מלחמה און די פובליציסטיק

ערשט אין יאָר 1914 (אין דעם יאָר פארלאזן די רוסישע בירגער בער באראכאוו און א. קראלניק די עסטרייכישע הויפטשטאט) שטראמען צענד־לינגער טויזנטער פליטים פון גאליציע קיין ווין און מיט זיי אינאיינעם די

גאַנצע יידישע שרייבער־משפחה, חוץ אימבערן, וואָס איז געבליבן שטעקן אונטער דער רוסישער אָקופּאַציע, און משה פּראָסטיקן, וואָס איז פּאַרהאַלטן געוואָרן אין ענגלאַנד. און אַזוי אַרום שאַפּט זיך דאָ אַ יידיש לעבן און מיט אים אויך אַ יידישע ליטעראַטור און אַ יידישע פּרעסע.

כדי צו באַדינען דעם פֿלוצעם־אויפֿגעוואַקסענעם יידישן ישוב, פֿאַרלייגט נ. מ. ראָקער (וואָס האָט פּאַר דער מלחמה מיטגעדאַקטירט די אַרעמענקע „סאַנדזער צייטונג") אַ יידיש טאָגבלאַט, דאָס ערשטע פון דעם מין אין ווין (נ. מ. ראָקער טאָר נישט צונויפֿגעמישט ווערן מיט זיין קרוב יהושע ראָקער, וואָס האָט פּאַרלייגט די ערשטע יידישע טאָג־צייטונג אין קליוולאַנד).

די פֿועלי־ציון טראָגן אַריבער קיין ווין זייער אָפּיציעלן אָרגאַן „דער יידישער אַרבעטער", וואָס ווערט אַצינד רעדאַקטירט פון מענדל זינגער. דער „יידישער אַרבעטער" ווערט אַדאַנק איר נייעם רעדאַקטאָר, וואָס איז געווען אַ הייסער ליבהאָבער פון ליטעראַטור, אַן אָרגאַן מיט אַ ספּעציפּיש־ליטעראַרישן כאַראַקטער. ווי אין גאַליציע, האָט „דער יידישער אַרבעטער" אויך דאָ אָפּגעגעבן מיט גרעסטער גרייטקייט אַן אָרט פּאַר יונגע טאַלאַנטן און אַדאַנק דעם דעביוטירן דאָ דער פּובליציסט מיכאל קאַן (אַ שטיפּזון פון ר. א. ברוידעס), דער קריטיקער נפתלי וויניק און דער פּאָעט דניאל לייבל. די בונדיסטן האָבן זייערע אָרגאַנען נישט אַריבערגעטראָגן קיין ווין. זייער פּאַרטיי איז אין דער מלחמה־צייט געוואָרן אינגאַנצן פּאַסיוו. צוליב דעם האָבן די בונדיסטן, בפרט די, וואָס האָט געקעמפט אויף די פּאַרשידענע מלחמה־פראָנטן, געמוזט אַבאָנירן דעם פּועלי־ציוניסטישן אָרגאַן, וואָס איז אַזוי אַרום געוואָרן די אייניקע יידיש־סאָציאַליסטישע צייטונג בשעת דער מלחמה. די ציוניסטן האָבן אַריבערגעבראַכט זייער פּוליש חודש־שריפט „Moria", וואָס איז דאָ, אינעם דייטשן ווין, געוואָרן די בעסטע פּוילישע צייטשריפט. ווי אין גאַליציע, אַזוי האָט אויך דאָ די „מאָריא" אָפּגעגעבן נישט וויניק פּלאַץ פּאַר דער יידישער ליטעראַטור און אינאיינעם מיט די פּוילישע אַלמאַנאַכן, וואָס די גאַליצישע ציוניסטן האָבן דאָ אַרויסגעגעבן, האָט זי נישט וויניק בייגעטראָגן צו דער פֿאַלאַניזירונג פון דער יידישער יוגנט אין דער דייטשער סביבה.

די וויכטיקסטע ראָלע אינעם יידישן לעבן האָט געשפּילט די טאָג־צייטונג וואָס איז, ווי אויבן דערמאָנט, פאַרלייגט געוואָרן (אין יאָר 1915) פון ראָקערן. זי האָט געטראָגן דעם טיטל „ווינער מאָרגנצייטונג". יאָנואַר 1919 האָט זי געביטן איר נאָמען אויף „יידישע מאָרגנפּאָסט"; און מאַי 1920 איז זי פּאַר־וואַנדלט געוואָרן אין אַ וואָכנשריפט.

נ. מ. ראָקער, אַליין אַ גאַנץ שוואַכער זשורנאַליסט, אַ מאַן מיט אַ באַלעבאַטיש־באַגרענעצטן האָריזאָנט (דער שרייבער פון די שורות האָט אים געקענט פּערזענלעך) האָט אַליין נישט פּאַרשטאַנען דעם באַטייט פון זיין אויפּטו. פאַרלייגט האָט ער די צייטונג, כדי צו אינפּאָרמירן די פּליטים וועגן מלחמה־געשעענישן און כדי צו פֿראָפּאַגירן ציוניסטישע אידייען. זוען די צייטונג איז פּאָפּולער געוואָרן, האָט ער דער ציוניסטישער פּאַרטיי אָפּגעגעבן

איר טיטל און אזוי ארום האָט די ציוניסטישע פּאַרטיי מיט אַן אויסגעבאָרגטן קאָפּ אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן אַ טאָגצייטונג אויף דייטש (ס׳חזרט זיך איבער די אַלטע מעשה מיט דער „וועלט"). ראקער האָט דערפאַר געמוזט ענדערן דעם נאָמען פון זיין צייטונג (שוין איינמאָל אַ חכמה געווען!) און אזוי ווי פאַר צוויי ציוניסטישע טאָגבלעטער אין קיין פלאַץ נישט געווען, האָט ער געמוזט אַריבערגיין צו אַ וואָכנשריפט. קיין ריין געוויסן האָט ער דערביי נישט געהאַט און דערפאַר האָט די וואָכנשריפט אַ לענגערע צייט געטראָגן דאָס אונטערקעפל: „דערשיינט צוליב דעם אומגעהייערן פּאַפּיר־יקרות און אַנדערע גרויסע שווערישקייטן ביז צו אַ בעסערונג פון דעם מצב יעדן ערב שבת". דער דאָזיקער אומאמת און ראקערס יידיש־פיינדלעכע מאַניפּולאַציעס האָבן ארויסגערופן אַ שארפן פראָטעסט מצד דער יידישער אינטעליגענץ אין ווין. נ. מ. ראקער, אַ געניטער זאָקן־הענדלער, אָבער אַ שוואַכער פּאָר־שטייער פון די אָנגעווייטיקטע יידיש־פראָבלעמען, האָט זיך דעם גאַנצן פּראָטעסט נישט געגנומען צום הארצן. נישט געקוקט אויף דעם אַלעם, וואָלט אָבער געווען אַן אומישר צו לייקענען, אַז ראקער האָט אַ סך בייגעטראָגן צו יידיש אין אַ צייט, ווען אַלע יידישע צייטונגען און דאָס גאַנצע יידישע קולטור־לעבן אין גאַליציע זענען אונטער דער רוסישער אָקופּאַציע אינגאַנצן חרוב געווארן.

ראקערס צייטונג איז געווען אַ קליינע און אַן אָרעמענקע: זי האָט גהעאַט (ענלעך, ווי דער קראָקעווער „טאָג") סך־הכל פּיר זייטן און נישט געווואוסט פון קיין שום ביילאַגעס, אפילו שבת אויך נישט. בלויז צו יום־טובים איז זי אַרויס אין אַ פאַרגרעסערטער צאָל זייטן און אין אַזעלכע פאַלן האָט זי אַוועקגעגעבן פּלאַץ אויף פאַר ליטעראַטור און גרעסערע פובליציסטישע אַדער וויסנשאַפטלעכע ארטיקלען. באַטייליקט האָבן זיך אין איר כמעט אַלע יידישע שרייבער, וואָס האָבן געווואוינט אין ווין, און דאָס איז געווען כמעט די גאַנצע שרייבערישע משפּחה (ס׳איז דערפאַר נישט נייטיק אויסצורעכענען יעדן נאָמען באַזונדער). אונטער דער ווירקונג פון דער דאָזיקער צייטונג האָט זילבערבוש זיך אומגעקערט צו דער יידישער ליטעראַטור; דאָ האָט אויך דעביוטירט אויף יידיש משה גראָס (וואָס האָט דעם דאָזיקן ארגאַן רעדאַק־טירט אין די יאָרן 1918—1920). דער היסטאָריקער נ. מ. געלבער, וואָס האָט ביז צו דער מלחמה געשריבן דער עיקר אויף פויליש און דייטש, האָט אַדאַנק דער „מאָרגנצייטונג" אַ געוויסע צייט געפירט אַן אינטענסיווע געשיכטס־וויסנשאַפטלעכע ארבעט אויף יידיש. אויך משה פראָסטיק, וואָס האָט זיך תיכף נאָך דער מלחמה אומגעקערט קיין עסטרייך, האָט דאָ באַנייט זיין פובליציסטישע טעטיקייט, פון וועלכער ער איז געווען אינגאַנצן אָפּגעשניטן בשעת זיינע אינטערנירונגס־יאָרן אין ענגלאַנד. (ער האָט די איבערלעבונגען זיינע באַשריבן אין אַן אינטערעסאַנטער סעריע ארטיקלען מ״ט „יידישע געפאַנגענע פיר יאָר אויף אַן ענגלישן טייוולס־אינדזעל", „יידישע מאָרגן־פּאָסט", 1919). מע דאַרף אויך אָנווייזן דערויף, אַז יידישע זשורנאַליסטן, וואָס האָבן פאַר דער מלחמה געלעבט אין קליינע שטעטלעך און דערפאַר

נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט ווי געהעריק צו אַנטוויקלען זייערע פעאיקייטן (ווי למשל י. פרענקל), האָבן אַדאַנק דער „מאַרגנפאַסט" צי דער „מאַרגנ־צייטונג" זיך געקענט אפשר אָפּטער באַוויזן אין דער עפּנטלעכקייט. יידישע שרייבער, וואָס האָבן געקעמפט אויף די פאַרשידענע פראָנטן, האָבן אין פרייע שעהן געקענט ווייטער פירן זייער ליטעראַרישע טעטיקייט, וויסנדיק, אַז זיי וועלן די אַרבעטן זייערע קענען פאַרעפנטלעכן אין די יידישע צייטונגען אין ווין... אויך דער פשוטער יידישער מענטש, וואָס האָט געבלוטיקט אויף די שלאַכטפעלדער, האָט געקענט אַדאַנק ראקערס טאָגצייטונג און דעם „יידישן אַרבעטער" שטיין אין אַ קאָנטאַקט מיט דער יידישער היים. וועגן וויפיל גאַליציש צייטשרפיטן קען מען זינגען און זאָגן אַזעלכע שבחים?

ווען מיר וועלן נאָך צוגעבן, אַז אין דער מאַרגנצייטונג און אין דער מאַרגנפאָסט האָבן זיך צווישן די ליטעראַטן צום אינטענסיווסטן באַטייליקט מלך ראָוויטש, משה גראָס און מ. א. פוקס (אָלע דריי האָבן אויך געשריבן רעצענזיעס וועגן ביכער און טעאַטער חוץ אַנדערע אַרבעטן, וואָס געהערן צו זייער אייגנטלעכן געביט) וועלן מיר האָבן געזאָגט דאָס אַלץ, וואָס קען און דאַרף געזאָגט ווערן וועגן אַ צייטונג אין די ראַמען פון אַ בוך וועגן ליטעראַטור.

יידישע פאַרלאַגן. די „קריטיק"

די יידישע שרייבער אין ווין וואָלטן נישט געקענט ווי געהעריק אַנט־וויקלען זייער טאַלאַנט, ווען זיי וואָלטן אָנגעוויזן געווען בלויז אויף דער פרעסע, בפֿרט אויף אַזאַ פרעסע, וואָס האָט זיך נישט געשטעלט פאַר קיין אויפגאַבע צו אַנטוויקלען די יידישע ליטעראַטור. פאָליטישע אָרגאַנען זענען אויך נישט דאָס ריכטיקע אָרט פאַר קונסטווערק, ווען מע מוז זיך רעכענען מיטן געשמאַק פון אַ ליטעראַריש־נישט־פאַראינטערעסירטן לייענער.

אַזאַ נאָוואַטאָר און סוף־כל־סוף, פאַרן פשוטן לייענער, פרעמדלעכער פאָעט, ווי מלך ראָוויטש, וואָלט נישט געהאַט די מעגלעכקייט אויפצוטרעטן עפנטלעך, ווען ס׳וואָלט נישט געשאַפן געוואָרן אַזאַ אינסטרומענט, וואָס וואָלט אים געגעבן דערצו די געהעריקע מעגלעכקייט.

אַזאַ אינסטרומענט איז אין ווין געוואָרן מאַקס היקלס פאַרלאַג, וואָס האָט ביז צו דער מלחמה פאַרעפנטלעכט בלויז דייטשע ביכער און זיין זיצאָרט איז געווען די טשעכישע שטאָט ברין. מאַקס היקל (הגם ער האָט אַליין נישט געקענט קיין יידיש, אָבער מיט זיין פאַרלאַג געשטיצט די יידיש־נאַציאָנאַלע באַוועגונג) האָט אין דער מלחמה־צייט אויך געמוזט אונטער זיין שוץ די שוצלאָז־געוואָרענע יידיש־גאַליציש ליטעראַטור. דעם דאָזיקן טשעכישן יידן איז צו פאַרדאַנקען, וואָס אין דער בלוטיקער בהלה האָבן געקענט אַרויסגיין די ווערק פון מלך ראָוויטש, נתן בירנבוים (וואָס איז אין דער מלחמה־צייט אַריבער צום רעליגיעזן יידישיזם), ג. שאָפּמאַן (אין

אַ דייטשמעריישער איבערזעצונג פון משה ליוושיץ) און פישל וויטקאָווערס צרהדיקע און געשמאַקלאָזע „יום־טוב־ביכער", וואָס האָבן נישט געקענט ווערן קיין במקום פאַר די אינצווישן אונטערגעגאַנגענע קאַלענדאַרן פון גרשם באַדער און משה פראָסטיק. די אידייע צו אַרגאַניזירן די יידיש־גאַליציש־ליטעראַטור אויף אַ בשותפותדיקער פלאַטפאָרם האָט ערשט פאַרווירקלעכט ש. י. אימבער, וואָס איז נאָכן לעמבערגער פאָגראָם אָנגעקומען קיין ווין און אין מאַקס היקלס פאַרלאַג פאַרעפנטלעכט אַ פיינע זאַמלבוך־אַנטאָלאָגיע א"ט "Inter Arma" (1918), וואו ער גופא, יעקב מעסטל, דוד קעניגסבערג און די יינגערע אורי צבי גרינבערג און מלך ראָוויטש האָבן נאָכגעווייזן, אַז זייערע מוזעס וויינציקסטנס האָבן נישט געשוויגן „אונטער די כלי־זייַן".

דערווייל האָט זיך געענדיקט די מלחמה. אמת נישט פאַר גאַליציע, וואו ס׳צעפלאַקערט זיך אַ מלחמה צווישן די אוקראַינער און פּאָליאַקן, אָבער פאַר דער רעשט פון דער וועלט און בתוכם פאַר ווין.

ס׳פאַלן די באָריערעס, גרענעצן וועלן פריי. די „לופט איז אָנגעזאָפּט מיט צוזאָג" און אַ האָפענונג אויף בעסערע צייטן.

אויפן יידישן ישוב אין ווין האָט דער סוף פון דער מלחמה געהאָט אַ מאָדנע ווירקונג: פון איין זייט ענדיקט זיך זיין איזאָלירטקייט, ס׳ענדיקט זיך די עסטרייכישע אייגנאָמקייט, מע קען אָנקניפן פאַרבינדונגען מיט דער גאָרער וועלט; פון אַמעריקע שטראָמען אַריין יידישע ביכער, וואָס פאַרכאָפן איטלעכן מיט זייער שיינקייט און גרויסן קינסטלערישן ווערט; פון דער אַנדערער זייט אָבער ווערט ווין אָפּגעשניטן פון לעבעדיקן יידישן ישוב אין גאַליציע; דער ווינער קיבוץ ווערט פאַראיינזאָמט און איבערגעלאָזן אויף זיין אייגענעם באַראָט. גרויסע יידישע מאָסן לאָזן זיך צוריק אַהיים, קיין גאַליציע.

און דאָ הייבט זיך אָן די ירידה פונעם יידישן קולטור־לעבן אין ווין...

אינעם ערשטן מאָמענט האָט מען זיך אָבער נישט געכאָפּט, אַז ס׳רייסן זיך אַריין אַזעלכע באַציאַנאַלע געפילן האָט אויף אַ קורצער צייט געקענט שאַפן אַן אילוזיע, אַז מע גייט נישט אונטער, נאָר, אַז מע לעבט אויף, בפרט וואָס אין דער אייגענער צייט, בליט אויף אַ יידיש קולטור־לעבן (עס איז די צייט פון „כלל־פאַרלאָג" און „מילגרוים") אין בערלין, וואָס איז פונקט אַזוי ווי ווין געווען אַ שטאָט, וואו מזרח־יידן האָבן געלעבט אויס־געמישט מיט דייטש־רעדנדיקע מערב־יידן און געהאָט צו טאָן מיט ענלעכע פראָבלעמען, ווי די יידיש־רעדנדיקע יידן אין ווין. אויך דער אויסברוך פון דער פּויליש־סאָוועטישער מלחמה (1919—1920) וואָס האָט ווידער געשטערט דאָס יידישע לעבן אין גאַליציע, בפרט אין איר מזרחדיקן טייל, זאָל זיך נאָרמאַליזירן, האָט געלייגט אַ חוב אויפן יידישן ישוב אין ווין: צו שטיין

אויף דער וואַך פון יידישע אינטערעסן אין אַ צייט פון אַ נייעם פאַלקס־אומגליק.

אויך די אינפלאַציע האָט געטאָן דאָס איריקע: נישט געקוקט אויף איר גאַנצער ברוטאַלקייט און אַ־סאָציאַלקייט, וואָס האָט חרוב געמאַכט דעם קליינבירגער און אַרבעטער, האָט זי געהאָט אין מעלה: זי האָט געהויבן דעם אינקויף־כוח פונעם קאָנסומענט. מ׳האָט אַצינד געקענט פאַרקויפן אַלץ — אפילו ביכער.

דאָס דערמעגלעכט צו שאַפן אַ נייעם פאַרלאַג (אויפן אָרט פונעם דערווייל אָפּגעשטעלטן „היקל־פאַרלאַג״) און אַדאַנק מלך ראַוויטשן, מענדל זינגערן און משה זילבורגן (וואָס האָט אַ געוויסע צייט געלעבט אין גאַליציע און איז אָנגעקומען קיין ווין אין יאָר 1914, פאַרגרעסערנדיק אָזוי אָרום די רוסיש־יידישע קאָלאָניע) האָט מען פאַרלייגט דעם פאַרלאַג „דער קוואַל״. דער דאָזיקער זייער רירעוודיקער, אָבער קורץ־לעבנדיקער פאַרלאַג האָט במשך פון עטלעכע יאָר אָרויסגעגעבן די ווערק פון מלך כמעלניצקי, מלך ראַוויטש, בער האָראָוויץ און — י. י. לינעצקי, וועמעס „פויליש יינגל״ איז אָזוי אָרום אויפסניי צוטריטלעך געמאַכט געוואָרן פאַרן יידישן לייענער. אַ ביז גאָר נוציקע אויסגאַבע איז געווען די סעריע „פינף נפטרים״ וואָס האָט געברענגט אַ געשמאַקפולע אַנטאָלאָגיע פון די ווערק פון מענדעלן, דינעזאָנען, שלום עליכמען, פּרצן און פרוגן (מיט פאָפולער־אינפאָרמאַטיוועס אָריינפירן).

אַ טיפן רושם האָט געמאַכט דער שיינער און אייגנאַרטיקער אַלבום צו דער יידישער ליטעראַטור פון אוריאל בירנבוים, וואָס האָט אַליין נישט געקענט קיין יידיש (זיינע לידער האָט ער אַלנפאַלס געשריבן אויף דייטש) און, אָזוי צו זאָגן, אויף אַ מאָלעריישן אופן געברענגט צום אויסדרוק זיין ליבשאַפט צום יידישיזם (ער איז געווען אַ זון פון נתן בירנבוים). דער דאָזיקער „מאָלעריישער יידישיזם״ איז אַ גאַנץ אינטערעסאַנטער וואָריאַנט אין דער געשיכטע פון דער יידישער שפּראַך־באַוועגונג . . . (ווער האָט אים געשאַפן?... צי נישט לילינן?).

נישט געקוקט אויף די אַלע גליקן, וואָס האָבן זיך לסוף אויסגעלאָזט מיט אַ טייך, האָט מען תיכף געזאָלט דערשפּירן דעם ערשטן קלאַפּ, וועו ראַקער האָט, ווי שוין געזאָגט, פאַרוואַנדלט זיין טאָגצייטונג אין אַ וואָכנשריפט. די דאָזיקע וואָכנשריפט האָט זיך אַ געוויסע צייט (אָרום צוויי יאָר) נאָך געהאַלטן אויף אַ לייטישער מדרגה, אָבער נאָך דעם, ווי איר אָרויסגעבער האָט צוליב מאַטעריעלע סיבות געמוזט זיך אָפּגעבן מיט מסחר, איז זי (אונטער דער רעדאַקציע פון י. טיגער) געוואָרן אַזאַ נעבעכדיק בלעטל, אַז דער צונאָמען „מאָרגנפּאָסט״, וואָס זי האָט באַקומען, איז געווען, כ׳לעבן, אַ צו־מילדער אויסדרוק.

אין דעם אייגענעם יאָר, אין וועלכן די „מאָרגנפּאָסט״ איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ וואָכנשריפט (1920) האָט דער „קוואַל־פאַרלאַג״ אָנגעהויבן אָרויסגעבן די חודש־שריפט „קריטיק״. זי איז געווען די ערשטע, ריין־ליטעראַרישע חודש־שריפט, וואָס איז אָרויסגעגעבן געוואָרן פון גאַליציאַנער

(וועגן איר פאַרגייערין, אימבערס „ניילאַנד" וועט אונדז נאָך אויסקומען צו רעדן אויף אַן אַנדער אָרט) און האָט געשפילט, הגם זי האָט זיך געהאַלטן בלויז פופצן חדשים, אַ גאַנץ וויכטיקע ראָלע. זי האָט נישט אויפגעטאָן עפעס באַזונדער וויכטיקס פאַר דער יידישער ליטעראַטור, נישט אַריינגעבראַכט קיין נייע טאַלאַנטן, פאַרקערט, געשטיצט זיך בכיוון אויף שרייבער, וואָס זענען שוין געווען פעסט אייngעזעסענע תושבים אין דער ליטעראַטור, אָבער זי האָט אויפגעטאָן אַ סך פאַרן גאַליצישן לייענער דורך דעם, וואָס זי האָט, אויסנוצנדיק די פריי־געוואָרענע גרענעצן, באַהאַפטן דעם יידישן לייענער מיט דער יידישער ליטעראַטור פון דער גאָרער יידישער וועלט, פון וועלכער די עסטרייכישע יידן זענען כמעט אינגאַנצן אָפגעשניטן געווען אין דער צייט פון דער מלחמה. דאָס איז אויך געווען אַן עיקר־פונקט אין דער פראָגראַם פון דער צייטשריפט, וואָס האָט געוואָלט זיין אַ „פאָדעם" וואָס „וועט פאַרבינדן די יוגנט פון ניו־יאָרק, וואַרשע, לעמבערג און ווילנע" און אַלע די וואָס „פאַרשטייען אַז אַן דאָס(!) לעבעדיקע יידישע וואָרט קען אביערהויפט אַ יידיש לעבן נישט געמאָלט זיין".

די „קריטיק" (רעדאַקטירט פון זילבורגן, ראַוויטשן, פוקסן און גראָסן) האָט איר פּראָגראַם אויסגעפירט בשלימות. מיר טרעפן דאָ דעם גאַנצן קאָמפּלעט יידישע ליטעראַטן אין ווין (די פּובליציסטן און די זשורנאַליסטן זענען אינאיינעם מיט אימבערן, נישט אַריינגענומען געווארן) ווי משה זילבורג (מיט אַ דערציילונג, געשריבן אונטער דער ווירקונג פון לעמבערגער פאָגראָם און מיט אַן אַרטיקל־סעריע וואָס פרעדיקט דעם צוריקגאַנג צו „געטאָ") און, חוץ די אַנדערע רעדאַקטאָרן, משה ליוושיץ, בער האָראָוויץ (וואָס האָט אין ווין אַרויסגעגעבן זיין ערשט בוך „אין מיין היים אין די בערג"), מלך כמעלניצקי און נפתלי וויניק (וואָס איז נאָך דער מלחמה ווידער געקומען אויף אַ קורצער צייט קיין ווין); פון אַמעריקע דריקן זיך דאָ, חוץ יונה ראָזנפעלדן, די אין איראָפּע דעמאָלט נאָך כמעט אינגאַנצן אומבאַקאַנטע ה. לייוויק, נפתלי גראָס, אל גוריה, ר. אייזלאַנד, מאני לייב; פון ארץ ישראל א. ראובני; פון פוילן מ. א. ווייסנבערג; פון גאַליציע, דוד קעניגסבערג, און יוסף לעווי פון דייטשלאַנד. אַן אמתער כאָאָס פון ריכטונגען און סטילן!

די „קריטיק" האָט אויך גוט אינפאָרמירט וועגן דעם פאַראַנדערשטן מצב פון דער יידישער וועלט־ליטעראַטור. נ. ווייניק גייט נאָך „אין די טריט פון אַ נייעם יידישן סטיל" און אַנאַליזירט פאַזיטיוו דעם עקספּרעסיאָניזם; משה גראָס טוט דאָס אייגענע („פאָרעם־פראָבלעמען אין דער יידישער ליטעראַטור"), אָבער ער קומט צו אַ גאַנץ נעגאַטיוון אויספיר וועגן עקספּרעסיאָניזם, אויף וועלכן ער קוקט ווי אַ קליין שטעטלדיקער ייד אויפן „עמפייער־בילדינג". אלכסנדר כאשין (וואָס האָט געלעבט אַ לאַנגע צייט אין עסטרייך און געשפילט אַן אָנזעעוודיקע ראָלע אין דער גאַליצישער פּועלי־ציוניסטישער באַוועגונג, ענלעך ווי די אַנדערע רוסישע יידן: באַראָאוו, זרובבל און כאַזאַנאָוויטש), אינפאָרמירט מיט טיפער סימפּאַטיע

וועגן די יידישע פּאָעטן אין ראַטנפאַרבאַנד (וואָס זענען אַ געוויסע צייט באַקאַנט געווען אונטערן נאָמען „די קיעווער") און מ. א. פוקס שטעלט אַרויס אויבן־אָן די אַמעריקאַנישע „יונגע", כדי אייניצייטיק (אין דער „מאָרגן־פּאָסט") שטאַרק אַראָפּצורייסן די אינזיכיסטן אין אַ לענגערער אַרטיקל־סעריע אונטערן וואולגאַרן טיטל „דער פּאַרשפּעטיקטער אַמעריקאַנישער אין־זיך־בלאָף, אָדער אַ שטורעם אין אַ גלאָז וואַסער". צוליב דעם האָט אים מאָני לייב געהיליקט אַ ליד... אַזוי אַרום האָט דער קאָמף צווישן די „יונגע" און די אינזיכיסטן אין אַמעריקע געפונען אויך אַ זוידערקול אַזש אין ווין.

אין דער אייגענער צייט, ווען די „קריטיק" האָט זיך געשטעלט פּאַר אַן אויפגאַבע צו פּאַרבינדן די יידישע יוגנט פון דער גאָרער וועלט אויף אַ בשותפותדיקער, יידישיסטישער פּלאַטפאָרם, הייבט זיך אָן אַ גאַנצע סדרה... שפּאַלטונגען אין דער יידישער אַרבעטערשאַפט אין ווין.

די יריד פון יידיש אין ווין

אין אויגוסט 1920 האָט זיך געשפּאַלטן די פּועלי־ציוניסטישע פּאַרטיי. די צוויי נייַ־געשאַפענע פּ"צ־פּאַרטייען גיבן אַרויס נייַע וואָכנשריפטן *), די רעכטע גיבן אַרויס „אונדזער וואָרט" (1920—1921) אונטער דער רעדאַקציע פון בערל לאָקער און מענדל זינגער און די לינקע נעמען איבער דעם „אַוואַנ־גאַרד" (1919—1921), וואָס ווערט רעדאַקטירט פון מיכל קאָן און סערפּאָוו. אין דער אייגענער צייט לעבן די בונדיסטן אויף זייער טעטיקייט און גרופירן זיך אַרום דער צוויי־וואָכנשריפט „דער וועקער (1919—1921). אָלע דריי צייטונגען האָבן זיך אויך אָפּגעגעבן מיט ליטעראַטור, ווי דאָס איז געווען אַ זעלבסטפאַרשטענדלעכקייט ביי די סאָציאַליסטישע צייטשריפטן אין גאַליציע; אָבער זייער גורל איז געווען געמישט: אין אַ שטאָט ווי ווין האָבן זיך נישט געקענט האַלטן אַזש דריי יידישע אַרבעטער־צייטונגען און אַלע גייען אונטער אין דעם זעלביקן יאָר (1921). די שפּאַלטונגען האָבן צעבראָכן אין ווין דעם שלאָג־כוח פונעם יידישן אַרבעטער, וואָס איז געווען דער יסוד פון אַ באַ־וואוסטזיניקער אַרבעט פאַר יידיש. די פּאַרטיי־פּירערס האָבן זיך דאָס אָבער נישט גענומען שטאַרק צום האַרצן, אַריינגעטאָן אין דער רעאָרגאַניזירונג פון די נייַ־געשאַפענע פּאָזיציעס. אַלנפאַלס האָט זיך דערפון גאָרנישט געמאַכט דער גענימער שפּאַלטער פון דער פּועלי־ציוניסטישער באַוועגונג סערפּאָוו, וואָס האָט געחלומט פון אַ סאָוועטישער אייראָפּע, אָבער אַ קור־צע צייט נאָך דער שפּאַלטונג זיך אַליין אָפּגעשפּאַלטן פון דער געשפּאַל־טענער פּאַרטיי, אַוועק קיין בערלין, וואו ער איז געוואָרן אַ גענימער בירושע־ספּעקולאַנט און, נישט האָבנדיק קיין געדולד צו וואַרטן אויף דער

*) „דער יידישער אַרבעטער" איז נאָך פריער (אין מערץ 1919) אַריבערגעטראָגן געוואָרן קיין גאַליציע.

קאָנצענטראַציע פונעם קאַפּיטאַל, האָט ער דערווייל קאָנצענטרירט אַ גיש־קשהדיקן קאַפּיטאַל אין זיינע אייגענע קעשענעס.

די שפּאַלטונגען צווישן דער אַרבעטערשאַפט גייען אָבער ווייטער... די לינקע פּועלי־ציון שפּאַלטן זיך אויף „לינקע" און אויף „יעווסעקעס" (וואָס גיבן אַ קורצע צייט אַרויס אַ וואָכנשריפט „דער אינטערנאַציאָנאַל", וואָס האָט געזאָלט ווערן דאָס לעצטע יידישע פּאַרטיי־בלאַט אין ווין). די יעווסעקעס פּאַראיניקן זיך מיט אַ טייל אָפּגעשפּאַלטענע בונדיסטן (קאָמבונד) און גרינדן אַ יעווסעקציע, וואָס דערקלערט דעם יידישיזם פּאַר אַ קליינביר־גרעלעך־רעאַקציאָנערער אידעאָלאָגיע. ווי אַ דאַנק פּאַר דער דאָזיקע טיפּער דערקענטעניש ווערט די יעווסעקציע אויפגעלייזט און אינקאָרפּאָרירט אין דער אַלגעמיינער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אין עסטרייך.

און אַזוי הייבט זיך אָן אַ פולשטענדיקע אַסימילאַציע פון דער יידישער אַרבעטערשאַפט אין ווין. מען איז מיט דער צייט אַזוי טיף פּאַרקראָכן אין דער דייטשער שפּראַך, אַז סיי די רעכטע פּועלי־ציון, וואָס זענען ענלעך ווי די בונדיסטן געווען אייניצייטיק אָנגעשלאָסן אין דער סאָציאַל־דעמאָקראַטישער פּאַרטיי, און סיי די ביראָבידזשאַניסטן האָבן געהאַלטן פּאַר נייטיק אַרויסצוגעבן זייערע אָרגאַנען אויף דייטש; ביידע אָרגאַנען ווערן ליקווי־דירט נאָכן נצחון פון דער דאָלפוס־דיקטאַטור.

צו די אַלע אומגליקן ווערט דער ווינער ישוב, וואָס האָט זיך ביז אַהער געשפּייזט פון דער אימיגראַציע פון גאַליציע און, זעלטענער, רוסישע יידן, אייגעדאָרט פון טאָג צו טאָג, ווען צוליב דער פּאַרשלעכטערונג פון דעם עקאָנאָמישן מצב אין עסטרייך הערן אויף די גאַליצישע יידן צו עמיגרירן קיין ווין און לאָזן זיך קיין פּאַריז, וואָס אַנטוויקלט זיך אין אַ גרויסן יידישן קולטור־צענטער.

ס׳איז איבעריק צו זאָגן, אַז די בורזשואַזיע האָט מיטגעמאַכט אַ סך אַ גיכערן אַסימילאַציע־פּראָצעס, ווי די אַרבעטערשאַפט. זי האָט זיך געשפּייזט מיט דער טעגלעכער "Wiener Morgenzeitung", וואָס איז איבעריקנס מיט דער צייט אויך פּאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ וואָכנשריפט.

צוליב די אַלע סיבות האָט זיך אָפּגעשטעלט דער „קוואַל־פּאַרלאָג" און מלך ראָוויטש, דער ענערגישסטער קולטור־טוער אין ווין, פּאַרלאָזט די שטאָט, וואו ער האָט פּרבראַכט די שאַפּערישסטע יאָרן פון זיין לעבן און געשאַפן זיינע בעסטע און צייטיקסטע ווערק, וואָס האָבן געעפּנט אַ נייע תקופה אין דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור אין גאַליציע. כמעט צו דערזעלביקער צייט פּאָרן אויך אַוועק משה זילבורג און בער האָראָוויץ. די יידישע שרייבער־משפּחה ווערט קלענער און שיטערער פון יאָר צו יאָר...

אויף וועמען האָט זיך געזאָלט ביי אַזאַ מצב שטיצן די יידישע קולטור־באַוועגונג? זי האָט פּאַרלוירן איר סאָציאַלן יסוד. זי האָט זיך צוליב דעם געמוזט שטיצן אויפן „ליבהאָבער". ס׳אומגליק איז אָבער געווען, וואָס די ליבהאָבער זענען געווען געשפּאָלטן אויף יידישיסטן און העברעאיסטן. (די

לעצטע האָבן אין ווין ביי אַ סך שוועריקייטן פֿאַרהעלטענישן ווי די פֿאַר יידישע אַנהענגער געאַרבעט זייער אינטענסיוו און אַרײַנגעבראַכט דעם לימוד פון העברעאיש אין דער דייטש־ציוניסטישער חיות־גימנאַזיע). צווישן די ביידע לאַגערן האָט, ענדלעך, ווי אין פוילן און אין אַנדערע לענדער, געהערשט אַ שנאה אָדער אַן אָפּגעפֿרעמדטקייט, נישט געקוקט דערויף, וואָס זילבערבוש האָט געשריבן יידיש און העבדעאיש (ענלעך ווי לובעצקי, וואָס האָט זיך גענומען ס׳לעבן אין יאָר 1921) און ג. שאָפּמאַן האָט אַ געוויסע צייט פון זיין לעבן (ווען ער האָט געוואוינט אין עסטרייך) געשריבן אַ סך, דער עיקר צוליב מאַטעריעלע סיבות, אויך יידיש. מיט יידישע צייטונגען און זשורנאַלן (זיי האָבן זעלטן געצאָלט האָנאָראַר) האָט ער קיין שום שייכות נישט געהאַט און זיינע יידישע שריפטן האָט ער נישט געזען זייער ערנסט. וועָן אַיינער פון זיינע חסידים האָט אים אַמאָל פֿאַרגעוואָרפן, אַז ער שרייבט זיינע יידישע דערציילונגען אַזוי אָפּגעלאָזן, אַז זיי מאַכן דעם אַיינדרוק פון בלאַסע קאָפּיעס פון זיינע העברעאישע אָריגינאַלן, האָט ער געענטפֿערט, אַז פֿאַר די יידישיסטישע עם־הארצים איז דאָס נאָך אויך צו גוט...

שטיצנדיק זיך אויף די דאָזיקע „יידישיסטישע עם־הארצים" האָט מענדל זינגער (דעמאָלט נאָך אַ הייסער יידישיסט) אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן אַ וואָכנבלאַט מ״ט „די נייע צייט" (1924).

„די גלייכגילטיקייט פון דער יידישער עפּנטלעכקייט לגבי די קיום־פֿראַגן פונעם יידישן קיבוץ — לייענען מיר אין דער הקדמה פון דער צייטשריפט — ביי אַזעלכע שוועריקייטן, ווי ביי אונדז אין ווין, האַלטן מיר פֿאַר אַ גרויסער זינד". און די באַדינגונגען זענען טאַקע געווען שווערע. נישט געקוקט אויף די גרעסטע אָנשטרענגונגען, האָט זיך די צייטונג נאָך פינף חדשים פֿאַראַכט, הגם זי איז געווען לעבעדיק רעדאַקטירט געהאַט אַ גוטע אָפּטיילונג פֿאַר „ליטעראַטור און קונסט" (אונטער דער השגחה פון מ. גראָס און מ. א. פוקס) און געווען אַ־פֿאָליטיש (כאָטש מענדל זינגער איז געווען כל ימיו אַ פּאַרטיי־מענטש).

הגם „די נייע צייט" האָט זיך באַמיט צו זיין אַ לאָקאַלע צייטונג, וואָס דאַרף קודם כל רעאַגירן אויף די פֿראָבלעמען פון די ווינער יידן, האָט זי פון דעסטוועגן אָפּגעגעבן אַ סך פּלאַץ פֿאַר אַלגעמיינע יידישע ענינים. זי האָט אַרײַנגענומען סיי דעם עלטערן דור (קרעפּל, גראָס, פוקס, כמעלניצקי), סיי דעם יונגערן (דאַרפֿאָן, נייגרעשל) און מיט דער הילף פונעם בודאָפּעסטער יידישן פּאָעט יוסף האָלדער געזוכט אויך אַ קאָנטאַקט מיט די אונגאַרישע יידן.

אַזוי ווי אין דער זעלביקער צייט איז אָנגעקומען קיין ווין אויף גאַסט־ראָלן מאָריס שוואַרצס קונסט־טעאַטער, וואָס איז אויפגענומען געווארן מיט אַ גרויסער באַגייסטערונג סיי פונעם יידישן עולם און סיי פון די קריסטלעכע דייטשע רעצענזענטן, האָט זיך געקענט שאָפן אַן אילוזיע, אַז דאָס יידישע ווין לעבט אויף. אָבער די אילוזיע האָט נישט געדויערט לאַנג...

דערווייל איז אויסגעוואָקסן אַ יונגער דור שרייבער.

כדי צו צעברעכן די טויטע פאַרגליווערטקייט האָבן מענדל נייגרעשל און זיסקינד לעוו (דער שפּעטער באַקאַנט געוואָרענער פּראָלעטאַרישער ראַמאַן־שרייבער) אָנגעהויבן (אין יאָר 1928) אַרויסצוגעבן אַ חודש־שריפט: „יידיש". (איר פאַרגעיירן, דער חודשניק Der Unhoib, געדרוקט מיט לאַטיניש אותיות, אונטער דער רעדאַקציע פון י. טיגער, האָט זיך געהאַלטן בלויז אַ קורצע צייט). אין „יידיש", וואָס האָט געקעמפט אונטער פּרצס דעוויז: „מיר שטייען ווי אַ מויער פאַר יידיש!" — האָבן זיך באַטייליקט חוץ די רעדאַקטאָרן אַליין, בלויז יונגע שרייבער, ווי י. טיגער, י. א. ליסקי (וואָס האָט דאָ דעביוטירט), בער שנאפּער און א. ב. צעראטא, וואָס האָט אין אַ קורצער צייט אַרום געעפּנט אַ פאַרלאָג, וועלכן ער האָט געפירט מיט גרויסן אידעאַליזם און גרויסער ליבשאַפט.

אויך דאָס מאָל האָט דאָס מזל צוגעשפּילט: אין דעם זעלביקן יאָר קומט קיין ווין „דאָס מאָסקווער קונסט־טעאַטער" און אויך דאָס מאָל שאַפט זיך די אילוזיע, אַז די איבער צוויי הונדערט טויזנט יידן הייבן אָן אויפסניי צו לעבן. ס׳איז אָבער הפּנים געוועכט געווען מלך ראַוויטש, וועו ער האָט זיך געוויצלט, אַז די צוויי הונדערט טויזנט ווינער יידן דערמאָנען אים זייער שטאַרק אין שלום עליכמס „צוויי הונדערט טויזנט"...

ס׳איז זיך גרינג געווען צו וויצלען, וועו מ׳האָט געוואוינט אין אַזאַ טייערער שטאָט ווי וואַרשע. אַ סך שווערער איז געווען — צו אַרבעטן אין ווין. מאַקס ווינרייך, וואָס איז אין יענער צייט געווען אין ווין — אין שייכות מיטן „יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט" — האָט אין אַ בריוו צו דער רעדאַקציע פון „יידיש" געשריבן:

„איך האָב געזען הייַנטיקן ווינטער מיט די אייגענע אויגן, וואָס עס הייסט קעמפן אין ווין פאַר יידיש. אָבער כל זמן עס איז נאָך דאָ איין מנין אַקטיוווע איז די זאַך נישט פאַרשפּילט, ווייל דאָס קליינע הייפּעלע קען אויפוועקן טויזנטער פאַרגליווערטע און מידע".

אַ געוויסע צייט נאָכדעם ווי דער זשורנאַל האָט זיך אָפּגעשטעלט, האָבן משה גראָס און משה ליווישיץ געפּראוואט אַרויסגעבן אַ וואָכנבלאַט. אָבער דער בארג האָט געבוירן אַ מויז און ס׳איז אפשר בעסער אינגאַנצן נישט צו דערמאָנען די דאָזיקע מויז. אויך דער טעאַטער־רעצענזענט ש. י. דאָרפּזאָן (האַרנדאָרף) — אַ מחבר פון אַן אָפּהאַנדלונג וועגן דעם עלטערן יידישן טעאַטער אין ווין, האָט אַרויסגעגעבן עטלעכע נומערן פון אַ טעאַטער־צייט־שריפט; אָבער אַלע די פּראוון זענען נישט בכוח געווען „אויפצוואוועקן די פאַרגליווערטע און מידע". ס׳איז נישט געווען קיין שום ספק: דאָס יידישע ווין האָט געגוססט.

צו דער גסיסה פון דער יידישער קולטור־באַוועגונג קומט נאָך צו דער צעפאַל פון דער שרייבערישער משפּחה: משה ליווישיץ און משה גראָס פאַרלאָזן ווין. דער אייגענער גורל איז באַשערט געווען די יונגע: בער שנאפּער פּאַרט קיין לעמבערג (וואו ער ווערט אַ מיטרעדאַקטאָר פונעם „צושטייער"). זיסקינד לעוו באַזעצט זיך אין בערלין און לסוף אין ראַטנ־

פאַרבאַנד, וואו ער ווערט ליקווידירט אין דער צייט פון די מאַסקווער פראָצעסן; י. א. ליסקי שפּאַרט אָן קיין לאָנדאָן און א. ב. צעראטא קיין פּאַריז, וואו ער פירט ווייטער זיין פאַרלעגערישע אַרבעט, וואָס האָט זיך תמיד אויסגעצייכנט מיט געשמאַק און קולטור.

די דאָלפוס־דיקטאַטור (1934) האָט אינגאַנצן פאַרטיליקט דאָס יידישע אַרבעטער־לעבן, פאַרמאַכט און פאַרזיגלט די אַרבעטער־ביבליאָטעק און דאָס האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט די טויטקייט און פוסטקייט, בפרט וואָס מענדל זינגער ווערט געגייט פון דער נייער רעגירונג צו פאַרלאָזן עסטרייך און דאָס זעלביקע איז געשען אפילו מיטן ציוניסטיש־בירגערלעכן זשורנאַליסט מ. א. טענענבלאַט, דעם פאַרשטייער פונעם „יידישן קאָרעספּאָנדענץ־ביורא" אין ווין.

די יידיש־וויסנשאַפט

גאַנץ מן הצד פונעם יידישן לעבן מיט זיינע וואונדן און וויען, פריידן און ליידן זענען געשטאַנען די חכמי־ישראל, פאַר וועלכע דאָס יידישע לעבן איז נישט געווען מערער ווי אַן אָביעקט פון פאַרשטויבטער „יודאַיסטיק". הגם די מייסטע פון זיי זענען געווען יידיש־רעדנדיקע יידן, האָבן זיי צו דער לעבעדיקער יידישער שפּראַך קיין שום שייכות נישט געהאַט. אַלפרעד לאָנדוי, וואָס האָט געלעבט העכער פופציק יאָר אין ווין, האָט זיך נישט קיין איינציק מאָל באַטייליקט אין אַ יידישער אויסגאָבע, וואָס איז דאָרט אַרויס, און אין יידישן קולטור־לעבן האָט ער קיינמאָל קיין אַנטייל נישט גענומען. און דאָס זעלביקע קען אויך געזאָגט ווערן וועגן די אַנדערע יידישע פאַרשער אין ווין.

אין בעסטן פאַל האָבן זיי געהאַט אַ שייכות צו אַלט־יידיש און צו דער אַלט־יידישער ליטעראַטור. אָורטור גאָלדמאַן האָט אין זיין ווערק „Das Juden-buch der Scheffstrasse zu Wien, 1389-1420" (1908) איבערגעדרוקט אַ שריפט פון דער אַלט־יידישער ליטעראַטור („דיא גזירה אויז אוישטרייך") און צו דעם זעלביקן ענין קערט זיך אום (אין יאָר 1920) סאמועל קרויס אין זיין אויספאָרשונג. „Die Wiener Geserah vom Jahre 1421".

די ביידע פאַרשער האָבן די „גזירה" באַהאַנדלט קודם־כל פון אַ היס־טאָרישן (און ביבליאָגראַפישן) שטאַנדפונקט, ווי אַ קוועלע צו דער געשיכטע פון די ווינער יידן, און ניט ווי אַ ליטעראַריש ווערק. דאָס פאַרמינערט, פאַר־שטייט זיך, ניט דעם ווערט פון זייער אויפטו, דער צוגאַנג אָבער, ווי אַזעל־כער, איז כאַראַקטעריסטיש: פאַר די חכמי־ישראל איז די אַלט־יידישע לי־טעראַטור קיינמאָל קיין „ליטעראַטור" ניט געווען, נאָר בלויז אַ „קוועלע".

מאַטעריאַלן צו דער אַלט־יידישער ליטעראַטור און שפּראַך קען מען נאָך געפינען אין די „קוועללען אונד פאָרשונגען צור געשיכטע דער יודען אין דויטש־עסטרייך", וואָס זענען אַרויסגעגעבן געווארן פון דער היסטאָ־רישער קאָמיסיע פון דער ווינער קהילה.

זייענדיק די רייכסטע קהילה אין עסטרייך, וואלט די ווינער יידישע קהילה, אויפן פעלד פון וויסנשאפטלעכער פארשונג, געקענט אויפטאן זייער א סך. אבער אין די לעצטע יארן פון איר עקסיסטענץ איז זי, ניט געקוקט אויף דער יידישער נויט אין ווין, געווען פארטאן אין דער לוקסוריעזער אויסשמיקונג פונעם ווינער צענטראל־בית־עולם און אריינגעלייגט אין דעם „וויכטיקן" ענין א מאיאנטעק מיט געלט.

מיר קענען זיך אויסמאלן די הנאה, וואס די נאציס האבן געהאט, ווען זיי האבן באקומען די מעגלעכקייט, חרוב צו מאכן דעם דאזיקן לוקסוריעזן בית־עולם מיט זיינע מירמלענע זיילן, פאסאדעס און פראכט־בנינים.

אבער די עטלעכע וויסנשאפטלעכע ביכער, וואס די ווינער קהילה האט ארויסגעגעבן, ווערט אפילו די שטארקסטע ארמיי ניט קענען חרוב מאכן — סיידן מיט דער אטאמישער באמבע.

ערשט מאקס ווייניר־כן איז עס געראטן צוצוציען עטלעכע פון די חכמי־ישראל צו דער מיטארבעט פארן יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט אין ווילנע. אין די „פילאלאגישע שריפטן" און אין דער „יידישער פילא־לאגיע" פארעפנטלעכט (אבער שרייבט נישט) אלפרעד לאנדוי צום ערשטן מאל זיינע ווערק אויף דער שפראך, מיט וועלכער ער האט זיך באשעפטיקט דאס גאנצע לעבן. חוץ אים האבן זיך אין די „פילאלאגישע שריפטן" בא־טייליקט: מאקס גרונוואלד, ארטור גאלדמאן, י. טאגליכט, וואס פארעפנטלעכט דא א וועדטפולע זאמלונג „לידער פון אונגערן און דע[ר] סלאוואקיי (מיט א הקדמה, געשריבן אין מערב־יידיש) און א לעקסיקאגראפישע אפהאנדלונג „די געאגראפישע נעמען פון טשעכא־סלאוואקיע און פון שכנותדיקן בורגנ־לאנד אין די יידישע „מקורים" און בערנארד וואכשטיין (1868—1935) וואס האט צווישן טרוקענער ביבליאגראפיע און טויטער מצבה־פארשונג ליב געהאט זיך צו קוויקן מיטן יידישן פאלקלאר, וועגן וועלכן ער האט פאר־עפנטלעכט א סימפאטיש ביכעלע אויף דייטש („פאלקלאריסטישע אללערליי" 1925), האט א וויכטיקע ארבעט וועגן דעם אלט־יידישן שרייבער משה אייזנ־שטאט. ער האט דארט אויך פארעפנטלעכט א סעריע בריוו פון וועלוול זבא־ראשער, דעם אייניקן יידיש־גאליציש שרייבער, וואס איז באליבט געווען אויך ביי די שפראכיק־פארדייטשטע יודאיסטן.

דער פאקט, וואס די ווינער חכמי־ישראל זענען געווארן מיטארבעטער פונעם יידישן וויסנשאפטלעכן אינסטיטוט, איז א בולטער באוויז, אז די יודאיסטיק נאכן טויט פון גידעמאנען און יעלינעקן האט אנגעהויבן צו דער־נענטערן זיך צו די יידישע פאלקסמאסן און צו באפרייען זיך פון איר אסי־מילאנטישן קוק.

צום יינגערן דור יידיש־פארשער געהערט ר. סטאלעק (פון קאנגרעס־פוילן) וואס האט בלויז עטלעכע יאר געוואוינט אין ווין, זיך פארעינטערעסירט דא מיט דער יידישער שפראך פון בורגנלאנד, א פראווינץ וואס איז נאכן פאל פון דער קאמוניסטישער בעלא־קון־רעגירונג אינקארפאריירט געווארן פון עסטרייך. סטאלעקס שטודיע „מאטעריאלן צום בורגנלענדער יידיש" איז

די ערשטע אַרבעט פון אַ מזרח־ייִד וועגן מערב־יידיש. צו די ייִוואָ־מיט־אַרבעטער האָט אויך געהערט רודאָלף גלאַנץ, אַ מערב־ייִד; ער האָט זיך אַ סך אָפּגעגעבן מיט דער פֿאָרשונג פונעם יידישן עלעמענט אין דער דייטשער גנבים־שפּראַך און אַן אויסשניט פון זיין אַרבעט פֿאַרעפֿנטלעכט אינעם צווייטן באַנד „פילאָלאָגישע שריפטן". גלאַנץ האָט געזומען אַן אַקטיוון אַנטייל אין דער יידישער קולטור־באַוועגונג אין ווין, ער האָט זיך אויס־געלערנט יידיש און מיט דער צייט איז ער געוואָרן אַ יידישער שרייבער, בשעת די גאַליציש־וואַכשטיינס און לאַנדויס האָט מען געמוזט ערשט איבערזעצן פונעם דייטשן אָריגינאַל. ס׳האָבן זייער גורל נישט נאָר ביכער — נאָר אויך מענטשן און אידייען!

אַדאָנק די „פילאָלאָגישע שריפטן" האָט אָפּילו דער יידישיסט לעאָ קעלנער אָנגעשריבן אַן אַרבעט (אייגנטלעך אַן „אָפּענעם בריוו") אויף יידיש. ער האָט אים געשריבן אינעם חנעוודיקן מערב־גאַליצישן יידיש פון זיין געבוירן־שטעטל טאָרנע; ס׳וועט נישט זיין אויסערן וועג צו ברענגען אַ ציטאַט פון דעם דאָזיקן בריוו:

„העטן מיר געהאָט שכל, העט מען שוין לאָנג געשאָפן ביי אַ הויכשול אַ פּראָפעסור פאַר יידיש". דאָס איז בפירוש ריכטיק. אָבער חוץ שכל „העטן" די גאַליצישע יידן באַדאַרפט האָבן אויך אַ חיים זשיטלאָווסקי אָדער אַ בער באָראָכאָוו און נישט — אַ לעאָ קעלנער.

אויפן געביט פון דער יידיש־פֿאָרשונג אָבער האָבן די וויכטיקסטע אַרבעטן געשאַפן מ. מיזעס און שלמה בירנבוים וועגן וועלכע ס׳וועט אונדז נאָך אויסקומען צו רעדן אויף אַן אַנדער אָרט פון אונדזער אַרבעט.

די צוויי ווערטפולסטע ווערק וועגן יידישן פֿאָלקלאָר האָבן אין ווין פֿאַרעפֿנטלעכט י. טובש און מ. א. וויזען. דער וועטעראַן פון יידישיזם אין גאַליציע האָט אין זיין אויסגעצייכנט בוך „תלמודישע עלעמענטן אינעם יידישן שפּריכוואָרט" (1927) גאַנץ אומאָפּהענגיק פון וואכשטיינען, וואָס האָט אָנגעוויזן אויף דער נייטיקייט אויסצופֿאָרשן דעם אָפּשטאַם פונעם יידישן שפּריכוואָרט, געגעבן אַ פּרטימדיקע אויספֿאָרשונג, פון וועלכער מע קען אַרויסלייענען די טיפּע השפּעה, וואָס דער תלמוד האָט געהאַט אויפן גע־דאַנקען־לעבן פונעם פשוטן פֿאָלקס־מענטשן, וואָס האָט קיין גמרא קיינמאָל נישט געלערנט. וויזען, ווידער, האָט אין זיין „חכמה און חריפות" (1928) אַוועקגעשטעלט אַן אומפֿאַרגענגלעכן דענקמאָל דעם פֿאָלקלאָר פון מערב־גאַליצישן תלמיד־חכם און ישיבה־בחור און אַזוי אָרום אַנטפּלעקט פֿאַר אונז אַ וועלט, וואָס איז ביז דעמאָלט אינגאַנצן פֿאַרזעון געוואָרן פון דער יידישער פֿאָלקלאָריסטיק.

אַ ביז גאָר ווערטפול ווערק האָט אונדז אַנטקעגן געטראָגן שאול חיות (1886—1936) אין זיין „אוצר בדויי השם" (1938) אַ מאָנומענטאַל פּסעוו־דאָנימען־לעקסיקאָן פון דער העברעאישער און יידישער ליטעראַטור, אַן אמתער „אוצר" פֿאַר איטלעכן ליבהאָבער פון יידישן און העברעאישן וואָרט. אין פֿאַרגלייך מיט די אויבן־דערמאָנטע פֿאַרבלאָסן אינגאַנצן די ליטע־

ראַטור־קריטישע אַרבעטן פון ש. מיזלש און די דילעטאַנטישע שרייבעכצן פון חיים בלאָך (איבערזעצונגען פון יידישן פאָלקלאָר) און ז. פ. פינקעלשטיין. פינקעלשטיין האָט ווינציקסטנס געהאַט אַ גלענצנדיקן איינפאַל: צו זיינע פוסטע אַרטיקלען וועגן יידישע שרייבער האָט ער צוגעלייגט זייערע פאָטאָגראַפיעס און געגעבן אַזוי אַרום דעם לייענער די מעגלעכקייט צו דערקענען די שרייבער (אָן די פאָטאָגראַפיעס וואָלט עס נישט מעגלעך געווען).

„די פרייע יידישע פאָלקסבינע". דער חורבן.

די איינציקע יידישע קולטור־אינסטיטוציע, וואָס איז געבליבן געטריי דעם יידישן קיבוץ אין ווין, און וואָס איז געבליבן ביים לעבן, נישט געקוקט אויף אירע און דעם ישובס אַלע קליינע נצחונות און גרויסע מפלות, אַן אינסטיטוציע, וואָס האָט עקסיסטירט אין דער צייט פון דער מלחמה, פון נאָכמלחמהדיקער דעמאָקראטיע און זיך אַדורכגעריסן דורך אינפלאַציעס, קריזיסן און דורך די קלעמענישן פון דער דאָלפוס־דיקטאַטור, כדי זיך ערשט אָפּצושטעלן האַרט פאָרן אַריינמאַרש פון היטלערס חיילות קיין ווין, איז געווען דאָס יידישע טעאַטער.

דאָס יידישע טעאַטער איז פון תמיד אָן געווען די אַכילעס־פּיאַטע פון דער יידישער קולטור אין גאַליציע; זיין נידעריקער מצב האָט אָפּגעשטויסן די אינטעליגענץ. אַריינצובלאָזן אַ נייעם אָטעם אין זיין נשמה איז אומ־מעגלעך געווען, הגם דאָס יידישע טעאַטער אין גאַליציע האָט אין יענע יאָרן, ווען רוסלאַנד האָט אים אַריינגעלייגט אין חרם אריין, זיך געקענט אַנטוויקלען אונטער לעגאַלע פאָרהעלטענישן, נישט געקוקט אויף געוויסע פּאָליטייאישע באַגרענעצונגען, וואָס האָבן איבעריקנס געגאָלטן בלויז פאָר ווין. די רעפּאָרמען פונעם יידישן טעאַטער אין קרוינפּוילן (קאָמינסקי) און די עקספּערימענטן פון פּרץ הירשביין האָבן אויף די באַלעבאָטים פונעם יידישן טעאַטער אין לעמבערג צי קראָקע נישט געהאַט קיין שום ווירקונג. אין די ביידע טעאַטערן האָט געהערשט דעד גייסט צי אומגייסט פון פראָפּ׳ הורוויץ, לאַטיינער און גאָבל. אפילו גאָרדינס דראַמען האָט מען זעלטן געשפּילט, נישט געקוקט דערויף, וואָס דאָס אוקראַיניש טעאַטער אין לעמבערג האָט געקענט פאַרצייכענען נישקשהדיקע דערפאָלגן מיטן שפּילן גאָרדינס דראַמען אויף אוקראַיניש.

אין דער יידישער פּרעסע אין גאַליציע, פון גרשם באַדערס פאָלקס־קאָלענדאַר ביז צום סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ציט זיך ווי אַ רויטער פאָדעם דער קאַמף פאַר אַ טעאַטער־רעפּאָרם. דאָס דערקלערט זיך אפשר אויך דערמיט, וואָס די מייסטע גאַליצישע ליטעראַטור־קריטיקער זענען אין דער אמתן גיכער געווען טעאַטראָלאָגן ווי ליטעראַטור־קריטיקער און אייניקע פון זיי (באדער, ביקלס־שפּיצער און מעסטל) האָבן אויך געחלומט וועגן אַ דראַמאַטישער קאַריערע.

אין יאָר 1909 פאַרלייגט נתן בירנבוים אַ „יידישן טעאַטער־פאַראיין" אין טשערנאָוויץ, אָבער אין דער פּראַקטיק, אין אַן ענלעכער עקספּערימענט פון משה ריכטער אין לעמבערג האָבן נישט געפּירט צו קיין ממשותדיקע רעזולטאַטן.

אין יאָר 1919 קערט זיך יעקב מעסטל אום פון מלחמה־פּראָנט קיין ווין, אָרגאַניזירט דאָ אַ יידישע טעאַטער־שול און מיט דער הילף פון זיינע תלמידים, צו וועלכע ער האָט אויך צוגעצויגן פּראָפעסיאָנעלע אַקטיאָרן, שאַפט ער אַ קליין, קינסטלעריש טעאַטערל, פון וועלכן ס׳איז אין יאָר 1920 אַרויסגעוואַקסן „די פּרייע יידישע פאָלקסבינע", וועלכע האָט געזאָלט ווערן דאָס ערשטע יידישע קונסט־טעאַטער פאַר גאַליציע יידן און במשך פון עטלעכע יאָר זיין די שענסטע און פאָפולערסטע קולטור־אינסטיטוציע אינעם יידישן ווין.

אין דער שאַפונג פונעם נייעם טעאַטער האָבן זיך באַטייליקט נישט בלויז מזרח־יידן, נאָר אויך די טשעכישע, ווי שלמה שמיץ (וואָס איז געווארן דער ליטעראַרישער פירער פונעם טעאַטער) און מערב־יידן; דאָס וויכטיקסטע איז אָבער געווען, וואָס צום טעאַטער איז צוגעשטאַנען די אינטעליגענץ, פאַרטראָטן דורכן שרייבער־פאַראיין און דעם יידישן „הויכשול־אויסשוס" (אַ פאַרבאַנד פון יידישע אַקאַדעמיקער־פאַראיינען אין ווין).

דאָס טעאַטער איז פון גאַנץ ווין אויפגענומען געווארן מיט אָנערקענונג און אַפילו מיט באַגייסטערונג. נישט נאָר די סאָציאַליסטישע „אַרבעטער־צייטונג", נאָר אַפילו די קריסטלעך־סאָציאַלע אַנטיסעמיטישע „רייכספּאָסט" האָבן עס נישט געזשאַלעוועט די שענסטע קאָמפּלימענטן. אָנגעהויבן פון קליינע בלעטער, ווי „די זאָן־אונד־מאָנטאָג־צייטונג" און געענדיקט מיט אַזאַ וועלטבלאַט, ווי „די נייע פרייע פרעסע" האָבן צום ערשטן מאָל אין דער יידישער טעאַטער־געשיכטע אַלע ווינער צייטונגען סיסטעמאַטיש רעצענזירט איטלעכע טעאַטער־פּראָדוקציע און אַפילו געשריבן וועגן זיי אויספירלעכע אַרטיקלען. אַ סך וויכטיקער אָבער איז געווען, וואָס די יידישע אינטעליגענץ און דער יידישער שרייבער באַהעפטן זיך מיטן יידישן טעאַטער און זאָגן זיך אָפּ פון זייער ברוגז.

אין דעם צייט, ווען „די פרייע יידישע פאָלקסבינע" איז נאָך געווען אַ קליין טעאַטערל, פאַרשטופט ערגעץ אויף אַ קליינער בינע, האָט מלך ראַוויטש וועגן איר געשריבן:

„ערשט אַ קורצע צייט עקסיסטירט עס, דאָס קליינע, ערשטע יידישע קונסט־טעאַטער אין ווין. זיינע ביז איצטיקע אויפטוען זענען אָבער באמת איבערראַשנדיק. ...ממש חידושים, מיט וואָס פאַר אַ פּראָסטע, אָרעמע מיטלען דאָ ווערן דערגרייכט די פיינסטע ווירקונגען..." דאָס קלינגט שוין גאָר אַנדערש, ווי לובעצקיס אַרטיקל וועגן די „דראַמאַטישע דראַמען" און „קאָמישע קאָמעדיעס".

כדי צוצוציען בריייטערע קרייזן פון דייטש־רעדנדיקע יידן, האָט מען אַ געוויסע צייט אַרויסגעגעבן אַ חודש־שריפט מ״ט „Das Jüdische

"Theater" וואָס איז פון יחזקאל ליפשיץ (נישט אידענטיש מיט משה ליווישיץ) רעדאַגירט געוואָרן מיט אמתער זאַך־קענטעניש.

„די פרייע יידישע פאָלקסבינע", וואָס איז אויפגעקומען פיל ווייניקער אין דער אייגענער צייט, אין וועלכער ס'איז רעאַליזירט געוואָרן די אידיי פון אַ יידיש קונסט־טעאַטער אין רוסלאַנד („דאָס מאָסקווער יידישע מלוכה־טעאַטער"), אין פוילן („די ווילנער טרופּע") און פון אַמעריקע („מאָריס שוואַרצס קונסט־טעאַטער") געהערט אַזוי אַרום צו יענע פּיאָנערן־טעאַטערן, פון וועלכע ס'הייבט זיך אָן אַ נייע תקופה אין דער געשיכטע פון דער יידישער טעאַטער־קונסט.

ווי אַזוי האָט אויסגעזען „די פרייע יידישע פאָלקסבינע"?

זי איז קיינמאָל נישט געווען און קיינמאָל נישט געוואָלט זיין אַזוי גע־וואָגט עקספּערימענטאָריש, ווי דאָס מאָסקווער „יידישע מלוכה־טעאַטער" צי די „הבימה", און נישט געהאָט אַזאַ ספּעציפּיש אייגענעם (ראָמאַנטישן) סטיל, ווי „די ווילנער טרופּע". זי איז גיכער געווען אַ סאָליד טעאַטער, גע־בויט מיט געזעלשאַפטלעכע מיטלען, זי האָט אָנגענומען דעם גוט־אויסגע־פרואוטן רעזשי־מעטאָד פונעם אייראָפּעאישן טעאַטער, ווי ער איז אָנגע־וענדט געוואָרן אין דער איבסענישער, פאַר־עקספּרעסיאָניסטישער צייט. עס איז געווען דורכויס עקלעקטיש: פרץ הירשבייגס „תקיעת־כף" האָט מען געשפּילט מיסטיש־ראָמאַנטיש, פּינסקין און גאָרדינען — רעאַליסטיש.

ווי דאָס איז געווען אַ מנהג אינעם דייטשן טעאַטער אין ווין, איז „די פרייע יידישע פאָלקסבינע" געווען אַ שטרענג אָנסאַמבל־טעאַטער, וואו יעדער אַקטיאָר האָט געהאָט די מעגלעכקייט זיך אויסצולעבן קינסטלעריש אויף דער בינע און דער „סטאַר" האָט קיינמאָל נישט געסטאַרעוועט אויפן חשבון פון די מיטשפּילער, ווי דאָס איז געווען דער פאַל מיט מאָריס שוואַרצס טעאַטער אין די יאָרן פון זיין קינסטלערישער ירידה. ווי דער, זיך אָפט, בייטנ־דיקער רעפּערטואָר (פּינסקי — און לייוויק, גאָרדין — און הירשביין, קאָברין — און אַש) איז אויך דער צוניפשטעל פון די אַקטיאָרן געווען אַ פּשרהדיקער. מיר טרעפן דאָרטן אַקטיאָרן פונעם עלטערן דור (ווי יצחק דייטש) און אַפילו איינעם, וואָס האָט נאָך געשפּילט מיט די „בראָדער זינגער" (יונה רייסמאַן) און יונגע אַקטיאָרן און אַקטריסעס, וואָס זענען געקומען קיין ווין קינדווייז און זענען דאָ אויפגעצויגן געוואָרן.

די סאָלידע און קולטורעלע מדרגה פונעם טעאַטער האָט אויך צוגעצויגן דעם אָפּגעפּרעמדטן יידישן אַקטיאָר: פון דער דייטשער בינע קומט אַריבער עגאָן ברעכער און פון סטאַניסלאָווסקיס טעאַטער, מיטברענגענדיק סטאַניס־לאָווסקיס ראָמאַנטישע לירישקייט, בן־צבי באַראַטאָף, וועמען די פאַכלייט האָבן געהאָלטן פאַרן בעסטן אַקטיאָר פונעם אָנסאַמבל; באַראַטאָף האָט זיך ערשט אין ווין אויסגעלערנט יידיש און איז שוין אויף שטענדיק פאַרבליבן ביים יידישן טעאַטער.

„די פרייע יידישע פאַלקסבינע" האָט זיך דער עיקר באַגרענעצט אויף ווין, און דאָס האָט געברכט דערצו, אַז זי איז קיינמאָל נישט באַקאַנט געוואָרן אַזוי, ווי די אַנדערע יידישע קונסט־טעאַטערן פון איר צייט.

אָבער דעם טעאַטער זענען נישט באַשערט געווען קיין אריכת־ימים. צום טייל די ירידה פון יידיש און בפרט דער שווערער, קלעמענדיקער קריזיס, וואָס האָט חרוב געמאַכט אויך דאָס דייטשע טעאַטער־לעבן אין דער „טעאַטער־שטאָט" ווין, חרוב געמאַכט אַזוי, אַז אפילו די אַלט־איינגעזעסענע טעאַטערן האָבן זיך געקענט האַלטן נאָר אַדאַנק אַ מלוכהשער הילף און אַן אַ רייכן מעצענאַט וואָלט נישט געקענט עקסיסטירן אפילו דאָס טעאַטער פונעם וועלט־באַרימטן רעזשיסער מאַקס ריינהאַרדט, האָט געפירט דערצו, אַז דאָס יידישע קונסט־טעאַטער זאָל אָנהייבן צו גוססן; אַזוי ווי עס האָט זיך קיינמאָל פאָר־מעל נישט פאַרמאַכט, איז שווער אָנצוגעבן דאָס געגויע יאָר פון זיין טויט.

נאָך אַ הפסקה פון עטלעכע יאָר באַווייזט זיך ווידער אין ווין די אונדז שוין באַקאַנטע זיגלער־טרופּע. הגם זי האָט געשפּילט גאָנץ פרימיטיוע און וואָלוועלע, אַמעריקאַנער מאַכערייקעס, „די יידישע שיקסע", אָדער „שלמהלע האָ־צא־צא", האָט זי פון דעסטוועגן געהאָט איצט אַ מער לייטיש פּנים שוין צוליב דעם, וואָס זי האָט אויפגענומען אין איר אָנסאַמבל עטלעכע אַקטיאָרן פון דער „פרייער יידישער פאָלקסבינע", וואָס האָבן איר צוגעגעבן אַביסל פיינקייט, אויף ווי ווייט דאָס איז מעגלעך געווען ביי די הערשנדיקע פאַרהעל־טענישן. די אַקטיאָרן האָבן זיך געמוזט צופּאַסן צו די נייע תנאים, און ווער ס׳האָט נישט געוואָלט, אָדער נישט געקענט זיך אַראָפּלאָזן אויף דער זיגלער־מדרגה (אויב דאָס איז געווען אַ מדרגה) האָט זיך אַרומגעדרייט אַן קיין אַנ־גאַזשמענט, ווי למשל נחום ברינד, וואָס פלעגט פון צייט צו צייט שפּילן טעאַטער אויף יידיש, אָבער געשריבען האָט ער דעמאָלט זיינע דערציילונגען אויף דייטש און אַ יידישער שרייבער איז ער ערשט געוואָרן אין ניו־יאָרק.

אָדאַנק מענדל זינגערן און דעם אַקטיאָר לעאָ האַלפערן איז געראָטן צו שאַפן אַ קליינע קונסטבינע (די „גאָלדענע פּאַווע") אָבער זי איז געווען גיכער אַ קאַריקאַטור, ווי אַ מיניאַטור פון דער אַמאָליקער „פאָלקסבינע" און זי האָט גאָרנישט אויפגעטאָן פאָרן יידישן טעאַטער־לעבן אין ווין. זי האָט זיך גע־האַלטן בלויז צוויי יאָר (1924—1925).

די זיגלער־טרופּע האָט געזיגט אויף דער גאַנצער ליניע.

און דאָ איז געשען אַ מאָדנע זאַך: אויף דער איניציאַטיוו פון איר סופלאָר א. מייזלס, וואָס האָט געהאַט אויף זיין געוויסן עטלעכע טעמפּע שונדפּיעסעס, אָבער בשעת דער צווייטער וועלט־מלחמה גאָזאָלט שפּילן אין זיין אייגענער (!) איבערזעצונג שעקספּירס דראַמען — אין לאָנדאָן (הגם ער איז געשטאָנען אַביסל צו ווייט פון... שעקספּירס גייסט) האָט די זיגלער־טרופּע איינגעפירט אויף שבת־נאָכמיטאָג קינדער־פאָרשטעלונגען, אָבער אַן אַ באַזונדערן קינדער־רעפערטואָר — ווייל דער רעפערטואָר איז געווען סיי ווי ענוג קינדיש — און דער זאָל איז געווען פול געפאָקט!

ווי אַזוי דאָס צו דערקלערן, איז באמת שווער צו זאָגן.

דער שרייבער פון די שורות איז זיך משער, אַז די סיבה האָט געמוזט זיין אַזאַ: אַזוי ווי אין וויז האָבן קיינדער און יוגנטלעכע פון זיבעטן ביז צום פערצנטן יאָר נישט געטאָרט גיין אין קינאָ אַריין (סיידן אויף די אַזוי אָנגע־רופענע „יוגנט־פֿרייע" אויפֿפֿירונגען, וואָס זענען אָבער געווען אַ גרויסע זעלטנקייט) האָבן די יידישע קינדער, געניסנדיק פונעם פאַקט, אַז די דאָזיקע „גזירה" איז נישט געווען חל אויפן טעאַטער, אויסגענוצט די געלעגנהייט און זיך געלאָזט וואוילגיין אינעם יידישן טעאַטער...

אָבער וואָס מע זאָל נישט טראַכטן וועגן זיגלערס טעאַטער, וועגן זיין צרהדיקן רעפּערטואָר און זיינע אַקטיאָרן מעשטיינסגעזאָגט און זיינע „פּרימאַ־דאָנעס", וועט מען אים פון דעסטוועגן מוזן דערמאָנען מיט כבוד און פּיעטעט; וואָרן עס איז געווען די לעצטע אינסטיטוציע אין וויז, וואו ס'האָט געקלונגען דאָס יידישע וואָרט, אַן אינסטיטוציע, וואָס איז געבליבן אויפן פּאָסטן ביז צו יענע גרויליקע טעג, ווען היטלער האָט אַדורכגעבראַכן מיט זיינע מאָרד־באַטאַליאָנען די גרענעצן פון עסטרייך (1938).

ווי מע גיט איבער, האָבן אויך יידישע אַקטיאָרן פון וויז געשפּילט „טע־אַטער" אין די קאַזעמאַטן פון היטלערס קאָנצענטראַציע־לאַגערן, אויפגעהאַלטן די נשמה פון די צום טויט־פֿאַרמשפּטע, געשפּילט ביז צום לעצטן טאָג פון זייער גיהנומדיקן לעבן און טראַגישן טויט.

און דאָס איז געווען דער לעצטער, און דער שענסטער, און פֿאַרוואָר, דער הייליקסטער אויפטו פון דער יידישער קולטור־באַוועגונג אין וויז.

V

די יידישע קהילה אין מעליץ

איר געשיכטע, אירע יידן, זייער לעבן און אונטערגאַנג

די יידישע קהילה אין מעליץ*)

אַ ביסל געשיכטע

אין יאָר 1884 האָט אַ פוילישער ענציקלאָפּעדיסט באַ־
זוכט דאָס שטעטל מעליץ אין גאַליציע, כדי צו באַשרייבן די שטאָט, איר
אַנשטייאונג און געשיכטע. אַ באַגייסטערטער פון די אַרומיקע סעדער און
געדטנער, פון טייך וויסלאקא, וואָס פליסט אַרום דער שטאָט, פון דער ווייסער
קירך, וואָס שטייט אויף אַ בערגל און זעט אויס אין די צייטן פון פּאַרפליי־
צענישן ווי אַ ים־טורעם, האָט ער זיך דערוואוסט, אַז מעליץ איז שוין זייער
אַלט, זי האָט אַן אוראַלטן מויער, אַ קלויסטער; אַז אין יאָר 1502 האָט אַ
פייער די שטאָט פאַרניכטעט; אַז אין יאָר 1516 איז אין מעליץ פאַרגעקומען
דער צוזאַמענפאָר פון פריצים, מיטגלידער פון קעניגלעכן־ראַט, און געזוכט
האָבן זיי עצות קעגן דער אינוואַזיע פון די טאַטערן אויף פוילן; אַז אין יאָר
1522 האָט דער קעניג, סיגמונט דער ערשטער, דערלויבט דעם פּריץ סטאַ־
ניסלאַוו מיעלעצקי צו נעמען שטייערן און אַנדערע אָפּצאָלן; אַז אין יאָר
1532 האָט דער קעניג דערלויבט צו העכערן די שטייערן. נאָך האָט דער ענ־
ציקלאָפּעדיסט זיך דערוואוסט, אַז אַרום מעליץ ליגן טיפּן זומפּן; אַז די
שטערבלעכקייט איז זייער גרויס; אַז כאָטש מעליץ האָט אַרום זיך טייכן, האָט
עס (אין 1884) נישט קיין בריקן, קיין באַן, זעלטן אַ וועג. די באַפעלקערונג
האָט אויסגעהאַקט די וועלדער, וואָס זענען אַמאָל געווען אַ טייל פון דער
„סאַנדאָמירסקע פושטע", און פון דעם האַלץ געקאָכט סמאָלע. דערפאַר איז
די רעכטע זייט פון דער שטאָט — באַוועגלעך זאָמד און די פויערים לעבן
אין דער גרעסטער נויט. די לאַנדווירטשאַפט באַצאָלט זיך מער נישט. דער
ענציקלאָפּעדיסט זאָגט: „נאָך אין דעם ערשטן פערטל פון אונדזער יאָרהונ־
דערט איז מעליץ געווען זייער אַ רייצע שטאָט. די באַפעלקערונג האָט דאָרט
נישט געדולדעט קיין יידן. אָבער מיט זייער אָנקומען אַהין איז עס געוואָרן

*) Miasto Melec, wojew. Krakowskie.

**) אין יאָר 1939 זענען געווען 12,000 נפשות, יידן — 45%. — י. ק.

איינע פון די זעלבע שטעט וואס מע זעט אין גאליציע". ווייטער דערציילט ער, אז אויף א באפעלקערונג פון 3177 נפשות, פון וועלכע 2472 זענען יידן **), האט מעליץ א 4-קלאסיקע פאלק-שול, א סטראסטווע, א פאסט-אמט, א גע-ריכט, א קאסע צו העלפן ארעמע מיט א פארמעגן פון 2,063 זלאטעס, און אז איינער פנחס קראנץ האט איבערגעלאזט אי פאר דער קריסטלעכער, אי פאר דער יידישער באפעלקערונג פון שטאט א הויז אין ווערט פון 2,500 זלאטעס און קאפיטאל 2,588 זאלטעס. דאס הייסט, אז דער אומגעוואונטשע-נער יד האט, אליין, געגעבן צו העלפן דער באפעלקערונג דריי אדער פיר מאל מער, ווי עס האט פארמאגט די הילף-קאסע פון מעליץ.

***

יידן זענען שוין געווען אין מעליץ אין 17טן יאהרהונדערט. דער פאטער פון שרייבער פון די שורות איז געווען דער „מעטריקע"-פירער", דער פירער פונעם אמט פון רעגיסטראציע פון געבורטן, חתונות און טויט-פאלן ביי יידן (אין גאליציע זענען עס געווען זעלבשטענדיקע אמטן און געפירט זייענען זיי געווארן פון ציווילע מענטשן). אין זיין הויז האבן זיך געפונען די „מעטריקע-ביכער". זאגט דער שרייבער עדות, אז דאס עלטסטע רעגיסטראציע-בוך האט געשטאמט פון אנהייב פון 17טן יאהרהונדערט. אויך געפינט מען אין די אלטע שאלות ותשובות: „עיר מעליץ הסמוכה לעיר זשאכאוו". במילא פאלט אוועק די באהויפטונג פון פוילישן ענציקלאפעדיסט, אז יידן זענען געקומען קיין מעליץ ערשט אין ערשטן פערטל פון 19טן יאהרהונדערט.

מ י ע ש צ י א נ ע ס

ווי איז געווען די באציאונג פון פוילישן ארום צו די יידן אין מעליץ?
— זייער א שלעכטע.

זי איז געווען פול מיט פארדאכט, מיט שנאה, פול מיט אבערגלויבנס איינער קעגן צווייטן — די הונדערטער יארן פון צוזאמענלעבן האבן קיין פרוכט נישט געבראכט. פארקערט, פון יאר צו יאר איז אויף דעם געביט געווארן ערגער און ערגער.

אויף זעקס טויזנט יידישע נפשות אין מעליץ זענען געווען דריי טויזנט פאליאקן. אין עסטרייכס צייטן איז די יידישע באפעלקערונג אין שטאט געווען גאנצע 70%, און דאך, אין יאר 1913, ווען עס איז געקומען צו קאמונאלע וואלן האבן די „מיעשציאנעס" פארלאנגט א מערהייט אין מאגיסטראט. ווען מען האט זיי דאס אפגעזאגט, האט זיך אויף יידן אנגעהויבן א פאגראם, וואס האט אנגעהאלטן לאנגע וואכן.

נאכט נאך נאכט האבן שטאטישע פאליאקן, ארגאניזירטע אין באנדעס, אנגעפירט פון ארטיקן גלח, דעם פראבאשטש פאוולויקאווסקי, אונטערגעצונדן

יידישע הייזער. אפילו אין מיטן העלן טאָג האָט דער שכן, דער שוסטער שטאנקאָ, פאַרברענט דעם ברעטער־סקלאַד פון דעם ייד מאָטיע אפפענ.

יידן האָבן זיך נישט אונטערגעגעבן. עס האָט נישט געהאָלפן די אַנטי־סעמיטן. יידן האָבן זייערס אויסגעפירט.

1907, עס קומען פאָר אין גאַליציע וואַלן צום פאַרלאַמענט אין ווין. דער „שטאָטהאַלטער" אין לעמבערג, אַ פּאָליאַק, העלפט דעם פּוילישן קאַנדידאַט באָבזשינסקין קעגן דעם ייד, דעם באַרימטן רב אין גאַליציע, הרב גדליה שמעלקיש. דער „שטאָטהאַלטער" פאַרלאָנגט, אַז יידן זאָלן געבן זייערע שטימען דעם פּאָליאַק און ווען זיי, די יידן, שטעלן זיך קעגן דער פאָדערונג, צעשפּילט דער אַרטיקער „בעצירקס־הויפּטמאַן" (סטאַראָסטע) אַזאַ טעראָר קעגן דער יידישער באַפעלקערונג, אַז סוחרים גיבן אויף זייערע געשעפטן, ווערן עקאָנאָמיש רואינירט און עמיגרירן קיין אַמעריקע (די יידישע פרעסע אין גאַליציע פון יענע צייטן האָט באַשריבן די געשעענישן אין מעליץ).

1920, פּוילן איז ערשט געבוירן געוואָרן. אין נאָענטן שטעטל קאַלבושאָוו מאַכן די אַרטיקע „מיעשציאַנעס" אַ פּאָגראָם אויף יידן. עס זענען דאָ 11 הרוגים. די „מיעשציאַנעס" אין מעליץ, אונטער דער אָנפירונג פון פראַנעק קרימסקי און די סטאָליאַרעס, די ברידער אלשיעווסקי, רייצן אויף די פויערים אויף די יאָרידן און עס קומען כסדר פאָר פּאָגראָמען. מיט אַ יאָר שפּעטער ליידן די אַרטיקע יידן פון די „האַלערטשיקעס". פּילסוסקי האָט אין מעליץ אינגעקוואַרטירט די רעשטלעך פון העטמאַן באַלאַכאָוויטשעס באַנדעס. צוזאַמען מיט די אַרטיקע „מיעשציאַנעס" מאַכן זיי דאָס לעבן פון די יידן אומזיכער.

ווי ווייט די מעליצער „מיעשציאַנעס" האָבן געזוכט עצות, ווי אַזוי אָנצוטאָן צרות די יידן, וואָס האָבן דורות מיט זיי געוואוינט צוזאַמען, זאָל דינען דער פאָלגנדיקער פאַקט:

אין יאָר 1914, ווען פּילסודסקי האָט אַרגאַניזירט זיינע לעגיאָנען, האָט מען בייַ די מעליצער יידן געגומען גרויסע סומעס פאָר דעם צוועק. ווען די צאַרישע אַרמיי האָט באַזעצט מעליץ, האָבן די אַרטיקע פאָליאַקן איבערגעגעבן די רוסן אַ ליסטע פון יידן וואָס האָבן מיט געלט געהאָלפן פילסודסקין. דער ייד ישראל הערמעלע איז פאָר דעם חטא פאַרשלעפּט געוואָרן פון די רוסן קיין סיביר און ערשט נאָך דער מלחמה איז ער צוריקגעקומען.

אין דער לעצטער מלחמה האָט זיך אין מעליץ נישט געראַטעוועט קיין איינציקער ייד בייַ אַ פּאָליאַק.

די „מיעשציאַנעס" האָבן כסדר געחלומט צוצונעמען די יידישע הייזער און די יידישע געשעפטן. כאָטש דער „מיעשציאַן" איז געווען זיכערער עקאָנאָמיש, רייכער, דאָך האָבן זיי אָפּט, פון קנאה, געשריבן אויף די מויערן פון שטאָט:

"Nasze Ulice Ale Wasze Kamienice"

(די גאַסן זיינען אונדזערע, אָבער די הייזער — אייערע!)

יחוס

וועד וויסט אויב מעליץ וואלט געהאט אַ תקומה וועט נישט איר גרויסער יחוס. שוועד היינט צו זאגן, וועלכער יחוס דאס איז געווען, אז אַרומגע־רינגלט איז זי געווען מיט אים פון אַלע זייטן. די מעליצער גויים האבן זיך געגרייסט, אז קאלאנטיי, דער שעפער פון דער קאנסטיטוציע פון דריטן מאי, איז געווען אַ קורצע צייט גלח אין מעליץ; אז לוציאן רידל, דער פריצישער דיכטער, האט אין דאַרף וואלא־מיעלעצקא געשריבן זיין „זאציערא־וואנע קאלא" (דאס פאַרכישופטע ראד), און אז מעליץ האט אין מערב־גאליציע באַ־קומען איינע פון די ערשטע מלוכהשע קלאסישע גימנאזיעס. די פריצים אויף די פאלוואַרקעס האבן פון זיך געבלאזן, אז אַרום זיי זיצן די גרויסע פוילישע מאגנאטן: די טארנאווסקיס, סאנגושקעס, טישקיעוויטשעס, די פא־טאצקיס; אז דא, לעבן מעליץ, געפינען זיך די גרויסע פונדאציעס פון דיכטער אסאלינסקי. די דייטשע קאלאניסטן, אין דערפער אַרום מעליץ, זענען ווידער גרויס געווען ביי זיך מיט דעם וואס זיי, די פארגייער פון גערמאנענטום, זענען דאַ באזעצט געווארן פון קייסער יאזעף פון עסטרייך אַליין; די „מיעש־ציאנעס", חזירים־סוחרים — אז זייערע „וועגדזאנקעס" זענען וויט און בריט אַרום באַרימט. יידן, להבדיל, האבן זיך געגרייסט מיט זייערע תבואה־עקס־פארטערן; מיט דעם וואס דא, אין מעליץ, האט זיך צעבליט דער גרויסער מסחר פון פוץ־פעדערן; אז מעליצער יידן קומען מיט זייער געשטן קיין פראג; די אקסן־סוחרים פארן אויף די גרעסטע יאריד פון מערן, אזש קיין אלמיץ, און דער פעדערן־סוחר שלאגט אן ביז פאריז, ביז ניו־יארק.

די מעליצער יוגנט האט זיך געגרייסט, אז דאס האבן זיי אין יאר 1907, וועז אַרום און אַרום האט אין די גאליציש שטעטלעך נאך געהערשט אַ טיפע חשכות — שוין געהאט אַ ציוניסטישן פאראיין „בית יהודה" און, אז אין מעליץ איז אין יענעם יאר, צום ערשטן מאל אין דער געגנט, אויסגע־קעמפט געווארן דאס גרויסע געפעכט פאר יידישער גלייכבארעכטיקונג — הרב שמעלקיש פון פשעמישל האט געווארנט צו קאנדידירן צום עסטרייכישן פארלאמענט קעגן דעם פריץ, דעם פאליאק באזשינסקי, עקגן דעם ווילן פון לעמבערגער שטאטהאלטער, קעגן דעם ווילן פון מלכות.

אבער דער גרעסטער יחוס אין מעליץ זענען געווען די יידישע פריצים, יידן מיט בערד און פיאות, וואס האבן אַרום דער שטאט געהאט די גרעסטע פאלוואַרקעס, וועלדער, מילן, ציגל־פאבריקן און הייזער צו ברענען אקאוויט.

יידישע פריצים

פינף יידישע משפחות פון מעליץ האבן געהאט אַרום דרייסיק פאלוואַר־קעס אין דער געגנט. אט זענען זייערע נעמען: אשיים, סאלפעטער, בלאט־בערג, הערמעלע און פארשטענדיק.

פון וואַנען האָבן זיי דערוואַרבן זייער רייכקייט, אַז אפילו די פּוילישע „שלאַכטצישעס" האָבן זיך צו זיי נישט געקענט גלייכן?

געזאָגט האָט מען, אַז נאָך אין די צייטן פון דער גרויסער „ראבאַציע", ווען די עסטרייכישע מאַכט איז נישט צופריידן געווען פון די פּריצימס פּאָליטישקייט, האָט זי אָנגעראַטן די פּויערים, וואָס האָבן דורכגעפירט די שרעקלעכסטע שחיטות אויף די פּאָנעס — געמאָרדעט און גערויבט. אָט די פּויערים האָבן יידן נישט געטשעפּעט און פּאָר בראָנפן געצאָלט מיט גערויבטע דוקאָטן. די פּריצים ווידער האָבן די מאַיאָנטקעס פּאַרקויפט צו יידן און פון דאָנען די רייכקייט. אַן אויסנאַם איז געווען דער יידישער פּריץ לייזער פּאָר־שטענדיק, וועלכער האָט זיין גרויס פּאָלוואַרק געקויפט ווען ער האָט, ווי אַ מעקלער פון שיקן פּוילישע אַרבעטער קיין שוועדן, געמאַכט אַ פּאַרמעגן. אַן אויסנאַם איז אויך געווען דער מעליצער גביר לייזער סאלפעטער, וואָס זיין רייכקייט האָט זיך אָנגעהויבן פון זיין הויפּט־געווינס פון אַ מלוכהש לאָטעריע־צעטל. די איבעריקע האָבן זייערע פּאַרמעגנס געהאָט פון יענע צייטן אין גאַליציע, ווען דער פּויער איז אַרויס פון פּריצישער הערשאַפט און ארונטער־געפּאַלן אונטער דער הערשאַפט פון עסטרייכישן קייסער.

די שטאָט יידן האָבן זיך מיט זייערע גבירים געגרייסט, כאָטש אין דער אַרומיקער אַרעמקייט האָבן זיי די פּריצים בלויז געבלענדט מיט זייער גאָלד און נאָך אומעטיקער געמאַכט דעם שוועכן פון די פּאָר טויזנט יידן, וואָס האָבן זיך געמאַטערט אויף אַ שטיקל ברויט אויף יאָרידן, שטייענדיק דאָרט מיט „טישלעך" און פּאַרקויפּנדיק אַ ביסל פּאָדעם, אַ פּויעריש קאָפּ־טיכל, אַ שטיקל זייף. זיי, אָט די אַרעמע, האָבן זיך געקוויקט מיטן געדאַנק, אַז אַרום זיי לייכט די רייכקייט, די רחבותדיקייט, וואָס געדאַכט האָט זיך זיי אַז עס מאַכט זייער בידנעם לעבן לייכטער.

דער פּריץ „שמשו" אשיים

אין צווייטער העלפט פון ניינצנטן יאָרהונדערט האָט ער זיך אין מעליץ באַוויזן. געקומען איז ער פון אַ דאָרף אַרום דער ווייסל. פּריער אַ קרעטש־מער, אַ קליינער ערד־באַזיצער, שפּעטער דער בעל־הבית פון גאַנצע צען גרויסע פּאָלוואַרקעס. אויף דער עלטער אַ סגי־נהור, אָנגעטאָן קרוע־בלוע, אַ לאָטע אויף אַ לאָטע, די זשיפּעצע גרין פון יאָרן. אַ הויכער, אַ דאָרער, מיט אַ לאָנגער גרויער באָרד. תמיד האָט מען אים געזען שטופּנדיק דעם שטעקן פאָרויס זיך. די וואונדער פון „שמשו" האָבן דערציילט מער פּויערים ווי יידן.

אין יאָר 1900 איז מעליץ אַוועק מיטן פּייער און באַלד איז זי אויפגע־שטאַנען אַ געמויערטע. די שענסטע מויער האָט געהערט צו ר' שמשון אשיים. געשטאַנען איז ער אין דער הויפּישער גאַס. גוועזן איז, ר' שמשון, אַ ייד אַ תלמיד־חכם און געראַדט אַ גוטן פּויערישן פּוילישׁ. אַלע מעשׂיות

וועגן שמשון אשיימס רייך ווערן האָבן אויך דערציילט וועגן זיין אויסערגע־ווייגלעכער קאַרגשאַפט. אין זיינע גיטער האָט ער פאַר „זשאַנצעס" געהאַלטן נאָר יידן. אָבער אַ גאַנצע ליטעראַטור איז אין מעליץ געשאַפן געוואָרן וועגן די כיטרע שטיק פון ר׳ שמשונען אויסצונוצן ביזן ביין די אָרעמע יידן, וואָס זענען געווען אָנגעוויזן אויף זיין לאַסקע. אין זיין רייך הויז, באַשטעלט מיט אַלט־קעניגלעך מעבל, האָט ער יעדן שבת־צו־נאַכט געבאָרגט אָרעמע יידן געלט צו האַנדלען איבער דער וואָך. פרייטיק — צוריקגעבראַכט, שבת־צו־נאַכט — ווידער געגומען. האָט ווער איין מאָל זיין חוב נישט געבראַכט צו דער צייט, איז ר׳ שמשונס הויז פאַר יענעם געשלאָסן געוואָרן אויף אייביק (אָדער ווי מ׳האָט אין מעליץ געזאָגט: אויף „עולם ועד"). איינמאָל האָט אַ ייד געבראַכט זיין חוב און בעת־מעשה פאַרלייכערט אַ ציגאַרעט, אָנצינדנדיק אַ שוועבעלע, אין דער צייט, ווען אויפן טיש האָבן געברענט די הבדלה־ליכט. „קאָ אויסברענגער באָרג איך נישט קאָ געלט" — איז געווען דער ענטפער. פאַר דעם ייד איז אויף אייביק פאַרהאָקט געוואָרן שמשון אשיימס טיר.

ער, ר׳ שמשון, האָט אין זיין רייך הויז אַריינגענומען וואויענען זיינס אַ שוועסטערקינד, אַ וואָסערטרעגער, באַזעצט אים אין די קעלערן פון הויז (אין די סוטערינעס). דערפאַר איז אָבער דער גביר אַרומגעגאַנגען און יעדן גע־זאָגט: „דעם אייניציקן, וועמען איך בין מקנא, איז מיין זלמנען (דעם וואָסער־טרעגער). איך דאַרף וואַרטן אויף שניט־צייט, מיין זלמן האָט יעדן טאָג אַ פרישן גראָשן".

ער, ר׳ שמשון, האָט אין מעליץ אויפגעבויט די טשאַרטקאָוער קלויז. זיינע קינדער האָבן דאָרט רעגירט ווי די „זשאַנצעס" אין פאָטערס גיטער. ער האָט אָוועקגעגעבן 40 „יאָכט" (מאָרגעס) היי־פעלדער, כדי פאַר די יער־לעכע הכנסות פון די פעלדער חתונה צו מאַכן אָרעמע מיידלעך. חתונה געמאַכט האָט ער פאַר די געלטער — זיינע נאָענטע אָרעמע קרובים.

זומער האָט ער געוואויינט אין זיין פאָלוואַרק „וואָסלאָוו", האָרט לעבן דער שטאָט. ער איז געזעסן אונטער אַ בריט־צעצוויגטן לינדן־בוים, אין טיפן שאָטן. פון שטאָט האָבן נישט אויפגעהערט גיין אָרעמע וווייבער מיט זעקלעך און טעפלעך. איינע האָט געבעטן אַ ביסל קאַרטאָפל, די צווייטע — אַ ביסל מעל. שמשון, כאָטש ער האָט קיינעם נישט אָפגעזאָגט, האָט אָבער בייז געבורטשעט: „נאָר רק פרעסן — מעל, קאַרטאָפל, עס האָט נאָך קיינמאָל נישט געטראָפן, אַז אַ ייד זאָל קומען און זאָגן: ר׳ שמשון, גיט מיר אַ גמרא, איך וויל מיך זעצן לערנען׳".

די אַרומיקע פריצים, די שלאָכטע, האָט אים פיינט געהאָט שנאת־מוות. זיי, מיט דער פוילישער פאַרריסנקייט, האָבן אויסגעקרענקט דאָס וואָס אַ ייד בייַ זייערע גרענעצן זאָל זיי איבערשטייגן אין רייכקייט, אַז צו אים זאָל גע־הערן פוילישע ערד.

אין אָנהייב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט האָט דער פעאָדאַליזם אין גאַ־ליציע אָנגעהויבן צוזאַמענברעכן. גרויסע מאַגנאַטישע הייזער זענען זיך צע־פאַלן און גאָר אָפט איז דעם פריץ מער נישט געבליבן ווי זיין פריצישער

טיטל. דערציילט מען, אז איינמאל האט מאַרשאַלעק סענקאָווסקי, אַ פּריץ אין קאַנט, אַ גרויסער בעל־חוב, געטראָפן אויפן וועג שמשון אשיים. סענקאָווסקי איז געפאָרן פון שטאָט אין אַ רייכער קאָטש, פיר פערד נאַשפּיץ. שמשון, דאַקעגן, „טאַשציעט" זיך (וואַרפט זיך) אין אַ מילך־וועגעלע, אַ דאַרע שקאַפּע שלעפּט אים. שטעלט אָפּ דער מאַרשאַלעק שמשונען און פרעגט אים: „זע, שימשו, איך פאַרמאָג נישט דיין מיסט, מוז איך פאָרן אין אַ רייכער קאָטש מיט פיר פערד, און פאַר דיר איז גענוג אַז אַזאַ 'זדעכלאַק' זאָל דיך שלעפּן?"

— הער, יאַשני וויעלמאָזשנע פאַניע מאַרשאַלקו, דיין „בידע" איז אַ גרויסע, אַ שוועריע, מוזן זי שלעפּן פיר פערד. מיינע אַ קלייניגקע — וועט דאָס פערדל זיך מיט איר אויך אַן עצה געבן.

נאָך שמשון אשיים איז זיין גרויס פאַרמעגן צעטיילט געוואָרן צווישן זיינע זין און טעכטער. זיי האָבן, ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה, געוואוינט אַרום דער שטאָט און אין דער שטאָט. דער פאָפולערסטער צווישן זיי איז געווען משה אשיים, אַ ייד אַ רייכער, אַ קאַרגער, געווען דער באַזיצער פון דער אייניציקער גרויסער ציגל־פאַבריק אין שטאָט, געלעבט פאַר זיך און זעלטן האָט ער זיך אָנגעזען אין שטאָט מיט זיין רייכקייט. ווען עס האָט אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה, איז ער מיט זיין וויב בריינע אַנטלאָפן קיין לעמבערג, פון דאָרט אַרויסגעפירט געוואָרן קיין רוסלאַנד. אָפּגעטיילט פון זיין וויב איז ער געשטאָרבן אין אַ מושב־זקנים אין סיביר. געבליבן פון דער גאַנצער משפּחה זענען צוויי אוראייניקלעך פון שמשון אשיים (דאָט זיך זיי זענען אין ישראל). וועגן די אַנדערע גרויסע ערד־באַזיצער אין מעליץ איז בלויז ווערט צו דערמאָנען אַלטער בלאטבערג (ד"ר וואָלף בלאטבערג, אַן אייניקל פון ר' אַלטער בלאטבערג, וואוינט אין ניו־יאָרק און איז פאַרבונדן מיטן יידישן וועלט־קאָנגרעס). ר' אַלטער בלאטבערג איידעם איז געווען יהודה כהן, דער ביבליאָטעקאַר פון דער לעמבערגער קהילה — אייניער פון די גרעסטע יידישע געלערנטע אין גאַליציע. אומגעקומען איז ער ביי די דייטשן.

דער „רויטער האָן"

פאַר דער גרויסער שרפה אין 1900 איז די שטאָט געווען אַ מפולת. געסלעך פאַרבויט מיט הילצערנע הייזלעך. וואו נישט וואו אַ מויערל. אין די נעכט איז די חשכות געווען אָנצוטאָפּן. אין האַרבסט זענען די בלאָטעס געווען ביזן גאַרטל. וואו נישט וואו, „פּאַרן זשאַנדאַרן־וואָך" אַן אַריינגעמוירטע לאָמטערן אין אַ ראָג פון גאַס. וועלדער פון איין זייט, אומעגדלעכע פעלדער פון דער צווייטער זייט, דער טייך און זיינע זומפּן — פון דער דרי־טער. אָפּטע פאַרפלייצענישן, הונגער־יאָרן, טאָג נאָך טאָג לוויות און, להבדיל, „פּאָגזשעבעס". די כסדרדיקע העצעס פון די „מיעשציאַנעס" — די שוס־

טערלעך, די גויאישע צוקער־בעקערס, די חזירים־וועגדזלער — קעגן יידן, האָבן געמאַכט דאָס לעבן נישט דערטרעגלעך.

אין יעדן שפּאָלט, אונטער יעדער וואַנט, פול מיט שדים, שרעטלעך, נישט־גוטע, רוחות, טייוולאָנים, „דייטשלעך". עס זענען געווען גוטע און שלעכטע שדים, פריילעכע לונגען־לעבערס און גאָר טרויעריקע שדים. אָט גייען יידן שפּעט ביינאַכט פון בית־המדרש נאָכן לערנען, איז ווער שטעלט זיי אונטער פּיס און כיכיקעט? — דאָס זענען זיי, די פריילעכע לייטלעך, די גיהנום־פּלאָקערס.

אלמנות קאָכן טרייפענע חלבן פאַר ליכט־ציערס, מייסטנס טוט מען עס אין די שבת־צו־נאַכטסן, אין די שפּעטע ווינטער־נעכט. די וויבער קאָכן און קאָכן, גיסן פון די טעפּ און די „דייטשלעך" גיסן צו צום חלב. דאָס זענען די גוטע „דייטשלעך", וואָס זיצן אפילו בייטאָג ווי היימישע אויף די שטאָ־טישע דעכער און רייכערן לולקעס.

געווען אפילו אין מעליץ רוחות און „נישט־גוטע" וואָס האָבן געהאָלפן פלעכטן מיידלעך, פאַרן שלאָפן גיין, די צעפּ...

פאַרן יידן אויף אַ יאָריד קיין מיידאַן — דער וועג גייט דורך אַ געדיכטן וואַלד, די פערד שלעפּן זיך מידע, דער פורמאַן, דער גוי, גייט צופּוס און פירט די שקאָפּע ביים ציימל. אויפן וואָגן זיצן יידן און יידענעס, די קעלט נעמט דורך די ביינער, די מידקייט פרעסט אויף די אויגן. זיצט מען מיט אַן אַראָפּגעהאָנגענעם קאָפּ און מ׳דרימלט. פלוצעם — אַ טייך, די פערד זינ־קען, דער וואָגן זינקט. וואָס זאָל דאָס באַדייטן? פון ווייטן פלאַמען אויף ליכטלעך. לויפט דער גוי נאָך די פייערלעך, לויפט און לויפט און שטייט אויף איין אָרט. ערשט ווען עס הייבט אָן טאָגן, פליט פיל־פון־בויגן דורך דעם וועג אַ זשרעבאָק און מיט אַ מענטשלעך קול שרייט ער: „טענדי דראָגאַ! טענדי דראָגאַ!" (דאָ איז דער וועג! דאָ איז דער וועג!).

אין 1900 איז געווען אַ גרויסע שרפה, עס איז געקומען דער „רויטער האָן". נאָך דער שרפה זענען אַוועק די שדים. מעליץ האָט אויפגעלויכטן מיט מויערן. נייע דורות — נייע מענטשן. מעליץ איז מער נישט געווען צו דערקענען.

זשאכאָוו

זשאכאָוו איז נישט קיין שטעטל. עס איז גאָר אַ קליין דערפל, וואָס ליגט אַ שעה גאַנג פון מעליצער מאַרק. אויפן ערשטן בליק האָט מען געזען אַז עס איז אַנדערש ווי די הונדערט ישובים, וואָס האָבן געהערט צום מעליצער פּאָוויאַט.

זשאכאָוו איז געווען פאַרבויט מיט זייער אַלטע הילצערנע הייזער, אייג־געזונקענע אין דער ערד. פאַר יעדן פון זיי אַ „„פּאָטשינע" (אַ גאַנעק אַזאַ) און אַקעגן, אין סאַמע מיטן פון אַ פּלאַץ, איז געשטאַנען אַן אַלטע הילצער־נע שול באַצירט מיט קרוזשגאנקעס, מיט טורעמלעך און רונדע גאָטישע

טירן. די שול איז געבויט געווארן אין 17טן יאָרהונדערט. דער זשאכאָווער גמינע־זיגל, וואָס האָט געהאַט אַן אויפשריפט: „וואָלנע קרולעווסקע מיאַסטאָ זשאכאָוו" (פרייע, קעניגלעכע שטאָט זשאכאָוו) האָט אויפגעהאַלטן דעם היסטאָרישן יחוס פון דאָרף און באַרעכטיקט דאָס, וואָס די אָרטיקע פויערים האָבן זיך געהאַלטן פאַר „מיעשציאַנעס" (שטאָט־מענטשן) און געטראָגן אויף זייערע קעפּ „דענטיס" (האַרטע היט), און זייערע פעלדער האָבן זיי געפרופן „פּזשעדמיעשציאַ" (פאָרשטעט). איז צו זיי, צו די אָרטיקע „מיעשציאַנעס", געקומען אַ פרעמדער, האָט מען באַלד אַרויסגענומען די געשיכטע־ביכער, אין וועלכע עס איז בפירוש געווען געשריבן: „אַז ווען די טאָטערן זענען באַפאַלן פוילן, זענען זיי געגאַנגען: „לובלין,־זשאכאָוו־קראָקע".

גרעסער ווי דער גויאישער איז דאָרט געווען דער יידישער יחוס. אַ שטעטל אַרומגעווינקלט מיט די וואונדערלעכסטע לעגענדעס. אייניע שענער פון דער צווייטער, אייניע טרויעריקער פון די טרויעריקסטע.

„...געווען איז אַמאָל זשאכאָוו אַן עיר ואם בישראל (אַזוי דערציילט די לעגענדע). דאָס נאָענטע מעליץ האָט זיך ערשט אָנגעהויבן אויספּיקן. האָט דער רב פון מעליץ אַוועקגעשיקט אַ שאלה ותשובה, האָט ער אין איר געשריבן: „מעליץ הסמוכה לעיר זשאכאָוו" (פאַר דער לעצטער חורבן־מלחמה האָט מעליץ געהאַט צוועלף טויזנט מענטשן, צווישן זיי אַכט טויזנט יידן. זשאכאָוו אַרום און אַרום — צוויי הונדערט מענטשן).

אָבער אַ זינדיקע איז זי געווען זשאכאָוו. אַרום און אַרום איר זענען געלעגן גרויסע פאַלוואַרקעס, רייכע פריצים האָבן דאָרט געהערשט. די זשאכאָווער יידן זענען געווען מעקלער און „כאשטערס". גרויסע שענקען האָבן זיי געהאַט, וואו די פריצים זענען יעדן פאָרנאַכט אַראָפגעקומען הוליען און פאַרברענגען.

האָט אַמאָל געטראָפן, אס זענען געקומען פרעמדע יידן. געזאָגט האָט מען, אַז געווען זענען עס גאָר די יוצאי־חלוצי פון שפּאַנישע אנוסים, וואָס האָבן געוואַנדערט פון לאַנד צו לאַנד צו געפינען פאַר זיך אַ מקום־מנוחה.

זענען צוועלף פרעמדע יידן געקומען קיין זשאכאָוו אין אַ טאָג, וועו אויף די אַרומיקע פעלדער איז געווען דער גרעסטער ברען פון תבואה־שניט, פון אייגזאַמלונגען אין די שפייכלערס. אין יענעם טאָג זענען זיי, די פרעמדע, געקומען, מידע, אויסגעשעפּטע פון ווייטע וועגן, און קיינער האָט זיך נישט געפונען אין דער „עיר ואם בישראל" וואָס זאָל זיי, די פרעמדע יידן, מכניס־אורח זיין. זענען זיי אַוועק אין נאָענטן וואַלד, איינזאַמע, פאַרשעמטע און פאַרגעסענע, הונגעריקע, דאָרשטיקע און פאַרוויסטע.

פון גרויס מידקייט, נאָך מער פון קרענקעניש, זענען די פרעמדע, ווי ליכט, אייניקווייז אויסגעגאַנגען. ערשט וועו דאָס אומגליק האָט געטראָפן, האָבן די זשאכאָווער יידן זיך אַרומגעקוקט און געזען וואָס צו זיי איז געוואָרן. פון יענעם טאָג אָן איז די שטאָט פאַרשאַלטן געוואָרן, אַז קיינמאָל מער זאָלן אין אירע גרענעצן נישט זיין מער ווי צען יידן זכרים. וועט אַ זכר געבוירן ווערן, זאָל אַ צווייטער פון דער וועלט אַוועק. פאַר אַ קנס האָבן

די זשאַכאָוער אויף זיך געגומען: היות קיינער האָט נישט געוואוסט די נע־מען פון די פרעמדע נפטרים און קיין מצבות האָט מען זיי נישט געשטעלט, זאָל פון דעם און דעם טאָג מער קיין מצבות אויפן זשאַכאָוער בית־עלמין נישט געשטעלט ווערן. די אַלטע, הויכע סאָסנעס, לעבן וועמען די פרעמדע זענען באַגראָבן געוואָרן, זאָלן זיין דער צייכן אַז דאָס אָרט איז אַן אָרט פון אייגנאַמלונג, „דאָס הויז פון די לעבעדיקע".

זענען יאָרן און יאָרן אַוועק — דור הולך ודור בא — און זשאַכאָוו האָט מער ווי אַ מנין יידן נישט געהאַט.

אָפט, ווען ר' נפתלי ראפטשיצער, זכר צדיק לברכה, איז פון ראפטשיץ קיין לובלין צום חוזה געגאַנגען, איז ער דורך דעם דאָרף אָשיקאָ, דורך פזשעצלאָוו, קיין זשאַכאָוו געקומען.

באַקאַנט איז געווען ר' נפתלי זשאַכאָווער מיט דעם, וואָס ער איז געווען אַ גרויסער וועלט־זאָגער און וויצלינג. זיין יעדעס וואָרט, אַרויס־גזאָגט בנחותא, האָט געהאַט טויזנט מיינען. דעם גוטן האָט עס געפרייט און דעם שלעכטן געשטאָכן.

איז געקומען ר' נפתלי קיין זשאַכאָוו. גייענדיק אין גאַס האָט ער אַ מיידל געטראָפן און געפרעגט האָט ער זי אַזוי:

— ווי באַוואוסט, האָט איר אין זשאַכאָוו מער נישט ווי אַ מנין מענער. און אַ שול האָט איר, און אַ בית־עלמין האָט איר. בעט איך דיך, זאָג מיר: בשלמא, האָט איר תמיד דעם מנין יידן און עס שטאַרבט ביי אייך קיינער נישט, צו וואָס דאַרפט איר, זשאַכאָווער, האָבן דאָס בית־עלמין? שטאַרבט מען, חלילה, ווידער יאָ, האָט איר דאָך קאַ מנין נישט, צו וואָס די שול?

האָט דאָס מיידל פאַרשטאַנען דעם ביס וואָס דער צדיק פון ראפטשיץ גיט זייער שטאָט און אַ טראָציקע האָט זי אים געענטפערט:

— הייליקער צדיק, דאָס בית־עלמין דאַרפן מיר פאַר פרעמדע.

— בתי נצחתני! — האָט געענטפערט ר' נפתלי און איז זיך געגאַנגען זיין וועג.

מ ע ל י צ ע ר י י ד ן

מייסטנס יידן אין מעליץ זיינען געווען נידעריקע אין וואוקס (אויב עס האָט שוין געטראָפן אַן אַנדערער האָט מען אים גערופן „דער הויכער"), בריי־טע, באַוואָקסענע, מיט געדיכטע בערד, מיט אַ שוועכן גאַנג. זייערע פנימער פאַרזאָרגט, פול מיט קנייטשן און ווי פון קופער געגאָסן. וועגן אַזאַ יידישן איז געגאַנגען אין גאַס, האָט ער געשוויגן, טויזנט דאגות האָבן אים געמאַכט נאָכצוקלערן, פלענער און אויפטוען האָבן זיך אים אין קאָפּ געדרייט. אָפּט האָבן זיי, די יידן, גערעדט צו זיך, אויסגעטענהט מיט זיך אַליין און געהאַט צו וועמען תרעומות.

געשריגן האָבן פרויען, געשריגן אויף די קינדער, געקריגט זיך מיט שכנים, געוויינט הויך אויפן קול בעתן דאָוונען. וועגן, חלילה, אין שטוב

איז ווער ערנסט קראַנק געווארן, זענען ווייבער געקומען „אייניריסן" אין שול אדער בית־המדרש ביים אפענעם ארון־קודש.

די מענער האבן געטראגן לאנגע „איבערצירן" (זשופיצעס) פון איין איין קאליר — זיי זענען געווען שוואַרץ. אויף די קעפ שטייפע, סאמעטענע (פלישענע) קאפליושן. מייסטנס פון די היט זענען פון אלטקייט געווען גרין. טייל גאר, ארום די ראנדן, גרוילעך פון שטויב. אויף די פיס שטיוול — נידעריקע, פון ווייכע קאלבס־לעדער. חסידים האבן געטראגן קורצע הויזן ביז די קני, ווייסע זאקן און האלב־שיך.

שבת איז די יידישע הלבשה, אן אונטערשיד פון קלאס, געווען אן אויסגעגלייכטע. אלע האבן געטראגן: זיידענע בעקעשעס, שטרייַמלעך, זיי־דענע כאלאטן. ווינטער — טוליפן (פון זייד מיט ברוינע פוטער־קאלנערס און פוטערנע מאנזשעטן). דעם גבירס מלבושים זענען געווען, ווי געווייַנלעך, אין גוטן צושטאנד. זייד איז געווען זייד. דאקעגן די ארעמעלייטס — צע־ריסענע, א לאטע אויף א לאטע, צעקנייטשטע, דער שטאף פארגרינט, דאס שטרייַמל אויסגעקראכן און אלט. די זעלבע הלבשה — אין זיידנס און אין סאבל — האבן געטראגן אויך דראזשקאזשעס, שוסטערס און אנדערע בעלי־מלאכה. חול־המועד האט מען געקענט טרעפן א יידישן דראזשקאזש פארן מיט זיין „פיאקער" (דראזשקע) אין דער זעלבער יום־טובדיקער קליידונג. מע פלעגט אפילו רייטן אויף א פערד אנגעטאן אין שטרייַמל, דאס זייד האט געפינקלט אונטער דער זון.

ביזן אנהייב פון אונדזער יארהונדערט האט מען אין מערב־גאליציע געלייגט גרויס געווייכט אויף הלבשה. ווי אוןווינד איז געווען א יונגמאן וואס האט פארבראכן קענן אט דעם געזעץ, אויב אים איז איינגעפאלן אנצו־טאן לאנגע הויזן, א שניפס אויפן קאלנער, אדער אן אנדערע פארענדערונג אין טראכט. מען האט אים נישט ארייַנגעלאזט אין בית־המדרש, נישט צו־געלאזט צום „ברעטל" (עמוד). מאדנע, גראד צו כל־נדרי איז געווען א שיכט פון באלעבאטישע יידן וואס האבן, חוץ דעם טלית, דעם קיטל, דעם גאל־דן־געהעקלט קאפל (יארמולקע), די גאלדענע שטעק־שיך, אנגעטאן לאנגע „פעפיטע" (געקעסטלטע שוואַרץ־ווייס) הויזן. אזעלכע, וואס א גאנץ יאר וואלט אזא ייד עס נישט געוואגט אנצוטאן (פון וואנען דער מנהג שטאמט איז שווער צו זאגן).

חתונה געהאטע פרויען האבן אלע (אין די לעצטע יארן פאר דער צוויי־טער וועלט־מלחמה האט א גרויסער טייל מאדערנע פרויען אין מעלץ שוין געטראגן אייגענע האר), אן אויסנאם, געטראגן „שייטלען" (פארוקן); גאר פרו־מע — שטערן־טיכלעך פון א ברוינעם שטאף באצירט מיט פערל. שבת האט מען געטראגן שוואַרצע זיידענע קליידער און אויף די קעפ שוואַרץ־געהעקלטע זיידענע שאלן, אלטע צירונג, פערל, ציטער־נאדלען, גאלדענע זייגערלעך אויף כפל־שמונהדיקע גאלדענע קייטן, פיל נאדלען אין די שייטלען, פארשי־דענע ביינערנע שטעקערס, היט מיט די מאדערנסטע פעדערן.

אויב א טאטע האט געהאט א פארדאכט אז דער זון זיינער וועט „קאליע",

האָט מען אים אויף שנעל אָנגעטאָן אַ „סאָמעטענעם קאַפּעליוש" (געטראָפן האָט עס נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די מעליצער יידישע יוגנט איז אַרומגעכאַפּט געוואָרן פון נייע ווינטן). פּשוט, מען איז אים פאַרלאָפן דעם וועג, געשטעלט פאַר געשעענע פאַקטן...

געווען אויך אויסנאָמען, ווען אין מעליץ האָבן יידן אין אַ שבתדיקן טאָג אויסגעטאָן זייערע שטרייַמלען. מייסטנס האָבן עס געטאָן די גבירים, די „גוט־באַזיצער", ווען אין אַ שטאָטישן ענין, אָדער אין זייער אייגענעם, האָבן זיי געמוזט גיין אין אַ מלוכהשן אָמט. האָט מען געזען לייזער פאַרשטענדיק, אָדער לייזער סאלפעטער אין אַ שבת גיין אין אַ וואָכנדיקן קאַפּעליוש, אין דעם וואָכנדיקן איבערציער, איז עס געווען אַ סימן, אַז ער גייט צום אָדער פון סטאַראָסטע. דאָס אָבער זענען געווען זעלטענע אויסנאָמען.

דער געזונט־צושטאַנד פון דער יידישער באַפעלקערונג אין מעליץ

יידן אין מעליץ זענען אין אַלע צייטן געשטאַרבן זייער פרי, כמעט אין די מיטעלע יאָרן. אויף אַ באַפעלקערונג פון איבער 7000 נפשות (יידישע) זענען געווען געציילטע זקנים איבער זיבעציק.

אין דער היים פון שרייבער פון די שורות זענען געווען, ווי שוין דער־ציילט, די מעטריקע־ביכער פון דער יידישער באַפעלקערונג. יעדער טויטן־פאַל איז דאָרט פאַרמאָלדן געוואָרן.

אין יאָר 1885 האָט געשריבן אַ פּוילישער ענציקלאָפּעדיסט: „די שטערב־לעכקייט אין מעליצער פּאָוויאַט איז זייער הויך". זאָל דאָ געזאָגט ווערן, אַז אין פאַרגלייך מיט דער פּוילישער באַפעלקערונג אין מעליץ איז דער פּראָצענט פון שטערבלעכקייט ביי דער יידישער — געווען פיל העכער. טראָץ דעם, וואָס יידן האָבן זיך באַנוצט מער מיט מעדיצינישער הילף ווי פּאָליאַקן, איז דער דורכשניטלעכער לבענסדויער פון אַ ייד אין מעליץ געווען נישט מער ווי 40 יאָר.

וואָס זענען געווען די סיבות פון דער פריצייטיקער שטערבלעכקייט?

די ערשטע און לעצטע שולד זענען געווען די פאַטאַלע היגיענישע באַדינגונגען. כאָטש עסטרייך איז געווען טאָלעראַנט צו אירע אונטערטא־נען, איז עס נאָר אויף אַזויפיל אמת, אויף וויפיל דאָס האָט געהאָט צו טאָן מיט דער לאָיאַליטעט פון דער באַפעלקערונג צו איר. לטובת די מאַסן האָט זי גאָרנישט געטאָן.

עסטרייך האָט באַזאָרגט גאַליציע מיט שענקען און „טראַפיקן" (טיטין און ציגאַר־קראָמען), פוילן — מיט קירכן.

מעליץ איז געווען קאַנאַליזירט, אָבער אַלע אָפּטריטן און אַנדערע אָפּ־פּלוסן זענען דאָך אַרויסגעגאַנגען אין גאַס. אַן אומהיימלעך בילד האָט פאָר־געשטעלט דער צענטער שטאָט. יעדן פרימאָרגן זענען די טראָטוּאָרן, די

וועגן און דורכגענג געווען פאַרגאַסן מיט שמוץ. די גרויסע יאַרידן, וואָס האָבן זיך געשטעלט, האָבן אַרײַנגעבראַכט אין שטאָט אַזויפיל פערד־מיסט, אַז מען האָט מיט דעם געקענט פאַרשמוצן אַ וועלט. ביזן אָפּרוימען איז אונטערגעקומען אַ צווייטער יאַריד און צוריקגעשטעלט דעם פריערדיקן צו־שטאַנד.

דערפאַר איז קיין וואונדער נישט, וואָס מעליץ איז געווען פערמאַנענט אונטערן פייער פון עפּידעמיעס — טיפוס, הישפאַנקעס, דעזינטעריעס. זיי זענען דאָרט געווען נאָרמאַלע דערשיינונגען.

די פּוילישע באַפעלקערונג פון שטאָט, וועלכע האָט געוואוינט וויט פון צענטער, האָט אויסגענוצט די מעגלעכקייטן וואָס די רחבותן פון פעלדער און גערטנער האָבן איר געגעבן. ביי איר איז דער געזונט־צושטאַנד געווען אַ סך בעסער.

אויך דאָס, וואָס די וואַסער־פאַרזאָרגונג פאַר מעליץ איז געקומען פון אײַנציקן ברונעם און איז צעפירט געוואָרן אין פאַרשאַוועטע פעסער, האָט צוגעטראָגן צום טרויעריקן צושטאַנד.

גאָר אַ „פּעסט־פאַרשפּרייטער" איז געווען די מקווה. זאָל דאָ גע־זאָגט ווערן, אַז דער שרייבער פון די שורות האָט גרויס רעספּעקט פאַר אונדזערע יידישע הייליקייטן. ער וויסט אָבער, אַז דאָס געזעץ אין דער תורה איז געגעבן גוועאָרן אָפּצוהיטן די ריינלעכקייט אין דער יידישער משפּחה. צום באַדויערן, האָט זיך אויף דעם געביט געטאָן אַזעלכעס, וואָס אין די ווילדענישן וואַלט מען עס נישט דערלויבט.

די פרומע יידן זענען געגאַנגען ביז מסירת־נפש צו פאַרטיידיקן די מקווה. יעדער פּראָוו עפּעס צו ענדערן איז געווען פאַררעכנט ווי די בייזסטע אפּיקורסות.

אַ נעסט פון פאַרשפּרייטער פון קראַנקייטן אין מעליץ זענען געווען די קעלערן אונטער די הייזער. אין יעדן קעלער האָבן זיך געפונען שטיי־ענדיקע וואַסערן וואָס האָבן אויסגעדעמפּט איבער דער געגנט א מוראדיקן געשטאַנק. די מויער־וועגט פון די צימערן זענען אויך געווען נאַס און זענען געווען נעסטן פון טובערקולאָז.

איינע פון די גרעסטע פלאָגן פון די מעליצער יידן איז אויך געווען, וואָס זיי האָבן געהאַט אַ גרויסע צאָל גייסטיק־קראַנקע, גייסטיק־אָפּגעשטא־נענע. דאָס וואָס ביי יידן האָבן קרובים זיך משדך געווען צווישן זיך, האָט גורם געווען אַ גרויסע דעגענעראַציע. נאָך העכער איז געווען דער פּראָצענט פון גייסטיק־קראַנקע אין נאָענטן שטעטל ראדאָמישל וויעלקי, מעליצער פאָוויאַט.

די בלינדע פייגע

אַ הויכע, דאָרע יידענע, אַ בלייכן, מיט אַן אויסגעצויגן פּנים, מיט אַ סך גרויסע מענערישע וואָרצלען, איז געווען די בלינדע פייגע. וועג זי

איז געגאַנגען אין גאַס, האָט זי געטראָגן אויפן פנים דאָס שמייכעלע וואָס איז אַזוי אייגנאַרטיק פאַר די וואָס זענען נישט.

די בלינדע פייגע איז געווען אַן עקרה. אַ רייכע, „אַנגעשטאָפּט מיט געלט". זי האָט חתונה געהאַט אַ דריי מאָל. צוליב דעם, וואָס אָפּט זענען ביי איר די מענער געשטאָרבן, האָט מען זי געפונען „די קטלנית".

אין צייטן, וועו די בלינדע פייגע האָט נישט געהאַט קיין מאַן, האָט זי געוואוינט אַליין אין אַ גרויס, אַלט־הילצערן הויז, וואָס האָט געהאַט אַ סך פענצטער, תמיד פאַרשטעלטע מיט שווערע לאָדנס.

פייגע האָט געפירט גרויסע מסחרים, געהאַנדלט מיט אַלץ וואָס האָט צו טאָן מיט פעלדער, אַלץ פאַר פויערים. פון אַן אַקער־אייזן ביז אַ „ווידלע" (פעלד־גאָפל), פון קינסטלעך מיסט ביז „ספריכעס", אַקסן, דישלעס, רעדער. זי האָט געהאַנדלט מיט זריעות, מיט דאָכאווקעס צו דעקן דעכער, מיט סם פאַר פעלד־מייז. יעדן פרימאָרגן האָט מען זי געזען אָדער ביי די גרויסע געעפנטע טויערן פון איר שפייכלער, אָדער — גיין אין גאַס, טאָפּן די וועגן. דאָס איז זי געגאַנגען אין געריכט, וואו זי האָט געפירט פּראָצעסן מיט פויערים וועגן חובות, נישט באַצאָלטע וועקסלען, נישט געהאַלטענע טער־מינען. אַלע געזעצן, סיי די מלוכהשע און סיי די פון חושן־משפט, האָט די בלינדע פייגע געקענט פון אויסנווייניק. איר קאָפּ, אַן אַדוואָקאַטישער, האָט געדרייט אַ מיל. זי האָט געהאַט די חובות אירע צעוואָרפן איבער הונדערט דערפער, אין הונדערטער כאַטעס, ביי טויזנטער פויערים, און געוואוסט פון אויסנווייניק וועלכן פויער מע קען געטרויען און וועמען נישט; וועמענס פעלדער זענען באַלייגט מיט חובות; וועלכער פויער איז א גוטער באַלע־באָס און וועלכער איז אַ שיכור. נישט געווען אַ פויער אין מעליצער געגנט וואָס ער האָט נישט געקענט די „שלעפּע פייגע". זיי זענען צו איר געקומען אַזוי נאָך אַן עצה ווי צו באַרגן ביי איר סחורה ביז נאָכן שניט.

אַלע אירע חובות האָט די בלינדע פייגע געדענקט אויפן קאָפּ. איר בוזעם איז פול געווען מיט טויזנטער אַלערליי צעטעלעך, מיט וועקסלען און חשבונות.

דערציילט האָט מען וועגן איר פאַרשידענע אַנעקדאָטן, וועגן איר שטור־מישער יוגנט, וועו זי איז ביי איר פאָטער ,אַ דאָרפס־ייד, אַרומגעריטן אויף אַ פערד פון יאָריד צו יאָריד, איר אויסטענהן זיך מיט די ריכטערס, מיט דיינים. „ר' שמעון, מישט אויף דאָס בלעטל, אפשר שטייט אויף דער צוויי־טער זייט עפּעס אַנדערש..."

וועו די בלינדע פייגע איז געשטאָרבן איז אין גאַס געווען דער בי־טערסטער פראָסט און שניי. שעהן האָט מען געגראָבן פאַר איר אַ קבר, און וועו די ערד האָט נישט נאָכגעלאָזן, האָט מען געזאָגט, אַז די ערד אפילו האָט מורא צו האָבן עסקים מיט דער בלינדער פייגע.

ר׳ דודל שוחט

אַ נידעריקער, אַ גרויער, אין אַ לאַנגער ריפּסענער בעקעשע, אויף די פּיס — שטיוול מיט צייכנס פון פאַרטריקנט בלוט, אַ דאַר פּנים מיט אַ שטאַרק אַרויסגעזעצטן קין, קלייניע לאַכנדיקע אויגן — דאָס איז געווען ר׳ דודל שוחט, אַדער דודל זשאָכאָווער, אַדער — דוד דרילעך.

ער, ר׳ דודל, איז געווען דער בעסטער ימים־נוראימדיקער בעל־תּפילה אין מעליץ. קיינער ווי ער האָט אַזוי געקענט ביים דאַוונען אַריבערגיין פון העשנדיקן געוויין, ווען ער האָט אויסגעשריגן זיין „בראותי כל עיר על תלה בנויה ועיר אד׳ משופלת עד שאול תחתיה״ ביז צום געזאָנג: „ובכל זאת אנו לי׳ ועינינו לי׳״.

זיינע ניגונים, זייַנע תנועות ביים דאַוונען האָט ער אין אַלע די, וואָס האָבן אים אַמאָל געהערט, אַרײַנגעפלאַנצט אין זייער בלוט — מער נישט צו פאַרגעסן!

ר׳ דודל שוחט איז געווען דער איינציקער אין שטאָט פון אַלטן, פרומען דור וואָס האָט זיך אָנגעצונדן מיט פרייד, ווען עס איז באַקאַנט געוואָרן די באַלפור־דעקלאַראַציע. ער האָט זיך — כמעט אין געהיים — געטראָפן מיט ציוניסטן פון שטאָט, זיי זאָלן אים דערציילן, ווי עס האַלט דאָרט אַז א״י זאָל צוריק ווערן אַ יידיש לאַנד.

זיין ליבע צו א״י איז געווען דאָס הייליקסטע ביי אים.

דודל שוחט איז געווען דער צומיינסטנס פאָלקסטימלעכער ייד אין שטאָט. געדאַוונט האָט ער אין די וואַכנדיקע טעג צוזאַמען מיט עמך אין „דער מויער״ פאַרטאָג, ביים ערשטן מנין, געווען מיט יעדן נאָענט און היימיש, יעדן יידן, ביז אַ דינסטמיידל, אַנטקעגנגעטראָגן זיין פריילעכן „גוט־מאָרגן״.

אַ גאַנץ לעבן האָט זיך ר׳ דודל שוחט געגרייט פאַרן קיין א״י. טאָג נאָך טאָג האָט ער מיט יעדן באַאַקנטן וועגן דעם געדעדט, יעדן פאַרזיכערט: „נאָך היי־יאָר וועט עס געשען״. פאַרזיכערט און פאַרזיכערט און אַלץ געבליבן אויפן אָרט. לצנים האָבן געזאָגט: „ר׳ דוד וועט פריער נישט עולה זיין ביז ער וועט נישט אויסשחטן אַלע הינער...״ מען האָט אים אָט די הלצה דערציילט, האָט ער געלאַכט, אָבער באַלד זייער טרויעריק געוואָרן און מיט אַ קרעכץ ווידער פאַרזיכערט, אַז נאָך אַ חודש און ער וועט מער נישט זיין קיין מעליצער, וויל זיין אָרט איז ירושלים, ער איז אַ דאָרטיקער, מעליץ איז ביי אים נישט מער ווי אַ פרוזדור.

ר׳ דודל האָט געהאַט אַן אייַנציקן זון (חוץ טעכטער) — אייַנער פון די שענסטע תלמידי־חכמים אין שטאָט. אַ ייד אַ משכיל, איז ער, ר׳ דודלס זון, און די פרוי זיינע אַוועקגעשטאָרבן. האָט ר׳ דודל געזאָגט, אַז נאָכדעם, ווי ער האָט זיין האָרץ אויפן בית־החיים, ווי קען ער דאָס פאַרלאָזן מעליץ? און דאָך וועט ער סוף־כל־סוף עולה זיין.

זיינע טעכטער, זיין אַלטע פרוי האָבן אים געהיט מיט טויזנט אויגן

ער זאל נישט מאכן אן איבערגעאיילטן טריט. ביז שטאט איז פלוצעם אויפ־געקאכט געוואָרן: „ר׳ דודל איז אוועק קיין א״י״.

צוערשט האט ער געשריבן באגייסטערטע בריוו. אוועק אַ צייט און ער איז אינגאנצן שטיל געוואָרן. וויפיל זיין משפחה האט זיך באמיט עפעס אויסצוגעפינען, איז קיין ענטפער נישט געקומען, ביז ער אליין, ר׳ דודל, איז צוריקגעקומען...

ער האט מער זיין הויז אין מעליץ נישט פארלאזט, נישט געוואלט זיך באוועזן אין גאס, נישט צוגעלאזט צו זיך קיינעם.

עפעס אַ געהיימנישפולע טראגעדיע האט דער מענטש אין זיך געטראגן. ר׳ דודל איז אין שטאט און ער דאוונט נישט פארן עמוד — ווי איז דאס מעגלעך? האט אים ווער דורך אַ פענצטער דערזען, האט מען דערציילט פון דער זקנה וואס איז אים באפאלן. מען האט געזאגט, אז ער איז קראנק, רחמנא־לצלן, נישט ביים זינען...

ביז ר׳ דודל האט פאר אַ נאענטן פריינד אויפגעדעקט די סיבה פון זיין צוריקקומען:

ער האט זיך פארגעשטעלט ירושלים אַ שטאט פון פייער, אַ ירושלים של מעלה, אַ שטאט און אַ לאנד וואו די אבות שפאצירן ארום; ער האט זיך פאר־געשטעלט דאס ארץ־ישראל פון חומש ארויס, און דאָ האט ער גאר געטראפן די זעלבע שטאט ווי אומעטום, די זעלבע מענטשן, די זעלבע דאגות און בענקענישן.

צו זיין ארץ־ישראל איז ר׳ דודל קיינמאל נישט דערפארן, דארט אהין איז ער נישט געקומען. אן אלטער, אַ מידער, אַ מענטש וואס דערווארט שוין גארנישט מער פון לעבן, איז ער אַ פארגעסענער, נפטר געוואָרן און געקומען צו קבורה לעבן זיין זון. דאס איז געווען די אייניציקע בענקענישׂ, צו וועלכער ער האט געגארט ביזן לעצטן אטעם־צוג זיינעם.

יידישע באשעפטיקונגען

די מעליצער יידן זענען געווען איינגעטיילט אין סוחרים, קרעמער, בעלי־מלאכות; געווען אַ דינער שיכט פון פראָפעסיאָנעלער אינטעליגענץ; געווען אַ פאר „עמעריטן", מלוכה־באאמטע פון די עסטרייכישע צייטן.

די קרעמער, ווי אומעטום, האבן געהאנדלט מיט שפייז, מיט שניט־סחורה, מיט „גאלענטעריע", שיך, לעדער, אייזן, אזש״וו.

צווישן די מעליצער בעלי־מלאכות — שניידער, שוסטער, זייגערמאכער — זענען אויך געווען סטאליער (קאוואליעס זענען די לעצטע יארן צווישן ביידע וועלט־מלחמות מער נישט געווען, עס איז געוואָרן אַ פוילישע פראָפעסיע). דאקעגן זענען געווען שלאסער, בלעכער (פאמיליעס: פייט, מאנטאג), רימער, בעדנערס, שטובן־מאלער.

אמאל איז מעליץ באריבמט געווען מיט אירע יידישע מויערער. דער ייד

אהרן־דוד הילער און זיינע זין, און די יידישע פאַמיליע דייטש (מאַטל דייטש) האָבן נאָך דער שרפה פון יאָר 1900 אויפגעמויערט די גאַנצע שטאָט, אויפ־געבויט די גרויסע, שיינע יידישע שול מיט אירע צוויי טורעמס, וואָס האָבן זיך געזען ווי ווייט.

פון דער ערשטער מלחמה זענען אין שטאָט געבליבן גרויסע זיף־זידע־רייען (די פאַמיליעס: ענגלענדער, ליפשיץ). געווען אויך אַ פאַבריקל וואָס האָט אויסגעאַרבעט וועש־סאַדע (חיים שרייער), אַ פאַבריקל פון „ביטשיס־קעס" (בייטש־שטעקלעך), האַנט־שטעקנס (פאַמיליע קאַלער), גאַרבעריי (אין די הענט פון דער פאַמיליע מאַנדל און גאָרטן).

אַמאָל האָט מעליץ געהאַט אַ גרויסן וואַרשטאַט און באַשעפטיקט 50—60 יידישע אַרבעטער ביים אַרומפלעכטן „דימיאַנען" (פלעשער) פאַר אַלקאָהאָל־צווקן (אייגנטימער ברוך פאָרשערים, דער שווער פון שרייבער פון די שורות).

אין מעליץ האָבן יידן אויפגעבויט אַן אינדוסטריע פון אויוון־קאַפליעס (געווען אַזעלכע דריי פאַבריקן אין שטאָט. דער ערשטער, וואָס האָט דעם פאַך געבראַכט קיין מעליץ, איז געווען דער פאָטער פונעם שרייבער פון די שורות, אלעזר קייטלמאַן, זיינע שותפים: סטעמפלער א"אנד). אין די צייטן פון פוילן, וועלן עס האָט זיך אָנגעהויבן די דיסקרימינאַציע קעגן יידן, איז די גאַנצע אינדוסטריע אַרויסגעפאַלן פון יידישע הענט און איבערגעגאַנגען אין פוילישע.

געווען אויך די שוין דערמאָנטע יידישע פעדערן־אינדוסטריע, וואָס איז ברייט און ווייט געווען באַקאַנט אין דער וועלט, און תמיד האָבן אַ פאָר הונדערט יידישע אַרעפאַשניקעס געצויגן פרנסה פון דער אַרבעט (די אייגנ־טימער: פאדאוועס, גאָלדבערגס, צוקערס. זיי אַלע האָבן זייערע גרויסע אונטערנעמונגען היינט אין ניו־יאָרק).

אין די לעצטע יאָרן, פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט זיך אָנגע־הויבן אַנטוויקלען אַ ביי־צוויג פון דער פעדערן־אינדוסטריע; דאָס זענען געווען פעלעכלעך פון גענדז פאַר די מאָדע־מאַגאַזינען פון פאַריז און ניו־יאָרק (בארגער, בלאטבערג).

געווען אַ באַדייטנדיקע בוי־אינדוסטריע אין מעליץ, וואָס איז געלעגן אין יידישע הענט, ווי טאַרטאַקן, ציגל־פאַבריקן, וואַלד־מסחר (פאַמיליעס: סאל־פעטער, פרידמאַן, אלזער קייטלמאַן, גאטדענקער, מוירער, געלשטן, א"אנד).

יידן האָבן געהאַלטן גרויסע מילן אין אַרענדע אין די דערפער כאושע־לאָוו, זשעמיען (האָניג, וויים).

אין מעליץ האָט געוואוינט שמחה פרידמאַן, אַ ייד אַ חסיד, אַ גרויסער גביר, וואָס האָט געמאַכט זיין פאַרמעגן ביים רעגולירן די וויסל און דעם טייך סאָן.

עס איז שוין דערמאָנט געווארן, אַז אין געגנט פון מעליץ האָבן מעליצער יידן געהאַט גרויסע גיטער, געווען אייגנטימער פון וועלדער.

דער מעליצער פאַוויאַט האָט אויך געהאַט אַ סך יידישע פויערים. אין

יעדן דארף פון פאויאט האבן געוואוינט יידן און זיי האבן געארבעט ווי די ארומיקע פויערים אויף זייער ערד. שוין אין יאר 1885 האט דאס דארף שטשאנא געהאט 19 יידישע פאמיליעס; דאס דארף ברעז האט געהאט פיל יידישע פאמיליעס (דאכט זיך, אז דער געוועזענער סעקרעטאר פון גאליציא־נער פארבאנד אין ניו־יארק שטאמט פון יענעם דארף). דאס דארף בארעק איז געווען אויסשליסלעך באזעצט פון יידישע פויערים.

געווען יידישע פאכטערס פון פאלוואַרקעס (צווישן זיי דער שרייבער יוסף מארגאשעס. זע, זיינע זכרונות וועגן דעם דארף קעלקאוו און יוזעפאוו).

געווען יידן וואס האבן אין משך פון צוויי דורות צוגעשטעלט שטיינער פאר דעם שאסייען־בוי (שטייער, דער זיידע פון דעם ארטאדאקסישן שרייבער אלימלך שטייער, אומגעקומען).

אין אנהייב פון אונדזער יארהונדערט, וועז עסטרייך האט אנגעהויבן בויען אין גאליציע פיל פאלקסשולן, זיינען די אונטערנעמער געווען אויס־שליסלעך יידן (צווישן זיי דער פאטער פונעם שרייבער פון די שורות).

ווי אומעטום, אין נייעם פוילן, נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האבן יידן אויפגעבויט דעם אויטאבוסן־פארקער. פוילן איז געווען א לאנד, וואו דער טראנספארט איז געווען שוואך אנטוויקלט. אויך אין מעליץ איז געווען אזוי. מען האט באדארפט זען וויפל מי ארעמע יידן האבן ארייגעלייגט, ווערג־דיק — צו צען און מער — שותפים צו אן אויטאבוס. אויף די שאסייען דורך מעליץ זענען געלאפן אויטאבוסן, וואס יידן האבן מיט מסירת־נפש געבראכט אין די פוילישע ווייסטיקייטן און פארבונדן דערפער און שטעט, וואס פריער האט מען באדארפט טעג גיין אדער פארן, צו קומען פון איין פלאץ צום צווייטן.

אנשטאט דאנקבאר צו זיין די יידישע פיאנערן אויף דעם געביט, האבן די פוילישע מושלים זיך געווארפן אויף די יידן און זיי צעבראכן מיט הויכע שטייערן.

געווען אויך אין מעליץ א צאל פאמיליעס וואס זענען געווען „פראכ־טערס". זיי האבן מיט „אקס" (אקס־פערד און וואגן) געפירט סחורות פון טארנע קיין מעליץ און צוריק.

געווען אין מעליץ מער ווי צען משפחות וואס האבן געהאט פערד און וואגן און פארנומען זיך אויסשליסלעך מיט די שווערסטע ארבעטן פון אויס־לאדענען און אנלאדענען וואגאנעס. זיי פלעגן אפט ארבעטן צו צוואנציק שעה אין א מעת־לעת און זענען געווען די גרעסטע אביונים אין שטאט.

מעליץ האט געהאט פיל יידישע בהמה־סוחרים, יידן וואס האבן געשטעלט אקסן אויף דער „בריי" (בריי — דאס איבערבלייבעניץ פון קארטאפל נאך דעם ווי מע ציט פון זיי ארויס דעם אקאוויט), יידישע פערד־סוחרים (די מעכלא־ויטשעס), וואס האבן געבראכט זייערע פערד אזש קיין פראג.

צוויי שטעט אין גאליציע האבן געשמט מיט זייער גרויסן האנדל מיט פוץ־פעדערן — בראד און מעליץ. עס איז נישט באקאנט פארוואס גראד דארט האט זיך באפעסטיקט אט דער האנדל (אויב די נאענטקייט פון דיידע

שטעט צו דער רוסישער גרענעץ האָט דערמיט געהאַט אַ געוויסע שייכות איז שווער צו זאָגן).

דער פעדעראַן־מסחר האָט מעליץ געמאַכט פאַר אַן אויסנאַם צווישן אַנדערע יידישע מקומות אין גאַליציע. זי איז געווארן פאַרבונדן מיט גרויסע אייראָפּעאישע שטעט; אירע זין זענען געפאָרן קיין פאַריז, בודאַפּעשט, בערלין און לאָנדאָן. מעליץ איז אַרײַנגעצויגן געווארן אין אינטערנאַציאָנאַלן האַנדל און מעליצער יידן זענען געווארן „וועלט־מענטשן".

דער פוּן־פעדעראַן־מסחר איז געווען אונטערגעוואָרפן מאַדעס. פאַריז האָט דעצידירט לחיים או למוות — אַ פעדעראַן־סוחר זאָל איבערנאַכט שטיין־רייך ווערן, אַדער פלוצעם, איבער נאַכט, ווערן בדיל־הדל, באַנקראָטירן און מוזן אַנטלויפן.

אַדאַנק דעם פעדעראַן־מסחר (חוץ די פוּן־פעדעראַן האָבן די סוחרים אויך געמסחרט מיט בעט־פעדערן) איז אין מעליץ געבוירן געווארן אַ יידישער פראָלעטאַריאַט. צענדלינגער מיידלעך זענען געווארן „פליקערינס". די אַרעמסטע פון די אַרעמע זענען זיי געווען. יונגעלייט „פליקערס", „קלויז־בערס" זענען שפּעטער אַליין געווארן גרויסע פעדעראַן־הענדלער און זיי האָבן פאַרליגט דעם מסחר אין ניו־יאָרק, וואו ער עקסיסטירט ביז היינט.

די משפּחות פראָוועדערג, גאָלדבערג, טענצער, געטינגער, צוקער און אַנדערע זענען געווען די פיאָנערן. אין זייערע שפּייכלערס, ביי דער אַרבעט, האָט זיך אָפּגעשפּיגלט אַ גרויסער טייל פון שטעטלס געזעלשאַפטלעכן לעבן. דאָרט, ביי דער אַרבעט, איז געשאַפן געווארן אַ יידישער פאָלקלאָר — מעשיות, וויצן. אויסגעלערנט זיך דאָס פאַך ביי די פאדאוועדס און מיט די קענטענישן אַווענק קיין אַמעריקע.

די משפּחות, וואָס האָבן געהאַלטן דעם מסחר אין זייערע הענט, האָבן געפירט ברייטע הייזער מיט יידישן גלאַנץ. דאָס וואָס זייער טראַכט איז, צוליב די אָפּטע נסיעות קיין אויסלאַנד, געווען אַ געענדערטע, איז נישט פאַרעכנט געווארן ווי אַן אָפּנייג פון דער טראַדיציע. פאַרקערט, זייער אַנדערשקייט האָט געווענקט גרויס רעספּעקט און אַריינגעבראַכט אין שטאָט עפּעס נייעס. עס האָט געשמעקט פון זיי מיט אויסלאַנד, מיט רויך פון קובאַציגאַרן, מיט רייכקייט און גרויסוועלטישקייט. מעליץ האָט זיך מיט די פע־דערן־סוחרים געגרייסט.

צום סוף זאָל נאָך דערמאָנט ווערן, אַז צווישן ביידע וועלט־מלחמות זענען קיין מעליץ אַראָפּגעקומען „חלוצים", יונגעלייט פון דער „חלוץ"־אַרגאַניזאַציע. זיי האָבן אין שטאָט געשאַפן קיבוצים און זיך צוגעגרייט פאַר א"י. זיי האָבן געאַרבעט ביי אַלע שווערע אַרבעטן. געווען זענען זיי די חוטבי־עצים און שואבי־מים.

די חלוצים האָבן געאַרבעט אונטער די שווערסטע באַדינגונגען. זייער קומען אין שטאָט האָט, אויף דעם אַלטן דור, געהאַט אַ צעשמעטערנדיקן אײנ־פלוס. אַלטע יידן האָבן עס נישט געקענט באַנעמען און דאָך האָבן זיי אַרויס־

געפילט, אַז עפּעס איז דער מער מיטן יידישן לעבן אין פּוילן וואָס די יוגנט גרייט זיך, אונטער אַזעלכע שוועריקייטן לעבנס־באַדינגונגען, צו אַ נייַ לעבן אין דער פרעמד.

פּראָבלעמען און מחלוקתן

מעליצער יידן האָבן שטאַרק ליב געהאַט צו פירן געריכטן, אַנהאַלטן לאַנגע, פאַרוויקלטע מחלוקתן. די שנאה פון אַיין משפּחה צו דער צווייטער האָט אָפט שטאַרק געבראַנט. מען האָט זיך קעגנזייטיק „טיטולירט" מיט די משונהדיקסטע נעמען, מען האָט פאַרגעוואָרפן „יחוס", מען האָט אויסגעזוכט אַ משומד פון צענטן דור...

די ערשטע האָבן אָנגעהויבן די כלי־קודש. פון טאַטע צו זון זענען אַריבערגעגאַנגען מחלוקתן וועגן כסא־רבנות אין מעליץ (דאָרט האָבן גקיניגט „די ראפּטשיצער" — אייניקלעך פון נפתלי ראפּטשיצער).

די נישט־שיינע טראַדיציעס האָבן זיך איבערגעטראָגן פון רבס שטוב צו די בעלי־בתים.

אין יאָר 1900, נאָך דער גרויסער שרפה אין די צייטן פון עסטרייך, וועלן אויסגעווייזן האָט זיך אַז דער ישוב אין מעליץ איז אַן אייביקער, האָבן יידן דאָרט נישט אויפגעהערט בויען אַ מויער בייַ אַ מויער. יעדערער האָט געזוכט אַ פּלאַץ אַלץ נענטער צום מאַרק. דאָרט, אין מאַרק, האָט מען זיך געשלאָגן איבער יעדן שפּאַן ערד, איבערן רעכט צו נוצן אַ ביסל ליכט פון אַ צווייטנס פאָדוואָר, איבער אַ דורכגאַנג.

פול איז תמיד געווען דאָס בית־דין־שטוב, די קאָרידאָרן פון פאַוויאַטאַוון געריכט, מען האָט אָנגעשטעלט בוררים און עס האָט אויך געטראָפן אַז אַ צד האָט געשוואוירן בייַ שוואַרצע ליכט אין גרויסן בית־המדרש.

מעליצער מסחרים זענען געווען פאַרבונדן מיט די אַרומיקע דערפער, מיט פויערים. צענדלינגער תבואה־סוחרים זענען געווען אין מעליץ. זיי האָבן געקויפט ביים פויער און געבאָרגט אים ביז צו דער נייַער גערעטעניש. דאָס האָט ווידער געבראַכט צו פראָצעסן, אָנצושטעלן אַדוואָקאַטן.

אין די לעצטע יאָרן פאָר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט מעליץ געהאַט זעקס דאָקטוירים, אָבער צוועלף אַדוואָקאַטן. עס האָט זיך געדאַכט ווי אַן אומאויפהערלעכער געראַנגל גייט אָן, אַ פלאָקער וואָס וואַרפט זיך אַריבער איבער דורות און צייטן. תמיד האָט ווער געהאַלטן אָדער פאָר אַן אורטייל אָדער נאָך אים. מען האָט זיך געגרייט צו „שלוסן" (אַ פראָצעס אין אַ העכער גריכט, „סאָנד אָקרעגאָווי", וואָס האָט זיך געפונען אין טארנע), תמיד האָט אייַנער דעם צווייטן געשראָקן אַז ער וועט אים לאָזן „פירן אין קייטן". מעליצער יידן האָבן געקענט די מלוכהשע גזעזצן און געוואוסט ווי זיי צו טייטשן.

אָט איז אַ מעליצער ווערטל: „אתם נצבים, מעליצער גנבים".

י א ר י ד ן

יעדן דאָנערשטיק, סיי זומער סיי ווינטער, ביי אַלע וועטערן האָבן זיך אין מעליץ געשטעלט גרויסע יאָרידן. אָרום דער שטאָט זענען געלעגן הונדערט דערפער און דריי שטעטלעך (צווישן זיי דאָס שטעטל ראַדאָמישל־וויעלקי, די היימשטאָט פון דיכטער ראובן אייזלאָנד, דאָס דאָרף יוזעפאָוו, וואו דער שרייבער יוסף מאַרגאָשעס האָט געהאַלטן אַ פאָלוואַרק) וואָס זענען אי עקאָנאָמיש, אי אַדמיניסטראַטיוו געוועזן געבונדן מיט מעליץ.

מע קען זאָגן אַז די איבעריקע טעג פון דער וואָך זענען געווען ווי אַ פרוזדור צו אָט דעם טאָג. פאָרן פויער האָט עס געהייסן דער טאָג, ווען ער שפאַנט זיך אויס פון זיין שווערן פויערישן יאָך, פאַרקויפט זיינע פראָדוקטן. און פאָרן ייד — דער טאָג פון פרנסה, פון וועלכן עס איז אָפהענגיק זיין עקסיסטענץ.

מעליץ — געזעגן פון פויגל־פלי — האָט אויסגעזען ווי אַ בריטער שטערן. אין מיטן מאַרק — איין־שטאָקיגע בנינים, לויטן דייטשן סטיל. יעדער ווינקל האָט געהאַט אַ וועג, וואָס האָט געפירט צו וויטע און נאָענטע דער־פער. אָרום און אָרום דעם מאַרק — קראָמען און איבער זיי — וואוינונגען. וואו עס האָבן, ביז די דרייסיקער יאָרן, איידער אין פוילן האָט זיך צעפלאַ־קערט דער אַנטיסעמיטיזם, געוואוינט אויסשליסלעך יידן.

מיטוואָך אָוונט, יעדע וואָך, האָט די באַן געבראַכט יידישע הענדלער. זיי זענען געקומען פון טאַרנע, פון ריישע, פון קראָקע. עס זענען געקומען מיט זיי פאַרשידענע פאַרשוינען: גנבים, בעטלער, קונצנמאַכער; עס זענען אָנגעפאָרן „קלויסטער־דזשאַדעס" מיט לאַנגע גויאישע בערד, קאַליקעס מיט אַלערליי קרענק, רעדנער פון די פוילישע פויערישע פאַרטייען (אָפט וויב־צענטי וויטאָס אַליין, וואָס האָט געוואוינט אונטער טארנע נישט וויט פון מעליץ); עס זענען געקומען יידישע אָקסן־סוחרים, מענער פון אַן אומגע־וויינלעכער גבורה, „קאָניאַזשעס" (פערד־הענדלער), וואָס האָבן געקויפט פערד פאַר דער אַרמיי און פלייש־פערד פאַר די פראָגער (טשעכאָסלאָוואַקיע) פערד־קצבים.

דעם זעלבן אָוונט, מיטוואָך, האָבן זיך געצויגן פון ריישער וועג וועגע־נער. דאָס זענען געקומען צופאָרן די „ראפטשיצער" פוילישע געריטענער, וואָס האָבן געבראַכט זייערע באַרימטע ציבעלעס און אַנדערע גרינסן, זיך צעלייגט אויפן מאַרק אונטער דער שול.

דאָנערשטיק, ווי נאָר דער טאָג האָט אויפגעבראָכן, האָט עס געמעגט זיין אין די ביטערסטע קרירות אָדער אין די גרינסטע זומערדיקע פרימאָרגנס, האָבן יידן נאָך אין די נאַכט־שפּענצערס אַרויסגעטראָגן זייערע „שטעלן" — ברעטער, דרענגלעך, און אליין געמאַכט האָלץ־דעכלעך. מען האָט געטראָגן די סחורות און זיך געגרייט צום יאָריד. דאָס זעלבע האָבן געטאָן די פוילישע שוסטער — די אייניציקע וואָס האָבן אויסגעאַרבעט פויערישע יוכטענע שטיוול אין פאָוויאָט — און די חזיר־סוחרים מיט זייערע „וועזאָנקעס" און קעלבאַ־

סעס. יידן וואָס האָבן געהאַלטן די „טאַרגאָוויצע" — די משפחה פון חוה קריגער (דעם אָפּצאָל פון די וועגענער מיט פּויערישע פּראָדוקטן וואָס פֿאָרן אין שטאָט אַריין) — האָבן פֿאַרנומען פֿאָזיציעס אויף אַלע וועגן גרייט צו קאָסירן וואָס זיי קומט.

פון באַלד אין דער פרי האָבן זיך געעפנט די וועגן, ווי די הימלען עפענען זיך פֿאַר שלאָקס. עס האָבן אָנגעהויבן גיין וועגענער און וועגענער, אייגער איבערן צווייטן — אומענדלעכע שנורן. חזירים־אויפקויפער, יידענעס וואָס האָבן פֿאַר זיך און פֿאַר אַנדערע געקויפט עופות אויף שבת, אייער־אויפקויפער זענען באַפֿאַלן די וועגענער. גייענדיק און פֿאָרנדיק אין שטאָט אַריין, אין אַ פּויליש וואָס האָט געקלונגען יידיש, האָט מען געהאַנדלט, געפֿאַטשט זיך אין די הענט, געטאַפּט היבער, געקוועטשט קעלבער. ווינטער האָבן די פּויערים געטראָגן ברוינע „סוקמאנעס"; די פּויערטעס אין קאָליריקע טערקישע טיכער, ווייבער מיט פּאַרריקטע, צעשויבערטע שייטלען, די חזירים־אויפקויפער אין קורצע פּעלצן, מיט גראָבע קיילעריש שטעקנס אין די הענט — אַלץ־אַלץ, אפילו דער פּוילישער פֿאָליציאַנט אין זיין גראָאַטענעם אוניפֿאָרם אָדער דער געווען עסטרייכישער זשאַנדאַר אין זיין בליש־טשענדיקן גאָלדענעם העלם, וועמען די יידן האָבן דערפֿאַר גערופן „לייכ־טער", האָבן צוזאַמען געשאַפֿן אַ קאָליריקן שפּיל, עפּעס אַ פּייערלעכן פעסט, וואָס ציט צו די מויערן פון שטאָט.

אָנגעהויבן האָט זיך דאָס שפּיל אויף אַן אמת אָרום צען אַ זייגער אין דער פרי און אָנגעהאַלטן ביז שפּעט אין אָוונט, וען די לעצטע שיכורע פּויערים האָבן פֿאַרלאָזט די שטאָט און אַלץ אָרום איז געבליבן ליגן אין אַ היימישער מידקייט.

פֿאַמעלעך, פֿאַמעלעך האָבן זיך אָנגעפּילט אַלע גאַסן, אַלע מאַרקן, אַלע „פּאָדוואָרן". אין גרויסן מאַרק קיין שפּילקע וואו צו וואַרפן — האַנדל און וואָנדל פון אַלע זייטן. די קראָמען פול מיט קונים, אויף די לאָנגע אויס־שטעל־טישן אַלערליי צייגן, לייוונטן; די שפּייכלערס אויפגעפּראַלט; אויף דער באַן לאָדט מען אויס צעמענט, קאַלך; ביי די דאָקטוירים איז פול; ביים נאָטאַר און ביי די אַדוואָקאַטן שרייבט מען אַפּ פֿאַר קינדער פעלדער, מע גיט זיי אַוועק הייזער.

מעליץ איז געווען דער גרעסטער צענטער פון חזירים־פּראָדוקציע אין פּוילן, און דאָנערשטיק, אויף דער טאַרגאָוויצע, שטייען אַלע „מיעשציאַנעס" איבער די אויערן פול מיט אַרבעט — ביים טרייבן, ביים אָנלאָדענען; דאָס געשריי, דאָס הירזשען און מעקען גייט ווייט און צעגיסט זיך ברייט אָרום מעליץ איבער אַלע וועגן און פֿליינען.

אין די לעצטע יאָרן פֿאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט דער גלח טשעטשאק, ווי אומעטום, דאָ אויפגעשלאָגן זיינע געצעלטן און נישט אויפ־געהערט פּריידיקן און גיסן זיין גיפט אויף די יידישע קעפּ. מעליץ איז גע־וואָרן איינער פון די צע־אַ־פּע־צענטערס („צענטראַלני אָקרענג פּשעמיס־לאָווי"),

צוזאַמען מיט מחנות „מיעשציאַנעס" — זין פון טאַטעס וואָס האָבן אין יאָר 1907, 1914, 1920 געמאַכט אויף די מעליצער יידן פאָגראָמען, האָבן זיי, איידער היטלער האָט באַצוואונגען פוילן, ארגאַניזירט די באַקאַנטע „פיקעטן" פאַר יידישע קראָמען, געבראַכט פוילישע פאָגראָמשטשיקעס אַזש פון פויזן און זיי באַזעצט אין אַלע גאַסן גרייט צו פארנעמען די יידישע פלעצער. אין די יאָריד־טעג האָבן זיי, די „ניי־אויפגעקומענע סוחרים" (מיט געגעבענע הלוואות פון דער „אזאן"־ממשלה), אָפגעשטופט די יידישע קרעמער פון די יאָרידן. זיי, די יידן, זענען געשטאַנען ווי פאַרשעמטע. עס איז נישט דורכ־געגאַנגען קיין דאָנערשטיק אָן בלוט־פאַרגיסונגען, אָן דראָנגען. אויף די וועגן פון שטאָט האָבן אָנגעהויבן זיך באַווייזן גיפטיקע אויפשריפטן קעגן יידן אין נירענבערגער סטיל, אפילו די „דזשאַדעס", די זינגער וואָס האָבן פריער פאַרכישופט און אַרויסגעפון טערען ביי די פויערטעס מיט לידער וועגן אַ שטיפמאַמע וואָס פאַרגיפטעט איר שטיפטאָכטער, וועגן אַנטי־קריסט און „לוציפער", האָבן אַצינד געזונגען:

"Zydy, Niemcy, Bolszewiki
Jedna reka maja,
Caly cukier zagranicy
Z Polski wysylaja . . ."

ד י „ ב א ָ ב ק ע ס "

„באָבקעס" נעמט זיך פון וואָרט „באָביק". אין מעליץ האָט עס געהייסן: פּחד, שרעק, אָדער אַ באַשעפּעניש וואָס שרעקט אַ צווייטן. קינדער האָט מען געסטראָשעט: „אַ באָביק וועט דיך כאַפּן".

אין מעליץ איז געווען אַ יידישע משפּחה וואָס געהערט האָט מען זי „די באָבקיס".

אויב גאָט האָט גוזר געווען אַז יידן זאָלן זיין אין גלות, טראָגן פנימער פון גלות־יידן, זיין פאַרזאָרגט, טרויעריק, האָבן אַ שווער לעבן, מוטשען זיך, זיין קאַרג און נישט וויסן פון קיין פרייד — זענען די ערשטע געווען די מעליצער „באָבקעס", וואָס זיי האָט מען ווי אַראָפגעשיקט צו ווייזן אַ ביישפיל ווי אַזעלכע יידן דאַרפן אויסזען.

דער שטאָם־פאָטער פון דער משפּחה איז געווען קלמן פאדאוועך (נישט צונויפמישן מיט אַ צווייטער משפּחה פאדאוועך — פעדערן־סוחרים), אַ נידע־ריקער יידּ, מיט אַ שטאַרק־צעוואקסענער קופּער־ברוינער באָרד, אַ ברוין, מע־נעריש, צעאַקערט פנים און גאָר גרויסע און גאָר טרויעריקע אויגן.

די „באָבקעס" האָבן געצויגן זייער חיונה פון שטיין אין מאַרק מיט שניט־סחורה. טאָג־אויס, טאָג־אויס, יאָר־אויס, יאָר־אויס, רעגן אָדער קעלטן, היצן אָדער שנייען — זענען זיי, די „באָבקעס", זייערע טעכטער און אייִדעמס, זייערע ווייבער און אייניקלעך, געשטאַנען אין מאַרק. די ערשטע לויט חזקה, ביים סאָמע אויבן־אָן, ביים הויפּט־וועג. דאָרט זענען געשטאַנען זייערע טישן און

אויף זיי צעלייגט אַלערליי קאַליריקע סחורות. אין יאַריד־טעג האָט מען זיי־ערע ווייבערס געשריי געהערט פון ווי ווייט: דאָס האָבן זיי זיך פאַרן קונה אַזוי געשוואוירן, געדונגען, געצויגן יענעם ביי די הענט, ביי די פאַלעס. מען האָט באַדאַרפט זען זייער פאַרביסנקייט, זייער שרייען ביז הייזעריקייט, כדי צו פאַרשטיין וויפל האָרץ זיי גיבן אַוועק ביז זיי „לייזן" פאַר אַ מעטער צייג אַדער לייוונט.

אָבער נאָך שווערער איז געווען צו זען זיי שטיין און וואַרטן אויף אַ קונה. ווי שרייענדיק זיי זענען געווען ביים פאַרקויפן, אַזוי שטיל און אָפּהענטיק זענען זיי געווען ביים וואַרטן אויפן „קונדע". דער גאַנצע יידישער טרויער איז דעמאָלט געלעגן אויף די שווער־פאַרהאָרעוועטע יידן.

חוץ דעם האָט פון זיי געשלאָגן אַן אומעטיקע פראָסטקייט און פאָסנע־קייט. אָנגעטאָן אין גראָבע מלבושים אָן קאָלירן. די מיידלעך נידערריקע, אויסגעדאַרטע און ווי די מענער פון זייער משפּחה — אי שרייענדיקע, אי טרויערריקע. געוואוינט האָבן די „באָבקעס" אין אַ געסל נישט ווייט פון מאַרק. אין זייערע פענצטער איז געווען טונקל. אויף דער טיר איז געהאָנגען אַ שלאָס. פאַר דער טיר — ברעטלעך און דרעגלעך, גרויע, אַלטע, געטרייבערטע פון ווינט, ווי די פּנימער פון זייערע באַלעבאָטים.

אָבער אין זאָך האָט די „באָבקעס" דערהויבן — דאָס איז געווען זייער ערלעכקייט און דאָס פאַרדינען שווער זייער אָרעם שטיקל ברויט. פאַר זייער גאַנץ לעבן אויף דער ערד האָבן זיי געצאָלט מיט ערלעכקייט. מענטשן אָן פרעטענזיעס, מענטשן וואָס זענען געגאַנגען איבער דער שטאָט ווי שאָטנס, פון דער זייט און גאַרנישט מער האָבן זיי פאַרלאַנגט, ווי אַ ביסל געזונט פון „דעם וואָס לעבט אייביק" און גוטע קונים וואָס זאָלן דאָס האָרץ נישט אָפּעסן ביז זיי קויפן דאָס שטיקל סחורה.

אַ גרויסער וויטיק האָט געשלאָגן פון זיי אין די לעצטע יאָרן פאַר היטלערס קומען, ווען מען האָט געזען, ווי די פּויזנער און מעליצער פאָגראָמ־שטשיקעס האָבן זיי פאַרטריבן פון זייערע ערטער אין מאַרק. אין איין דאָנער־שטיק האָבן די פּיקעטניקעס צעווארפן זייערע „שטעלן". די יידן, צעפלאַמ־טע, איבערגעשראָקענע, האָבן געקוקט ווי דאָס ביסל אָרעמע פראָצע זייערס ליגט צעווארפן, ווי זיי שטייען צווישן צעכמאַליעטע פיסקעס פון גויים, וואָס לאָכן פון זיי, און אַרום איז קיין שוץ נישטא, און קיין הילף איז נישטאָ.

פריצים־מעקלערס

ווי מאַכט מען פון שניי גאמלקעס?

די פראָגע איז געווען צוגעפאַסט צו שטעלן די מעליצער פריצים־מעק־לערס.

געווען זענען עס מעליצער יידן מיט בארד און פּיאות, פרומע און אָפּ־געהיטענע. אָבער אויף זיי איז געלעגן ווי אויסגעגאָסן די פריצישע דאָליע

און דעם פּריצס גורל. אַמאָל־אַמאָל, וועָן פּריצים זענען געווען דאָס אייַ־ בערשטע פון שטייסל, וועָן מען האָט פון „שוואויל־טאָג" אין דיי רייכע רעסטאָ־ ראַנען פון קראָקע געוואָרפן פּלעשער אין די שפּיגלען, זענען די פּריצים־ מעקלערס אויך געווען „אין די פּעדערן". געזעסן אויף די מזרח־שטעט אין שילערס גרויסן בית־המדרש, געטראָגן סאָבלנע שטריימלעך שבת, געטאָן גוטע שידוכים מיט קינדער. וועָן עס האָבן זיך אָבער אָנגעהויבן פּאַרצעלאַ־ ציעס פון פּעלדער, וועָן דער שוועָרער קריזיס האָט געדריקט דאָס לאַנד און די פּריצים זענען פּאַרקראָכן אין חובות נישט אַרויסצוגיין פון זיי, זאָלט איר ליבערשט נישט פּרעגן ווי זיי, די מעקלערס, האָבן אויסגעזען. אַ פּריצים־ מעקלער האָט מען אין מעליץ דערקענט פון ווי ווייט. כאָטש אין חסידישע טראָכטן, איז דאָך עפּעס געווען אין זייער הלבשה וואָס האָט אָנגעמערקט זייער פּאָך — צי אַ צוגעהאָקטע וואָנצע, צי אַן אָנדער קנייטש אין קאָפּע־ ליוש, אוודאי אין זייער יידיש וואָס איז געווען שטאַרק געמישט מיט פּויליש. „וויעלמאָזשני" און „וויעלמאָזשני"... האָט מען זיי, די מעקלערס, גלייך דערקענט.

די פּריצים פון די אַרומיקע פּאָלוואַרקעס זענען אָפּט געקומען אַ הוליע טאָן אין שטאָט אַריין. זייערע בריטשקעס זענען געשטאַנען מיט אויסגע־ שפּאַנטע פּערד לעבן לאָיטשיקס שענק, לעבן פּאַרטגאנגס. אינעווייניק אין די קאָבינעס זענען די נאַקעטע טישן געווען באַגאָסן מיט שנאַפּס, מיט „ראָזא־ לעס" (אַ מין שנאַפּס) און אין דרויסן האָבן זיך געדרייט די מעקלערס אַרויף און אַראָפּ, געוואָרט אויף אַ באָפּעל פון שיכור, אפשר — אולי ירחם — וועט ער אַ שיק טאָן וועגן פּאַרקויפן „אַ וואָגן וויין", זועגן בהמות אָדער אַנדערע עסקים. מילא, וועָן די פּריצים זענען געשטאַנען גוט, איז מען אויסגעשטאַנען אַלע פּריצישע קאָפּריזן, אַראָפּגענומען דעם חסידישן קאָפּעליוש, אויסגע־ שאָקלט פון אים דאָס „קאָפּל" (יאַרמולקע), אַ קוש געטאָן די פּריצטע אין האַנט, וויייל דערין איז געווען אַ ביסל פּרנסה. וועָן עס זענען געקומען די שלעכטע צייטן, האָבן די אָפּגעקומענע „כראָביעס" און אַלערליי „וויעלמאָזש־ ניס" אַלץ פּאַרלאַנגט פון אָרעמען מעקלער, וואָס האָט זיך אַרומגעדרייט אין די גאַליציישע יידן האָבן ליב געהאַט, און דערציילט האָבן זיי פון זיין גרויס־ מוטיקייט הונדערטער שיינע מעשיות, אָבער דינען אין זיינע רעגימענטן האָט קיינער נישט געוואָלט...

צום גרעסטן אומגליק, צו דער מיאוסטער פּאַרשעמונג האָט זיך גע־ רעכנט וועָן מען האָט וועמען „אָסענטירט" (צוגענומען צום מיליטער). יידן

האבן פארקויפט פון זיך דאס לעצטע העמד אויסצולייזן אַ זון פון קירהס חיילות — מ׳האט תהלים געזאגט, קברים געריסן, געפארן צו גוטע יידן.

אבער דאס בעסטע מיטל ווי נישט צו גיין צום מיליטער איז געווען זיך „פלאגן", דאס הייסט נישט שלאפן פארן פריזיוו, עסן זאלץ, טרינקען שטארקע קאווע, מאכן זיך מומים.

אין מעליץ איז געווען אַ ייד אַ גברן, „דער בלינדער משה". האט מען דערציילט, אַז דאס, וואס איין אויג איז ביי אים געווען אויסגערינגן, איז געקומען דערפון, וואס ער האט געגומען אַ שפילקע, אַרייגעקוקט אין שפיגל און מיט דער שפילקע אַ שטאך געטאן דאס מענטשעלע אין אויג. געווארן איז ער טאקע אַ בלינדער, אבער דערפאר איז ער נישט געגאנגען דינען אין מיליטער.

יאר נאך יאר, אין מאי און אין יוני, איז קיין מעליץ געקומען אַ קאמיסיע נעמען „שטעלערס" און דורכפירן „די אסענטירונג". וואכן פריער האט מען שוין אין שטאט וועגן דעם גערעדט. אין טאג וועז די קאמיסיע איז געקומען איז מען געגאנגען צו דער באַן זי זען. לויטן אויסזען פון דאקטאר, פון פאלקאוויניק, האט מען גערדונגען צי עס וועט דורכגיין בשלום אדער, חלילה, עס וועט זיין „אַ מגפה". די גרעסטע אויפמערקזאמקייט האט מען געשענקט דעם דאקטאר פון דער קאמיסיע. מען האט זיך פאראינטערעסירט וואו ער שטייט איין, מיט וועמען און וואו ער פארברענגט. הונדערדער אויגן האבן אים נאכבאגלייט אין גאס און יידן האבן טיף פאר אים געצויגן ס׳היטל. וויבער, זעענדיק דעם דאקטאר, האבן שטיל געמורלט: „רבונו־של־עולם, ער זאל נאר קיין מאכט נישט האבן יידן שלעכטס צו טאן".

אין מיינסטע פאלן האבן די קאמיסיע־לייט געגומען שוחד, געגומען האט אויך שוחד דער פאוויאטאוועד דאקטאר, דער „פיזיק". דער קאמיסיע איז תמיד נאכגעפארן אַ מחנה מעקלערס, שיינע פרויען. דאס גרעסטע אומגליק איז געווען, אויב מען האט נישט אזוי שנעל געהערט פון אַ מעקלער. דאס באווייזן זיך פון אזעלכן אין שטאט האט ממש אראפגעקאלערט אַ שטיין פון האַרצן. יידן ארעמעלייט זענען ארומגעגאנגען פארזארגטע, פארקלאגטע. אפט, וועז עס האט זיך געפונען „אַ שגץ" וואס האט געדראט די גבירים אז „די זאך וועט נישט אפגיין גלאטיק", האט מען אויך אים געמוזט ארייגערעכענען אין „קאן" און זיין זון אויך אויסלייזן.

די קאמיסיע האט איר ארבעט געטאן אין מעליץ זעקס וואכן צייט. די לעצטע צוויי טעג פון איר פארברענגען דארט האט זי באשטימט פאר דער שטאט. אין משך פון דער גאנצער צייט, וואס די „שטעלונג" האט געדויערט, האבן יידן טאג נאך טאג געהאט פאגראמען. די שקצים פון די ארומיקע דערפער, וועלכע זענען געקומען זיך שטעלן צום פריזיוו, האבן געטאן מיט דער שטאט וואס זייער ארץ האט באגערט, און באגערט האט עס — ברענן יידישע שויבן, רויבן, באפאלן. דאס געשריי פון די באפאלענע האט הימלען געריסן. אפט האט מען געמוזט די קראמען שליסן און דערלויבן די שקצים הוליען הפקר. וויי און ווינד איז געווען דעם יידן, וועמען די מחנה כולי־

גאַנעס האָבן באַגעגנט הינטער דער שטאָט. אָפט האָט דער ייד באַצאָלט מיטן געזונט אויפן גאַנצן לעבן.

אין די צייטן צווישן ביידע וועלט־מלחמות, וועו מעליץ האָט שוין גע־האָט אַ מאָדערנע יידישע יוגנט, וועו אין שטאָט זענען געווען טעטיק פאַר־טייען וועו יוגנט־אָרגאַניזאַציעס, האָט מען אָנגעהויבן שטעלן אַ ווידערשטאַנד די כוליגאַנעס, וועו אַ וואונדער! מיט איינמאָל איז געבראָכן געווארן אַ טרא־דיציע וואָס האָט אָנגעהאַלטן דורות לאַנג. די באַנדיטן, וועו זיי האָבן אָנגע־טראָפן אַן אומגעריכטן ווידערשטאַנד, האָבן זיך צעשטויבט אין שרעק וועו פון דעמאָלט אָן איז שטיל געווארן אין מעליץ אין דער צייט פון פּריזיוו.

די יידישע שטעלער

מיט חדשים פריער, איידער „די שטעלונג" האָט זיך אָנגעהויבן, האָבן זיך געגרייט די יידישע יונגעלייט „צום פלאגן". אָט די צייט איז געווען די גרעסטע אַטראַקציע פאַר מעליץ. עס איז געווען די צייט, וועו מען האָט געקענט פריילאָזן די פאַרשלאָפענע טעמפּעראַמענטן, פאַרגעסן אויף אַ קור־צער צייט וואָס מע מעג יאָ וועו וואָס נישט. די שטאָט איז אין די נעכט געלעגן אין די „שטעלערס" הענט וועו זיי האָבן מיט איר געטאָן וואָס זיי איז וואויל־געפעלן.

ווי נאָר די גאַסן זענען שטיל געווארן וועו די מענטשן זענען געגאַנגען צו זייער רו, האָבן זיך באַוויזן „די שטעלערס". געווען איז עס אַ מחנה מינדעסטנס פון אַ פּאָר הונדערט. פון דעם „פּיאַקער יונג" ביז דעם בית־מדרש־בחור.

די צוויי־דריי וואויל יונגען, וואָס האָבן די ספּעקטאַקלען אָרגאַניזירט, האָבן אינגעפירט (כאָטש זיי אַליין האָבן נישט געוואָלט זיין קיין סאָלדאַטן) אַ מיליטעריש דיסציפּלין. ווי וועו ווינד איז געווען דעם „שטעלער" וואָס האָט זיך צו דער גערופענער צייט נישט געשטעלט אין גרויסן בית־המדרש. נאָכן דורכלייענען די נעמען פון די וואָס האָבן זיך געשטעלט „צום אַפּיל", איז מען אַרויס אין גאַס נעמען די ווידערשפּעניקע מיט כוח, מיט געשריי, מיט געזאַנג. מען איז געגאַנגען אונטער פענצטער פון מיידלעך וועו דערמאָנט זיי די געליבטע; מען האָט אַראָפּגענומען שילדן וועו זיי געטוישט; אַרויסגע־גנבעט פערד פון שטאַלן וועו זיי צעטריבן איבער פעלדער. די שטאָט האָט עס אָנגענומען פאַר ליב, עס איז געווען דער יוגנטס צייט, די שטעלערס צייט, דאָס ביסל שקאָצישע אין אַ לאַנגן, שווערן לעבן.

אין טאָג פון „שטעלונג"

אַזוי „פריילעך" ווי מען איז געווען אין די נעכט וועו מען האָט זיך „געפּלאָגט", אַזוי טרויעריק איז מען געווען אין די טעג פון פּריזיוו.

דאָס הויז פון דער קאָמיסיע איז אין טאָג פון „שטעלונג" אַרומגערינגלט פון דער גאַנצער שטאָט יידן.

די פנימער פון די קאַנדידאַטן גאָרנישט צו דערקענען. די נעכט פון נישט שלאָפן, פון נישט עסן, די שטאַרקע קאָוועס, די געזאַלצענע מאכלים — דאָס אַלץ זעט מען אויף זייערע פנימער.

גאָר קלאָגעדיק האָבן אויסגעזען די חסידישע בחורימלעך. די האָר אויף די קעפּ געשוירן ביזן ביין. און געזען האָט מען אָנשטאָט אַ פּנים — אַ פּאָר לאַנגע, פּלאַטערנדיקע פּיאות.

ניין אַזייגער אין דער פרי פּאַרן פּריזיוו־לאָקאַל. טאַטע־מאַמע שטייען אַרום זייער ציטערדיקן בחורל. די מינעס פון די עלטערן ווי זיי וואָלטן זייער קינד געזען דאָס לעצטע מאָל.

מען איז אַלץ נאָך נישט גרייט אים לאָזן אַרייַנגיין צו דער קאָמיסיע: צו וואָס זיין פון די ערשטע? און צוריק געלעדט: אפשר פון די ערשטע איז גאָר בעסער?

די מומעס פון פּריזיווניק זענען נאָך אויפן בית־עלמין, וואו זיי דער־מאָנען אַ זיידן: „ער זאָל דאָרט זיך מיען", אָדער מען איז אין גרויסן בית־המדרש און מע ליגט אין ארון־קודש און ס'ווייַנט זיך דאָרט אַזוי, אַז די וועלט ציטערן.

הונדערטער פּאָר אויגן זענען צוגעקלעפּט צו די פענצטער, וואו עס קומט פּאָר דאָס „מוסטערונג" (די מעדיצינישע אונטערזוכונג). הונדערטער טאַטעס, מאַמעס, ברידער און שוועסטער דרייען זיך אין דרויסן, ברעכן די הענט: „וואָס דויערט עס אַזוי לאַנג? מע דאַרף דאָך שוין עפּעס הערן!" און פלוצעם וויי אַ באָמבע וואָלט אויפגעריסן, ווי הענער וואָלטן איבער קעפּ אָנגעהויבן פליען, מע לויפט, מע ווינטשט זיך מזל־טוב, דער און דער איז דורכגעגאַנגען, באַפרייט! עס געדויערט אַ פּאָר מינוט, און אָט איז ער דאָ! אַ האַלב־אָנגעטאָנענער (פּאַרקנעפּלט ערשט די מלבושים אין גאָס), און אָט אַ צוויי־טער. עס לויפט ווער פּייל־פון־בויגן אַהיים אָנזאָגן די גוטע בשורה אַ קראַנ־קער מאַמען, וואָס קען נישט זיין אויפן אָרט, און אָט אַ שטיל, געהיימנישפול שעפּטשען. מע שמועסט אַז דער און דער איז „אסענטירט" געוואָרן (צוגע־נומען געוואָרן). מיט רחמנות קוקט מען צו יענעמס טאַטע־מאַמע וואָס ווייסן נעבעך נאָך נישט פון זייער אומגליק.

טויט איז אַ שפּילעכל געווען אין מעליץ קעגן ווערן „אסענטירט". די מענטשן ווענען דאָס האָט געטראָפן זענען אַריינגעפאַלן אין אַזאַ טרויער, גאָרנישט צו טרייסטן.

מאָדנע, אַז אין די לעצטע יאָרן פאָר דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען מעליץ האָט פאַרלוירן איר אַלטן כאַראַקטער, ווען די יוגנט איז געוואָרן זעלבשטענדיק און געוואָרן מענטשן פון אַן אָפענער וועלט, האָט זיך די באַציאונג צום פּריזיוו אינגאַנצן געענדערט. יידישע יונגעלייט אַוי די צענד־לינגער זענען געוואָרן צום מיליטער און עלטערן האָבן דערין מער

נישט געזען אַזאַ אומגליק. די אינסטיטוציע פון „פלאָגן" זיך, פון זיין „שטע־
לערס" איז ווי פאַרגעסן געווארן.

אפיקורסים און ווערטלזאָגער

מיט פופציק יאָר צוריק איז מעליץ געווען זייער פרום. פרומער ווי מען איז געווען אין אַנדערע שטעט פון פוילן אין יענע צייטן.

אין נאָענטן שטעטל טאַרנע האָט געלעבט דער העברעאישער משכילישער שרייבער מרדכי דוד בראנשטעטער. האָט מען אין מעליץ וועגן זיינע אַפי־
קורסישע ווערטלעך גערעדט מיט אַזאַ שרעק, אַז עס האָט אַרויסגערופן אַ ציטער. ווי און ווינד וואָלט געווען דעם, וואָס מען וואָלט אין זיין שטוב געפונען אַ חומש מיט מענדלסאָנס „ביאור". ער וואָלט פון די הענט נישט אַרויס אַ לעבעדיקער. און דאָך, וועג עס האָט ווער אין שטאָט איבערדער־
ציילט משה דוד בראנדשטעטערס אַ חכמה, האָט זיך געפילט ווי דער דער־
ציילער וואָלט געהאַט אַ באַהאַלטענע הנאה פון בראנדשטעטערס שאַרפקייט, פון דעם געווירץ פון ווערטל.

אָט איז מרדכי דוד שווער קראַנק, עס האַלט ביי פרחה נשמתו. דער קראַנקער בעט מע זאָל אים געבן אַ סידור, ער ווייל ווידוי זאָגן. „הא" — פרעגן די אַרומיקע — „האָסט טאָקע אַ הרהור תשובה, מרדכי דוד?" „חלילה!" — ענטפערט בראַנשטעטער — „עס שטייט: רשעים אפילו על פתחי של גיהנום אינם חוזרים בתשובה. ווייל איך זיי ווייזן, אַז אויך דאָס איז אַ ליגן". דאָס אַליין, אַז אין מעליץ איז מעגלעך געווען אַזעלכעס אי־
בערצודערציילן, ווייזט אַז ערגיץ־וואו האָט געפלעמלט אַ רעוואָלט קעגן אַן אַלטן סדר וואָס איז שוין מער נישט געווען צו דערטראָגן.

געווען איז אין מעליץ אַ ייד אַ בלעכער, אַן אָרעמאַן נישט אין זיבן נאָר אין זיבעציק פאַלעס. אַ ייד אַ לץ (און אין מעליץ איז אַ לץ גלייך געווען צו אַן אַפיקורס). ליגט דער ייד, דער בלעכער, שווער קראַנק, זשיפעט קוים. רופט ער דאָס ווייב זיינס און זאָגט צו איר: „ליפטשע קרוין, איך בעט דיך, טו דיר אָן די שבתדיקע מלבושים, דאָס צירונג". אויף דעם ווייבס פראַגע צו וואָס זי דאַרף דאָס טאָן וועג ער איז אַזוי שווער קראַנק, ענטפערט דער קראַנקער: „פאַרשטייסט, אַז וועג דער מלאך־המות וועט קומען, ווייל איך אַז דו זאָלסט אים בעסער געפעלן".

אויך פון דער מעשה האָט מעליץ געלאַכט. שפּעטער, צווישן די ביידע וועלט־מלחמות, זענען אין מעליץ געווען היפשלעך לצים, ווערטלזאָגער, און שטאָט האָט זיי געהערט. אין זייערע ווערטלעך איז געלעגן דער קערן פון אמתן, וואָס אויף אַן אַנדערן אופן וואָלט מען זיי נישט געקענט אַרויסברענגען אויף דער ליכטיקער שיין.

חיים־הערש קלייגער, דער „געשמדטער קאָפּ", שפּעטער משה ביקל (אַ נאָענטער קרוב פון ד"ר ש. ביקל) און אַנדערע האָבן געשעפט פון דער

מעליצער ווירקלעכקייט זייערע בייסיקע באַמערקונגען, די פריילעכע מעשיות מיט משלים.

אין מעליץ איז געווען אַ באַקאַנטער למדן, אַ משכיל, אַ ימים־נוראימדי־קער בעל־תפילה, וואָס האָט מיט זיין דאָוונען הימלען געעפנט. דער זעלבער ייד איז אָבער אויך געווען אַ מאַכער אין אַ באַנק, און ווי און ביטער איז געווען אַ מעליצער יידישן קרעמער ווען ער האָט צו אים באַדאַרפט אָנקומען נאָך אַ טובה — אַ פּראָלאָנגאַציע פון אַ וועקסל אָדער דאָס גלייכן.

אייגנטלעך, אין א יום־כיפור, ווען דער דאָזיקער בעל־תפילה האָט „די הערצער צענומען" און די ווייבער אין עזרת־נשים האָבן ביטער געכליפּעט, האָט זיך איבער דער קלויז פלוצעם דערהערט משה ביקלס קול: „ווייבער, וואָס ווייגט איר אזוי? דאָס איז דאָך מענדער פון דער קאַסע!"... (פון דער קאַסע פון באַנק).

אלתר מעליצער

אויב מען האָט אין דער וועלט געהערט פון מעליץ, האָט מען צו פאַר־דאַנקען דעם בדחן, וואָס אין גאַליציע האָט מען אים געקענט אונטערן נאָמען: אלתר מעליצער.

די מערב־גאַליצישע פּראָווינץ איז כמעט נישט אָנגעריט געוואָרן פון דעם השכלה־שטראָם — דעם רענעסאַנס פון 19טן יאָרהונדערט, במילא האָט מען דאָרט וויניק געהערט און געוואוסט פון טעאַטער־שפּיל.

מערב־גאַליציע, ספּעציעל אירע ראַנד־געביטן, זענען געווען פאַרגעסע־נע, טויטע פּראָווינצן, וואו מאַמעס האָבן נאָך דערציילט די קינדער מעשיות וועגן דער „באָבע יאגע".

די בויער פון יידישן וואָנדער־טעאַטער האָבן זיך געקלאַמערט אַרום די קאַרפאַטן־בערג און פון יענע הויכקייטן נישט אַראָפגענידערט אין די טאָלן פון דער ווייסל און סאָן.

קיינמאָל האָט מען אין מעליץ נישט געהערט פון אברהם גאָלדפאַדען, פון די בראָדער זינגער און זייערס גלייכן. און אויב מאַמעס האָבן געזונגען די לידער פון „שולמית" און אַנדערע, האָבן עס געבראַכט אין שטאָט אַריין די „רייזנדע", די „באַטיאַרן" (קאַמי־וואיאַזשאָרן, הפקר־יונגען) וואָס זענען איינגעשטאַנען אין מעליצער אכסניות.

דאָך האָבן גאַליצישע יידן געהאָט זייער רייכן טעאַטער־שפּיל (אַ פיל רייכערן ווי די פּאָליאַקן, וואָס האָבן מער ווי די „קאלענדעס" און די קאַטוילישע מאַניפעסטאַציעס מיט קירכן־פענער, מיט וויירעך, גאַרנישט געהאָט). פּורים איז דאָס שטעטל אַ טאָג און אַ נאַכט געווען כולו טעאַטער־שפּיל, אין גאַנצן צעזונגען, פאַרשטעלט און בגילופין.

די בלייכע פּורימדיקע לבנה, די הייזלעך, געסלעך, פּלויטלעך — אַלץ דעקאָראַציע און רעקוויזיט. די ווייבער אין זייערע קאָליריקע קליידער (אין

מעליץ האָבן ווייבער אין יענע צייטן געטראָגן אין פּורים בלוט־רויטע סאַמעט־קליידער און קרענאָלינעס), די מענער אין שטרײַמלעך, אין זיידנס. ביי די רייך־געדעקטע טישן האָט מען געהאַט קובא־ציגאַרן, באַקומענע פון שלח־מנותן, אַריינגעשטעקט אין ספּעציעלע פּורימדיקע „ציגאַר־שפּיצן". עס האָט פון אומעטום געשאַלט מיט פרייד, מיט „אַ שעה אַן חשבון" פון געבן נדבות, „וועַן די טירן פאַרמאַכן זיך נישט" פון די הונדערטער אַרעמעלייט, פון די „פאַרשטעלטע" וואָס זענען געגאַנגען מחנותווײַז.

אָט האָבן די „באַנדע טרעגער־יונגען" מיט דוד טרעגערס זון, מיט איכלען (אַזאַ נאָמען) געגעבן אין אַלע רייכערע הייזער אַ „וועסעליע", אָנגע־טאָנענע ווי „קראַקאָוויאַקעס", מיט פירקאַנטיקע רויטע היטלען אויף די קעפּ, אין פאַרוקן פון שטרוי־קאָליר, די פנימער גרימירט ווי פּוילישע פויערים. זיי האָבן מאַרשירט איבער די גאַסן און טויזנטער קינדער נאָך זיי, מיט פויק און טאַצן און דאָס פידעלע האָט זיי באַגלייט. אין יעדן הויז האָט מען געטאַנצט דעם זעלבן „מאַזורעק" און געזונגען:

Nie Bede sie zenic
Zydowskiego Rodu
Bo By Mi Wyiedle
Cebule z ogrodu

געווען אויך די באַקאַנטע פּורים־רבֿיים וואָס האָבן אויף אַקטועלע טעמעס געפּלאָכטן פאַרשידענע גראַמען, חוזק געמאַכט ביים רב פון רב, וואָס אַ גאַנץ יאָר איז געווען אַלץ וויניק וויפּל כבוד מ׳זאָל אים ניט האָבן צוגעטיילט.

געווען איז אין שטאָט אַ צאָל מענער, וואָס האָבן זיך אין דער פּורים־נאַכט איבערגעטאָן ווי פרויען, אַנדערע ווי פּוילישע אָדער עסטרייכישע אָפּי־צערן, און אויף אַזאַ אופן אָפּגעטאָן די פאַרשידנערליי שפּיצלעך. געווען אין מעליץ אַ משפּחה קאָוואַלעס וואָס ביי איר איז געווען אַן אַלטער מנהג אָפּצו־ריכטן דעם סדר אויף פּויליש. געוויסן האָט מען זיי „סאָקאָל". פון דור צו דור האָבן זיי זיך פאַרנומען מיט פּורים־שפּיל און געהאַט אַ טעקסט פון מכירת־יוסף, פון אחשורוש־שפּיל אין אַ לויטערן יידיש. די „סאָקאָלס" האָבן אַרגאַניזירט פּורים־טעאַטער־שפּילן וואָס זענען געווען אַ גאַנצן ווינטער פריער רעפּעטירט. געטאָן האָבן זיי עס מיט גרויסן פאַרנעם און אָפּט איז די טרופּע באַשטאַנען פון 15—20 שפּילער.

דאָס אַלץ, וואָס אויבן־אויסגערעכנט, האָט אָבער געטראָגן אַ לאָקאַלן כאַ־ראַקטער. העכסטנס איז די „סאָקאָל"־טרופּע אַרומגעפאָרן אין די אַרומיקע דערפער, אויף פאָלוואַרקעס, וואו עס האָבן געווואוינט רייכע יידן. נאָך פּורים האָט זיך דאָס שפּיל איינגעלאָשן און דאָס לעבן איז אַריינגערונען אין זיינע אַלטע קאָריטעס.

גאָר עפּעס אַנדערש איז געווען דער בדחן אלתר מעליצער. ווייט און ברייט באַקאַנט אין גאַליציע פון אייַן עק ביזן צווייטן (מחבר פון העברעאיש־יידישן זאַמלבוך „כנף רננים" — הומאָריסטישע לידער אין ביידע שפּראַכן, פּשעמישל, 1909).

אלטער מעליצער איז געבוירן געווארן אין א גאר ארעמער און פאר־גרעבטער היים. קיין גרויסער תלמיד־חכם איז ער קיינמאל נישט געווען און דאך האט ער געשמט — אין זיינע ארויסטריטן — מיט דעם ווי „ער וואַרפט מיט גמרות". אויף די גרעסטע, רייכסטע גבירישע חתונות האט ער געפלעפט באַרימטע רבנים מיט זיינע וואונדערלעכע ממראס. כאטש שפעטער האט ער זיך פאר זיי אליין מודה געווען אז ער האט נישט פארשטאנען א וואָרט פון דעם וואס ער האט געזאגט. זיינע זאגעכצן, זיינע אליין־פאַרפאַסטע לידער, זיין ליבע צו גרים, צו שפילן ראלעס פון פארשידנערליי יידן, זיינע אימפראַוויזאַציעס, נאכקרימענישן און זיין באזינגען כלות מיט אזא דין גע־וויין „אז פייגל אונטער די הימלען האבן מיטגעווויינט".

אלתר מעליצער איז באשטימט געווען א פארלוירענער שוישפילערי־שער כוח. ער איינער האט אין משך פון 40 יאר געקענט מאכן צום לאכן די שווערמוטיקסטע צדיקים פון גאליציע. יידן האבן געזאגט אז אלתר האט א ניצוץ פון גרויסן נפתלי ראפטשיצער וואס האט אויך געוואוסט „צו פראַווען די שטיק", און אפילו זיין גרויסן רבין, דעם חוזה פון לובלין, געמאכט צום לאכן.

אויף גרויסע חתונות האט אלתר ארגאניזירט זיינע אייגענע „קאזאקן" אויף פערד. אמת, דאס איז געווען אן אלטער חסידישער מנהג. אבער אלתרס קאזאקן זענען געווען אנדערש. מיט זייער קאמישקייט און גרימען איז יעדער פון זיי געווען ווי א טעאטער־וואקס־פיגור. אויב דער חתן האט באדארפט קומען פון אן אנדערער שטאט איז אלתר מיט זיין סוויטע ארויסגעריטן אים אפוואַרטן. אויפגענומען קעניגלעך, האט ער אים „עסקארטירט" אין שטאט אריין. אויפן וועג געוואַרפן מיט גראמען, אט לוסטיקע און אט די וואס דער־מאנען דעם יום־המיתה; אט לאכט דער עולם און אט שלוכצן שוין די ווייבער. איידער מען איז אריין אין גאס האט זיך אלתר אין זיין געגערלסקן אוניפארם אויף זיין „קארע"־פערד צעלאזט. איין מינוט און ער איז שוין אויפן קוימען פון דער העכסטער מויער אין מארק און עס שאלט זיינע א מעלאדיע פון זיין צעקרימטן, צעבויגענעם טרומייט.

מעליץ איז געלעגן הארט ביי דער רוסישער גרענעץ. אין שטאט האבן געוואוינט פיל רוסיש־פוילישע יידן, וואס זענען אין משך פון יארן אנטלאפן פון צארס מדינה, האט מען זיך אין מעליץ שטארק אינטערעסירט וואס אויף דער צווייטער זייט טוט זיך.

וועז דער צאר האט באווויליקט, אדער ווי מען האט געזאגט — ער וועט באווויליקן — א קאנסטיטוציע, האט שוין אלתר מעליצער פריער צוגעגרייט 10 פונקטן ווי די קאנסטיטוציע וועט אויסזען, למשל:

„א בינטל שטרוי וועט מען טראגן א גארטל; א פלוי וועט מען טאנצן אן מוזיק; דער רויך וועט נישט דארפן קיין פאס, וועז ער וועט גיין פון קוימען" אד"גל.

אינטערעסאנט, אז אלתר פלעגט זייער נישט אויסקלייבעריש זיין אין שפראך. אפגעהיטן האט מען באדארפט ווערן אויב א נישט שיין וואָרט האט

זיך אים אונטערגערוקט צום גראַם. אין יענע צייטן, וועז די אָפּגעהיטנקייט פון אַ ווארט אין אַ מסיבה פון פיינע יידן איז געשטיגן אין די גרעסטע גינ־גאָלדענע הייכקייטן, איז גאָרנישט געווען פאַרצושטעלן זיך, אַז מע קען עפּעס אַרויסזאָגן אַזוינס וואָס שאָקירט. אלתר האָט עס געזאָגט, פאַרזאָמלטע רביים האָבן אַראָפּגעלאָזט די קעפּ און זיך נישט באַלוידיקט, נישט פאראיבל געהאַט אפילו. עס האָט געהייסן: אלתר מעג אַלץ...

מיטן אומקום פון גאַליציאַנער יידנטום איז אומגעקומען אַ גרויסער אוצר פון יידישע גלייכווערטלעך, אַנעקדאָטן, מעשיות, שפּילן, וואָס דאָס פאַלק האָט נאָכגעזאָגט.

חדרים און בית־המדרש

גראָד די דרדקי מלמדים אין מעליץ, צו וועמען דאָס דריי־יאָריקע קינד איז אַוועקגעגעבן געוואָרן צו דערציען, זענען געווען די מיינסטנס אָפּגעשטאַנען צום נעענע. דער צוועלף־דרייצן־יאָריקער תלמיד, וואָס איז אַריבערגעגאַנגען צום גמרא־מלמד, האָט אָפּגעאָטעמט נאָך יאָרן פון וועלן מערדערלעך געשלאָגן. ער, דער עלטערער תלמיד, איז געווארן מער געשוינט, געווען מער זעלב־שטענדיק און אַנגעהויבן ערשט דערזען אַרום זיך די וועלט. וואָס עלטער דאָס קינד איז געווארן, וואָס העכער ער איז אַרויף אויף דעם לייטער פון לערנען, אַלץ לייכטער איז פאַר אים געווארן.

אין אָנהייב פון אונדזער יאָרהונדערט — און באַשטימט פריער אוודאי — האָט מען צו דריי יאָר דאָס קינד אַוועקגעפירט אין חדר. דער ערשטער טאָג איז פאַר דעם עופעלע געווען זייער קאָלירפול. דער „רבי" האָט בלויז אין דעם אייגציקן טאָג צום קינד געשמייכלט. אַוועקגעזעצט ביי א ברייטן טיש, מיט טאַטע־מאַמע, מיט קרובים, האָט מען אַוועקגעלייגט אַ גרויסן טאָוול פון קאָליריקע אלף־ביתן און אויף יעדן אות — אַ מאַנדל, אַ ראָזשינקע. יאָרן האָט דאָס קינד געדענקט דעם ליכטיקן עפּיזאָד און ער האָט שפּעטער גאָר־נישט געקענט פאַרשטיין ווי אַזוי האָט זיך געקענט דאָס שמייכלדיקע פּנים פון מלמד זיך ענדערן אין אַ פינצטערער צורה פון אַ שלעגער.

גאַנץ אַנדערש זענען געווען די רביים וואָס האָבן מיט די תלמידים געלערנט גמרא מיט תוספות. דער אמתער פאַרשטייער זייערער איז געווען ר' משה־אהרן גרין און וועגן אים וועלן מיר דערציילן.

אין דעם לעוועלע־געסל, הינטער דער שול, איז געשטאַנען אין סאַמע ראָג אַ קליינע געמויערטע שטוב, גלעל געמאַלן. דאָרט האָט געוואוינט דער „דאָקטער", דער עין־הרע־אָפּשפּרעכער, דער מלמד ר' משה־אהרן גרין.

זיין גרויע באָרד, זיינע מלבושים, זיין אָפּט אָנגעשוואָלן פּנים פון די ציין־וויטיקן, זיינע פאַרטרודקייטן האָבן אים געמאַכט פאַר אַן אויסנאַם פון אַלע מעליצער יידן. אַ מאָדנע שיינקייט איז געלעגן אין זיין אביונישקייט, אין זיין רעזיגנאַציע און הבל־הבלימדיקן קוק אויף דער וועלט.

זיינע פֿרנסות זענען געווען: אַ קליינער חדר, ער איז געווען אַ שותף צו אַ קאַלך־סקלאַד און אַ דריטע פֿרנסה — דער אייניציקער וואָס האָט געוואוסט ווי צורעכט מאַכן אַ קילע.

משה־אהרן האָט זייער ליב געהאַט זיינע תלמידים. אין דעם אופן ווי ער האָט אויף זיי געשריגן איז געלעגן פיל פֿאָטערלעכעס. געוואוסט האָט ער, אַז פון זיינע תלמידים וועלן קיין גאונים נישט אַרויסוואקסן, האָט ער זיי צום לערנען נישט אונטערגעיאָגט; פֿאַרקערט, אין גוטן מוט האָט ער געזאָגט: „אויב איר וועט זיין שטיל, וועל איך אייך דערציילן אַ מעשה". און יעדע געשיכטע איז געווען מיט אַ מוסר־השכל, מיט אַ שפּיצל צום סוף, אי צום לאַכן, אי צום ווייגען. ער, משה־אהרן, האָט געלאַכט פון זיין פֿאַרלוירן לעבן, אַ לעבן פול מיט שטרויכלונגען, מיט דורכפֿאַלן, מיט קראַנקייטן. צום דריטן אַדער פערטן מאָל חתונה געהאַט, האָט ער אויך וועגן דעם געשפּאַסט: „פֿאַר־וואָס, רבי, האָט איר אייך געגט?" — „וואָס הייסט פֿאַרוואָס? זי איז דאָך געווען אַ נאַשערין. זי האָט געגעסן לעקעך, באַשמירט מיט האָניק, באַשאָטן מיט צוקער און צוגעטרונקען סיראָפּ" (משה־אהרן דערציילט וועגן אַלטע צייטן אַזוי ווי ער אַליין וואָלט דערביי געווען). רבי, יציאת מצרים געדענקט איר? נישט וואַקלענדיק זיך, נישט נאַכקלערנדיק אפילו האָט ער געענט־פערט: „ווי אין חלום געדענק איך עס, ווי אין חלום"...

אָזאַ ר' משה־אהרן איז געווען אין שטאָט נאָר אייניער. ער האָט נישט פֿאַרמאָגט מער ווי אייַן־אייניציק צימער, וואָס איז געווען אי קיך, אי אַ חדר און אי די „סיפּיאַלני". תמיד איז די פּאָדלאָגע געווען פול מיט בלאָטע (ווייל פּויערים זענען דאָרט אַריינגעקומען אין די ענינים פון זיין „קאַלך־גע־שעפט"). זייגע טעכטער זענען קראַנק געווען, זיין זון שמעון האָט געהאַט בלוטשטורצן און אַליין האָט ער געהאַט ציין־ווייטיקן. דאָס אַלץ האָט אים נישט געגעבן אייַן ליכטיקע מינוט. דאָך איז דער פיינער שמייכל נישט אַראָפּ פון זיין פּנים. ר' משה־אהרנס רייכע דערציילערישע פֿאַנטאַזיע האָט געבליט און ער האָט רק געוואָלט אַן אַנדערן פריילעך מאַכן מיט זיינס אַ וואָרט און אים אַרויספירן פון פֿאַרצווייפלונג. וועג זיין שטיפטאָכטער, מאַלע, איז אַמאָל צו אים געקומען מיט אַ געוואָלד, אַז מע וואַרפט זי אַרויס פון דער דירה און אין דרויסן איז חשון, האָט זיך אין ר' משה־אהרנס אויג באַווייזן אַ טרער, אַבער צו מאַלען האָט ער געזאָגט: „וואָס נעמסטו זיך איבער, נאַרעלע, וואָס איז אַז חשון? זעסט — און ער האָט שנעל אָנגעהויבן ציילן זיינע פינגער: חשון, כסלו, טבת, שבט אדר... און ניסן קען מען שוין שלאָפן אין דרויסן".

היתר ממאה רבנים

די געשיכטע גייט צוריק צום סוף פון נייַנצנטן יאָרהונדערט. אין מעליץ „קיניגט" די רבנישע דינאַסטיע, וואָס ציט איר יחוס דירעקט פון גרויסן, ר' נפתלי ראפּטשיצער.

דער מעליצער רב, ר׳ נפתלי איש האַראָוויץ, איז חוץ זיין יחוס אַן איידעם פון גביר קאנער, וואָס געמיינט האָט עס דעמאָלט — פיל איינפלוס און גלויבן אין זיך...

ער, דער רב, האָט אַ סך זיין און טעכטער. איינע פון זיי האָט חתונה מיט א שפּעטערדיקן בויער פון אַ גרויסער רביישער דינאַסטיע אין גאַליציע.

אָט דער יונגער רבי (דער נישט־לאַנג חתונה־געהאַטער), זיצט ביים שווער אין מעליץ אויף קעסט, זיצט און לערנט און צייכנט זיך אויס ווי אַ קאָמפּאָזיטאָר פון חסידישע ניגונים. פלוצעם פאַרשפּרייט זיך אין שטאָט אַ קלאַנג: דער יונגער רבי איז חושד זיין ווייב אין אומטרייישאַפט און ער באַשולדיקט אין דעם אַ באַהעלפער פון אַ חדר, אַ מכלומרשטן אַרײַנגייער אין רבס הויז.

פון פאַרדאַכט גייט אַריבער דער מאַן פון רבס טאָכטער צו אַן אָפּענער באַשולדיקונג. ער פאַרלאָזט מעליץ און פאַרלאַנגט מע זאָל אים לאָזן גטן דאָס ווייב. און ווען דאָס געלינגט אים נישט, בקומט ער אַרויס, נאָך אַ צייט, אַ היתר ממאה רבנים און די פרוי ווערט אַ געגטע.

די יונגע פרוי, אַ קרענקלעכע, קען נישט איבערטראָגן דעם בזיון. זי ווערט קראַנק און שטאַרבט.

וואָס אין יענע צייטן האָט אַזאַ באַשולדיקונג באַטייט, און דערצו אין רבס הויז, קען מען זיך פאָרשטעלן.

מעליץ ווערט פאַרוואַנדלט אין אַ גרויסן מלחמה־פלאַץ. אַלע יידן ווי סאָלדאַטן, ווי אַמאָל יעקבס זין, גרייט נקמה צו נעמען פאַר דער פאַרשעמונג פון דער צניעותדיקער רביאישער טאָכטער. עס ברעכט אויס צווישן צוויי שטעט אַזאַ מחלוקת וואָס שטעלט אין שאָטן אַלע קריגעריין פון די אַמאָליקע קעגנערישע צדיקים־הויפן אין פוילן.

פון דער גרענעץ גאַליציע ביי רוסלאַנד ביז דער דייטשער גרענעץ לעבן קראָקע ברענט די שלאַכט. מעליצער יידן, ווען זיי פאָרן אַרויס אין עסקים אין פרעמדע שטעט, זוכן אַרום יידן פון יענער שטאָט פון וואַנען דער יונגער רבי שטאַמט. אָפט ברעכן אויס געשלעגן אין די גאַסן פון טארנע און קראָקע. עס קומט צו די ערגסטע עפּנטלעכע סקאַנדאַלן. מער ווי צוואַנציק יאָר האָט געדויערט די שלאַכט: מיט וווערטער, דורך שריפט, מיט הענט.

קומט אַ פרעמדער קיין מעליץ, גייט מען באַלד אַוועק אין דער אכסניה אויספאָרשן אויב ער קומט נישט פון אַ שטאָט וואָס ליגט נאָענט צו יענער, וואו דער יונגער רבי וואוינט. אָפט מוז פאָליציי באַשיצן פרעמדע יידן אין מעליץ בלויז צוליבן פאַרדאַכט אַז עפּעס קערן זיי זיך אַן מיט יענעם קאַנט, פון וואַנען די מיאוסטע פאַרשעמונג איז געקומען אויף מעליץ.

צווישן דורות האָט זיך מעליץ נישט געקענט באַרואיקן. דער רבי וואָס האָט אַרויסבאַקומען דעם היתר איז געווארן אייגער פון די באַרימטסטע אין גאַליציע; די חתונות אין זיין הויף זענען געווארן א שם־דבר; ער איז אויך געווארן באַרימט דערמיט וואָס ער האָט צו זיך צוגעצויגן יונגעלייט; זיין דרך אין חסידות איז געווען נגינה. דאָך האָט מען אין מעליץ זיין נאָמען נישט גע־

טאָרט דערמאָנען. די שנאה און די פאַרשעמונג איז געווען צו גרויס מען זאָל זי קענען פאַרגעסן.

חליצה

אין ריטואַל פון דורכפירן חליצה איז געלעגן אַזאַ שרעק און אומהיימלעכקייט אַז עס איז ווערט עס איבערצודערציילן:

א מאַן האָט נישט איבערגעלאָזט קיין קינדער און איז פון דער וועלט אַוועק. זיין ברודער איז ע״פי דין מחוייב צו נעמען דעם טויטנס וויב פאַר א פרוי. אין די מיינסטע פאַלן האָט עס צו טאָן מיט א מענטשן, וואָס איז א באַוויבטער, און ער דאַרף דעריבער די אלמנה געבן חליצה, ד״ה אויסטאָן דעם שוך — אויפקנופן זי, זי זאָל קענען ווערן פריי פאַר אן אַנדערן מאַן.

עס זעצט זיך אַוועק א בית־דין.

אין מעליץ איז עס פאַרגעקומען אין עזרת־נשים פון דער גרויסער שול, דאָרט וואו צום בוידעם האָבן געפירט קרומע טרעפ. די וועגט פון אַרויפגאַנג — אַפגעריבענע רויטע ציגל, דער באַלקן פון זאָל — פון נאַקעטע סאָסנאָווע ברעטער, די טיר אן א מזוזה, און אן עפענונג צום סודותפולן טורעם פון שול. אין א ווינקל אַוועקגעשטעלט דאָס טהרה־ברעט, פאַרהאַנגען מיט א ליילעך. אַלע זענען זיכער אַז הינטערן פאַרהאַנג שטייט דער טויטער, אָדער עס שוועבט דאָרט אַרום זיין נשמה. דער פון יענער וועלט קוקט זיך צו, הערט זיך צו.

די פרוי, די חליצה־נעמערין, זיצט אַקעגנאיבער דעם בית־דין. דער זאָל אַנגעפראָפט, די גאַסן אַרום פאַרליגט מיט מענטשן, קיין שפילקע וואו צו ווערפן. שוין וואָכן ווי אָט די געשעעניש איז אַלץ פאַר דער שטאָט, עס נעמט קיינעם קיין שלאָף נישט.

דעם געשטאַרבענעמס ברודער, א בלייכער, א דערשראָקענער, שטייט קעגן בית־דין ווי א באַשולדיקטער וואָס וואַרט אויף א שוועדן פסק.

נאָכן דורכקוקן ספרים, נאָך סודען זיך, נאָך אומאויפהערלעכן מקפיד זיין אַז אַלץ זאָל געטאָן ווערן לויטן דין, באַשליסט זיך ענדלעך דאָס בית־דין צוצוטרעטן אויסצופירן די „חליצה״. מיט א ציטערדיקער שטימע פרעגט דער ראש בית־דין דעם שוואָגער פון דער פרוי אויב ער איז וויליק זי, די פרוי, צו נעמען פאַר א ווייב און דערמיט אויפשטעלן א נאָמען פאַר זיין ברודער. און כאָטש דער ענטפער קען נישט זיין ווי נאָר „ניין״, פרעגט דער ראש בית־דין איבער דאָס זעלבע דריי מאָל. און אַזוי ווי דער ענטפער איז אַלץ דער זעלבער „ניין״, טוט דער בית־דין דאָס מודיע זיין דעם טויטן, אַנרופנדיק אים ביים נאָמען, שעלט דעם חולץ מיט קללות און באַפעלט דער פרוי אויסצוטרעקן איר פוס אויף וועלכן עס איז אַנגעטאָן דער ספעציעלער קהלשער חליצה־שיך. דער חולץ לאָזט זיך צו אים אַראָפּ מיט אַזאַ צעבראָכנקייט, מיט אַזאַ שרעק און פלאָטער אַז צום גיהנום גייט מען לייכטער.

די הונדערטער קעפּ אַרום רייסן אויף די אויגן מיט שטוינונג. אָט דאָבט זיך וועט זיך אַ הייב טאָן דאָס ליילעך און עס וועט זיך באַווייזן דער מת, עפּעס אויסטערלישעס וועט געשען. עס באַפאַלט אַ שטילקייט, אַ פאַרגלי־ווערטקייט, ווי אַלע וואָלטן אויפן פּלאַץ אויסגעאַנגען. די אָנגעצונדענע ליכט שמעלצן זיך אין דער היץ און צעגיסן אַ יום־כיפּורדיקן שיין. פון חולץ רינען טראָפּנס שווייס, דער קניפּ איז אַ פאַרוויקלטער, דאָס בענדל אַ דינס, דער ווייז־פינגער און דאָס קליינע ווייז־פינגערל, מיט וועלכן ער ציט דאָס בענדל, ציטערן און דאָס בלוט איז פון שרעק פון זיי אָפּגערונען. וועט עס אים גע־לינגען? אָדער ער וועט זיין ברודער, דעם מת, לאָזן צוריקגיין אין קבר נישט צו האָבן דאָרט מער קיין רו, ווייל אַ פאַרצוקטע בלייבט דאָס ווייב זיינס, אַ פאַרווויסטע ווי געווען. און אָט געשעט עס, דער קנופּ איז אויפגע־בונדן. פלינק, אין אויגנבליק, ווי אָנגעבריט, שמייסט די פרוי דעם שוואָגער דעם שוך אין פּנים, שפּייט פאַר אים אויס. ערגעץ־וואו שרייט וועד: „אַזוי ווערט געטאָן צו איינעם וואָס וויל נישט אויפשטעלן א נאָמען זיין ברודער אין הויז פון ישראל". דער שוך פליט און דער חולץ שפּרינגט אָפּ ער זאָל אים נישט טרעפן, ווייל ווי איז דעם וועמען עס טרעפט יאָ, ער איז מער נישט מוצא־ שנתו — ער לעבט נישט אויס דאָס יאָר. צווישן עולם ברעכט אויס אַן אומבאַשרייבלעכע סומאַטאָכע ,אַ פּאָניק. דאָס שפּרינגט דער חולץ, ער זוכט אַן אָרט אַרויסצובאַקומען זיך פון זאָל. דאָס זעלבע די פרוי, די חליצה. דער פרויס קרובים און דעם מאָנס קרובים, ביידע צדדים, פון פריער צוגעגרייטע, פריינד און באַקאַנטע פּראוון פאַרהאַלטן דעם צווייטן צד, כדי דער אַנדערער זאָל פריער אָנקומען צו דער מקוה וואָס ליגט ווייט. סיי דער מאָן און סיי די פרוי „האָצקען" איבער קעפּ, פּראוון שפּרינגען דורך די פענצטער, באַדיי האַלדז און נאָקן צו ברעכן. די געוואַלדן גייען עד לב השמים. עס ווערט אַ געלויף איבער די גאָסן, עפּעס אַזוי ווי אַ בראַנד וואָלט אויסגעבראָכן. מע רייסט אויף די טירן צו דער מקווה, מע שפּרינגט דורך די פענצטער און דער עולם באַרואיקט זיך ערשט ווען די טבילה איז פאַר־ענדיקט און ביידע, דער חולץ און די חליצה, גייען אַהיים יעדער ווי פאַר־שעמט. לאָנג דערנאָך זעט נאָך ווער אין חלום דעם מת, אָט איז ער צו דעם געקומען און אָט צו יענעם, דערציילט פון דער רו וואָס ער האָט שוין, אַז זיין נשמה איז שוין אין גן־עדן. עס געדויערט אַזוי לאָנג ביז שטאָט באַ־רואיקט זיך און דאָס לעבן גייט צוריק אריין אין זיינע אַלטע רעלסן.

ווען די טויטע מוז אַוועקגעבן איר קינד

אין מעליץ איז אַ יידישע פרוי באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. זי איז פאַרטאָג אַרויס פון שטוב און זיך אַרײַנגעוואָרפן אין אַ טיפן ברונעם. די פרוי איז געווען שוואַנגער. לויטן דין טאָר מען נישט מקבר זיין אַ שוואַנגערע פרוי מיטן ולד אין אירע אינעווייניקסטן. ווי איז דער דין מיט אַ זעלבסטמער־דער, מיט המאבד עצמו לדעת?

סיי־ווי־סיי האָט קיינער אין יענעם טאָג נישט געאַרבעט, נישט געהאַנדלט. די גאַסן זענען געווען פול מיט מענטשן. דורך אַ צופאַל האָט מען די „דעס־פּיראַטין" געפונען. דער רוקן אירער האָט אַרויסגעקוקט שווימענדיק פון דער ברוינלעכער, קילער טיפקייט. מען האָט די זעלבסטמערדערין אַרויס־גענומען, זי איז געווען פאַרשטייפט פון קעלט, איר יונג פּנים אָנגעצויגן און ראָזלעך, ווי זי וואָלט געשלאָפן.

עס האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג אַז דער בר־מינן מוז אַוועקגעבן דאָס קינד; מיט גוטן דאַרף זי עס געבן. דער רב, די דיינים זענען אין גרויס פאַרלעגנהייט: איז דער דין אויך חל אויף אַ מאבד עצמו לדעת? ווער ס'האָט אַמאָל נאָר אַ שטיקל גמרא געלערנט, פאַרטיפט זיך אין ספרים, ווי הונדערטער מענער וואָלטן זיך אַרויסגעלאָזט אין אַ טיפן וואַלד זוכן, אַזוי האָבן די געלערנטע אין שטאָט, די גרעסטע תלמידי־חכמים, אַרויסגעלאָזט זיך אין ים פון דינים און הלכה צו געפינען אָט דעם שווערן פסק — יאָ אַוועקגעבן דאָס קינד? נישט אַוועקגעבן?...

און דאָס בית־דין האָט געפסקנט אַז זי, די טויטע, איז מחויב ע"פּי דין אַוועקצוגעבן מיט גוטן דאָס טויטע קינד פון איר טויטן לייב.

עס האָט שוין אָנגעהויבן צופאַלן דער שטילער פרילינג־אָוונט, וועז דאָס בית־דין פון דריי, אין זיידענע קאַפאָטעס, מיט זילבערנע האַנט־שטעקלעך אין די הענט, האָבן געשפּרייזט צו דער שטוב אויף דער סאנדאָמירקע גאַס, וואו די טויטע איז געלעגן. דער שמש פון פאַרנט טראָגט אַ געשריבענעם פּאַפּיר; ער וועט עס איר דורכלייענען. טויזנטער אויגן קוקן נאָך, אַן אימה־דיקע שטילקייט ליגט איבער גאַס און מויער. די דריי מענער אין שוואַרצן, זייערע פּנימער פאַרזאָרגטע, מאַכן קיילעכיקער דאָס בילד. זיי שפּאַנען ווי דורך אַ טויטער שטאָט צו אַ טויטן אָרט, צו אַ טויטער פרוי פאַרלאָנגען פון איר דאָס טויטע קינד.

תלמידי־חכמים

אין מעליץ זענען געווען דריי גרויסע תלמידי־חכמים, אַזעלכע וואָס האָבן געהאַט אַ שם אין שטאָט און אין די אַרומיקע שטעט. תלמידי־חכמים, וואָס זייערע נעמען האָט מען געטראָפן אין ספרים, אין שאלות ותשובות. לערנער זענען אין מעליץ געווען אין די צענדלינגער.

אין מעליץ האָט מען פיל געלערנט. אַן אומבאַשרייבלעכע תשוקה איז געווען צו לערנען, שלא על מנס לקבל פּרס.

מען האָט געלערנט אין גרויסן בית־המדרש, אָדער ווי עס האָט זיך אויך גערופן „שילערס בית־המדרש". אָלע בתי־כנסיות זענען נאָכן דאָוונען גע־שלאָסן געווארן, נאָר ס'גרויסע בית־המדרש איז תמיד געשטאַנען אָפן, אויפצו־נעמען ווי אַ וואַקזאַל די וואָס קומען און פאָרן, אַזוי דאָ די יידן צום לערנען. אין גרויסן בית־המדרש האָט מען געלערנט אין אָלע צייטן פון יאָר.

קיינמאל, חוץ ניטל, האָט נישט געטראָפן אַז עס זאָל דאָרט ווער ניט זיצן איבער אַ ספר. עס איז עפּעס געווען ווי אַ צופלוס און אָפּפלוס פון אַ ים. אַוועק פון די טישן און געגאַנגען צו די טישן.

ר׳ וואָלף שבחס איז געווען דער ראשון אין לערנען; דער צווייטער — זיין זון ר׳ שלום־וואָלף; דער דריטער — דער משכיל שמאי גאָלדבערג.

אין גרויסן בית־המדרש זענען געווען מער ווי טויזנט ספרים פון אַלע גרויסן און עלטער, און צווישן זיי — זעלטענע יקר־המציאותן. אויף די ספרים האָט מען דערקענט ווי לאַנג מען האָט אין זיי געלערנט, וויפיל טויזנטער הענט האָבן זיי געמישט. די דפים, די פאַרשוויצטע, זענען עדות געווען דערויף. געווען אויך ספרים גאָר קיין מיוחסים נישט, „עין יעקבס״ און זייערס גלייכן, אַז אַ ייד וואָס קומט פון אַ גאַנצן טאָג שטיין אין קראָם אָדער ביי דער אַרבעט זאָל אויך האָבן ביי וואָס זיך אַוועקצוזעצן.

ר׳ וואָלף שבחס איז איינמאָל אַ שבת געקומען צום דאַוונען מיט טלית און תפילין און געשטעלט זיך דאַוונען. געזאָגט האָט מען אַז פון פיל לערנען איז ער פון זינען אַראָפּ. ערשט שפּעטער האָט מען זיך איבערצייגט אַז דאָס האָט ער נישט געוואוסט אַז ס׳איז שבת — אַזוי פאַרטאָן, פאַרקאָכט אין לערנען איז ער געווען.

תמיד האָט ר׳ וואָלף געהאַלטן אין מיטן. קיינמאָל האָט ער נישט געפּראָווט קיין סיום, נישט געמאַכט קיין סעודת ראש־חודש, ווי אַנדערע לערנער. ער איז דאָס גאַנצע לעבן געווען אין מיטן וועג.

געווען איז ר׳ וואָלף, ווי זיין זון, דאַר ווי אַ שפּאָן, גערייכערט דינינקע ציגאַרעטלעך, און זייענדיק פאַרטאָן האָט ער מיט זיינע פאמרוזשעטע אויגן אַריינגעטראַכט אין בלוילעכן רויך פון זיין ציגאַרעטל און אָפּט געשפּאַרט זיך מיט זיך אַליין, געשפּאַנט אַרויף און אַראָפּ אין בית־המדרש, געגעצט די פינגער און געדרייט די. אויף פּראָך, אויסגעריסענע בלאָנדע באָרד, געדרייט די פּיאות וואָס זענען פון די שלייפן געשטאַנען ווי צוויי טייט־העלצלעך. אויג־אין־אויג אין טאַטן געראָטן איז געווען דער זון שלום.

אַ כבד־פּה איז געווען ר׳ וואָלף. ווען ער האָט געערעדט האָט ער געמאָלן מיטן מויל קנוילן רויך וואָס האָבן ווי פון אַ קוואַל געשטראָמט. ער פלעגט, שפּאַרנדיק זיך מיטן זון אין לערנען, אַזוי שרייען אַז מען האָט געמיינט, אָט און זיי וועלן זיך דורסן.

נפטר געווארן איז ר׳ וואָלף פּלוצעם, טאַקע אין מיטן לערנען. ווען דאָס איז געשען זענען די בערג ספרים, וואָס ער האָט אָנגעוואָרפן אויף די טישן, נאָך געלעגן אָפן, ווי זיי וואָלטן אויף אים געווארט ער זאָל אין זיי זאָגן זיין לעצט וואָרט. ר׳ וואָלף שבחס האָט עס נישט דערזאָגט.

זיין זון ר׳ שלום האָט געטראָפן אַ שווערערער גורל פון זיין פאָטער. שלום־וואָלף שבחס איז דערשאָסן געווארן פון די דייטשן און מיט אים צענדלינגער יידן, די אינפאַכע, אייביקע לערנער, די וואָס האָבן נישט דערלאָזט אַז די תורה זאָל פאַרגעסן ווערן ביי יידן. צוזאַמען מיט זיי איז ער אַש געווארן.

דאָס יאָר 1917

פון דער שיינער באַן־גאַס אין מעליץ בייגט זיך אַוועק אַ לינקער אָרעם צו דער סאַנדאָמירסקער גאַס. דאָרט געפינען זיך די בתי־מדרשים, די שול און דאָס בית־הכנסת — „די מויער".

די גאַס האָט שורהס נאָך שורס געמויערטע הייזקעס. צוויי־דריי פענצטער צו דער גאַס. יעדער פענצטער מיט פאָרהענגלעך, מיט בלומען־טעפּ. דריי־פיר הילצערנע טרעפּלעך פירן אַרויף צו אַ גלעזערנער איינגאַנגס־טיר.

זומער פאַרנאַכט זיצן ווייבער פאַר די טירן. מע זיצט אויפן טראָטואָר, אויף בענקלעך, אויף טרעפּלעך. די גאַס אָטעמט מיט היץ און שטויב. ווען נישט ווען זעט מען נאָך שטיין אַ פויעריש פורל. דער פויער איז פאַרזעסן אין אַ שענק און דאָס פערד זיינס צעהאַקט מיט די פאָדקאָווען דעם ברוק פון אומגעדולד. דורך דער גאַס שפּאַנט אַ גלח, פאַר אים גייט דער „אָרגאַניסט" מיט אַן אָפּגעדעקטן קאָפּ, טראָגט אַ קאָליר־טן לאַמטערן מיט אַ צלם אין איין האַנט; אין דער צווייטער — אַ זילבערן גלעקל. ער קלינגט. דאָס גייט דער גלח ערגעץ ווען צו אַ קריסטלעכן קראַנקן אָפּנעמען ווידוי. פון דער גאַס פאַרשווינדן, ווי דורך אַ צויבער, די יידן, די ווייבער. מע שטעלט זיך אונטער פאָרהאַנגען, אונטער די וועגן ביז ער, דער גלח, וועט דורכגיין. קריסטן דורכגייער קניען אַנידער, צלמען זיך און גייען ווייטער זייער וועג.

נאָכן גלחס פאַרשווינדן פילט זיך אַן די גאַס צוריק מיט טומל. אין מיטן גאַס שפּילן זיך קינדער (די בלייכע לבנה איבער זייערע קעפּ) מיט קלינגענדיקע קולעכלעך זינגען זיי:

„קייסער, קעניג, אַדלמאַן,
שוסטער, שניידער, ליינען־וועבער,
קייסערס טאָכטער, טויטן־גרעבער" אאַז"וו.

פון אַלע זייטן שטאָט איילן אַצינד דאָ אַדורך יידן צו מנחה־מערב. זיי קומען צו צום פירקאָנטיקן פּלאַץ — אַן אויסגעפלאָסטערטער מיט קרומע שטיי־נער. פון דער רעכטער זייט זייער שטייט „די מויער", פון דער לינקער — „שילערס" גרויסער בית־המדרש, און זיי צוקאָפּנס — די שול, וואָס איז אַ שם־דבר אין מערב־גאַליציע, מיט אירע גלייכע מויערן, מיט אירע צווי־זעקס־קאַנטיקע טורעמס, מיט אירע וואונדערלעכע מאָלעריין.

צווישן דער שול און די צווי בתי־כנסיות גייען דורך צווי וועגלעך: איינס רעכטס, דאָס צווייטע — לינקס. אויף דער רעכטער זייט גייען דורך לויות; מע בלייבט מיט זיי אַ מינוט שטיין ביי די בתי־מדרשים, דער בר־מינן זאָל זיך געזעגענען מיט דעם אָרט, וואו ער האָט דאָס גאַנצע לעבן זיינס מתפלל געווען. לינקס, פון דער צווייטער זייט, גייט דער וועג פון דער מקווה. דאָ טראָגן דורך, אין די נעכט, די ווייבער זייער ריינקייט מוטערס צו ווערן, אַזוי אַז ביידע שטעגלעך זענען צווי וועגן: איינער צום לעבן, דער צווייטער צום טויט.

אין די זומער־פּאַרנאַכטן איז דער פּלאַץ פּאָר די בתי־מדרשים אַ גרויסער יאַריד פון יידן און יידישקייט. פון אים גייען אַריבער די פּאַרזאַמלטע אין דער סאַנדאָמירסקי־גאַס אַריין, אַראָפּ צו די שטאָטישע בלאָניעס — די ברייטע פּליינען, וואו דער זילבער פון דער לבנה אָדער די פּינצטערניש פון די סוף־חודש־נעכט צעגיסן זיך ברייט. פּאַרנאַכט, איידער מע שטעלט זיך אין די בתי־כנסיות דאַוונען, שפּאַצירט מען אַרויף אַהין און ווידער צוריק.

יידן תלמידי־חכמים, אין די לאַנגע זשיפּיצעס, אין די „סאַמעטענע קאַפּעליושן" גייען אין דער ברייט פון דער גאַס און שפּאַרן זיך אין לערנען; סוחרים שטייען רואיק אין רעדלעך און רעדן וועגן מסחר, וועגן סעזאָנען, זאָגן נביאות אויף גוטע אָדער שלעכטע צייטן. פּאָרווייז גייען יונגעלייט לערנערס. מע זאָמלט צווישן עולם געלט פּאַר „חברה קנין ספרים".

יידן, בייזע, פרומע זאָגן מוסר; לצנים שפּאָסן און לאַכן; יונגווּאַרג אין קורצע הייזלעך מיט זיידענע פּיאות, וואָס פלאַטערן איבער די אויערן, יאָגן זיך אין די געדיכטענישן צווישן די רעדלעך. יידן לייענען אויף די וועגט, אויף די טירן פון די בתי־מדרשים פּאַרשידענע מודעות וועגן בעלי־דרשנים, וועגן אַ חזן וואָס וועט דאַוונען אין שול.

איינמאָל, אין אַזאַ זומער־אָוונט, האָט מען פּאָר די בתי־מדרשים צעקלעפּט גרויסע יידיש־פּוילישע אַפּישן וואָס אַזעלכעס האָט מען נאָך אין מעליץ נישט געזען. עס האָט זיך דערציילט אין זיי וועגן אַ לאָרד באַלפור, אַן ענגלענדער, וואָס זאָגט יידן צו ארץ־ישראל.

קעפּ אויף קעפּ איבער די פּלאַקאַטן. זייט די צייטן וועט הרב שמעלקיש האָט פון מעליץ קאַנדידירט צום פּאַרלאַמענט אין ווין איז אַזאַ אויפּגעשטאַנען קעגן אַלטן אייגנעפונדעוועטן שטייגער פון לעבן.

דאָס גרויסע בית־המדרש, זאָגט מען, שטעלט זיך אַנטקעגן.

שטילע, וואויליע כלה־מיידלעך זענען „געפּאַנגען" געוואָרן אין דער נעץ פון דער ציוניסטקע שרה ניסנבוים; יונגע בחורימלעך האָבן אַראָפּגעוואָרפן די לאַנגע קאַפּאָטעס, אַרונטערגעשטעקט די פּיאות הינטער די אויערן. אין די הינטערשטאָטישע פעלדער און וועלדער, אין די שאָפּעס פון משה איישיימס ציגל־פאַבריק קומען פּאָר „שיחות" (שמועסן). יוגנט קומט זיך צונויף, פיל פון זיי פּאַרשרייבן זיך אין גימנאַזיע, עס עפענען זיך לאָקאַלן פון נייע פּאַר־טייען. אָט איז שוין לעבן דעם „בית יהודה" געגרינדעט געוואָרן אַ „באַראַ־כאָוו־צירקל". פרומע טאַטעס שפּיאָנירן נאָך זייערע קינדער, ווילן וויסן וואו וועלט מען עס פּאַרפאַלן אויף גאַנצע טעג. מאַמעס פּאָרן צו גוטע יידן אָפּ־שרייען דעם גזר פון אפּיקורסות, וואָס האָט זיך אויף דער שטאָט אַראָפּגעלאָזט.

עס פּאַרשפּרייט זיך אַ קלאַנג: „די מיט דעם" פּאַרליבט! ליבע גאָר אין מעליץ?! אין אַלעמען איז שולדיק ד"ר הערצל, ציוניזמוס!"

פּאָר דער טיר זיצט אַן אַלטער יידּ, אַ באַקאַנטער עם־הארץ. ער האָט אַסטמע און אָטעמט קוים. חברה ספּאָרטלער וואַרפן זיך מיט אַ פּילקע

אין גאַס. דער קראַנקער רופט דאָס ווייב מיט אַ פאַרשטיקט קול: „ביילע, ביילע, קום וועסטו זען, מען קאָלערט שוין ווידער ד״ר הערצלס באָמבע״. אַ מאָמע פון אַ באַקאַנטן יידישן גנב אין שטאָט טרייסט זיך פאַר אירע שכנים: „מיין ביניש — וואָס ער איז, איז ער, נאָר קיין ציוניסט איז ער נישט...״

דערווייל האָט שטאָט שטאַרק תרעומות אויף ר׳ דודל שוחט דעם גרויסן חובב־ציון, אויף דעם יום־כיפורדיקן בעל־תפילה ר׳ סענדער סטעמפלער, אויף דעם באַרימטן גבירס איידעם יהודה כהן. זיי האַלטן דאָך גאָר מיט די פּורצי־גדר!

אַזוי ווערט מעליץ אין יענע יאָרן צעטיילט אויף צוויי קריגערישע לאַגערן. אַ ייד א חסיד רייסט זיך אַריין אין דעם ניי־געגרינדעטן „בית ספר עברי״, ער ברעכט דאָרט טישן, צערייסט ביכער. יעדן בית־מדרש־בחור איז מען חושד אַז „ער איז געכאַפּט אין דער מעשה״, און נישט זעלטן דערלאַנגט מען פּעטש בעתן לערנען אין בית־המדרש.

מעליץ באַקומט אַ יידישע ביבליאָטעק; עס גרינדעט זיך אַ דראַמאַטישער פאַראיין, אַ ספּאָרט־קלוב. משה פרידמאַן לערנט מיט יוגנט שפּראַכן. מען איבט גימנאַסטיק אין די זומערדיקע פּאַרטאָגן אין די פעלדער, מע מאַרשירט און מע זינגט. פון די פאַרשלאָפענע הייזקעס לויפן אַרויס פּאָליאַקן, קוקן אויף בייז־וואונדער: וואָס איז עס פּלוצעם געשען מיט די זשידעס?!

דער יונגער מעכל מעסינגער (היינט פאַרבונדן מיטן קאַמער־טעאַטער אין תל־אביב) גרייט זיך שטעלן אַ פּיעסע.

עס לויפט דורך אַ יאָר נאָך אַ יאָר. מעליץ איז שוין אין די צענדלינגער יאָרן. דערווייל האָט שטאָט שוין אַ גרויסע ביבליאָטעק. משה פערלמוטער (אומגעקומען), דאָס קרענקלעכע, אויסגעבלייכטע בחורל, איז פאַרקאָכט אין דער ביבליאָטעק־אַרבעט איבערן קאָפּ. די ביכער וואָס קומען פון קלעצקין אין ווילנע און וואַרשע, די ביכער פון דער „קולטור־ליגע״ שמעקן מיט אַזאַ פרישקייט, דער לייש־גאָלד אויף די פראַכט־בענדער איז אַזוי העל, דער דרוק, דער באַנד — שטיקער לעבן! שטיקער יוגנט! שטיקער דערוואַרטונג און וואונערלעכער אָנזאָג!

אין די אָוונטן טרעפט מען זיך אין ביבליאָטעק, מע שטייט אין ריי נאָך אַ בוך. ליבנדיקע פּאָרלעך טרעפן זיך דאָ. עס איז אַ געזאַנג צום שיינעם, צום נייעם אין לעבן!

דאָס יידישע קולטורעלע און געזעלשאַפטלעכע לעבן אין מעליץ

דער מאָדערנער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין מעליץ האָט — אויפן יידישן דערציאונגס־סעקטאָר, אָנהויב ביזן יאָר 1913 אַ באַראָן־הירש־שולע מיט פּויליש ווי אַן אונטערריכט שפּראַך — קיינמאָל גאָר נישט פאַרמאָגט. העברעאישע קורסן וואָס מען האָט פון צייט צו צייט געעפנט, זענען נישט

מער געווען ווי אַ „קיקיון של יונה" — איבערנאַכט האָבן זיי זיך געשלאָסן.

דאָקעגן האָט דאָך מאָדערנער טייל פון דער רעליגיעזער באַפעלקערונג — די „אגודה", יאָ אויפגעבויט אַ גוטע „בית־יעקב"־שולע — זי האָט עס מאָדערניזירט דעם חדר.

היפשלעך האָבן מעליצער שטודירט אין די הויכע פּוילישע שולעס אין אַנדערע שטעט.

אין מעליץ האָט געווימלט פון יידישע פּאַרטייען (בלויז ציוניסטישע און אַ קליינע גרופּע קאָמוניסטן).

די יוגנט האָט זיך קאָנצענטרירט אַרום דעם „שומר הצעיר", ווָאס איז דעמאָלט נישט געווען לינק.

עס איז געווען אַ שטאַרקער ספּאָרט־קלוב „מכבי" (מיט אַן אייגענעם מאָדערנעם סטאַדיאָן) עס זענען טעטיק געווען דראַמאַטישע־קרייזן, ווָאס האָבן אויפגעפירט די ווערק פון יידישע שרייבער, די רייכע ביבליאָטעק מיט פיל יידישע ביכער איז געווען דער צענטער פאַר אַלע די, ווָאס זיי איז נאָענט געווען די יידישע קולטור. אַזוי אַרום איז מעליץ געווען געזעלשאַפטלעך אַוועקגעשטעלט.

די שטאָט האָט קיינמאָל נישט געהאַט קיין האַנטווערקער שולע. אָט דער מינוס האָט גורם געווען, אַז די יוגנט, אין דער צייט, ווען זי האָט זיך באַדאַרפט שטעלן אויף די אייגענע פיס, האָט געמוזט צוריקגיין צו אַלטע פּרנסות — מען איז געווָארן קרעמער.

ביי דער געלעגנהייט זאָל דאָ דערמאָנט ווערן אַז, דער אין ישראל באַקאַנטער מאָלער, אבא פּעניכל איז אַ מעליצער; דער אַקטיאָר מכל מעסינגער (פאַרבונדן מיטן קאָמער־טעאַטער אין תל אביב), דער אומגעקומענער רעליגיעזער שרייבער אלימלך שטייער, ד״ר וואָלף בלאטבערג (פאַרבונדן מיטן יידישן וועלט־קאָנגרעס, נ״י) זענען מעליצער.

מעליץ אַן אמתע יידישע שטאָט

מעליץ, ווי אַלע אַנדערע יידישע שטעט אין פּוילן, האָט געהאַט אַלע סימנים זי זאָל אויף זיך קאָנען זאָגן, אַז זי איז אַ שטאָט צווישן שטעט ביי יידן.

זי האָט געהאַט יידן־רשעים און יידן־צדיקים, תמימים און פּיפּיקע פאַרשוינען. געהאַט אַלע חברות ווָאס אַלע שטעט האָבן געהאַט: אַ חברה ביקור חולים, קנין ספרים, חברה קדישא, חברה משניות, פרומע ווייבער ווָאס האָבן אַן געלט, זיך פאַרנומען מיט נייען תכריכים, אַ חברה הכנסת כלה אַ״וו.

אין צייט פון מגפות האָט מען חתונה געמאַכט אַן אָרעם מיידל אויפן בית החיים און איר מאַן האָט שפּעטער געהייסן „דער שטאָט־איידעם".

יעדן פרייטיק זענען אַרעמעלייט געגאַנגען איבער די שטובן און קיינער האָט זיי חלילה נישט אָפּגעזאָגט דעם גרייצער.

פרייטיק האָט מען געשיקט חלות צו אָרעמע קראַנקע. שבת אין דער פרי איז אַן אַלטע יידענע אַרומגעגאַנגען מיט אַן אויפגעהויבן פּאַרטוך און גע־זאַמלט בולקעס פּאַר אביונים.

מעליץ האָט געהאַט אין און איינציקן ל"ו. איז ער פון דער וועלט גע־גאַנגען — איז אַ צווייטער אויפגעשטאַנען, וואָס האָט געזאַמלט יעדן אָוונט ביי מנחה־מעריב געלט פּאַר אָרעמעלייט. דעֶר לעצטער האָט געהייסן: מלך שוסטער.

עס זענען געווען יידן תמימים ווי משה באָביק, אַז וועָן ער האָט געזען הינטער דער שטאָט די אַרומיקע דערפער האָט ער אין גרויס התפעלות אויס־געשריגן: „ווי גרויס איז דיין וועלט, רבונו־של־עולם!"

געווען יידישע גנבים, וואָס האָבן אָפילו געגנבעט אין צייט, וועָן די שטוב־מענטשן זענען געווען ביי כל־נדרי.

יידן האָבן איינער דעם צווייטן נישט ליב געהאַט אין מעליץ. אָבער אָפּגעהיטן האָט מען באַדאַרפט ווערן, אַז מען איז געוואויר געוואָרן, אַז אַ ייד עסט שבת, אָנשטאָט חלה, גאָר שוואַרץ ברויט. באַלד האָט מען זיך אַליין גע־רופן: „סדום".

ביי האַלבער נאַכט איז געווען אַ געפּאַר דורכצוגיין לעבן דער שול — די טויטע האָבן אויפגערופן. מען האָט געוואוסט, אַז שדים לייענען אין שול אין דער צייט פון דער תורה און הייבן אָן פון „לעיני כל ישראל" און ענדיקן ביי „בראשית" (אויף צוריק).

אויפוויזן, אַז די מאכלים אין יידישע שטיבער אין מעליץ זענען געווען ווי אין אַלע יידישע היימען, איז דאָך איבעריק: פיש, לאָקשן מיט יויך, צימעס, קוגל, פערפל און טשאָלנט — די זעלביקע וועלט ווי אומעטום.

אין מעליץ האָט מען די קינדער געטיילט אין אָוונט פּאַר אַ חתונה „פּאַלעכלעך" (קיכלעך, איבערבלייבעכצן פון פּריש־געבאַקענעם לעקעך). מסתמא האָט מען עס אין אַנדערע שטעט אויך אַזוי געטאָן.

ווי אומעטום, זענען חדר־יינגלעך געגאַנגען „קריאת־שמע" לייענען צו קימפּעטאָרינס. אין ווינטער זענען זיי געגאַנגען אין חדר ביז שפּעט אין אָוונט און אַהיימגעגאַנגען מיט אָנגעצונדענע לאָמטערנס און דאָך, אַריינגעפאַלן אין שטוב אָן אָטעם, זייענדיק זיכער, אַז אַ שד אָדער אַ מת האָט זיי נאָכגעיאָגט.

„גיין צו אַ זכר" האָט אין מעליץ געהייסן — גיין פרייטיק צו נאַכטס צו אַ שמחה פון אַ פריינד ווען ביי יענעם איז געבוירן געוואָרן אַ קינד. (אויב עס איז געווען אַ מיידל האָט אַזאַ שמחה געהייסן „אויפשטאַנד".)

צו מלווה־מלכה האָט מען געגעסן געקאָכטע זשעמיקעס (קאַרטאָפל) מיט „חתונה־באָרשטש" (אַ רויטער באָרשט אָן אייער, בלויז מיט אַ פּעטן ביין און היפשלעך זויער).

צו שלוש־סעודות אין גרויסן בית־המדרש האָט דער רב געטיילט קלייניע קויליטשלעך צו יינגלעך, גוטע לערנער, און געזופן האָט מען די חלות „י"ב חלותלעך".

אין מעליץ האָבן די מאַמעס — וועו די טעכטער זענען אַפּירגעגאַנגען פון אונטער דער חופּה — איר אָקעגן געטאַנצט מיט אַ קוילעטש אין דער האַנט. עס איז אויך געווען אַ מנהג, אַז דער שמש האָט נאָכן איבערלייענען די כתובה פון אַ דיין אָדער רב, דערלאַנגט דער כלה און דערביי אויסגערופן פייערלעך אויף פּוילישׂ: „מאַש קאָנטראָקט נאָ סטאָ דוואָדזשעשציאַ לאַט" (האָסט אַ קאָנטראָקט אויף הונדערט און צוואַנציק יאָר).

ווי אומעטום, האָט מען אונטערגעקוקט חתן־כלה און געטריבן פון זיי שפּאַס.

וויבער, וואָס זענען געגאַנגען פון מקווה, האָבן זיך באַמיט אָנצורירן יינגלעך, וואויל־לערנער. אין מקווה האָט מען געשווויצט אויף דער העכסטער באַנק און געשריגן: „דערבאַרמט אייך, מע וועט געפרוירן".

כדי חלילה נישט אָפּצושטיין פון אָנדערע יידישע שטעט, האָט מעליץ אויך געהאַט אַ משומד (ד"ר שבתל) און אַ משומדת (גראָד אַן אסתרקע); געהאַט יידן, וואָס האָבן ליב געהאַט צו באַנקראָטירן, צו פירן אומענדלעכע פּראָצעסן, דין־תורות, יידן וואָס האָבן געהאַנדלט לשם האָנדל און וועו עס איז געקומען סוף וואָך, האָבן זיי געדאַנקט השם יתברך, וואָס זיי האָבן אין דער וואָך פאַרלוירן וויניקער ווי אין דער פריעדדיקער.

מאָדנע פאַמיליען־נעמען האָבן געהאַט די מעליצער יידן וואָס אַ פאַרשער וואָלט דערפון געקענט עפּעס לערנען. אָט למשל: זעמל, צוקער, צוקער־ברויט, האָניג, זאַלץ, טראָמפּעטער (טרומייט). נעמען אויסטערלישע וויי: אשיים, סאלפּעטער, הערמעלע (נישט הערמאַלין) קאָמיטא אָדער קאָמעטוי (דער שרייבער פון די שורות טראָגט דעם נאָמען פון דער מוטערס זייט). געווען אַ פאַמיליע: אויסאיבל (אויס עגמת־נפש). אין מעליץ זענען אין די יידישע נעמען געווען פאַרטראָטן די טעג פון דעָר וואָך וויי: זאָנטאָג, מאָנטאָג, דינס־טאָג (נאָר נישט מיטוואָך) דאָנערסטאָג, פרייטאָג און אפילו שבת (דער דער־מאָנטער משומד ד"ר שבת); געווען אַ משה מאָזעס, און אַ משה אַבראָהאָם, אַ ייד מיטן נאָמען שווייגענגארטן.

אין מעליץ האָבן אָחוץ יידן תלמידי־חכמים אויך וויבער אָפּגעשפּראָכן עין־הרעס. זיי האָבן געזאָגט:

ניע האָראַ, ניע באָראַ,
ניע קיקעריקי.
וואָס דאַרף דיר זייַן,
זאָל זיין דייַנע שונאים מאָרגן אינדערפרי.

גרויס איז געווען דער פאָלקלאָר וועגן „באַנקראָטן" אָדער וויי עס האָט אין מעליץ געהייסן „אָפּזעצן". אַן אָפּזעצער איז געווען דאָס שטאַרקסטע זידלוואָרט. אויב עס זענען געווען געציילטע יידן, וואָס האָבן צו אָפּט „אָפּ־געזעצט", האָט מען אויף זיי געזאָגט „ער האָט שוין זוידער איבערגעדרייט דאָס שילדל".

ערגער ווי אָפּזעצעריי איז געווען האָבן אַ באַלמעלאָכע אין דער משפחה. גראָד מיט די, וואָס האָבן מיט אייגענע הענט אויסגעהאָרעוועט דאָס ברויט, האָט מען זיך געשעמט. און ווען ווער פון אַ „בעסערער" משפחה האָט זיך משדך געווען מיט אַ באַלמעלאָכע האָט מען געזאָגט: „ער האָט איינגעשמירט די פּאָן". פון וואַנען די נאַרישע באַציאונג צו אַרבעט, איז שווער צו זאָגן.

מעליץ האָט אויך געהאַט אַ פּאָלקלאָר וועגן „פּרזשעדנאָוקעס" (די צייט פאַר שניט ווען ביים פּויער איז שוין ליידיק אין שפּייכלער): „ער זעט אויס ווי פאַר פּרזשעדנאָוועק" (ער האָט גאָר נישט).

שבת שירה האָט געהאַט אַ באַזונדער מזל אין יידישן מויל אין מעליץ. אַחוץ דאָס שפּייזן די פּייגעלעך מיט גרויפּן (אין מעליץ האָט מען געזאָגט „קאַשע") איז שבת שירה געווען דעד אָנזאָג, אַז עס דערנענטערט זיך דער פרילינג און מען האָט געזאָגט: „אויב אין שבת שירה איז נישטאָ קיין פראָסט, צעלייגן שוין די וועלף זייערע בודעס" (נעסטן).

יידן אין מעליץ האָבן געהאַט אייגנאַרטיקע ווערטער וואָס ערגעץ אַנדערש ווואו האָט מען זיי נישט געהערט, אָט, למשל: אַ שישקע האָט גאָר געהייסן אַ „שלאָף־עפּעלע". אויף אַ קלענערער גלאָז ביר האָט מען געזאָגט אַ „זיידל ביר"; „משוגענע מילך" (אַ געל פּעלד־בלימל וואָס אין איר רערל האָט זי אַ מילך־מאָסע); „פּאָפּיעלניק" — אַ קיכל געבאַקן אין הייסן אַש; „משיחס פערדל" — אַ קליין ווערעמל מיט אַ רויטן רוקן און שוואַרצע פּינטלעך; „אַנדער־מעל" — שלעכט, ביטער מעל, אָדער „פּאָשליאַד"; „עסן וואָרימץ" — מיטאָג־עסן; „קאָשקע" אָדער „קאָשקעלע" — אַ יונג פערדל, אַ זשרעבאַק; „שטעכעכץ" — די בלום פון דערנער (מיט וועלכע מען האָט זיך געוואַרפן אום תשעה־באב); „הומפּיקעס" — אַ קליינע רויטע יאַגדע, וואָס וואַקסט אויף דערנער, איר אינגעווייד איז אַ טרוקענע מאַסע, וואָס בריט, ווען מע רירט זיך צו איר צו. „אַ הומפּיק" האָט מען אויך גערופן אַ מענטש אַ „ניט־דאַ־שע" — איינער וואָס לאָזט זיך נישט שפּייען אין קאָשע. (פון פּויליש "nie daje sie") אאַ"וו. גאָר אייגנאַרטיק מעליצעריש זענען געווען אַ צאָל ווערטלעך פון דעם מין, ווי למשל: „ער זעט אויס ווי הערינג נאָך שראָדי־פּאָשטש" (ווי הערינג נאָך דעם מיטוואָכדיקן פּאָסט — תענית־טאָג. אין די מיטוואָכס, צוויי־דריי מאָל אין יאָר, זענען אין מעליץ אויסגעפּאָלן די קריסטלעכע תענית־טעג. יידישע קרעמער האָבן פאַר דעם טאָג צוגעגרייט פיל הערינג צום פאַרקויפן. נישט פאַרקויפטע האָבן געהאַט אַ קליינעם פרייז). אויף מענטשן וואָס האָבן פאַרלוירן זייער געלט האָט מען געזאָגט: „ער זעט אויס ווי הערינג נאָך שראָדע פּאָשטש".

ערב אונטערגאַנג

ווי פייגל פאַר אַ שטורעם האָבן די מעליצער יידן און מיט זיי דאָס גאַנצע פּוילישע יידנטום נאָך מיט יאָרן פריער געאַנט זייער אונטערגאַנג.

פוילן איז אין די דרייסיקער יאָרן דערגאַנגען צו אַזאַ מאַראַלישן שפלות, אַז דער שרייבער פון די שורות איז זיכער, אַז זעלטן וואו אין אַ לאַנד האָט מען געטראָפן עפּעס ענלעכעס.

די „סאַאַציע", איר שפּעטערדיקע ערגערע אויפלאַגע דער „אָזאָן", איז געווען דורך און דורך קאָרומפּירט, פאַרפוילט. די קלאַסן־אונטערשיידן — פון טאָג צו טאָג שארפער, די באַפעלקערונג, וואָס 40% פון איר האָט געהערט צו נאַציאָנאַלע מינדערהייטן, איז אויף דעם אכזריותדיקסטן אופן אונטערדריקט געוואָרן, דער פאַרדינסט פון דעם ארבעטער אַ נידעריקער. מיליאָנען אַר־בעטסלאָזע, צענדלינגער טויזנטער פויערישע משפחות אָן ערד, אָן בילדונג. אַ שיכט פון פּריווילעגירטע, וואָס האָט געלעבט אויפן חשבון פון כלל. די געזונטהייט־פאַרזאָרגונג פאַר דער באַפעלקערונג אַזוי „הויך" וואו אין אַ דזשאַנגל אין אַפּריקע (אַ ביישפּיל: דער מעליצער פּאָוויאַט, מיט הונדערט דערפער, הונדערט טויזנט אינוואוינער האָט נישט געהאַט קיין אייניציקן שפּיטאָל). היטלער, וועלכער האָט שוין דעמאָלט געהאַט אין זיין פּלאַן צו פאַרנעמען פוילן, האָט אויפן לאַנד אַראָפּגעשיקט טויזנטער שפּיאָנען, וואָס האָבן עס דעמאָראַליזירט. די ביטערע אַנטיסעמיטישע אַרויסטרעטונגען, די נידערטרעכטיקסטע אַנטי־יידישע העצעס זענען דורך אים פינאַנסירט געוואָרן.

דער ערשטער קרבן פון אָט די פּוילישע מושלים איז געווען דאָס געביט וואָס פוילן האָט באַשטימט, אַז דאָרט זאָל געבויט ווערן איר קריגס־אינ־דוסטריע — דאָס געביט וואָס זיי האָבן אַ נאָמען געגעבן C. O. P., וואו אויך מעליץ האָט זיך געפונען.

די גרויסע עראָפּלאַן־פאַבריק אין מעליץ איז געווען באַזעצט מיט פאַרפוילישטע דייטשן. זיי האָבן דאָס, משטיינסגעזאָגט, געדאַרפט באַשיצן פוילן קעגן היטלערן.

אין יענע צייטן, ווען דאָס פויערים־פאָלק האָט מער נישט געקענט פאַרטראָגן דעם רעזשים זייערן, ווען טובערקולאָז, הונגער איז געווען אין דאָרף, ווען דער פויער האָט זיך מער נישט געקענט פאַרגינען צו קויפן אַפּילו אַ פונט זאַלץ, אַ האַלבן ליטער נאַפט און אין די אָוונטן איז אין די דערפער געווען פינצטער, — זענען אויסגעבראָכן אַ רייע פויערים־שטרייקן. די ערשטע פון זיי אין מעליצער פּאָוויאַט.

די שטרייקן האָבן פּראָקלאַמירט די פויערישע פאַרטייען מיטן „פּיאַסט" בראש. מעליץ איז געווען זייער פעסטונג (וויטאָסעס היים איז נישט געווען וויט פון מעליץ, אין וויזשאָסלאָוויצע, טאַרנער פּאָוויאַט). אויסגענוצט פאַר זייערע צוועקן האָבן דעם שטרייק, אַנטיסעמיטישע כוליגאַנעס — פאַר ווייטערדיקע יידישע העצעס. דאָס זעלבע האָבן געטאָן די קאָמוניסטן, וואָס זענען געקומען אין די דערפער און אַרויפגעוואָרפן די שולד פון פויערס „ניעדאָלע" אויפן מכלומרשטן יידישן „ליכוויאַזש" (כדאי צו דערמאָנען, אַז אָט דאָס נידערטרעכטיקע וואָרט האָבן די קאָמוניסטן אַרויסגעגראָבן פון אַלטן פוילישן זשאַרגאָן. אין מעליץ אָדער אין אַנדערע יידישע שטעטלעך

אַרום, זענען בכלל נישט געווען אַזאַ שיכט יידן, וואָס זאָל זיך פאַרנעמען מיט געבן געלט אויף פראָצענט).

פאַרשטייט זיך, אַז די„אַזאָן"־לייט איז אויף די הענט געווען, מע זאָל די שולד פאַרן פויערס לאָגע אַרויפוואַרפן אויף יידן. זי האָט אַרויסגעשיקט אין די דערפער פאָליציי, וואָס האָט מיט פייער אײנגעשטילט די שטרייקן, „באַרואיקט" אויך דאָס פאָלק מיט דעם צוזאָג: אַז די רעגירונג וועט אים באַשיצן פון יידישן „אויסנוצער".

דער שטייער־אָמט אין מעליץ פון איין זייט, דער סטאַראָסטע פון דער צווייטער זייט (דער סטאַראָסטע אַ דייטש, זיין נאָמען, פרידעריך שליכטינג) האָבן ווי ווילדע חיות זיך געוואָרפן אויף דעם ביסל צעשראָקענע יידן אין שטאָט. די שטייערן, וואָס דער יד האָט באַדאַרפט באַצאָלן, זענען געווען גרעסער ווי דער ווערט פון יידישן קרעמל. פון דער צווייטער זייט האָט מען געגעבן הלוואות צו קאָלאָניזירטע פאַרפוילישטע דייטשן. (מען האָט אָט די די דייטשן באַשאָטן מיט געלט און פריווילעגיעס ווי: נישט דאַרפן צאָלן שטייערן אד"ג).

ווי שוין פריער דערמאָנט, איז דער טרויעריק־באַרימטער גלח טשעטשאָק געווארן אַ בן־בית אין מעליץ. ער האָט געגעבן די „מיעשציאַנעס" עצות ווי אַזוי זיך „באַשיצן" קעגן די יידן. פאָגראָמען, דראָאונגען פון אויסראָטונג — דאָס איז געווען דער חלק פון די יידן אין מעליץ אין יענע יאָרן.

ביי אַזאָ לאָגע איז די אַרעמקייט אין שטאָט געוואָקסן אין אַזעלכע פּראָפּאָרציעס, וואָס פריער האָט מען פון זיי נישט געווואוסט.

די יידישע יוגנט אין מעליץ האָט שנעל באַנומען אין וואָס פאַרא פאַסטקע זי געפינט זיך, אין אַ לאָגע אָן אַן אויסוועג. (מען דאַרף דערביי נישט פאַרגעסן, אַז אַלע „עמיגראַציע־לענדער זענען דעמאָלט געווען הערמעטיש געשלאָסן. צווישן זיי אויך א"י און אַמעריקע). יידן האָט מען נישט צוגעלאָזט צו קיין שום פרייע פראָפעסיעס און דעם יידישן יוגנטלעכן איז מער נישט געבליבן ווי שווערע רעזיגנאַציע.

דאָס האָט זיך שנעל אָפּגעשלאָגן אויפן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין שטאָט. די יוגנט האָט זיך פלוצעם דערזען אַ פאַרלאָזענע פון גאָט און לייט. זי האָט אויפגעהערט גלייבן אין אידעאַלן. עס האָבן זיך אין מעליץ געשלאָסן אַלע פאַראיינען, אַלע פאַרטייען, די ביבליאָטעק האָט זיך פאַדמאַכט. דאָקעגן האָבן זיך געעפנט קאָרטן־שפּיל־הייזער, פאַרווויילונגס־הייזער וואו עס איז געווען פאַלן אָפּילו פון שיכרות. גאָר נישט מער האָט אָט די מענטשן אינטערעסירט, ווי זיי וואָלטן דערפילט, אַז זיי שטייען ביי אַ תהום, פון וועלכן מע קען מער נישט ניצול ווערן.

עפּעס ענלעכעס האָט געטראָפן מיטן עלטערן דור, מיט די יידן פון בית המדרש. אַ גענויט אויג האָט דאָס זעלבע באַמערקט אויך דאָרט (כאָטש דאָרט האָט עס זיך נישט אַזוי בולט אָנגעזען). די אַמאָל פייערלעכע רעליגיעזע ימים־טובים, משפחות־פייערונגען אד"גל האָבן פאַרלוירן זייער גלאַנץ. אַרום־לויפנדיק אַ גאַנצע וואָך — כדי זיך צו באָרגן אַ פּאָר גילדן אויף איין פּלאַץ

צו קענען „דעקן" דעם צווייטן, ליגנדיק אונטערן באַרג פון פּראָטעסטירטע וועקסלען, פון באַנקראָטן, פון היזקות ביי פּויערים, וואָס האָבן מער נישט געצאָלט קיין חובות (מאַראַטאָריום), איז יעדער פּרנסה־געבער אין די יידישע שטובן געפאַלן אונטערן לאַסט און פּאַרלוירן יעדן חשק צו זייַנע גייסטיקע באַדערפענישן. די שבתדיקע בגדים צעריסן, צעדריוולט, דאָס שטרייַמל אויס־געקדאָכן, פון די שיך אַפילו נישט אַראָפגענומען די וואָכנדיקע בלאָטע. אין די בתי־מדרשים האָט מען עפּעס דאָס דאָוונען געכאַפּט בחפזונדיק, געכאַפּט ווי אַבי אַפּצוקומען.

מיט אַזאַ געמיט, איז דער מעליצער ייד (און באַשטימט ערגעץ אַנדערש אויך) אַנטקעגנגעגאַנגען דאָס אומגליקלעכסטע יאָר — 1939.

דאָס יאָר 1939

די דייטשן זענען אַריין אין מעליץ פּיר טעג פּאַר ראש־השנה. זיי האָט באַגעגנט אַ דעלעגאַציע פון אָרטיקע דייטשן. די נאַציס, מיינענדיק, אַז עס איז אַ פּראָוואָקאַציע, האָבן געשאָסן אויף די „פּאָלקס־געגאָסן" און אַ צאָל דער־מאָרדעט.

די היטלעריסטן האָט באַגעגנט אַן אויסגעשטאָרבענע שטאָט — אַזאַ שווייגעניש. טיר און טויער פּאַראַמאַקט, קיין הונט אין גאַס, קיין פויגל אונטער די הימלען.

צוויי טעג שפּעטער, ערב ראש־השנה, איז אַן אָפּטיילונג פון ס״ס אי־בערגעפאָלן דאָס שחיטה־שטיבל. זיי האָבן דאָרט דערשאָסן די צוויי מעליצער שוחטים: יוסף בעק און חיים קורץ און נאָך עטלעכע צופעליקע, אין גאַס־געכאַפּטע, יידן.

אין אַ האַלבער שעה שפּעטער, האָבן די דייטשן אַרייַנגעטריבן אין באָד אַ גרויסע צאָל יידן (בלויז מעליצער זענען דעמאָלט אומגעקומען איבער 70) מייסטנס פּליטים, וואָס האָבן זיך געפונען אין שטאָט און זיי אַלע לעבעדיקער־הייט פּאַרברענט. די דייטשן האָבן אין זעלבן טאָג אונטערגעצונדן די שול, דאָס בית־המדרש, דאָס בית־הכנסת, „די מויער" און אַלע גאַסן אַרום זיי. די שרפה האָט געדויערט טעג און קיין רעטונג איז פון ערגעץ נישט געקומען.

אויף אַזאַ אופן האָט מעליץ געהאַט די טרויעריקע זכיה צו זיין די ערשטע שטאָט אין פוילן, אָדער גאָר אין גאַנץ אייראָפּע, וואו די דייטשן האָבן געמאַכט דעם אָנהייב צו מאָרדן יידן.

אַ „לידיצע" איז זי געווען, די אָרעמע, די תמיד געפּיניקטע יידישע מעליץ. איר קומט די דערנער־קרוין פון יידישע לייַדן.

וועַן איר באַגעגנט אַ יידישן פּליט און אויף זיין האַנט באַמערקט איר אַן אומגעלומפּערטן אויסטאָוואירטן „K. L." זייט וויסן, אַז ער איז געווען אין קאָנצענטראַציע־לאַגער „מיעליץ".

זייט וויסן, אַז ער איז אייגער אַ גערַאַטעוועטער פון טויזנטער און טויזנטער יין וואָס זענען דאָרט אומגעקומען.

הערט אייך צו אים צו — מע קען פאַרגליווערט ווערן פון זיינע אויסטערלישע דערציילונגען.

איר קענט זיך פון אים דערוויסן, אַז די טאַטואירונג־מלאכה האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אין מעלין, שרייבנדיק בלויז אויף די הענט "K. L." (קאָנצענטראַציע־לאַגער).

אומציילִיק זענען די רעגימענטן פון אומגעקומענע יידן אין מעלין צוזאַמען מיט די יידן פון שטאָט ליגן זיי אַלע אויף די זומפיקע פעלדער פון דאָרף צירַאנקע, סמאָטשקע און אַנדערע וויסטע ערטער.

די דייטשן יעק און צימערמאַן, צוויי אָרטיקע אויסוואורפן, שילער פון מעליצער גימנאַזיעס, האָבן אין די מלבושים פון ס״ס־לייט אויסגעמאָרדעט די יידן פון מעלין, פון דעמבין, און דורכגעפירט די שרעקלעכסטע שחיטות אין טארנע.

אָט די ביידע, וואָס זייערע פאָטערס האָבן בעסער געוואוסט יידיש ווי דייטש, וואָס זיינען אַריינגעקומען פאַר דער מלחמה אין יידישע היימען, גע־חברט זיך מיט יידישע יונגעלייט און געגאַנגען מיט זיי ווי שילער אין דער אָרטיקער גימנאַזיע..

היינט, סוף 1954, לעבן די צוויי מאַסן־מערדער ערגעץ אין עסטרייך. עס איז נישטאָ די שטראָף־האַנט וואָס זאָל זיי דערגרייכן.

זיי — ווי אונז — האָט אין דער מלאכה פון מאָרדן צוגעהאָלפן דער שרעקלעכסטער פון אַלע שרעקלעכע ״קאפאס״, דער שוסטער יצחק קאַפלאַן.

אויך מיט דעם האָט מעלין געהאַט די טרויעריקסטע ״זכיה״ צו זיין די אייניציקסטע. יצחק קאַפלאַן (ווי עס גיבן איבער באַגלייבטע עדות), דער גע־וועזענער קאָמוניסט, האָט אַפילו פון צייט צו צייט געטראָגן אַן אוניפאָרם פון אַן ס״ס־מאַן (ווען די נאַציס האָבן אים באַדאַרפט דורכצופירן געפערלעכע פראָוואָקאַציעס). ער איז געווען אַזוי אייפעריק, אַז אַפילו זיין אייגענע משפחה האָט ער געפירט צו דער עקדה.

זיין שטראָף? — אַ קויל אין האַרצן פון אַן ס״ס־מאַן.

געווען נאָך אַנדערע מיטהעלפער פון די דייטשן. די פון זיי וואָס לעבן זאָלן קיינמאָל מער פון קיין רו נישט וויסן, ווי קין זאָל זיי נאָכיאָגן דער ״איה הבל אָחיך?״

געווען אין מעלין גדויסע, ליכטיקע יידן, וואָס זיינען אַוועק אויף קידוש השם.

גרויסע און הייליקע.

זאָלן דאָ דערמאָנט ווערן:

די טאָכטער פון אידל בראנדמאַן. חוה איז געווען איר נאָמען. דער שרייבער פון די שורות זעט זי אין זיין דמיון ווי אַ קינד פון 12־13 יאָר, ווי אַ קרוין אַרום איר קאָפּ, אַ ״שאפן־קאָפּ״. זי שטייט אין דעם קליינעם אייזן־

געווען אלבל פון איר פאָטער, אין די קאַלטע פאַרנאַכטן און וואַרעמט אירע קינ־דישע הענט ביי אַ פייער־טאָפּ, וואַרטנדיק אויף דעם קונה וואָס קומט זעלטן.

וועו דער דייטש האָט ביי חוה'ן צוגענומען איר עופעלע האָט זי ביי אים אויסגעבעטן, אַז ער זאָל איר אויך מיטנעמען צו דער שחיטה — און זי, חוה, איז געגאַנגען צו דער אייביקער פינצטערניש און צו דער אייביקער ליכטיקייט פון קידוש השם.

די צווייטע איז געווען די שענסטע טאָכטער פון מעליץ — צילע רייך. אויך זי האָט ביים דייטש אויסגעבעטן זי לאָזן מיטגיין צום טויט מיט איר קראַנקער מוטער — און ביידע זיינען אַוועק.

די דריטע: וויידער אַ חוה — די אומגעקומענע פרוי פון שרייבער פון די שורות, וועלכע האָט זיך מיט אונזער קינד געקענט ראַטעווען. זי האָט נישט פאַרלאָזט איר מאַמען — אין דרייען האָבן זיי מקדש השם געווען.

פיל ווי זיי זיינען געווען אין מעליץ, וואָס האָבן זיך פרייוויליק איבער־געגעבן אין די אָרעמס פון טויט.

וועו ס'ווייסט, זאָל ביים לייענען די שורות, די נעמען דערמאָנען.

אינהאַלט:

I

דאָרטן וואו עס איז געווען אַנדערש

[דאָקומענטן און מאַטעריאַלן]

אַריינפיר . . . . . ד"ר מיכאל באָרוויטש 3

1. שוועדן

מיין באַגעגעניש מיט הימלערן . . . . . נאָרבערט מאַזור 23

פון קאַצעטישן גיהנום צום שוועדישן
גן־עדן . . . . . זאָפיע לעדערמאַן 40

א בריוו פון שוועדן . . . . . העלענאַ פראָיד 45

2. דענעמאַרק

די רעטונג־אַקציע . . . . . עדיט אַבראַמזאָן 48

ווי אויף א פיש־פאַנג . . . . . ד"ר העלענאַ סווענדגאַן 54

ווי אזוי מיר זענען גערעטעוועט געוואָרן . . זשאַן מאַרקוס 57

פון דענעמאַרק קיין טערעזיענשטאַט און אונזער
רעטונג . . . . . חיים פראַנבערג 63

א פאַלק וואַכט אויף . . . . . פיער מעלער 68

„ביבליאָטעקע סימאַנסיניאַנא" . . . ד"ר רפאל עדעלמאַן 80

א בריוו פון דענישן קעניג 83

די דענישע עפענטלעכע מיינונג וועגן די רדיפות קעגן די
יידן אין דענעמאַרק 85

3. נאָרוועגיע

דער גורל פון די יידן אין נאָרוועגיע אונטער
די נאַצים . . . . . לייב קורלאַנד 88

4. שווייץ

יידישע פּליטים אין דער שווייץ אין דער צייט
פון קריג . . . . . אַלפרעד אַבראַהאַמער 93

II

יידיש טעאַטער פון דער שארית־הפליטה

פון נאָרבערט האָראָוויץ

בראשית; „מיט"־רעפּרעזענטאַציעס. טעאַטער פון דער שארית־הפליטה . . . 113
די נאָלדענע פּאַווע 134
יידישער ארטיסטן־פּאַראיין; יידישע ראַדיאָ־פּראָגראַמען 139
פּאַרשיידענע טעאַטער־אונטערנעמונגען ביי דער ש"ה 144
דראַמאַטישע קריזיז אין די „די־פּי"־לאַגערן 152
יידישע פילמען 167
קאָנצערטן 171
יידיש טעאַטער אין „די־פּי"־לאַגערן פון עסטרייך 172
רשימה פון שוישפּילער, זינגער, מוזיקער א"א, וואָס האָבן געאַרבעט אין די יידישע אונטערנעמונגען פון דער ש"ה 175
טעאַטער־און קאָנצערט־רעפּערטואַר פון דער ש"ה 175
יידישע אקטיאָרן־פּאַרטיזאַנער און מאַרטירער 177
שארית־הפליטה טעאַטער־הומאָר 179
שלוסוואָרט 182

III

ד"ר י. שיפּער, זיין לעבן און שאַפן

פון י. הירשהויט

א. ערשטע טריט 185
ב. יידן פון א גאַנץ יאָר 190
ג. אין דער פּוילישער־ציוניסטישער באַוועגונג 197
ד. אויף דער טריבונע פון פּוילישן סיים 204
ה. ד"ר שיפּער און דאָס יידישע טעאַטער 214
ו. יידישע געשיכטע (ווירטשאַפּטס־געשיכטע) 223
ז. פּאַרשונגען וועגן יידישער שפּראַך און ליטעראַטור 229
ח. די יאָרן פּאַרן חורבן 233
ט. אין די טעג פון אומקום 251
ביבליאָגראַפיע 257

IV

די מאָדערנע יידישע ליטעראַטור אין גאַליציע

פון ד"ר מענדל נייגרעשל

1. די פּאָעזיע 265
2. די פּראָזע 313
3. מערב־גאַליציע 335
4. די ליטעראַטור־קריטיק 354
5 די יידישע ליטעראַטור און פּובליציסטיק אין ווין 366

V

די יידישע קהילה אין מעליץ

פון יחזקאל קייטלמאַן

איר געשיכטע, אירע יידן, איר לעבן און אונטערגאַנג 399

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

געדרוקט ביי די ברידער שולזינגער
SHULSINGER BROS. LINOTYPING & PUBLISHING CO.
21 East 4th Street, New York 3, N. Y.